

Tört.

ARCHAEO
LOGIAI
ÉRTESÍTŐ

AKADÉMIAI KIADÓ • BUDAPEST

ARCHAEOLOGIAI ÉRTESÍTŐ

A MAGYAR RÉGÉSZETI ÉS MŰVÉSZETTÖRTÉNETI TÁRSULAT
TUDOMÁNYOS FOLYÓIRATA

Megjelenik Budapesten félévenként

113. kötet (teljes sorozatban) 1986

Megindításának éve: 1868

Előfizetési díj egy évre 120 Ft

Szerkesztő:

FÜLEP FERENC

A szerkesztő bizottság tagjai:

BARKÓCZI LÁSZLÓ, B. BÓNIS ÉVA, HOLL IMRE, KALICZ NÁNDOR, KOREK JÓZSEF, KOVRIG ILONA

Technikai szerkesztő:

B. BÓNIS ÉVA

Segéd-szerkesztő:

NAGY MIHÁLY

Felelős kiadó:

AKADÉMIAI KIADÓ

Szerkesztőség: 1088 Budapest, Múzeum körút 14—16. (Nemzeti Múzeum) Telefon: 130—678

Kiadóhivatal: Akadémiai Kiadó, 1363 Budapest, Alkotmány u. 21. Telefon: 111-010

Felhívjuk olvasóink figyelmét, hogy lapunk régebbi számai kaphatók
az Akadémiai Kiadó (V., Alkotmány u. 21.) Terjesztési Osztályán

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

<i>M. Virág Zsuzsanna</i> : Javaréz-kori leletek Zalavár-Basaszigetről	3
<i>Póczy Klára</i> : Aquincumi kutatások (1973—1982) és a városi ásatás problémái	15
<i>Gabler Dénes—Balla Márta—Bérczi János—Keörmley Gábor</i> : Terra sigillaták eredetének meghatározása neutron-aktivációs analitikai módszerrel	32
<i>Holl Imre</i> : Kőszeg vára a 13. században	50

KÖZLEMÉNYEK

<i>Schreiber Rózsa</i> : Korai bronzkori csontvázas sír a Csepel-szigeten	69
<i>Szabó J. József</i> : Késővaskori-koracásászkori leletek Tótkomlósról	76
<i>Gáspár Dóra</i> : Római császárkori ládika az aquincumi canabae északi részéből	79
<i>Szádeczky-Kardoss Samu—Csillik Éva</i> közreműködésével: Az avar történelem forrásai IX.: Az első avar kaganátus hatalma csúcsán (603—624)	83
<i>Pásztor Adrien</i> : Adatok a középvavarkor ékszerviseletének kérdéséhez	113

SZEMLE

<i>Mócsy András</i> : Arthur Betz	135
<i>Ilon Gábor</i> : Mithay Sándor 70 éves	135
<i>Wessetzky Vilmos</i> : Az Egyiptológusok Nemzetközi Szövetségének IV. kongresszusa Münchenben, 1985-ben	136
<i>Erdélyi István</i> : Jubileumi konferencia Szent Method halálának 1100. évfordulóján. Nyitra—Břeclav 1985	137
<i>Kovács Tibor</i> : Beszámoló a Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat 1984—85. évi működéséről	137
<i>Kovács László</i> : A Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat régészeti tevékenysége az 1985. évben	138

ARCHAEO LOGIAI ÉRTESÍTŐ

A MAGYAR RÉGÉSZETI ÉS MŰVÉSZETTÖRTÉNETI TÁRSULAT
TUDOMÁNYOS FOLYÓIRATA

VOL 113.

1986. 1. SZÁM

113. KÖTET

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST 1986

JAVARÉZKORI RÉZLELETEK ZALAVÁR-BASASZIGETRŐL

A Kis-Balaton rekonstrukciójának II. üteméhez kapcsolódó régészeti kutatások keretében, 1984-ben, nagyobb szabású ásatást kezdtünk a Zalavári-hát keleti peremén fekvő, Zalavár határához tartozó Basaszigeten (1. kép). Az egykori szigetszerű kiemelkedésen a javarézkori Balaton-Lasinja kultúra egy településének részlete került elő, melynek eddigi feltárása két rézleletet is eredményezett. Minthogy a Balaton-Lasinja kultúra köréből ilyen típusú réztárgyak hitelesen leletegyüttesből eddig nem kerültek elő, indokolt a település teljes anyagából kiragadva ezen tárgyak és leletegyütteseik mielőbbi közzététele.¹

35. Objektum

Sekély, alaktalan gödör. Foltja a jelenlegi felszíntől 66 cm-re jelentkezett, alját 98 cm-nél értük el. Nagy mennyiségű paticstörmelékkel tartalmazó töltésközdje igen kevés kerámiatöredéket tartalmazott.

Leletek:

1. Nagyméretű bikonikus edény oldaltöredéke, minden bizonnyal a hordó formájú edények egyik változatához tartozik. Világosbarna, szürke foltos.

2. Egyenesen elvágott peremű, kónikus felsőrésű edény peremes oldaltöredéke, mely ugyancsak hordószerű edényből származik. A kónikus felsőrészhez enyhe íveléssel csatlakozik a függőleges nyakrész. Világosbarna, szürke foltos, felülete polírozott (6. kép 5).

3. Csőtálpas tál, tál-talp találkozásából származó töredéke. A tálrész alja meredek, kónikus formájú volt. A talp csonkja, hegyesszögben csatlakozik a tálrészhez, ami arra utal, hogy a talp nem egyszerű csonkakúp, hanem harangszerűen ívelt volt. Szürke, apró kavicsal soványított (2. kép 3).

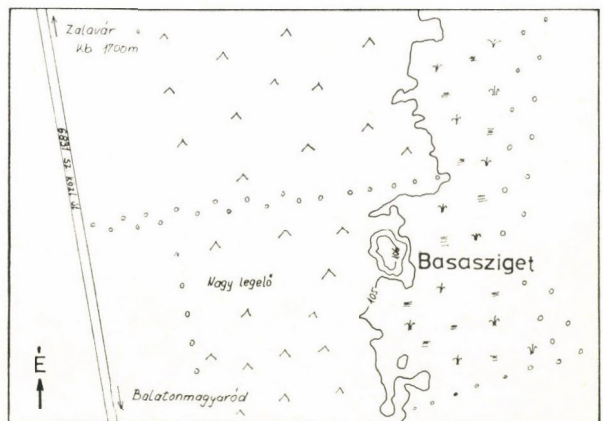
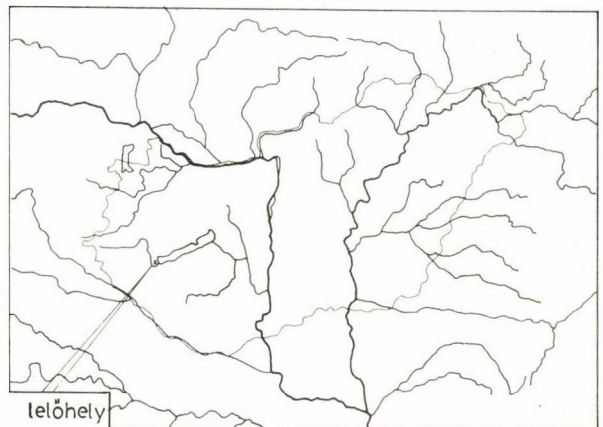
Az objektum fölötti humuszból az alábbi leletek kerültek elő:

¹ Réztárgyak, a Balaton-Lasinja kultúra leleteivel együtt, eddig csak Kalicz N. zalavári ásatásából ismeretesek, ezek azonban a kultúra kései szakaszából (Balaton-Lasinja II–III = Furchensthich kerámia) származnak és a basaszigetiektől eltérő típusokat képviselnek (rézlemezkből készült éksztöredék, horgas végű réz spirális csüngő). Kalicz N., VMMK 8 (1969) 84. 2. kép, 85; ua. Baden-Symposium, Bratislava 1973, 140, 8. t. 2, 3.

1. Kettős kónikus mély tál oldaltöredéke. A kissé domború, valószínűleg alacsony felsőrész erősen hangsúlyozott törésvonallal csatlakozik a kónikus alsórészhez. Az edény felső részén „V” alakban összefutó, sekély, keskeny párhuzamos kannelurázott vonalakból álló díszítés nyomai látszanak. Világos vörösesbarna, fényezett (2. kép 2, és 6. kép 1).

2. Bikonikus mély tál peremes oldaltöredéke alacsony felsőrésszel, melyet kissé lekerekített törésvonal választ el a mélyebb alsórésztől. Díszítetlen. Vörös színű, apró kavicsal soványított (6. kép 4).

3. Réz laposbalta (2. kép 1/a–c és 3. kép a–c). A mai felszíntől 32 cm-re, az objektum

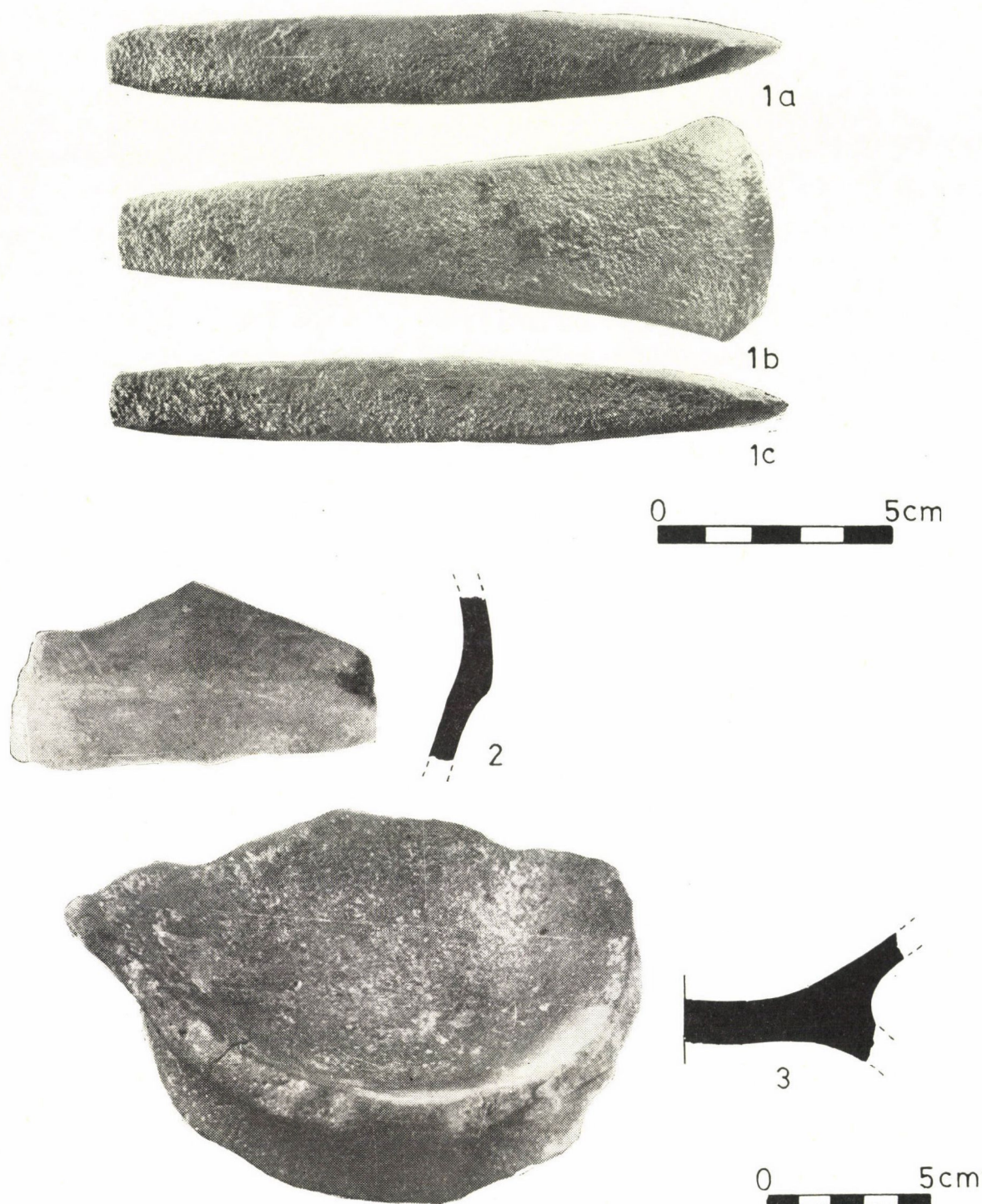

1. kép. Zalavár-Basasziget. A lelőhely helyszínrajza
Fig. 1. Zalavár-Basasziget. Map of the site

felett került elő. Előlnézetben trapéz formájú, oldalai egyenesek, az él közelében enyhe hajlással kisélednek. Erősen ívelt élének egyik oldalán kis csorbulás figyelhető meg (3. kép a), melynek következtében az él itt kissé jobban megemelkedik. Oldalnézetben a balta szimmetrikus, lapjai középtájon kissé kidoborodnak és enyhe ívvel

futnak össze az élhez. Keresztmetszete a foknál és középtájon is lekerekített sarkú téglalap alakú. A balta éle és foka ép, erős ütögetés által okozott kiperemesedés nyoma nem figyelhető meg. Ugyanakkor mindkét helyen a rézen sötétebb elszíneződés mutatkozik, amely valamiféle használat, vagy a használat közbeni edzés következtében keletkez-

2. kép. Zalavár-Basasziget, 35. objektum leletei
Fig. 2. Zalavár-Basasziget. The finds from feature 35

hetett elváltozás lehet. A balta hosszúsága 13,85 cm, élének hossza 5,5 cm, átmérője az élrésznél, 4,73 cm. Fokának szélessége: 2,61 cm, vastagsága 1,15 cm. Középtájon a balta szélessége 2,8 cm, vastagsága 1,8 cm.

57. Objektum

95×105 cm átmérőjű, kissé ovális alakú hombárgödör, melynek feltja a mai felszíntől 67 cm-re került elő. A gödör kb. 5 cm mélységig szűkült, majd az aljáig, mely 133 cm-ig mélyedt le, egyenletesen, erőteljesen kiszélesedett. Enyhén teknős, nagyjából kör alakú alja 160 cm átmérőjű volt. Betöltése egységes hamus-homokos humusz-ból állt.

A hombárgödör minden bizonnyal a 2. számú alapárkos házhoz tartozott, mivel pontosan annak ÉNy-i sarkában ásták le. Ennek az összetartozásnak további bizonyítéka, hogy a gödörből előkerült leletanyag egy része az alapárok alatti részben, szorosan egymás tetején feküdt. Valószínűleg a ház megépülése után, annak sarkába tároló vermet készítettek, melynek öblösítése során az alapárok alá is beástak. Ezért, hogy a fal esetleges süllyedését megakadályozzák, cserepekkel, paticsokkal feltöltötték a gödör árok alá húzódó részét, majd ennek tetejére vízszintesen egy őrlőkövet helyeztek, mellyel közvetlenül a falat támasztották meg. Az 57. objektum, illetve a 2. számú alapárkos ház összetartozása azért lényeges, mert így bizonyos, hogy a gödör leletei a ház egykori lakóinak használati tárgyai lehettek.

Leletek:

1. Rézkorong (4. kép 1/a–b és 5. kép a–b). Eredeti mérete nem ismeretes, mivel széleit korrózió rongálta meg. Jelenlegi nagysága 5–5,5 cm között mozog. Vastagsága 1–2 mm, szélei felé fokozatosan elvékonyodik.

A korong egyik oldala teljesen egyenes. Díszítés csak ezen az oldalon látható, így bizonyosan ez volt az előlap (4. kép 1/a és 5. kép a). A középpontban a hátlap felé kidomborított, így az előlapon homorúan jelentkező 5 mm átmérőjű mélyedés található. Ezenkívül a korongot 2 db három, illetve 1 db öt poncolt pontsorból álló vonalköteg is díszíti. Ezek a kötegek a korong szélétől a mélyedés felé irányulnak és attól azonos távolságra szakadnak meg. Ez egyértelműen azt bizonyítja, hogy a korong eredeti középpontja ez a mélyedés volt. A három vonalköteg egymástól is nagyjából egyforma távolságra, a korongra írható képzeletbeli egyenlő oldalú háromszög sarkaiban helyezkedik el.

A korong hátoldala (4. kép 1/b és 5. kép b) enyhén domború. Az előlapon lévő mélyedés itt kissé kiemelkedő dudorként jelentkezik, míg a beponcolt pontok ezen az oldalon nem domborodnak ki.

3. kép. Zalavár-Basasziget, 35. objektum: rézbalta
Fig. 3. Zalavár-Basasziget. Copper axe from feature 35

A hátlapon a korrózió kagylósan kimarta a rezet, ennek következtében a korong több helyen át is lyukadt. Az egyik poncolt pontsorból álló köteg mellett két lyukszerűség látható, mely az előlap felől szándékos átfúrásnak tűnik. A hátoldalon azonban, ebben az esetben is jól megfigyelhető a kagylószerű kimarodás, mely végül a korong széléig húzódó átlukadásokat okozott. Ugyanilyen kimarodások vezettek néhány helyen a poncolt pontok átszakadásához is. Valószínűleg csak a korong hátlapja érintkezett közvetlenül a gödör betöltésében lévő erősen maró hatású anyaggal, mivel ez a károsodás az előlapon nem jelentkezett.

Egyértelműen felfüggesztésre szolgáló lyukakat a korong fennmaradt részén felfedezni nem lehetett. A fentebb említett két átlukadás ilyen jellegű funkciója, keletkezésük módja mellett azért sem elképzelhető, mert a korong díszítésének rendszeréhez nem illeszkednek. Ennek ellenére természetesen nem zárható ki felfüggesztő lyukak egykori létezése a korong eredeti, lepusztult peremén.

2. Egyfülű korsó fülrésze, mely a peremből kiindulva, az edény vállára támaszkodva hidalta

4. kép. Zalavár-Basasziget, 57. objektum leletei
Fig. 4. Zalavár-Basasziget. The finds from feature 57

át az ívelt nyakat. Az ovális keresztmetszetű fül kissé a korsó pereme fölé emelkedett. Színe szürkésbarna (4. kép 2).

3. Bikonikus mély tál peremes oldaltöredéke. Az alacsony felsőrész lekerekített törésvonallal csatlakozik a mély alsórészhez. A törésvonalon

függőlegesen átfúrt, kissé csőrszerűen felcsúcsosodó fül helyezkedik el. Az edény felső részén a fül fölötti szakasz kivételével, „V” alakban összefutó, keskeny, sekély kannelurázott vonalkötegekből álló díszítés található. Színe világosbarna, szürke foltos (4. kép 3 és 6. kép 2).

4. Nagyméretű bikonikus edény peremes oldal-törredéke, alacsony felső- és mélyebb alsórésszel. A lekerekített törésvonalon csőrszerűen felemelkedő fül van. Díszítetlen. Szürkés világosbarna színű (4. kép, 6. kép 3).

5. Nyélesöves agyagkanál rossz állapotú töredékei. Színe világosbarna.

6. Nagyméretű bikonikus edény oldal- és fenék-törredékei.

7. 1 db kőbalta morzsalékos töredékei. Valószínűleg nyéllyukas típus. Anyaga zöld szerpentin.

8. Néhány db apró állatsont.

9. Kagylótörredékek.

10. Lapos őrlőkö törredéke. Lyukacsos kőzetből (mészkö) készült, mindkét oldalán megmunkált. Vastagsága a szélénél 1,8 cm, a törésnél 3,1 cm.

11. Homokos, gyengén átégett patics darabok.

A 2., 10–11. sz. leletek és néhány oldaltörredék a gödör és az árok találkozásánál került elő.

Kelkezés

A 35. objektum leletegyüttesének legjelentősebb keltező értékű lelete a bikonikus mély tálból származó törredék, felső részén „V” alakban összefutó kannelurás díszítéssel. Ez az edényforma és díszítés kizárólagosan a javaréz kori Balaton-Lasinja I. kultúrára jellemző, annak fő jellegzetességei közé tartozik.² A bikonikus, illetve behúzott peremű tálforma különböző díszített és díszítetlen változata a Balaton-Lasinja I. kultúra lelőhelyein a kerámia egyik vezértípusát képviseli.³ Egy díszítetlen példányt a basaszigeti 35. objektumban is találtunk.

A keskeny, sekély, többféle módon variált kannelurákból álló díszítés a Balaton-Lasinja I. kultúrával jelenik meg a Dunántúlon, hiányzik a megelőző lengyeli kultúra anyagából, illetve a későbbi Balaton-Lasinja II–III. (Furchenstich kerámia) kultúra kerámiáján már nem alkalmazták ezt a díszítőmotort. A kannelurás díszítést a Balaton-Lasinja I. kultúrában többféle edénytípuson megtaláljuk.⁴ Tálak esetében, a 35. objektumban előkerült példányhoz hasonlóan, mindig az edény felső részén figyelhető meg.⁵

A legtöbb Balaton-Lasinja I. lelőhelyen megtalálhatók a különböző méretű, egyenesen elvágott peremű kettős konikus edények is, melyeknek többnyire lekerekített hasvonalala általában az

edény középmagasságánál húzódik.⁶ Ezt az edénytípust két törredék is képviseli a basaszigeti 35. objektumban.

Nem kizárólagos jellemzőként, de megtalálhatók a csőtálpas tálak a Balaton-Lasinja I. kultúra leletanyagában is.⁷ Ez az edényforma a megelőző lengyeli kultúra egyik vezértípusa volt,⁸ így valószínűleg annak hagyatékaként öröklődött át a javaréz kori formavilágába.⁹ A Balaton-Lasinja I. kultúra köréből származó rekonstruálható törredékek alapján, erre a kultúrára elsősorban a harangosodó talpú tálak használata jellemző.¹⁰ A csőtálpas táltípus továbbélése a Balaton-Lasinja II–III. (Furchenstich kerámia) kultúrában is kimutatható.¹¹

Az 57. objektum leletegyüttesében szintén a Balaton-Lasinja I. kultúrára jellemző törredékek szerepelnek. Itt is fellép a bikonikus mély tál, melyen a kizárólag erre a kultúrára jellemző, kannelurázott vonalkötegekből álló díszítés található. A tál törésvonalán alkalmazott, enyhén csőrszerűen megemelkedő tetejű vízszintes fül, kissé eltérő formában, a lengyeli kultúra örökségéként¹² kerülhetett a Balaton-Lasinja I. kultúra jellegzetes edényére. A csőrszerű fülnek ez a megváltozott, kevésbé erőteljes formája azonban már csak a Balaton-Lasinja kultúrák edényein jelenik meg.¹³ Az 57. objektumból még egy bikonikus edény törredéke került elő ezzel a fültípussal.¹⁴

Az ovális keresztmetszetű fültörredék egyfűlű korszából származik. A korszok öblét az esetek többségében kannelurázott vonalakkal álló díszítés borítja.¹⁵ Az 57. objektumban csak a korszok fülrésze került elő, így az egykor talán meglévő díszítés ma már nem rekonstruálható. Ez az egyfűlű korszótípus a Balaton-Lasinja I. kultúrával jelenik meg a Kárpát-medencében, annak egyik vezértípusát alkotja.¹⁶ Az egyfűlű edényforma

² Magyarország Régészeti Topográfiája I. (Keszthelyi és tapolcai járás) Bp. 1966, 3. t. 5; *Kalicz N.*, *MittArchInst* 4 (1973) 9. t. 4; ua. *Baden-Symposium* 1973, 1. t. 7, 5. t. 14 a–e.

³ *Kalicz N.*, *Baden-Symposium* 1973, 2. t. 13.

⁴ *Raczky P.*, *ArchErt* 101 (1974) 189, 198.

⁵ *Kalicz N.*, *VMMK* 8 (1969) 87; ua. *Baden-Symposium* 1973, 161.

⁶ *Kalicz N.*, *JPMÉ* 14–15 (1969–1970) 83; *Ua.* *Baden-Symposium* 1973, 136, 19. t. 4; *Ua.* *MittArchInst* 4 (1973) 15. t. 6. *Dimitrijević, S.*, *OpuscArch Zagreb* V (1961) VII. t. 45. a.

⁷ *Kalicz N.*, *JPMÉ* 14–15 (1969–70) 83; ua. *Baden-Symposium* 1973, 140, 9. t. 17, 18.

⁸ *Kalicz N.*, *JPMÉ* 14–15 (1969–70) 81; ua. *Baden-Symposium* 1973, 161.

⁹ Balaton-Lasinja I. pl. *Kalicz N.*, *JPMÉ* 14–15 (1969–70) I. t. 10–12; *Ua.* *MittArchInst* 4 (1973) 13. t. 1, 6, 13, 15. t. 10. Balaton-Lasinja II–III. pl. *Kalicz N.*, *Baden-Symposium* 1973, 7. t. 19, 21.

¹⁰ Ennek a törredéknek pontos párhuzama Letenye-Szentkeresztomb: *Kalicz N.*, *MittArchInst* 1 (1970) 26. t. 2, baloldalt.

¹¹ *Kalicz N.*, *JPMÉ* 14–15 (1969–70) 81; ua. *MittArchInst* 4 (1973) 9. t. 1, 2, 10. t. 4–5, 11. t. 10; ua. *Baden-Symposium* 1973, 136, 1. t. 2.

¹² *Kalicz N.*, *JPMÉ* 14–15 (1969–70) 81; ua. *Baden-Symposium* 1973, 136.

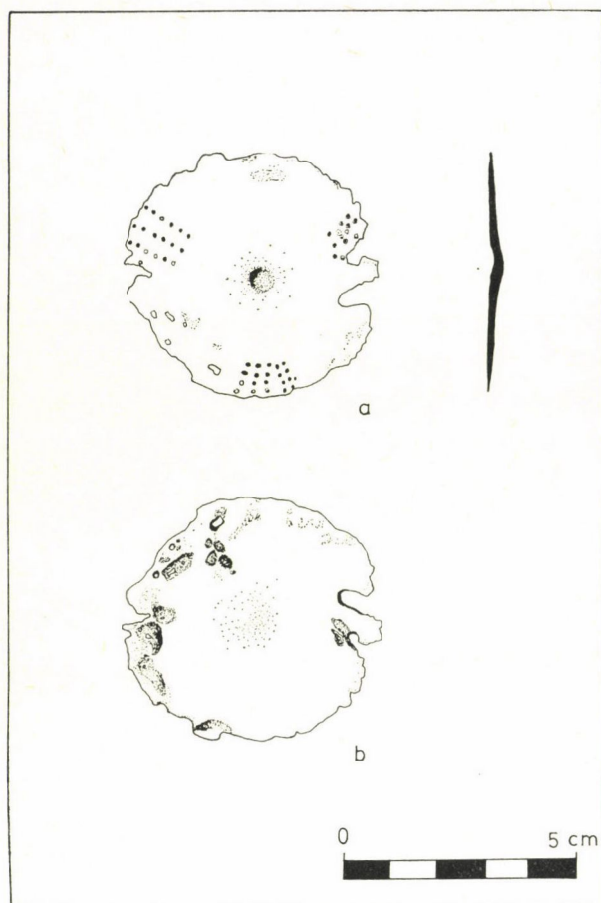
² *Kalicz N.*, *Baden-Symposium* 1973, 136.

³ Kannelurás díszűek pl. *Kalicz N.*, *MittArchInst* 4 (1973) 10. t. 8, 11. t. 5–7; ua. *Baden-Symposium* 1973, 1. t. 5, 2. t. 7–8. Díszítetlen, illetve bütyökdiszű példányok pl. *Kalicz N.*, *MittArchInst* 4 (1973) 12. t. 1–5, 8–9, 11; ua. *Baden-Symposium* 1973, 1. t. 1. A 35. objektum törredékéhez legközelebb álló forma: *Kalicz N.*, *MittArchInst* 4 (1973) 12. t. 12.

⁴ *Kalicz N.*, *MittArchInst* 4 (1973) 9. t. 2, 10. t. 1–3, 6–7, 10–12, 11. t. 1–2, 5–7, 9–10, 12.

⁵ *Kalicz N.*, *Baden-Symposium* 1973, 1. t. 3, 1. t. 5. 2. t. 8–9; ua. *MittArchInst* 4 (1973) 11. t. 5–7.

5. kép. Zalavár-Basasziget, 57. objektum: rézkorong
Fig. 5. Zalavár-Basasziget. Copper disc from feature 57

kissé átalakult formában és más díszítéssel a Balaton-Lasinja II–III. (Furchenstich) kultúrában is továbbél.¹⁷

Az 57. objektumban előforduló nyélesöves-típusú agyagkanál különösen elterjedté válik a Balaton-Lasinja I. kultúrában.¹⁸ Az agyagból készített kanalak a megelőző lengyeli kultúrában is megtalálhatók.¹⁹ A Balaton-Lasinja I. kultúrában jellemző kanalak is valószínűleg a lengyeli kultúrából átvett lelettípusok közé tartoznak.²⁰ Használatuk a Balaton-Lasinja I. kultúrát követő Balaton-Lasinja II–III. (Furchenstich kerámia) kultúra idején tovább folytatódik.²¹

A basaszigeti 35. és 57. objektumok, a kerámia-anyag tipológiai vizsgálata alapján a Balaton-

Lasinja I. kultúra idejére keltezhető. A két objektum leletegyüttesében szereplő réztárgyak a Balaton-Lasinja I. kultúra első hiteles rézemlékei, ennél fogva igen fontos támpontot nyújtanak az analóg leletek, illetve a kultúra területén található fémtárgyak egy részének biztosabb értelmezéséhez.

A magyarországi rézeszközök, ezen belül a réz laposbalták összegyűjtésével, osztályozásával legutóbb Patay Pál foglalkozott.²² A Basaszigeten talált rézbaltát minden formai jellemzője az általa felsőgallai típusúnak nevezett baltákéval egyezik meg.²³

A rézből készült laposbalták, jelenlegi ismereteink szerint hiányoznak a korarézkor eszközkészletéből. A legkorábbi kárpát-medencei példányok a Tiszapolgár–Bodrogkeresztúr átmeneti időszak anyagában jelennek meg,²⁴ majd általánosan elterjedté a javarézkorban válnak.

A réz laposbaltáknak, oldalnézetből tekintve alapvetően két, egy szimmetrikus és egy aszimmetrikus változata különíthető el. Az utóbbi, szakálhátú típusúnak is nevezett balták több példányát ismerjük zárt leletegyüttesekből, sírokból,²⁵ kincsleletekből;²⁶ eddig minden esetben a bodrogkeresztúri kultúra tipikus tárgyaival együtt kerültek elő. Ez a baltatípus már a kultúra legkorábbi leletegyütteseiben is megjelenik, és használatuk a kultúra későbbi időszakában is jól követhető.²⁷ A szakálhátú típusú balták legtöbb variánsa elsősorban a bodrogkeresztúri kultúra területén terjedt el,²⁸ csupán két változat képez kivételt, mely főként a Dunántúlon található meg.²⁹

Szimmetrikus balták, a Tiszapolgár–Bodrogkeresztúr átmeneti időszakra keltezett kisméretű variáns kivételével,³⁰ eddig még nem kerültek elő hiteles együttesből. A szakálhátú típusú baltákkal való hasonlóság, illetve egyéb javarézkori típusú rézeszközökkel való együttes előfordulása alapján a kutatás ezeket a baltákat is a javarézkorra keltezi.³¹

A bodrogkeresztúri kultúra körében elsősorban a szakálhátú típusú balták elterjedése jellemző, míg a szimmetrikus változat csak szórványosan fordul elő a kultúra törzsterületén. Ez utóbbiak leginkább a kultúra peremvidékén és szomszédos

²² Patay P., Kupferzeitliche Meißel, Beile und Äxte in Ungarn. PBF IX/15 (München 1984).

²³ Patay P., i. m. 32–34, 5. t. 79–86, 6. t. 87–99. Nagyon hasonlóak a Patay P. által elkülönített zömök testű balták is. Élreszük azonban kevésbé ívelt és oldalnézetben is vastkosabbak a basaszigeti batánál: uo. 6. t. 100–107, 7. t. 198–122, 8. t. 123–130.

²⁴ Hajdúszoboszlói típusú balták: Patay P., i. m. 31–32, 5. t. 76–78.

²⁵ Patay P., i. m. 26–27, 2. t. 27, 30, 36, 3. t. 51.

²⁶ Pulszky F., ArchÉrt 1/1881 1. 1. ábra 1; Patay P. i. m. 26, 2. t. 31.

²⁷ Patay P., i. m. 29.

²⁸ Patay P., i. m. 30. selacea variáns.

²⁹ Patay P., i. m. 30. városlódi és keszthelyi variáns

³⁰ Lásd. 24. sz. jegyzetet.

³¹ Patay P., i. m. 35. a dorogi és szendrői leletegyüttesekben.

¹⁷ Ezeknek a fülrésze csaknem teljesen kör keresztmetszetű. Kalicz N., JPMÉ 14–15 (1969–70) 83; ua. MittArchInst 1 (1970) 25. ábra 2; ua. Baden-Symposium 1973, 6. t. 1–5, 10. t. 1.

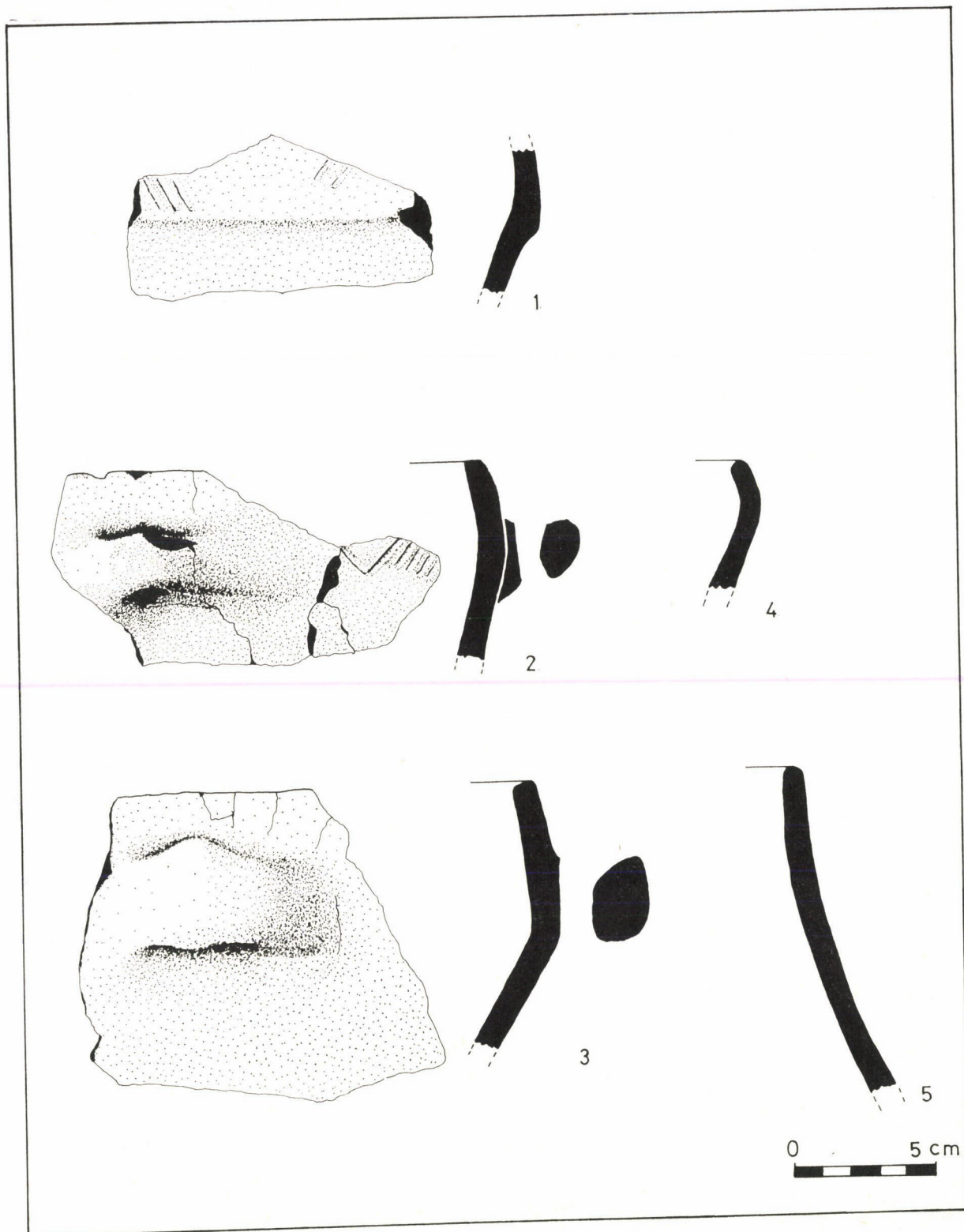
¹⁸ Kalicz N., ArchÉrt 109 (1982) 7; Ua. JPMÉ 14–15 (1960–70) 81, X. t. 3; ua. MittArchInst 4 (1973) 15. t. 1.

¹⁹ Raczkó P., ArchÉrt 101 (1974) 199, 7. kép 5.

²⁰ Kalicz N., Baden-Symposium 1973, 161.

²¹ Kalicz N., JPMÉ 14–15 (1969–70) 83–84 X. t. 3.

6. kép. Zalavár-Basasziget. 1. 4–5. 35. objektum; 2–3. 57. objektum
 Fig. 6. Zalavár-Basasziget. 1. 4–5. Feature 35; 2–3. Feature 57

területein lépnek fel, így a Dunántúlon is nagyobb számban megtalálhatók.³²

A Dunántúlról eddig megismert rézbalták kivétel nélkül szórványos leletek voltak. Tipológiai alapon ezeket is a javarészkorba utalták,³³ kulturálisan pedig, a bodrogkeresztúri kultúrával egyidejűleg a Dunántúlon élő Balaton-Lasinja kultúrához kötötték.³⁴ A hiteles basaszigeti lelet egyfelől megerősíti ezeket a megállapításokat, másrészt az első biztos adat arra, hogy laposbalták szimmetrikus változata Dunántúlon, a bodrogkeresztúri kultúra korai szakaszával (Kutzián-féle A) egyidejű Balaton-Lasinja I. kultúrában már elterjedt volt. Feltehető, hogy a bodrogkeresztúri kultúra korai szakaszához hasonlóan, a szakálhádi típusú baltákat is ismerték már a Balaton-Lasinja I. kultúra idején, így a dunántúli szórványos leletek egy része is ehhez a kultúrához köthető. Annak ellenére, hogy jelenleg erre adatunk nincs, valószínűsíthető, hogy a bodrogkeresztúri kultúra kései szakaszával (Kutzián-féle B) párhuzamosan, az azzal egykorú Balaton-Lasinja II–III. (Furcher-stich kerámia) kultúrában is folytatódott a réz laposbalták használata, így ehhez az időszakhoz is kapcsolódhat néhány példány a szórványos dunántúli balták közül.³⁵ Az eszköztípus használata véglegesen feltehetőleg a Boleráz–Cernavoda III–Baden kultúrák időszakában szűnik meg.³⁶

A zalavári rézkorong alakja, díszítésének jellege a Csáford–Stollhof típusú korongok köréhez kapcsolódik, melyhez jelenlegi ismereteink szerint 10 db arany,³⁷ 1 db ezüst³⁸ és 4 db rézből³⁹ készült példány tartozik.

³² Patay P., i. m. 34.

³³ Lásd a 31. sz. jegyzetet.

³⁴ Kalicz N., ArchÉrt 109 (1982) 12: minden súlyos réztárgyat ide utal a Dunántúlról.

³⁵ Tipológiai alapon nehéz lenne szétválasztani a korai, illetve későbbi baltákat, mivel az eddigi adatok alapján belső fejlődésük nem mutatható ki.

³⁶ Patay P., a szimmetrikus, zömök testű balták anyagának vizsgálata alapján lehetségesnek tartja ezen balták későrézkori keltezését: Patay P., i. m. 30. A szakálhádi típusú balták keszthelyi variánsát, a zalaszababorjúállási balta lelőhelyén előforduló néhány szórványos kerámiatöredék alapján szintén a későrézkorra keltezi: uo. 29. Az 1983-as ásatás alkalmával azonban a Balaton-Lasinja I. kultúra szórványos leleteivel is találkoztunk (bikonikus táltöredék, agyagkanál töredéke), mely felveti annak lehetőségét, hogy a borjúállási balta, a keszthelyi variáns többi darabjával együtt ehhez a kultúrához köthető.

³⁷ Stollhof, 2 db: Sacken, E., Sitzungsberichte der phil-hist. Classe der kais. Akademie der Wissenschaften 49 (1865) 126–128; Angeli, W., Ann. Naturhist. Mus. Wien 70 (1967) 491–496; Patay P., ArchÉrt 85 (1958) 44, XIX. t. 1–2. Csáford, 2 db: Korek J., FA XII (1960) 27–33, VI–VIII. kép Čepin, 3 db: Makkay J., Acta ArchHung 28 (1976) 186; Pulszky F., Magyarország archeológiája I. (Bp. 1897) XXIX. t. 2, 3, 5; ugyanaz Patay P., ArchÉrt 85 (1958) XIX. t. 3–5. Apostag, 1 db: Makkay J., Acta ArchHung 28 (1976) 286; Mozsolics A., BRGK 46–47 (1965–66) 11. t. 4. Ismeretlen magyarországi lelőhelyű példányok: Pulszky F., Magyarország ... XXIX. t. 1, 4; Patay P., ArchÉrt 85 (1958) 44, XVII. t. 5–6.

A Csáford–Stollhof típusú korongokat három alapvető jellegzetesség határozza meg:

1. A szabályos korong alak. 2. A korongok közepén háromszöget alkotó három dudor. 3. A több trébelt pontsorból álló díszítés, melyet kétféle módon alkalmaztak: egyrészt, a két felfüggesztő lyukpártól kiinduló sugárirányú sávokat, illetve háromszögeket alkot, másrészt a korong szélét keretezi. A korongok további közös jellemzője, hogy a díszítés az előlap felé kidomborodik. A zalavári korongnál a pontozott díszítés esetében ez nem tapasztalható, így a korong előlapja voltaképpen az az oldal, melyen a díszítés negatív formában jelentkezik.

A Csáford–Stollhof típusú korongok középső részén alkalmazott dudoros díszítés, eltérő formában ugyan, de a zalavári korongon is megtalálható. Ebben az esetben csak egy, a korong eredeti középpontjában elhelyezkedő, negatív dudor figyelhető meg. Ennek a változatnak egyelőre nem ismerjük párhuzamát a Csáford–Stollhof típusú korongok körében.

A zalavári korongon egyedülálló rendszerben alkalmazták a pontsorokból álló kötegdíszítést is. Ezt a korongot nem két, hanem három, egymástól azonos távolságra lévő köteg díszíti, melyek a többi koronggal megegyezően, a korong közepe felé irányuló párhuzamos pontsorokból állnak. Feltehetőleg a két, 3 pontsorból álló köteg indulhatott az egykori lyukpároktól, míg a harmadik, 5 pontsorból álló díszítés a korong alsó részét díszíthette.

A zalavári korong eredeti széle elpusztult, így a Csáford–Stollhof típusú korongok peremén több esetben előforduló pontsorkeret, amennyiben létezett, ezen a példányon nem rekonstruálható.

A fenti elemzés alapján megállapítható, hogy a zalavári rézkorong, néhány eltérő vonása ellenére rendelkezik a Csáford–Stollhof típusú korongok csaknem valamennyi jellegzetességével, így egyértelműen azok körébe sorolható.

A stollhofi⁴⁰ zárt leletegyüttestől eltekintve, a Csáford–Stollhof típusú korongok többsége szórványként, kísérellet nélkül került elő, így a kutatás hosszú ideig csak különböző tipológiai összefüggések segítségével juthatott közelebb a korongok időrendi helyzetének és kulturális hovatartozásának megítéléséhez.

Kiinduló kronológiai támpont a stollhofi leletegyüttes volt, ahol az aranykorongok mellett két

³⁸ Štramberg: Jisl, L., Časopis Slezskeho Muzea Serie B 16 (1967) III. t; Makkay, J., Acta ArchHung 28 (1976) 287–288, 33. kép.

³⁹ Brzesó Kujawski: Jądzewski, K., Wiadomości Archeologiczne 15 (1938) XXV. t. 1–3; Patay P., ArchÉrt 85 (1958) XIX. t. 6. Hlinsko: Pavelčík, J., PA 70 (1979) 2. ábra 2–4. Hasonló rézkorongot közöl Randsborg, K. Dániából: AAKop XLI (1970) 1. ábra.

⁴⁰ Sacken, E., Sitzungsberichte der phil-hist. Classe der kais. Akademie der Wissenschaften. 49 (1865) 126–128; Angeli, W., Ann. Naturhist. Mus. Wien 70 (1967) 491–496.

réz laposbalta, réz spirálcsovecskék, réz pápaszemcsés csüngők is szerepelnek. A réztárgyakkal való együttes előfordulás alapján Pulszky Ferenc már az önálló magyarországi rézkor körvonalazásakor rézkorinak határozta meg a stollhofi korongokat,⁴¹ további ismeretlen magyarországi lelőhelyű darabokat is ide sorolva.⁴² A rézkor belüli további kronológiai finomítás Patay Pál érdeme. Patay a rézkori aranyleletek tárgyalása során⁴³ foglalkozik a stollhofi típusú korongokkal is; összegyűjtötte a típus addig ismert összes példányát,⁴⁴ további két magyarországi darabbal bővítve a kört.⁴⁵ Felismerte a tipológiai hasonlóságokat a stollhofi kör és a bodrogkeresztúri kultúra karikás, illetve korongos csüngőinek nagyméretű példányai között. A bodrogkeresztúri kultúrával való időrendi párhuzamosságot támasztja alá a stollhofi leletben fellépő szakálhádi típusú laposbalta is. További kronológiai támpontja a lengyelországi Brześć Kujawski temetőjének időrendi helyzete volt, melynek egyik sírjában a stollhofi körrel megegyező típusú rézkorong került elő.⁴⁶ A korongok kulturális besorolását illetően nem tartotta lehetetlennek a bodrogkeresztúri kultúrához való tartozást, de megállapítja, hogy azok bizonyos hasonlóságok ellenére eltérő jegyekkel rendelkeznek a bodrogkeresztúri kultúrában előfordulóktól, illetve elterjedésük a kultúra törzsterületén kívül esik.⁴⁷

1952-ben két újabb darabbal gyarapodott a Csáford—Stollhof típusú korongok köre. A korongok lelőhelyén végzett hitelesítő ásatás csak néhány jellegtelen cserепet eredményezett, melyek a publikáló Korek József véleménye szerint leginkább a rézkor-bronzkor átmeneti időszak anyagára jellemzők. Ebből, illetve a korabronzkori óbébai korongokkal való hasonlóságból kiindulva, a Stollhof típusú korongokat a rézkor-bronzkor átmenetére keltezte. Szerinte ezek a korongok egyik kultúrához sem köthetők, hanem egy nagyobb fémművelési kör különleges használatra készített termékének tarthatók.⁴⁸

Ezzel szemben Bóna István a korabronzkori kultúrák déli kapcsolatainak vizsgálatakor, a Csáford—Stollhof típusú korongokat elhatárolta az óbébai aranyaktól és Patay Pál korábbi véleményéhez hasonlóan, a bodrogkeresztúri kultúrával megegyező időrendi horizontba helyezte. A korongok kulturális összefüggéseivel kapcsolatosan felhívja a figyelmet annak lehetőségére, hogy a kérés-

déses Csáford—Stollhof típusú korongok egy, a kutatás akkori szintjén még ismeretlen, a lengyel és badeni kultúrák közé keltezhető önálló kultúra hagyatékát képviselik.⁴⁹

A Keszthely környéki topográfiai munkák során valóban ki is bontakoztak a Bóna István által feltételezett ismeretlen kultúra körvonalai.⁵⁰ A Balaton-Lasinja kultúra elkülönítése, kidolgozása, időrendi helyzetének és belső tagolásának megállapítása Kalicz Nándor nevéhez fűződik.⁵¹ A kultúrát a bodrogkeresztúri kultúrával párhuzamosította, ezáltal a Balaton-Lasinja kultúrához kapcsolhatta a bodrogkeresztúri kultúra csüngőivel tartalmilag és formailag egyaránt összefüggő Csáford—Stollhof típusú aranykorongokat is.⁵²

Makkay János az aranyleletek kronológiai kapcsolatainak vizsgálatakor szintén a Balaton-Lasinja kultúra korongjaiként tárgyalja a Csáford—Stollhof típusúakat, noha a kulturális megítélés kérdésében ő is csak a korábbi kutatás által már felismert közvetett adatokból indulhatott ki.⁵³

A külföldi kutatás előtt egy ideig ismeretlen maradt a Balaton-Lasinja kultúra, mely néhány kutató esetében a Csáford—Stollhof típusú korongok megítélésében is zavarokat okozott.⁵⁴ Újabban azonban a külföldi kutatás is egyértelműen a Balaton-Lasinja kultúra hagyatékaként kezeli ezeket a típusú korongokat.⁵⁵

A hiteles körülmények között, jól keltezhető kerámialeletekkel együtt előkerülő basaszigeti rézkorong megerősíti a kutatás eddigi eredményeit a Csáford—Stollhof típusú korongok időrendi helyzetére vonatkozóan. A Balaton-Lasinja kultúrával való szerves összefüggés ma már általánosan elismert, a Balaton-Lasinja komplexumon belüli időrendi elhelyezkedés megítélése azonban nem egyértelmű. A basaszigeti korong össze-

⁴⁹ Bóna, I., *Alba Regia* 4–5 (1963–64) 34–37.

⁵⁰ Magyarország Régészeti Topográfiája I. (Keszthelyi és tapolcsi járás) Bp. 1966.

⁵¹ Kalicz N., a kultúra kidolgozásakor Balaton-Lasinja I. és Balaton-Lasinja II–III. fázisokat különített el: Kalicz N., *Baden-Symposium* 1973, 134–152. Később azonban felismerte a két fázis önálló kulturális voltát. Az elnevezést „Balaton-Lasinja komplexumra” módosította, melyen belül a Balaton-Lasinja I. kultúrát balkáni jellegzetességek hatják át, míg a Balaton-Lasinja II–III. kultúra, melyet Furchenstich kerámia kultúrájának is nevez, voltaképpen a kelet-alpi, közép-európai körhöz kapcsolódó Bajč-Retz, Gajari, Mondsee csoportok megfelelője. Kalicz N., *ArchÉrt* 109 (1982) 3, 8. Munkámban a terminológiai zavarok elkerülése végett a Balaton-Lasinja I., illetve II–III. (Furchenstich kerámia) kultúra elnevezéseket használok.

⁵² Kalicz N., *VMMK* 8 (1969) 85; Ua. *Agyag istenek* (Bp. 1970) 61.

⁵³ Makkay J., *Acta ArchHung* 28 (1976) 286–288: tipológiai egyezések a bodrogkeresztúri kultúra csüngőivel; a stollhofi szakálhádi típusú balta; a csáfordi jellegtelen kerámialeletek.

⁵⁴ Jazdžewski, K., *Actes du VIIIe Congrès UISPP* Beograd 1973 Tom II. 343–349; *Randsborg, K.*, *Acta Archaeologica* Kopenhavn XLI (1970) 180–190.

⁵⁵ Pavelčík, J., *PA* 70 (1979) 336–337; *Plesková-Stiková, E.*, *PA* LXVIII (1977) 64.

⁴¹ Pulszky F., *A rézkor Magyarországon*. (Bp. 1883) 31; Ua. *Magyarország...* 85–86.

⁴² Pulszky F., *A rézkor...* 72–73, 21. kép 1–5; Ua. *Magyarország...* 121, XXIX. t. 1–5.

⁴³ Patay P., *ArchÉrt* 85 (1958) 37–46.

⁴⁴ Uo. 44.

⁴⁵ Uo. 44, XVII. t. 5–6.

⁴⁶ Uo. 44.

⁴⁷ Uo. 45.

⁴⁸ Korek J., *FA* XII (1960) 27–33; Újabban korábbi véleményétől eltérően ő is a balatoni csoportba utalja a csáfordi korongokat: *Idole* 244–245. 43,

függései Kalicz Nándor véleményét igazolják, miszerint a Csáford—Stollhof típusú korongok a Balaton-Lasinja I. kultúra hagyatékát képviselik.⁵⁶

A Balaton-Lasinja kultúrakomplexumhoz köthető fémleleteket legutóbb Kalicz Nándor gyűjtötte össze. Ezzel egyidejűleg a Balaton-Lasinja I. és II—III. kultúrák fémművességére vonatkozó adatok értelmezésével is behatóan foglalkozott.⁵⁷ Az új hiteles dunántúli leletek kapcsán itt első sorban a Balaton-Lasinja I. kultúra fémművességének kárpát-medencei vonatkozású összefüggéseire, illetve néhány időrendi kérdésre térünk ki.

A Kárpát-medence fémművességének robbanásszerű felvirágzása a koraréz kori tiszapolgári kultúra időszakára tehető. Ekkor jelennek meg az első súlyos rézeszközök, illetve az aranytárgyak, köztük az első korongszerű ékszerek is, melyeket a tibavai típusúak képviselnek.⁵⁸

A Dunántúlon, a Balaton-Lasinja I. kultúrát megelőzően, a tiszapolgári kultúrával azonos időszakban, a lengyeli kultúra III. szakasza élt, mely ma még kevésbé ismert.⁵⁹ Eddigi adataink szerint, a tiszapolgári kultúra idején kezdődő, majd később, a bodrogkeresztúri időszakban kiteljesedő fémgazdagság, ekkor még csekély mértékben éreztette hatását. A Dunától keletre eső területeken nagy számban előforduló súlyos rézeszközök, ekkor még alig jutnak el a Dunántúl területére,⁶⁰ a tibavaiakhoz hasonló jellegű ékszerek létezéséről egyelőre nincs tudomásunk.

A bodrogkeresztúri kultúra korára tehető a kárpát-medencei fémgazdagság csúcspontja, melyet a tiszapolgári időszakban kialakult fémművesség töretlen továbbfejlődése jellemez.⁶¹ A tibavai típusú korongok szerves folytatásaként fejlődnek ki a bodrogkeresztúri kultúra aranycsüngői; szoros genetikai összefüggésük a Tiszapolgár—Bodrogkeresztúr átmeneti idősakra keltezett hencidai kincsen keresztül jól követhető.⁶² A bodrog-

keresztúri kultúra magyartési, illetve jászladányi típusú aranycsüngőinek hiteles leletegyüttesben való előfordulása szerint, az ékszertípust kissé átalakult formában a kultúra életének végéig használták.⁶³ Szórványos előfordulása a vajskai temető leletén keresztül még az azt követő hunyadihalmi kultúrában is megfigyelhető.⁶⁴

A bodrogkeresztúri kultúra idején a súlyos rézeszközöknek is többféle változata jelenik meg. Az egyes eszköztípusok, használatuk teljes időtartama alatt nagyjából azonos jellegeket hordoznak, az aranycsüngők esetében megfigyelhető belső fejlődésük a jelenlegi adatok alapján nem követhető. A nagy, súlyos réztárgyak használata, néhány laposbalta kivételével a badeni kultúra komplexumának idején szűnik meg.

A bodrogkeresztúri kultúra idején, a Dunától keletre eső vidékeken tapasztalható fémgazdagsággal egyidejűleg, a megelőző időszakhoz képest, a Dunántúlon is nagyobb számban jelennek meg a rézből készített tárgyak, először figyelhető meg az aranyékszerek használata. Előfordulásuk mértéke azonban a Dunántúlon jóval szerényebb, a bodrogkeresztúri kultúrában tömegesen fellépő fémtárgyakhoz képest.

A zalavári korong időrendi helyzete egyértelművé teszi a Csáford—Stollhof típusú korongok összefüggését a Balaton-Lasinja I. kultúrával. Ezekhez a korongokhoz formailag igen hasonlóak a bodrogkeresztúri kultúra széleskarikájú, nagyméretű csüngői, melyeket a hitelesen előforduló magyartési típusú példányokkal való tipológiai azonosságuk alapján, a bodrogkeresztúri kultúra korai szakaszára kelteznek.⁶⁵ Minthogy a Dunántúlon a korong alakú ékszereknek koraréz kori hagyománya nem volt, feltehető, hogy a bodrogkeresztúri kultúrával fennálló, a súlyos rézeszközökön keresztül is érvényesülő kapcsolatok eredményeként, a bodrogkeresztúri kultúra nagyméretű csüngőinek hatására fejlődött ki a Csáford—Stollhof típusú korongok csoportja. A bodrogkeresztúri kultúra nagyméretű csüngői, illetve a zalavári korong alapján a Balaton-Lasinja I. kultúra idejére keltezett Csáford—Stollhof típusú korongok között fennálló hasonlóság, újabb közvetett adat, a bodrogkeresztúri kultúra korai szakasza, illetve a Balaton-Lasinja I. kultúra között fennálló egyidejűségekre vonatkozóan.

A dunántúli rézeszközök a bodrogkeresztúri kultúrában előfordulókkal megegyező típusúak, így hiteles leletösszefüggések nélkül is, használata-

⁵⁶ Kalicz N. a Balaton-Lasinja I. kultúrát a bodrogkeresztúri kultúra korai (Kutzián-féle A) szakaszával párhuzamosítja, míg a Balaton-Lasinja II—III. kultúra a bodrogkeresztúri kultúra kései (Kutzián-féle B) szakaszával és a hunyadihalmi csoporttal egyidejű: *Kalicz N.*, Baden-Symposium 1973, 152—153, 156—160; *Ua.* SzolnokMMÉ 1979—80, 52. A bodrogkeresztúri kultúra korai szakaszába keltezett nagyméretű csüngőkkel való összefüggések miatt a Csáford—Stollhof típusú korongokat a Balaton-Lasinja I. kultúrához köti: *Kalicz N.*, *ArchÉrt* 109 (1982) 12—13. Ezzel szemben Makkay J. a bodrogkeresztúri kultúrát a Balaton-Lasinja II—III. kultúrával párhuzamosítja, így ide utalja a Csáford—Stollhof típusú korongokat: *Makkay J.*, *Acta ArchHung* 28 (1976) 290.

⁵⁷ *Kalicz N.*, *ArchÉrt* 109 (1982) 3—16.

⁵⁸ *Uo.* 10—11, 2. rézhorizont.

⁵⁹ *Raczky P.*, *ArchÉrt* 101 (1974) 185—209.

⁶⁰ *Patay P.* 5 db koraréz kori típusú baltát említ, melyből kettő biztos lelőhelyű: Lókút, Pločnik típusú balta: *Patay P.*, i. m. 39; Balatongyörök, Crestur típusú *uo.* 41.

⁶¹ *Kalicz N.*, *ArchÉrt* 109 (1982) 12, 3. rézhorizont.

⁶² *Gazdapusztai Gy.*, DMÉ XLIX (1966—67) 34; *Makkay J.*, *Acta ArchHung* 28 (1976) 254; *Patay P.*, FA XXX (1979) 44.

⁶³ *Patay P.*, DMÉ LVI (1975) 241; *ua.* FA XXX (1979) 44—46.

⁶⁴ *Brukner, B.*, *AIug* 11 (1970) II. t. 8—9.

⁶⁵ Nagyméretű korongok keltezése: *Makkay J.*, *Acta ArchHung* 28 (1976) 252—254; *Patay P.*, FA XXX (1979) 44. Különösen hasonló a hatvani nagyméretű csüngő, melynek díszítésére már *Patay P.* is felhívta a figyelmet: *Patay P.*, *ArchÉrt* 85 (1958) 440. A csüngő szélén futó rébelt pontsordíztetés igen közel áll a csáfordi típusú korongok díszítésmódjához.

tuk az azonos horizontba keltezett Balaton-Lasinja kultúrák komplexumához köthető. A zalavári laposbalták hitelesen bizonyítja azt a feltételezést, miszerint a súlyos rézeszközök használata már a Balaton-Lasinja I. kultúra idején megkezdődött. Hasonlóképpen lehetett ez a laposbaltákkal azonos időszakban elterjedt egyéb típusú rézeszközök esetében is. Mivel azonban a rézeszközök döntő többsége csak szórványként ismeretes a Dunántúl területéről, nem világos ezek használatának időtartama a Balaton-Lasinja komplexumon belül. Nem lehetetlen, hogy a bodrogkeresztúri kultúrához hasonlóan, a Dunántúlon is csak a későrézkorban szűnik meg a súlyos rézeszközök használata.

Röviden ki kell még térnünk a Balaton-Lasinja I. kultúra fémművességének kérdéseire is. A csáford–Stollhof típusú korongok, a bodrogkeresztúriakkal való formai, technikai hasonlóságok ellenére, különálló, jól körülhatárolható önálló leletcsoportot alkotnak. Ha eredetük valóban össze is függ a bodrogkeresztúri kultúra csüngőivel, alapvető jellegzetességeik mégis egyedülállóan erre a körre jellemzők.

A korongokkal nagyjából megegyező területen terjednek el a réz szemüveg alakú spirális csüngők, melyek több esetben együtt is találhatók a Csáford–Stollhof típusú korongokkal.⁶⁶ Ezen csüngők készítésének kezdetét Kalicz Nándor, a Csáford–Stollhof típusú korongokkal megegyezően, a Balaton-Lasinja I. kultúra idejére helyezte. Ez a két, sajátos, a kelet-kárpátiaktól eltérő lelettípus alkotja a Balaton-Lasinja I. és a rokon színezetű Jordanow-Jordansmühl kultúrák önálló fémművességének fő jellegzetességét, melynek központja ezen kultúrák területére tehető.⁶⁷ A Csáford–

Stollhof típusú korongok elterjedése a Dunántúlon, annak is elsősorban déli részén koncentrálódik, míg a szemüveg alakú spirális csüngőké ettől nyugatabbra sűrűsödik. Ez alapján nem lehetetlen az sem, hogy voltaképpen két fémművességi központ termékei azonos körben váltak elterjedté.

A Balaton-Lasinja I. kultúra önálló fémművességét tekintve, figyelemre méltó, hogy a súlyos rézeszközök néhány típusának egyes variánsa elsősorban ezen kultúra területén koncentrálódik.⁶⁸

Egyelőre bizonytalan a dunántúli nagy rézeszközök eredete, azonban a fentiek alapján, a Balaton-Lasinja I. kultúra önálló fémművességének feltételezése mellett lehetséges, hogy az eltérő variánsok ehhez a fémművességhez kapcsolódnak, ahol ezeket, kissé eltérő kivitelben, a bodrogkeresztúri kultúra eszközeinek mintájára kezdték készíteni. A bodrogkeresztúri kultúra területén domináló típusokkal azonos példányok feltehetően importból származhatnak. Viszonylag nagy számban találhatók meg a Balaton-Lasinja kultúra területén a jászladányi típusú csákányok is, melyek viszont a bodrogkeresztúri kultúra területén előfordulókkal megegyezők.⁶⁹ Ebben az esetben nehéz volna eredetükre vonatkozó bármiféle megállapítást tennünk, hiszen egyetlen adat sem áll rendelkezésre annak eldöntéséhez, vajon a csákányok egy része a Balaton-Lasinja I. kultúra önálló fémművességének produktumaként vagy a bodrogkeresztúri kultúra importált tárgyaiként értelmezhető.

A Balaton-Lasinja I. kultúrát követő, Balaton-Lasinja II–III. kultúrában tovább folytatódott a korábban kibontakozott sajátos fémművesség, a Csáford–Stollhof típusú korongok továbbélésének lehetőségét a hlinskói lelet keltezése veti fel.⁷⁰

MIDDLE COPPER AGE FINDS FROM ZALAVÁR-BASASZIGET

Summary

The second phase of the reconstruction of the Little Balaton involved an excavation at Basasziget (near Zalavár), lying on the western edge of the Zalavár ridge, where a section of a settlement belonging to the Middle Copper Age Balaton-Lasinja culture was uncovered (Fig. 1). Two copper objects have come to light so far; they are published here together with their concomitant finds.

Feature 35: shallow, irregular pit.

Finds: 1–2. fragments from a barrel-shaped vessel (Fig. 6. 5); 3. fragment from a vessel with bell-shaped pedestal (Fig. 2. 3).

The following finds came to light from the humus overlying the pit: 1. fragment from a deep biconical bowl with fluted decoration (Fig. 2. 2 and Fig. 6. 1); 2. fragment from a deep biconical undecorated bowl (Fig. 6. 4); 3. copper axe, symmetrical in profile with curving edge. L: 13.85 cm (Fig. 2. 1/a–c and Fig. 3. a–c).

Feature 57: oval, beehive-shaped storage pit with flat bottom. This feature probably belonged to house 2 since it was dug into its northwestern corner after the

house had been built. This is indicated by the fact that one part of the pit that extended under the wall was filled in order to prevent the wall from collapsing and that a grinding stone was placed on top of the fill to support the wall.

Finds: 1. copper disc with damaged edge, d: 3–5.5 cm, th: 1–2 cm. A small depression, 5 mm in diameter, can be seen in its centre, with rows of punched dots running from the edge to the centre: two times three rows on the upper, and one bundle of five rows on the lower half. The reverse is undecorated. Conchoidal corrosion can be observed on the reverse that in several places perforated the disc. The possible decoration along the edge of the disc and the suspension hole(s) can no longer be reconstructed (Fig. 4. 1/a–b and Fig. 5. a–b); 2. handle fragment from a jug (Fig. 4. 2); 3–4. fragments from biconical vessels, undecorated or with fluted decoration, with beak-like handle (Fig. 4. 3 and Fig. 6. 2; Fig. 4. 4 and Fig. 6. 3); 5. clay spoon; 6. fragments from large biconical vessels; 7. fragment of a stone axe; 8.

⁶⁶ Pavelčík, J., PA 70 (1979) 331–334. Korongokkal együtt a stollhofi, štrambergi leletben, illetve Brzesce Kujawskiban fordulnak elő.

⁶⁷ Kalicz N., ArchÉrt 109 (1982) 13.

⁶⁸ Pl. Székely-Nádudvar típusú csákányok dorogi

variánsa: Patay P., i. m. 55; 29. sz. jegyzet; felsőgallai típusú laposbalták: Patay P., i. m. 34.

⁶⁹ Patay P., i. m. 67–89.

⁷⁰ Pavelčík, J., PA 70 (1979) 336–337; Kalicz N., ArchÉrt 109 (1982) 13–14.

animal bones; 9. shell fragments; 10. fragments of a grinding stone.

The most characteristic ornamental motif of the Basasziget assemblage is the V-shaped fluting which is exclusively restricted to the Balaton-Lásinja I culture.² The one-handled jug from feature 57 and the biconical vessels from both features are likewise characteristic pottery types of this culture.³¹ ¹⁶ The pottery dates features 35 and 57 of the Basasziget settlement to the Balaton-Lásinja I period, and thus the finds from these assemblages can also be assigned to this period, including the copper objects which are the first to have been found in the course of systematic excavations.

The Basasziget axe which can be related to the type defined as Felsőgalla type by Pál Patay²³ is the first definite indication that this implement type was known in the Balaton-Lásinja I culture of Transdanubia and thus some of the axes that have come to light as stray finds can probably also be associated with this culture.

The same can be said of the Szakálhát type flat axes and other massive copper implements belonging to the same chronological horizon.

The form and the decoration of the copper disc link it to Csáford-Stollhof type discs;³⁷⁻³⁹ its chronological position underlines the association between these discs and the Balaton-Lásinja I culture. These Csáford-Stollhof type discs are typologically close to the large pendants of the Bodrogkeresztúr culture that are generally dated to the early phase of the culture.⁶⁵ Since no Early Copper Age precursors to the disc-shaped ornaments are known from Transdanubia, it would appear that the appearance of these discs was influenced by the Bodrogkeresztúr pendants. This, in turn, would indirectly support the

suggested contemporaneity of the early phase of the Bodrogkeresztúr and the Balaton-Lásinja I culture.

In spite of their similarity to the Bodrogkeresztúr pendants, the Csáford-Stollhof type discs form a well-definable group; their distribution practically coincides with that of the copper spectacle pendants, a characteristic product of the copper metallurgy of the Balaton-Lásinja I and the related Jordanów-Jordansmühl culture which can be easily distinguished from the metallurgy of the Eastern Carpathians.⁶⁶⁻⁶⁷ However, the Csáford-Stollhof type discs are mainly to be found in Southern Transdanubia, whereas the spectacle spirals generally occur more to the west. This would suggest the existence of two metallurgical centres whose products became distributed over the same area and that the manufacture of the discs can perhaps be linked to the Balaton-Lásinja I culture.

Regarding the independent metallurgy of the Balaton-Lásinja I culture, it should be noted that certain variants of the massive copper implements are primarily to be found on the territory of this culture.⁶⁸ However, even in the lack of unambiguous evidence, we cannot exclude the possibility that some of these variants are the products of an independent Balaton-Lásinja I metallurgy, modelled on the tools and implements of the Bodrogkeresztúr culture. Obviously, imports from the metallurgical centres of the Eastern Carpathians must also be considered.

The metallurgical traditions of the Balaton-Lásinja I culture was continued in the ensuing Balaton-Lásinja II-III period; and the survival of the Csáford-Stollhof type discs is suggested by the chronological position of the Hlinsko finds.⁷⁰

Zs. M. Virág

AQUINCUMI KUTATÁSOK (1973–1982) ÉS A VÁROSI ÁSATÁSOK PROBLÉMÁI

Urban Archaeology a nemzetközi megnevezése a régészeti kutatás legújabb változatának.¹ Egyértelműen azokra az ásatásokra vonatkozik, ahol sűrűn beépített területen folyik a régészeti kutatás, ahol *bontás és újjáépítés* közé ékelődik be az archaeologus munkája.² Amíg hagyományos módon építkeztek, vagyis kézi erővel termelték ki a pincét, addig nagyjából azonos módon folyt vidéken és városban a feltárás. A városi régészet elnevezésű kutatási forma különválása a gépesített építkezés szükségszerű velejárója, problémáinak kiéleződése az új technológia alkalmazásától számítható.³ Nyugat-Európában az 50-es, 60-as években, Magyarországon a 70-es évek elején indultak be a házgyárak és ezzel egyidőben zárkózott fel az építőipar minden területe a megfelelő gépparkkal. Különösen súlyos ez a helyzet a lakótelepek létesítésénél. Az archaeologia időigényes munkamódszerével ugyanis még akkor sem lehetne a teljes építési területet átkutatni, ha a kivitelezést megelőzően kap a múzeum lehetőséget az ásatásra, mint pl. Óbudán, az Aquincumi katonaváros és polgárváros közötti területen a Kaszás dűlői lakótelep esetében,⁴ vagy az aquincumi polgárváros északi szegélyén a Római úti lakótelep esetében.⁵ Hiszen az alapos, nyugodt munkavégzéshez évekre lenne szükség, márpedig sűrűn lakott városrészekben erre még a világon sehol sem hagytak elég időt. A házgyárból szünet nélkül érkeznek az épületelemek, s építkezés közben a folyamatos

munkát már nem lehet feltartóztatni, mert azonnali bedolgozásuk nem halasztható.

Az ókori feltárásoknál csak növeli a feladat súlyát, hogy nem csupán értékes leletek mentéséről, vagy egyes településnyomok dokumentálásáról van szó, hanem a római kori város és a mai város közötti kapcsolat tisztázása a cél. Minden római alapvetésű mai városnál ugyanis felmerülhet a településkontinuitás kérdése. Ettől teljesen függetlenül, ásatással mindenképpen hitelesítendő az új építkezések kapcsán a római kori település topográfiája, amint arra mind a dunántúli magyar városokban,⁶ mind az összehasonlító anyagunkban szereplő európai példáknál lehetőség is volt valamilyen formában. A *történelmi városmag* felkutatása folyik⁷ határainkon túl (ebben az összefüggésben az itáliai városokat nem említjük) Bécs,⁸ Passau,⁹ Bonn,¹⁰ Köln,¹¹ Zürich,¹² Basel,¹³ Barce-

⁶ *Savaria*: Tóth E., *Folia Archeologica* 27 (1976) 89–; *Scarbantia*: Póczy K., *Arch. Ért.* 94 (1967) 137–; *Solva*: Soproni S., *Die letzten Jahrzehnte des pannonischen Limes*. München 1985, 60–; *Pone Navata*: Soproni uo. 63.; *Ulcisia Castra*: Soproni uo. 68–; *Aquincum*: Póczy K. *Építés-Építészettudomány* 15 (1983) 335–; *Sopianae*: Fülöp F., *Neuere Ausgrabungen in der Römerstadt Sopianae (Pécs)*. Budapest 1974.

⁷ Magyarországi anyag összefoglalásával Gerő L., *Történelmi városmagok*. Budapest 1978, 43–; A közép-európai városfejlődés legutóbbi kutatási eredményeit közli Werner J.–Ewig E., szerkesztésében megjelent korszerű szempontú összefoglalás: *Von der Spätantike zum frühen Mittelalter*. München 1980, 126–. Az európai történelmi városmagok műemléki helyreállításáról: *Gazzola P.*, *Back to the Agora. The conservation of Cities*. Paris–London 1975, 85–.

⁸ *Neumann A.*, *Forschungen in Vindobona* 1948–1967. Lager u. Lagerterritorium. Wien 1967; *Zivilstadt*. Wien 1968.; *Kandler M.*, *Katalog der 52. Sonderausstellung des Historischen Museums der Stadt Wien*, 1977–86–; *Ladenbauer-Orel H.*, *Österr. Zeitschrift für Kunst u. Denkmalpflege* 26 (1972) 114–; *Harl O.*, *Vindobona, das römische Wien*. Wien; 1979.

⁹ *Christlein R.*, *Das spätromische Kastell Boitro zu Passau-Innstadt. Formen der Kontinuität am Donaulimes im rätisch-norischen Grenzbereich*. Sigmaringen 1979. 96, Abb. 2–3.

¹⁰ *Petrikovits v. H.*, *Das römische Rheinland. Archäologische Forschungen seit 1945*, Köln–Opladen 1960, Taf. 3.; A legújabb kutatási eredményekkel *Gechter M.*, *Neues Bild vom alten Bonn. Katalog: Ausgrabungen im Rheinland* 1983–84. 121–.

¹¹ *La Baume P.*, *Das römische Köln. Bonner Jahrbücher* 172 (1972) 271.; *Hellenkamper H.*, *Köln, eine römische Planstadt*. Köln 1976. *Architektur als Beitrag zur Geschichte in der Colonia Ara Agrippinensium*. Aufstieg u. Niedergang der röm. Welt. II. 1976.

¹ Legutóbb *Wheeler R. E. M.*, *Archaeological Excavations. New Methods in Searching History*. Oxford 1974.

² A soproni római kori feltárásokat pl. nem sorolnám ebbe a kategóriába: a belváros műemléki rekonstrukciójához kapcsolódnak az ásatások 1960 óta, előre tervezhető program szerint. A legfrissebb eredményekről *Gömöri J.*, *Soproni Szemle* 54 (1984) 62.

³ Elsőként 1973-ban a The City Museum of London alakított ki egy új részleget Urban Archaeology néven, a korszerű kutatásokhoz szükséges felszereléssel, ehhez *Schofield J.*, *The Building of London* 1984., 8. – Angliában Winchesterben, Yorkban és Lincolnban szerveztek a múzeumok hasonló osztályokat.

⁴ *Pető M.*, *Régészeti Füzetek* 33 (1980) 29; 34 (1981) 35–, a lakótelep északi szegélyén az aquincumi municipium déli városfalán kívüli előtelepülést kutatta. *Zsidi P.*, *RF* 32 (1979) 38; 34 (1981) 31. és 36., a lakótelep déli negyedében az aquincumi katonaváros északi beépítettségét, utakat és több száz síros temetőt tárt fel.

⁵ *Póczy K.*, *Budapest Régiségei* 24 (1976) 424–; *Zsidi P.*, *RF* 32 (1979) 36; 33/1980 28–, 31–; 34 (1981) 25–, 27.

lona,¹⁴ Lyon,¹⁵ Párizs,¹⁶ London¹⁷ esetében, hogy csak az ismertebb példákat, a nagyjobb szabású városrekonstrukciókhoz fűződő topográfiai kutatások eredményeit említsük.

Magyarországon a történelmi múltú városok közül Budapesten folyt a leghosszabb lélegzetű városi ásatás.

A kutatás előzményei

Óbuda korszerűsítésének a tervezésekor — mintegy húsz éve —, a Budapesti Történelmi Múzeum részletes régészeti adatszolgáltatással járult a területfelhasználás kérdéséhez. A korábbi ásatásokból szerzett ismereteit felhasználva kellett volna körvonalaznia az aquincumi légióstábor térségét, s ezen belül megjelölni a minimális ásatáshoz szükséges helyszíneket. A városrendezés arra is választ várt, hol szükséges (a közismerteken kívül) ókori romokat bemutatni? A múzeum elkészítettett egy lelőhely-katasztert és egy leletkatasztert, utóbbinál értékrendbe sorolta az emlékeket.¹⁸ A tervezők ezt az anyagot azonban nem tudták használni; összefüggő topográfiai helyszínrajzra és látványos romcsoportokra lett volna szükségük. A *castrum helyét* illetően azonban annyira megoszlott a kutatók véleménye mind a publikációkban, mind a tárgyalásoknál egészen 1973-ig, hogy a múzeum kellő súllyal nem érvelhetett, amikor azért küzdött, hogy a *légióstábor feltételezett helye ne épüljön be*: váljék parkká, s ezen belül — ha a feltárások eredményei úgy hozzák — itt kerüljenek bemutatásra ókori romok. Ezt az igényt a városrendezés azonban teljesen figyelmen kívül hagyta, anyagi okokból. A lakásínség legsúlyosabb korszakában már közművesített területen kellett ennél több épületet elhelyezni a kiszolgáló egy-

ségekkel. A régészet helyzete súlyosbodott, amikor a *gyors építkezés* lett a jelszó! Az egyetlen objektum, amelynél feltárást, sőt műemléki bemutatást is javasolt a városrész rehabilitációs programja, az a Flórián téri katonai közfürdő volt. Minthogy e romcsoportozat jelentős részét 1778 óta védőépületben őrizték, s a műemléket 1936-ban és 1962-ben feltárt részletekkel újra és újra bővítették, a tervek készítőit, bírálóit és elfogadóit itt elegendő *látvány* segítette a pozitív véleményalkotáskor.¹⁹

1967-től a Budapesti Történelmi Múzeum folyamatosan kapott ásatásra nagyobb összegeket a lakótelep beruházási hitelkeretéből, amiből a lakóházak helyén gyors szondázásokat végezhetett, de eleinte még ezek a kutatások is csekély eredménnyel jártak.²⁰ 1973-ban aztán olyan lendületet vett az építkezés Aquincum legfontosabb településrésze, a légióstábor helyén, hogy a múzeum egyidőben 8—10 helyen kényszerült leletmentésre. A terület egészen sűrű római kori beépítettsége miatt minden fajta földmunkánál érdekelve volt a BTM Ókori Csoportja és mintegy húsz százalékban a Középkori Osztály. A napi teendőknél ezt a mennyiséget a múzeum a korábbi felállásban már nem tudta teljesíteni. Munkaközösség alakult ezért kizárólag az óbudai ásatások végzésére,²¹ s az együttesben személyi cserékre került sor. A szükségállapotot két évre mondták ki hivatalosan, de azóta több, mint tizenkét év telt el folyamatos jelenléttel, feltárással Óbuda centrumában. A *korszerűsítendő lakóterület minden évvel tovább szélesedett, így aztán a légióstábor mellett az aquincumi katonaváros, a polgárváros és a két település közötti terület megkutatását is programba kellett venni a castrumok feltárással párhuzamos feladatként.*

Munkaszervezési nehézségek

1973—1984 között a BTM római részlege *Aquincum térségében 742 feltárást* folytatott. Az alábbiakban röviden összefoglalom az ásatások

¹² Bögli H., Die Städte u. Vici. in: Drack W., Ur- u. Frühgeschichtliche Archaeologie der Schweiz. V. Römische Epoche. Basel 1966—1976, 13—, Abb. 32.; Martin M., Die alten Kastellstädte u. die germanische Besiedlung. Uo. VI. Das Frühmittelalter. Genava 98, Abb. 3. és Turicum 103, Abb. 20.

¹³ Berger L., Archaeologischer Rundgang durch Basel-Basilien. Basel 1981. 32, Abb. 65—68.; Fellman R., Das römische Basel. Basel 1981, 10, 42.; Drack W., Die spätrömische Grenzwehr am Hochrhein. Zürich 1980. 8—, Abb. 1. és 5—7.

¹⁴ Garcia Y Bellido H., La Barcelona romana. Barcelona 1982. 6. Alaprajz a feltárt római városfallal 10.

¹⁵ Audin A., Lugdunum, Lyon á l'époque gallo-romaine. Lyon 1963. 42—; Essai sur la topographie de Lugdunum. Lyon 1964. 13—.

¹⁶ Fleury M., Annuaire de l'École pratique des Hautes Études. 1966—67, 370—; Összehasonlításul a korábbi ásatások nyomán kialakult képpel Duval P. M., Paris antique, des origines au 3e siècle. Paris 1951, 121—.

¹⁷ Marsden P., Roman London. London 1980. 8—. Összefoglalja az 1961—1975 között folytatott ásatások eredményeit a Cityben.

¹⁸ Óbuda Műemlékvédelmi Intézkedési Terve 1966—1967. Budapesti Műemlék Felügyelőség 120768 sz. ügyirat mellékletei.

¹⁹ A legújabb kutatások jelentései = Kaba M., RF 31 (1978) 37; 33 (1980) 32; 35—(1982) 21—; 37 (1984) 42—. A nyugati szárnyépület feltárájáról Szirmai K., RF 31 (1978) 36. Összefoglalóan az ásatások eredményeiről Kaba M., Thermae maiores. Az aquincumi katonai közfürdő. Budapest 1984.

²⁰ Az 1966—1970. évi óbudai kutatásokról közölt előzetes jelentések BpR 23 (1973) 260—271. Az 1973-ig lezajlott ásatások nyomán a légióstáborról kialakult képet Nagy T., A római kor c. tanulmányában foglalta össze a Budapest története I. monográfiában. Budapest 1973, 119 skk.

²¹ 1973—1983. években Óbudán állandóan 8—10 helyszínen folytak egyidőben a kutatások átlag 8 római régész jelenlétével. A munkaközösség tagjai az évek során változtak, a létszám állandó maradt. A római kori feladatokat 1973—1981 között Póczy Klára, 1982 óta Németh Margit irányítja. Budapest 1973, 113 és 115. az újabb kutatások főként az 1. századra vonatkozó megállapításait és a castrum 4—5. századi topográfiájával, sorsával kapcsolatos nézeteit módosították.

topográfiai eredményeit, ugyanakkor felsorolom azokat a nehézségeket, amelyekkel munkánk során nem tudtunk megbirkózni, s ezért több kutatási igényről kénytelenek voltunk lemondani. A kudarcokról és okaikról azért beszélünk, mert ilyen és hasonló akadályokba minden városban kutató régész bele fog ütközni, amíg elhárításukhoz új múzeumi rendelkezések nem nyújtanak elegendő segítséget.

Az említett 742 ásatás közül 117-re az 1973–75. években került sor, s ezek kevés kivétellel csak leletmentésként foghatók fel. Pedig a tervszerű kutatás érdekében már óriási erőfeszítések történtek a helyszínen, de sikertelenül. Gyakorlatban igyekeztünk végrehajtani azt a kutatási programot, amit 1973 júniusában előterjesztettünk és szeptemberben az MTA Ásatási és Régészeti Bizottságai, valamint Római Albizottsága együttesen megvitatott, jóváhagyott. 1976-tól a feltárásoknak a fele már tervásatás volt, 1980-tól kb. 80%-a. Természetesen mennél több használható adat volt a kutatás birtokában, annál könnyebben lehetett megfelelő ásatási területet találni a hitelesítendő teória egy-egy láncszemének bizonyításához vagy módosításához.

Az előkészítés fázisában a munkaközösség vezetőjének feladatai között minden egyes ásatási helyszínnél — a pénzszerzés mellett — az építők terveivel való koordinálás volt a másik fontos teendője. Minthogy a városi ásatásnál mindig az időhiány okozza a legtöbb problémát, a munkaközösség vezetőjének kellett kijátszania-biztosítania így- vagy úgy, a kutatáshoz szükséges minimális időt is az átkutatásra váró területen levő épületek bontása és az új épületek felépítése közötti időszakban. Amikor időhiány miatt már nyilvánvaló, hogy mindent nem lehet ásatással tisztázni, felvetődik a kérdés: mit lehet feláldozni a területen, és milyen mértékig engedhet szabad teret az építkezés igényeinek a régészet? Ilyenkor lenne szükség a területre vonatkozó előzmények mennél alaposabb ismeretére, s ilyenkor van szükség, a gyors döntéskésziségre. A gyakorlatban a legfőbb nehézséget 1973–75 között éppen az okozta, hogy az építkezés részletesen felbontott és napra ütemezett tervét állandóan felborította valamilyen nem várt esemény. Ilyenkor átirányították a gépeket és a munkaerőket egy újabb területre, s földkitermelés kezdődött ott, ahol esetleg csak évekkel későbbi időpontra jeleztek munkakezdést. . . A régészet kénytelen volt azonnal átseportosulni, anélkül, hogy a területre vonatkozó adattári anyagot, az előzményeket tanulmányozhatta volna. Márpedig ez annál is fontosabb lett volna, mert az aquincumi légióstábor tervszerű kutatása 1935 óta tart, a tervásatásoknak ötven év óta és a leletmentéseknek mintegy évszázada múzeumba áramló óriási anyagmennyisége képezi az új ásatások bázisát.²²

A most elért eredményeket e kerekén fél évszázada rendszeresen folytatott ásatások dokumentációi nélkül — a vázolt nehézségek mellett — el sem érhetjük volna.²³ E korábbi

kutatások néha sikertelennek tűntek, sok esetben kifejezetten téves következtetéseket eredményeztek, de a feltárások helyszínen rögzített megfigyelései és maga az előkerült leletanyag most az információk kiapadhatatlan forrásaként szolgál.

Minden óbudai utca és átlagosan minden második épület már korábban szerepel a BTM nyilvántartásában. Helyszíne valamely „lelet”-nek vagy régészeti értékű megfigyelésnek. Az előkészítés stádiumában egy-egy új ásatási területre vonatkozó támpontok begyűjtéséhez azonban több munkaerőre lett volna és lenne jelenleg is szükség!

A vállalatoktól kapott pénzeket viszont kifejezetten csak a terepmunkákra lehetett és lehet fordítani. Az építetők kifizetik azokat a munkákat, amelyekkel — az ő szempontjukból nézve — „a városrész rehabilitációját gátló körülményeket elhárítják”. Vagyis, térítik a földmunkáknak azokat a rovatait, amelyek bizonyíthatóan a városkutatások módszerével megdolgozott területekre vonatkoznak. A pénzügyi ellenőrzés olyan munkatételek kifizetését fogadta el, amelyekkel bizonyíthatóan eltávolították a földben rejlő tárgyakat, a falfestményeket, a mozaikokat, hogy ezután kezdetét vehesse az építő tevékenység. Máiig sem lehetett megértetni az illetékesekkel, hogy az ásatás bent a múzeumban kezdődik adattári előkészítéssel, folytatódik feltárással, az előkerült leletek restaurálásával és nyilvántartásával, s csak a publikációval fejeződik be. Az általános megítélés szerint mindez már a múzeum ügye, s e munkafázisokra a múzeum köteles a munkaerőket és a felszerelést biztosítani. A vita sajnos jelenleg is tart, miközben a nagy feltárások ellenére sem növekszik a múzeumok költségvetési kerete. Így aztán nincs elegendő fotós, rajzoló, restaurátor, de még a hegyekké növekedett akták rendezéséhez sem elegendő segítség.

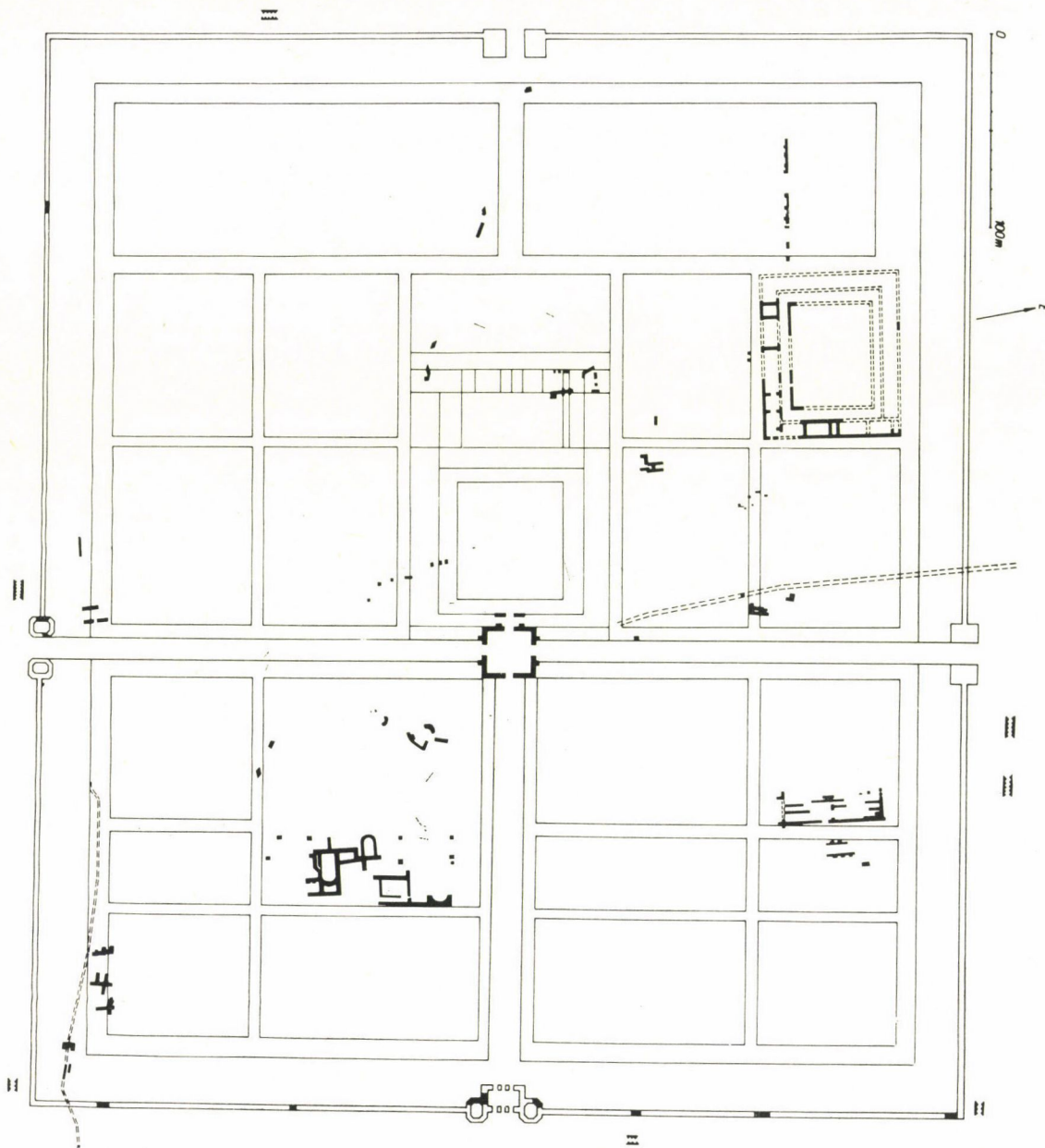
Utóbbi nem elhanyagolható téma, mert a városi ásatás rengeteg ügyintézéssel jár és ennek elvégzése segítséggel vagy anélkül, de a régész feladata, hiszen minden felelősség az ásatót terheli. A mulasztások városi ásatásnál súlyos anyagi kihatással járnak.

²² Az aquincumi légióstábor lokalizálását célzó kutatásokról összefoglalóan Szilágyi J.: Rk. Suppl. XI (1969) 381–96. 1933–1973 közötti eredményeiről: Nagy, L., Topográfia c. fejezet a Budapest Története monográfiában. Budapest 1942, 356. — Első ízben kísérelte meg felvázolni a castrum védműveit. Péczy T. — Péczy K., BpR 18 (1958) 529. — a légióstábor északi védműszakaszát rögzítette. Két építési periódust bizonyítanak korhatározással.

²³ Szilágyi J., Ant. Tan. 10 (1963) 85. kísérletet tett a tábor periódusainak szétválasztására, három építkezés

jelenségeit ismerte fel. Az Óbuda centrumában szétszórtn mutatkozó különböző vízesárcok pontos irányát és vonalát még nem sikerült egyetlen alaprajzzá összehoznia. Aquincum RE XI. Stuttgart 1969. 82. —, az előző tanulmányra támaszkodik. A Domitianus-kori palánktáborról leírt feltételezései máig alapvetőek. Nagy T., Budapest Története I. Budapest 1973, 113. — leírja, utcanévvel rögzíti a Domitianus-kori és a Traianus-kori légióstáborok helyét. Alaprajzot, helyszínrajzot nem közöl. Összefoglalóan Péczy K., Der römische Limes in Ungarn. (Fitz J. szerkesztésében) Székesfehérvár 1976, 81–89., a Budapest–Békásmegyer — Budapest — Budatényi szakaszról. Utoljára a munkaközösség tagjai közös beszámolót készítettek az aquincumi légióstábor feltárásáról (Péczy K., Németh M., Szirmai K. — Kocsis L.) az Aalenben megrendezett 13. Limeskongresszuson 1983-ban. Studien zu den Militärgrenzen Roms III. Stuttgart 1986, 398 skk.

1. kép. Az aquineumi légióstábor munkahipotézisként felvázolt helyszínrajza az előkerült épületmaradványok alapján (Hajnóczy – Póczy 1973)

Abb. 1. Lageplanskizze des Legionslagers von Aquincum, als Arbeitshypothese aufgrund der zum Vorschein gekommenen Gebäudereste ausgearbeitet

A római légióstábor:

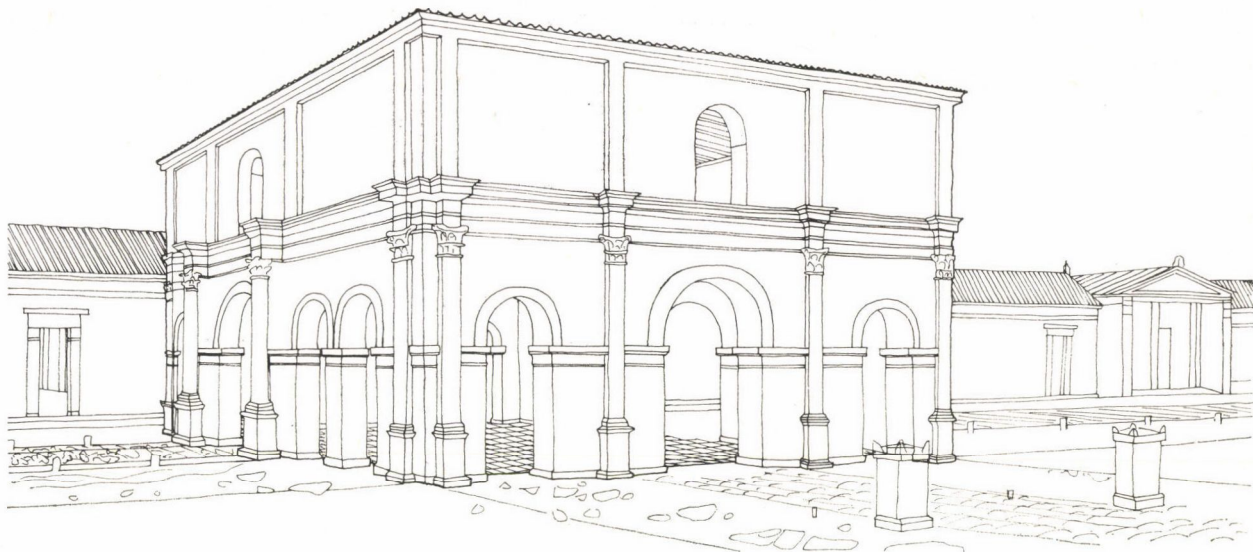
1973-tól az óbudai ásatások elsődleges célja a légióstábor topográfiájának és periódusainak a tisztázása volt. 1973-ban ugyanis már két tábor-kapura utaló épületmaradvány volt ismeretes,²⁴ segítségükkel munkahipotézisként a castrum körvonalait megközelítő pontossággal fel lehetett

vázolni. A véletlen ekkor — egyidőben — váratlanul két újabb régészeti objektum előkerülésével lepte meg a kutatást: az egyik egy négyszögű toronyszerű építmény igen jó állapotú romja volt a padlószint fölötti részletekkel a Flórián téren, egy épülő áruház alagsora helyén. A két tábor-kapu helyéből kiszámított castrum-vázlat szerint pontosan a tábor közepének felelt meg ez a pont, vagyis erősítette, támogatta, az új teóriát.²⁵

²⁴ A déli táborkapu (porta principalis dextra) megtalálójá Zolnay L., a BpR 23 (1973) 265 — tette közzé észrevételeit. A keleti táborkapu maradványait Bertalan-né figyelte meg RF 26 (1973) 32. — és kezdte meg a területen az ásatást.

²⁵ A principia feltárájáról készült részletezett előzetes beszámoló (Szirmai K., BpR 24 (1976) 91 — 113.)

2. kép. A tetrapylon rekonstrukciója lambaesisi analógia nyomán, az épületmaradvány műemléki fenntartása érdekében tett javaslatához csatolt melléklet (Hajnóczy – Póczy 1973)

Abb. 2. Rekonstruktion des Tetrapylons nach der Analogie von Lambaesis. Beilage des Vorschlags zum Denkmalschutz des Gebäuderestes

A másik „lelet” viszont e castrum D-i lezárásától jóval délebbre, a Dugonics T. téren, egy harmadik táborkapu egyik patkó alakú tornyának a maradványaira utalt, s későbbi időből származott mint a már idézett két kapumaradvány.²⁶ Mégis tápot adott a castrum-teória ellenzőinek.²⁷ Hitelesíteni kellett tehát azt a castrum-elméletet, mely szerint a 2. századi légióstábor déli kapuja az Árpád-híd vonalában (akkor még Pacsirta u.-ban) és a keleti kapuja a Kórház u. 7. (és akkori (Vöröskereszt u. közötti) térségben állt (1. ábra és 2. ábra).

Pusztán e két adatból már rekonstruálni lehetett a castrum egyik felét, az ellenség felőlit, a következő módon: a) A DK-i táborsarok kiszámítható volt a déli és a keleti táborkapukhoz csatlakozó táborfalak találkozásából. b) A táborközpont kiszámítható volt a déli és keleti táborkapukból — a táborfal irányára merőlegesen — kifutó főutca metszéspontjából. c) A tábor így behatárolt DK-i negyedének áttükröztetésével megkaptuk az ÉK-i negyedet. d) A castrum ellenség felőli rövidebb oldalának ismeretében néhány próbárok meghúzásával hitelesítettük a négyszögű alaprajz hosszabbik oldalát. E műveletek eredményeként rajzolódott ki az 480×520 m-es alapterület, amelyet 1,60 m széles, befelé forduló négyszögű tornyokkal megerősített kőfal és vizesárkok határoltak.

Hosszú évek teltek el természetesen, amire a sűrűn beépített Óbudán a megfelelő pontokon szükséges hitelesítő ásatások elvégzésével a fenti teória beigazolódott. De ugyanilyen nehézséget okozott önmagában az is, hogy a római korban itt közel ötszáz éven át építkeztek és több katonai táborra utaló maradvány fedi egymást.

Az aquincumi castrumok közül 1973 óta felátárások folytak egy I. század második felében létesült, építési felirata szerint 73-ban Vespasianus alatt felavatott auxiliaris tábor helyén az Árpád-hídtól délre. Helyőrsége a helyszínen előkerült felírt töredékek szerint az ala I. Frontoniana volt.²⁸ Az ásatások e tábor területén most is folynak.

A jelenlegi ismeretek szerint 89-ben helyeztek légiót Aquincumba. Domitianus császár Dacia meghódításának több évtizedes programját készítette elő — többek között — ezzel a lépéssel. Pannonia északkeleti határvonalának hirtelen megnövekedett jelentőségét a legjobban az hangsúlyozza, hogy az új légió mellett egy ideig még a segédcsapat is helyben maradt. A két tábor szorosan egymás mellett állt a Duna-parton egy észak—déli és egy kelet—nyugati irányú kocsitűt ellenkező oldalain. Mindkét út a táborokat kívül határoló kocsitűt meghosszabbítását jelentette. Hitelesítő ásatások folytak a Domitianus-kori légióstábor már korábban ismert helyén a Flórián tér—Kórház u.—Kerek u. térségében, ahol ka-

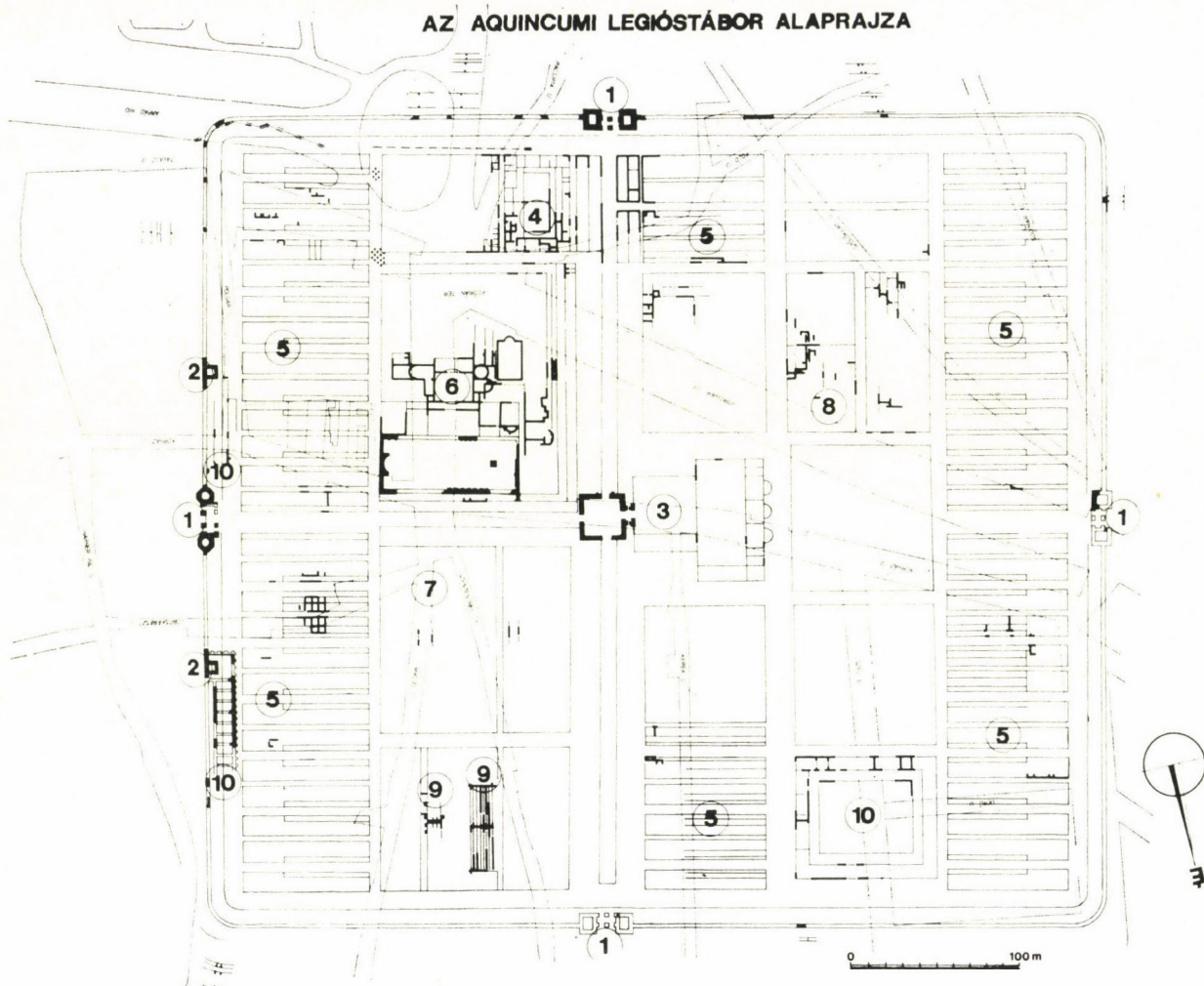
²⁶ Parragi Gy.: BpR 24 (1976) 137—.

²⁷ A táborforum bejáratánál emelkedő quadrifrons — tetrapylon típusú diadalkapu értelmezését nem fogadta el. pl. Wellner I., Alba Regia 18 (1979) 113—. Wellner azt igyekszik bizonyítani, hogy a tetrapylon valójában késő római kiserőd volt.

²⁸ Még két töredékkal kiegészült felirat értelmezéséről és az ásatások eredményeiről Németh M., in: Studien zu den Militärgrenzen Roms III. Stuttgart 1986, 384—388. Az 1984. évi ásatásokról beszámoló még nem jelenthet meg. Az ala-tábor helyén a kutatások jelenleg is folynak.

AZ AQUINCUMI LEGIÓSTÁBOR ALAPRAJZA

3. kép. A 2. századi légióstábor 1983-ig feltárt maradványai. (Akten des 13. Limeskongresses Aalen 1983. Póczy – Németh – Szirmai – Kocsis)

Abb. 3. Die bis 1982 freigelegten Ruinen vom Legionslager des 2. Jahrhunderts

szárnyák és műhelyek maradványaiból értékes leletek származtak, többek között egy bronz légionárius sisak.²⁹ Történelmi szempontból értékelhető új megfigyeléseket a kutatások egyelőre nem hoztak³⁰ az 1. századi légióstábor területén, mégis figyelemre méltó egy harmadik castrum jelenléte a térségben: a Folyamőr u. – Búvár u. – Raktár u. által határolt területen. Védmű maradványokat és ezen belül épületmaradványokat figyelt meg itt a kutatás, amelyek korát az első század végére és a 2. század elejére határozták meg. Ez tehát azt jelentheti, hogy a dák háborúk idején az aquincumi légióstábor mellett, annak északi és déli oldalán, egy-egy segédcsoport castruma is állott.

²⁹ Ehhez: Szilágyi J., Ant. Tan. 2 (1955) 92; 10 (1963) 86 –; RE Suppl. XI. Stuttgart 1969. 84. – Az újabb ásatásokat a tábor belsejében Kocsis L. végezte, l. 28. j. 350 – 354.

³⁰ Előzetes jelentés Szirmai K., RF 35 (1982) 32.

Köztudomású, hogy Dacia létesítésével Pannonia provincia helyzetében is változás állt be. Átszervezések, átszervezések a közigazgatásban. Aquincumot mindkét szempontból érintették az új intézkedések, hiszen a határon állt és Alsó-Pannonia helytartói székhelye lett. Új funkciójának megfelelően új építkezések indultak, mind a légióstábor, mind a katonaváros területén.

A 2. században bővítették a légióstábort, amely Ny-i és D-i irányban meghaladja a korábbi.³¹ A légió állandó tartózkodásra rendezkedett be ekkor Aquincumban, a helyőrség igényei ennek megfelelően alakultak.

A 2. században a táborkapukat négyszögű tornyok biztosították, s a falhoz belülről csatlakozó ugyancsak négyszögű tornyok egészítették ki a védműrendszert. A tábor keleti oldalát szinte

³¹ Korábbi irodalommal Nagy T., Budapest Története (1973/124 –).

folymatosan teljes hosszában alkalmunk volt végigkutatni, itt 90 m-es közönként álltak e toronyok, vagyis a kapu mindkét oldalán két-két toronynak jutott hely. A fal előtt a keleti oldalon dupla vizesárok futott, s ugyanez a rendszer jellemezte a déli oldalt is. A nyugati, hátsó fronton ezzel szemben csak egyetlen vizesárok haladt.

A légiótábor régészeti feltárásának első fázisában a tábor pontos helyét, kiterjedését és periódusainak korát igyekeztünk tisztázni. A védművek szerkezete, a felújítások és bontások időpontjai, visszatükrözték a tábor használatának minden korszakát, a 4. század második harmadáig³² (3. ábra). A védműrendszeren átépítések voltak tapasztalhatók a 3. század elejéről a déli táborkapunál új vizesárok beiktatásával és a keleti fronton a belső körüljáró megbontásánál. Helyére raktárak és anyagszertárak kerültek a táborfal tövébe. A 3. század legvégén alapjaiban újjáépítették a keleti táborkaput, betöltték a két korábbi vizesárkot és egy teknő alakú újat létesítettek a táborfalhoz közelebb.

Az óbudai ásások második lépéseként a *castrum beosztását* igyekeztünk rekonstruálni. Az aquincumi légió központja a parancsnokság több épületet csoportosító tömbjével, az ásások szerint a Flórián tér körzetét foglalta el. Itt volt a táborfórum a díszörség zárt udvarával, amelyből a parancsnokság fogadótermei, a táborszentély, a kincstár, a börtön, a törzs irodái nyíltak.³³ Oszlopos fedett csarnok választotta el ezt az épületrészt a keleti szárnytól. Érdekes volt megfigyelni, hogy a principiaát a 3. században sem építették át olyan alapvetően, mint pl. a főtisztek házait, aminek bizonyára az volt az oka, hogy a helytartó, mint légióparancsnok, és törzskara, részben magasrangú katonatisztek kint laktak a katonavárosban.

Az építmény legpontosabb analógiája Észak-Afrikából, Lambaesisből ismert. Vita tárgyát képezi, hogy a principia díszkapuzatát³⁴ Septimius Severus, Alexander Severus, vagy Gallienus dicsőítésére emelték-e. Az aquincumi régeltani megfigyelések szerint Alexander Severus koránál nem lehet korábbi az óbudai tetrapylon.³⁵

A légió-parancsnok épülete mellett helyettesének, a *tribunus laticlavius*nak fontos épülettömbjét maradéktalanul tisztázni lehetett. A sok feltárás közül talán ez hozta a leglátványosabb eredményt: az épületcsoporthoz Mithras szentély tartozott, falfestményekkel, feliratokkal, értékes faragványokkal.³⁶ A táborban álló további épületek közül

feltárásra kerültek még további tribunusházak, gyűléstermek, kaszárnyák,³⁷ magtárak, raktárak, fegyvertárak,³⁸ fürdő,³⁹ templom, valamint műhelyek — köztük egy olajütő⁴⁰ —, istállók, és kocsi-színek.

Az utcahálózat kutatása alkalmával megfigyelhető volt a tábor periodizációjának három lényeges fázisa: a) a 2. század elején, b) a 2–3. század fordulóján és c) a 3. század végén került sor alapvető építkezésre a táborban.

A *castrum* beosztásáról a következőket tudtuk meg: A praetentúrát az ÉD-i irányú via transversa két scamnumra tagolta. Az első mérete 76×440 m, itt a kaszárnyák sorakoztak. A 2. scamnum 130×440 m-es, ebből a via principalis dextra és a via praetoria szögletében a közfürdő 115×155 m-es területet foglalt el. Tőle délre két tribunus ház állt, mindegyik 60×60 m-es alapterületen, egyikük a trib. laticlaviusé volt. E scamnum É-i oldalát — itteni feliratok és ábrázolások alapján — feltételezhetően a kórház és két horreum tette ki. A kórház helyén folytatott leletmentések nyomán az épület egy része vált ismertté, a két horreum alaprajza és periódusai tisztázhatók voltak. Tőlük Ny-ra 60 m-es — egyelőre csak részlegesen átkutatott — sáv húzódik, itt is tribunus házak vagy *tabernae* lehettek.

A retenturába eső 3. scamnum 90 m széles és 435 m hosszú, közepén terebélyesedett a principia. Ettől D-re 90×90 m-es tömbben lokalizálhatók az I. cohors kaszárnyái. A 4. scamnum 435×85 m-es területét gazdasági épületek töltötték ki. Feltárásra került itt többek között egy fabrica, amelyhez olajütő is tartozott 95×42 m-es

³⁷ Szirmai K., BpR 24 (1976) 231 —; BpR 25 (1985) a praetoria front első scamnumában és a délkeleti táborsarokban levő kaszárnyákról alaprajzzal, méretekkel. A via praetoria északi oldalán a második scamnumban hasonló alaprajzot figyelt meg. A retenturában legújabb megkutatott egyik kaszárnyáról előzetes jelentés H. Kérdő K., Kocsis L. — Madarassy O., RF 36 (1984) 44. A retenturában levő kaszárnya mérete az előzőeknél valamivel kisebb: Militärgrenzen III. 1986. 398. és Abb. 1.

³⁸ Póczy K., BpR 24 (1976) 86. Analógiája Petrikovits v. H. Die Innenbauten römischer Legionslager während der Prinzipatszeit. Opladen 1975. 86, Abb. 23/3.; Szirmai K., RF 36(1983). Analógiája Petrikovits uo. 82, Abb. 19/6. Mindkét horreum a via sagularisról nyílt, utóbbi a praetentura északi frontján, előző a praetentura keleti oldalán. Ez a raktáreépület az elbontott körüljáró helyére került.

³⁹ Kaba M., Thermae maiores. Az aquincumi katonai tábor közfürdője. Budapest 1984. az 1981–1984. évi ásások során kiteljesedett alaprajzzal, periódusokkal.

⁴⁰ Pető M. BpR 24 (1976) 113–125. Az épület belső zárt udvarában olajütő és többlépcsős párolórendszer működött. Ugyanebben a scamnumban, de a retentura északi oldalán, közel azonos méretű, négyszögű, belső-udvaros épület alaprajza ismeretes. Nagy T., Studien zu den Militärgrenzen Roms. Köln 1977, 363 — szerint a castrum valetudinariauma volt itt. Mai ismereteink szerint valószínűbb a belsőudvaros gazdasági épület meghatározás vö. Petrikovits uo. Abb. 20. A kórházzal kapcsolatos feliratok és istenábrázolások többsége a via praetoria északi oldalán lokalizálódik, s így a közfürdővel szemben lehetett ez az egészségügyi intézmény. ⁴⁰ Szirmai K., ArchÉrt. 107 (1980) 187–200.

³² Összefoglaló beszámoló Póczy K., BpR 24 (1976) 11–31.; Szirmai K., Arch. Ért. 107 (1980) 167–200.; Póczy K., BpR 25 (1985).

³³ Szirmai K., BpR 24 (1976) 91 —. Az oldalszárnyak feltárására a leletmentés során nem volt lehetőség.

³⁴ Ehhez még Fellman R., Principia-Stabsgebaude. (Stuttgart 1983. 19 —, „Torhalle am Eingang der Principia — Groma.” . . . „Locus Gromae”, Abb. 36.

³⁵ E datáláshoz Rakov J., Bulletin d'Archeologie Algérienne 13 (1973) 111 —.

³⁶ Kocsis L., előzetes jelentései RF 32 (1979) 40.; 33 (1980) 33.; 34 (1981) 29.; 35 (1982) 37.

alapterülettel, és ettől nyugatra — azonos méretű — tabernákkal szegélyezett műhelycsoport. Az 5. scamnum 435×72 m-es; kaszárnnyakat találunk itt a feltárások, méretük valamivel kisebb a praetentura-beli kaszárnnyakénál, ami megfelel az előírásoknak.⁴¹

Az óbudaí ásátások — mint említettük — 1973 óta több castrum helyét lokalizálták, és korát állapították meg. A legbiztosabb képet a szóban forgó 2. században létesített légióstábor 3. századi állapotáról kaptuk. Ez a tábor a 4. század első harmadában még használatban volt⁴² amit bizonyítanak a principiában, a tribunus laticlavus épületében, az 1. és a 2. scamnum kaszárnnyáiban és a horreumokban végzett átalakítások (4. ábra).

A táborban a legjelentősebb változást láthatóan Caracalla 214. évi látogatása, illetve az ezt követő időszak jelentette.⁴³ Az uralkodó közigazgatási reformjával ekkor legalizálta a már évtizedekkel korábban kialakult helyzetet, vagyis a provincia keleti határvonalának a megnövekedett jelentőségét az északi limesszakasszal szemben.⁴⁴ A kétlégióssá vált, megnövekedett területű provincia helytartójának és rangos környezetének fontossága adhat magyarázatot a castrum építkezésénél mutatkozó luxusra. Ebből az időből istenek⁴⁵ és császárok szobrai,⁴⁶ közkutak, nymphaeumok, kívül-belül festményekkel díszített épületfalak⁴⁷ mutatkoztak a tábor egész területén. E nagyszabású építkezéseknek az eredeti célja az volt, hogy már a légiós tábor kapujánál érezze Róma hatalmát a követségbe érkezett ellenség, vagy a távoli országok küldöttsége, akikkel a császár aquincumi helytartója teljhatalommal tárgyalt. A lenyűgöző hatást a főutca díszes oszlopsora, gazdagon díszített emeletes házai, közöttük a parancsnoksági épületé csak fokozta.⁴⁸

A légiók harcászati feladataik mellett igazgatási és kulturális feladatot is teljesítettek. Parancsnokaik (a birodalom legnevesebb személyiségei, nem egy császár került ki közülük) és a magasrangú katonatisztek (akik ugyanakkor a tartomány vagonos és befolyásos vezetőrétegét képezték), egymással versengve költöttek a „tábor” szépítésére, saját alakulataik székházának, gyűléstermeinek stb. dekorálására. A túlzások ellen átlag emberöltőként jelentek meg a császári rendeletek, amelyek igyekeztek a pazarlást visszaszorítani, az építkezéseknek a katonasághoz nem méltó esztelen tobzódását meggátolni.⁴⁹ De éppen az ismétlődés mutatja, hogy mindez hiába való volt.

A 4. század első felében korszerűtlenné vált az aquincumi légióstábor 2. század óta használatban lévő védműrendszere, s ez problémát okozott a birodalmi határvonal egyik legsúlyosabban veszélyeztetett pontján. Új castrumot emeltek ezért közvetlenül a még fennálló castrum mellé, annak keleti oldalához csatlakoztatva.⁵⁰ A mellételepítésre bizonyára azért volt szükség a szüntelen háborúskodás idején, hogy az új castrum több évig tartó építkezése alatt is megszokott körülmények között folytassa a helyőrség a munkáját a régi táborban.⁵¹ Az új castrum, az előzőnél kétszer magasabb és vastagabb falakkal — vastagságuk 3,20 m — és a falsíkból kifelé ugró patkó alakú tornyokkal készült. Többemeletes kapuépítményei valóságos kiserődök voltak. A castrum belseje is átépült; a korábbi épületeket nagyobb tömbökké vonták össze vagy átalakították, vagy alapfalaik felhasználásával készültek új házak, fürdők, magtárak és raktárak. Ezeket ismerjük ugyanis a legújabb feltárások eredményeként⁵² (4. ábra).

⁴¹ Póczy K. — Németh M. — Szirmai K. — Kocsis L.: *Militärgrenzen III.* 1983.; *ArchÉrt* 113 (1986).

⁴² Ehhez Póczy K., BpR 24 (1976) 83 —.; Kérdő K. BpR 24 (1976) 71 —.; Németh M., BpR 24 (1976) 64 —.; Szirmai K. — Altmann J., BpR 24 (1976) 234 —.; mindenk előtt Facsády A., BpR 24 (1976) 46 —.

⁴³ Erről részletesen Bánosi Gy.: BpR 25 (1986) 114. — a castrum, praetenturájában előkerült 216-ra keltezett Hercules-templom építési feliratával kapcsolatban.

⁴⁴ Fitz J.: *Pannonok évszázada.* Budapest 1982, 51.

⁴⁵ A korábban előkerült kőfaragványok közül Róma ülő szobra (korábbi meghatározása szerint Venus Victrix ábrázolás) a déli táborkapu térségéből való. Az új meghatározás Kádár Zoltántól származik. BpR 20 (1963) 71 —. Elképzelhető, hogy a szobor eredetileg a táborkaput díszítette. A principia körzetéből való Iupiter portréről Szirmai K.: *ArchÉrt* 107 (1980) 202. Bronz császárszobor töredékéről Szirmai K. uo.

⁴⁶ Összefoglalóan az új leletekről Póczy K. — Németh M. — Kocsis L. — Szirmai K. — Zsidi P., *Das römische Budapest. Neue Ausgrabungen und Funde in Aquincum.* Münster 1986. 211 skk.

⁴⁷ A tábor területén előkerült építészeti tagozatokról Mezős Tamás kand. disszertációja kéziratban. A falfestményekről: Szirmai K., BpR 25. 1984. 247 skk.; Kocsis L., *Das röm.* Budapest 1986. 214 skk.; Madarassy O. uo. 210.

⁴⁸ Már többen rámutattak, hogy az aquincumi helytartói palota excentrikus elhelyezéséhez hasonló a kölni

legatusi rezidenciaé, amelynek frontja a Rajnára néz. Mindkét esetben egy-egy ellenerőd; emelkedett a palotával szemben a túlparton a híd lábánál. A paloták helyének a kiválasztásakor bizonyára az volt a cél, hogy a küldöttségeket lenyűgözze a légióstábor előterében tornyosuló monumentális építmény. Ehhez *Doppelfeld O.* *Römische Großbauten unter dem Kölner Rathaus. Germania 34* (1956) 98.; *Fellmann R.*, *Principia — Stabsgebäude.* Stuttgart 1983, 26 —.

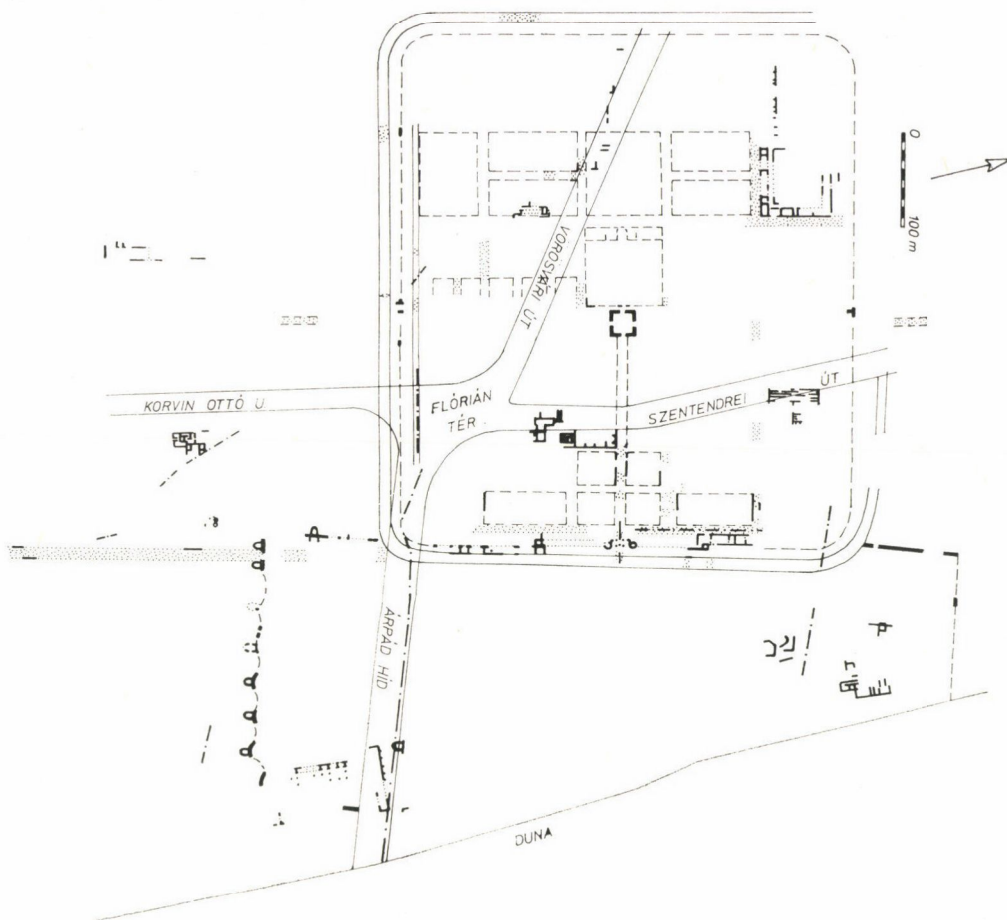
⁴⁹ *Historia Augusta, Vita Hadriani X, 12* (az 121 évhez).

⁵⁰ Póczy K., BpR 24 (1976) 22 —.

⁵¹ Ehhez hasonló hozzá-, illetve melléépítés figyelhető meg Brigetióban, *Barkóczy L.*, *Brigetio Bp. 1947.* 9 —.

⁵² A későrómai castrum déli kapujáról *Parragi Gy.*, BpR 24 (1976) 137 —.; Ny-i falból kiugró patkó alakú toronyról *Kérdő K.*, uo. 72 —.; A déli ívelt falszakasz tornyaitól és a védmű korhatározásáról *Facsády A.*, uo. 145 —.; A Ny-i fal északi szakaszáról és korhatározásáról *Németh M.*, uo. 61 —.; A védművek északi árokrendszeréről és a fallal párhuzamos, Dunához lefutó széles kocsisútról *Szirmai K.*, uo. 415 —.; A Ny-i táborfal belső oldalához csatlakozó épületekről *Póczy K.*, uo. 84 —., és *Szirmai K.* RF 35 (1981) 33 —. A castrum belső utcáiról *Parragi Gy.*, BpR 24 (1976) 410.; *Csorba Cs.*, BpR 24 (1976) 438 —.; *Bertalan V.-né*, BpR 23 (1973) 100 —.; *Póczy K.*, uo. 17 —.; A castrumban álló épületek közül a DK-i sarokban húzódó raktársorról *Facsády A. — B. Tóth Á.* RF 33 (1980) 31 —.; 34 (1981) 22 —.; A mai Fő tér körzetében levő épít-

4. kép. A 2. és a 4. századi legióstábor 1982-ig feltárt maradványai. (Póczy K. Építés-Építészettudomány 15, 1983)
Abb. 4. Die bis 1982 freigelegten Ruinen vom Legionslager des 2. und des 4. Jahrhunderts

Az erődfalakat az 5. sz. elején még szabályszerűen kijavították egy nagyobb pusztulást követően. Elképzelhető, hogy a század első felében a későcsászárkori castrumot beszűkítették.⁵³ A feltárások arra mutatnak, hogy ekkor már csak a déli oldalon 300×320 m-es terület volt sűrűn lakott, de az eddigi feltárások e megsűkített tábor É-i lezárását még nem hitelesítették⁵⁴.

ményekről Németh M., RF 37 (1984) 43—.; Ettől D-re az Árpád-híd É-i támfala mellett egy korábbi ismert apsisos—hypocaustumos kőépület több helyiségéről, amelyek falai az újkori szintig megőrződtek Bertalané RF 37 (1984) 102.

⁵³ Póczy K., Mit használhatott fel Aquincum település-szerkezetéből a középkori Óbuda. Építés-Építészettudomány 15;(1983) 341.

⁵⁴ Barkóczi L.—Salamon Á., Alba Regia 21 (1984) 159. és 14—15. ábrák.; Az óbudai Lajos u.-i Plébánia-templomban és a falon kívül folytatott kutatásokról: Parragi Gy., BpR 24 (1976) 410.—; Bertalan V.-né uo. Csorba Cs., uo. 261—.; A templom melletti későcsászárkori horreumokról: Szulágyi J., BpR 14 (1945) 124—.; a csarnokos épület és a raktárak rendeltetéséről és periodizációjáról Póczy K., BpR 21 (1964) 57 és 6. jegyzet.; A raktárak helyén folytatott legújabb ásatásokról előzetes jelentések Facsády A.—Szirmai K., RF 31 (1978) 39—40.; Facsády A., RF 33 (1980) 34—.; B. Tóth Á., RF 34

A falakon belüli folyamatos lakottság a 13. századig követhető. Ekkor került sor e városrész következő, nagyszabású átépítésére.

A katonaváros

A védművekkel kerített légióstábor körül még további 140 hektárnyi terület sűrűn be volt építve. Itt sorakoztak a táborból kihelyezett — főként tűzveszélyes — műhelyek, mint pl. a fazekasműhelyek, téglaegetők, fémöntő, kovács és cserzőműhelyek. A város déli végében emelkedett az amphitheatrum, ami gyakorlótérként is szolgált. A délkeleti városrészben húzódott a kikötő, raktárakkal, magtárakkal és itt volt a vendégfogadó is kádfürdővel. Az amphitheatrum

(1981) 27—28. —; A 4—5. század fordulóján beszűkített castrum északi oldalán kibontakozó templom—magtár kombináció lehetősége esetleg a Fő tér burkolata alól kibontott későcsászárkori és koraközépkori építmények maradványai nyomán is felmerülhet. Bertalan V.-né BpR 23 (1973) 100—.; Németh M.—Altmann J., RF 36 (1983) és 37 (1984) 43.

5. kép. Az aquincumi canabae helyszínrajza az 1982-ig előkerült maradványok alapján. (Póczy K. ArchÉrt 110, 1983)
Abb. 5. Lageplan der Militärstadt von Aquineum aufgrund der bis 1982 gefundenen Ruinen

kivételével, a felsorolt építmények helyén mindenütt új ásatási eredményről számolhatunk be.⁵⁵

A magasrangú törzstisztek és az állami hivatalnokok palotának is beillő városi házai a castrumtól északra csoportosultak kb. százötven m széles sávban, amelynek keleti szegélyét zárta le a helytartói palota.⁵⁶ Itt a város északi negyedében, a reprezentatív városrészben az épületeket mozaikokkal, falfestményekkel stukkókkal díszí-

tették. Egy más mellett összesen hat, szinte azonos értékű lakóház helyén folyt kutatás. Egy hatalmas közfürdő maradványainak a feltárására a légiótáborból keletre került sor. A helyszín, a castrum és a Duna-part közötti sáv, arra hívta fel a figyelmet, hogy a helytartói palota nem állt egyedül az ellenség felőli oldalon. Következetes topográfiai kutatásokkal végigpásztáztuk ezt a területet is,

⁵⁵ Póczy K., ArchÉrt 100 (1983) 253 —. Militärgrenzen III. 1986. 404 skk.

⁵⁶ Mócsy A.—Lőrincz B., Acta ArchHung 29 (1977) 378, Abb. I. A helyszínen még a század elején előkerült mozaikokról.

⁵⁷ Kuzsinszky B., Aquincum, Ausgrabungen und Funde. Budapest 1934. Térképmellékleten 9. számmal jelölve. Az új ásatásokról előzetes jelentések Wellner I., BpR 24 (1976) 418 —.; Parragi Gy., RF 31 (1978) 16.; Szirmai K., RF 32 (1979) 39.; 33 (1980) 34 —.; 34 (1981) 29.

amely a bizonyító adatok szerint a római uralom minden időszakában lakott volt.⁵⁸

A katonaváros utcahálózatának a rekonstruálásakor szabályosság mutatkozott a canabe délkeleti negyedében és ettől eltérő irányú utcarendszer bontakozott ki a település északi lakónegyedében. Mindenütt megfigyelhető volt a 2. század első évtizedének, illetve a 3. század első felének a tudatos építkezési programja⁵⁹ (5. kép).

A polgárváros

Az utóbbi években rohamos építkezés indult meg az aquincumi polgárváros körzetében, minden oldalon új lakótelepek kerültek a római városfalak mellé, azok közvetlen szomszédságába.⁶⁰ Régészeti feltárások kísérték itt is az építkezéseket, az eredmények között első helyen említendő a város védműveinek a tisztázása. Több különböző

erődítés-típus kronológiai szétválasztására került sor: az első, palánkszerkezetű⁶¹ a kőfalak váltották fel, a későcsászárkori átépítések főként a városkapuknál mutatkoztak a legújabb kutatások alkalmával⁶².

Az aquincumi aquaeductus fő ága észak–déli irányban halad keresztül a polgárvároson. Az íves kőfalazat romjait a Szentendrei út bővítésekor tárták fel a római város teljes hosszában.⁶³ Felszínre került az aquaeductus keleti oldalán egy keskeny utca is és ennek szegélyén egy raktársor kőfalazata ablakokkal, pincelejáratokkal kb. 200 m hosszúságban.⁶⁴

A városközpontban álló nagy templom Ny-i felét hozták felszínre az ásások, és így végre megállapítható volt az épületcsoport É-i határa. Az alaprajz segítségével tisztázódott az épület egykori funkciója a város történetének különböző korszakaiban.⁶⁵ A HÉV Ny-i oldalán az aquincumi polgárváros 4. közfürdőjét tárták fel szokatlanul jó állapotban megőrződött építészeti elemekkel.⁶⁶ A városfalon kívüli területen, mind a négy oldalon lakónegyedekben folytak kutatások.⁶⁷ Közülük eddig csupán a Duna-parti ún. gázgyári fazekastelep és lakónegyed volt ismeretes (6. ábra). Fontos eredmény a város nyugati peremén egy nagyobb villagazdaság feltárása.⁶⁸

Az aquincumi légió tábor temetőiből 1973 óta másfélezerrel is több sírt hoztak felszínre leletmentésekkel.⁶⁹ A polgárváros temetőiből ugyanekkor kb. száz sír került feltárássra.⁷⁰

⁵⁸ A Laktanya u. – Kő u. sarkán levő nagy fürdőről Németh M., BpR 24 (1976) 417.; A Sorompó u.-i falfestményes épületről Parragi Gy., uo. 418–., A Zichy Kastélyban feltárt apsisos épületről Bertalané uo. 441–.

⁵⁹ Az új ásásokról Parragi Gy., ArchÉrt 98 (1971) 77–; Nagy T., BpR 23 (1973) 364–.; Parragi Gy., BpR 23 (1973) 260–.; BpR 24 (1976) 163–; uo. 420–.

⁶⁰ A Kaszás-dűlői új lakótelep déli negyede az aquincumi katonaváros északi lakónegyedét érinti, amelyet a limes-útból ÉNy-i irányba kiágazó út határol. Az út északi oldalán a katonavárosnak újabban több, mint ezer síros temetőjét tárták fel (Zsidi P.). A temetőt a Rádl árok keríti, s ennek túloldalán az új ipari övezet gyarapításai alkalmával ugyancsak többszáz síros temető átkutatására kerül sor Benedek E. u. – (Kaba M.). Gyárbővítés alkalmával találták a Bécsi úton a légió tábor egyik temető részét, amelyet sírpítmények jellemeztek (Parragi Gy. – Topál J. – Németh M.). És tovább északon a Távfűtő Művek építkezései miatt a polgárváros Ny-i elővárosának leletmentésére került sor (Póczy K.).

Ugyancsak az ipari övezet építkezéseivel bontottak ki a földtakaró alól egy villaépületet, s a szegélyező kocsiutat (Zsidi P.). A Kaszás-dűlői lakótelep északi negyede ráépült a polgárváros déli védműveinek a szegélyére (Zsidi P.) és a déli előváros egyszerű, de sűrűn sorakozó házaira (Pető M.).

Az I. Házgyár, valamint a Hilti új telepítésű munka csarnokai az aquincumi ún. Schütz fazekasműhely néhány kemencéjét érintették (Németh M.), valamint a déli előváros szabálytalan beépítésű részét (Parragi Gy.). A Gázgyár korszerűsítésével, szakadatlan építkezéseivel, köztük új munkásszállók, irodaház stb. alapozásával, a közismert fazekastelep kemencéit és több szerény kőház – talán műhely – maradványait (Zsidi P.) és későcsászárkori sírokat bolygattak meg. (Zsidi P.).

A Gázgyári lakótelepen Aquincum K-i régiójának a leletmentésére került sor. Figurális falfestményekkel díszes épület feltárása (Németh M.) és egy kézműves házának a kutatása – kútjából vámbélyegzős hordót sikerült kiemelni – (Pető M.) említendők az eredmények közül.

A Pók u.-i lakótelep a polgárváros északi városfalának egy szakaszát, az É-i városkaput és a falon kívüli szórt települést érinti. (Zsidi P.) Átszeli az aquaeductus vonala az É-i városkapu és a Római fürdői forrás csoport között kb. 1 km hosszan (Kaba M.). Most indult az Aranyhegyi, ill. Mocsarasdűlői lakótelep kivitelezése a polgárvárosi amphitheatrum mögött, a római város ritkábban beépített villanegyedének a helyén (Facsády A.). A Békásmegyéri lakótelep északi negyede többek között a vicus Vindonianus helyére került. Utóbbi lokalizálását a téglagyár és a Duna közötti mezőn felszíni terepjelenségek tették valószínűvé.

⁶¹ A polgárváros palánk szerkezetű vádműveiről Zsidi P., RF 31 (1981) 27–.; A kőfalakról és vízesárok-ról É-on Póczy K., BpR 24 (1976) 24.; Zsidi P., RF 37 (1984) 44–45.; Ny-on Zsidi P., RF 30 (1979) 31–.; Póczy K., RF 37 (1984) 43; D-en Zsidi P., RF 29 (1976) 34.

⁶² D-i városkapu leletmentéséről Kaba M.: RF 33 (1980) 36–. Zsidi P., uo. 37–.; É-i városkapu Zsidi P., RF 35 (1982) 24. és 36 (1983).

⁶³ Kaba M., BpR 24 (1976) 225; RF 33 (1980) 36.; Pető M., BpR 24 (1976) 424.; Zsidi P., RF 37 (1984) 45.

⁶⁴ Póczy K. – Zsidi P., RF 33 (1980) 37–.; Pető M., RF 29 (1976) 32.

⁶⁵ Póczy K. – Zsidi P., RF 33 (1980) 37–.

⁶⁶ Zsidi P., RF 30 (1977) 20–.; 31 (1978) 45–.

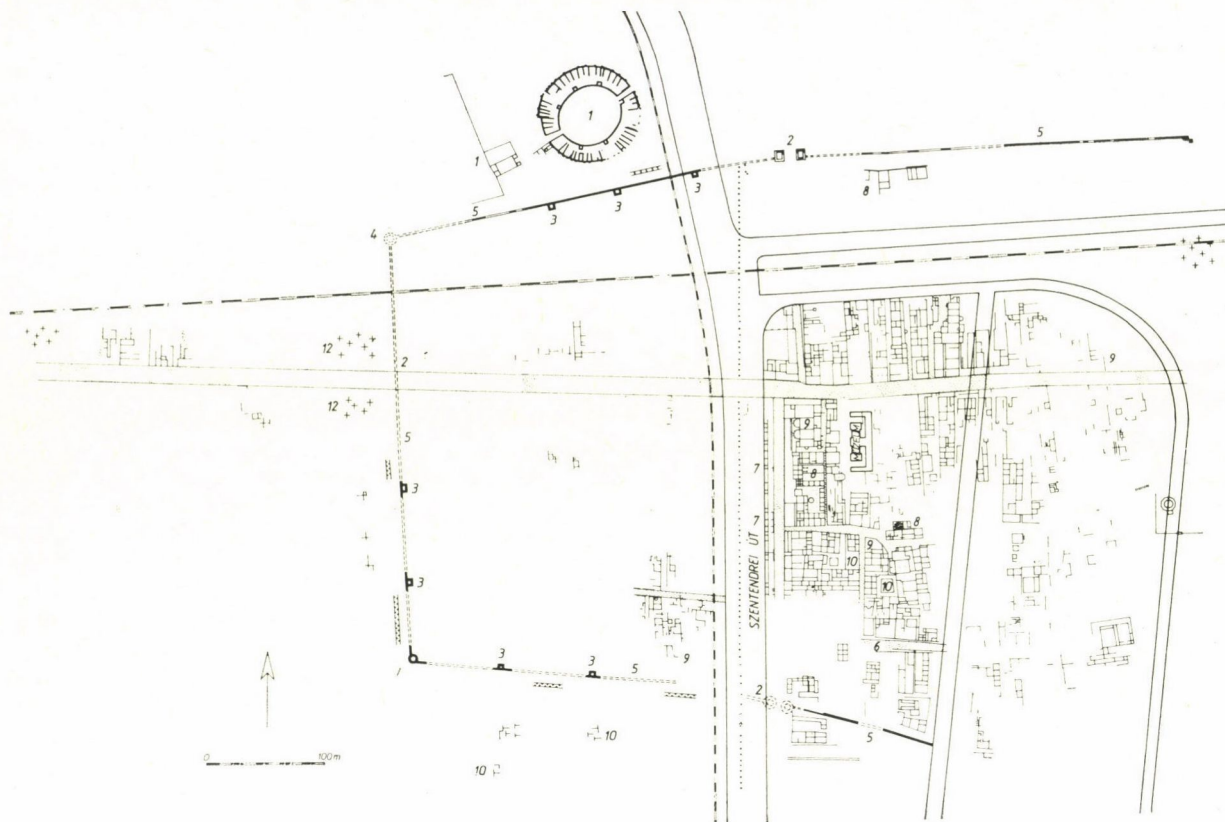
⁶⁷ A városfalon kívüli elővárosok feltárássáról: Ny-on Póczy K. (Keled u.) BpR 24 (1976) 425–.; D-en Pető M., (Kazal u.) BpR 24 (1976) 423–.; Németh M., (Záhony u.) BpR 24 (1976) 422–.; K-en (Gázgyár) Zsidi P., RF 31 (1978) 45.; 32 (1979) 36.; részletesen BpR 25 (1985); Németh M., (Sujtás u.) BpR 24 (1976) 422. és Pető M., uo. 201–.

⁶⁸ Zsidi P. RF 34 (1981) 30.

⁶⁹ Lajos u., Facsády A., BpR 24 (1976) 408.; RF 30 (1977) 15–.; Kiscelli u.: Németh M., BpR 24 (1976) 156–. Az ötkarélyos temetőkapolnáról Parragi Gy. uo. 177–.; Szöllő u.: Parragi Gy.: BpR 25 (1985); Bécsi út: Parragi Gy., RF 32 (1979) 42.; Németh M. uo. 43.; Bertalan V.-né – Póczy K., Közlemények Bp. Főv. Tan. Tud. Intézményei I (1978) 54–.; Topál J., RF 32 (1979) 42; 34 (1981) 43.; 37 (1984) 42. Vihar u.: Szirmai K., BpR 24 (1976) 420.; Búvár u.: ArchÉrt 113 (1986); Harrer P. u. Szirmai K., BpR 24 (1976) 415.; Filatori gát – Bogdányi út: Zsidi P., RF 30 (1977) 20.; 32 (1979) 38.; 34 (1981) 31.; Benedek E. u.: Kaba M., BpR 24 (1976) 421.

⁷⁰ Kaba M., RF 32 (1979) 37.; Kérdő K., BpR 24 (1976) 425–.; Németh M., RF 30 (1977) 21–.; Zsidi P., RF 33 (1980) 39.

6. kép. Az aquincumi polgárváros helyszínrajza az 1982-ig előkerült régészeti maradványok alapján. (Póczy K. Aquincum polgárvárosa. Bp. 1984)

Abb. 6. Lageplan der Zivilstadt von Aquincum aufgrund der bis 1982 zum Vorschein gekommenen archäologischen Überreste

A feltárt romok műemléki helyreállításáról

Bizonyára szokatlan, hogy az ásatási beszámolóban a várostörténeti adatok ismertetésével együtt soroljuk fel a műemléki helyreállításokat. Meggyőződésünk azonban, hogy a régészeti munkához bizonyos romegyüttesek megőrzése és bemutatása éppen olyan értékű részfeladatként tartozik, mint a topográfiai pontok tisztázása. Városi ásatásnál a műemléki helyreállítás még nagyobb súllyal jelentkezik, hiszen megkülönböztetett érdeklődés munkánkhoz éppen a műemlékvédelemmel kapcsolatos részét kíséri. A legjobb példa erre a sokat emlegetett tetrapylon: tizenkét évig a közvélemény általában annyit tudott az óbudai ásatásokról, hogy *felrobbantották* a Flórián áruház alatti romokat! Messze túlbecsülve a kutatások egészét tekintve e részlet értékét . . . Csak néhány hónapja billent vissza a mérleg, amikor az aluljáró térségében megjelentek római oszlopsorok, táborkapuk falai, a katonai közfürdő medencéi. Erre mindenki felfigyelt, ugyanakkor az ásatások tudományos eredményére alig. A közvéleményt nem érdekli, hogy feltárták a magyar főváros történelmi városmagját és tisztázódott az ókori település és a mai város közötti összefüggés folyamatosága.

A feltárt rom megtartása és műemlékké formálása papírforma szerint *nem* a régész feladata. Maguk a műemléket tervező építészek is csak azt kívánják a régésztől, hogy adatszolgáltatással támogassa munkájukat. Metszeteket, alaprajzot, némi leírást kérnek az ásatás eredményeiről és védőépület készítésekor felsorolást a múzeum üzemeltetéséhez szükséges igényekről. Ilyenkor válik nyilvánvalóvá, hogy a régészeti alaprajz és az ásatási metszet nem azonos az építészeti megfelelővel, vagyis a tervezőnek *nem* erre az anyagra van szüksége. A rom csak akkor válik viták nélkül műemlékké, ha a régész tanulja meg az építész-tervező nyelvét, és nem fordítva, amire több példát is emlíhetnénk. Sőt, továbbmenve, jó helyreállítás csak akkor jöhet létre, ha a régész az ásatástól a bemutatásig közben tudja tartani az ókori épületmaradvány megőrzésének minden munkafázisát. Ez a szubjektívan hangzó, régész-centrikus kijelentés túlzásnak is tűnhet; nézzük meg ezért a gyakorlati oldaláról a jogosságát.

1. A régésznek kell felismernie a feltárt épületmaradvány jelentőségét és ennek alapján tehet javaslatot a helyszíni fenntartásra. Az értékelésnél – városkutatás esetében – elsősorban a római kori épület egykori funkciója dönt, vagyis *azok az objektumok vannak előnyben, amelyek az ókori*

városképek is meghatározó elemei voltak.⁷¹ Ilyen szempontú mérlegelés alapján kerültek bemutatásra pl. Sopronban, Scarbantia fórumának az épületei és a későcsászárkori városfal a tornyokkal, valamint az északi városkapu maradványai. Budapesten az aquincumi polgárvárosnál a városfal részlete az aquaeductus találkozásánál, a várost átszelő vízvezeték teljes vonulata, a keleti oldalát szegélyező utcával, ugyanennek az elvnek az alapján kerül bemutatásra az északi városkapu romja a kaputornyok között áthaladó főutca egy szakaszával és a tervek szerint a HÉV-től nyugatra a város védművei a déli és a nyugati oldalon. Óbudán a légióstábor romjai területének az egyik negyedét igyekeztünk láthatóvá tenni a felszínen. Így került bemutatásra a Flórián tér környékén a castrum keleti és déli táborfalának hosszabb vonulata, a déli és keleti táborkapuk, s az innen kifutó főutca oszlopokkal szegélyezett nyomvonala, a parancsnoki épület, közfürdő stb. Tehát a légióstábort keretező védművek, valamint a castrumban álló legmonumentálisabb épülettömbök, amelyek a maguk idejében hangsúlyt kaptak a település összképében. A romok város-történeti jelentősége miatt került sor a bemutatásukra.

2. Csak a régésznek lehet arról elképzelése, hogy mi hozható ki látványként a felszínre hozott romcsoporthoz. Ismerve eredeti funkcióját neki kell felsorolnia az analógiákat és ennek alapján készülhet el az épület rekonstrukciója⁷² megközelítő pontossággal.

3. A kivitelezés során újabb ókori épületrészletek kerülhetnek elő, amelyek a műemléki terv szükség szerű módosítását igénylik. Régészre ezért e munkafázisban is szükség van, a változtatásoknál a hitelességre ó vigyáz.

Mindezeket összegezve, a városi ásatásokhoz kapcsolódó műemléki helyreállításnál jó megoldás akkor születik, ha a régésznek kiviteli szintű elképzelése van.

Programjában csak az egységes látványt szolgáló romokat tünteti fel — rajzban is —, de ezeknél a burkolási megoldásokig minden részletre kitér. A műemléki tervezés alapjául szolgáló építészeti metszet elkészítését is az ásatónak kell vállalnia. A tervező ugyanis csak kész állapotból tud kiindulni.⁷³ Munkája akkor kezdődhet, amikor a régész már át tudja tekinteni a kiásott épületmaradvány összefüggéseit. Vagyis, amikor egyértelműen tudja megfogalmazni a teendőket. Ez az összkép lényegében a helyreállítás közben felmerülő módosítások ellenére sem változhat többet. A két szakma, a régészet és az építészet ebben az esetben nem

összedolgozik, hanem együtt dolgozik ugyanazon a feladaton.⁷⁴

A műemlékké nyilvánításkor a régészet gondja roppantul megnő, hiszen még jobban kell sietnie az ásatással az adott időkereten belül. Az archaeologus ugyanis hiába ismeri fel néhány falmaradványból és az építmény helyéből az épület jelentőségét, a műemlékké nyilvánításra vonatkozó javaslatát csak látványosan előkészített ásatási eredménnyel tudja alátámasztani. Márpedig a műemléki javaslat esetében sürgős döntésre kényszerül a régész: ha elmulasztja a megfelelő pillanatot, elbontják a falakat. Ha tévedett, és korai elképzelésétől eltér az ásatás további eredménye, akkor az egész műemléki program hitelességét kockáztatja. Új építkezés közben ez sohasem egyszerű feladat, óriási az áttérvezés anyagi kihatása.

Lényegesen egyszerűbb, ha szép mozaikpadlókról, vagy feltűnően jó állapotban megőrződött épületmaradványról van szó, amelyeknek, bár eredeti funkciója nem indokolná, látványa a helyszínen való fenntartás mellett szól. A felsorolt nehézségek nagy részétől mentesül ilyenkor a régész, s már csak a fenntartáshoz szükséges költségek hiánya a komoly akadály, mint pl. Óbudán a Búvár u.-i épületesort mozaikokkal, falfestményekkel, stukkókkal és szobrokkal díszített épületénél.

Összefoglalva az elmondottakat, az óbudai városrekonstrukcióhoz és a budai oldal északi peremén egymás után sorra épülő új lakótelepek földmunkáihoz kapcsolódó régészeti kutatások nyomán Aquincum története lényeges elemekkel bővült és módosult. Elsőként a topográfiai vonatkozások új eredményeit soroltuk fel: tisztázódott a légióstábor helye és alaprajza, valamint előkerült a 4. században emelt castrum a Duna-parton. Felismerhetővé vált a katonaváros beépítésrendje, utcahálózata, egyes kerületeinek a funkciója. Így pl. említhetnénk még az aquincumi polgárváros nyugati szegélyén villát, a városba vezető útvonal mellett húzódó falut, az albertfalvai auxiliáris tábor vicusát és a Duna pesti oldalának hídfőállását, az 1973 óta folytatott ásatások helyszíneként. A felsorolt aquincumi településrészek kivétel nélkül gépesített építkezés alkalmával és körülményei között kerültek elő: új lakótelep, új autótűt vagy új közmű készült a helyükön. Tapasztalataink azt mutatták, hogy az építkezések során felmerült akadályok egy részét a régészet elkerülhetné, ha a múzeumi terület felkészülne a várható problémákra.

1. A szervezést meg lehet tanítani az egyetemen elméletben és még a tanulóévekben helyszíni gyakorlattal.

2. Az ásatások minőségi javítása érdekében több régész vagy régészhallgató alkalmazása és több felszerelés vásárlása szükséges. Ehhez módo-

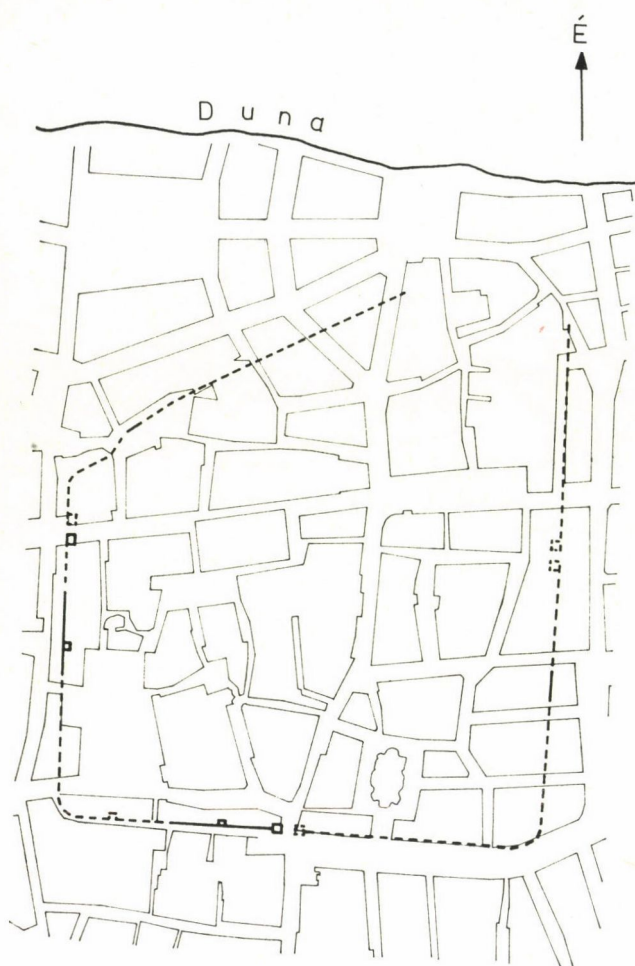
⁷¹ Kaiser A.—Póczy K., Budapest római öröksége. Bp. 1985. 39 skk.

⁷² Póczy K., Acta Techn. ASH 67 (1970) 192 —.

⁷³ A műemlékek tervezőjének koncepciójáról: Gerő L., Magyar Építőművészet 1941, 356 —.; Építészeti műemlékek feltárása, helyreállítása és védelme. Budapest 1958.; Hajnóczy Gy.: Műemlékvédelem 11 (1967) 216 —.; Horler M., Műemlékvédelem 12 (1968) 69 —.; 13 (1969) 47 —.

⁷⁴ A műemlékvédelemnek az igazgatási oldalról felmerülő szempontjairól: B. Kaiser A., Műemlékvédelem 21 (1977) 275 —.; Acta Techn. ASH 88 (1977) 171 —.

7. kép. Bécs belvárosában Vindobona légióstáborának maradványai. (Neumann A.—Harl O. nyomán. Vindobona, das römische Wien, 1979)

Abb. 7. Ruinen des Legionslagers von Vindobona in der Innenstadt von Wien

sítani kell a meglévő, vonatkozó múzeumi rendelkezéseket és újakkal lehetne felmentést szerezni a vállalatoktól érkező külső pénzek kötött rovatú gazdálkodási és elszámolási kényszere alól.

3. A városi régészet jelenlegi színvonalának segítene, ha szakmai megbeszélések folynának a gépesített építkezés diktálta felgyorsult ásatások módszeréről. Ezt a tempót kizárólag korszerűbb technológiával lehetne követni, ami egyébként a feltárást — közvetve az építkezést is — olcsóbbá tenné, hiszen nem kéne olyan hosszú időre leállítani a régészeti kutatások miatt a földmunkákat. A régészeti munka szempontjából a leglényegesebb, hogy a korszerű felszereltségű ásatásoknál a helyszínen számítógépbe táplálják az előkerülő leletanyagot. Kétféleképpen hasznosítható ez a módszer: egyrészt azonnal lehívható — ellenőrizhető, hogy ugyanabból a rétegből más munkahelyeken milyen leletekhez kapcsolódik az új. Másrészt azt is azonnal meg lehet tudni, hogy a szóban forgó ásatás helyén és közelében folytatott előző fel-

tárások anyagához miként illeszkednek az új leletek.

4. A városi ásatásnál rövid idő alatt felgyülemelő óriási mennyiségű leletanyag nyilvántartása és feldolgozása nélkülözhetetlenné teszi a számítógépes módszert. Ezt országosan szükséges azonban egységesíteni.

5. A műemléki feladatoknál felmerülő problémák lényegesen leegyszerűsödnek, ha azok a régészek, akiknek a munkakörébe várhatóan — a gyakorlat szerint — ókori romegyüttesek megtartása és a városképbe való beillesztése is beletartozik, a műemlékes szakmérnöki szakot elvégeznék.

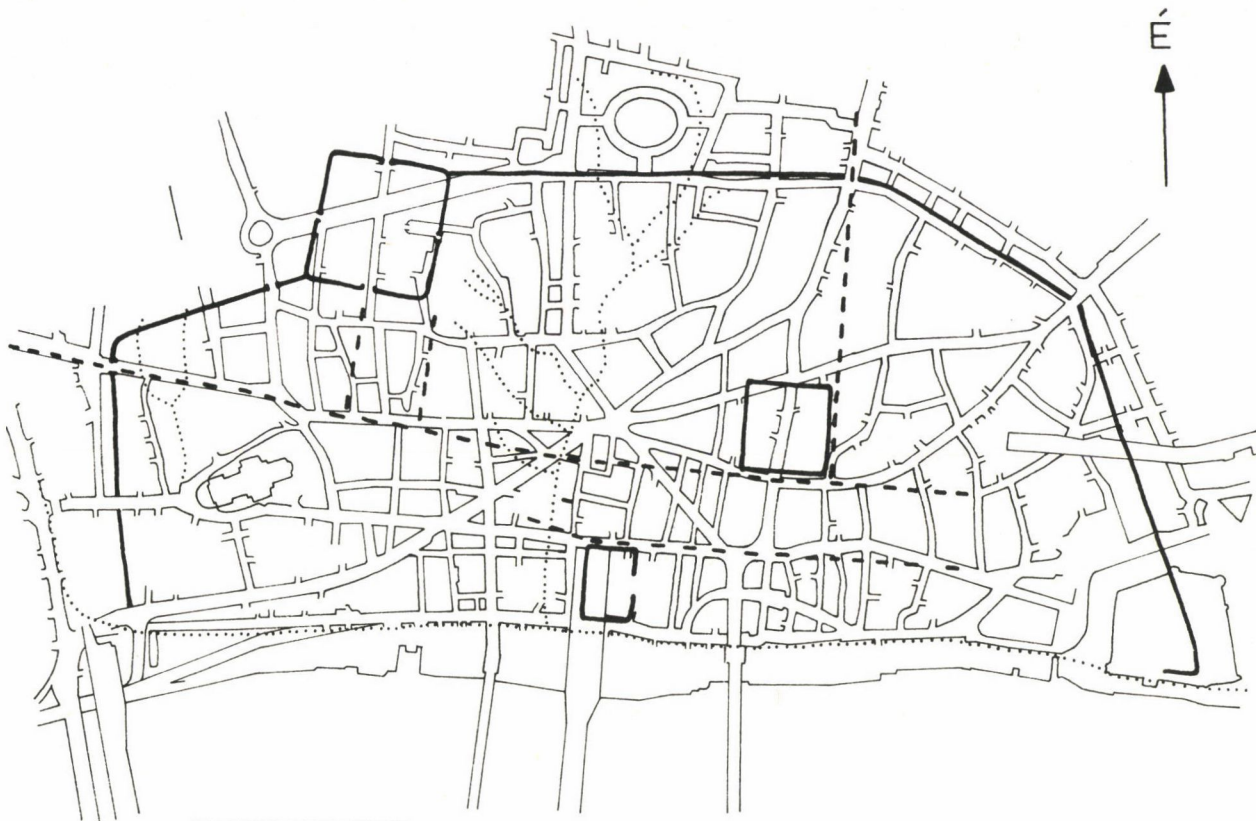
6. Múzeumi propagandával jobban kéne támogatni, szilárdabb háttérrel kéne segíteni a terepen dolgozó régészt, akinek a városi ásatással járó sok adminisztráció mellett nem juthat ideje a közönség tájékoztatására. Pedig lényegesen javulna a kutatás megítélése, ha a közlekedést akadályozó ásatási területek miatt zúgolódó járókelők és a környékbeli lakosok megismernék a feltárások célját és jelentőségét.

Végül, bizonyára jogosan merül fel a kérdés, ha a magyarországi régészeti kutatásoknál a gépesített építkezés csupán a 70-es évek óta okoz komoly nehézséget, miért nem néztünk körül azokban az országokban, ahol már tíz-húsz éve hasonló körülmények között folynak a feltárások? (7–8. ábrák). Munkánk könnyítésére miért nem tanultunk mások drágán szerzett tapasztalataiból? A válasz egyszerű: nem voltak, sőt máig is alig van a magyarországi viszonyok között felhasználható jó példa, annyira eltér a régészeti és műemléki védeltségi törvényünk más országokétól. A nyugat-európai országokban, a második világháború után, a gépesítés következtében felgyorsult építkezést hosszú időn át egyáltalában nem tudta követni a régészet. Minden — a kutatások érdekében történő — földmunka-leállítás annyi pénzbe került, amit a múzeumok nem tudtak megtéríteni. Csúpn egyetlen, kevésbé ismert példát említve a számtalan közül: így veszett el Massilia *görög* kikötője kb. 1 km hosszan, a szükséges régészeti feltárások híján Marseille főutcájában átépülő üzletházak építkezése miatt 1969–1972 között. A hatalmas hullámokat vert sajtótelevízió vita eredményeként aztán a római kori kikötőnek egy részét sikerült feltárni és a jó állapotú romok elenyésző részletét be is mutatni az óváros egyik új épületének alagsorában.⁷⁵ Budapest közelében maradványok, *Bécsben*, a római Vindobonából a felszínen semmi sem látható, (7. kép) nemrégiben folyt le a METRÓ egyik új aluljárójában a Stefansdom mellett egy középkori kápolna leletmentése és most tartanak műemléki bemutatásának a munkálatainál.

A régészeti kutatások szempontjából Nyugat-Európában óriási segítséget jelent *újabb* az a rendelkezés, amely adókedvezményrel támogatja

⁷⁵ *Tirier J. M.*, Le port antique de Massilia. Marseille, 1974.

8. kép. A londoni Cityben Londinium feltárt maradványai Marsden P. – Schofield J. nyomán.
(The Building of London, 1984)

Abb. 8. Die freigelegten Ruinen von Londinium im City von London

a tudományos feltárásokat és a műemléki helyreállításokat. A megoldás és a százalékos arány országoként eltérő, de azonos a rendeletek hatása, ami a tulajdonosok segítőkészségén egyértelműen lemérhető akár magántulajdonról, akár vállalkozókról van szó. S hogy itt is említsünk példát, a londoni Cityben Londinium városfalának, erődrendszere és a római kori város minden fontos épületének a lokalizálása, részletes megkutatása, e rendeletnek köszönhető⁷⁶ (8. kép). Svájcban többek között a rajnai Kaiseraugstban az atomerőmű lakótelepén egy római fazekastelep és tégláégető kemencék⁷⁷ feltárása és bemutatása köszönhető az ilyen forrásból származó pénzeknek.

Az állami tulajdonban lévő területeken, valamint közművek vagy utak helyén a mai napig a legtöbb országban és városban alig van kutatásra lehetőség. Pl. Carnuntumban (Deutsch-Altenburg), ahol autótút építésével a polgárváros legnagyobb temetőjének több száz sírja pusztult el évek óta.⁷⁸

⁷⁶ Marsden P., Roman London. London 1980, 84 —, összefoglalja az 1961–1975. évi ásatások eredményeit és értelmezi az előzményeket.

⁷⁷ Tomasevic-Buck T., Die Ziegelbrennöfen der Legio I. Martia in Kaiseraugst. Liestal 1982, 15 —. Abb. 14.

⁷⁸ Stiglitz H., Mitteilungen d. Ges. d. Freunde Carnuntums 4 (1984) 121 —.

Néhány országban sikerült azonban a kiemelt jelentőségű építkezésnél régész státuszt biztosítani, így pl. már több mint egy évtizede külön archeológusa van a svájci és a nyugatnémet autópálya-kirendeltségeknek. Svájcban pl. az olteni amphiteatrumban feltárása-helyreállítása,⁷⁹ NSZK-ban pl. a híressé vált schwarzenackeri villa feltárása-bemutatása⁸⁰ köszönhető e megoldásnak.

A gyorsan végzett ásatás nehézsége volt beszámolóink témája. Végtelenül soroltuk a rövid idővel küszködő régész bajait, problémáit, a hibákat, mulasztásokat, amelyek nagy része e kényszerhelyzetből következik. Említsük meg végül a nagy területen gyors munkával folytatott feltárás előnyét is: a rövid idő alatt hihetetlenül sok információ megszerzésének a lehetőségét. Ez fontos tényező, hiszen topográfiai kutatásoknál a régészet

⁷⁹ Drack W., Der röm. Gutshof bei Seeb. Zürich 1974.; Tomasevic-Buck T., Jahrbuch der Schweizerischen Gesellschaft für Ur- und Frühgeschichte 68 (1985) 235. — Abb. 36–38.

⁸⁰ Castellum és vieus a rætiai limesen: Planck D., Freilichtmuseum am rätischen Limes im Ostalbkreis. Stuttgart 1983, 110 —.; Fazekasnegyed leletmentése és bemutatása, konzerválása: Kolling A., Die Villa von Bierbach. Forschungen im Römischen Schwarzenacker II. 1968.

munkamódszeréhez tartozik a különböző elméletek kipróbálása városrésznvi területen. Köztudomású, hogy minden hipotézis igazolásának az elhúzódnása *alkalmat adhat téves konklúziók* publikálására, szerencsésebb azért, ha rövid időn belül nyílik alkalom az ellenpróbákra. Óbudán az ideális állapotot sohasem tudtuk elérni, vagyis az ásatásokkal egy logikus gondolatmenetet sohasem tudunk nehézségek nélkül követni. De biztosítottuk

— a látszólagos zűrzavar ellenére is — a következő haladást azáltal, hogy az óriási területen megkerestük és mindig meg is találtuk a soron következő adatok megszerzéséhez alkalmas helyszínt, vagyis ásatási területet. Erre valóban csak az egyidőben 8–10 helyszínen futó feltárás adott alkalmat. Így sikerült a vázolt eredményeket munkaközösségünknek elérnie.

Póczy Klára

FORSCHUNGEN IN AQUINCUM (1973–1982). ERGEBNISSE UND PROBLEME DER STÄDTISCHEN AUSGRABUNGEN

Auszug

„Urban archaeology“ ist die internationale Benennung der neuesten Variante der archäologischen Forschung. Sie bezieht sich eindeutig auf die in dicht bebauten Gebieten durchgeführten Ausgrabungen, wo sich zwischen Abriss und Neuaufbau die Arbeit der Archäologen einschaltet. Solange man mit traditionellen Methoden, also manuell die Kellerblöcke aushob, ging die Erschließung auf dem Lande und in der Stadt im großen und ganzen auf ähnliche Weise vor sich. Die Absonderung der städtischen Archäologie ist eine notwendige Folge der Mechanisierung, die Probleme haben sich — von der Seite des Museums betrachtet — mit der Verbreitung der neuen Technologie, der kontinuierlichen Produktion der Bauunternehmungen für Hochhäuser in Paneelbauweise gezeigt und zugespitzt. In Westeuropa beschleunigte sich in den 50er, 60er Jahren, in Ungarn zu Beginn der 70er Jahre die Erdaushebung jeder Art bis zu einem solchen Maße, mit der die zeitgebundene Archäologie nicht mehr Schritt halten konnte. Ein jedes neues Wohnviertel hat eine so große Grundfläche, deren Durchforschung selbst dann nicht instande wäre durchzuführen, wenn sie vor dem Beginn der Bauarbeiten zu den Ausgrabungen eine Möglichkeit erhielt.

Das Historische Museum von Budapest war einer solchen fast unlösbaren Aufgabe gegenübergestellt, als es zur Rehabilitation von Óbuda, des ältesten Stadtteils der Hauptstadt von historischer Bedeutung kam. Die veralteten Häuser wurden abgerissen, an ihre Stelle kamen moderne, vielstöckige Gebäude. Die Erforschung der Reste der römischen und frühmittelalterlichen Siedlungen unter den alten, nicht unterkellerten Häusern wurde beschleunigt, was bisher gerade durch die kontinuierliche Bewohntheit verhindert war. Die Arbeit des Museums schloß sich seit 1972 — ohne Unterbrechung — den Bauarbeiten von Óbuda an. Diese Abhandlung berichtet über die wissenschaftlichen Ergebnisse, die technisch-wirtschaftlichen Schwierigkeiten dieser Arbeit und sucht — auf Grund der Erfahrungen — bessere Lösungen zu den weiteren Ausgrabungen ähnlichen Volumens.

Die topographischen Ergebnisse der Ausgrabungen in Óbuda, die Erschließung der Militärlager Aquincums

Aquincum fiel im nördlichen Wehrsystem des Römischen Reiches, auf dem unteren Abschnitt des Donauknies, das infolge seiner Geländeverhältnisse schwer zu verteidigen war, eine eigenartige Aufgabe zu: es mußte die auf der Großen Ungarischen Tiefebene lebenden, mit eigenartiger Kampfweise angreifenden, reiternomadischen Völker zügeln. Der Stromabschnitt von Budapest wurde anfangs von drei kleineren Reiterformationen gesichert. Von diesen war vor 1970 ein Lager in Albertfalva bekannt. Es wurden neue Ausgrabungen im Lagerdorf (vicus) dieses klaudischen Kastells (castrum) und im ebenfalls klaudischen Lagerdorf auf dem Bem-Platz durchgeführt. Erschließungen lokalisierten in Óbuda die

Wehrbauten des Kastells der ala I. Tungrorum Frontoniana vom Jahre 73.

Mit Versetzung des Schwerpunktes des Heeres an der Donau bereitete Kaiser Domitianus die Unterwerfung der Provinz Dazien vor, mit einem für mehrere Jahrzehnte vorgesehenen Programm. Als ersten Schritt dieses Plans kommandierte er 89 eine Legion nach Aquincum hin. In Óbuda konnten durch die neuen Ausgrabungen die palisadenartigen Wehrbauten des Legionslagers aus dem 1. Jh., ferner die Straßen des Kastells und seine Kasernen nur spurenweise beobachtet werden. Dieses erste provisorische Lager wurde nämlich in der ersten Hälfte des 2. Jhs. abgerissen, einigermaßen vergrößert und durch Wehrbauten mit Steinmauern erneuert.

Dieses Kastell nahm eine 520×480 m große Fläche ein und wurde mit hohen Mauern, Türmen, doppelten Wassergräben umgeben.

Das Zentrum des Kastells nahm mit der Stabsgebäude den Bereich des Flórián-Platzes ein. Hier war das Lagerforum mit dem geschlossenen Hof der Ehrenwache, aus dem sich die Empfangssäle, das Lagerheiligtum, die Schatzkammer, der Kerker und die Diensträume des Stabes öffneten. Der Haupteingang des Lagerforums wurde im 3. Jh. mit einem Triumphbogen verziert; die Grundmauern dieses Tores mit vier Öffnungen, des *Tetrapylons* blieben in gutem Zustand erhalten. Der Bau war eine Groma-Stelle, von hier wurden die Bauten des Legionslagers ausgesteckt und auf den Straßen der Provinz in allen Richtungen die Entfernungen gemessen.

Neben dem Haus des Legionskommandanten konnte der wichtige Gebäudeblock seines Stellvertreters, des Tribunus laticlavii restlos geklärt werden. Von den vielen Erschließungen brachte vielleicht dies das sehenswerteste Ergebnis ein: zur Gebäudegruppe gehörte ein Mithrasheiligtum mit Wandgemälden, Inschriften und wertvollen Steinmetzarbeiten. Von den übrigen Bauten des Lagers wurden noch weitere Tribunenhäuser, Versammlungssäle, Kasernen, Kornspeicher, Magazine, Arsenal, ein Bad, ein Tempel sowie Werkstätten — unter diesen eine Ölmühle —, Ställe und Wagenschuppen erschlossen.

Von den aufgezählten Gebäuden wurden im ersten Scamnum der Praetentura Kasernen ausgegraben. Im 2. Scamnum — in der Kreuzung der Via principalis dextra und der Via Praetoria — kamen das öffentliche Bad und südlich davon zwei Tribunenhäuser zum Vorschein; das eine gehörte dem Tribunus laticlavii. An der N-Seite des Scamnums befanden sich — den dortigen Inschriften und Darstellungen gemäß vermutlich — das Lazarett und zwei Kornspeicher, letztere wurden durch die Ausgrabungen authentisiert. Westlich von ihnen zog ein 60 m langer, vorläufig nur zum Teil durchforschter Streifen; auch hier dürften Tribunenhäuser gestanden haben.

In der Mitte des in die Retentura fallenden 3. Scamnums erstreckte sich die bereits erwähnte Principia. Südlich davon können die Kasernen der I. Kohorte lokalisiert werden. Das Gebiet des 4. Scamnums füllten Wirtschaftsgebäude aus. Erforscht wurde hier unter

anderen eine Werkstatt (fabrica), zu der auch eine Ölmühle gehörte und westlich davon sind — ähnlich große — mit Tabernen umgebene Werkstattgruppen. Im 5. Scamnum kamen Kasernen zum Vorschein, deren Maße etwas geringer waren, als die der Kasernen in der Praetentura, was den Vorschriften entsprechend.

Die Ausgrabungen in Óbuda lokalisierten — wie bereits erwähnt — seit 1973 die Stelle von mehreren Kastellen und bestimmten auch ihre Zeit. Der genaueste Grundriß konnte bei dem hier beschriebenen, im 2. Jh. errichteten Legionslager mit Hilfe der Angaben rekonstruiert werden. Dieses Lager war im ersten Drittel des 4. Jhs noch in Gebrauch. Bei den Gebäuden des Lagers konnten mehrere wesentliche Umbauphasen beobachtet werden: bei den Wehrbauten, bei der Porta praetoria, in der Principia, bei dem Gebäude des Tribunus laticlavus, im 1. und 2. Scamnum bei den Kasernen, im 2. Scamnum beim Kornspeicher.

In der ersten Hälfte des 4. Jhs veraltete sich der seit dem 2. Jh. in Gebrauch stehende Wehrbau des Legionslagers von Aquincum und dies verursachte sehr viele Sorgen an einem der meist gefährdeten Punkte der Grenzlinie des Reiches, konnte sich gegen die Forderungen „moderner“ Strategie nicht mehr wehren. Es wurde deshalb ein neues Kastell unmittelbar neben dem noch vorhandenen Kastell, an seine östliche Seite angeschlossen, mit zweimal so hohen und dickeren Mauern als bei dem vorherigen erbaut, mit aus der Mauerfläche hervorspringenden, hufeisenförmigen Türmen. Auch das Innere des Kastells wurde umgebaut, die früheren Gebäude zog man zu größeren Blöcken zusammen. Im Spätantiken Legionslager wurden Bäder, Kornspeicher, Magazine und größere, palastartige Bauten erschlossen.

Die Festungsmauern wurden zu Beginn des 5. Jhs nach größeren Schäden noch regelrecht ausgebessert. Es kann angenommen werden, daß man in der ersten Hälfte des Jahrhunderts das spätkaiserzeitliche Kastell verkleinert hat. Die Erschließungen weisen darauf hin, daß zu dieser Zeit nur an der südlichen Seite eine 300×320 m große Fläche dicht bewohnt war, jedoch bestätigten die bisherigen Freilegungen den nördlichen Abschluß dieses verengerten Lagers noch nicht. Die kontinuierliche Bewohntheit innerhalb der Mauern läßt sich bis in das 13. Jh. verfolgen. Damals kam es zur nächsten, großangelegten Umgestaltung dieses Stadtteils.

In den Canabae um das mit Wehrbauten umgebene Legionslager war eine fast 140 ha große Fläche dicht eingebaut. Über die Erschließung dieser Militärstadt bzw. über die neueren Ergebnisse berichtete ich im Jg. 1985 der ArchÉrt ausführlich. Gegenwärtig verweise ich nur auf die Zusammenhänge mit dem Denkmalmaterial des Lagers.

In zusammenhängenden Streifen der nördlichen Hälfte Canabae wo Soldaten höheren Ranges lebten, waren die Wohnungen und Ämter der Staatsbeamten; die Mehrheit dieser städtischen Häuser könnte man auch als Paläste betrachten. Die Einrichtungen der Gebäude, die Gebrauchsgegenstände, Wandgemälde, Mosaik und Statuen sprechen vom hohen Anspruch der Bewohner.

Dieses Material wird durch die aus den neueren Ausgrabungen stammenden, reichen Beigaben der mehr als Tausend zählenden Gräber des 3. Jhs ergänzt.

Unter den Steindenkmälern kommen 2 Kaiserinschriften vor: die eine entstand 202 anlässlich des Besuches des Septimius Severus, die andere verewigt die Weihe des Hercules-Heiligtums Kaisers Caracalla im Jahre 216. Beide Inschriften kamen „in situ“ aus dem Lager zum Vorschein. Außerdem können noch 3 neue Statthalterinschriften, einen Statthalter darstellender Torso, Altarsteine (mit dem Namen je eines Tribunus laticlavus) aus dem Denkmalmaterial hervorgehoben werden, das mit Personen von verschiedener, staatlicher und militärischer Würde verbunden ist. Das interessanteste Stück ist vielleicht ein ebenfalls „in situ“ freigelegter Altarstein, der im Versammlungssaal der I. Kohorte gestellt wurde. Mehrere Inschrif-

ten wurden von Veteranen in der Zivilstadt errichtet oder es kommt ihr Name Beruf und städtisches Amt auf den Grabdenkmälern des dortigen Gräberfeldes vor.

In dieser Gesamtheit betrachtet, stellt das aufgezählte Denkmalmaterial aus dem 3. Jh. — die Gebäude-reste, die künstlerischen und kunstgewerblichen Schöpfungen, die Gebrauchsgegenstände und die Inschriften — als ungewöhnlich reicher Komplex den vollen Querschnitt der Geschichte von Aquincum im 3. Jh. dar. Die verwandtschaftliche, patrimoniale, ja selbst wirtschaftlich-gesellschaftliche Verflechtung der auf den Inschriften vorkommenden Personen kann mit Hilfe des neuen Grabungsmaterials verfolgt werden.

Vorschläge zur Erleichterung der technischen und wirtschaftlichen Schwierigkeiten bei den städtischen Ausgrabungen

Unsere Erfahrungen haben gezeigt, daß die Archäologie einen Teil der im Laufe der Bauarbeiten auftauchen den Hindernisse vermeiden könnte, wenn die Museen die Möglichkeit hätten, sich auf die zu erwartenden Probleme vorzubereiten, so z. B.

1. Zur Organisierung der besseren Zusammenarbeit mit den Bauunternehmungen könnte man schon während den Studienjahren entsprechende Praxis erwerben.
2. Zu den Ausgrabungen wäre es nötig mehrere Archäologen oder Studenten einzubeziehen.
3. Durch die Anwendung einer modernen Technologie würden die Bauarbeiten unmittelbar auch billiger, da ja die Erdarbeiten infolge der archäologischen Forschungen nicht so lange stillgelegt werden müßten. Mit Hilfe des an Ort und Stelle in den Computer programmierten Fundmaterials wird — auf einem so großen Gelände — die Ausgrabung beschleunigend und kontrollierbar.
4. Die Registrierung und Bearbeitung des sich bei den städtischen Ausgrabungen innerhalb einer kurzen Zeit anhäufenden mächtigen Fundmaterials entbehrt nicht das Computerverfahren.
5. Die bei der Denkmalpflege auftauchenden Probleme würden sich wesentlich vereinfachen, wenn die sich mit der Römerzeit befassenden Archäologen, die die Aufbewahrung und Konservierung der Gebäudereste an Ort und Stelle befürworten auch selbst das Kurs eines denkmalpflegerischen Fachingenieurs absolvieren würden. Sie könnten erfahrungsreicher mit größerem Nachdruck und einleuchtender der Sache helfen.
6. Das Propaganda seitens des Museums könnte mit festerem Hintergrund den auf dem Gelände tätigen Archäologen unterstützen, dem ja außer der mit der städtischen Grabung einhergehenden enormen Administration nur wenig Zeit zur Informierung der Öffentlichkeit zur Verfügung steht. Es würde die Beurteilung der Forschung wesentlich verbessern, wenn die wegen den verkehrsstörenden Grabungsgeländen aufgetragenen Fußgänger und Bewohner in der Umgebung den Zweck und die Bedeutung der Erschließungen kennen würden.

Zusammengefaßt: das Thema unseres vorliegenden Berichtes war die Schilderung der mit den *rasch durchgeführten Ausgrabungen einhergehenden Schwierigkeiten*. Endlos wurden die Probleme, Fehler, Versäumnisse des sich mit kurzem Termin plagenden Archäologen aufgezählt, deren größter Teil aus dieser Zwangslage folgt. Schließlich muß noch auch der Vorteil der auf großen Geländen, mit beschleunigter Arbeit durchgeführten Erschließung erwähnt werden: *die Möglichkeit der Erwerbung unglaublich vieler Informationen binnen einer kurzen Zeit*. Hierzu haben wirklich nur an 8–10 Stellen zu gleicher Zeit laufende Erschließungsarbeiten die Möglichkeit gegeben. So gelang es unserem Arbeitsteam die geschilderten Ergebnisse zu erzielen.

K. Póczy

TERRA SIGILLATÁK EREDETÉNEK MEGHATÁROZÁSA NEUTRONAKTIVÁCIÓS ANALITIKAI MÓDSZERREL

Terra sigillaták neutronaktivációs analitikai vizsgálatának első eredményeiről a közelmúltban számoltunk be az Archaeologiai Értesítő hasábjain. Az első közleményben a módszert és hazai alkalmazásának lehetőségeit kívántuk bemutatni; emellett a Pannoniában fellelhető itáliai sigillatípusok eredet szerinti csoportosítására tettünk kísérletet.¹ A minták csekély száma miatt eredményeinket még az itáliai anyagnál is további darabok bevonásával kellett ellenőriznünk. Az alábbiakban ezekről a vizsgálatokról számolunk be. Feladatul tűztük ki még, hogy bevonjuk a mérésekbe az Itálián kívül gyártott galliai—germániai eredetű sigillatátípusokat is, amelyek a Pannoniában fellelhető sigillataanyag nagyobb részét teszi ki. E kerámiafajtából vett minták méréssel történő eredetmeghatározása (gyártóhelyekhez történő attribúálás) a Budapesti Műszaki Egyetem Tanreaktorában folyt a Művelődési Minisztérium által támogatott „Régészeti korokból származó kerámiák eredetének vizsgálata” c. állami megbízás keretében.

A közel 90 mintát úgy válogattuk össze, hogy valamennyi nagyobb, Pannoniába exportáló sigillata-manufaktúra termékei megfelelő számban legyenek képviselve köztük; ezek alapján meg lehessen határozni a jellemző informatív elemeket, lempárokat, amelyek a továbbiakban alkalmasak lesznek a minták nyomelemek szerinti csoportosítására, ill. az analitikailag már meghatározott műhelyekhez való hozzárendelés révén megbízható attribúálást tesznek lehetővé. Minderre azért van szükség, hogy a továbbiakban vizsgálni lehessen azokat a díszítetlen sigillatátípusokat is, amelyeknél az eddigi eredetmeghatározások — különösen apró töredékek esetében — nem vezettek megnyugtató eredményre (pl. apróbb, bélyeg nélküli Drag. 31 vagy Drag. 32 formájú tárgyoknál nehezen lehetett elkülöníteni a rheinzaberni és a westerndorfi típusokat; nem volt könnyű megkülönböztetni dél-galliai Drag. 27 formájú csészéket a közép-galliaiaktól stb.).

A Pannoniába exportáló manufaktúrák anyagából az alábbi mintákat adtuk:

Itáliai eredetű	20 minta
Délgalliai eredetű	20 minta

Középgalliai eredetű	11 minta
Rheinzaberni eredetű	21 minta
Westerndorfi —	
pfaffenhofeni eredetű	11 minta
Egyéb műhelyből	2 minta

(Fentieken kívül még 5 itáliai lelőhelyű terra sigillata chiara töredéket elemeztünk.)

Az itáliai sigillataminták elemzésének fő célja az arezzói és az észak-itáliai darabok megbízható elkülönítése volt. Az arezzói és az észak-itáliai gyártmányok arányának alakulására és ennek gazdaságtörténeti jelentőségére már korábban utaltunk. A vizsgált darabok közül az 1. sz. Moesia inferiorban; Novaeban került elő;² a mintát az ásató A. Dimitrova-Milčevának köszönhetjük. Az Ohlenroth 2 formájú, kocsikázó Amor applikációval díszített tányértöredéket ő fogja közölni. Maga az applikáció az eddig közölt rátétes díszítések közt nem található meg.³ A csillogó felület, ill. az enyhén porózus agyag nem mutatja határozottan sem az arezzói, sem az észak-itáliai műhelyekre jellemző sajátosságokat, márpedig a forma és a díszítés alapján csak ez a két műhelykör

² Egyike a legkorábban megszállt moesia táboroknak — I. *Gerov, B.*, La romanisation entre le Danube et les Balkans d'Auguste à Hadrian. *Godisnik Sofijskija Univ. Ist. Fil.* 45 (1948/1949) 9 —; 85.; A leg. VIII Augusta valószínűleg i. sz. 44-ben kerülhetett Novaeba „as soon as the British expeditionary force could be reduced” — vö. *Frere, S.*, Britannia. History of the Provinces of the Roman Empire 1. (London 1967) 62. Novae korai periódusához I. *Sarnowski, T.*, Fortress of the legio I Italica at Novae. *Limes. Akten des XI. Int. Limeskongresses.* (Bp. 1977) 411; *Čičikova, M.*, *Klio* 62 (1980) 55—66; *Dimitrova-Milčeva, A.*, *BVbl* 49 (1984) 113—114.

³ Vö. *Ohlenroth, L.*, *BRGK* 24—25 (1934—1935) 234—; *Stenico, A.*, Matrici a placea per applicazioni di vasi arretini dal Museo Civico di Qrezzo. *ArchClass* 6 (1954) 43 —; *Petru, S.*, Emonske nekropole (odkrite med leti 1635—1960). *Katalogi in monografije* 7 (Ljubljana 1972) passim; *Plesničar, Lj.*, Severno emonsko grobišče (The northern necropolis of Emona). *Katalogi in monografija* 8 (Ljubljana 1972) passim; sok applikált típust közöl *Fava, A. S.*, *Bull. Com. Arch. Com. di Roma* 80 (1965—1967) 104; *Porten-Palange, P.*, La ceramica arretina a rilievo nell'Antiquario del Museo Nazionale in Roma. (Firenze 1966) 17; *Gabler, D.*, Italische Sigillaten in Nordwest-Pannonien. *Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland* 51 (Eisenstadt 1973) Abb. 3—4; *Vanderhoeven, M.*, *Ordon, V.*, La terre sigillée lisse. Campagnes de fouilles de 1963 à 1974. *Études de Philologie, d'Archéologie et d'Histoire anciennes publ. par l'Institut Historique Belge de Rome XVI.* (Roma—Bruxelles 1976) pl. XXXV.

¹ *Balla M.—Gabler D.*, *ArchÉrt* 109 (1983) 74—71. Az alkalmazott csoportosítási módszer a cluster analízis. Az eredményeket ún. dendrogramokon tettük szemléltessé.

vehető számításba. Miután a töredék attribulása hagyományos régészeti módszerekkel aligha lehetséges, a darabot egyrészt azért vizsgáltattuk, hogy meghatározásával a fontos alsómoesiai tábor korai periódusának keltezéséhez segítséget nyújthassunk, másrészt, hogy választ adhassunk arra a kérdésre vajon Arezzo exportált-e Dalmatián,⁴ Noricumon⁵ és Pannonián⁶ kívül a távolabbi dunai

tartományba? Az etruriai manufaktúra moesiai exportját eddig csak néhány L. Gellius bélyeges áru⁷ alapján tételezhettük fel; ennél a vállalkozónál azonban nincs kizárva, hogy Észak-Itáliában is lehetett filialéja; valószínű, hogy a pannoniari darabok egy része is ezekből a műhelyekből került a tartományba.⁸

A 2., 4., 5. sz. minták arezzói eredetét a tipológiai megfigyelések alapján biztosnak tarthattuk; itt a mérésekkel csak ellenőrizni akartuk a régészeti meghatározás helyességét. Az 5. sz. minta esetében már voltak kétségeink, mivel a felület és az agyag sajátságai inkább az ún. B árura utaltak.⁹ A 3. sz. minta — egy Goudineau 43 formájú tál — publikálásakor a gyártóhely közelebbi meghatározásától el kellett tekintenünk. A darab optikai jegyei alapján inkább az észak-itáliai műhelyeket vehettük számításba, sőt erre utalt az is, hogy maga a forma igen késői; az I. század második felének egyik vezető típusa Itáliában.¹⁰ Kétségeink voltak a 10. sz. darab meghatározásánál is, mert az edény annyira töredékes, hogy csak kérdőjellel köthettük M]PE[R]EN CR[ES] bélyege alapján az arezzói manufaktúrához; megnyugtató választ azonban az eredetkérdésre éppen a neutronaktivációs mérési eredményektől vártunk.

A mérési eredmények a 2., 4., 5. és 10. sz. darabok régészeti módszerrel történt eredetmeghatározását megerősítették, és ehhez a gyárhoz kötődtek a kérdéses 1. és 3. sz. mintákat is. E vizsgálatok eredményei alapján megállapíthatjuk, hogy

1. Arretium exportja a távolabbi dunai tartományokra, így Moesiára is kiterjedt.

2. Az etruriai manufaktúra az eddig ismert Ohlenroth 2, 3, 8 és Drag. 16/17 típusok mellett Goudineau 43 formájú tányérokat is szállított Pannoniába. Részesedése tehát a Pannoniában fellelhető itáliai anyagban valószínűleg nagyobb, mint azt az eddigi, összehasonlító tipológia alapján gyaníhattuk. Kérdéses volt a 7. sz. darab meghatározása (éppen ezért a műhely kérdésében nem foglaltunk állást a darab publikálásakor), mivel aránylag kevés Hofheim 1 = Goudineau 36 for-

⁷ Cermanović-Kuzmanović, A., Zbornik Narodnog Muzeja Beograd 8 (1975) 207; Popilian, Gh., Ceramica romana din Oltenia (Craiova 1976) 25, 34; Rutkowski, B., Acta RCRF 17–18 (1977) 162; Dimitrova-Milčeva, A., Acta RCRF 19–20 (1979) 294, 299, Taf. I. 2.

⁸ Ettlinger, E., Atti del convegno int. sui problemi della ceramica romana della Valle padana e dell'Alto Adriatico (Bologna 1972) 143; Scotti-Maselli, F., Aquileia Nostra 48 (1977) 73–; Ua., Atti e memorie della Società Istriana di Archeologia e Storia Patria 25 (Trieste 1977) 334; Gabler D., Acta ArchHung 30 (1978) 405; Ruprechtsberger, E.-M., Ein Beitrag zu den römischen Kastellen von Lentia. Linzer Arch. Forsch. X (Linz 1980) 20.

⁹ Schindler, M.—Scheffenecker, S., i. m. 18; Grünewald, M., Die Funde aus dem Schutthügel des Legionslagers von Carnuntum (Die Baugrube Pingitzer). RLiÖ 32 (Wien 1983) 11.

¹⁰ Vanderhoeven, M. i. m. 152–153; Lavizzari-Pedrazzini, M.-P. in: Scavi di Luni II. Relazione della campagna di scavo 1972–1973–1974 (Roma 1977) 119, 131.

⁴ Arezzo dalmáciai exportjához l. Zabehlicky, S.—Kandler, M., Burnum I. Erster Bericht über die Kleinfunde der Grabungen 1973 und 1974 auf dem „Forum“. Schriften der Balkankommission. Ant. Abt. XIV (Wien 1979) 26–27; Makjanić, R., VAMZ 1981, 54.—Arezzói sigillata a Balkán-félsziget középső területein is gyakori l. Maneva, E., Acta Arch. Macedoniae, Skoplje 3 (1977) 67–; Anderson-Stojanović, V., Cultural implications of pottery at Stobi. Studies in the Antiquities of Stobi III (ed. Aleksova, B.—Wiseman, J.) Macedonian Review editions 1981, 50–59.

⁵ Schindler, M.—Scheffenecker, S., Die glatte rote Terra sigillata vom Magdalensberg. Kärntner Museumschriften 62 (Klagenfurt 1977) 190–; Zabehlicky, S., Sigillata-Stempel. Magdalensberg-Grabungsbericht 14 (1973–1974). (Klagenfurt 1980) 215–231; Karnitsch 20; P. Karnitsch, Die Kastelle von Lentia. Linzer Arch. Forsch. IV. 1. (Linz 1970) 16, 22, 47; Textb. IV. 2 (Linz 1972) Taf. I. 1; Heger, N., Salzburg in römischer Zeit. Jb. Salzburger Mus. Carolino August. 19 (1973) 139; Ruprechtsberger, E. M., Ein Beitrag zu den römischen Kastellen von Lentia. Die Terra Sigillata Linzer Arch. Forsch. X (Linz 1980) 19; Ruprechtsberger, E. M., Archäologische Ausgrabung 1982 in der Lessingstr. in Linz. Linzer Arch. Forsch. XII (1984) 21–; Moucka-Weitzel, V., Kleinfunde aus Immurium-Moosham. Diss. Wien 1984, Taf. 3,1; 3,3; 3,5; 3,4.

⁶ Vikić-Belančić, B., Starinar 13–14 (1962–1963) [1965], 90; Ua.; AV 19 (1968) 510; Mikl-Curk, I., Acta RCRF 7 (1965) 75; Ua., Časopis za zgodovino in narodopisje 4 (1968) 76; Ua., AV 26 (1975) [1976], 179–180; Ua., Acta RCRF 17–18 (1977) 82; Ua., AV 30 (1979) 360; Kerchler, H., Beiträge zur Kenntnis der norisch-pannonischen Hügelgräberkultur II. AaU Beih. 8 (Wien 1967) Taf. LIX. 5; Petru, P., Rimski grobovi iz Dobove, Ribnice in Petrušnja vas. Razprave SAZU Diss. 6 (1969) Taf. 4,6; Bónis, É., Atti del convegno int. sui problemi della ceramica romana della Valle padana e dell'Alto Adriatico. (Bologna 1972) 255; Vágó E., Acta ArchHung 29 (1977) Taf. I. 1, II. 3, IX. 1–3; Gabler D., Italische Sigillaten in Nordwest-Pannonien. Wiss. Arb. aus dem Burgenland 51 (Eisenstadt 1973) 6–9, 18, 40; Ua., OZb 16 (1977) [1979], 104; Ua., Vindobona — Die Römer im Wiener Raum. 52. Sonderausstellung des Hist. Mus. d. Stadt Wien. (Wien 1977) 242; Ua., Acta ArchHung 31 (1979) 382; Ua., Acta ArchHung 33 (1981) 297, 306, 309, 325; Ua., Mitt. d. Gesellsch. d. Freunde Carnuntums 3 (1981) 20; Petru, P.—Petru, S., Neviodunum (Drnovo pri Krškem). Kat. in monografije 15 (Ljubljana 1978) Taf. XLI. 5, 12; Brukner, O., Materijali (Beograd) 8 sa simpozijuma hronološka i tipološka determinacija rimske keramike u Jugoslaviji. (Zenica 1971) 48; Ua., Rimska keramika u jugoslovenskom delu provincije Donje Panonije (Roman Ceramic Ware in the Yugoslav Part of the Province of Lower Pannonia) Diss. et monogr. 24 (Beograd 1981) 58–60; Ua., Materials to the study of cultural monuments of Vojvodina 11–12 (Novi Sad 1982) 35, Tab. IV; Grünewald, M., Die Gefäßkeramik des Legionslagers von Carnuntum. RLiÖ 29 (Wien 1979) 20; Ua., FÖ 18 (1979) 83; Ua., Die Funde aus dem Schutthügel des Legionslagers von Carnuntum (Die Baugrube Pingitzer). RLiÖ 32 (Wien 1983) 14; Szőnyi E., CommArchHung 1 (1981) 101; Brukner, O., Afug 20–21 (1980–1981) 143–145; Plesničar, Lj., Old Christian Center in Emona. Kat. in monografije 21 (Ljubljana 1983) pl. I. 11.

májú itáliai tálat ismerünk a hazai leletanyagban;¹¹ így csak minimális összehasonlító anyag állt rendelkezésünkre ennek a fontos Tiberius–Claudius kori típusnak a meghatározásánál. Az optikai jegyek alapján az észak-itáliai B árura gondolhattunk; Arezzot mint gyártóhelyet azonban csak a neutronaktivációs analitikai elemzések segítségével zárhattuk ki, bár feltűnő, hogy a darab még igen közel áll az arretiumi gyártmányokhoz.

A 13. és 16. sz. darabokról — bár apró catillus, ill. paropsis töredékek — tudtuk, hogy észak-itáliai eredetűek. A vizsgálatok a régészeti meghatározásokat igazolták. A 14. és 15. sz. mintákat L.M.V Pó vidéki mester Goudineau 39 c formájú tányérjából, ill. Goudineau 38 formájú csészéjéből vettük, tehát jól meghatározható darabokból. A mérési eredmények alapján ezeket is jól el lehetett különíteni az arrezóiaktól, ugyanakkor a két darab nyomelemeloszlása a legszorosabb kapcsolatot mutatta egymással.

A 17–18. és a 20–21. sz. mintákat észak-itáliai barbotindízes csészékből, tálkákból vettük.¹² A mérések alapján valamennyi jól különválasztható az arezzói típusoktól. A köztük lévő különbségek (pl. 17. és 18. sz. minta esetében) elég jelentősek, így az elemzések alapján is több észak-itáliai műhelyt kell feltételeznünk, amely e típusokat gyártotta.

A 19. sz. minta egy apró, Ritterling 12 formájú töredék, amelynek minőségi jegyei; a puha, okkersárga agyag és a narancsvörös felület — lényegesen különböznek a keményre égetett, sok esetben magas fényű dél-galliai gyártmányokétól. A dél-galliai manufaktúrákhoz a forma alapján lehetne attribuíni az apró fragmentumot. Közeli párhuzamát a Magdalensbergről ismerjük,¹³ ahová néhány darab kivételével csak Itáliából szállítottak terra sigillatát. Amikor a publikációban — bár kérdőjellel — a dél-galliai officinákhoz kötöttük ezt a darabot, éppen a magdalensbergi edény meghatározását vettük figyelembe, noha az csak formai tipológiai besoroláson alapult. A mérési eredmények szerint a 19. sz. minta a 18 és a 21 között foglal helyet, feltehetően tehát ugyanabban az észak-itáliai figlinában készült, mint a Drag.

¹¹ Mikl-Curk, I., Časopis za zgodovino in narodopisje 1 (1965) Taf. I. 8; Ua., AV 30 (1979) 360; Gabler, D., Italische Sigillaten in Nordwest-Pannonien. Wiss. Arb. aus dem Burgenland 51 (Eisenstadt 1973) 13; Ua., Acta ArchHung 33 (1981) 325; Acta ArchHung 34 (1982) 354; Grünewald, M., Die Funde aus dem Schutthügel des Legionslagers von Carnuntum (Die Baugrube Pingitzer). RLIÖ 32 (Wien 1983) Taf. 3, 1–5.

¹² A barbotindízes észak-itáliai sigillatákról legutóbb megjelent publikáció Donati, P., Locarno. La necropoli romana di Solduno. Catalogo dei materiali. Quaderni d'informazione 3 (Bellinzona 1979) 12, 22, 24, 129, 149.

¹³ Kivétel az erődítmény csúcsán talált leletanyag, ahol galliai darabok is találhatók — vö. Schindler-Kaudelka, E., Die importierten Kleinfunde aus dem Bereich der Gipfelbefestigung auf dem Magdalensberg. Magdalensberg Grabungsbericht 14, Die Ausgrabungen auf dem Magdalensberg 1973 bis 1974. (Klagenfurt 1980) Abb. 9, 5—.

35/36 formájú barbotindízes edények egy része; a formát ezek szerint a Claudius kor után működő észak-itáliai műhelyek is átvették a dél-galliai manufaktúráktól. Nincs kizárva, hogy a magdalensbergi darab sem dél-galliai, hanem egy Claudius kori észak-itáliai műhely terméke; ezt azonban csupán a publikációban közölt rajzos tábla alapján nem dönthetjük el.

A dél-galliai sigillatákra vonatkozóan már több információ állt rendelkezésünkre, mivel M. Picon és munkatársai már, 10 évvel ezelőtt végeztek dél-galliai edényekből vett mintákon méréseket,¹⁴ míg az észak-itáliai gyártmányok ilyen irányú sorozatvizsgálatára először nálunk került sor.¹⁵ Az első mintákat az itáliai darabokkal való összevetés céljából vettük — hiszen, ha ritkán is —, előfordul, hogy az itáliai és a dél-galliai díszítmény sigillata tipológiailag alig választható külön, meg kellett tehát vizsgálnunk néhány dél-galliai edényt is ahhoz, hogy láthassuk biztosan csoportosíthatók-e ezek a termékek analitikai módszerrel, ill. a csoportok megfelelnek-e a régészeti meghatározásoknak? Az erre a célra kiválasztott 24., 26. sz. minták nyomelemeloszlása, mint azt a dendrogram mutatja mind az észak-itáliaitól, mind az arrezóitól lényegesen különbözött, szétválasztásuk tehát megbízható alapokon nyugszik. [A minták egyikét Mercato la graufesenque-i officinájában készült sigillatájából vettük, a másik egy Drag. 36 formájú, az észak-itáliaihoz közelálló, borostyánlevéllel díszített peremű csésze darabja (1. kép).]

A további vizsgálatok célja a la graufesenque-i és a banassaci anyag elkülönítése volt (58–73. sz. minták); a harmadik nagy manufaktúra, a montansi Pannoniába gyakorlatilag nem szállított¹⁶ annak ellenére, hogy korábban lehetőségként mindig számoltak ezzel a gyárral. Ennek oka egyrészt időrendi; Montans termelése visszaesett abban az időszakban, amikor a dél-galliai manufaktúrák exportja már a Duna vidékre is kiterjedt, másrészt ez a fazekascentrum eleve a nyugati piacok felé orientálódott.¹⁷ A dél-galliai műhelyek termékeinek

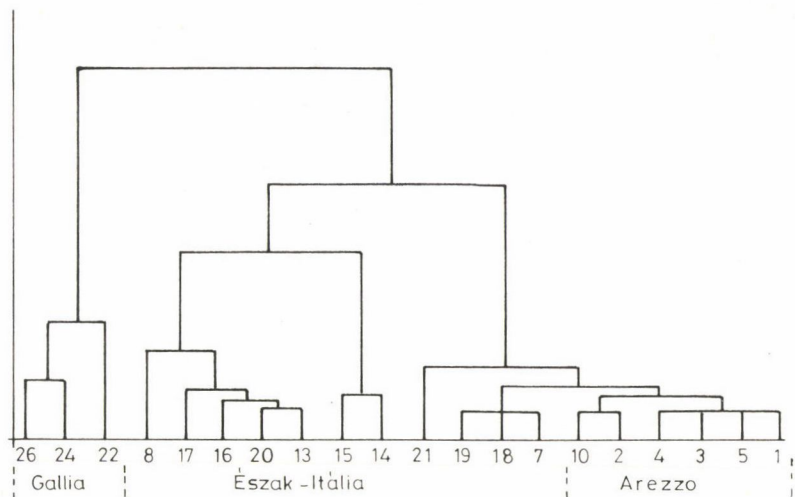
¹⁴ Picon, M.—Hofmann, B., La terre sigillée de Banassac (Lozère) Forum. Revue du Groupe Arch. Antique 4 (1974) 17–24; Picon, M.—Carre, C.—Cordoliani, M. L.—Vichy, M.—Hernandez, J. A.—Migard, J. L., Compositions of the La Graufesenque, Banassac and Montans. Archaeometry 17 (1975) 191–199.

¹⁵ Korábban csak Arezzo és Pisa termékeinek szétválasztására tett kísérletet Banterla, G.—Stenico, A.—Terrani, M.—Villani, S., Archaeometry 15 (1973) 209–220.

¹⁶ Vö. Gabler, D., Acta RCRF 21–22 (1982) 56. Korábban montansinak tartottuk két bélyeges darabot — Gabler, D., ArchErt 91 (1964) 97—; ezekről azonban kiderült, hogy közép-galliai gyártmányok. Kivétel lehet egy carnuntumi sigillata — Grünewald, M., Die Funde aus dem Schutthügel des Legionslagers von Carnuntum (Die Baugrube Pingitzer) RLIÖ 32 (Wien 1983) 16. Nincs montansi sigillata pl. Ovilavában sem. A manufaktúráról l. Durand-Lefèvre, M., Gallia 12 (1954) 73—.

¹⁷ A galliai műhelyek piacterületéről l. Hofmann, B., Les secteurs de vente de la céramique sigillée du Ier siècle de notre ère. Forum. Revue du Groupe Arch. Antique 1975, 11.

I. kép. Galliai, észak-italiai és arezzoi minták dendrogramja
Fig. 1. Dendrogram of South Gaulish, North Italian and Arretine samples

szétválasztása nemcsak gazdaságtörténeti szempontból jelentős, hanem időrendi vonatkozásai miatt is; Banassac ugyanis még Hadrianus korában is szállított árut a keleti piacterületekre, míg la Graufesenque nagy európai exportja a II. sz. első évtizedében véget ért.¹⁸ A két manufaktúra anyagának elkülönítésére M. Picon és munkatársai tettek kísérletet. Méréseik szerint a la graufesenque-i és a banassaci darabok összetétele fő komponenseiket illetően hasonló (nem csoda, hiszen a két műhely közti távolság alig 50 km), az analitikai vizsgálatok nem tudtak megadni olyan elemeket, amelyek alapján az elválasztás biztonsággal megtehető; ezzel szemben a montansi darabok — Al_2O_3 és TiO_2 koncentrációjuk alapján — határozottan elkülöníthetők a másik két gyár termékeitől. A la graufesenque-i és a banassaci megkülönböztetése F. Widemann vizsgálatának köszönhető.¹⁹ Az általunk kiválasztott dél-galliai minták közül

La graufesenque-i	7 db (59, 60, 63, 64, 67, 68, 69)
Banassaci	6 db (58, 61, 65, 66, 71, 73)
Díszítése alapján nem lokalizálható dél-galliai	2 db (62, 70)
Díszítetlen, Drag. 27 formájú dél-galliai csésze	1 db (61 sz.)

A relief-díszítőelemek alapján az esetek nagy részében aránylag megbízhatóan tudtuk különválasztani a két dél-galliai műhely anyagát; bizonytalanok voltunk azonban a díszítetlen típusok meghatározásánál. Az ellenőrzést szükségessé tette az is, hogy pl. a banassaci manufaktúrára jellemző Hofmann A tojásfüzér megtalálható La Graufesenque mintakincsében is,²⁰ így a legjellegzetesebb díszítőelem alapján történő meghatározás is hagyhatott kétségeket az egyes darabok attribúcióját illetően.

A neutronaktivációs analitikai vizsgálatok egyrészt megerősítették a korábbi régészeti meghatározásokat, másfelől újabb információkat szolgáltatottak a kétséges 61. és 62. sz. minták besorolásával. Az elemzés a 62. sz. mintát la graufesenque-inak, a díszítetlen 61. sz. darabot banassacinak határozta meg. Úgy érezzük, hogy a kémiai elemzés a szétválasztásra alkalmas; a két csoport nemcsak a cluster analízis révén kapott dendrogramban polarizálódott, hanem már a Cs és a Rb koncentrációértékek alapján is elkülöníthető. Míg a la graufesenque-i gyártmányoknál a Cs koncentráció átlagértéke $12,68 \pm 2,62$ ppm, a Rb-é pedig $176,0 \pm 42,2$ ppm, addig Banassacban a Cs átlagkoncentrációja $60,5 \pm 12,8$ ppm, a Rb-é pedig $254,1 \pm 57,5$ ppm.

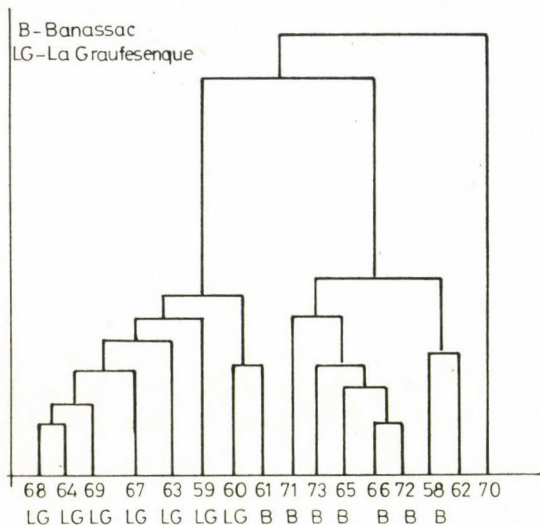
Minthogy a la graufesenque-i és a banassaci műhely gyártási programjában ugyanazok a díszítetlen típusok szerepelnek, önmagában a forma nem lenne alkalmas a két manufaktúra áruinak

¹⁸ La Graufesenque Traianus kori exportjához l. Simon, H.-G. in: Schönberger, H. Kastell Oberstimm. Grabungen 1968–1971. Limesforschungen 18. (Berlin 1978) 256. A későbbi (II. sz. első fele) gyártmányok már nem kerültek az európai piacokra, még azok a késő-Traianus kori típusok sem, amelyek korábban is működő, nagy piacterületekre exportáló mesterekhez (pl. L. Cosius) köthetők. L. Cosius késő-Traianus kori működéséhez l. Vernhet, A., Gallia 39 (1981) 33; Labrousse, M., Apulum 19 (1981) 62; La Graufesenque későbbi működéséhez l. Vernhet, A., La Graufesenque. Atelier de céramiques gallo-romaine. (Toulouse-Millau 1979) 19. Banassac késői (Traianus–Hadrianus kori) exportjához l. Urner-Astholz, H., Die römische Keramik von Schleithem-Juliomagus. 23. Heft Schaffhauser Beiträge zur vaterländischen Geschichte 78 (1942) 164; Hofmann, B., Acta RCRF 8 (1966) [1968] 39; Gabler D., Arrabona 13 (1971) 24; Ua., Acta ArchHung 30 (1978) 406; Frere, S., Britannia 2 (1971) 25.

¹⁹ Widemann, F., Analyse par activation de céramiques antiques choix des traceurs, critères statistiques et contrôle géochimique. Applicazione dei metodi nucleari nel campo delle opere d'arte (Roma 1976) 525–535. Vö. 14. j. A módszerhez l. még Gunneweg, J., Perlman, I., Israel Exploration Journal 34 (1984) 232–.

²⁰ A Vernhet hozzászólása az RCRF 1980 áprilisában Millau-ban tartott kongresszusán.

2. kép. Banassaci és la graufesenquei minták dendrogramja

Fig. 2. Dendrogram of samples of samian from Banassac and La Graufesenque

szétválasztására. A hagyományos régészeti vizsgálatok itt tehát nem vezetnek eredményre, megbízható csoportosítás csak a neutronaktivációs analízistől várható. A kérdéses 70. sz. darabnál kiderült, hogy sem La Graufesenque-ban, sem Banassacban nem készülhetett, hanem valószínűleg egy harmadik, „késődél-galliai” csoportból származtatható (2. kép).

A Pannoniába jelentős mennyiségben exportáló közép-galliai műhelyek termékeit már szintén vizsgálta M. Picon, ill. az általa vezetett munkaközösség;²¹ elemzésük azonban mind módszerében, mind célkitűzésében eltért a miénktől. Ők a röntgenfluoreszcens módszerrel választották ki a minták fő komponensei közül azokat az elemeket, amelyek megbízható elkülönítési lehetőséget kínáltak. Céljuk az arezzói, lyoni és lezouxi kerámia különválasztásán kívül a Galliában jelentős mennyiségű I. századi lezouxi áru megkülönböztetése a későbbi közép-galliai árutól. Munkájuk során felfigyeltek arra, hogy az I. századi darabok CaO tartalma lényegesen alacsonyabb (átlag 2,1%), mint a II. századiaké (amelyekben a CaO átlag 9,8%-kal van képviselve). A II. században bekövetkezett változás a gyártmányok minőségében is észlelhető, éppen ezért a nagy mésztartalmú

agyagot használó arezzói és lyoni manufaktúrák termékei a lezouxitól jól elkülöníthetők. Valószínű, hogy csak a magasabb mésztartalmú agyagedény nyerhette az égetés során a jóminőségű sigillatákra jellemző vörös színt.

Mi eleve csak a II. századi lezouxi árut vizsgálhattuk, még ezek közül is csak az Antoninus koriakat, mivel Pannoniába a közép-galliai műhelyek akkor szállítottak árut, amikor a nyugati piacokat — a galliai körzetek és Britannia kivételével — már a kelet-galliai—germaniai manufaktúrák hódították el.²² Ebből következik, hogy nekünk egész más kérdéseket kellett megoldanunk, mint a lyoni laboratóriumnak.

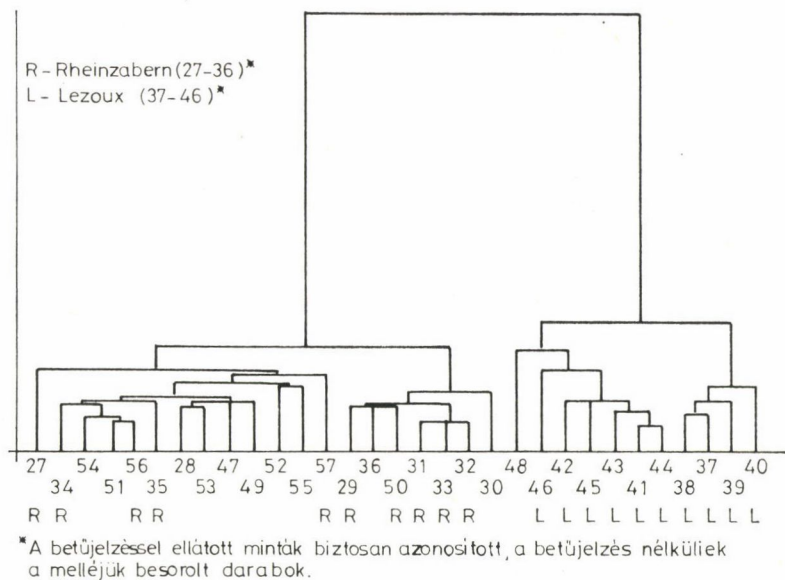
11 mintával (37–46. sz.) definiáltuk a közép-galliai műhelyeket, azaz minden darabban meghatároztuk ugyanannak a 14 elemnek koncentrációját, majd a mérési eredmények alapján kiszámítottuk minden elemnek a műhelyre jellemző átlagértékét, s a mérési eredmények szóródását. Ezek lényegesen eltértek pl. a rheinzaberni értékektől, amelyeket akár a Cs vagy a RB koncentrációja alapján is megbízhatóan el lehetett különíteni (pl. a Cs Rheinzabernben 10,7–17,3; Lezouxban 54,8–72,6). E vizsgálatssorozat sem volt hiábavaló, annak ellenére, hogy a reliefdíszes lezouxi és rheinzaberni darabok tipológiailag is jól meghatározhatók, mivel apróbb díszítetlen tárgy vagy csészetöredékek esetében — különösen az Antonius korban — a formai sajátosságok nagyon hasonlóak és több esetben zavarba ejthetik a kutatót. Köztudott az is, hogy Rheinzabernbe több lezouxi fazekas települ át, akik pecsételőiket magukkal vitték. Nemrég B. Hoffmann és H. Juranek elemzése derítették ki, hogy egy Rheinzabernben talált PATECLINIOF bélyeggel ellátott kézi pecsétlő a lezouxi agyag sajátosságait mutatta,²³ míg maga a minta — érthető módon — mindkét manufaktúra motívumkincsében fellelhető. Egy apró töredéket — amelyet a pecsétlőn látható pajzsos, lándzsás pygmeus alakja díszít — tipológiai módszerrel nem lehetett volna minden kétséget kizáróan meghatározni, mivel ezt a pecsétlőt Paterclinus Lezouxból vitte át a rajnai manufaktúrába, s csupán e munkaeszközön látható, Rheinzabernben eléggé szokatlan bélyegtípus keltetett gyanút, ami a vizsgálatot szükségessé tette.

²² Ennek bemutatását kíséreltem meg a „Pannonia gazdasági súlypontjai és azok fejlődése a terra sigillaták tükrében” c. kandidátusi disszertációban (vö. 17. kép). A nyugati piacokon Lezoux áruinak Antoninus kori csökkenését igazolja Oldenstein-Pferdehirt, B., JRGZ 30 (1983) 371–372; Marsh, G., London's samian supply and its relationship to the development of the Gallic samian industry. in: Roman Pottery Research in Britain and North-West Europe. (ed. Anderson, A. C.—Anderson, A. S.) B. A. R. int. ser. 123 = Oxford 1981/204–205.

²³ Hoffmann, B.—Juranek, H., Acta RCRF 21–22 (1982) 81, 86–87; Ua., Zur Verbindung von Lezoux und Rheinzabern. Pfälzer Heimat Heft 1 (1981) 28–31. L. még Schneider, G.—Hoffmann, B., Berichte der Deutschen Keramischen Gesellschaft 53 (1976) 417–422.

²¹ Picon, M.—Vichy, M.—Meille, E., Composition of the Lezoux Lyon and Arretian Samian Ware. Archaeometry 13 (1971) 191–208; Ballié, P. J.—Stern, W. B., Non-destructive surface analysis of Roman terra sigillata; a possible tool in provenance studies. Archaeometry 26 (1984) 66–68. A lezouxi terra sigillaták ilyen irányú vizsgálatáról legutóbb Bémont, C.—Lutz, M.—Duval, A.—Gautier, J.—Labanier, Ch.—Malfoy, J. M., Lezoux Chémery et le potter à la rosette. Rev. Arch. de l'Est et du Centre-Est 1983, 140–147.

3. kép. Lezouxi és rheinzaberni minták dendrogramja
Fig. 3. Dendrogram of samples from Lezoux and Rheinzabern pottery

A meghatározott lezouxi minták közül

Cinnamus köréhez köthető	6	(37, 39, 41, 42, 43, 44)
Paternus köréhez köthető esetleg Albucius	3	(38, 40, 46)
Egyéb Antoninus kori műhely- hez köthető	2	

Ezek közül a 48. sz. mintát már egy rheinzaberni sorozattal együtt elemeztük; e sorozatról a kémiai elemzést végző kutató mindössze annyit tudott, hogy a vizsgálandó kerámiadarabok közt két manufaktúra termékei találhatók. A koncentrációértékek meghatározása után számítógépi program segítségével végeztük el a besorolást (3. kép); a nyomelemeloszlás alapján a 48. sz. minta nyomában kivált a rajnai szériából (47, 49–57), hozzárendeléssel pedig csak a lezouxi műhelyhez lehetett kötni (pl. a Cs koncentrációértéke 71,1 a 48. sz. mintában, a sorozatban az utána következő legmagasabb érték 16,4). A közép-galliai sigillaták tehát minden esetben (beleértve az apró díszítetlen fragmentumokat is) elkülöníthetők a rheinzaberni gyártmányoktól. A két nagy Antoninus kori officina anyaga (Cinnamusé s Paternusé) lényeges összetételbeni különbségeket nem mutatott; mindkettő nyilván ugyanazt az agyagbányát használta, ill. ugyanúgy készítette elő az edények kiformázására szánt agyagot.

A rheinzaberni minták összeállításánál célul ismét az analitikai jellemzők meghatározását tűztük ki, hogy ezek birtokában el lehessen dönteni, hogy egy-egy új minta milyen eséllyel köthető (vagy nem köthető) a rajnai műhelyhez. A 20 rheinzaberni minta esetében többségükről azt is tudtuk, hogy a nagy manufaktúrán belül melyik officinához attribválható az adott sigillata. A vizsgált anyag megoszlása a következő:

I. Reliefdíszes

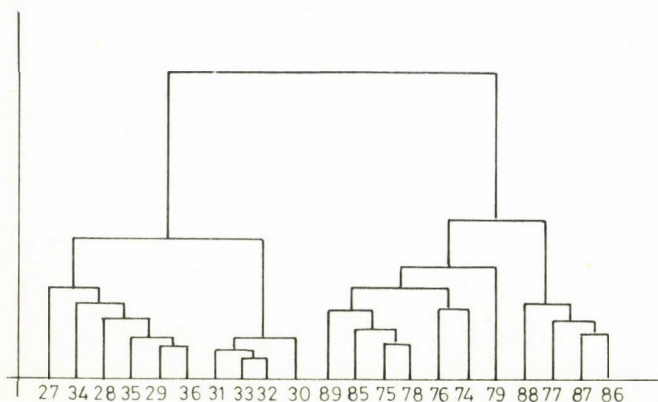
1. Korai Antoninus kori (Cerialis I, IV, V)	2 db	(31, 50)
2. Késő-Antoninus – Severus kori ebből;	13 db	
Comitialis II	3 db	(47, 49, 55)
Comitialis IV	1 db	(29)
Comitialis V	1 db	(35)
Lucanus	1 db	(32)
E 25 – 26 tojás- füzérrel díszített áru	3 db	(28, 30, 33)
Helenius	1 db	(57)
Marcellus II	1 db	(51)
Januarius II	1 db	(36)
Egyéb	1 db	(34)
3. Közelebről meg nem határozható rajnai sigillata	3 db 1 db	(52, 53, 54) (56)

II. Díszítetlen áru

Az Antoninus korban Rheinzabern szállítmányai még aránylag csekély mennyiségben jutottak el Pannoniába, ahol ekkor még a közép-galliai műhelyeknek volt piaca.²⁴ A kiválasztott minták számában nagyjából a Severus kori, ill. az Antoninus kori anyag tényleges aránya tükröződött; ennek megfelelően a nálunk sokkal jelentősebb mennyiségű késő Antoninus–Severus kori gyárt-

²⁴ A rajnai műhely alárendelt szerepet játszott még ekkor a közép-galliai officinák mellett a dunai tartományok ellátásában vö. *Gabler D. – Koczur E., Alba Regia* 15 (1976) 65–81. Minimális Rheinzabern aránya a 178 táján elpusztult aquincumi edénybolt anyagában – vö. *Juhász Gy., ArchÉrt* 41 (1936) 48.

4. kép. A rheinzaberni és a westerndorfi-pfaffenhofeni¹ eredetű minták (jobbra) dendrogramja
Fig. 4. Dendrogram of samples from Rheinzabern and Westerndorf-Pfaffenhofen pottery (to the right)

mányokat vizsgáltattuk. (Januarius II áruját a korábbi kutatás Antoninus korinak tartotta; erről a fazekasról csak nemrég derült ki, hogy a legkésőbbi mesterek egyike.²⁵) Az elemzések alapján a rajnai manufaktúra termékei nemcsak a közép-galliaitól vagy a westerndorfitól különíthetők el (3–4. kép), hanem a fazekascentrum eddig csak tipológiailag kimutatható belső tagozódása is tükröződött a vizsgált mintáknak az elemek koncentrációja alapján megfigyelhető csoportjaiban. Vonatkozik ez pl. a 31., 50. sz. mintára — előbbi a motívumok alapján kötöttük a Cerialis csoporthoz, a másik töredéken magának a vállalkozónak névbélyege található. Az analitikai elemzés e két darabnál egészen közeli elemkoncentrációbeli egyezéseket mutatott ki. Ezekről eltért a Cerialis VI típusú darab agyag-összetétele, ami annak tulajdonítható, hogy ez az áru későbbi; tipológiailag is egy másik csoporthoz köthető.²⁶ Elképzelhető, hogy e vállalkozás (egy Cerialis pecsétlőit és formáit használó később officina?) a rheinzaberni agyagbányáknak már más részét használta,²⁷ vagy más módon készítette elő a kiformázásra szánt agyagot.

A Severus kori darabok közül a 30. és a 33. sz. minta mutat még szoros egyezéseket; mindkettő az E. 25–26 tojásfüzérés csoporthoz köthető. Közelálló még a 35., 47., 49. és 55. sz. minta; valamennyi a Comitalis csoport officinájában készült. Az egyezések azért feltűnőek, mert tud-

juk, hogy Comitalis csak a vállalkozó, a műhely tulajdonosa lehetett,²⁸ akinek csupán rajnai üzemében legalább 5 — a képmező díszítéséért felelős — mester dolgozott, mégis valamennyi ugyanabból a bányából származó és nagyjából azonos módon előkészített agyagot használt a tálak kiformázására. A különbségek annyira jelentéktelenek, hogy azok még egy edénynek különböző részeiről vett minták esetében is kimutathatók lennének. A 27. sz. minta (Cerialis VI) a vele egykorú Comitalis csoport gyártmányaival mutat rokonságot.

Az 56. sz. minta mérésének eredménye a rajnai manufaktúrához való biztos attributálás; a díszítetlen Drag. 32 formájú tányértöredék különben westerndorfi is lehetne.

A westerndorfi — pfaffenhofeni műhelyekből 11 mintát vizsgáltunk (74–79, 85–89); közülük

Comitalis officinájához	2 db (77, 87)
Helenius westerndorfi officinájához	7 db
A Helenius típusú pfaffenhofeni gyártmányokhoz köthető	2 db (85, 88)

Helenius áruja a pannoniai anyagban sokkal nagyobb számban van képviselve, mint Comitalis, s minthogy Helenius westerndorfi és pfaffenhofeni darabjainak szétválasztása tipológiailag is sokszor nehéz; megkíséreltük a neutronaktivációs elemzéssel szétválasztani a két, különböző időpontban működő gyár termékeit.²⁹ A westerndorfi és a pfaffenhofeni műhelyek analitikai meghatározását már M. Picon elvégezte,³⁰ és matematikai-statisztikai módszert is kidolgozott e két manufaktúra anyagának szétválasztására. Méréseit röntgenfluoreszcens módszerrel végezte. A mi elemzéseink ebben a vonatkozásban nem jártak eredménnyel; az elemi koncentrációban nem találtunk olyan különbséget, amelynek segítségével ki tudtuk volna választani a különbségtételre alkalmas elemeket. A westerndorfi — pfaffenhofeni darabokat így egy csoportba foglaltuk össze és egyelőre meg kellett elégednünk azzal, hogy e műhelyek termékeit a rajnaitól külön tudtuk választani [többek közt a Fe és a Sc koncentráció alapján (4. kép)].

Végül a 90. sz. mintát az aquincumi Pacatus műhely egyik darabjából vettük. Ez az edény szinte minden meghatározott összetevőjét tekintve eltérő sajátosságokat mutat a nyugati sigillatákétól.

²⁵ Bernhard, H., *Germania* 59 (1981) 86.

²⁶ Uo. Beil. 5 — Cerialis VI a Comitalis csoport után áll a relatív kronológiai sorban. A Comitalis csoport működése részben a markomann-származta háborúk idejére, részben a II. sz. utolsó évtizedeire tehető.

²⁷ A rheinzaberni agyagbányákhoz l. *Germann, Die Tonlagerstätten von Rheinzabern-Jochgrim*. Ist. f. Anorganische Chemie der Freien Univ. Berlin, Arbeitsgruppe Archäometrie. Vorträge der Arbeitstagung 29–31. Mai 1975 IV. A rheinzaberni manufaktúrán belül az egyes műhelyek időrendi helyzetét ásatási megfigyelésekkel próbálta meghatározni *Reutti, F.*, *Germania* 61 (1983) 58–60.

²⁸ Comitalis különböző officináiról adott áttekintést *Huld-Zetsche, L.*, *Der Großunternehmer Comitalis*. *Comm. RCRF* II. 13 (1972) 86–90. A rheinzaberni Comitalis vállalkozáshoz l. *Kellner, H.-J.*, *Jahresber. d. Hist. Vereins f. Straubing und Umgebung* 66 (1963) 12–14. A rajnai Comitalis műhelyből az alábbi névbélyegeket ismerjük: *Secundini* Avi, *Ioventi*, *Costio*, *Rep* és *Latinni*.

²⁹ Westerndorf és Pfaffenhofen időrendjéhez l. *Christlein, R.* — *Czys, W.* — *Garbsch, J.* — *Kellner, H.-J.* — *Schöter, P.*, *BVbl* 41 (1976) 78–79.

³⁰ *Picon, M.*, *BVbl* 39 (1974) 185–191.

Az eltérés olyan mértékű, hogy a műhely analitikai definiálása, az elválasztás kritériumainak meghatározása néhány darab vizsgálata után már nem jelent nehézséget. A problémát inkább a kiformázott darabok csekély száma jelenti, mivel a Pacatus műhelyhez köthető sigillaták száma az elmúlt évtizedekben alig nőtt.³¹ Nem valószínű, hogy a gázgyári fazekastelepen készült reliefdíszes áru mennyisége azért csekély, mert a műhely Moesiába vagy Daciába exportált volna, hisz az elmúlt évtizedben nagyobb kerámiaanyagokat publikáltak ezekből a provinciákból,³² de Pacatus edény nem volt köztük. Igaz e darabokat a hagyományos régészeti módszerekkel sem nehéz különválasztani az importált kerámiától, mégis a pannoniai gyártmányú sigillaták analitikai definiálása, az elválasztási kritériumok meghatározása elkerülhetővé teszi azt, hogy rosszabb minőségű importárut pannoniai utánzatnak tartsunk.³³

A vizsgálatok eredményeit abban foglalhatjuk össze, hogy a Pannoniába exportáló legfontosabb sigillata-manufaktúrák termékeinek analitikai jellemzőit sikerült meghatározni. A sigillaták elemi összetétel alapján történő csoportosítására, ill. ismeretlen eredetű darab analitikailag már meghatározott műhelybe való besorolására számítógépi programokat dolgoztunk ki. A Pannoniában fellelhető sigillaták legnagyobb része kémiai összetétele alapján nagy biztonsággal különíthető el, és anyaguk sajátosságai alapján azok a darabok is hozzárendelhetők műhelyekhez, amelyek eredetéről a hagyományos régészeti vizsgálatok nem tudtak egyértelmű felvilágosítást adni. Már rendelkezésünkre áll annyi elemzési adat, hogy a Pannoniában előkerülő sigillata töredékek döntő többsége, amelyet töredékessége vagy jellegtelensége miatt a tipológiai meghatározások alapján nem lehetne műhelyhez kötni, a neutronaktivációs analitikai analízis módszerével nagy valószínűséggel besorolható.

A további kutatások feladata néhány kisebb, még számításba vehető gyártóhely analitikai feldolgozása, ill. a már meghatározott műhelyeken belüli időrendi vagy officinák szerinti csoportosítás kísérlete.

Mintakatalógus

Mintákat vettünk az alábbi — eddig még közöletlen — sigillatákból:

(A leírásoknál formát csak a Drag. 37 típustól eltérő edényeknél adtunk meg.)

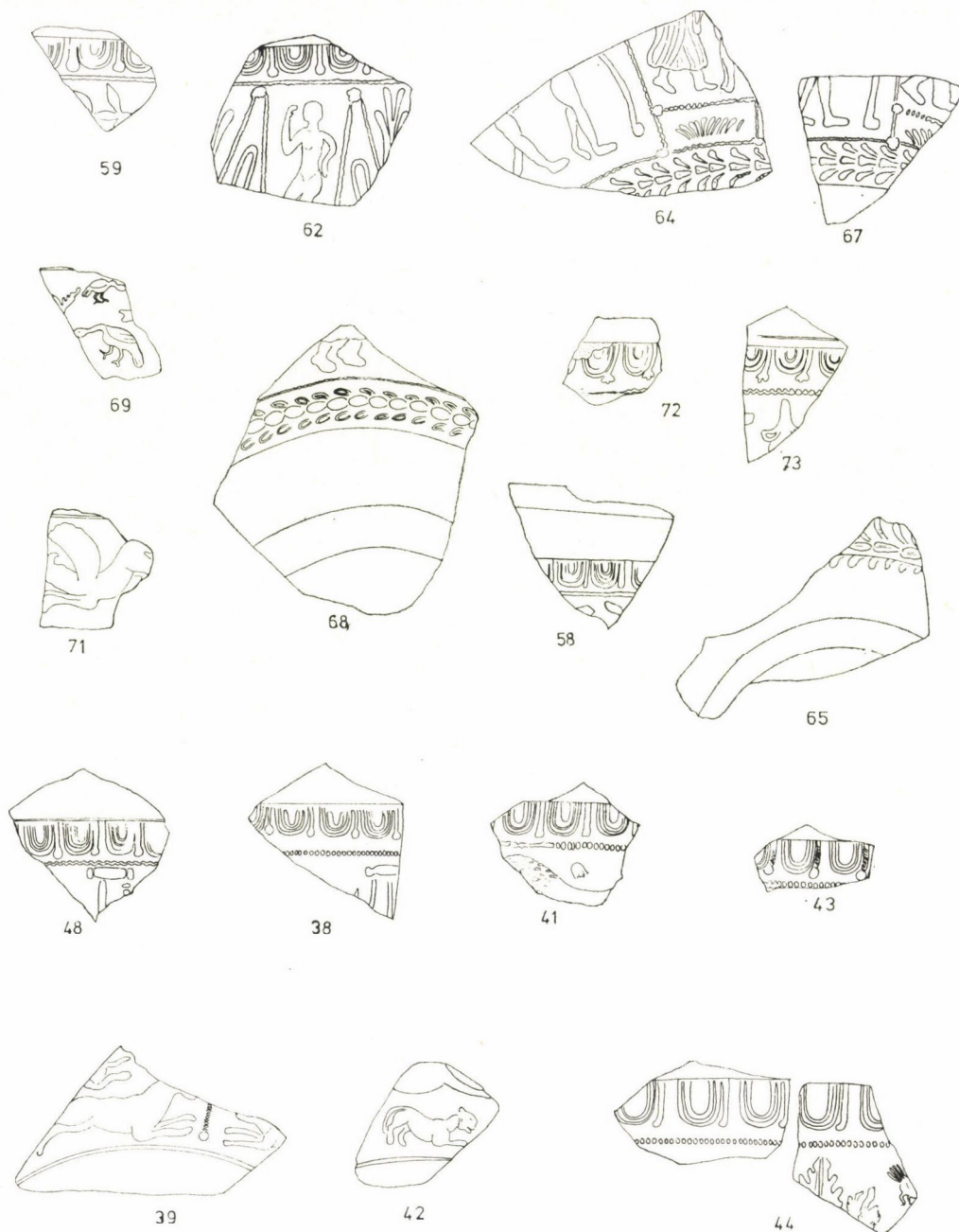
- a) A töredéken tojásfüzér (Knorr 1919, Taf. 57, 19), alatta sima vonal. A reliefmezőben növényi díszítés. Vö. Planck Taf. 104, 3. Mintaszám: 59 (5. kép)
La Graufesenque, Mercato köre
Domitianus kori
- b) Tojásfüzérés töredék (Knorr 1919, Taf. 57, 19), alatta sima vonal. A reliefmezőt hullámvonalakkal osztották metopéokra. Kétoldalt Andrásskereszt-szerű osztás négytagú levelekkel (Knorr 1919, Taf. 29, 12, Textb. 12); középen jobbraforduló férfi (0.634). Mintaszám: 62 (5. kép)
Műhely és időrend mint előbbinél.
- c) A reliefmezőt hullámvonalak osztják metopéokra és zónákra. Balra erotikus jelenet részlete (O. XC/A; Jacobs Taf. I. 8, 11.11); jobbra az alsó zónában pázsitszerű növényi díszítés (Knorr 1919, Taf. 53, 13—14; Karnitsch Taf. 20,4), alul levélfüzér (Jacobs Taf. II. 10; Urner—Astholz Taf. 13,8). Vö. Karnitsch Taf. 18,3. Mintaszám: 64 (5. kép)
La Graufesenque, Mascuus köre
Domitianus-Nerva kori
- d) Előbbivel nagyjából megegyező díszítésű darab; a jobboldali alsó keskeny zóna felett Diana szarvas-sal (0.104 B; Hermet pl. 18,7; Knorr 1919, Taf. 67,1). Másodlagosan égett. Mintaszám: 67 (5. kép)
Műhely és időrend mint előbbinél.
- e) A töredéken kisebb (0.2244; Déch. 1017; Hermet pl. 28, 67; Knorr 1919, Taf. 57,9) és nagyobb hattyú (0.2286 A). Vö. Karnitsch Taf. 14,1. Mintaszám: 69 (5. kép)
La Graufesenque, Mercato, Mascuus köre
Domitianus-Nerva kori
- f) A töredéken a talpgyűrű felett a reliefmezőt záró fríz látható (Knorr 1910, Taf. I. 12; Jacobs Taf. II. 13). Mintaszám: 68
La Graufesenque, Mascuus kör
Domitianus-Nerva kori
- g) A töredéken a talpgyűrű felett a reliefmezőt záró fríz látható (Knorr 1952, Taf. 30/J). Mintaszám: 6 (kép)
Banassac, Germani ser.
Nerva-Traianus kori
- h 1) Az apró töredékes tojásfüzér részlete (Morel—Peyre pl. XIII. 7). Mintaszám: 72 (5. kép)
Műhely és időrend mint előbbinél
- h 2) Előbbivel valószínűleg összetartozó töredék; ezen tojásfüzér hullámvonallal; a reliefmezőben levél (Morel—Peyre pl. XVI. 37). Mintaszám: 73 (5. kép)
Műhely és időrend mint előbbinél
- i) Alacsony peremsáv alatt tojásfüzér (Hofmann E 1), alatta záróvonal. A reliefmezőben növényi díszítés részlete. Mintaszám: 58 (5. kép)
Banassac, Natalis kör
Traianus—Hadrianus kori
- j) A tojásfüzér (CGP Fig. 33,2) alatt hullámvonal. A reliefmezőben astragalosból induló ív és osztás. Vö. Karnitsch Taf. 58,3. Mintaszám: 48 (5. kép)
Lezoux, Divixtus köre
Antoninus Pius—Marcus Aurelius kori
- k) Oldaltöredék tojásfüzér (Rogers B 107) részletével, alatta gyöngysor zárja a reliefmezőt. Astragalosból kiinduló kettős ív, ill. függőleges tagolás. Vö. Karnitsch Taf. 60,2. Mintaszám: 38 (5. kép)
Lezoux, Albucius
Antoninus Pius—Marcus Aurelius kori
- l) Apró töredék a tojásfüzér részletével (Rogers B 105). Mintaszám: 40
Lezoux, Paternus
Antoninus Pius—Commodus kori
- m) A tojásfüzér (CGP Fig. 159, 24) alatt gyöngysor zárja a reliefmezőt; ebben levélke alatt oroszlán

³¹ A Pacatus műhely moesiái exportjára gondolt korábban *Alföldi A.*, FA 1—2 (1939) 97—. Az elmúlt másfél évtizedben újabb Pacatus árut közölt *Šaranović-Švetek, V.*, Starinar 22 (1971) [1974] 175; *Gabler D.*, ArchErt 103 (1976) 50.

³² Moesiából: *Bojović, D.*, Rimska keramika Singidunuma. Muzej Grada Beograda Katalog VIII. (Beograd 1977) 47—; *Dimetrova-Milčeva, A.*, Acta RCRF 10—12 (1979) 293—; *Ua.*, BVbl 49 (1984) 113—114; Daciából: *Popilian, Gh.*, Dacia 17 (1973) 189; *Ua.*, Ceramica romana din Oltenia (Craiova 1976) 157—; *Ua.*, Dacia 21 (1977) 348; *Isac, D.*—*Rusu, M.*—*Baluța, Cl.*, Apulum 17 (1979) 247—250; *Isac, D.*, Acta Musei Porolissensis 1 (1977) 168; *Isac, D.*, Acta Musei Napocensis 17 (1980) 467—481; *Moga, M.*—*Isac, D.*, Apulum 19 (1981) 109—123.

³³ Példát idéz erre *Gabler D.*, Acta ArchHung 30 (1978) 105.

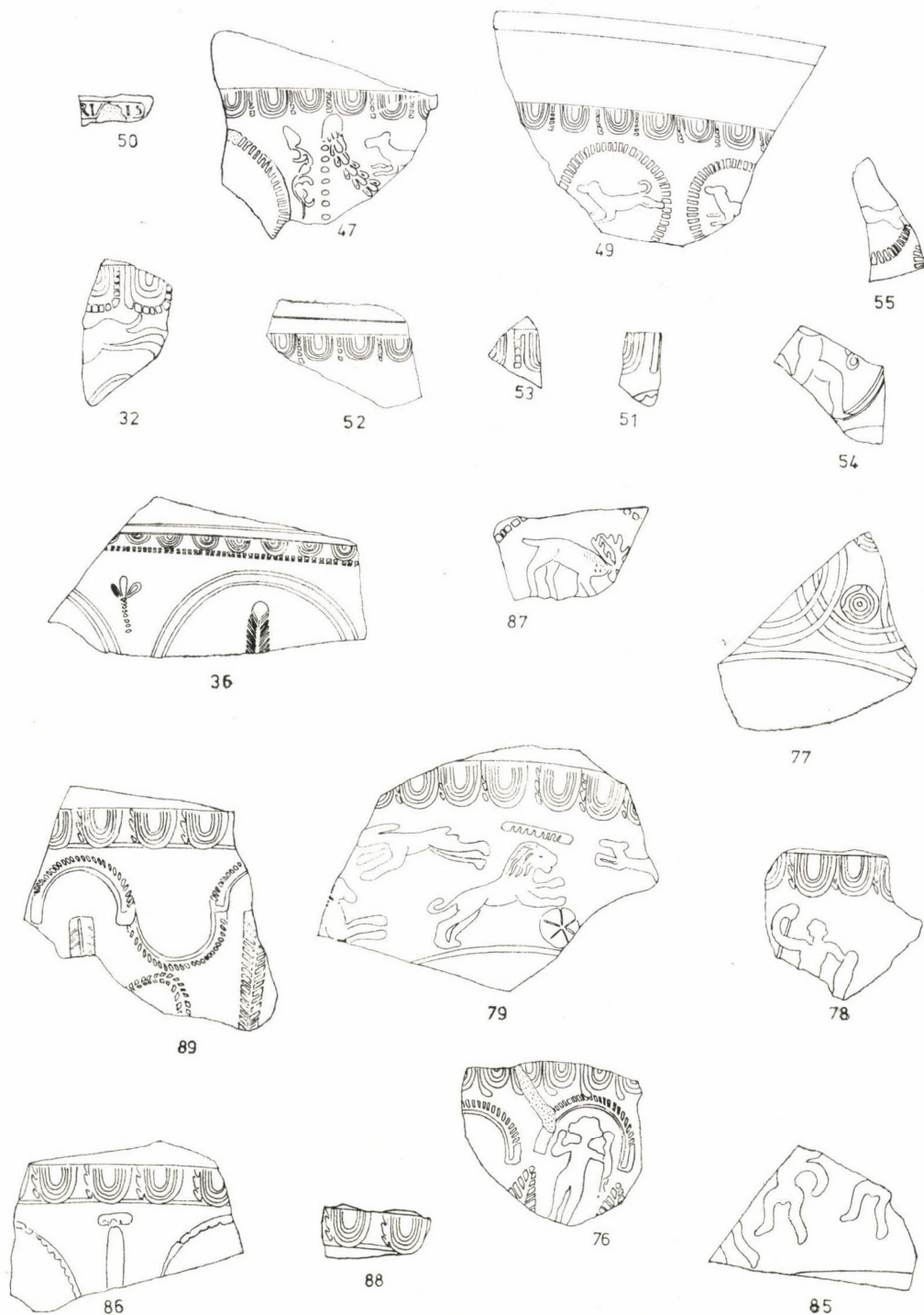

5. kép. Neutronaktivációs analitikai módszerrel vizsgált dél- és közép-galliai sigillaták (a töredékek alatt a mintaszám található). M = 1 : 2

Fig. 5. South- and Central Gaulish pottery analysed by means of instrumental neutron activation analysis (with numbers of the samples described in the appendix)

- (0.1450?). Mintaszám: 41 (5. kép)
Lezoux, Cinnamus köre
Antoninus Pius—Marcus Aurelius kori
- n) A reliefmezőt lezáró vonal felett szarvas (0.1720);
a gyöngysoros metopéosztástól jobbra kutya
(0.1980). Mintaszám: 39 (5. kép)
Lezoux, Cinnamus köre
Antoninus Pius—Marcus Aurelius kori
- o) Apró töredék. Oroszlán (0.1450) és párdue (0.1518)
látható a reliefmezőt záró vonal felett. Mintaszám:
42 (5. kép)
Műhely és kor mint előbbinél
- p) Apró töredék tojásfüzér részletével (CGP Fig. 47,2),
alatta gyöngysor. Mintaszám: 43 (5. kép)
Műhely és kor mint előbbinél
- r 1) Egy edényhez tartozó töredékek; ezeken tojás-
füzér (Rogers B 223), alatta gyöngysor. A relief-
mezőben nagy levél (Rogers H 51), felette madár
(0.2252). Mintaszám: 44 (5. kép)
Műhely és kor mint előbbinél
- r 2) Oldaltöredék CE]RIA[L]IS bélyeggel. Típusát l.
Ri—Lud VI. 256/c. Mintaszám: 50 (6. kép)
Rheinzabern, Cerialis V
Marcus Aurelius kori
- s 1) Oldaltöredék — ezen tojásfüzér (Ri—Fi E. 2),
gyöngysoros osztás (Ri—Fi 0.258), jobbra leveles
girland (Ri—Fi KB. 123), benne kutya (Ri—Fi
T. 141), balra tagolt medaillon (Ri—Fi K. 48),
mellette levéldísz (Ri—Fi P. 103). Mintaszám: 47
(6. kép)

6. kép. Neutronaktivációs analitikai módszerrel vizsgált rheinzaberni és westerdorfi/pfaffenhofeni sigillaták. M = 1 : 2
Fig. 6. Rheinzabern and Westerdorf/Pfaffenhofen pottery analysed by means of instrumental neutron activation analysis

- Rheinzabern, Comitialis I–II
Marcus Aurelius–Septimius Severus kori
- s 2) Előbbihez tartozó töredék, ezen tojásfüzér (Ri–Fi E. 2); tagolt medaillonok (Ri–Fi K. 33), kutya (Ri–Fi T. 141). Mintaszám: 49 (6. kép)
- s 3) Előbbiekkel összetartozó apró töredék, ezen tagolt medaillon (Ri–Fi K. 33) és kutya (Ri–Fi T. 141). Mintaszám: 55 (6. kép)
- Műhely és kor, mint előbbinél

- t) Apró töredék, ezen tojásfüzér (Ri–Fi E. 53) és kutya (Ri–Fi T. 133). Mintaszám: 32 (6. kép)
- Rheinzabern, Lucanus
Commodus–Seprimius Severus kori
- u) A töredéken tojásfüzér (Ri–Fi E. 25). Mintaszám: 52 (6. kép)
- Rheinzabern
Severus kori
- v) A töredéken csupán a tojásfüzér két tagja látszik (Ri–Fi E. 10). Mintaszám: 53 (6. kép)

- Rheinzabern, Comitalis III, Verecundus II
Commodus—Severus kori
- y) A töredéken tojásfüzér részlete (Ri—Fi E. 9); a reliefmezőben tagolt kör. Mintaszám: 51 (6. kép)
Rheinzabern, Marcellus II
Severus kori
- z) A töredéken tojásfüzér (Ri—Fi E. 25), a reliefmezőben kettős levelekből álló sor (Ri—Fi P. 145). Mintaszám: 33
Rheinzabern,
Commodus—Severus kori
- aa) Nagyobb töredék, ezen tojásfüzér (Ri—Fi E. 70). A reliefmezőben kettős körben (Ri—Fi KB. 74) levél (Ri—Fi P. 17), balra háromrészes levél (Ri—Fi P. 129), majd ismét kettős kör. Díszítésrendszert l. Karnitsch Taf. 93, 1. Mintaszám: 36 (6. kép)
Rheinzabern, Januarius II
Késő-Severus kori
- bb) A töredéken kettős körben íjas Amor (Ri—Fi M. 174 a). Mintaszám: 54 (6. kép)
Rheinzabern,
Severus kori
- cc) A töredéken tagolt medaillonban szarvas (Kellner 34). Mintaszám: 87 (6. kép)
Westerndorf, Comitalis csoport (Decminus vagy Erotus)
Commodus—Septimius Severus kori
- dd) A reliefmezőt lezáró vonal felett egymást metsző kettős körök (Kellner 67), ezekben koncentrikus körökből álló korong (Kellner 56). Mintaszám: 77 (6. kép)
Műhely és kor mint előbbinél
- ee) A tojásfüzér (Kiss 5 t. 3) alatta reliefmezőben tagolt árkádok (Kiss 6. t. 80); ezek alatt Venus (Kiss 5. t. 11), közöttük levél (Kiss 6. t. 57). Mintaszám: 76 (6. kép)
- Westerndorf, Helenius kör
Severus kori
- ff) A töredéken tojásfüzér (Kiss 5. t. 6), alatta záróvonal. A reliefmezőben egymásba ellentétesen kapcsolódó árkádok (Kiss 6. t. 80) közt levél (Kiss 6. t. 51). Mintaszám: 89 (6. kép)
Műhely és kor mint előbbinél
- gg) Tojásfüzér (Kiss 5. t. 6) alatt heros (Kiss 5. t. 9). Mintaszám: 78 (6. kép)
Műhely és kor mint előbbinél
- hh) A tojásfüzér alatt (Kiss 5. t. 6) a reliefmezőben szabadon elhelyezve oroszlán (Kiss 5. t. 4), kutya (Kiss 5. t. 47), nyúl (Kiss 5. t. 40), rozetta (Kiss 6. t. 68) és dísztag (Kiss 6. t. 87). Mintaszám: 79 (6. kép)
Műhely és kor mint előbbinél
- ii) A tojásfüzér (Kiss 5. t. 6) alatt a reliefmezőben árkádok közt oszlop (Kiss 6. t. 74). Mintaszám: 86 (6. kép)
Műhely és kor mint előbbinél
- jj) Apró töredék, ezen tojásfüzér (Pf. 27) részlete. Mintaszám: 88 (6. kép)
Pfaffenhofen, Helenius stílusa
III. sz. első fele
- kk) A töredéken primitív figurák (Karnitsch, Lauriacum Taf. 101, 16; Gabler, D., ActaArchHung 30 (1978) Abb. 17, 5) sora. Mintaszám: 85 (6. kép)
Pfaffenhofen, Dicanus kör
III. sz. második harmada
- ll) A töredéken a tojásfüzér alatti választóvonal ez alatt griff (0.878). Mintaszám: 71 (6. kép)
Banassac Germani ser.
Nerva—Traianus kori

Gabler Dénes — Balla Márta — Bérczi János —
Keömley Gábor

A források kelező adatai

Rövidítések

- CGP = J. A. Stanfield—G. Simpson: Central Gaulish Potters. London 1958.
Déch. = J. Déchelette: Les vases céramiques ornés de la Gaule romaine. Paris 1904.
Goud. = Chr. Goudineau: Le céramique arrétine lisse (Fouilles de l'école Française de Rome a Bolsena) MEFR suppl. 6. Paris 1968.
Hermet = F. Hermet: La Graufesenque. Paris 1934.
Jacobs = J. Jacobs: Sigillatafunde aus einem römischen Keller zu Bregenz. JAK 6 (1912) 172.
Karnitsch = P. Karnitsch: Die Reliefsigillata von Ovilava. Linz 1959.
Karnitsch, Lauriacum = P. Karnitsch: Die verzierte Sigillata von Lauriacum. FiL 3. Linz 1955.
Kellner = H.-J. Kellner: Die Bildstempel von Westerndorf. Comitalis und Jassus. BVbl 46 (1981) 121.
Kiss = Kiss K.: A westerndorfi terra sigillata gyár. ArhÉrt 1946—1948. 216.
Knorr 1910 = R. Knorr: Die verzierten Sigillata-Gefäße von Rottenburg-Sumelocenna. Stuttgart 1910.
Knorr 1919 = R. Knorr: Töpfer und Fabriken verzierter Terra Sigillata des ersten Jahrhunderts. Stuttgart 1919.
Knorr 1952 = R. Knorr: Terra Sigillata Gefäße des ersten Jahrhunderts mit Töpfernamen. Stuttgart 1952.
Morel—Peyre = Ch. Morel—P. Peyre: La céramique gallo-romaine de Banassac (Lozère). L'atelier de Germanus La Canourge 1975.
O. = F. Oswald: Index of Figure Types on Terra Sigillata (1937) rep. London 1964.
Pf. = H.-J. Kellner: Die Sigillata Töpferei in Pfaffenhofen am Inn und ihr Formenschatz. Germania 42 (1964) 80.
Planck = D. Planck: Arae Flaviae I. Neue Untersuchungen zur Geschichte des römischen Rottweil. Forsch. und Berichte zur Vor- und Frühgesch. in Baden-Württemberg. Stuttgart 1975.
Ri-Fi = H. Ricken—Ch. Fischer: Die Bilderschüsseln der römischen Töpfer von Rheinzabern. Mat. z. röm-germ. Keramik 7. Bonn 1963.
Ri-Lud = W. Ludovici: Katalog Rheinzabern VI. Tafelband bearbeitet von H. Ricken. Darmstadt 1942. 2. Aufl. Bonn 1948.
Rogers = G. Rogers: Poteries sigillées de la Gaule centrale. I. Les motifs non figurés. XXVIII* suppl. a Gallia. Paris 1974.
Urner-Astholz = H. Urner-Astholz: Die römerzeitliche Keramik von Schleithem-Juliomagus. 23. H. Schaffhauser Beiträge zur vaterländischen Geschichte 1946.

BTM	= Budapesti Történeti Múzeum
EM	= Balassa Bálint Múzeum, Esztergom
IM	= István Király Múzeum, Székesfehérvár
MNM	= Magyar Nemzeti Múzeum
NM	= Thury Gy. Múzeum, Nagykanizsa
RI	= MTA Régészeti Intézet
ZM	= Göcseji Múzeum, Zalaegerszeg

PROVENANCE STUDIES OF TERRA SIGILLATA (SAMIAN WARE) FOUND IN PANNONIA
BY MEANS OF INSTRUMENTAL NEUTRON ACTIVATION ANALYSIS (INAA)

Summary

By the analytical study of nearly 90 samples of samian ware we tried to determine the characteristic, informative chemical elements in the products of all significant production centres exporting into Pannonia. These data may further on be suitable for grouping of samples according to their trace-element distributions and make possible to attribute the samples to work-shops analitically already defined. By this means the determination of tiny plain sherds where the traditional archaeological attribution is not successful can be unambiguous.

When analysing Italian samples our aim was to make reliable separation of Arretine and different North-Italian types of terra sigillata. In case of samples 2, 4, 5 the NAA provide evidence for their Arretine origin, but the Etrurian origin of samples 1, 3, 10 was not proved. On the basis of the results of our analyses we can state, the followings:

1. the export of Arretium spread over the more distant Danube provinces, like Moesia;
2. the share of the Etrurian manufacture in the Italian material found in Pannonia is probably greater than it was thought according to the determination based upon sherd typology.

The North-Italian sherds can always fairly be distinguished from the Arretine ones; just while these sherds show strong contact with each-other and construct groups. According to these groups more North-Italian workshops — exporting to Pannonia — are provable. In some cases the analyses modified the archeological attribution, e.g. in the case of sample 19, which is South-Gaulish by it's shape, the analysis proved that it originated from North-Italy. The aim of the examination of South-Gaulish (58—73) samples was the separation of sherds from La Graufesenque and Banassac, which has chronological importance. The chemical analysis seemed to be suitable for the separation; the two groups differed in their trace element distributions which can be seen on the dendrogram and the difference in their Rb and Cs content is striking. As a result of the analyses of sherds which origin was uncertain (problematical) on the basis of archaeological

determinations, could easily and satisfactorily be fitted to the groups.

By 11 samples (37—46) we defined the Central-Gaulish workshops, namely we determined the concentration of 14 chemical elements in each sample; than calculated the average concentration value and the standard deviation for each element characterizing the workshop. The analyses made possible the separation of the plain South- and Central-Gaulish, Lezoux and Rheinzabern sherds.

According to the analysis of samples from Rheinzabern (28—47, 49—56) it seems that the products of the Rheinish factory can be separated not only from Central-Gaulish or Westerndorf sherds but using elemental concentration values the sherds of the Antoninan and Severan periods can also be distinguished.

The bowl manufactured in the Pacatus workshop in Aquincum shows differences from the western wares in almost every concentrations defined. The differences are so significant that after the analysis of some more pieces the analytical definition of this workshop will not make difficulties. By the definition of the separational criteria the wrong attribution occurring earlier which regarded the imported pottery of poor quality as local imitation was revised.

Summing up it can be stated that the most (most part) of samian ware found in Pannonia can — according to their chemical properties — be separated and using the analytical data we can assign to workshops even those sherds which origin were not adequately defined by the traditional archaeological methods.

The description of the samples (site, stratigraphy, form, decoration, stamp, suggested dating, place of store, data of publication) can be found in the appendix, the archaeological determination of samples unpublished till now is given in a catalogue. The concrete results of the analytical measurements are available in the Training Reactor of the Technical University of Budapest and in the Department of Archaeology of the ELTE (University Eötvös Loránd).

D. Gabler—M. Balla—J. Bérczi—G. Keömley

F ü g g e l é k
A vizsgált minták

Száma	Lelőhelye	Stratigráfiai helyzete	Műhelye	Formája	Díszítése	Bélyege	Időrendje	Őrzési helye	Publikálva
1	Novae	szórvány	Arezzo (Fabr. A)	Ohl. 2	app.	—	Claudius	Arh. Inst. Sofia	—
2	Zalalövő	az úttól DK-re, a tábor II. per.	Arezzo (Fabr. A)	Dr. 15/17	app.	—	Claudius	RI	Acta ArchHung 34 (1982) 345, Abb. 18,3
3	Zalalövő	villa publ. tábor II. per.	Itáliai	Goud. 43	—	—	Claudius— Vespasianus	RI	Acta ArchHung 34 (1982) 345, Abb. 18,2
4	Zalalövő	az úttól DK-re, a tábor II. per.	Arezzo (Fabr. A)	Dr. 15/17	—	—	Claudius	RI	Acta ArchHung 43 (1982) 348, Abb. 18,3
5	Zalalövő	—E/II—III tábor I. per.	É. Itália (Fabr. B)	Dr. 15/17	—	—	Claudius— Vespasianus	RI	Acta ArchHung 34 (1982) 347, Abb. 18,4
7	Zalalövő	—E/II—III tábor I. per.	É. Itália (Fabr. B)	Goud. 36	—	—	Claudius	RI	Acta ArchHung 34 (1982) 345, Abb. 18,1
8	Zalalövő	az úttól DK-re, a tábor II. per.	É. Itália	Schindler 58/7	—	—	Claudius— Vespasianus	RI	Acta ArchHung 34 (1982) 347, Abb. 18,6
10	Zalalövő	a villa publ.-tól DNy-ra tábor I. per.	Arezzo (Fabr. A)	?	—	M]PE[R] ENCR	Tiberius— Claudius	RI	Acta ArchHung 34 (1982) 347, Abb. 19,2
13	Zalalövő	az úttól DK-re	É. Itália	Ohl. 3	—	—	Claudius— Vespasianus	RI	Acta ArchHung 34 (1982) 347, 28
14	Zalalövő	a villa publ.-tól DNy-ra tábor I. per.	É. Itália (Fabr. A 2)	Ohl. 3	—	L. M. [V]	Claudius— Vespasianus	RI	Acta ArchHung 34 (1982) 347, 15
15	Zalalövő	az úttól DK-re	É. Itália (Fabr. A 2)	Ohl. 8	—	L. M. V	Claudius— Vespasianus	RI	Acta ArchHung 34 (1982) 349, Abb. 19, 4
16	Zalalövő	az úttól DK-re tábor II. per.	É. Itália	Ohl. 8	—	—	Claudius— Vespasianus	RI	Acta ArchHung 34 (1982) 349, 49

17	Zalalövő	a villa publ.-tól DNy-ra	É. Itália	Dr. 36	—	—	Vespasianus — Traianus	—	Acta ArchHung 34 (1982) 349, 57
18	Zalalövő	az úttól DK-re	É. Itália	Dr. 36	barbotin	—	Vespasianus — Traianus	RI	Acta ArchHung 34 (1982) 349, Abb. 19, 11
19	Zalalövő	— F/II—III	É. Itália	Ritt. 12	—	—	Claudius	RI	Acta ArchHung 34 (1982) 353, Abb. 21, 9
20	Zalalövő	szórvány	É. Itália	Dr. 36	barbotin	—	Vespasianus — Traianus	RI	Acta ArchHung 34 (1982) 349, 67
21	Zalalövő	az épülettől DNy-ra	La Graufesenque	Dr. 37	relief	—	Domitianus — Traianus	—	Acta ArchHung 34 (1982) 349, Abb. 20, 1
24	Zalalövő	az úttól DK-re	Dél-Gallia	Dr. 33	—	—	II. sz. eleje	RI	Acta ArchHung 34 (1982) 353, 108
26	Zalalövő	az épülettől DNy-ra	Dél-Gallia	Dr. 35	barbotin	—	Flavius — Traianus	RI	Acta ArchHung 34 (1982) 353, 106
27	Zalalövő 1979	szórvány a Zalából	Rheinzabern	Dr. 37	relief	—	Antoninus. Pius — Marc. Aurelius	RI 371/a	
28	Zalalövő 1979	szórvány a Zalából	Rheinzabern	Dr. 37	relief	—	Commodus Severus	RI 371/a	
29	Zalalövő	szórvány a Zalából	Rheinzabern	Dr. 37	relief	—	II. sz. utolsó negyed	RI	Acta ArchHung 33 (1981) 318, Abb. 35, 4
30	Zalalövő	szórvány a Zalából	Rheinzabern	Dr. 37	relief	—	Severus	RI 374/a	
31	Zalalövő	szórvány a Zalából	Rheinzabern	Dr. 37	relief	—	Antoninus. Pius — Marc. Aurelius	RI	Acta ArchHung 33 (1981) 318, Abb. 35, 3
32	Zalalövő	szórvány a Zalából	Rheinzabern	Dr. 37	relief	—	Commodus — Sept. Sev.	RI	Mintakatalógus t
33	Zalalövő	szórvány a Zalából	Rheinzabern	Dr. 37	relief	—	Severus	RI	Acta ArchHung 33 (1981) 318 Abb. 36, 1
34	Zalalövő	a villa publ.-tól DNy-ra	Rheinzabern	Dr. 37	relief	—	Severus	RI	Acta ArchHung 34 (1982) 351, Abb. 20, 11

Függelék folytatása

Száma	Leőhelye	Stratigráfiai helyzete	Műhelye	Formája	Díszítése	Bélyege	Időrendje	Őrzési helye	Publikálva
35	Zalalövő	I. helyiség terrazzo alatt	Rheinzabern	Dr. 37	relief	—	Commodus — Sept. Sev.	RI	Acta ArchHung 33 (1981) 300, Abb. 28, 10
36	Zalalövő	szórvány	Rheinzabern	Dr. 37	relief	—	késő-Severus	RI	Mintakatalógus aa
37	Zalalövő 1976		Lezoux	Dr. 37	relief	—	Antoninus	ZM 79. 93. 1	Acta ArchHung 30 (1978) Abb. 65, 2
38	Zalalövő	—A/IV-A/III-B/IV sóderes bet. csatornából	Lezoux	Dr. 37	relief	—	Antoninus	RI	Mintakatalógus k
39	Zalalövő 1976		Lezoux	Dr. 37	relief	—	Antoninus	ZM 79. 65. 3	Mintakatalógus n
40	Zalalövő 1976		Lezoux	Dr. 37	relief	—	Antoninus	RI	Acta ArchHung 30 (1978) Abb. 65, 5
41	Zalalövő	K/1	Lezoux	Dr. 37	relief	—	Antoninus	ZM 79. 64. 1	Mintakatalógus m
42	Zalalövő 1976		Lezoux	Dr. 37	relief	—	Antoninus	RI	Mintakatalógus o
43	Zalalövő 1976		Lezoux	Dr. 37	relief	—	Ant. Pius — Marcus Aur.	RI	Mintakatalógus p
44	Zalalövő	K/2 140–160 cm	Lezoux	Dr. 37	relief		Ant. Pius — Marcus Aur.	ZM 79. 95. 1	Mintakatalógus q
45	Zalalövő 1976	K/2 140–160 cm	Lezoux	Dr. 37	relief	—	Ant. Pius — Marcus Aur.	ZM 79. 95. 1	
46	Zalalövő	szürke, sóderes betöltés, csatornából	Lezoux	Dr. 37	relief	—	Ant. Pius — Commodus	RI	
47	Szakály	75. szelv. 18–35 cm	Rheinzabern	Dr. 37	relief	—	Marcus Aur. — Sept. Severus	RI	Mintakatalógus s 1
48	Szakály	72. szelv. 1. ány.	Lezoux	Dr. 37	relief	—	Ant. Pius — Marcus Aur.	RI	Mintakatalógus j
49	Szakály	75. szelv. 18–35 cm	Rheinzabern	Dr. 37	relief		Marcus Aur. — Sept. Severus	RI	Mintakatalógus s 2

50	Szakály	69. szelv. α cölöplyuk	Rheinzabern	Dr. 37	relief	CERIALIS	Marcus Aurelius	RI	Mintakatalógus r
51	Szakály	68. szelv. 23–35 cm	Rheinzabern	Dr. 37	relief	—	Severus	RI	Mintakatalógus y
52	Szakály	70. szelv. 1. ány.	Rheinzabern	Dr. 37	relief	—	Severus	RI	Mintakatalógus u
53	Szakály	68. szelv. DNy rész 40–50 cm	Rheinzabern	Dr. 37	relief	—	Severus	RI	Mintakatalógus v
54	Szakály	72. szelv. 1. ány.	Rheinzabern	Dr. 37	relief	—	Severus	RI	Mintakatalógus bb
55	Szakály	64. szelv. XLIII. göd. 70–80 cm	Rheinzabern	Dr. 37	relief	—	Marcus Aur.— Sept. Severus	RI	Mintakatalógus s 3
56	Szakály	64. szelv. XLIII. göd.	Rheinzabern	Dr. 32	—	—	II. sz. máso- dik fele	RI	
57	Bak	26. sír	Rheinzabern	Dr. 37	relief	—	Severus	NM	Horváth L. fogja közölni
58	Zalalövő	B/V nagy kövektől K-re 140 cm	Banassac	Dr. 37	relief	—	Traianus Hadrianus	ZM 78. 16. 8	Mintakatalógus i
59	Zalalövő	B/V nagy kövektől K-re 70–140 cm	La Graufesenque	Dr. 37	relief	—	Domitianus	RI	Mintakatalógus a
60	Zalalövő 1976	az út kavicsozása alatt	La Graufesenque	Dr. 37	relief	—	Domitianus	RI	Acta ArchHung 30 (1978) Abb. 24, 4
61	Zalalövő 1976	az út kavicsozása alatt	Dél-Gallia	Dr. 27	—	—	Domitianus Traianus	RI	
62	Zalalövő	A/VI sárga agyag 40–60 cm	La Graufesenque	Dr. 37	relief	—	Domitianus —	ZM 78. 11. 3	Mintakatalógus b
63	Zalalövő	III. helyiség a DK sarokból a sárga feletti törmelékes betölt. 130–150 cm	La Graufesenque	Dr. 37	relief	—	Domitianus	ZM	Acta ArchHung 31 (1979) Abb. 23, 2
64	Zalalövő	B/IX lepusztult járószint	La Graufesenque	Dr. 37	relief	—	Domitianus Nerva	ZM 76. 7. 9	Mintakatalógus c
65	Zalalövő	C/I–II 50–70 cm	Banassac	Dr. 37	relief	—	Traianus	RI	Mintakatalógus g

Száma	Leőhelye	Stratigráfiai helyzete	Műhelye	Formája	Disztése	Bélyege	Időrendje	Őrési helye	Publikálva
66	Zalalövő	G/VIII útátvágó árok 170–200 cm	Banassac	Dr. 37	relief	—	Traianus Hadrianus	RI	Acta ArchHung 31 (1979) Abb. 23, 4
67	Zalalövő	B/IX lepusztult járász.	La Graufesenque	Dr. 37	relief	—	Domitianus Nerva	RI	Mintakatalógus d
68	Zalalövő 1976		La Graufesenque	Dr. 37	relief	—	Domitianus Nerva	ZM 78. 29. 74	Mintakatalógus f
69	Zalalövő 1976	K/3, két sárgás szint közt 150–160 cm	La Graufesenque	Dr. 37	relief	—	Domitianus	RI	Mintakatalógus e
70	Zalalövő 1976	C/I 60–65 cm	Dél-Gallia	Dr. 37	relief	—	Domitianus Traianus	RI	Acta ArchHung 30 (1978) Abb. 64,7
71	Zalalövő 1974	szórvány	Banassac	Dr. 37	relief	—	Traianus	RI	Mintakatalógus ll
72	Zalalövő	C/VIII hamus 150–170 cm	Banassac	Dr. 37	relief	—	Traianus	ZM 78. 31. 13	Mintakatalógus h
73	Zalalövő 1976	C/VIII hamus 150–170 cm	Banassac	Dr. 37	relief	—	Traianus	ZM 78. 31. 13	Mintakatalógus hl
74	Szakály	60. szelv. cölöp- lyuk 65 cm	Westerndorf	Dr. 37	relief	—	Severus	RI	Studies in the Iron Age. B.A.R. int. ser. 143, 1982, 85, Fig. 16
75	Tác-capitolium		Westerndorf	Dr. 37	relief	—	Severus	IM 70. 83. 4	Vanek Zs. közli
76	Tác-II. villa	3. ány. 210/825 d	Westerndorf	Dr. 37	relief	—	Severus	IM 70. 92. 3	Mintakatalógus ee
77	Tác-capitolium	II. villa 3. ány.	Westerndorf	Dr. 37	relief	—	Commodus— Sept. Sev.	IM 70. 92. 4	Mintakatalógus dd
78	Aquincum 1979	Föld u.—Vörösvári u. D/V 12–18. pont 100–140 cm	Westerndorf	Dr. 37	relief	—	Severus	BTM Kocsis L. ásatása	Mintakatalógus gg
79	Ságvár		Westerndorf	Dr. 37	relief	—	Severus	MNM 74.2. E. ásatása	Mintakatalógus hh

85	Tác	135/815 sz. 294–265 cm	Pfaffenhofen	Dr. 37	relief	—	III. sz. közepe	IM 76.6.1	Mintakatalógus kk
86	Tác	160/815 sz. 266–240 cm	Westerndorf	Dr. 37	relief	—	Severus	IM 77.63.1	Mintakatalógus ii
87	Tác	160/815 sz. 240–255 cm	Westerndorf	Dr. 37	relief	—	Commodus Sept. Sev.	IM 76.64.2	Mintakatalógus cc
88	Tác 1968	185/815 c–d szelv. 374–325 cm	Pfaffenhofen	Dr. 37	relief	—	III. sz. első fele	IM	Mintakatalógus jj
89	Zalalövő 1981		Westerndorf	Dr. 37	relief	—	Severus	RI 145/c	Mintakatalógus ff
90	Dorog		Aquincumi Pacatus műhely	Dr. 37	relief	—	Antoninus	EM 63. 50. 17 R	ArchÉrt 103 (1976) 49, 14. kép 1.

KÖSZEG VÁRA A 13. SZÁZADBAN

Már korábban is többször alkalmaztuk azt a kutatási módszert, amikor többfajta megközelítéssel, a különböző tudományágak sajátos forrásanyagának külön-külön végzett vizsgálatával, bizonyítási lehetőségeivel — majd összesítésével lehetett eredményt elérni. (Pl. régészet-művészettörténet-politikai történet: Arch.Ért. 107 [1980] 30–43; 110 [1983] 201–230; régészet, építészettörténet, fegyvertörténet, levéltári források: Acta AH33 [1981] 201–243. Ilyenkor nemcsak az a cél, hogy a különböző eredetű adatokat felsorakoztassuk — vagy méginkább előzetes feltevéseink alátámasztásául egyes adataikat kiválasszuk (ahogy ezt sokszor megteszik, lerontva a módszer hitelét), hanem, hogy az adatokat egymással szembesítsük és a különböző forrásfajták egymást kiegészítsék. Közismert, hogy a régészet megfigyelései és leletei pontos kormeghatározást csak ritkán adnak — de ha történeti forrásokkal egybevetethetők, úgy eseményekkel, sőt személyekkel is összekapcsolódnak. A kapcsolat ilyenkor új, a történetírás oldaláról homályban hagyott kérdéseket világít meg.

A következőkben a kőszegi alsóvár kutatásának és eddigi feldolgozásainak eredményeit össze-sítjük. Ez a cikk nem léphet fel azzal az igénnyel, hogy az elkészült és megjelenés előtt álló monográfia anyagának összefoglalását adja, vagy pótolja az ásatás ott közölt megfigyeléseit és leleteit. Itt csupán a vár legkorábbi korszakának kérdését vizsgáljuk, összefoglalva a már megjelent feldolgozások erre vonatkozó nézeteit, bizonyításait és szembesítjük a különböző kutatási módszerek lehetőségeit. Miután a megjelent feldolgozások támpontjait főként építészeti (művészettörténeti), kismértékben történeti adatokból vették, ilyenekkel részletesebben foglalkozunk; a régészeti bizonyítékokra — a fentebbiek miatt — csak röviden utalhatunk. (A megfigyelt stratigráfia kiértékelt végeredményével szerepel a közölt metszetrajzon, a bizonyító leletekből csak néhány jellemzőt adunk.)

Az írásos forrásanyag

A legtöbb magyarországi várhoz hasonlóan, Kőszeg esetében sem rendelkezünk olyan írott adatokkal, amelyek a városi vár megépítését (átépítéseit) évhez kötve a középkorban rögzítették volna. Nincsenek számadások, egykorú leltárak sem, amelyek biztos támpontot nyújtanának. A közvetve felhasználható történeti adatok nem részletezőek, csupán az általános politikai történettel kapcsolatos rövid említések, néha hadjáratok, ostromok évszáma, vagy a változó tulajdo-

nosok megnevezése. Hosszabb feljegyzések az 1532. évi török ostromot megelőzően csupán a város 1289. évi osztrák megvívásáról szólnak, ezeket azonban, mivel osztrák elbeszélő krónikákban maradtak fent — és néha regényes, túlzóan részletező leírását is adják az eseményeknek —, újabban nem nagyon használják fel a várral kapcsolatban, illetve úgy vélik, nem is a mai várra vonatkoznak. Pedig a Stájer Rímes Krónika az osztrák Albert herceg hadjáratának leírása során a leghosszabban Kőszegről szól: „Kőszeg Iván gróf városa”, a magyarányú ostrom ez ellen indul, majd elfoglalása után ezt követi a vár vívása. Utóbbinak mély vizesárka akadályozza a közvetlen támadást, de mégis sikerül egy fából készült ostromszerkezet védelme alatt közeljutni és a fal-törökost használni.¹

Kőszeg esetében különösen nehezíti a tisztán-látást (ha az osztrák leírásokat figyelmen kívül hagyjuk), hogy itt két vár is volt: az ősiabb a város feletti hegyen már a 13. század derekán állt (Óház), s a szűkszávú említésekkel nem derül ki, melyikre vonatkoznak. Így tág tere nyílt annak, hogy a városi vár felépítését milyen korra keltez-zék, s ráadásul többen egy tévesen értelmezett (Németújvárra vonatkozó) 1263. évi adatot hasz-nálták. (Ez szerepel Chernel K. várostörténetében,

¹ A legrészletesebb Hornecki Ottokár Rímes Krónikája, rövidebb a Continuatie Vindobonensi leírása. Gombos, A. F., Catalogus Fontium Hist. Hung. (Bp. 1938) T. III. 1851–1856; T. I. 788. Kőszeg: „Civitatem comitis Ywani... Gunsam Nomine”. A vár: „castrum, bure, hus, veste” alakban szerepel ezekben. A hegyen álló várról sehol sincs szó, város és vár ostroma össze-függő cselekmény. — Régi történetírásunk sokat merített ezekből: Chernel K., Kőszeg sz. kir. város jelene és múltja. I–II. (Szombathely 1877); Wertner M., A Güssingiek, Századok 29 (1895) 69–61; Pauler Gy., A magyar nemzet története... (Bp. 1893) 2. k. 524–526. De használta Reiszig E. is Vasvármegye történetében (Magyarország vármegyéi és városai. Bp. 1898) 185. — Pauler úgy vélte, Hornecki Ottokár az eseményeket és egyes részleteket híven beszéli el „úgy látszik jelenvoltaktól hallá az író” (i. m. 276. j.). — Csak a párbeszéd, regényes jelenetek túlzások. Fő vonásaiban az új osztrák kutatás is elfogadja: egyes eseményeknél a résztvevő személyek név szerinti felsorolása utal arra, hogy olyan adatokat használt fel, melyeket akkor még sokan ellen-őrizhettek. *Englisch, E., Ottokars Steirische Reimchronik.* In: Die Funktion der schriftlichen Quelle in der Sachkulturforschung. (Wien 1976) 12–13. — Az új Magyarország Története (3. k. sajtó alatt), ha szórva-nyosan is, de használja.

Gerő L. első rendszerezésében és Lelkes I. városmonográfiájában is.²) *Mindkét* kőszegi várat először 1327-ben említik („Kethkusag, Kehtkwzeg”³), ami természetesen nem jelentheti azt, hogy az alsó vár akkor épült, hisz az első írásos feljegyzés rendszerint megkésve jelentkezett. Ráadásul a hegyen álló régi vár pusztulásának kora is ismeretlen — legtöbbször az 1291. évi hainburgi békeszerződés szerint lerombolandó várak közé sorolják —, de akkor miért említene kettőt később is (1327, 1360, 1392, 1432)?⁴

Az 1326-tól királyi, majd később újra főúri kézbe kerülő kőszegi várról a későbbi történeti adatok sem árulnak el közelebbit a tulajdonváltozáson kívül. Sajnos III. Frigyes császár 1445. évi ostroma és foglalása, majd Mátyás király 1482. évi visszafoglalásának sem ismereteseke olyan részletei, melyek a vár akkori alakjáról, továbbépítéséről szólnának. Bonfini, aki pedig egyébként részletesen beszámol Mátyás várújsáiról és építkezéseiről, Kőszegre csak röviden említ az 1481-ben folytatott hadjárat leírásakor.

Mátyás király 1483. évi adománylevelében is csak a város falainak újraépítéséről szól, elengedi a kőszegieket 5 évi adóját, mivel a sajátmaga által vezetett ostrom során bevéve a várost és a várat: „...a városfal tornyai és erősítései elpusztultak...” („die Statmawr Turen vnd Werren sere... vernicht...”).⁵

Mint talán ezekből is látható, a kőszegi vár fennállásának első századaiból az írásos források nem adnak közelebbi — az építéstörténetet bizonyító — támpontokat. „Ha a történetírás hallgat, maguk a kövek gyakorta beszélnek” idézte Rómer Flóris. Esetünkben a kiindulópont maga az épület, építészeti és régészeti módszerű vizsgálatának adatai. Ezek bizonyítható eredményeit kell egy-

mással szembeállítani, hogy tárgyilagos képet kapjunk, s ezt magyarázhatjuk történeti adatokkal.

Építéstörténeti vizsgálat

A műemléki kutatás és helyreállítás előtt a kőszegi vár — annak ellenére, hogy mindmáig lakott, álló épület, tehát nem rommaradvány — nem sokat árult el koráról. A barokk- és újkori átépítések ugyanis erősen kiforgatták eredeti jellegéből, tulajdonosai egyre kevésbé törődtek régi értékeivel. Nem csoda tehát, hogy Varju Elemér így jellemzi: „Alakját, méreteit a sok rombolás, átépítés után meghatározni alig lehet. Még van belőle falrészlet, amelyen román ízlésű tagozás mutatja az építés korát, s megmaradt egyik négyszögű tornya.” (A „román” falrészlet újkori téglaparkánynak bizonyult, s a könyv fényképén két torony is látható!) Gerő László első várkönyvében már a lehetőségekhez képest részletes leírását adta a várnak és elővárának; megemlíti két négyzetes saroktornyát és szűk falszorost, fényképeken fennmaradt gótikus tagolású nyílásait, de építésének meghatározásához csak a téves 1263. évi adatot használta.⁶

Az 1954-ben meginduló műemléki vizsgálat végre alapot teremtett a részletesebb tanulmányra. Ennek első eredménye Lelkes István könyvének vonatkozó része, melynek írásakor a falak kutatása éppen csak megkezdődött. Ennek ellenére itt kapjuk az első részletesebb értékelést: a trapéz alakú vár eredetileg négy saroktoronnyal épült a 13. században (kettő részben elbontva), a belső épületszárnyak nem egykorúak, fokozatosan épülnek ki a 14–16. században. A tornyokat és a kerítő várfalat 13. századinak tartja (Kőszegi Henrik és Iván uralkodásához kapcsolva, de a téves 1263. évi adattal). Mindez nyilván az épületrészek falainak kapcsolódásából — különállásából és a festett homlokzatzdíszítések első előbukkanásával volt kikövetkeztethető, s hozzátehetjük, főbb vonásaiban ma is helytálló.⁷ Ugyanakkor sem

² Chernel, i. m.; Gerő L., Magyarországi várépítéset. (Bp. 1955) 264: „1263 táján épült”; Lelkes I., Kőszeg. (Bp. 1960) 8. — Pedig már Wertner i. m. 44. felismerte, hogy a „novum castrum Kyzum”; Güssing—Német-újvár. Kőszeg 700 éves évfordulóját is ehhez kötötték!

³ Hazai Okmánytár I. 147. — Fügedi E., Vár és társadalom a 13–14. századi Magyarországon (Bp. 1977) 156, csak 1360-ra teszi az első adatot, bizonyíthatóan két vár meglétére („Obern Guns” mint felső vár említés). Az 1289. évi ostromot Fügedi sem említi.

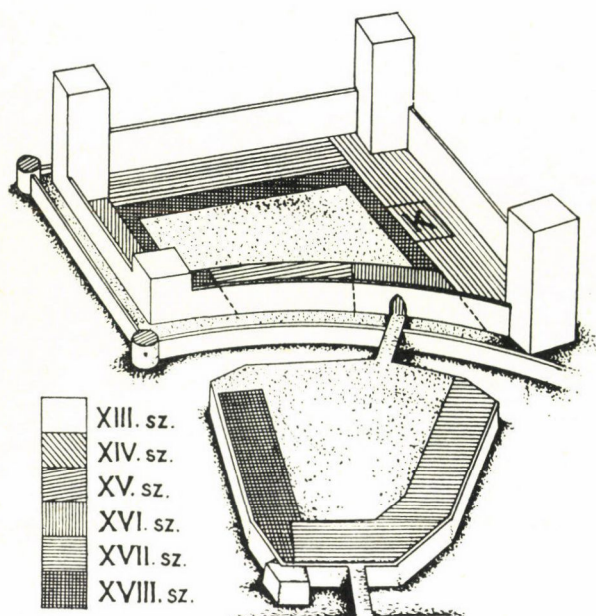
⁴ Eddig valamennyi szerző ténynek veszi, hogy az 1291. évi béke rendelkezései alapján Iván várait lerombolták (itt az Óházat); szerintünk alig hihető, hogy az egyik legnagyobb hatalmú főúr ennek végrehajtását megengedte. Albert őrségeinek távozása után nyilván újra megszállta várait. Szalónak és Rohonc várának lerombolására sincs adat. — Talán Chernel, i. m. 18. magyarázata oldja fel az ellentmondást: a késői időkben a „két Kőszeg vár” azért van említve, mert bár romokban hever, de külön tartozékai, birtokai vannak, az adományozások ezekre is vonatkoznak. A felső várat réginek először 1392-ben nevezték „reliquum verisimiliter kwzeg appellata”. H. O. VII. 428.

⁵ Mátyás 1483. jan. 25-én három oklevelét keltezi Kőszegről. Hazai Okmánytár I. 371; II. 363, 364. — Bonfini rosszul értesült, midőn azt írja „...Nagyobb küzdelem nélkül elfoglalta” (Id sine magno negotio capitur... Dec. IV. Liber VI.) — hisz a város falai erősen megrongálódtak.

⁶ Varju E., Magyar várak (Bp. é. n.) 80. A városi vár építését a 13. sz. végére helyezi, de nem említi, milyen történeti adatra támaszkodik. — Gerő L., i. m. 264, 293–296. Későbbi könyveiben már Gergelyffy és Sedlmayr feldolgozását fogadja el: a legjelentősebb kiépítést a Garaiak személyéhez kapcsolja: Magyar várak (Bp. 1968) 200–207.

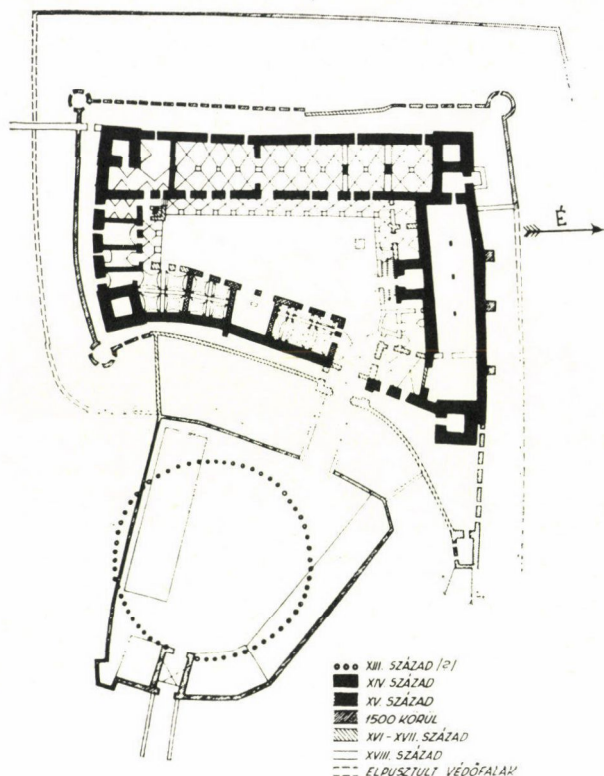
⁷ Lelkes I., Kőszeg (Bp. 1960) 8. 41–43. A vizsgálatot nagy mértékben segítette az első pontos alaprajz elkészítése. A felmérés és az első helyreállítási javaslat 1955–56-ban készült (Riedlmayer Gy.—Péczei B.), a városképi vizsgálattal kapcsolatban. — 1958-tól már az OMF irányítása alatt folyt az építészeti kutatás, de a végleges eredményeket be sem várva, már az első helyreállítási terv is elkészült. További kutatás és régészeti feltárás csak 1960-tól indult (a helyreállítás ekkor már 3 éve folyt), mivel az É-i szárnyban korábban talált maradványok értelmezése, bemutatási módja kérdéses volt.

1. kép. Kőszeg, Alsóvár. Az építési korszakok Lelkes I. szerint

Abb. 1. Kőszeg, Unterburg. Die Bauphasen nach I. Lelkes

2. kép. Kőszeg. Az építési korszakok Gergelyffy—Sedlmayr szerint

Abb. 2. Kőszeg. Die Bauphasen nach Gergelyffy—Sedlmayr

a leírásban, sem a periódusok meghatározásánál nem részletezte a szerző, mi bizonyítja álláspontját, hol találhatóak a relatív és az abszolút kronológiát alátámasztó építészeti részletek (pl. a későgótikus ablakok, a reneszánsz falfestésmaradvány, melyekről képet közöl), pontosabban milyen korhoz köthetők ezek — és mit vett át az építész-kutató véleményéből (1. kép).

Az időközben nagy lendületet kapott műemléki kutatás és helyreállítás előrehaladtával 1960—62 között végeztem az OMF megbízásából a vár É-i szárnyának ásatását, és ehhez kapcsolódva az itteni középkori falak kutatását.⁸ Ennek eredményeként a helyreállítási terv módosításával lehetőség nyílt az egykori É-i homlokzati fal megismerésére és bemutatására (az előtte húzódó újkori beépítés elbontását és így a középkori homlokzat kiszabadítását már az első hónap munkája után javasoltam). Az álló középkori homlokzati fal mögött az egykori épület helye,

maradványa az emeletig magasodó feltöltés kibontása után ugyancsak bemutatathatóvá vált.

A helyreállítás befejezésekor a műemléki vizsgálat és a restaurálás eredményeiről, a vár építési korszakairól az OMF kutatói több feldolgozásban számoltak be. (Ezekben természetesen már felhasználásra került részben az ásatás látható eredménye, a napfényre került egykori É-i épületszárny.) Az adott építéstörténet a belsővár fő építési periódusait a 14—16. századra helyezi (2. kép). Ennél korábbinak csak az elővár helyén feltételezett egykori kerek várat tartják, mint a későbbi vár elődjét. Az itteni periódusokra — ásatás hiányában — csak egy K—Ny-i irányú kőfal csonkja és cölöpmaradványok utalnak, melyek a fürdő alapozásakor kerültek elő az újkori épület közepe alatt — sajnos pontos felmérés nélkül. Sedlmayr először kétfajta magyarázatát adta:⁹ a) 13. századvégi gyűrű alakú vár; b) fél- vagy háromnegyedik kör alakú védmű a belsővár kapuja előtt a 15. századból. Gergelyffy a további feldolgozásokban már csak az első hipotézist használja (hisz ha a belsővár csak a 14. század folyamán épült első formájában, hol volt a 13. szá-

⁸ A vár másik három épületszárnyában a helyreállítás előrehaladtával ásatásra már nem is volt lehetőség. A falszorosokban és a várárkokban, valamint a középső udvarban elvileg megvolt a feltárás reménye, de ezt az OMF igazgatója nem engedélyezte. Egy-két kis metszetet arra hivatkozva készíthettem el, hogy ezek a helyreállítandó szint megismerését is segítik.

⁹ Horváth F. szerk., Kőszeg (Szombathely 1963); Sedlmayr J., A kőszegi vár, 4—6.

zadban említett vár?). Sajnos kiegészíti ezt a feltevés még azzal a gondolattal is, hogy „... az elővárnak a kerek földváraknál, a gyűrűknél szokásos alaprajzi formája sokkal korábbi időkből is származhatik, sőt ez a valószínű”.¹⁰ Ez a korai vár volt a Kőszegi családé 1327-ig. A belsővár fő építési korszaka a 14. század (négyсароктornyos vár két belső épületszárnyal). A Garai család a 15. század elején építteti meg az É-i szárny nyugati szakaszán az emeletet — ez építőanyagában is elkülönül, mert téglából készült — az udvari homlokzaton ívekkel tagolt felső része alatt kisméretű ablakokkal, dekoratív falfestéssel. A falfestés Gergelyffy szerint rokon megoldású a kőszegi Szt. Jakab templom falképeinek keretelő dekoratív díszítésével (utóbbiakat a kutatás az 1400 körüli időre keltezte), mindkettő a Garaiakhoz kapcsolható. A század elejénél korábbra kelteztetést „a lépcsőzetes keretelésű ablaksor sem enged meg”.¹¹ Erre a korszakra tehető a D-i és K-i szárny földszintje, ezt a gótikus stílusú ablakkeretelések határozzák meg (ezeket vakolatból képezték ki, nem faragottak), valamint a K-i szárny emeletének egy része, későgótikus tagozott ablakai alapján. A reneszánsz kezdetét a Ny-i szárny emeletének megépítése jelzi (a nagy, háromosztatú ablakok sora), ennek befejezése a festett reneszánsz keretdísszel egy évszám maradványa (14.3) szerint 1493 lehet, tehát Miksa császár foglalása után. (A további, későreneszánsz, barokk kiépítés sorrendjével itt nem foglalkozom, miután ezeknél elfogadom Gergelyffy és Sedlmayr eredményeit.)

Mint az eddigiekből is látható, az olvasó számára úgy tűnhet: felhasználtak már mindenféle forrásanyagot: történetit, építészettörténetit, sőt régészetit is. Sajnos a jobbára népszerűsítő összefoglalások, ismertetések jellegűknél fogva nem is nagyon engedik meg az alaposabb bizonyítást (jegyzeteket, analógiák bemutatását), s ez magával hozza, hogy a szerző nem is mélyedhet el vizsgálataiban, az olvasó pedig nem ellenőrizheti az állításokat. A további kutatás ilyenkor rendszerint a legutolsó feldolgozás eredményeit használja, mint legkorszerűbbet. A következőkben ezért az esetünkben alapvető kétfajta forráscsoport, kétfajta módszer legfontosabb támpontjait foglalom össze.

¹⁰ Gergelyffy A. — Sedlmayr J., A kőszegi Jurisich-vár (Bp. 1964) 6. — A továbbiakban viszont megemlíti, hogy a Karoling-kori említések bizonytalanok. A legújabb ismertetésben Gergelyffy már kételkedés nélkül idézi ezt: „Először 801-ben Einhard krónikája említi castellum Guntionis” néven: Gerő L. szerk., Várpépítészetünk (Bp. 1975) 194—199.

¹¹ Gergelyffy — Sedlmayr, i. m. 13. Ugyanilyen periodizáció Gergelyffy A., A kőszegi Jurisich-vár építési korszakai. Műemlékvédelem 8 (1964) 217—222. — A vár 14. századi keltezését átvette az új kutatás is: Aradi N. szerk. A művészet története Magyarországon. (Bp. 1983) 73. A palota kapcsoló ablaksorát itt Marosi É. a 15. század eleje helyett már a 14. század végére teszi.

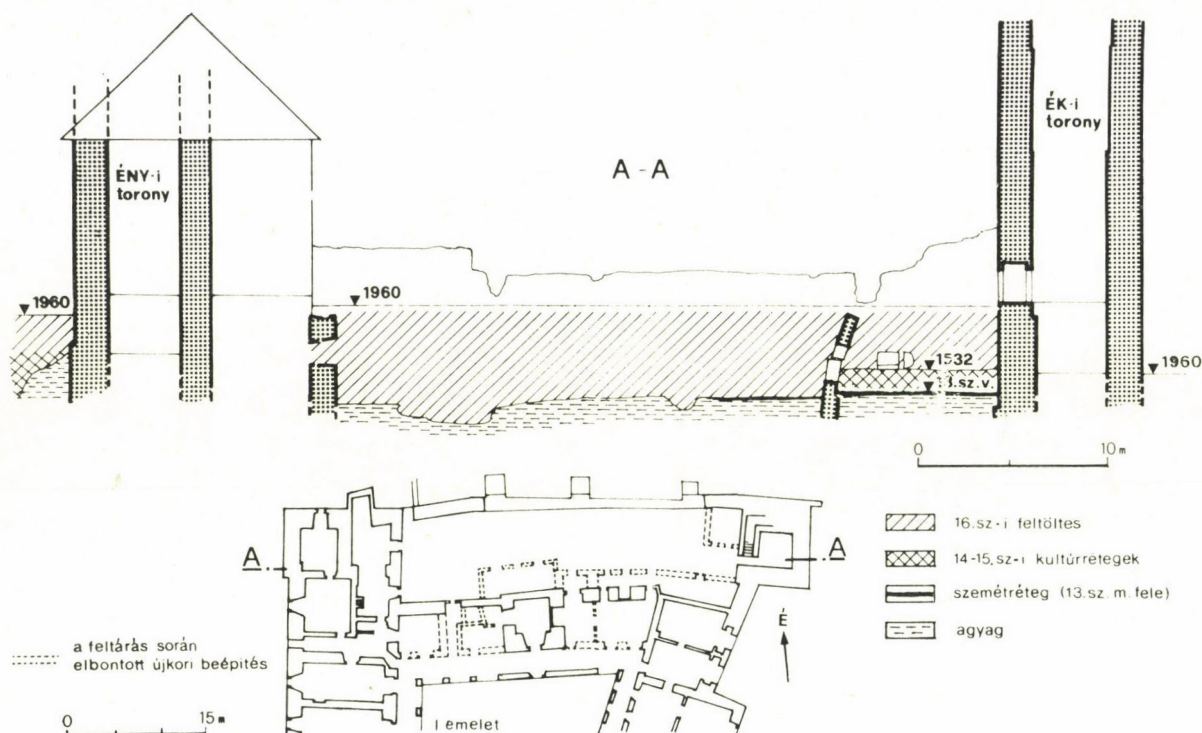
A régészet lehetőségei

Az ásatás során, a területileg korlátozott lehetőségek ellenére sikerült a vár legkorábbi épületszárnyát megismerni. Az É-i fal mögötti terület feltárásakor készített metszetek és rétegsorok megfigyelése kronológiai támpontokat adtak (3. kép). Az itt összefoglalt végeredményt a stratigráfia kiértékelése adja. (A közölt metszetrajz a rétegrajzok összevonása, csak a fő periódusok sematizált áttekintését szolgálja: 3. kép. A részletes leírás az ásatást feldolgozó monográfiában található.) Kiderült, hogy az újkori É-i épületszárny mögötti, egészen az 1. emeletig magasodó feltöltés legnagyobb része az 1532. évi török ostromot követően készült. Ez fedte az eredeti — ekkor lebontott — É-i palota belsejét és két szélső falát is. A feltöltés alatt nagyobb felületeken fel lehetett tártani a vár legkorábbi szintjét. A legjobban megmaradt — később már nem bolygatott — felület az ÉK-i torony mellett húzódott: itt az épület és a torony között egy kis udvart hagytak. Az itteni legalsó szint vékony kultúrreége már a torony és az É-i középkori palotaszárny megépítése után, az udvar használata során rakódott le. (Konyhai szemét: állatsont, hamu, kerámiatöredékek, vastárgyak jellemzik; több fazék teljesen összeállítható volt, itt dobták ki.) A feltárt leletanyag a 13. század második feléből származik,¹² néhány jellegzetes darabját a 4. képen (1—3) mutatjuk be. A kerámiákon kívül korát két érem is bizonyítja (II. Ottokár bécsi dénár: 1261—76, a torony vakolatának alsó határánál; I. Albert dénár: 1282—1308, a réteg tetejéről). Ez a kultúrreteg mind az É-i várfal, mind az ÉK-i torony és a palotaszárny választófalának alapozási lábadatait is fedi (3. kép). — A másik fontos stratigráfiai támpontot az É-i palotaépület udvari homlokzata előtt nyitott kis kutatószelvény szolgáltatta: itt kiderült, hogy az épület falalapozása már korábbi vékony törmelék-retegeket vág át. Ezek csekélyszámú kerámiareleletei pontosabb kormeghatározást nem tesznek lehetővé, de az bizonyos, hogy a 13. század második felénél későbbi cserép nincs közöttük. A vár belsejét tehát már egy ideig használták, s ezután épült a palota, még a 13. században.

A palota melletti K-i kis udvarban (5. kép) a 14—15. század folyamán a szint kismértékben emelkedett, a 15. század végén már 1,4 m-rel magasabban volt. Az eltelt időszak leletcsoportjainak kiemelkedő darabjai a kályhacsempék a 15. század első negyedéből és a második feléből, valamint üvegek és díszkerámiák a század végéről. Utóbbiak közül jó kormeghatározást adnak a

¹² Ilyen kerámiák: Holl I., BpR 16 (1955) 172; Holl I., ArchÉrt 100 (1973) 199, 203. Unger J., Archaeologia Historica 6 (1981) 315—325, az osztrák kutatás keltezését (század első fele) korainak tartja, saját emléletei alapján 1250—1270 közé helyezi. A budai leletek is erre mutatnak.

3. kép. Kőszeg, a vár É-i szárnya; kiértékelt rétegrajz
Abb. 3. Kőszeg, der N-Flügel der Burg; die ausgewertete Schichtenzeichnung

Mátyás király udvartartásához köthető majolikák és velencei üvegek; közülük itt egy stílusa alapján az 1480–1500 közötti faenzai majolikákhoz¹³ köthető kis boroskancsót és egy századvégi festett-aranyozott díszítésű üveg talpas poharat emelhetünk ki. Ezek idekerülése Mátyás, illetve Korvin János 1482–90 közötti birtoklásával magyarázhatóak (4. kép 5–6).

Az ÉK-i udvar középkori rétegeit az 1532. évi ostrom törmeléke, lezuhant faldarabok, fegyverek, ágyugolyók fedték, de itt került elő I. Ferdinánd dénárja is 1528-ból. Ezután töltik fel az udvart az emelet magasságáig és ugyanekkor hordták be a feltöltést az elpusztult épület belsejében is.¹⁴ Az ostrom itteni rombolásának közvetlen nyoma nem nagyon maradt, mert úgy látszik, kezdetben megkísérelték az épület helyreállítását, megkedzve a földszinti terem födémét tartó fapillérsor pótlását. Ez azonban abbamaradt, s a feltöltés első rétegét egy 20–30 cm vastag, átégett paticstörmeléből planírozták el: ez az itteni tűzvész bizonyítéka. Erre utal néhány megolvadt bronztárgy és ablaküveg is. A palota hom-

lokzati fala megmaradt (csak két keskenyebb oldalának falát bontják félig le), de nyílásait eltömik vagy elfalazzák. Ezzel az átalakítással az ostrom során úgy látszik a legjobban elpusztult É-i épületszárny megszűnik, a feltöltéssel — ágyútűzzel le nem rombolható — védelmet, egyben ágyúpadnak is használható magassítást kap a vár külső oldala.

A régészet bizonyítékai szerint tehát a kőszegi alsóvár a 13. század második felében már állott; a közvetlen bizonyíték ugyan csak a vár É-i részére, ÉK-i saroktornyára és az É-i palota-épületre vonatkozik, de alaprajza feltételezi az egész trapéz alakú négysaroktoronyos vár eredeti rendszerét.

Az elővárban sajnos ásatást nem végezhetünk, így ennek periódusai mindmáig kétségesek.¹⁵ Magunk ennek rendszerét Sedlmayr második hipotéziséhez hasonlónak képzeljük: nagyobb alap-

¹³ Hasonló majolikakancsó látható Hans Memling egyik festményén (Lugano) 1490 körüli évekre keltezve: Strauss, K., *Keramik-Freunde der Schweiz*, Nr. 84 (Dezember 1972) Tf. 11: 4.

¹⁴ E feltöltésekben a 16. század első felénél későbbi érmekeket nem találtunk. A legkésőbbiek: 1538, 16. század első fele, 1517–40. Téves tehát az 1777. évi tűzvész utáninak tartani: Gergelyffy—Sedlmayr, i. m. 24.

¹⁵ 1980-ban az OMF megbízásából M. Kozák Éva leletmentést végzett a Chernel u. 2–4. sz. házaknál a várarok külső falánál. Leírásában azonban sehol sem utal arra, hogy korai maradványokra és leletekre talált volna, sőt, véleménye szerint a külső fal Jurisich építkezése. Ennek ellenére rövid történeti összefoglalásában megismétli azt a nézetet, hogy az eredeti vár a későbbi elővár helyén állt. M. Kozák É. *ArchÉrt* 108 (1981) 282. — Elképzelhetőnek tartjuk, hogy a kőszegi várról fennmaradt 18. századi alaprajz (közölve *Lelkes I.* és *Gergelyffy—Sedlmayr* munkáiban) az elővár ÉK-i épületénél átlósan húzott vonallal még ezt a falat ábrázolta.

4. kép. Leletanyag az ÉK-i udvarból. 1–3: kerámia a 13. sz. m. feléből; 4–6: kerámia majolika és velencei üveg a 15. sz. m. feléből

Abb. 4. Fundmaterial aus dem NO-Hof. 1–3: Keramik aus der zweiten Hälfte des 13. Jhs; 4–6: Keramik, Majolika und Glas aus Venedig aus der zweiten Hälfte des 15. Jhs

területű (de a jelenleginél kisebb) egyszerű kapu-
védmű, mely elővárként is szolgál. (A kerek alap-
rajz nem bizonyítható, az előbukkant kőfalszakasz
nem volt íves!) Kör alakú korábbi várra semmi-
féle adat sem utal, a karoling „*Castellum Gun-
tionis*” pedig a nyelvészeti kutatás szerint nem
azonosítható Kőszeggel.¹⁶

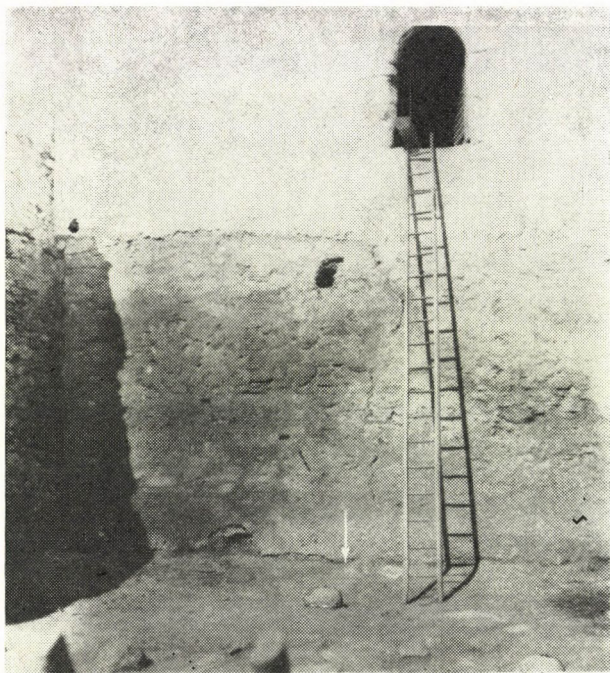
Az építészettörténet támpontjai

Bár a régészeti eredmények a vár (É-i részé-
nek) 13. századi keletkezését kétségen kívül alá-
támasztják, szükség van a további építészettörté-
neti támpontokra is. Mindenekelőtt azt kell vizs-
gálnunk, hogy az épületrészek egyidőben készül-

¹⁶ A cáfolat: *Melich J.*, Magyar Nyelv 27 (1931) 217
Tóth A., Magyar Nyelv 70 (1974) 46–473; *Ua.* Vasi
Szemle 30 (1976) 279–291. — Az erőszakolt magyarázat
K. Schünemann érveihez tartozik, a Karoling-kori német

betelepítés igazolása. — Tóth itt fejt ki azt a következtetést is, hogy a település eredeti neve Gyöngyös volt, a hegyen álló váré Kőszeg; majd a település is átveszi a vár nevét.

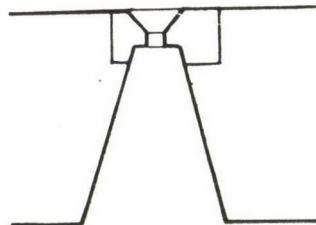
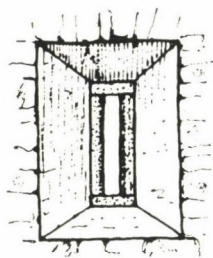
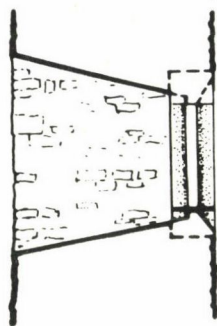
5. kép. A 4. réteg szintje követőgépek golyóival (13. sz. vége) és az ÉK-i torony szintig vakolt fala (nyíllal jelezve)

Abb. 5. Das Horizont der 4. Schicht mit den Kugeln von Steinschleudern (Ende des 13. Jhs) und die bis zum Niveau des NO-Turms gemörtelte Mauer (mit Pfeil markiert)

6. kép. Az É-i várfal pártázatának kibontása az elfalazásból

Abb. 6. Freilegung der Bekrönung der N-Burgmauer aus der Vermauerung

0 2m

7. kép. Résnyílás a palota földszintjén

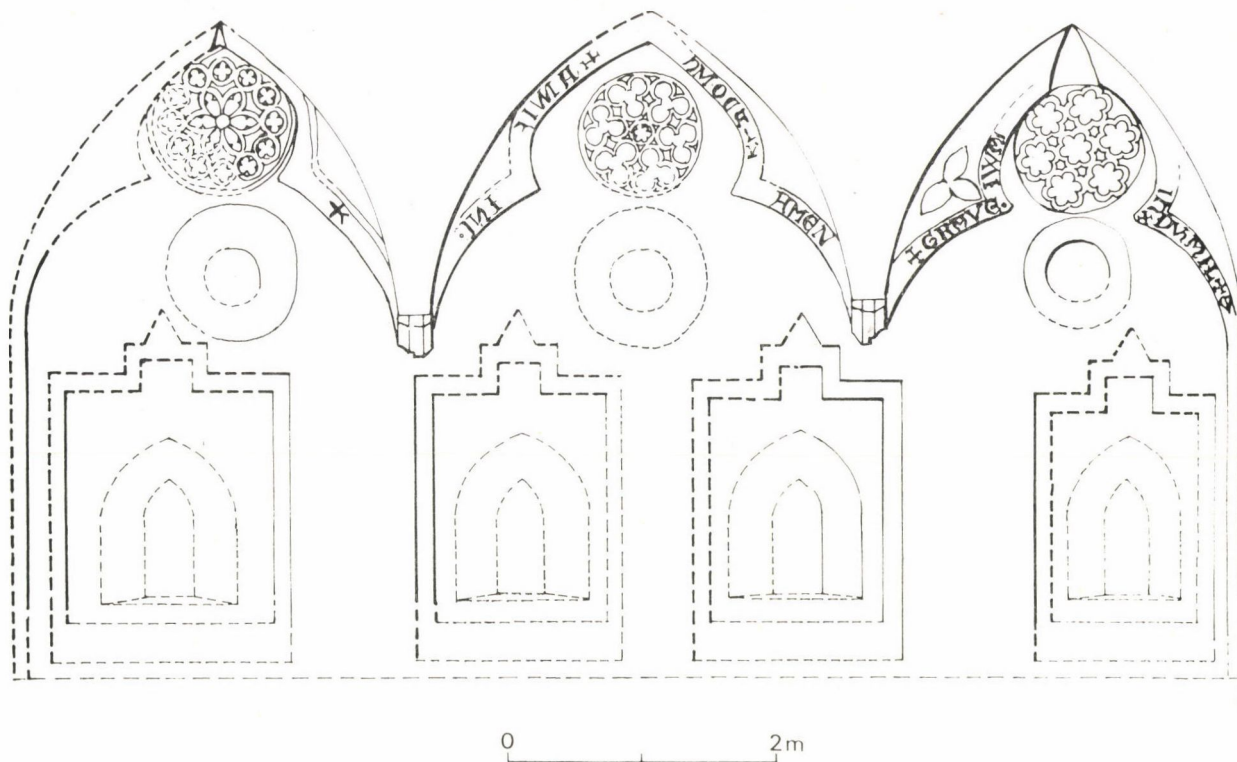
Abb. 7. Lichtschlitz am Erdgeschoß des Palastes

tek-e és a későbbi átépítés (amely az alapfalakat érintetlenül hagyja és így régészetileg rendszerint nem fogható meg) hol történt. A falak egymáshoz kapcsolódásának, illetve szétválásának relatív kronológiai támpontjai mellett amennyiben rendelkezésre áll, úgy a díszített műformák művészettörténeti kormeghatározása adhat szűkebb vagy bővebb időhatárokat.

A kőszegi vár É-i részénél elsősorban az a szembevetendő, hogy a főfalak egy része nem épült össze,

csak egymás mellé. Külön áll az É-i külső várfal, mellette külön az ÉK-i torony és ugyanígy az É-i palotaépület Ny-i zárófala sem épült együtt a várfallal. Hogy ez nem jelent *minden esetben* periódusváltást, arra az figyelmeztet, hogy az É-i palota K-i zárófala még magával a kétségtelen egykori palotafallal sincs egybeépítve. Úgy tűnik — talán statikai okokból — nem tartották biztonságosnak minden fal összeépítését, számítottak arra, hogy terhelésük nem lesz egyforma. Az egyidejűségre,

8. kép. Az É-i palota emeletének Ny-i szakasza a kapcsolt ablakesoporttal, 13. sz. vége. (Sedlmayr J. felmérése alapján a szerző kiegészítésével, Egyed E. rajza)

Abb. 8. Der W-Trakt des N-Palastes mit der Fenstergruppe, Ende des 13. Jhs

illetve periódusváltásra azonban az alapozási lábazatok különböző mélysége, illetve a középkori szint alá nyitott kutatóárkok megfigyelése támpontot ad: az É-i várfal lábazata mélyebben húzódik, mint az É-i palotáé, s az utóbbi fala mellett megfigyelt alapozási beásás is magasan van. Az É-i várfal emeleti részének falkutatása során elfalazott pártázat nyomait vettük észre (6. kép). A belső kőfalvastagítást kivéve két pártázat és a köztük lévő közök is napfényre kerültek. Ezek szerint a várfal először belső gyilokjárós megoldással épült, s akkor még nem terveztek ehhez a részhez belső épületet. A palota megépítésekor a pártázat feleslegessé vált (az emeleti termék húzódtak itt) és befalazták. Mindez további bizonyítéka annak (a stratigráfiai megfigyelésnél is feltűnő helyzetnek), hogy a 13. századon belül két élesen elválasztható építési periódus volt.

Az É-i palota udvari homlokzatán a feltöltés, illetve későbbi elfalazások mögött sikerült a földszinti nyílásokat is kibontanunk. Középen, az udvar felé előreugró ötödik toronynak nyomott csúcsíves, egyszerű rézsús keretelésű kapuja volt, a palotafalon pedig vékony résnyílások sorakoztak, ugyancsak egyszerű rézsús kőkerettel (7. kép). Ezek a műformák pontosan nem keltezhetőek, hosszabb ideig éltek. De ilyen résnyílás alkalmazása Csehországban az 1260-as évektől kezdve már kimutatható a királyi várakban (29. kép), a svájci polgári építészetben pedig a 13. század utolsó

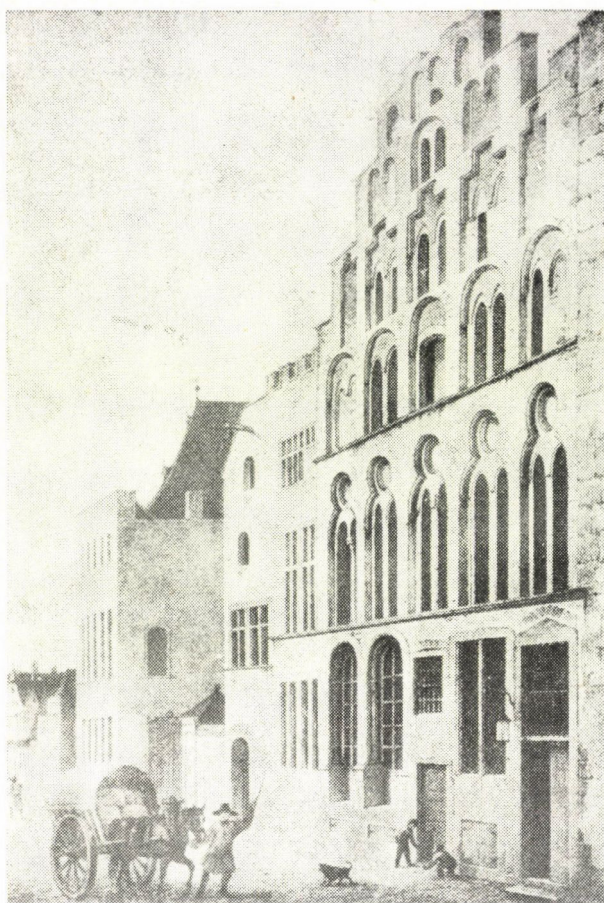
harmadában szintén ilyenek szerepelnek a nem lakás céljára szolgáló földszinti helyiségek megvilágítására. Használatukat mindenütt a biztonsági szempontok követelték meg.¹⁷ A kőszegi torony kapujához hasonló arányú, de valamivel gazdagabb tagolású (két lépcsőben két élszedésszerű rézsűvel) a csehországi Horšovský Týn püspökvárának kapuja — ott is udvari bejáratként — 1260–70 körül.¹⁸

A kőszegi palota emeletének legdíszesebben kialakított homlokzati része a Ny-i szakaszon került elő (8. kép). Itt alul négy kisméretű, mély rézsűs béléstű ablaknyílás volt, melyeket többszörös visszaugrással tagolt, felül lépcsőzetes zárású tükrö keretez. A fal felső részét három széles ívmező zárja, ezekben egy-egy kerek nyílással. Fokozta az egykori megjelenés szépségét még az is, hogy a fal festve volt; ebből három kerek mező, valamint az ívek szegélyén az egykori felirat csekély maradványa még látható. Amint az előzőekben már utaltam rá, Sedlmayr és

¹⁷ Csehország: Zvíkov, Písek földszintjén. *Menclová, D., České hrady*. I. (Praha 1972) 282. kép (csak alaprajzon), 294. kép. Písek résnyílásai még méretükben is egyeznek. Felmérésemet a kőszegi monográfiában közlöm. — Svájc: *Schneider, J. E. — Kohler, T. M., Mittelalterliche Fensterformen an Zürcher Bürgerhäuser*. Zeitschrift f. Schweizerische Arch.u. Kunstg. 40 (1983) 160–161.

¹⁸ *Menclová, i. m.* 261–272. A kapu felmérése közöletlen, a monográfiában adom.

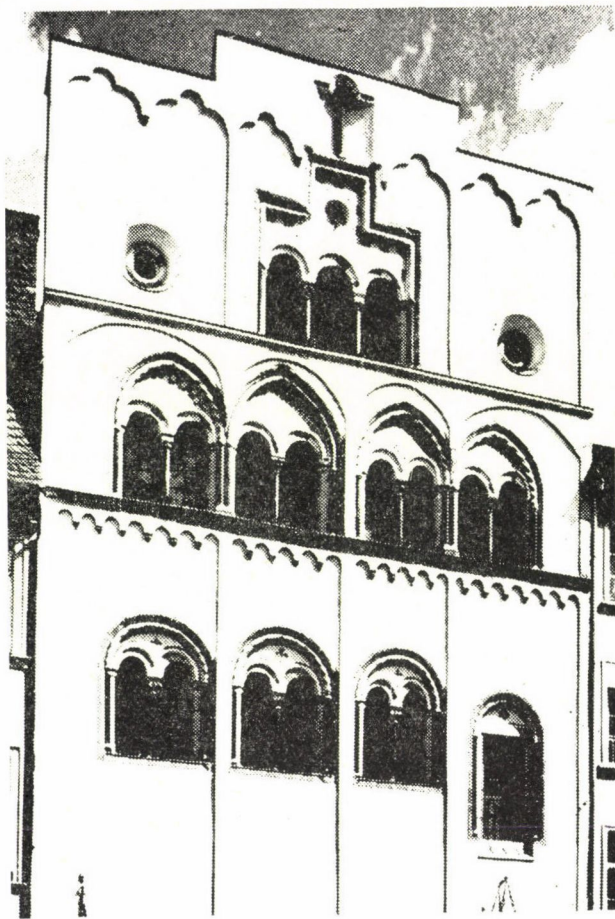

9. kép. Köln, Rheingasse 8. 1225–30 körül
Abb. 9. Köln, Rheingasse 8. Um 1225–30

Gergelyffy ezt a részt utólagos *átépítésnek* tartja, a Garaiak idejéből. De a téglá építőanyag használata ennél a résznél nem az átalakítás eredménye, csupán olyan falazóanyag használata, amely jóval könnyebbé teszi a tagolt felület kialakítását. Téglát ezen kívül is alkalmaztak az emeleten: így eredeti nyílások bélleténél és keretelésénél kőfallal egybeépítve, amint azt egy helyénmaradt nyílás alsó részén és egy — az ostrom során lezuhant — faltömbnél is megtaláltuk, azonos téglaméretekkel.

A másik kérdés ezek után az, hogy elképzelhető-e egy ilyen tagolású nyíláscsoport a 13. század végén? Fejlődéstörténetileg az ilyen kapcsolatos ablakrendszerek a belsejükben fagerendákból vagy később deszkákból ácsolt, kívül kő- vagy téglaköpenyes burkolású lakókamrák jellegzetes elemei. Menclová kimutatta, hogy román kori ausztriai várakban, majd az 1260-as évektől kezdve cseh királyi várakban épültek ilyenek, egészen a 15. századig.¹⁹ Legnagyobb sorozatuk

¹⁹ Menclová, D., Blockwerkammern in Burghausen und Bürgerhäusern. ActaHistArt 9 (1963) 245–267. II. Ottokár Bezděz-i várában 1264–78 között négy is épült, minden szárnyban volt egy az első emeleten, a terem mellett.

10. kép. Trier, Dreikönigshaus, 1230 körül
Abb. 10. Trier, Dreikönigshaus, um 1230

II. Ottokár váraiban található, sajnos csak maradványokban. Később a magyarországi polgári építészetben is kedveltek voltak (Sopron, Buda),²⁰ itt már kő és téglá egyaránt előfordul mint burkolóanyag. Az eddig vizsgálható cseh példák egyszerűbb megoldásúak, mert vastag kőfalból nyílnak — ami tagolt felületet legfeljebb egyszerű félköríves fülkével tesz lehetővé. Ezek a lakókamrák a feudális várak ez idő tájt egyedüli jól fűthető helyiségei, valószínűleg a várúrnő szobája (Kemenate, Stube), amelynél a belső boltozott faszerkezet és az apró nyílások a meleget sokkal jobban őrizték, mint a nagyablakos termek. Ne feledjük, hogy a nagy ablakok zárását sokáig fatáblákkal, illetve pergamennel oldották meg, elegendő fényt csak a nyitott ablak engedett be; az ablak üvegzésének luxusa feudális várakban csak a 14. század

²⁰ Dávid F., Gótikus lakóházak Sopronban. Magyar Műemlékvédelem 5 (1970) 95–123. Itt építőanyaguk vagy kő, vagy téglá. Sajnos soproni alkalmazásaik nem datálhatóak jól, a szerző a 14–15. századra keltezi. Budán, az Űri u. 31. sz. ház kapcsolt ablakainak kora bizonytalan. Feltárója az az 1500 körüli homlokzaton helyezi el. Vegyesfalban részben téglából falazott. Czagyány I., BpR 19 (1959) 385–391. — Székesfehérvárott is került elő korai ablakcsoporthoz.

zadtól gyakoribb. A fakamra külső kő- vagy téglaburkolata — véleményem szerint — gyakorlati célt is szolgált; a tűzvész ellen is védett. Egyébként Dél-Tirolból első írásos említése 1194-ből maradt ránk.²¹ Szó sincs tehát arról, hogy a kőszegi emeletnél „esetleg a várkapolna udvari homlokzatát akarták méltó keretbe öltöztetni”.²²

Miután a kőszegi nyíláscsoporttal egyező, vagy stílusában közelálló példa a közreadott kapcsolt ablakrendszerek között eddig nem található, vizsgálat alá kell vetni a kőszeginek egyes részleteit. Elsősorban az a kérdés, hogy a falvastagság csökkentése az egyes felületek hátraugratásával és az alsó nyílások fölötti lépcsőzetes lezárás honnan ered, mikor lép fel?²³ A kiindulás a későromán kor építészetében található, amikor ikerablakokat vagy egész ablakgalériákat akartak a viszonylag vastag falban elhelyezni, de az áttörés nehezen viselte volna el a felső fal súlyát. Ezért egy-egy szakaszon vékonyabb faltestbe helyezték a nyílást és a vastagabb falat vakívek kiképzésével támasztották. A megoldás rövidesen kiváló homlokzatagolást és egyben díszítést eredményezett és a világi építészet lakóház homlokzatain tovább gazdagodott. Az ablakokat keretelő, mélyített tükör felső része a 13. században már különböző megoldásokat mutat: félkörívesen, háromkaréjos, lépcsőzetes, nyomott csúcsíves. Kölnben ugyanannak a háznak homlokzatán az első három 1225—30 körül már szerepel, Trierben ugyanebben az időben a legfelső emelet ablakarkádját keretezik lépcsősen (9—10. kép).²⁴ De ráadásul e homlokzatokon még egy nyílásmegoldás látható: a román kor jellegzetes oculusa, kis kerek ablaka. Kőszegen is megtaláljuk az ablakok fölött. Véleményünk szerint a fakamrás belső tér megvilágításának és egyben homlokzati kiképzésének gótikus megoldásai ilyen későromán formákat visznek tovább és fejlesztik új homlokzatszíró rendszerre; a leggazdagabb kiképzést valószínűleg városi patricius és nemesi házak téglaeépítészete valósította meg.²⁵ A kőszegi kapcsolt ablakrend-

szer megvalósulását formai elemei a 13. században nem zárják ki.

A kőszegi ablakcsoport létesítésének idejét legjobban a *festett díszítés* tanúsítja. Az ablakosor fölötti három széles csúcsíves falmező felső részét egy-egy (kéesszürke, fehér és vörös színekkel) festett minta tölti ki: gótikus rózsaaablakok festett képe. A Ny-i első ívmezőben radiális elrendezésben hat csúcsív, körülötte tizenkét négykaréj, körökbe helyezve; a középső mezőben egy központi hatkaréj körül hat háromkaréj; a harmadik mezőben körskörül is hatkaréjok láthatóak (11—13., 21—24. kép). Az első minta a 12—13. századi árkádives rózsaaablakok tovább fejlődése, az igazi mérműrendszer megjelenése, mely francia példák után a 13. század második felében és a 14. század első felében divatos. A kőszegihez közelítő példája Luzern ferences kolostorában 1270/80 körül készült, szintén freskóként (14. kép).²⁶ A második és harmadik kőszegi minta ugyancsak mérműves rózsaaablakokat utánoz; korban meghatározható társaik két németországi templom ablaka: Obermarsberg déli kapuja fölött 1260/80 körül és Georgenthal cisztercita kolostorában a 13. század végén készültek²⁷ (15—16. kép). Jellemző ezekenél a mérműmintáknál, hogy csupán egyszerű három, illetve hatkaréjokból tevődnek össze, s a köztük kimaradó felületben negatív formák találhatók csupán. Később ugyanis, a 14. század elejére keltezett hasonló mintájú ablakoknál kitöltésként már kezdetleges halhólyagforma látható (17. kép), vagy a karéjokat szferikus háromszögekbe, négyszögekbe helyezik — ezek adják a fő formákat és a karéjok már csak *mellérendelt* elemek. A csúcsíves minták esetében már a 13. század utolsó negyedében kezdik meg a csúcsív belsejének felosztását kisebb csúcsívekkel (majd később az ívek körül is további ívekbe mennek át és nem körök kísérik), míg a kőszegi megoldás ezekenél fejletlenebb. Természetesen nem állítjuk, hogy mérműmintáink alapján pontos, egy-két évtizedes kor meghatározás lehetséges, hiszen némelyik megoldás a 14. században is felmerül — de itt három különböző minta szerepel és egyik sem késői!

²¹ Stampfer, H., In: Adelige Sachkultur des Spätmittelalters. (Wien 1982) 366—367. Az adat nemesi lakással kapcsolatos. A 13. század végén ugyanitt a várban is kimutatható a faboltozatos kamra, a 14—15. században pedig polgári és parasztházakban is.

²² Gergelyffy—Sedlmayr, i. m. 13. Ezt feltételezte Lelkes is, i. m. 164. Újabban (1975) már „faburkolatos belső térre” következtet: Gerő L. szerk. i. m. 194.

²³ Gergelyffy és Sedlmayr szerint ez a megoldás a 15. század elejénél korábban nem képzelhető el. Gergelyffy—Sedlmayr i. m. 13. Sedlmayr i. m. 10, a templomi bejáratok keretezésével veti össze. — Ezek valóban későiek, de a megoldás nem ilyen eredetű.

²⁴ Vogts, H., Die Kunstdenkmäler der Stadt Köln. II/IV. Die profanen Denkmäler. (Die Kunstdenkmäler der Rheinprovinz. Düsseldorf 1930) 399; Tf. XIX. Lásd még: Fig. 257. — A lépcsős záradék valószínűleg a házak lépcsőzetes ormfalának motívumát veszi át. — Trier: Reallexikon z. Deutschen Kunstgeschichte. Bd. VII. Sp. 1310; Abb. 25.

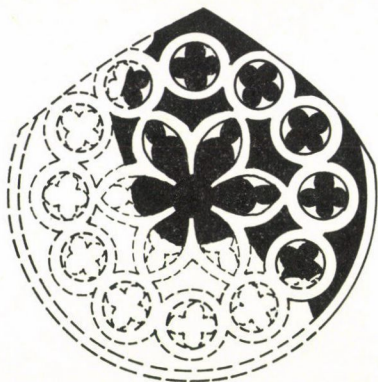
²⁵ Úgy vélem, itt a bécsi téglaeépítészet világi megoldásai lehettek közvetítők; sajnos ezek elpusztultak.

Az itteni téglaeépítészet első írásos említése 1276-ból maradt. Kühnel, H., In: Wien im Mittelalter. (Katalogus, Wien, 1975) 29. — A bécsi hatás jelentkezhett Kőszeg, majd Sopron esetében, vándorló és áttelepült mesterekkel.

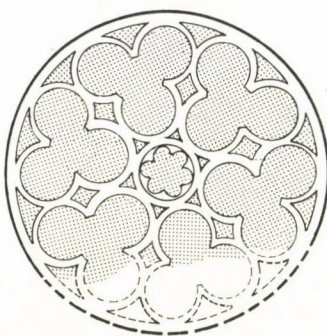
²⁶ Reinle, A., Die Kunstdenkmäler des Kantons Luzern. Stadt Luzern. I. (Basel 1953) Abb. 183. A kolostor első építési korszaka.

²⁷ Reallexikon zur Deutschen Kunstgeschichte. Bd. VIII. (Kobler, F., „Fensterrose”) Sp. 135—199; Tf. III—IV. — Mainz, St. Stephan egyik rózsaaablaka ugyancsak hat hármaskaréból szerkesztett, középen negatív formával — mint a kőszegi középső minta; a 13. század végére keltezett. — A 14. századi fejlődés már másfajta megoldásai: Magdeburg, Dóm, Ny-i kapu; Bécs, ferences-templom D-i oldal. A fejlettebb szerkesztésnél az egyes elemek már nem különülnek el. — Nem vettük figyelembe a korai mérműrendszereknek azokat a késői példáit, melyek az északnémet téglaeépítészet területén az anyagból adódó korlátok miatt fejlett formákat nehezen alkalmaztak.

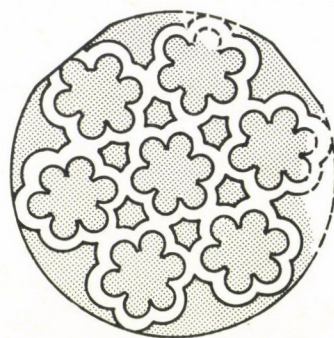

11

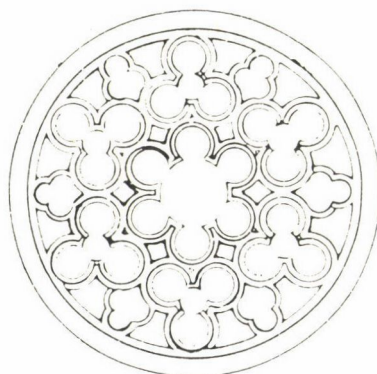
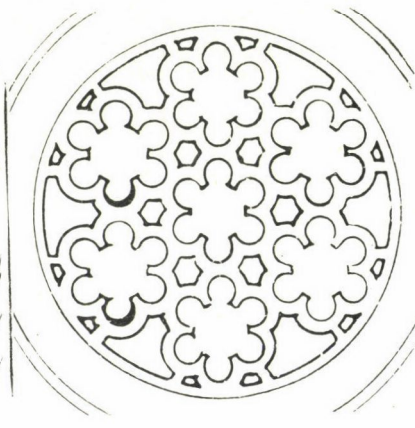
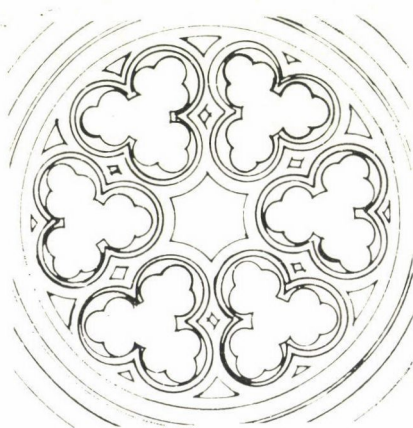
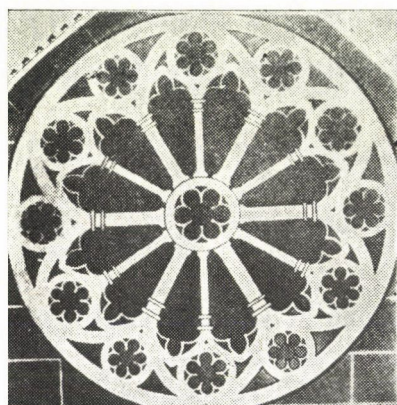

12

13

11–13. kép. Festett mérművek a kapcsolt ablakok fölött
Abb. 11–13. Bemalte Maßwerke über den Fenstern

14–17. kép. Rózsaablakok. 14: Luzern, 1270–80, 15: Obermarsberg, 1260–80 körül, 16: Georgenthal, 13. sz. vége, 17: Ebendorf, 14. sz. eleje. (Reallexikon z.D.K. alapján)

Abb. 14–17. Fensterrosen. 14: Luzern 1270–80, 15: Obermarsberg, um 1260–80, 16: Georgenthal, Ende des 13. Jhs, 17: Ebendorf, Anfang des 14. Jhs. (nach Reallexikon z.D.K.)

A palotahomlokzat festett díszítése tehát a 13. század végének divatját követi,²⁸ készítője jól ismeri e kor mérműszerkesztési gyakorlatát és egyik min-

²⁸ A palota festése még távoli rokonságban sem áll a plébániatemplom falképeinek harmadrendű megoldású keretdíszével. (Rozetták, diagonális rendszerű textilminta.) Ezek valószínűleg szövött textilek szegélyezését utánozzák. Gergelyffy nem egy tényleges formai

tánál sem használta fel a későgótika mérmű-elemeit. Megerősíti a kormeghatározással kapcsolatos álláspontunkat még az az eddig figyelmen kívül hagyott támpont is, hogy az ívek szegélyét egykor követő, sajnos majdnem teljesen elpusztult

kapcsolatból kiindulva kötötte össze a két emléket, hanem a feltételezett korszak-azonosság miatt keresett itt kapcsolatot.

18. kép. A kőszegi palota emeletének elfalazott ülőfülkés ablaka ásatás közben

Abb. 18. Vermauertes Fenster mit Sitznische auf dem Stockwerk des Palastes von Kőszeg während der Ausgrabung

19. kép. Kőszeg, a palota egyik rekonstruált ablaka (Egyed E.)

Abb. 19. Kőszeg, das eine rekonstruierte Fenster des Palastes (E. Egyed)

felirat egyik része (a harmadik ív kezdetén) néhány majuszkulás betűvel *Kőszegi Iván gróf nevét* őrizte meg: GRAVE IWA . . . (az N-betűnek csak kezdetével); a magyarországi névhasználat szerint comes Johannes, viszont osztrák nyelvtérületen „graf Iban, der grave Yban, comes Iwan, Iwanus graf” alakban ismerték²⁹ (23. kép).

A palota emeletének K-i homlokzatán egykor két nagyméretű ablak volt, elfalazott helyüket az ásatás során bontattuk ki. A feltöltésben viszont több nagyméretű kőrács töredéket találtunk, ezek rekonstrukciója két nagy és egy kesnyebb mérműves ablakra utal (18–19. kép). A nagyobbak jól elhelyezhetőek az emeleti homlokzaton. Korukat pontosabban nehéz meghatározni, mert profiljuk kiképzése az egyik legtávolabb élő megoldás, mely negatív (horony) elemeket használ és a 14–15. században is gyakori. Tovább vizsgálva azonban feltűnik, hogy a felső mérművek mindegyiknél csupán a legegyszerűbb, korai megoldásokat mutatják: felül három három-

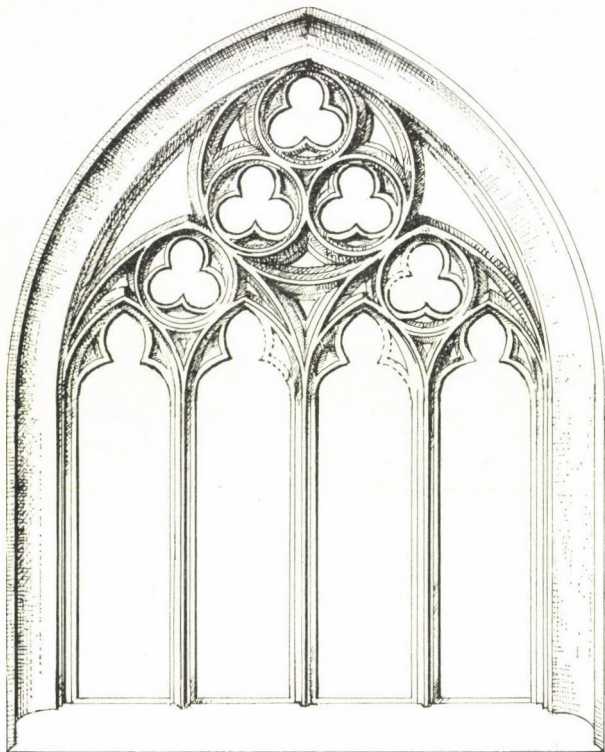
karéj, az alsó osztás záródása háromkaréj, illetve nyomott csúcsíves záródású karéj. Fontos itt az a körülmény, hogy a karéjok még önálló, *elsőrendű elemei* a mintának. (A nyílás alsó lezárását nem ismerjük.) Az egyes díszítőelemek közének kitöltése itt is egyszerű negatív formákból áll, mint a festett mintáknál. A mérműszerkesztés tehát ebben az esetben is a 13. századra jellemző. Ennek a keretprofil jellege sem mond ellent, ha tudjuk, hogy ez a stílus a maulbronni cisztercita kolostor kerengőjén a 13. század végén jelentkezik (20. kép).³⁰ A kőszegi palotahomlokzat koraiságának további támpontja az a körülmény, amire D. Menclová hívta fel a figyelmet: a 14. század harmincas éveitől kezdve Közép-Európában az egyházi és a világi építészet megoldásai szétválnak, a gótikus várpalotákban és lakóépületeken megjelenik a téglalap alakú ablaknyílás, a csúcsíves-mérműves ablak már csak a várkapolnákat díszíti.³¹ A két nagy kőszegi ablak pedig a palotához

²⁹ Ezek a névalakok a stájer Rímes Krónika és a Continuatio Vindobonensis szövegében. A legutolsó a gróf saját levelében, *Lindeck-Pozza, I.*, Urkundenbuch des Burgenlandes. II. (Köln 1965) 295: „Iwanus graf in Günß und Pernstein” 1295.

³⁰ A K-i kerengőben. Reallexikon z. D. K. Bd. IV. Sp. 530. Abb. 3. (*Behling, L.* „Dreipass”). A maulbronni ablak mérműve ugyanakkor valamivel fejlettebb, mint a kőszegieké, mert a háromkaréj-dísz már másodlagos elem, az elsődleges csúcsív. (A másodlagos elemek csak belsőbb síkban jelentkeznek, a fő motívum kitöltésére.)

³¹ *Menclová, D.*, MűÉ 7 (1958) 83.

20. kép. Maulbronn, kolostor kerengő ablaka, 13. sz. vége
Abb. 20. Maulbronn, das Fenster des Wandelganges des Klosters, Ende des 13. Jhs

tartozott, mögötte az alaprajzi elrendezés nem enged meg kápolnát, csupán egy nagytermet.³²

Véleményem szerint a palota *egyetlen építési periódus* eredménye, mely építőanyagában követ és téglát egyidőben használt. Erre mutat az is, hogy a téglahomlokzat vakíveit két kis *kőkonzol* tartja és ezek elfaragott, visszamaradt kövekből készültek. Hasonló, fel nem használt faragott réteggöveket találtunk a palota K-i zárófalában is. Az emelet építésekor az itt ritka, faragható kövek minden darabját hasznosították.

További építési szakaszok

A vár Ny-i épületszárnya nem tartozhat az É-ival azonos periódusba. É-i sarkánál ugyanis fala szervesen csatlakozik a palotához, de egyben meg is szünteti, eltakarja annak Ny felé nyíló földszinti bevilágító nyílását. Kőfalának

³² Ha volt már kápolna a 13. sz.-ban, azt csak az ötödik torony emeletén, a bejárat fölött képzelhetjük el. Talán itt volt a rekonstruálható 3. ablak, mely keskenyebb. De lehet, hogy kápolnát a várban csak a Garaiak építettek, a toronyban. Ekkor cserélhették az emeleti bejáratot díszesebb kőkeretre. Az Esterházyak újkori kápolnája a hely hagyománya.

vastagsága sem egyező: vékonyabb, mint az É-i palotáé. A Ny-i szárny megépítésével két, korábban különálló saroktorony az épületbe olvad. A 13. században még ügyeltek arra, hogy a toronyok védelmi szerepe befelé is érvényesüljön, ezért hagytak ki egy kis udvart a palota mellett. A Ny-i szárny későbbi építését bizonyítja földszintjén az udvarra nyíló három résablaka, melyeket a feltárás ideje alatt bontattunk ki. Ezek nem egyeznek a palota résablakaival, már kettőstölcsér alaprajzúak, nagyobbak és már nem faragott kőkerettel, hanem csupán tört kőből rakva készültek (28. kép).

Valószínűleg ugyanekkor történt a már idejétmúltnak tűnő részlet, az É-i palota emeleti téglahomlokzatának átalakítása: külső burkolása és a régi kis ablakok helyett három nagyméretű nyílása. (Ezek az új nyílások nem tartozhattak az újkori átalakításokhoz: a 18. századi emeleti alaprajz szerint a régi fal elé épített helyiségsornak ablakai nem É felé nyíltak. A nyílásokat az újkorban falazták be, sajnos kőkereteiket eltávolították. 21–24. kép.)

Az egyik új ablak egyszerű rézsűs tagolású keretkövének alja, elkerülve az újkori átépítést, mindmáig a helyén van (24. kép). Az új Ny-i épületszárny és az É-i palota emeleti kapcsolt ablakcsoportjának elfalazása egyidejű: ezt az is bizonyítja, hogy mindkettőn azonos vakolatréteget találtunk. (Ez a vakolat a Ny-i szárny emeletének első vakolatrétege — csak kis szakaszokon maradt meg — és vörös festésű kváderminta díszítette.) A vakolat átfordul az É-i palota homlokzatára is, de nem a kapcsolt ablakcsoport falsíkját borította, hanem az az elé húzott elfalazást, melyben az új nagy kőkeretes ablakok álltak. A kőkeretes ablakmaradványnál átfordul az ötödik torony falára is, a kváderminta helyenként ezen is felismerhető volt.

Ezek szerint az É-i és a Ny-i épületszárny nem lehet egyidejű, sőt utóbbi már a régi palota homlokzatának átalakítását (de nem a kapcsolt ablakok létesítését, hanem megszüntetését) jelentette. Talán az átalakítás során cserélik ki az ötödik torony emeleti ajtaját, díszesebb kőkeretet adva.

Az itt vázolt fejlődésmenet — ellentétben az első két periódus építkezéseivel — sem régészeti, sem építészettörténeti oldalról nem bizonyít abszolút kronológiát, pontosabban korhatározást. Csupán a relatív időrendnek, az első két periódus *után* következésnek vannak támpontjai. Feltehetőleg volna az is, hogy az Anjou-korhoz tartozik ez az építkezési szakasz; saját elképzelésünknek ebből a szempontból (14. vagy 15. század) csak munkahipotézis értéke van.

A Ny-i szárnyat a Garai család nagyszabású építkezésének tartjuk: az ország ekkori második leghatalmasabb főúri családjának reprezentációs igényének megfelelően. (Nem hisszük ugyanis, hogy a 14. században a királyi kézen lévő várban ilyen nagy építkezés folyt, hisz ez csak az egyik királyi vár a sok közül, melynek ekkor csak katonai,

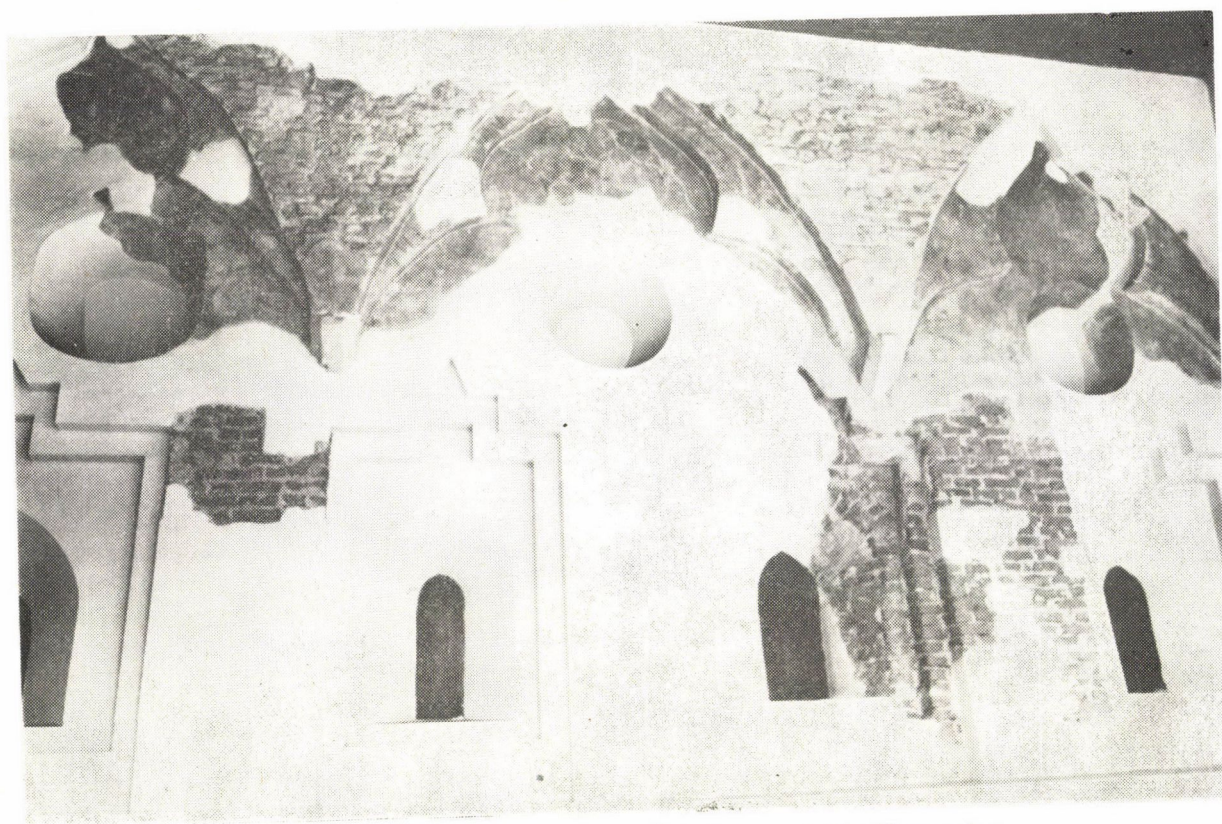
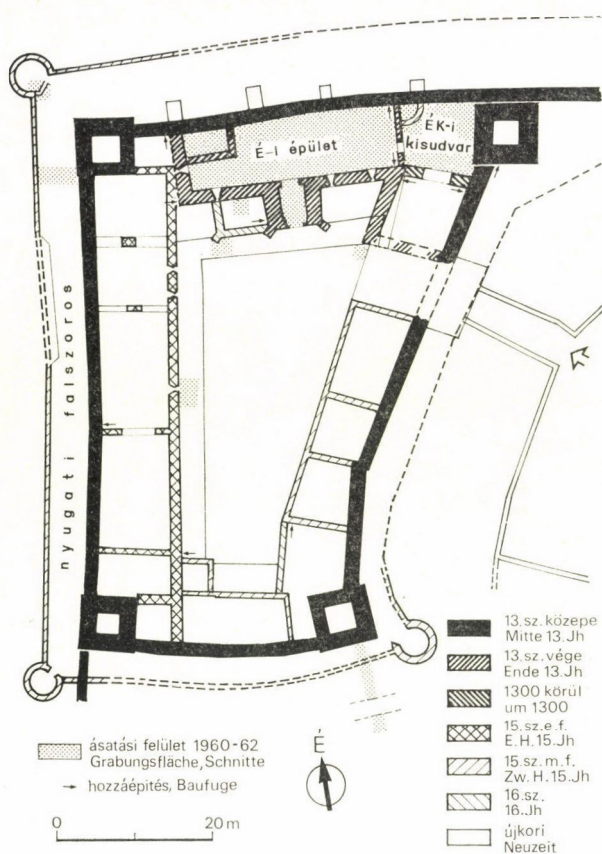

21–24. kép. Kőszeg. Az emeleti homlokzat feltárás közben. A később nyitott majd elfalazott ablakok helyei →. 23: A felirat

Abb. 21–24. Kőszeg. Die Fassade des Stockwerks während der Erschließung. Die Stellen der später geöffneten, sodann vermauerten Fenster, 23: Die Inschrift

25. kép. Kőszeg. A vár építési korszakai
Abb. 25. Kőszeg. Die Bauphasen der Burg

26. kép. A kapesolt ablakcsoport az É-i palota emeletén. 13. sz. vége
Abb. 26. Die Fenstergruppe auf dem Stockwerk des N-Palastes. Ende des 13. Jhs

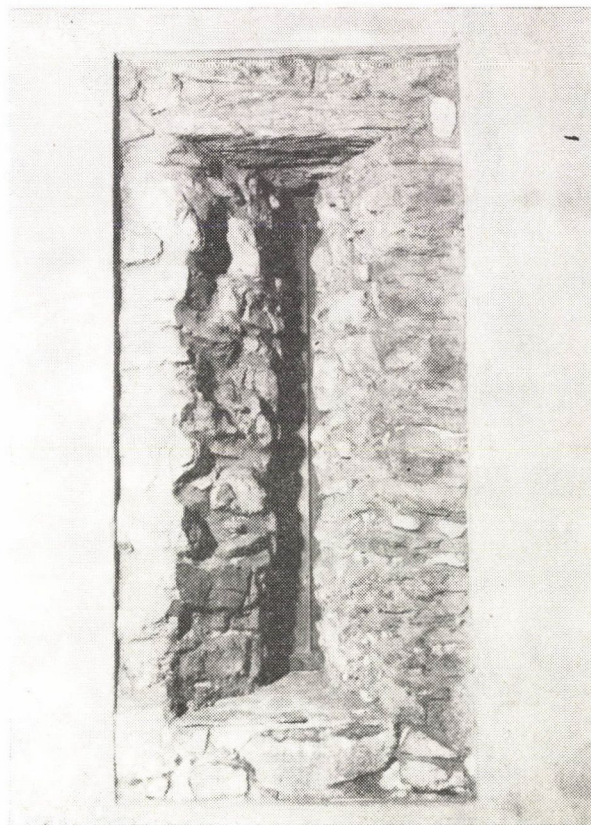
27. kép. Résnyílás az É-i palota földszintjén. 13. sz. vége
Abb. 27. Lichtschlitz am Erdgeschoß des N-Palastes.
13. Jh

hatalombiztosító szerepe volt. *A király sem lakik itt.*³³⁾

A Garai szárny emeletét Mátyás alakíttatja át reneszánsz stílusban; nagyméretű ablaksora reprezentatív jelleget adott a vár belsejének, — míg kifelé továbbra is a gótikus vár zárt falsíkjai uralkodtak. Valószínűleg azért került a Ny-i szárny átalakításra, mert ennek udvari homlokzata tárult elsőnek a belépő szemé elé. (A Garai palota dísztermei is itt lehettek.)

A K-i és a D-i rövidebb épületszárnyak a 15. század folyamán épülhettek (előbbi korára emeletének négy későgótikus ablaka utal); magunk ezen belül azért gondolunk a század közepére — második felére, mert a század végén egysapásra megszokszorozódik a díszesebb kályhacsempék kőszegi előfordulása. Úgy tűnik, most már nagyobb számú lakóhelyiséget használnak. A 16. században az eddig üresen hagyott K-i sarkot is beépítették, s ezzel az utolsó, eddig még szabadon álló torony

³³ Fügedi, i. m. 84—86, szerint 1321-ben már mintegy 100 királyi vár volt az uralkodó kezében, Nagy Lajos halálakor pedig 93. — Itteni építkezés ellen szól az is, hogy a királyok kőszegi tartózkodására nincs adat; még a város számára kiállított oklevelek sem itt, hanem Visegrádon, Budán, Zólyomban keltezettek (1337, 1341, 1366, 1367, 1381). Ráth K., A magyar királyok és erdélyi fejedelmek hadjárati, utazási és tartózkodási helyei (Győr 1868).

28. kép. Résnyílás a Ny-i palota földszintjén. 15. sz.
Abb. 28. Lichtschlitz am Erdgeschoß des W-Palastes.
15. Jh

is beolvad az épületbe. (A beépített traktus emeletén két későreneszánsz ablak van.)

*

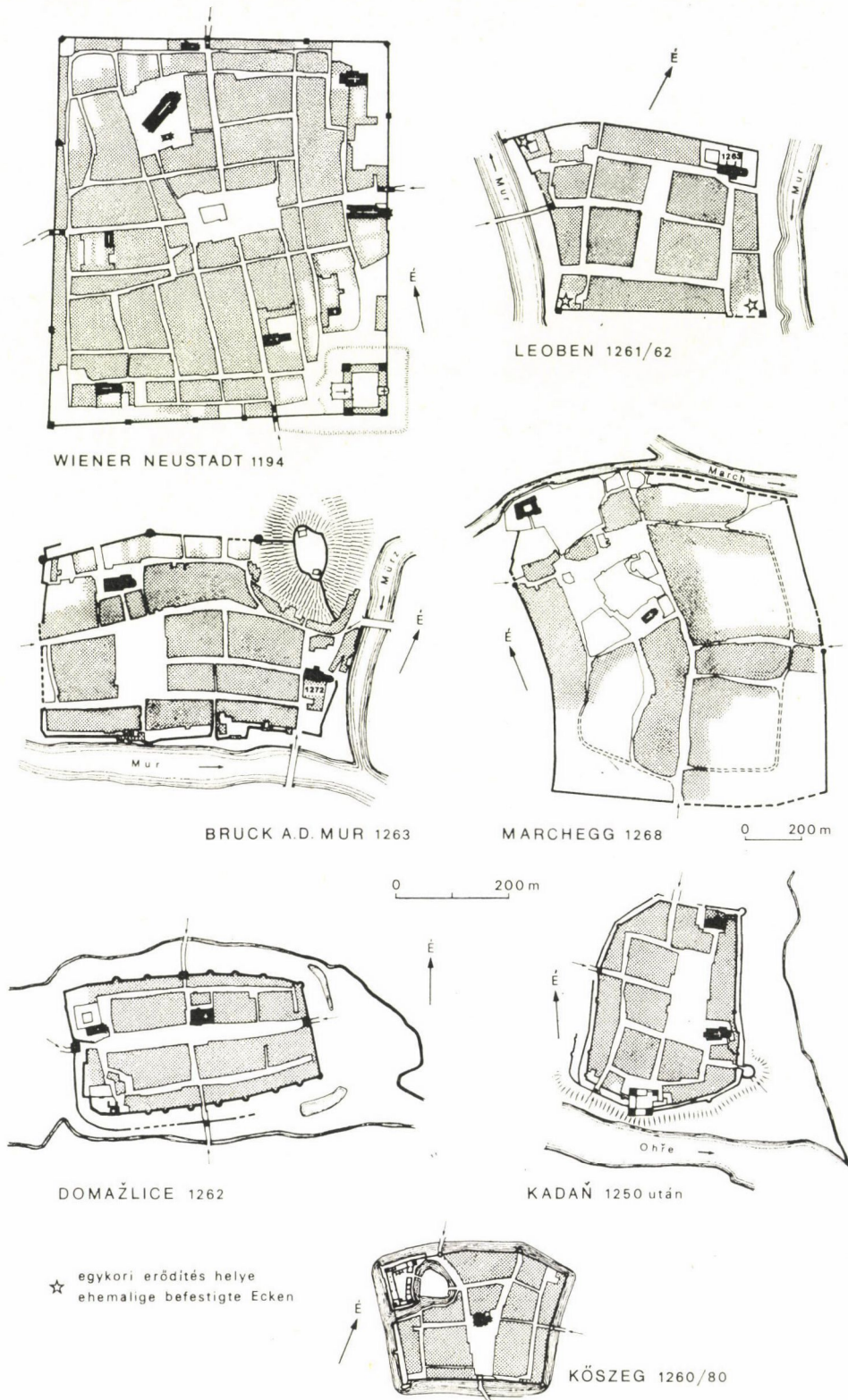
Kőszegi Henrik és családja története a reánk maradt írásos adatok szerint az Árpád-kor végének jellemzője: a király- és országellenes oligarchia

29. kép. Písek, Csehország. Résnyílások II. Ottokár városi várának homlokzatán, 1260 körül

Abb. 29. Písek, Böhmen. Lichtschlitze an der Fassade der städtischen Burg von Ottokar II., um 1260

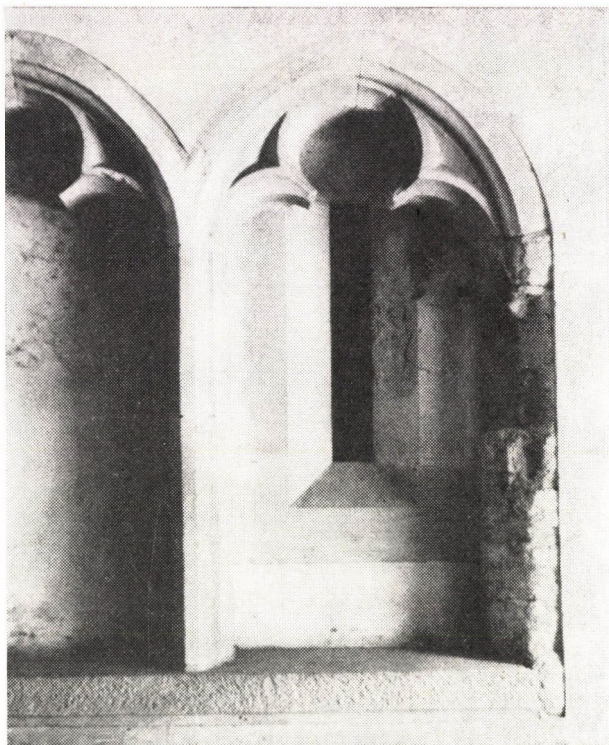

30. kép. Szabályos alaprajzú városok várral. Wiener Neustadt (Steiermarkt): osztrák hercegi alapítás; Leoben (St.), Bruck a. d. Mur (St.), Marchegg (A-Ausztria), Domažlice (Cseho.), Kadaň (Cseho.): II. Ottokár város-alapításai; Kőszeg: Henrik bán alapítása

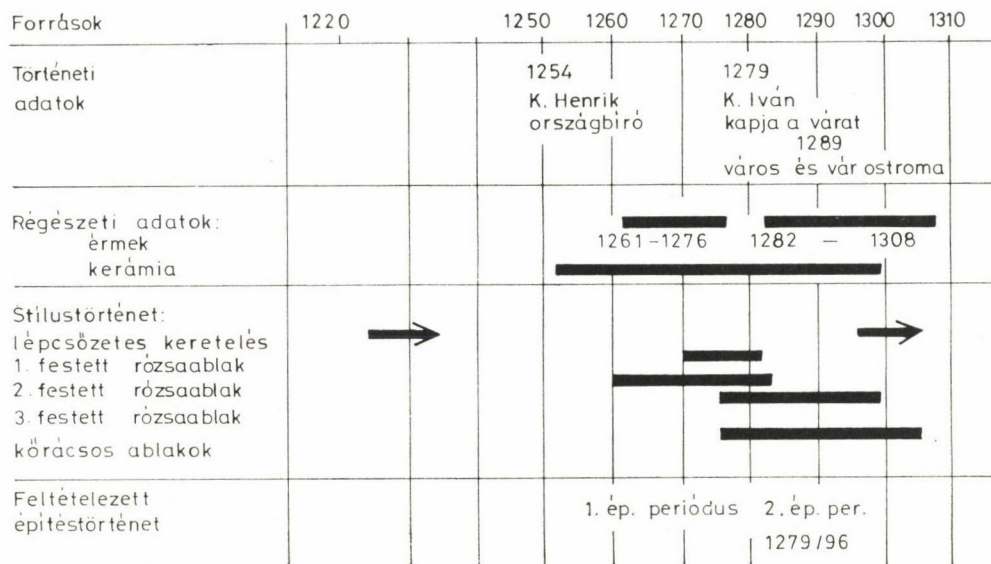
Abb. 30. Städte von regelmäßigem Grundriß mit Burg: Wiener Neustadt (Steiermarkt): österreichische herzogliche Gründung; Leoben (St.), Bruck a. d. Mur (St.), Marchegg (N-Österreich), Domažlice (Böhmen), Kadan (Böhmen): Städtegründungen von Ottokar II; Kőszeg die Gründung vom Banus Henrik

31–32. kép. Sopron, Templom u. 12. és Szt. György u. 12. Résnyílások későbbi és egykorú ülőfülkék mögött

Abb. 31–32. Sopron, Templom-Gasse 12 und Szt. György-Gasse 12. Lichtschlitze hinter den späteren und gleichzeitigen Sitznischen

uralma. A régészet és építészettörténet bizonyítékai egy másik, az események eddig homályban lévő oldalát világítják meg. Ez a 13. század második felének város- és váralapító hulláma Ny- és Közép-Európában, melybe a királyokon kívül a legnagyobb birtokos főurak is bekapcsolódtak. Cseh és osztrák példák alapján kezdhette meg Henrik bán egy vár-város (Burgstadt) alapítását, az ekkor legkorszerűbbnek számító szabályos alaprajzi formában (30. kép).³⁴ Fiának folytatólagos

építkezése is az osztrák és cseh polgári és vár-építészet egyes elemeit veszi át (gerendaszerkezetű lakókamra kapcsolt ablakokkal, földszinti rés-

³⁴ Holl I., Négysaroktornyos, szabályos várak a középkorban. ArchÉrt 111 (1984) 194–217. Itt az európai fejlődés összefoglalása, kapcsolat a szabályos alaprajzú városok és a négysaroktornyos várak között. Kőszeg a közép-európai csoport első magyar példája; alaprajzilag korábbi és egyidejű osztrák és cseh városi várakat követ. — A Kőszegi család hatalmi helyzetéről: Fügedi, i. m. és

nyílások). Az utóbbi megoldások a magyarországi polgárházak fejlődésében tovább virágoztak (talán nemcsak a kőszegi példa nyomán), a Sopronban

napfényre hozott emlékmű a feudális divat polgári meghonosodása (31–32. kép).³⁵

Holl Imre

DIE BURG VON KŐSZEG IM 13. JAHRHUNDERT

Auszug

Die Bearbeitung erörtert die mittelalterlichen Bau-perioden der Burg von Kőszeg, vor allem ihre Früh-phase. Die nach der denkmalpflegerischen Herstellung der Burg entstandenen kurzen Bearbeitungen haben nämlich – unserer Meinung nach – das Alter der Burg und den Verlauf ihres Einbaues bisher irrtümlich bestimmt: seine Anfang wurde auf das 14. Jh. gesetzt und man hält den interessantesten Fassadenteil für einen Umbau aus dem Beginn des 15. Jhs (Abb. 2).^{9–10} Es schien, daß die Bearbeitung sowohl das historische, als auch das kunsthistorische (architektonische) Quellen-material, ja sogar das Endresultat der Ausgrabung benutzte. Unser Aufsatz beachtet schon wegen der Klärung der methodologischen Fragen einzeln die verschiedenen Quelldaten und analysiert sie vom Gesichtspunkte, welche Ergebnisse sie liefern. Hierbei stellt es sich heraus, daß der Großteil des historischen Quellen-materials hinsichtlich unserer Frage keine sichere Antwort gibt bzw. die wichtigsten Quellen (die österreichischen Chroniken) nicht genügend in Betracht genommen hat. Die archäologischen Ergebnisse sind eindeutig: der ausgewerteten Schichtenzeichnung (Abb. 3) nach fallen die ersten zwei Perioden noch in die zweite Hälfte des 13. Jhs, die neueren Funde aus dem 15. Jh. weisen auf den damaligen Weiterbau und den königlichen Gebrauch; die türkische Belagerung des Jahres 1532 zerstört den N-Flügel und seine Stelle wird darauffolgend aufgeschüttet. (Die ausführliche Dokumentation enthält die in Arbeit befindliche Monographie).^{12–13}

Zum ältesten Teil gehörte das N-Palastgebäude, dessen architektonische Teilformen und die bemalte Verzierung des Stockwerkes von den früheren Bearbeitungen nicht bestimmt oder auf eine allzu späte Zeit (15. Jh.) datiert werden. Das spitzbogige Tor des Erdgeschosses und die sich gerade abschließenden Lichtschlitze dürften den Analogien nach (die Burgen von Ottokar II. in Böhmen und die Bauten seiner Zeitgenossen: Pisek, Zvíkov, Horšovský Týn, zwischen 1260–70) in die zweite Hälfte des 13. Jhs gehört haben (Abb. 7, 27).^{17–18} Die Ziegelmauer des Stockwerkes mit den in staffelförmig schließenden, eingetieften Spiegeln angebrachten kleinen Fensteröffnungen ist kein späterer Umbau. Ihre Teilformen treten im spätromanenzeitlichen bürgerlichen Bau bereits auf (Abb. 9–10),²⁴ von hier werden der staffelförmige Spiegel, der Wandbogen, die runden Öffnungen übernommen. All dies gehört zur Fassade der Blockwerkkammer; sie zeigen ein mannigfaltigeres Bild als die Analogien des 13. Jhs, was durch das Baumaterial (Ziegel) ermöglicht wurde. Als Baulösung wird eine solche Blockwerkkammer in den Burgen des Ottokar II. im allgemeinen auf dem Stockwerk der Paläste angewendet, jedoch ist sie in Tirol schon 1194 schriftlich belegt.^{19–21} Die Herstellungszeit der Fenstergruppe ist am besten durch ihre bemalte Verzierung bewiesen (Abb. 11–13), die Analogien dieser Fensterrosenmuster erscheinen in der zweiten Hälfte und Ende des 13. Jhs (Abb. 14–16).^{26–27} Durch den einheitlichen Gebrauch der drei verschiedenen Muster wird diese Zeitbestimmung noch besser untermauert. Einen weiteren Beweis zur Datierung auf das ausgehende Jahrhundert

liefert die Tatsache, daß der Sohn des Bauherren der Burg, der Graf Ivan (erste Erwähnung 1266, +1308), dessen Name auf dem einen Bogen der Fassade sichtbar ist (Abb. 23), den Palast errichtet haben dürfte.²⁹

Einen weiteren Anhaltspunkt bilden die drei aus den Resten rekonstruierbaren Maßwerkfenster, die ursprünglich wahrscheinlich in einem anderen Abschnitt der Fassade waren: auch diese haben ein frühes Maßwerk-system (Abb. 18–19) und dürften zum großen Saal des Palastes gehört haben. – Der N-Palast zeigt also eine einzige Bauphase und ist Ende des 13. Jhs entstanden.

Die Burg von Kőszeg selbst gehört, seinem Grundrißtyp nach, in die frühe Gruppe der mittelalterlichen städtischen Burgen von regelmäßigem Grundriß. Sie wurde nach österreichischen und böhmischen Mustern nach der Mitte des Jahrhunderts vom Banus Henrik (von 1254 Landesrichter, 1260 Palatin) erbaut. (Über die europäische Entwicklung ihre Analogien berichteten wir im *Archaeologiai Értesítő*, Jg. 1984.³⁴) Die Kőszegi-Familie (ihrem früheren Namen nach: die Güssinger) ist die mächtigste oligarchische Familie des Zeitalters – 1270 besitzt sie 4, Ende des Jahrhunderts schon 14 Burgen – ihre Mitglieder führen nach und nach staatliche Würden und Ämter; mit dem Bau der Burg von Kőszeg und mit der Städtegründung schlossen sie sich dem großen Prozeß der europäischen Städtegründungen und des Burgbaues von regelmäßigem Grundriß an³⁴ (Abb. 30).

Im Laufe des 14. Jhs kam es – unserer Meinung nach – zu keiner Bautätigkeit. Der König hat zu dieser Zeit schon die Burg zurückerlangt und sie war unter seinen etwa 100 Burgen, für ihn nicht die wichtigere. 1392 erhielt die Burg die Garai-Familie, dem Beweis des Fundmaterials nach wurde hier zu Beginn des 15. Jhs gebaut; der große W-Gebäudeflügel dürfte zu dieser Zeit entstanden sein. (Dieser Flügel schließt sich nicht organisch dem nördlichen an und verdeckt die Fenster des Erdgeschosses.) Vielleicht wurde auch damals die Fenstergruppe des ersten Stockwerkes im N-Flügel mit neuen großen Fenstern umgebaut (Abb. 21–24); die ursprüngliche Bemörtelung des W-Flügels läßt nämlich auf diese umgebaute Fläche schließen. Später wurde der O- und S-Flügel erbaut, sodann in der ersten Hälfte des 16. Jhs der diese verbindende Teil (mit Renaissancefenstern). König Matthias hat die Stadt von Friedrich III. zurückerobert, die Restes der repräsentativen Baues zeigt die umgebaute Renaissancefensterreihe des Stockwerkes im W-Flügel. – Die neuen, eingebauten Teile haben die bis dorthin selbständigen Ecktürme an den Block des Gebäudes angeschlossen.

Die architektonische Lösung des Palastes von Kőszeg im ausgehenden 13. Jh. – die Lichtschlitze des Erdgeschosses und die Fenstergruppe des Stockwerkes, als fassadenverzierende Lösung – hat auch auf den späteren bürgerlichen Bau eingewirkt. Vor allem wurden diese in Sopron eine längere Zeit angewendet (Abb. 27–28), die Blockwerkkammer auf dem Stockwerk ist hier in den Bürgerhäusern eine häufige Lösung.²⁰

I. Holl

Kristó Gy., Tanulmányok az Árpád-korról. (Bp. 1983.) A Kőszegiek kiskirálysága, 241–268. – A külföldi város-alaprajzok A. Klaar, M. Schwarz, D. Libal, D. Menclová alapján, helyenként kiegészítve máshol közölt alaprajzokkal, illetve T. Durdik adataival. A beépítés határai már a 18–19. sz.-i állapot szerint, de a modern fejlődés nélkül jelzettek.

³⁵ A soproni polgárházak földszintjén számos esetben alkalmaztak résnyílásokat, néhányszor ezek fölött az emeleten a kapcsolt ablakos kamra helyezkedett el. Egy részükről *Dávid*, i. m. feltételezi, hogy a résablakok még az első periódusba tartoztak, bár a Sz. György u. 12-nél már egyidejűleg az ülfülkével. Uo. 6.j. – E szerint a 14. sz.-ban lépnek fel és a 15. sz. elején is alkalmazták.

KORAI BRONZKORI CSONTVÁZAS SÍR A CSEPEL-SZIGETEN

Magyarország nagy részén, kivéve a Maros vidéket és az ország nyugati peremvidékét, a korabronzkorban a hamvasztásos temetkezések túlsúlya, csaknem kizárólagossága jellemző. Korabronzkor alatt a vučedoli és a kostolaci kultúra utáni időszakot értjük, egészen a Közép-Magyarországot (tehát Budapest vidékét is) elfoglaló vatyai kultúra kialakulásáig, és a hasonló időben létrejött kultúrák megjelenéséig.¹ A magyar terminológia szerint a korabronzkor fogalma eltér a környező területeken használatos terminológiától. Ugyanis megelőzi a Reinecke szerinti bronzkor kezdetét, s talán csak a vége, de inkább a középső bronzkor kezdete párhuzamosítható a Reinecke szerinti bronzkor kezdetével. Az eltérésben a különböző alapú: technológiai, történeti és egyéb megközelítések tükröződnek.²

A korabronzkor Magyarországon nyugatról—kelet felé haladva a Somogyvár—Vinkovci és a makói kultúrát, majd a nagyrévi kultúra több fázisát — beleértve a harangedény—csepeli csoportot is —, a nyírségi kultúrát, továbbá a Maros kultúra, valamint a hatvani és ottományi kultúra korai szakaszát öleli fel. A nyugati peremvidéken az ún. késő harangedény, vagy újabb elnevezés szerint a Lajta csoport elterjedése figyelhető meg.

Az említett kultúrák és csoportok valamilyen formában közvetlen és közvetett kapcsolatban voltak egymással, amit elsősorban a leletek tükröznek. Két kultúra kapcsolatát bizonyító összefüggések akkor válnak hangsúlyossá, ha a leleteken kívül az egyik vagy a másik kultúrára szorosan jellemző jelenségeken keresztül is (mint pl. a temetkezési mód) megnyilvánulnak.

A magyarországi korai bronzkor temetkezési rítusát még nem ismerjük mindenhol olyan mértékben, amint pl. Budapest környékén, hogy a törvényszerűségeket kétségtelenül megállapíthassuk. Egyelőre arra sem vállalkozhatunk, hogy szomszédos kultúrák eltérő temetkezési rítusában etnikus különbségeket vagy változásokat lássunk, mivel ennek eldöntésére a meglévő adatok elégtelenek. Egy-egy területen néha úgy változik meg a temetkezési rítus hamvasztásosról a csontvázásra, vagy fordítva, hogy közben az egyéb adatok nem indokolják az etnikum kicserélődésének feltételezését.³

A Somogyvár—Vinkovci kultúra Magyarországon, a Dunántúl jelentős részén, a korabronzkor két fázisát is magába foglalta.⁴ Számos települési helyét ismerjük,

temetkezései azonban nagyon szórványosak, egy-egy sírból vagy csak olyan leletegyüttesekből állnak, amelyek alapján temetkezés gyanítható.⁵ Bóna I. első összefoglalása óta kevés olyan leletegyüttes előkerüléséről tudunk, amelyek sírokból származhatnak.⁶ A Somogyvár—Vinkovci kultúra köréből a Drávától északra, egyelőre csak 3 csontvázás sírról van biztos adatunk, amelyek részben kőládások és halmosak.⁷ Ezek jó párhuzamait Bóna az Észak-Balkánon találta meg. Ezekén kívül több leletegyüttes ismeretes, amelyek ép vagy részben ép edényekből állnak. Indokolt velük kapcsolatban a feltevés, hogy temetkezések részei lehettek. A pontos megfigyelések hiánya miatt azonban nem dönthető el, hogy csontvázás vagy hamvasztásos sírokból származnak-e? A csontvázak feltűnő hiánya miatt esetleg hamvasztásra is gondolhatunk, amelyeket a laikus találók nehezebben észlelnek. Ha pl. Kánya a Somogyvár—Vinkovci területéhez sorolható⁸ és nem a makói kultúrához — ami még mindig vitatott —, akkor feltétlenül számolni kell a hamvasztás meglétével is, mivel Kányán a település területén talált Csalog J. egy urnasírt.⁹ Horváth Ferenc újabbán Ada típus néven foglalta össze a Maros-torkolat közelében, a Tisza jobb partján talált korabronzkori leleteket, melyek egy része a Somogyvár—Vinkovci kultúrával mutatja a legerőteljesebb összefüggéseket, s talán annak egy fáciésnek tartható. A leletek túlnyomó része szórvány, de egy részük csontvázás és hamvasztásos sírokból származik.¹⁰ Kétféle rítusú sírokról számol be N. Tasić Kelet-Szerémségből.¹¹

A meglehetősen kevés adatból a Somogyvár—Vinkovci kultúra temetkezési módjának törvényszerűségét ma még nem állapíthatjuk meg, de feltételezhető a birtuális temetkezések egyidejű (?) megléte, arányuk azonban ma még ismeretlen. A Somogyvár—Vinkovci kultúra több összetevőjének, illetve a csontvázás rítusnak a déli eredetét Bónával együtt elfogadhatjuk.

A makói kultúra temetkezéseiről is csak szórványos adataink vannak. Ezek azonban kivétel nélkül hamvasztásosak Délkelet-Magyarországtól Nyugat-Szlovákiáig.

¹ Kalicz N., Die terminologischen und chronologischen Fragen der Kupfer- und Bronzezeit in Ungarn. Atti del X Simposio Internazionale sulla fine del Neolitico e gli inizi dell'eta del Bronzo in Europa. Lazise-Verona 8—12 aprile 1980. Verona 1982, 117—137. Továbbiakban Symposium, Verona-Lazise.

² Uo.

³ Az ottományi kultúrán belül pl. megváltozott a rítus a hamvasztásos temetkezésekről a csontvázás temetkezésekre: Bader, T., Epoca bronzului in nordvestul Transilvaniei. București 1978, 135.

⁴ Ecsedy I., JPMÉ 23 (1978) 102—114; Ua., JPMÉ 24 (1979) 95—100; Ua., MittArchInst Beiheft 2 (1981) 67—77; Bándi G., MittArchInst, Beiheft 2 (1981) 21—27; Ua., Symposium Verona-Lazise 1982, 165—181; Ua., Die Somogyvár-Kultur. In: Kulturen der Frühbronzezeit des Karpatenbeckens und Nordbalkans. Beograd 1984, 125—

132; Kalicz-Schreiber R., Acta ArchHung 27 (1975) 287—296; Ua., AAC 15 (1975) 163—171; Ua., Die Probleme der Glockenbecherkultur in Ungarn. Glockenbechersymposium Oberried 1974. Bossum/Haarlem 1976, 205—212; Ua., Istraživanja, Novi Sad 5 (1976) 73—75; Ua., Komplex der Nagyrév-Kultur. In: Kulturen der Frühbronzezeit. . . Beograd 1984, 143—144; Tasić, N., Die Vinkovci-Kultur. In: Kulturen der Frühbronzezeit. . . Beograd 1984, 25—28.

⁵ Bóna I., ARegia 4—5 (1963—64) 1965, 39—63.

⁶ Ua., SzekME 1971—72, 1974, 5—6, 11; Horváth F., MFMÉ 1980—81/1, 10—18, 26.

⁷ Bóna I., ARegia 1965, 47.

⁸ Kalicz N., Symposium Verona-Lazise, 1982, 128—129, 6—7. kép; Bándi G., Uo., 165—169.

⁹ Csalog J., ArchÉrt 1941, 6—13, 6. t. 2.

¹⁰ Horváth F., i. m. 7—30; A leletek egy részét közölte: Kürti B., MFMÉ 1971/2, 29—51.

¹¹ Tasić, N., Istraživanja, Novi Sad 5 (1976) 151—152; Ua., Kulturen der Frühbronzezeit. . . Beograd 1984, 24—25.

Urnás és szórthamvas temetkezések egyformán előfordulnak.¹² Szlovákiában találtak egy szórthamvas és urnás sírokból álló kisebb sírcsoportot.¹³ A magyarországi új adatok és leletegyüttesek is mind hamvasztásos sírokról tudósítanak.¹⁴

A Bécsi medence és Burgenland területén, valamint Magyarország nyugati peremvidékén a „harangedény” kultúra késő szakaszára a csontvázás temetkezési mód volt jellemző (Lajta csoport, Csepregi sírleletek).¹⁵

A makói (Kosihy–Čaka) és a nagyrévi kultúra érintkezési idejéből három olyan csontvázás sír ismeretes egymástól távoli területeken (Budapest, Tarnasádnai és Ivanka pri Nitra), amelyek magányosan kerültek elő, nem tartoztak temetőhöz.¹⁶ Mellékletük egy-egy csaknem tökéletesen azonos aszimmetrikus fülű edény volt, melyek legjobb párhuzamai a késői vučedoli körből¹⁷ és az észak-balkáni csontvázás halomsírokból ismeretesek.¹⁸ A két magyarországi és a szlovákiai sírban a helyi uralkodó rítustól eltérő, valószínűleg déli eredetű temetkezési mód idegen személyeken keresztül történő érvényesülését tételezhetjük fel.

A nyírségi kultúra temetkezési rítusa a szórványos adatok alapján is hamvasztásosnak ítéltető az urnás és szórthamvas mód együttes meglétével.¹⁹ Ennek a kultúrának a területén is van két olyan sírlelet, ahol a nyírségi kultúrára nem túlságosan jellemző kis fülű edények a laikus találók szerint csontvázás sírokból származnak.²⁰ Az újabb vizsgálatok szerint lehet, hogy ezek a makói kultúrába tartoznak.²¹ A két feltételezett csontvázás sírt idegennek ítéltetjük az uralkodó hamvasztásos rítus mellett.

Legtöbb temetkezést ismerünk a nagyrévi kultúrából, annak is a legidősebb és legfiatalabb fázisából. Így a törvényyszerűségek világosabban kirajzolódnak. A legidősebb fázisban (Korabronzkor IIa) általános a hamvasztás, a külön egységként elválasztott harangedény – csepeli csoportban²² és a nagyrévi kultúra más területein is.²³ A harangedény – csepeli csoportban az uralkodó urnás temetkezések mellett kisebb számban vannak meg a szórthamvas sírok, és mintegy 15%-ban a csontvázás

temetkezések.²⁴ Úgy véljük, hogy ebben a csoportban a hamvasztás helyi eredetű. A csontvázás sírok megléte nem a helyi külön fejlődésnek tulajdonítható, mert legtöbbször ezekben fordulnak elő a helyileg korábban ismeretlen tárgyak (harangedények, díszített peremű lábas talák, réztörök, csuklóvédő lemezek, „V” furatú csontgombok, csontamuletek).²⁵ Ugyanezek a speciális tárgyak a csontvázás temetkezéseken kívül együttesen csak a szórthamvas sírokból fordulnak elő.²⁶ A rítus eltérését a különleges tárgyakkal együtt idegennek éreztük a helyi eredetű túlnyomó mennyiségben hamvasztásos (főleg urnás) sírokhoz képest. Az urnasírok leletei is megmagyarázhatók a helyi fejlődésből. A harangedény – csepeli csoport esetében az idegen csontvázás rítus eredetét nem délen keressük, hanem nyugaton, északnyugaton.²⁷ Cseh-Morvaország és Alsó-Ausztria harangedényes horizontjában uralkodó a csontvázás temetkezési mód, jóval kevesebb a hamvasztásos sírok száma.²⁸

A kétféle rítus változó aránya a harangedények két távoli területén talán a lényegbevágó kapcsolatokat tükrözi.

Más a helyzet, ha a nagyrévi kultúra Tisza vidéki temetkezéseit vizsgáljuk. Az uralkodó hamvasztásos rítus mellett²⁹ már a legrégebbi fázisban (korabronzkor IIa) itt is megjelennek szórványosan a csontvázás sírok.³⁰ A Maros kultúra északi szomszedságában Szolnok vidékéig találhatók ilyenek.³¹ Ebben az esetben a Maros kultúra legkorábbi szakaszának a Pitváros csoportnak a hatását kereshetjük. Erről köztudott, hogy temetkezési módja kezdetől fogva csontvázás, vagyis a makói csoport hamvasztásos és a Somogyvár–Vinkovci kultúra vegyes rítusú temetkezési módját határozottan a csontvázás temetkezési rítus követte.³² A kezdetől párhuzamos nagyrévi és Maros kultúra temetkezési rítusa határozottan eltér egymástól. A Maros kultúrában általános a csontvázás temetkezési mód, amely megmaradt a bronzkor késői szakaszáig.³³ Ezzel szemben a nagyrévi kultúrában általános a hamvasztás, amely ugyancsak folyamatosan megmaradt a nagyrévi kultúrát felváltó vatyai kultúra végéig.³⁴ Az eltérő rítus ellenére a nagyrévi és a Maros kultúra területe között az erőteljes kapcsolatokat nemcsak a leletek kölcsönös előfordulása jelzi, de az eltérő rítus megjelenése egymás területén is. A Maros vidékén a Maros kultúra korai szakaszának együtteseiben szórványosan megjelentek a hamvasztásos rítusú sírok is, idegen jellegű melléleteikkel.³⁵ Legjel-

¹² Novotný, B., SLA 3 (1955) 59–60; Vladár, J., SLA 14 (1966) 266–271; Kalicz N., AH 45 (1968) 81–82.

¹³ Novotný, i. m. 59–60; Vladár, J., i. m. 269.

¹⁴ Kürti B., i. m. 38–39; Vékony G., Tata-Tófark: RégFüz. 1969, 22; Ua., Lábatlan: RégFüz. 1970, 9.

¹⁵ Patay P., DissPann 13 (1938) 42–43; Pittioni, R., Urgeschichte des österreichischen Raumes. Wien 1954, 260–267; Ohrenberger, A., AAu 19–20 (1956) 98–105; Károlyi M., A Vas Megyei Múzeumok Értesítője 5–6 (1971–72) 172–177, 185, 187, 194; Ruttkay, E., Jennyberg II. Beitrag zur Erforschung der Leitha-Gruppe. Mitt ArchInst, Beiheft 2 (1981) 171–197.

¹⁶ Kalicz N., AH 45 (1968, 83–94; Ua., Die Makó-Kultur. In: Kulturen der Frühbronzezeit. . . Beograd 1984, 103; Kalicz-Schreiber R., Glockenbechersymposium Oberried 1974, 1976, 187, 213; Ua., Kulturen der Frühbronzezeit. . . Beograd 1984, 139–140. Hasonló edényt közölt J. Vladár Nyitraivánkáról egy csontvázás sírből: Vladár, J., SLA 14 (1966) 267.

¹⁷ Korošec, P. és Korošec, J., Fundgut der Pfahlbausiedlungen bei Ig am Laibacher Moor. Catalogi Arch. Sloveniae. Ljubljana 3 (1969) 6. t. 3–5, 7. t. 6., 8. t. 1–10, 18. t. 2–4.

¹⁸ Bóna I., i. m. 1965, 44, 17. t. 16.

¹⁹ Kalicz N., i. m. 1968, 73–74; Ua., i. m. 1984, 111–112.

²⁰ Uo.

²¹ Kalicz N., i. m. 1981, 67–73.

²² Schreiber R., ArchErt 99 (1972) 151–166; Ua., A harangedények népe Budapesten. Emlékek Budapest múltjából. Nr. 19. Budapest 1973, 16–18; Kalicz-Schreiber R., i. m. 1976, 198–202; Ua., i. m. 1984, 136–137.

²³ Bóna I., Alba Regia 2–3 (1961–62) 1963, 11–23; Kalicz N., i. m. 1968, 195–209; Kalicz-Schreiber R., i. m. 1984, 148.

²⁴ Schreiber R., i. m. 1972, 151–166; Ua., i. m. 1973, 16–18; Ua., ArchErt 102 (1975) 199–200, 202; Kalicz-Schreiber R., i. m. 1976, 198–202; Ua., i. m. 1984, 136–137.

²⁵ Schreiber R., i. m. 1973, 16–18; Kalicz-Schreiber R., i. m. 1976, 198–202, 212–213.

²⁶ Schreiber R., i. m. 1973, 16–18; Kalicz-Schreiber R., i. m. 1976, 198–202.

²⁷ Uo. 212; Kalicz-Schreiber R., i. m. 1984, 144–145.

²⁸ Hetzer, K., AAu 4 (1949) 87–115; Hájek, L., PA 48 (1957) 4–13. képek; Ua., PA 57 (1966) 236; Ua., Die Glockenbecherkultur in Böhmen. Arch. Stud. mat. Praha 5 (1968).

²⁹ Bóna I., i. m. 1963, 11–23.

³⁰ A csontvázás sírok, amelyeket korábban Kalicz N. a makói csoportba sorolt, most már a nagyrévi kultúra legidősebb fázisába keltezhetők: Kalicz N., i. m. 1968, 82; Gazdapusztai Gy., MFMÉ 1957, 79–81; Szentés-Berek, Hódmezővásárhely-Kotaepart, Hódmezővásárhely-Kökénydomb.

³¹ Tompa F., BRGK 24–25 (1934–35) 1937, 75; R. Csányi M., Szolnoki MÉ 1982–83, 33–65.

³² Bóna I., i. m. 1965, 17–39.

³³ Bóna I., AH 49 (1975) 85–87; Girić, M., Mokrin, the Early Bronze Age Necropolis. Beograd 1971, 193–196.

³⁴ Bóna I., i. m. 1963, 13–21; Ua., ARégia 1 (1960) 7–15.

³⁵ Girić, M., i. m. 195, 198.

lemzőbb példa erre a szőregi temető, ahol a Maros kultúra temetőjének területén négy gazdag mellékletekkel ellátott hamvasztásos, a korai nagyrévi kultúrába tartozó sírt ástott ki Móra F.³⁶ Ellenkező irányban inkább csak a Körös-torkolat vidékéig tükrözik a csontvázas sírokban a leletek is a Maros kultúra hatását. Északabbra pl. Szolnok vidékén már csak maga az idegen rítus jelent meg jellegzetesen nagyrévi, tehát helyi típus leletekkel.³⁷ Közismert azonban az is, hogy az eltérő rítus ellenére a Maros kultúra és a nagyrévi kultúra leletanyaga között sok a hasonlóság. Sok tekintetben talán a rokon származásra is lehet gondolni a két kultúra között.

A nagyrévi kultúra második fázisából (korabronz-kor IIb) Budapest környékén még meglehetősen kevés temetkezést ismerünk. Ezek mind szórthamvasak.³⁸ Ezzel a fázissal zárul a nagyrévi kultúra tell-telepeket megelőző idősebb szakasza. Lényegében ekkor kezdődtek el a dunai városi ásatások tanúsága szerint a Duna mentén, az új tószegi ásatások szerint pedig a Tisza vidékén a nagyrévi kultúra tell-települései,³⁹ valamint a hatvani és az ottományi kultúra legidősebb tell-telepei.⁴⁰ Együtt a tell-településekkel kezdődik a nagyrévi kultúra fiatalabb időszak. Külön vizsgálatokat igényelne a bronzkori tell-telepek keletkezésének a magyarázata, és az, hogy ugyanabban a kultúrában (nagyrévi kultúrában) miért csak területének déli, délkeleti kétharmad részén létesült ez a sajátosságosan déli települési mód, meglehetősen kevés településsel? Legutóbb rámutattam egy Budapest vidéki egyrétegű település — Diósd — vizsgálata alapján, amely a nagyrévi kultúra fiatalabb, de nem a legkésőbbi fázisába tartozik (korabronz-kor IIIa), hogy több más leletegyüttessel együtt egyidős a tell-telepek alsó rétegeivel.⁴¹ Ebben a Budapest környéki leletanyagban a Maros vidék korai bronzkori temetőivel szorosabb párhuzamokat lehetett megállapítani, mint korábban, pl. a harangedény—csepeli csoport idején.⁴²

Így talán nem véletlen, hogy amikor a déli típusú települési mód és talán hasonló gazdálkodás is érvényre jutott Magyarországon nagy területén, még olyan távoli vidéken is, mint Budapest, igen erőteljes kapcsolatokat lehetett felfedezni a Maros vidékével. Elsősorban a leletanyagban tükröződnek a kapcsolatok.⁴³ A Tisza vidéken erre mutathat a Maros vidékre jellemző csontvázas temetkezési mód kissé gyakoribb előfordulása. Ugyanakkor hangsúlyozni kell, hogy a települési módban végbe ment alapvető változással párhuzamosan az uralkodó temetkezési rítus, a hamvasztás, a nagyrévi kultúrában nem változott meg. Ezért talán a változások ellenére etnikai stabilitásra, illetve a temetkezési módban megnyilvánuló helyi szokások erőteljes, töretlen továbbélésére gondolhatunk. A Tisza vidék kis számú csontvázas temetkezései a Maros vidékkel fennállott élnék kapcsolatokat, a javak cseréjén kívül esetleg egyes személyek vagy kisebb családi közösségek mozgását is tükrözhetik. A csontvázas sírok leletei azonban nem különböznek a nagyrévi kultúra korabeli tipikus leleteitől, amelyekben, mint már említettem, sok a hasonlóság a Maros vidék egykorú leleteivel. A két kultúra között megnyilvánuló hasonlóság jellegének és mértékének vizsgálata az egyes fázisokban, a jövő kutatás feladata.

A nagyrévi kultúra Budapest környéki fiatalabb fázisa (korabronz-kor IIIa), és a Maros kultúra hasonló korú időszak közötti kapcsolatot a korábban ismerte-

1. kép. Szigethalom és a szövegben említett fontosabb korai bronzkori (IIIa) lelőhelyek (nagyrévi és Maros kultúra)

Abb. 1. Szigethalom und die im Text erwähnten wichtigen, frühbronzezeitlichen (IIIa) Fundorte (Nagyrev- und Maros-Kultur)

tett telepleleteken kívül egy 1983-ban előkerült sírlelet is hangsúlyozza (1. kép). Budapesttől délre, a Csepel-szigeten, Szigethalom községben házépítés közben előkerült edények alapján 1983-ban kisebb leletmentéssel feltártunk egy csontvázas sírt (2. kép).⁴⁴ A sír edény-mellékletei részben a koponyától keletre, részben a medence és a sarokcsontok mögött helyezkedtek el. A medence mögötti edényeket faültetéssel már korábban megbolygatták, ezért az itt levő edények töredékesen és hiányosan kerültek elő. A sírban felnőtt egyén bal oldalán, zsugorított helyzetben fekvő, K—Ny irányítású, rossz megtartású csontváza feküdt. A csontmaradványok antropológiai vizsgálatra alkalmatlanok. A holttest bal lábát közepesen, jobb lábát erősebben zsugorították, alkarjait felhúzták. A sír mélysége 120 cm. Mellékletek:

1. Fordított csónakakúp alakú, rövid, ívelt nyakú tál. Négy rövid szalagfüle nem szimmetrikusan helyezkedik el. 2—2 fül egymáshoz közelebb van. Felülete nincs egyenletesen elsímtva, kissé érdes, sárgászürke. M: 8 cm, szá: 18,5 cm, fá: 6,5 cm (3. kép 1). MNM Ltsz. 85. 8.1.
2. Szélesen kihajló szájú, egyfülű nagyrévi típusú kis korsó. Alacsony testéhez éles tagolással kapcsolódik a hosszan megnyúlt, ívelt nyak. Szalagfüle a perem alól indul és a nyakra támaszkodik. Jól simított, barnássárga. M: 10,5 cm, szá: 6,3 cm, fá: 2,6 cm (3. kép 8). MNM Ltsz. 85.8.2.
3. S-profilú, kihajló szájú fazék felső része. Alja az építkezés során elpusztult. Ívelt nyaka simított, alsó részét enyhe vízszintes seprőzés borítja. Világosbarna. Szá: 17 cm (3. kép 9). MNM Ltsz. 85.8.3.
4. Kihajló szájú, ívelt nyakú egyfülű tál. Felületét nem simították el. Foltosan sötét és világos barnás-

³⁶ Bóna I., i. m. 1963, 15, 10. t. 1—14, 11. t. 1—4.

³⁷ Tompa F., i. m. 23. t. 5. R. Csányi M., Szolnok megye a népek országútján című kiállítási vezetőben: Bronz-kor. Szolnok, 1982, 21—23. képek.

³⁸ Kalicz-Schreiber R., i. m. 1981, 81—83; Ua., i. m. 1984, 142.

³⁹ Schreiber R., ArchÉrt 108 (1981) 138, 153, 155—156, Ua., i. m. 1984, 153. 161; Kalicz N., i. m. 1982, 129—131; Bóna I., Szolnoki MÉ 1979—80, 83—107.

⁴⁰ Kalicz N., i. m. 1982, 129.

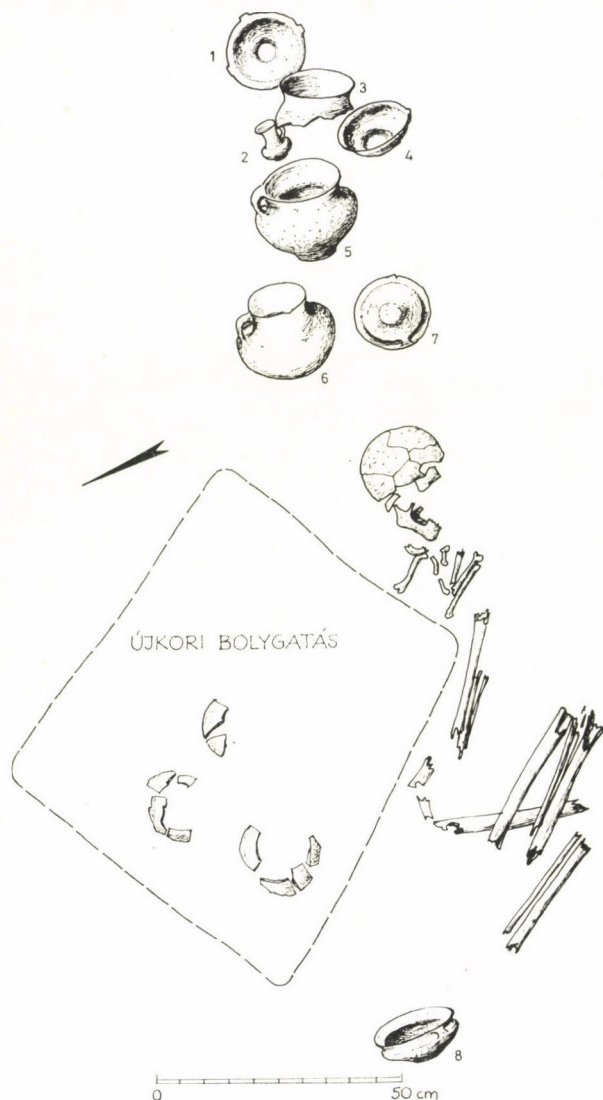
⁴¹ Schreiber R., i. m. 1981, 152—156.

⁴² Uo.

⁴³ Uo.; Kalicz-Schreiber R., i. m. 1984, 162.

⁴⁴ Ezúttal fejezem ki köszönetemet Detvay István újságírónak a sírlelet egyes részei előkerüléséről adott közléséért.

2. kép. A nagyrévi kultúra szigethalmi csontvázas sírja
Abb. 2. Das Körpergrab von Szigethalom aus der Nagyrév-Kultur

szürke. M: 6 cm, szá: 17,3 cm, fá: 6,5 cm (3. kép 2). MNM Ltsz. 85.8.4.

5. S-profilú, szélesszájú egyfülű fazék, gömbölyded hasal. Rövid szalagfüle a peremből indul. Az égetésnél kissé deformálódott. Felületét szabálytalan, enyhe seprőzés borítja. Foltosan téglavörös. M: 20 cm, szá: 18 cm, fá: 11 cm (3. kép 7). MNM Ltsz. 85.8.5.

6. Nagyméretű, ívelt nyakú füles korsó. Lekerekített bikonikus alsó részéhez ívelten csatlakozik az aránylag rövid nyak. Szalagfüle a perem alól indul és a vállra támaszkodik, alja széles. Sötétszürke, foltosan barna. M: 26 cm, szá: 14 cm, fá: 11 cm (3. kép 10). MNM Ltsz. 85.8.6.

7. Kihajló szájú, alacsony, ívelt nyakú tál. Két füle egymás közelében van. Felülete kissé érdes. Szürkésbarna. M: 7 cm, szá: 16 cm, fá: 4,3 cm (3. kép 4). MNM Ltsz. 85.8.7.

Az 1–7. edények a koponyától keletre helyezkedtek el egymás közelében. Az építkezésnél talált edények helyét is pontosan meg lehetett állapítani.

8. Ívelt nyakú egyfülű tál. Fala egyenlőtlen vastagságú, felülete kissé érdes. Barnásszürke. M: 8 cm, szá: 16,2 cm, fá: 4 cm (3. kép 5). A tál a lábesontóktól nyugatra állt. MNM Ltsz. 85.8.8.

A következő edények helyét nem tudtuk pontosan megállapítani, csak azt, hogy az edények töredékei a gyümölcsfa számára ásott gödör északnyugati részéről kerültek elő, tehát valószínűleg a medence mögött álltak.

9. Kihajló szájú tál peremtöredéke. Simított, sötétszürke. Kiszekesztett szá: 23 cm (3. kép 6). MNM Ltsz. 85.8.9.

10. Megnyúlt testű, S-profilú simított felületű csupor. Alja erősen profilált. Barnásszürke. Pereme hiányos. Töredékes m: 15,6 cm, fá: 7 cm (3. kép 3). MNM Ltsz. 85.8.10.

11. Gömbtestű, valószínűleg töleséres nyakú, töredékes, nagyobb edény. Alsó része enyhén ívelt. Felső része sima, hasa alatt bevagdalt borda fut körül, az alatta levő részt függőleges seprőzés díszíti. Sötét, barnásszürke. Töredékes m: 27,4 cm, fá: 10,4 cm (3. kép 11). MNM Ltsz. 85.8.11.

A közelmúltban a sírlet környékén számos épület számára ástak alapárkot és gödröket, de több sír nem került elő. Valószínűleg magányos sír volt, vagy nagyon laza sírcsoportba tartozhatott az ismertetett temetkezés.

A szigethalmi sír edényei egységet alkotnak és minden edényforma beleillik a nagyrévi kultúra fiatalabb fázisába, amit elsősorban a diósi és budafoki telepek leletei képviselnek (korabronzkor IIIa).⁴⁵ A sírletből részben már hiányoznak, részben tovább fejlődött változatban vannak jelen azok az edények (3. kép 3, 11), amelyek a korábbi fázisra voltak jellemzők (korabronzkor IIb), és Budapest vidékén elsősorban a budatétényi sírletek képviselnek.⁴⁶ Így a szigethalmi edények is tipológiai kapesot alkotnak a nagyrévi kultúra idősebb (korabronzkor IIb) és fiatalabb (bronzkor IIIa) fázisa között. Egyúttal hiányoznak még a nagyrévi kultúra legkésőbbi (korabronzkor IIIb), vagyis kulesi fázisának edénytípusai. Talán a tálak (3. kép 1–2, 4–6) és a fületlen fazék (3. kép 9) vezetnek át tipológiailag a kulesi fázisba, amelyet vidékünkön a szigetszentmiklósi temető képvisel.⁴⁷

A közelmúltban megjelent tanulmányomban, a diósi telep feldolgozása során megállapítottam, hogy a nagyrévi kultúra diósi és budafoki leletegyütteseinek meglepően sokrétű összefüggései figyelhetők meg a Maros kultúra idősebb szakaszával.⁴⁸ Szinte a kerámia minden típusának megvannak a párhuzamai a Maros vidék telepein és temetőiben: a kis- és nagyméretű korszok díszítésükkel, a tálak aszimmetrikus elhelyezését fűlekkel, S-profilú egyfülű bögrék és fazekak, az utóbbiak kis és nagy méretben, fülel és fül nélkül, finom és durva kivitelben.⁴⁹ A fül nélküli fazekak seprős dísszel a Maros kultúra leletanyagában is megvannak.⁵⁰ A karcolt díztés bizonyos típusai olykor mészbetéttel, melyek sokszor stílizált ember- és állatalakokat ábrázolnak vagy szimbolikus jelentőségük van, ebben a fázisban jelentek meg nemcsak a nagyrévi, de a Maros kultúrában is.⁵¹ A diósi és budafoki telepleletekhez jól csatlakozik a szigethalmi sírlet. A tipológiai rokonságon kívül itt még a csontvázas temetkezési mód is hangsúlyozza a Maros vidékkel fennállott különleges kapcsolatokat. A csontvázas temetkezést első ízben Szigethalmon találtuk meg a nagyrévi kultúra Budapest környéki lelőhelyei közül, nem szá-

⁴⁵ Schreiber R., BpR 20 (1963) 223–340; *Ua.*, i. m. 1981, 135–156; *Kalicz-Schreiber R.*, i. m. 1981, 6–8. t.; *Ua.*, i. m. 1984, 152–167; 45–48. t.

⁴⁶ *Kalicz-Schreiber R.*, i. m. 1981, 3–5. t.; *Ua.*, i. m. 1984, 41. t.

⁴⁷ *Kalicz-Schreiber R.*, i. m. 1981, 9–10. t.; *Ua.*, i. m. 1984, 49–50. t.

⁴⁸ *Schreiber R.*, i. m. 1981, 153–154; *Ua.*, i. m. 1984, 162–165.

⁴⁹ *Schreiber R.*, i. m. 1981, 149–156; *Kalicz-Schreiber R.*, i. m. (1984, 45–48. t.

⁵⁰ *Schreiber R.*, i. m. 1981, 151, 155; *Girić, M.*, i. m. 45. sír 3, 276. sír 1, 306. sír 1, 311. sír 1.

⁵¹ *Schreiber R.*, i. m. 1981, 154, 156; *Kalicz-Schreiber R.*, i. m. 1984, 162.

3. kép. A szigethalmi sír edénymellékletei
 Abb. 3. Gefäßbeigaben des Grabes von Szigethalom

mítva a harangedény—csepeli csoport más irányba mutató csontvázas temetkezéseit. Összességében a kerámia több formája, a díszítés bizonyos típusai csak erre a fázisra jellemzők, vagyis jelenlétüket korhatározónak ítélték meg Budapesttől a Maros vidékéig.

A szigethalmi sírleletet és a vele kapcsolatos megállapításokat jelentősen megerősíti egy azóta ugyancsak Budapest területén (XI. Pannonthalmi út) előkerült különleges edény, mely a találók szerint csontvázas sír melléklete volt. Az edény formájú és hangsúlyozott szimbolikus karcolt díszítése alapján kitűnően beleillik a nagyrévi kultúrának abba a kronológiai fázisába, amelyet a szigethalmi sírlelet is képvisel és hasonlóan szoros kapcsolatban állt a Tisza vidékén keresztül a Maros vidékével. A szimbolikus ábrázolás és a temetkezési rítus hangsúlyozottsága teszi a fent ismertetett kapcsolatokat.⁵² A Pannonthalmi úton végzett leletmentés során sem találtunk újabb sírt, amiből az a következtetés vonható le, hogy ott is magányos csontvázas temetkezéssel állunk szemben, mint Szigethalmon.

Feltételezhető, hogy a nagyrévi kultúra egész területén a belső fejlődés eredményeképpen történt a kerámia változása alapján elkülönített egyes fázisok létrejötte. A belső és külső kapcsolatok, összefüggések erőssége folytán a változások hasonló ritmushoz követték egymást nemcsak a nagyrévi, de a Maros kultúra területén is. A diósi és budafoki telepek, a szigethalmi és Pannonthalmi úti sír, valamint Tószeg és Nagyrev alsó rétegei idején jóval szorosabb hasonlóság állapítható meg a nagyrévi és Maros kultúra megfelelő horizontjának leletei között, mint korábban vagy később, holott a kapcsolatok a két kultúra, illetve a két terület között máskor is fennálltak. A nagyrévi kultúra fiatalabb periódusa és a Maros kultúra párhuzamos idejű kerámiája között tulajdonképpen csak regionális különbség észlelhető.⁵³ A nagyrévi kultúra területén az egyfűlű korsók, a Maros kultúrában a hasonló formájú, sőt díszítésű, de kétfűlű edények a vezértípusok. Az utóbbiak mellett azonban elég gyakoriak az egyfűlű korsók is. A különbség elsősorban abban jelentkezik, hogy a nagyrévi kultúrában túlsúlyban volt a halotthamvasztás, a Maros kultúrában ezzel szemben a csontvázas temetkezési mód uralkodott. Kis mértékben most már a rítusban is megtaláljuk a kölesnősséget. A Maros vidék nagy temetőinek kezdete is hasonló időre keltezhető, mint Diósd, Budafok, Szigethalom, Pannonthalmi út. Lehet, hogy a mokrinai temető használata valamivel korábban elkezdődött, mert ott néhány sírban a Diósdot, Budafokot és Szigethalmot közvetlenül megelőző időszak (korabronzkor IIb) kerámia együttesének párhuzamai is megfigyelhetők, még hozzá hamvasztásos sírokban.⁵⁴ Ezek a kapcsolatok észak

felé mutatnak, hasonlóan a szőregi korábbi hamvasztásos sírokhoz (korabronzkor IIa—b).

A nagyrévi kultúra legkésőbbi, kulcsi fázisában (korabronzkor IIb) kizárólagossá vált a hamvasztás, urnás temetkezésekkel. Egy különleges körülmények között, telepen talált csontváz nem szabályos temetkezéshez tartozott: áldozati gödörből került elő.⁵⁵

A nagyrévi kultúra legkésőbbi fázisa, a kulcsi csoport a kerámia formák mellett hangsúlyosan szoros kapcsolattal rendelkezik a Maros-vidék temetőinek különféle bronzékszereivel, paszta-gyöngyeivel, holott a két kultúra temetkezési rítusa ekkor erőteljesebben elkülönült egymástól.⁵⁶

Az Északkelet- és Kelet-Magyarországon elterjedt hatvani és ottományi kultúra a korai bronzkor fiatalabb fázisában a tell-telepekkel egyidőben jött létre (korabronzkor IIIa), és mindkét kultúra továbbért a középső bronzkorban is.⁵⁷ A hatvani kultúra temetkezési módja kizárólag a hamvasztás.⁵⁸ Az egyes temetőknél vagy a szórthamvas vagy az urnás temetkezési mód uralkodik. Az ottományi kultúra temetkezési módja még nem kellőképpen tisztázott. A korai fázisból hamvasztásos temetkezéseket ismerünk,⁵⁹ de igen korai adatunk vannak csontvázas temetkezésekről is.⁶⁰ A fejlődés folyamán a fiatalabb fázisban az ottományi kultúra birtuálissá vált.⁶¹ Főleg az ottományi kultúrában, de a hatvani kultúrában is találunk kapcsolatokat a Maros kultúrával. A három kultúra érintkezésére legjellemzőbb bizonyíték a battonyai temető, ahol egyetlen temetőegyüttesben a hatvani, ottományi és Maros kultúra jellegzetes leletei együtt fordulnak elő.⁶²

A csontvázas és hamvasztásos temetkezések uralkodó vagy alárendelt szerepe, arányuk, területileg kialakult hagyományok hosszú időn keresztül történt érvényesülését bizonyítja a korabronzkorban. Az uralkodó rítustól eltérő kivételek külső hatást, talán kisebb embercsoportok beáramlását tükrözik. Ez utóbbiak rövid ideig, talán egy-két generációig őrizték hagyományukat a temetkezési rítusban, mielőtt feloldódtak a helyi népesség tömegeiben. A temetkezési rítus nagy területeket és nagyobb közösségeket is érintő változásának egyelőre többféle magyarázata is lehetséges.

Schreiber Rózsa

⁵⁵ Kalicz—Schreiber R., SIA 1981, 81—85; Schreiber R., BpR 26 (1984) 131—143.

⁵⁶ Bóna I., i. m. 1960, 15; Schreiber R., ArchÉrt 99 (1972) 7—9. képek; Kalicz—Schreiber R., i. m. 1981, 9. t.; Ua., i. m. 1984, 51. t. 12—23.

⁵⁷ Kalicz N., i. m. 1982, 129—132; Ua., i. m. 1984, 192—196, 201—205.

⁵⁸ Kalicz N., i. m. 1968, 143—149; Ua., i. m. 1984, 195—196.

⁵⁹ Bader, T., i. m. 135.

⁶⁰ Bóna I., i. m. 1975, 125.

⁶¹ Székely Z., SCIVArch 17 (1966) 125—135.

⁶² Gazdapusztai A. és Gazdapusztai Gy., ActaAntArch 12 (1968) 5—61.

FRÜHBRONZEZEITLICHES SKELETTGRAB AUF DER CSEPEL-INSEL

Auszug

Im Gebiet Ungarns ist der Bestattungsritus der Frühbronzezeit (Zeitspanne nach der Badener und der Vučedol-Kultur)^{1–2} mannigfaltig, jedoch war im Großteil des Landes die Brandbestattung in Übergewicht. Die Brandbestattung war auch für die Makó- und Nyírség-Kulturen charakteristisch.^{12–21} Vorläufig ist die Beurteilung der Bestattungsart der Somogyvár—Vinkovci-Kultur unsicher. Aus dieser letzteren Kultur kennen wir einige Skelett- und Brandbestattungen, ihre Proportion ist aber unbekannt.^{4–11} So lassen sich die Gesetzmäßigkeiten der Somogyvár—Vinkovci-Kultur betreffs der Bestattung heute noch nicht beurteilen. Für die Maros-

Kultur war von den Anfängen an (Óbéba—Pitvaros-Gruppe) bis zum Ende (jüngste Phase der Szőreg—Perjámos-Kultur) die Körperbestattungsweise charakteristisch.^{33–34} Die einigen Brandgräber widerspiegeln einen fremden Einfluß.^{35–36}

Die in größerer Zahl erschlossenen Bestattungen der Nagyrev-Kultur ermöglichen uns eine differenziertere Beurteilung. Von ihren Anfängen an bis zur spätesten Phase war die Brandbestattungsweise vorherrschend.^{23,29} In einigen Fällen kommen auch Skelettbestattungen vor.³⁰ In der Theißgegend können wir die vereinzelt Skelettbestattungen unter den überwiegenden Brandbe-

stattungen der Nagyrév-Kultur dem Einfluß der Maros-Kultur zuschreiben.³⁷

In der Umgebung von Budapest ist in der Glockenbecher—Csepel-Gruppe (Frühbronzzzeit IIa) die Brandbestattung charakteristisch, insbesondere in der Form der Urnen- und in geringerer Zahl der Brandschüttungsbestattung.²⁶ Die echten Glockenbecher kommen mehrere Male in Skelettgräbern vor.^{24,27,28} Die Proportion der Skelettesbestattungen schwankt in den erschlossenen Gräberfeldern oder Gräberfeldabschnitten zwischen 10—15%.²⁵ Aus der jüngeren Phase der Glockenbecher—Csepel-Gruppe (Frühbronzezeit IIb) sind ausschließlich Brandschüttungsbestattungen bekannt.³⁸

Vom Anfang der jüngeren Phase der Nagyrév-Kultur (Frühbronzezeit IIIa) stehen uns im ganzen Verbreitungsgebiet nur wenige bekannte Bestattungen zur Verfügung. Die meisten sind Brandbestattungen, jedoch wurden in der Theißgegend auch einige Skelettgräber gefunden. In der Umgebung von Budapest ist neuerdings auch an zwei Stellen je ein Skelettgrab zum Vorschein gekommen: in Szigethalom⁴⁴ und in Budapest, XI. Pannónalmi Str. Dies die Budafok—Diósd-Phase der Nagyrév-Kultur an der Donau (Frühbronzezeit IIIa) und das Zeitalter der Anfänge der Tell-Siedlungen. Im Fundmaterial können viele Beziehungen mit der Maros-Gegend entdeckt werden.^{41—43, 48—51, 53} Auch das erörterte Skelett-

grab von Szigethalom und seine Funde (Abb. 1—3) betonen die einst vorhanden gewesenen Zusammenhänge mit der Maros-Kultur.^{45—46} Auf eine ähnliche Schlußfolgerung kamen wir auch im Laufe der Auswertung des Grabfundes von Budapest, XI. Pannónalmi Str.⁵²

In der spätesten Phase der Nagyrév-Kultur (Frühbronzezeit IIIb) kam es ausschließlich zu Urnenbestattungen.⁴⁷ Ein unter besonderen Umständen gefundenes Skelett im Gebiet von Budapest war eine nicht regelmäßige Bestattung: sie kam aus einer Opfergrube hervor.⁵⁵

Die vorherrschende oder untergeordnete Rolle, Proportion der Skelett- und Brandbestattungen beweist, daß in der Frühbronzezeit territorialausgestaltete Traditionen lange Zeit hindurch zur Geltung gekommen sind. Die dem vorherrschenden Ritus abweichenden Ausnahmen widerspiegeln eine äußere Wirkung, vielleicht die Einströmung von kleineren Menschengruppen. Diese letzteren bewahrten eine kurze Zeit, vielleicht ein-zwei Generationen lang ihre Tradition im Bestattungsritus, bevor sie in der örtlichen Bevölkerung aufgegangen sind. Für die Änderungen, denen große Gebiete und auch größere Gemeinschaften in Bestattungsritus ausgesetzt waren, gibt es vorläufig mehrere Erklärungen.

R. Schreiber

KÉSO VASKORI — KORA CSÁSZÁRKORI LELETEK TÓTKOMLÓSRÓL

Tótkomlós község (Békés megye) belterületének északi részén, a Vegyesipari Vállalat Lenin u. 63. sz. alatti telepén, amely a Száraz-ér jobb oldali, keleti partján terül el, 1975 novemberében vízvezeték árkanak ásása közben, mintegy 80 cm mélyen régészeti leletekre bukkantak. Az ezt követő helyszíni szemle idejére az árkot már visszatemetették, mindössze azt állapíthattuk meg, hogy egy csontvázas sír került elő, amelyből a csontokat nem őrizték meg csak a mellékleteket. E lelet-együttes közreadásával adalékot próbálunk szolgáltatni a vidék időszámításunk kezdete körüli történetének, régészetének kutatásához.¹

1. sír

A megtalálók elbeszélése alapján feltételezhetjük, hogy nyújtott csontvázas lehetett, irányítása ÉNY — DK.

Mellékletek: 1. A koponya környékén közép La Tène formára emlékeztető, kétfagú, széles spirálszerkezetes, bronzlemezes fibulapár, töredékes, torzult állapotban. A lapított huzal formájú kengyel a láb felőli részen kiszélesedve tűtartót alkot. Az innen visszahajló láb lemezesen, egyenletesen tovább szélesedve felfut a fejrészig, az itt található lyukon áthalad a kengyel huzalja. Díszítése hátoldaltól poncolt és vésett; a fej felőli részen három, a láb felőli részen egy, középen két koncentrikus, kettős pont-kör ponc látható, amelyeket deltoid formában haladó, vésett, egyenes vonalak kötnek össze. A fejhez közel eső részen vésett, vízszintes vonal zárja le a mintát. A láb felőli részen, a széleken ferde vésett rovátkolt díszítés figyelhető meg; mivel a szegély többi része letördelgett, ez a minta tovább nem követhető. Az épebben megmaradt példány hossza: 10,6 cm (1. kép 1–2; 2. kép 1–2).

2. A jobb alkaron félkör keresztmetszetű, nyitott végein elkeskenyedő, bronz karperec. Legnagyobb átm.: 6,1 cm (1. kép 3; 2. kép 3).

3. A lábaknál sárgásszürke, foltos, kézzel formált, durva anyagú, erősen szemeses iszapolású *fuzék formájú edény*. Pereme kihajló, vállán három szimmetrikusan elhelyezett bütyök látható. M.: 13 cm. Szátm.: 10,3 cm. Fátm.: 7,2 cm (3–4. kép).

A lelet-együttes körmeghatározás szempontjából legérdekesebb része a bronz fibulapár, tudomásunk szerint párhuzamai eddig nem ismeretesek hazánk területéről. Ilyen fibulák nagy tömegben kerültek elő a Belorusszia, Ukrajna területén elterjedt zarubinci kultúra temetőiből. Ezek közül a középső La Tène típusú fibulákra A. K. Ambroz által felállított beosztás szerint IV (IVb) típusal rokoníthatjuk leginkább a tótkomlói példányokat.² A szerkezeti megoldást tekintve legközelebb a Velemiesi I. lelőhely 50. sírjában, valamint a Velemiesi II. lelőhely 21., 25. sírjában talált példányok állnak,³ azzal a különbséggel, hogy míg ezeknél a lábat és a kengyelt egy, a lábon két helyen átfűzött huzallal erősítik egymáshoz,

addig a tótkomlói példányok esetében magát a kengyelt fűzik át a láb felső lemezes részén. A láb díszítését tekintve a legközelebbi párhuzamként szintén a Velemiesi I. lelőhely 50., illetve 127. sírjából, valamint a Velemiesi II. lelőhely 33. sírjából származó darabokat említhetjük.⁴

A nagyfokú egyezések ellenére sem tételezhetünk fel közvetlen kapcsolatot a tótkomlói leletek és a zarubinci kultúra fibulái között. Hasonló, ún. „kopja formájú” fibulákat — igaz, sokkal kisebb számban a Balkán-félsziget északi részéről is ismerünk, kelta — illír körből, K. V. Kaszparova kutatásai szerint ezek lehettek a zarubinci típusú fibulák elődei,⁵ valószínűnek tarthatjuk, hogy a jövőben előkerülnek olyan átmeneti példányok, amelyek a tótkomlói fibulákat nemcsak területileg, hanem tipológiailag is az észak-balkáni kör leleteihez kapcsolják. Ez utóbbiak egy részében a láb még alig szélesedik ki; más részükénél (a legközelebbi lelőhely Belgrád) megtalálható ugyan a zarubinci kultúra példányaira és a tótkomlói darabokra jellemző, lemezesen kiszélesedő láb, viszont sokkal kisebbek náluk.⁶ Így a pontosabb körmeghatározásnál inkább a több formai hasonlóságot felmutató, bár földrajzilag távol eső szovjet-unióbeli leleteket kell alapul vennünk, mint a viszonylag közelebb eső, de más szerkezetű és kisebb méretű jugoszláviaiakat. A zarubinci kultúra középső La Tène típusú fibuláin belül IV. csoport az i. sz. I. sz. I. felére keltezhető,⁷ nagyjából erre az időszakra tehetjük a tótkomlói példányokat is.

Ennél sokkal tágabb időhatárokat adnak a csontváz lábánál talált edény analógiái. Ilyen típusú fazekakat a dáknak tartott késő vaskori, illetve kora római kori leletek között találunk mind a kelet-magyarországi,⁸

⁴ Уо., табл. 17. 24., табл. 23. 6–7. табл. 30. 2–3.

⁵ Kaszparova, K. B., Некоторые типы фибул зарубинцевой культуры (к вопросу о ранней дате и юго-западных связях). Проблемы археологии 11 (Ленинград, 1978.) 84–85.; Уб., О фибулах зарубинцевского типа. Археологический сборник 18 (Ленинград, 1977.) 70–74., рис. 1.

⁶ Уб., Роль югозападных связей в процессе формирования зарубинцевой культуры. СА 1981 № 2. 62., рис. 3., Уб., О фибулах... 74. A dák kincsleletekből ismert, hasonló fibulák (Fettich, N., Acta ArchHung 3 (1953) 25–27. ábra; XXXIV. t.; XXXVI. t. 1–3.; XXXVII. t. 1–3.; XXXVIII. t. 1–3., Horedt, K., Die dakischen Silberfunde. Dacia (n. s.) 17 (1973) 127–167., 2. ábra A3a, A3b) vagy más formát, vagy más szerkezeti megoldást mutatnak. A díszítésre vonatkozóan I. még a hasonló korú öveken látható mintákat: Kovács T., Savaria 16 (1982) 145–159.

⁷ Амброз, А. К., 17., Kaszparova, K. B., О фибулах... 75.

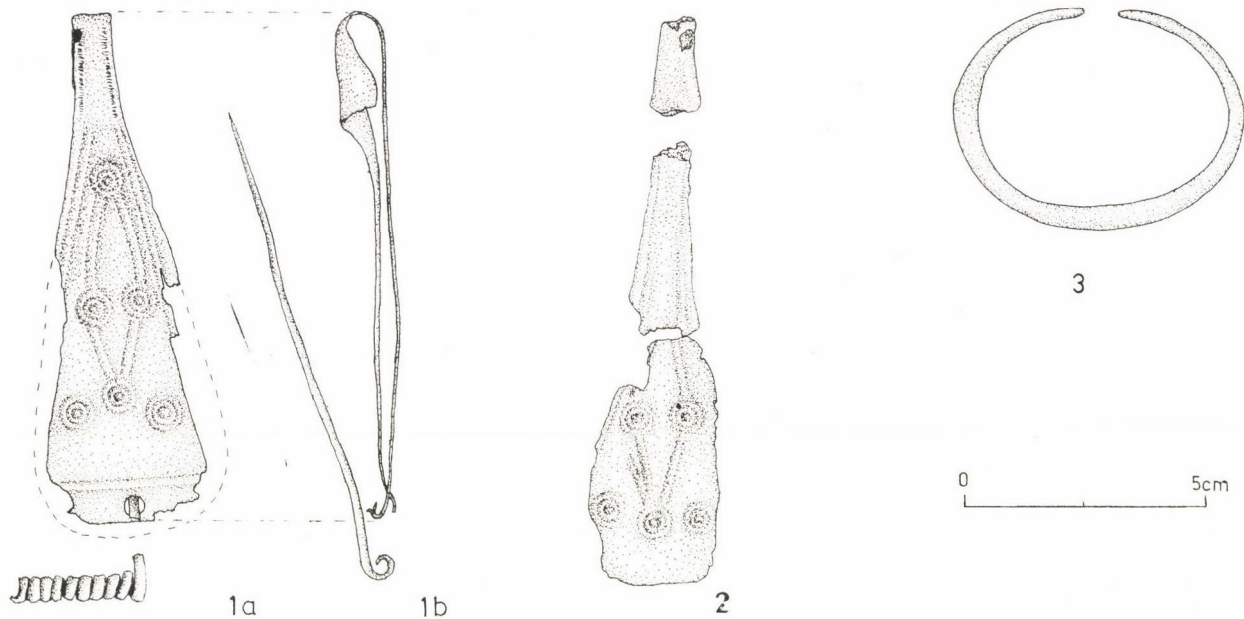
⁸ Az alföldi területek legkülönbözőbb pontjairól előkerülnek ilyen vagy ehhez hasonló edények. M. Nepper I., Hajdúhadház területe a népvándorlás koráig. In Hajdúhadház múltja és jelene. A Hajdú-Bihar megyei Levéltár Közleményei 2. (Gyula 1972) 20. — Hajdúhadház. Párducz M., A szarmatakor emlékei Magyarországon I. AH XXV (1941) XX. t. 10–11. — Csanytelek-Dilitör, Jászberény-Fehértói homokbánya. Visky, Zs., Die Daker am Gebiet von Ungarn. MFMÉ 1970–1. I. ábra 4., I. tábla 10. — Orosházi tanyák, Csongrád-Szántó.

¹ A leletek a békéscsabai Munkácsy Mihály Múzeumban találhatóak 76.140.1–4. leltári szám alatt.

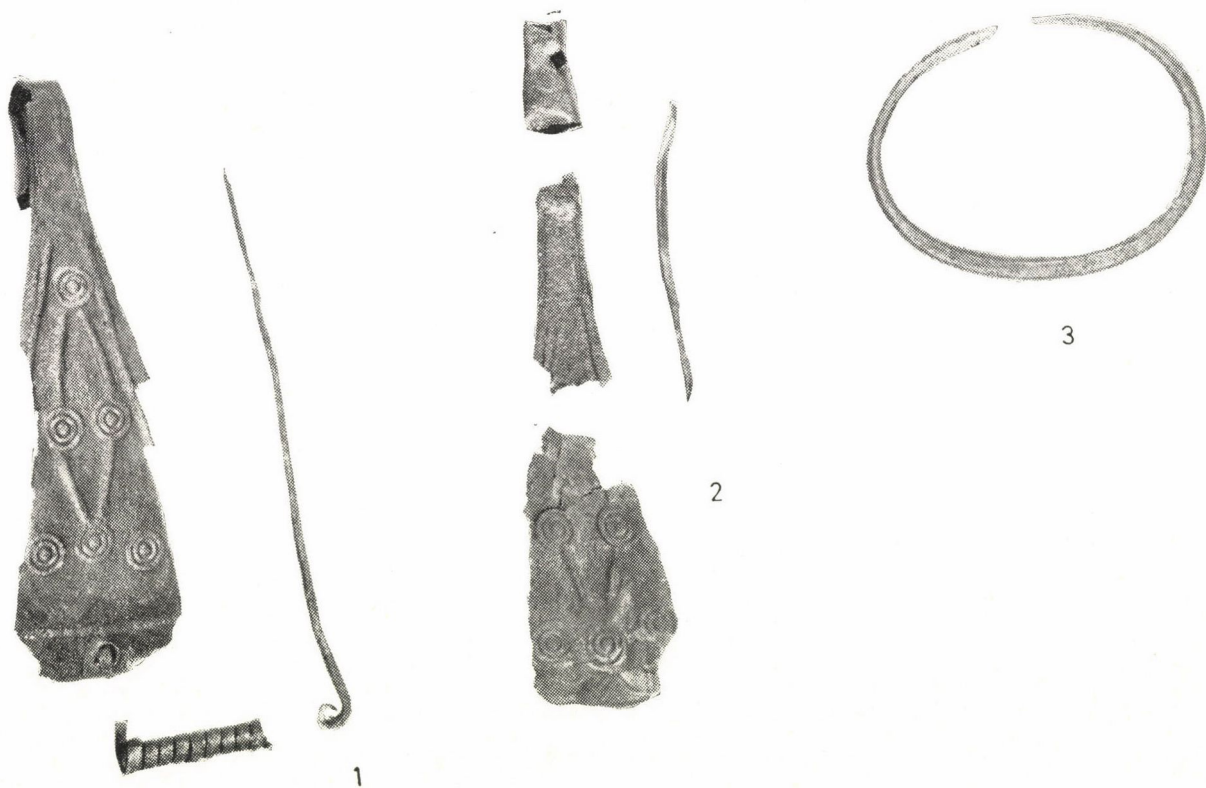
² Амброз, А. К., Фибулы юга европейской части СССР. САИ Вып. Д 1–30 (1966) 17., табл. 2. 9., 10.

³ Кухаренко, Ю. В., Памятники железного века на территории Полесья. САИ Вып. Д 1–29 (1961) табл. 17. 24., табл. 29. 27., табл. 30. 19.

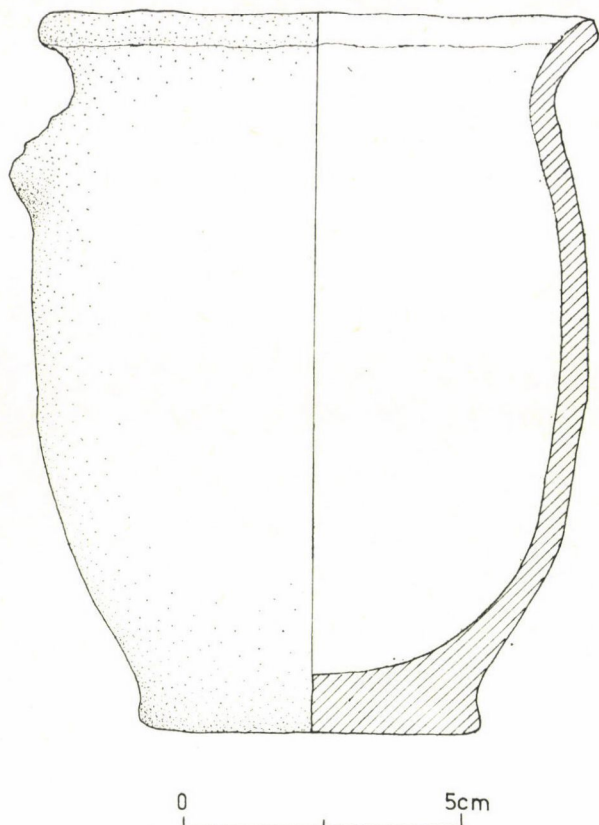

1. kép. Tótkomlós. 1–2. Bronz fibulapár. — 3. Bronz karperec
Abb. 1. Tótkomlós. 1–2. Bronzenes Fibelpaar. — 3. Bronzearmring

2. kép. Tótkomlós. 1–2. Bronz fibulapár. — 3. Bronz karperec
Abb. 2. Tótkomlós. 1–2. Bronzenes Fibelpaar. — Bronzearmring

3. kép. Tótkomlós. Agyagedény
Abb. 3. Tótkomlós. Tongefäß

4. kép. Tótkomlós. Agyagedény
Abb. 4. Tótkomlós. Tongefäß

mind a romániai⁹ területeken. Ez a forma az i. e. I. századtól az i. sz. I. századig megtalálható, ezen belül egyelőre finomabb elhatárolás nem lehetséges.¹⁰

A sír korát tehát a fibulapár alapján az i. sz. I. század első felére tehetjük, ugyanakkor bizonytalan az etnikai meghatározása, valószínűleg akkor sem mondhatnánk erről az egyetlen sírról bizonyosat, ha hiteles feltárásból származna. Az ilyen típusú edényeket, mint

fentebb említettük, a dákokkal szokás összefüggésbe hozni. Ugyanakkor nincs egységes álláspont a vidék erre az időszakra vonatkozó népességi viszonyait illetően.¹¹ Így ennek a kérdésnek eldöntését egyelőre további kutatások, feltárások eredményeire kell bízunk.¹²

Szabó J. József

⁹ Különösen sok és nagyfokú hasonlóságot mutató párhuzamokat ismerünk a közeli Pécskáról (Pecica). *Crăsan, I. H.*, *Ceramica geto-dacică*. (București, 1969) LXXV. t. 3., 7.; LXXVII. t. 3.; LXXXVIII. t. 1., 8.; LXXX. t. 6.

¹⁰ *Uo.*, 161–163., 216.; *Visy, Zs.*, i. m. 24.

¹¹ *Maráz B.*, *ArchÉrt* 104 (1977) 59., 64. jegyzet; *Visy, Zs.*, i. m. 29.

¹² Ezúton is köszönetet mondok K. V. Kaszparovának az 1982. VII. 19-én kelt levelében adott tanácsokért, valamint Vaday Andreának a feldolgozás közben nyújtott segítségért.

SPÄTEISENZEITLICH-FRÜHKAISERZEITLICHE FUNDE AUS TÓTKOMLÓS

Auszug

1975 wurden in der Gemeinde Tótkomlós, unter Lenin-Gasse Nr. 63, anlässlich der Wasserleitungsanlage archäologische Funde gestört, die wahrscheinlich zu einem NW–SO orientierten Skelettgrab gehörten.¹

Das interessanteste von diesen Funden ist das neben dem Schädel gefundene *bronzene Fibelpaar von mittel-lätenezeitlichem Schema* (Abb. 1. 1–2; Abb. 2. 1–2). Die eine Fibel ist zwar deformiert, blieb aber verhältnismäßig intakt; der Kopf ist von spiraler Konstruktion, der Bügel drahtförmig, der Fuß aus Blech, mit gepunzten bzw. eingekerbten Mustern verziert. Die allernächsten Analogien dieses Fibeltyps kommen massenhaft in der Zarubinci-Kultur Belorussiens und der Ukraine vor,^{2–4}

einige ähnliche Stücke sind auch im nördlichen Teil der Balkanhalbinsel anzutreffen.^{5–6} Diese Varianten der Fibeln können wir auf die erste Hälfte des 1. Jhs u. Z. datieren.⁷

Der am rechten Arm gefundene *bronzene Armring* von halbbogigem Querschnitt und offenem Ende (Abb. 1. 3; Abb. 2. 3) ist eine allgemein verbreitete Form.

Bei den Füßen des Skeletts wurde ein aus schlechtem Ton *handgemachter Topf* gefunden (Abb. 3–4). Sein Rand ist ausladend, an der Schulter befinden sich drei Buckel. Solche Gefäße kommen in Fundkomplexen vor, die im allgemeinen für dakisch gehalten werden.^{8–10}

J. József Szabó

RÓMAI CSÁSZÁRKORI LÁDIKA AZ AQUINCUMI CANABAE ÉSZAKI RÉSZÉRŐL

A Miklós tér és a Búvár utca területén sírban találtak egy ládika előlapot bronz vereteivel együtt. A tárgyakat a Budapest Történeti Múzeum őrzi.

A bronz veretek az előkerüléskor még rajta voltak a fán. Eléggyé rossz megtartásúak voltak, így a restaurálás folyamán kisebb-nagyobb darabokra törtek szét. Restaurálás után elkészült a bronzlemezek kiegészítése és a teljes ládika helyreállítása.¹

Nézzük a restaurált és részben kiegészített tárgyakat:

1. A ládika fa előlapja, ltsz. 83.3.1. Mérete: 23,9 × 13,7 cm. Ahol a fa bronzal volt fedve, ott világosabb, így a helyreállításnál nem jelentett problémát, hogy melyik lemez hol volt, ezt mutatta a lemezek rajzolata. A fában megőrződött a zár néhány alkatrésze is.

2. Zárfedőlemez, bronz, ltsz. 83.3.2. Mérete: 8,0 × 8,0 cm. Közepén hármassal domborított koncentrikus körrel, szélén pedig kettős pontsorról van díszítve (1. kép 1.). Ilyen kettős pontsor díszítése van egy intercisai kis töredéknek,² továbbá egy másik intercisai ládikaveretnek, amely még koncentrikus körökkel is díszítve van.³

3. Gyűrűkulcs, vas, hátoldalán famaradványokkal. Ltsz. 83.3.19. Átm. 2,2 cm. (1. kép 2a–b.)

4. Éllem, bronz, ltsz. 83.3.3. (1. kép 3a–d.). Az egyik darab erősen ki van egészítve, jóllehet a kiegészítés még nincs befejezve, széléről ugyanis hiányzik az egykor még meglevő kettős pontsor díszítés (3a). Mérete: 5,0 × 13,8 cm. Ezzel az éllemmel szimmetrikus másik éllemből kisebb töredékek maradtak meg. A fénykép restaurált, de még ki nem egészített állapotukat mutatja (3b–d).

5. Bronz élpántok a ládika hátsó éleiről. Ltsz. 83.3.6. Megmaradt hosszuk 2,2–2,5 cm között van. Négy darab (1. kép 4.).

¹ A restaurálást, a kiegészítést és a helyreállítást Hervainé Nagy Judit végezte, az asztalos munkákat Balázs Gyula készítette. Kőfalvi Vidor a fa anyagát vizsgálta meg. Eredménye, hogy a ládika cédrusból készült. A fémvizsgálatot Papp János végezte. A természettudományos vizsgálatok eredményeit készítőik a MittArch-Inst-ben közölték. 15 (1986) 363–373.

² MNM ltsz. 136.1910.2. D. Gáspár, Römische Kästchen aus Pannonien. MittArchInst 15 (1986) kat. nr. 511 — a továbbiakban: Gáspár kat. nr. Radnóti A., Möbel- und Kästchenbeschläge, Schlösser und Schlüssel. Intercisa II. Geschichte der Stadt in der Römerzeit. A H XXXVI. Budapest 1957. Nr. 132. Taf. LX. 6. Abb. 75. — továbbiakban: Radnóti 1957. (Gáspár kat. nr. 600.) Megjegyzendő, hogy a koncentrikus körök más formátumúak, mint az óbudai vereten.

6. Fül két sasszöggel, bronz, ltsz. 83.3.7. (II. kép 1.). Egymással szembeforduló delfinek alkotják. Ép. H: 11,0 cm. Sasszögek hossza: 3,4 és 5,2 cm. Legközelebbi analógiáit a Podunajské Múzeum őrzi, amely tárgyak feltehetően Brigetioból valók.⁴

7. Fülalátétlemez, bronz, ltsz. 83.3.7. Felsőépen domborított koncentrikus körökkel, szélén kettős pontsorról van díszítve (2. kép 2.).

8. Kör alakú bronz lemezek. Négy darab, ltsz. 83.3.4. Domborított koncentrikus körökkel vannak díszítve. Átmérőjük a kiegészítés után 2,5 cm. (2. kép 3.). A körök domborításának megoldására analógia lehet egy intercisai veret,⁵ felszerelését illetően viszont a budaújlaki ládikát említhetjük.⁶

9. Kör alakú bronz lemez, ltsz. 83.3.5. Domborított körrel, szélén pedig pontsorról díszített (2. kép 4.). Átmérője 4,2 cm. Legközelebbi analógiája Intercisából van.⁷

10. Szögfejek, bronz, ltsz. 83.3.10. Egyik sem ép. Négy darab. A képen látható ötödik kis bronz töredék valószínűleg a zárfedőlemezhez tartozhatott eredetileg (2. kép 5.).

11. Szögek bronz, ltsz. 83.3.9. Fej nélküli 16 darab szög. Átlagméretük: 1,8 m (2. kép 6.).

Ez az új óbudai lelet több szempontból fontos: a) megmaradt a fája, benne a mechanikai részekkel, így ezekre vonatkozóan bővültek ismereteink. b) Bronz lemezei eredeti helyükön őrződtek meg, így értelmezhetővé vált néhány — már korábban ismert, de csak töredékeiben fennmaradt — lelet.⁸

A lemezek felszerelését illetően a ládikát a IV. csoportba sorolhatjuk (3. kép).

Keltezésére vonatkozóan a lelő körülmények, amelyekről az előzőekben Szirmai Krisztina számolt be⁹, késő római meghatározást javasolnak. Az analógiák, valamint a lemezek stílusa viszont a ládikát pontosabban keltezik; méghozzá a 280 és a 320-as évek közé.

Gáspár Dóra

⁴ Ltsz. II. 4347. (Gáspár kat. nr. 1771.), ltsz. II. 4779 (Gáspár kat. nr. 1825.)

⁵ Radnóti 1957. Nr. 17. Abb. 87. (Gáspár kat. nr. 396); A többi irodalomban épp ezek a kis körök nincsenek említve.

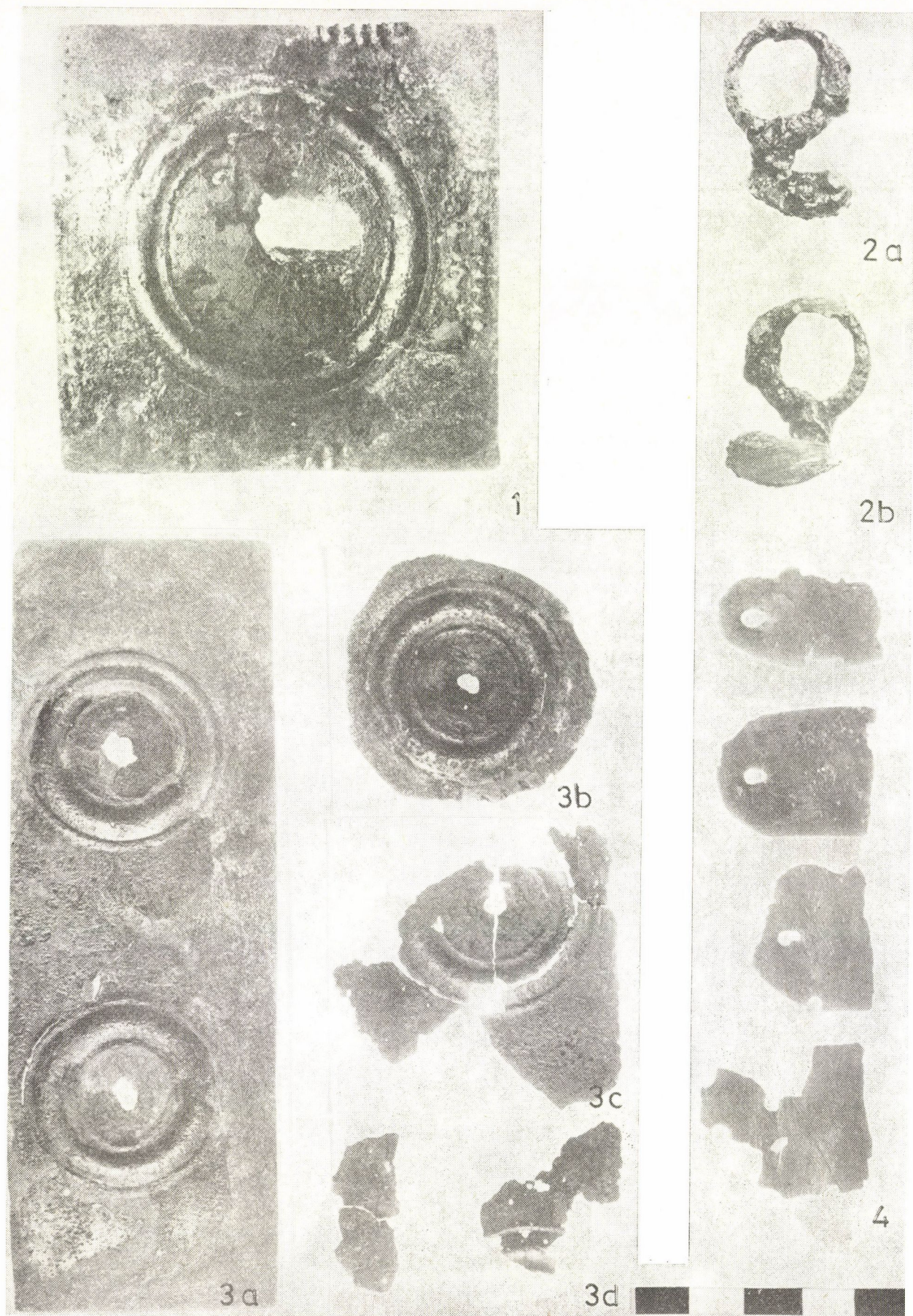
⁶ Rhé Gy. Múzeumi és Könyvtári Értesítő 1. 1907., 189. (Gáspár kat. nr. 338).

⁷ Radnóti 1957. Nr. 48. Taf. LX, 1. (Gáspár kat. nr. 464).

⁸ L. a 2. és 6. jegyzetknél hivatkozott darabokat.

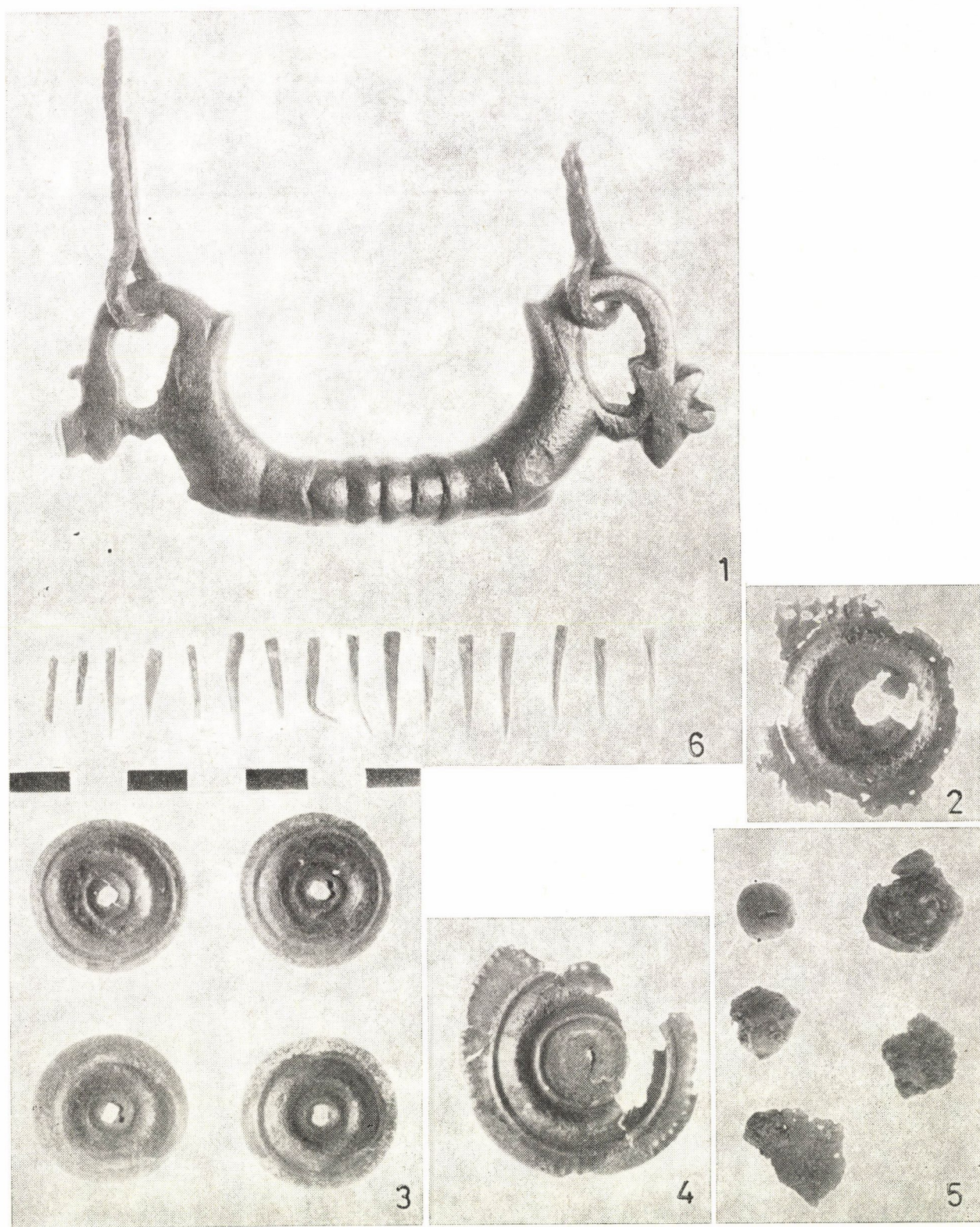
⁹ Későrómai sírok az aquincumi canabae északi részén. ArchÉrt 112 (1985) 221–239.

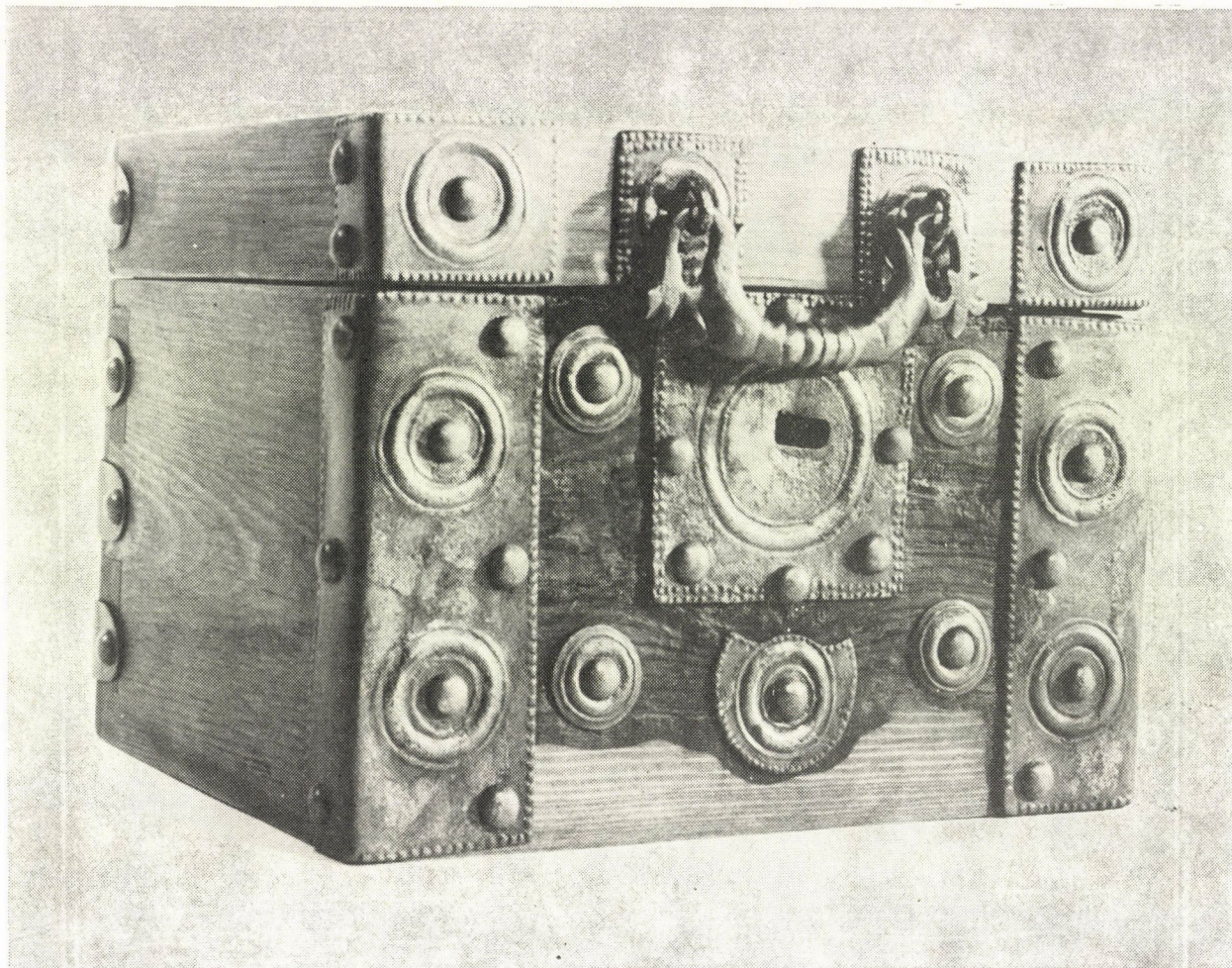
1. kép 1–4. Óbuda, Búvár u. A ládika veretei és kulesa
 Abb. 1. 1–4. Óbuda, Búvár-Gasse. Die Beschläge und der Schlüssel des Kästchens

2. kép 1–6. Óbuda, Búvár u. A ládika veretei és füle
 Abb. 2. 1–6. Óbuda, Búvár-Gasse. Die Beschläge und der Griff des Kästchens

3. kép. Óbuda, Búvár u. A helyreállított ládika
Abb. 3. Óbuda, Búvár-Gasse. Das rekonstruierte Kästchen

RÖMISCHES KAISERZEITLICHES KÄSTCHEN AUS DEM N-TEIL DER CANABAE VON AQUINCUM

Auszug

Das Kästchen aus der Búvár-Gasse ist ein sehr glücklicher Grabfund, denn es waren beim Vorkommen noch die bronzenen Bestandteile (Abb. 1–2.) auf das Holz montiert. Der Fund bewahrte auch weitere Teile des Schlosses. Seine gute Dokumentation während der Ausgrabung ermöglichte die Restaurierung des Kästchens (Abb. 3).

Die Bronzeplatten wurden in der Römerzeit wahrscheinlich schon sekundär auf dieses Kästchen montiert. Die Herstellungszeit läßt sich zwischen die Jahre 280 und 320 setzen.

D. Gáspár

AZ AVAR TÖRTÉNELEM FORRÁSAI IX.: AZ ELSŐ AVAR KAGANÁTUS HATALMA CSÚCSÁN (603–624)¹

BEVEZETÉS

„Az avar történelem forrásai” korábbi közleményeinek (I., II., III., IV 1., IV 2., V., VI 1., VI 2., VII., VIII.) megjelenési helye az Archaeologiai Értesítőben: 105 (1978) 78–90; 106 (1979) 94–111, 231–243; 107 (1980) 86–97, 201–213; 108 (1981) 81–88, 218–232; 109 (1982) 136–144; 110 (1983) 89–99; 111 (1984) 51–69. Ezekben az előző publikációkban a források és a gyakrabban idézett modern munkák (könyvek, cikkek) jelölésére rövidítéseket használtunk; a szóban forgó abbreviációkat jelen közleményben is alkalmazzuk.

Először ebben a IX. fejezetben citáljuk a következő forrásokat:

*Additamenta ad Chronica maiora Isidori Hispalensis I. Auctarium anni DCXXIV*² = *Chronica Minora* saec. IV. V. VI. VII. Rec. Th. Mommsen II. (Monumenta Germaniae Historica. Auctores Antiquissimi XI.) Berolini 1894 (Repr. 1961) 490.

*Chronica Palaeorussica, quae dicuntur Nestoris*³ = D. S. Lihačev, B. A. Romanov, V. P. Adrianova-Peretc: *Povest' vremennyh let I., II.*, Moskva–Leningrad 1950.

*Chronicon Paschale*⁴ = *Chronicon Paschale*. Rec. L. Dindorf(ius), Bonnæ 1832.

*Constantinus Lascaris*⁵ = *Kōnstantinou Laskareōs anekdotos synopsis historion nyn to prōton ekkidomenē hypo Sp. Lamprou, Athēnai* 1910.

*Continuatio Hispana Historiae Isidori Hispalensis*⁶ = *Chronica Minora* saec. IV. V. VI. VII. Rec. Th.

Mommsen II. (Monumenta Germaniae Historica. Auctores Antiquissimi XI.) Berolini 1894 (Repr. 1961) 334–368.

*Epistolae Wisigothicae*⁷ = *Epistolae Wisigothicae*. E. d. W. Gundlach: *Epistolae Merovingici et Karolini aevi I.* (Monumenta Germaniae Historica. Epistolae III.) Berolini 1892 (Repr. 1957) 658–690.

*Georgius Monachus*⁸ = *Georgii Monachi Chronicon*. Editio Carolus de Boor. Lipsiae 1904.

Georgius Pisida, Carmina inedita = L. Sternbach, *Georgii Pisidae carmina inedita*: Wiener Studien 13 (1881) 18, 14 (1882) 51–68. A szerzőre vö. ArchÉrt 105 (1978) 80.

*Inscriptio Thessalonicensis de Sancto Demetrio*⁹ = *Hē basilikē tou Hagiou Dēmētriou Thessalonikēs hypo Geōrgiou A. Sōtēriou ... kai Marias G. Sōtēriou, Athēnai* 1952, 193–194, pin. 63–64.

*Iohannes episcopus urbis Nikiu*¹⁰ = *The Chronicle of John, Bishop of Nikiu*. Translated from Zotenberg's *Ethiopic Text* by R. H. Charles. Oxford 1916.

*Isidorus Hispalensis, Chronica (editio a. 624)*¹¹ = *Chro-*

M. C. Díaz y Díaz: *Archivum Latinitatis medii aevi*. Bulletin Du Cange 22 (1952) 80.

⁷ A levélggyűjtemény formájában fennmaradt episztolák zöme a 610-es évekből való (a legkorábbi darab egyébként 586 utáni, a legkésőbbi 652 körül íródott). Lásd Gundlach, W., *Der Anhang des III. Epistolae-Bandes der Monumenta Germaniae Historica*: *Epistolae ad res Wisigotorum pertinentes in: Neues Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde* 16 (18.) 9–48. — Potthast IV 360.

⁸ A krónika röviddel 867 után íródott. Részleteit tartalmazza a következő két kivonatgyűjtemény: *Excerpta de legationibus*, *Excerpta de insidiis* (*Excerpta historica iussu Imp. Constantini Porphyrogeniti confecta I., II.*) edidit C. de Boor, Berolini 1903, 1905; az excerptumot azonban külön nem idézem, ha annak textusa tartalmi eltérést nem mutat fel a közvetlen szövegahagyományozástól. — BMÖKF I 2., 147 (*Szádeczky-Kardoss S.*); FBJ I 247–248 (*Rajković, M., Tomić, Z.*); FGHB IV 42–57 (*Dujčev, I.*); FHD II 633–636 (*Mihăescu, H.*); Hunger I 347–351; *Karayannopulos* 202–203 (Nr. 210); *Moravcsik* I 277–280; *Potthast* IV 680–681; *Tusculum-Lexikon* 277–278.

⁹ A mozaik felirata a VII. század második negyedében vagy ez után keletkezett, 700 körüli időpontnál nem később. Vö. az idézett kiadás megjegyzéseit a szöveghez és az ábrázoláshoz. Lásd még A. Xyngopoulos, *Les mosaïques de l'église de Saint Démètre à Thessalonique, Thessalonikē* 1969, 22–23, pl. 11–14.

¹⁰ A szerző művét görögül (s részben talán koptul) írta a VII. század utolsó évtizedei táján; a munka arab fordítását 1602-ben tették át etióp nyelvre, s ez maradt fenn (csontán). Lásd Charles bevezetését az angol fordításhoz. Vö. még Butler, A., Fraser, P. M., *The Arab Conquest of Egypt...* Oxford 1978, p. XVIII–XXI, alibi. — *Gesch. CLO* 199, 254; Hunger I 325; *Tusculum-Lexikon* 404.

¹¹ A 636-ban elhunyt szerzőre lásd ArchÉrt 105 (1978) 80. Vö. még Bardenheuer V 401–416; *Brunhölzl* 74–91; *Manitius* I 52–70 (főleg 58–59); *Teuffel* III 540–544; *Tusculum-Lexikon* 368.

¹ A Miracula Sancti Demetrii részleteit Csillik Éva fordította, s részben ő is kommentálta. — Theodóros Synkellos Konstantinápoly 626-os avar ostromáról szóló szentbeszédének néhány részlete szerepel ebben a közleményben; ezek fordítása Makk Ferenc munkája, aki a következő közlemény társszerzője lesz.

² Még Isidorus életében († 636) írhatta egy ismeretlen nevű galliai férfi ezt a kiegészítést az Isidorus-féle *Chronica* 615 évi kiadásához. — Lásd Mommsennek a szövegközlés előtt (p. 489) elvasható megjegyzéseit.

³ Az orosz őskrónika bennünket foglalkoztató részét a XI. században fogalmazhatták bizánci történeti tradíció nyomán. — BMÖKF I 2., 208–210 (itt H. Tóth Imre ismerteti a forrást utalva a további szakirodalomra). *Karayannopulos* 291 (Nr. 384).

⁴ Ismeretlen nevű auctor 628 után fejezte be a krónika összeállítását. Hérakleios császár idejére a kortárs szerző megbízható forrás. — BMÖKF I 2., 142–143 (*Olajos T.*); FBJ I 143–149 (*Barišić, F.*); FGHB III 68–84 (*Tăpkova-Zaimova, V.*); FHD II 583–588 (*Popescu, V.*); Hunger I 328–330; *Karayannopulos* 163 (Nr. 132); *Moravcsik* I 241–243; *Potthast* III 405–406; *Tusculum-Lexikon* 159; *Wattenbach–Levison* I 54–55.

⁵ † 1501. — Hunger I 503–504; *Karayannopulos* 403–404 (Nr. 586); *Moravcsik* I 353; *Tusculum-Lexikon* 464.

⁶ Az anonim *Continuatio* 754-ig terjedően tartalmaz híradásokat. Lásd Mommsen megjegyzéseit a szövegközlés előtt (p. 323–333). — Manitius I 59; *Potthast* III 644–645. — Nem tudtam elérni azokat a szövegjavítási javaslatokat, amelyeket Mommsen edíciójához közöl

- nica Minora saec. IV. V. VI. VII. Rec. Th. Mommsen II. (Monumenta Germaniae Historica. Auctores Antiquissimi XI.) Berolini 1894 (Repr. 1961) 424–481.
- Menologium Horsens*¹² = L. Heiberg, Ein griechisches Evangeliar: Byzantinische Zeitschrift 20 (1911) 498–508.
- Nicephorus Patriarcha*¹³ = Nicephori archiepiscopi Constantinopolitani opuscula historica. Edidit Carolus de Boor, Lipsiae 1880. Ez a szövegközlés (I–77 old.) nem értékesítette Nicephorus Patriarcha „Breviarium”-ának londoni kéziratát (vagy más felfogás szerint Traianus Patriciusnak a londoni kódexben fennmaradt művét, amely Nicephorus forrása lehetett); a szóban forgó Londiniensis textusáról tájékoztat L. Orosz, The London Manuscript of Nikephoros „Breviarium” (Magyar–Görög Tanulmányok 28.), Budapest 1948. (Az Orosz-féle szövegvariánsokra csak akkor leszek tekintettel az alábbiakban, ha azok a C. de Boornál lenyomtatott textushoz képest számottevő értelmi eltérést involváltnak.)
- Nicolaus Mysticus, Oratio de expugnatione Thessalonicae*¹⁴ = G. Tsaras, Nikolaou Patriarchou Homilia eis tēn halōsin tēs Thessalonikēs: Makedonika 1 (1940) 236–246.
- Prosperi auctarii Havniensis extrema*¹⁵ = Chronica Minora saec. IV. V. VI. VII. Rec. Th. Mommsen I. (Monumenta Germaniae Historica. Auctores Antiquissimi IX.) Berolini 1892 (Repr. 1961) 337–339.
- Synaxarium Constantinopolitanum, Memoria Avarorum*¹⁶ = H. Delehaye, Synaxarium ecclesiae Constantinopolitanae (Propylaeum ad Acta Sanctorum Novembris), Bruxellae 1902, 729–731.

¹² Heiberg rövid mutatóványt közöl a Horsens nevű dániai kisváros gimnáziumában őrzött pergamentkódex menológiumából. A liturgikus bejegyzéseket tartalmazó kézirat a X. (vagy a XI.) századból való.

¹³ A leendő (806–815 közötti) konstantinápolyi pátriárka († 828–829) számunkra fontos történeti művét, amelyet latinul Breviarium címen szokás idézni, 787 előtt fejezte be. — BMÖKF I 2., 145–146 (*Szádeczky-Kardoss S.*); FBJ I 239–244 (*M. Rajković, L. Tomić*); FGHB III 290–306 (*Beševliev, V., Tivčev, P.*); FHD II 625–630 (*Mihăescu, H.*); *Hunger* I 344–347; *Karayannopulos* 199–200 (Nr. 201); *Moravcsik* I 456–459; *Tusculum-Lexikon* 558–559.

¹⁴ A szónoklat Thessaloniké 904. évi tragédiájának a közvetlen hatása alatt íródott. — A szerzőre és műveire lásd *Beck* 550; FGHB IV 185–297 (*Zlatarski, V., Dujčev, I., Tivčev, P.*); FHD IV 10–15 (*Mihăescu, H.*); *Karayannopulos* 233 (Nr. 279); *Moravcsik* I 455–456; *Tusculum-Lexikon* 568–569.

¹⁵ Prosper Tiro krónikáját Hérakleios császár idején, valószínűleg 615 körül egészítette ki egy névtelen itáliai kompilátor azzal az anyaggal, amelyet egy kopenhágai kézirat tartott fenn az utókor számára. Míg Rosamunda gepida királylány, majd langobard királyné haláláig más írásokban is rendelkezésünkre áll ezzel a kiegészítéssel („auctarium”-mal) rokon történelmi anyag, addig az „auctarium” vége („extrema”) Agilulf langobard király haláláig közvetlenül párhuzamba állítható kútfők nélkül adja a maga tájékoztatását az eseményekről. Lásd minderre Mommsen szövegközlés előtti (p. 266–267) megállapításait.

¹⁶ A szóban forgó Synaxarium keletkezése az FGHB szerzői szerint a X. századra, Moravcsik szerint 1060–1080 tájára lenne visszavezethető. (A fő kézirat, a Berlinbe került Codex Sirmundianus persze XII–XIII. századi.) Valóságban különböző korokban keletkezett írások (redakció útján némileg egységessé szerkesztett) egybeállítása a konstantinápolyi synaxarium, amelyhez Delehaye az apparátusban számos más kéziratból nyomtat le párhuzamos anyagot. — Vö. *Beck* 251–252; BMÖKF I 2., 157–158 (*Szádeczky-Kardoss S.*); *Ehrhard* I 53 (jól jellemzi a Delehaye-féle anyagösszeállítás természetét); FGHB V 281–294 (*Tivčev, P., Jončev, L., Dujčev, I.*); *Moravcsik*, MTBF 128.

*Theodorus Syncellus, Homilia de depositione vestis Deiparae in Blachernis*¹⁷ = Hr. Loparev, Staroe svidetel'stvo o Položenii rizy Bogorodicy vo Vlahernah . . : Vizantijskij Vremennik 2 (1895) 581–628 (a görög szöveg és ósláv fordításai: 592–612).

*Thomas Archidiaconus, Historia Salonitana*¹⁸ = Thomas Archidiaconus: Historia Salonitana. Digessit Fr. Rački (Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalium 26. = Scriptorum 3.) Zagrabiae 1894.

Typicon Constantinopolitanum (ed. Dmitrievskij)¹⁹ = A. Dmitrievskij, Typika (Opisanie liturgičeskih rukopisej, hranjašihja v bibliotekah pravoslavnago vostoka I.) I., Kiev 1895.

Typicon magnae ecclesiae Constantinopolitanae (ed. Mateos)²⁰ = Le Typicon de la Grande Église. Ms. Sainte-Croix n° 40, Xe siècle . . . par Juan Mateos. Tome I., Roma 1962.

*Vita Sancti Domni*²¹ = Vita S. Domnii auctore Adamo Parisiensi: Acta Sanctorum Aprilis. Tomus II., Parisiis et Romae 1866, 7–8.

A forrásokhoz szóló irodalomtörténeti tájékoztatásban eddig a Tusculum-Lexikon 1963-as kiadását citáltuk. A jelen közleményben (és a következőkben) a kérdéses rövidítés a jóval korszerűbb 1982-es kiadásra utal. (Sajnos ugyanilyen korszerűsítést a Karayannopulos rövidítéssel idézett mű esetében nem tudtunk egyelőre foganatosítani; nem vált ugyanis még hozzáférhetővé Szegeden a bizánci történelem újjörög forrásfeldolgozását jobbal helyettesítő német változat: J. Karayannopulos, G. Weiss, Quellenkunde zur Geschichte von Byzanz [324–1453], Wiesbaden 1982.) A rendszeresen citálandó irodalomtörténeti tájékoztató művek sorába újonnan vonjuk be a következő írásokat:

Brunhölzl = Franz Brunhölzl, Geschichte der lateinischen Literatur des Mittelalters. Erster Band. Von Casiodor bis zum Ausklang der Karolingischen Erneuerung. München 1975.

Geard = Clavis Patrum Graecorum . . . cura et studio Mauricii Geard I., II., III., IV., Turnhout 1983, 1974, 1979, 1980.

Moravcsik, MTBF = Moravcsik Gy., A magyar történet bizánci forrásai, Budapest 1934 (ezt a munkát csak abban a kivételes esetben citáljuk, ha Moravcsik Byzantinoturcicája nem nyújt ennél kimerítőbb tájékoztatást).

Bardenhewer = O. Bardenhewer, Geschichte der altchristlichen Literatur I–V., Freiburg in Breisgau 1913–1932.

¹⁷ Ez a szentbeszéd 623-ban vagy közvetlenül ez után keletkezett. A szerzőre (és másik homiliájára) lásd ArchÉrt 105 (1978) 80. Loparev kiadása a prédikációnak csak a második felét adja, amelyben a bennünket érdeklő passzusok is állanak. A szónoklat első felét is tartalmazza F. Combefis, Historia haeresis monothelitarum (Novum Auctarium Bibliothecae Patrum II.), Paris 1648, 751–788. — *Beck* 545; Geard III 494 (Nr. 7935); Halkin Nr. 1058.

¹⁸ A szerző életideje kb. 1200–1268. — FBJ II 11–13, 30–31, 36–41, 46 (*Ferjančič, B.*); FLHB IV 267–268 (Str. Lišev).

¹⁹ A szöveg a IX. század végéről való, s egy patmosi kéziratban (No 266) maradt fenn. *Beck* 253; Ehrhard I 38. Vö. még *Baumstark, A.*, Das Typikon der Patmoshandschrift 266 . . . : Jahrbuch für Liturgienwissenschaft 6 (1926) 98–111.

²⁰ A typikon keletkezési idejére terminus ante quem a textust őrző kézirat kora, a X. század. Vö. a kiadó bevezetését a szövegközlés előtt.

²¹ Szent Domnius életrajzának a szerzője az az Adam(us) Parisiensis, aki a XI. század vége felé írt, s akkor hihetőleg Spalato (Split) városában időzött. Lásd a szövegközlés előtti bevezetést az Acta Sanctorum-kötetben. — Potthast II 119.

Az egyes paragrafusok forrásanyagát egészében vagy részben értelmező történelmi szempontok miatt idézzük a következőkben az alábbi írások megfelelő részleteit (a kérdéses szakirodalom ilyen felhasználására a korábbi közleményekben még nem került sor):

Bóna = Bóna I., A népvándorlás kor és a korai középkor története Magyarországon: Magyarország története tíz kötetben [I.] Előzmények és magyar történet 1242-ig, Budapest 1984, 265–373.

Delogu–Guillou = P. Delogu, A. Guillou, G. Ortali: Longobardi e Bizantini (Storia d'Italia I.), Torino 1980.

Glossar = Glossar zur frühmittelalterlichen Geschichte im östlichen Europa. Herausgegeben von J. Ferluga, M. Hellmann, F. Kämpfer, H. Ludat, K. Zernack. Serie A: Lateinische Namen bis 900. Band I., II., III 1–2. Lieferung (Redaktion R. Ernst, D. Wojtecki), Wiesbaden (1973–)1977, (1978–)1983, 1983–1984. Serie B: Griechische Namen bis 1025. Band I., II 1–5. Lieferung (Redaktion A. A. Fourlas, A. A. Katsanakis), Wiesbaden (1974–)1980, 1981–1983. Beihefte: Nr.1 (W. Schule, Bibliographie der Übersetzungen griechisch-byzantinischer Quellen, Wiesbaden 1982), Nr. 2 (R. Mihajlić, L. Steindorff: Namentragende Steininschriften in Jugoslawien vom Ende des 7. bis zur Mitte des 13. Jahrhunderts, Wiesbaden 1982).²²

A jelen közleményben szereplő események datálása az esetek túlnyomó többségében egzakt bizonyossággal nem állapítható meg. A források természete folytán néhány alkalommal még a relatív kronológia is (tehát az, hogy két vagy több történés közül melyik a korábbi és melyik a későbbi) vita tárgya napjaink tudományában. Hogy az alábbiakban a legvalószínűbbként elfogadott időrendnek milyen megfontolások az alapjai, ezt részletesen kifejtetni a jelen forrásösszeállítás kereteinek a szét-feszítése nélkül nem lehetne. Ezért csak egy-két fő szempontra utalok itt. — Az avar „rajtaütés” (79 §.) kortársi konstantinápolyi forrás (a Chronicon Paschale) belső elentmondást nem tartalmazó híradása szerint 623. június 5-én, vasárnap történt. Ma (korábbi, 1972-es felfogásomat helyesbítve) úgy látom, nincsen olyan súlyosan a latba eső adat vagy érv, amely a jelzett kútfő vallomásának az elvetését kellően indokolhatná. — A kortárs Georgiosz Piszidész tanúsítja, hogy Hérakleiosz Perzsia elleni hadjáratából (amelyre 622 húsvét hétfőjén, ápr. 5-én indult: 77 §.) egy alkalommal az avar fenyegetés miatt hazatért a császárvárosba (78 §.). Azután pedig 624. márc. 25-én (Chronicon Paschale p. 713–714) másodszor kerekedett fel, hogy a keleti fronton felvonult seregének ismét az élére álljon. Ez lévén a helyzet, lehetőleg különválasztom azokat a lépéseket, amelyeket első és azokat, amelyeket második keletre távozása előtt tett a császár, hogy az avar kagán részéről várható háttámadást diplomáciai úton elhárítsa. Minthogy a korszak modern kutatóinak egyike-másika nem, vagy nem kellő figyelemmel látszik a jelzett kronológiai elhatárolást elvégezni, a szóban forgó időrendi probléma megoldása lejjebb számos korábbi feldolgozástól némileg eltérő anyagsoportosítást eredményez nálunk. — Thessaloniké második (Hérakleiosz kori)

avar ostromának (és előzményeinek: 71–74. §.) a datálásánál nagyban és egészben Lemerle (Miracles II 91–93, 99–104, 171–174) érvelését látom a valósághoz közelebb vivőnek mint Stratosét (I 179–181 stb.). A „Continuatio Hispana Historiae Isidori Hispalensis” gondos vállaltára fogása (a 71. § elején) Lemerle kronológiáját támaszthatja.

Több modern munka a „Georgiosz Piszida, Hérakleiosz II 71–102” passzusban olyan események költői tükröződését látja, amelyek a Hérakleiosz irányításával folyó perzsaellenes hadműveletek előtt (és alatt ?) történtek volna, s amelyek legalább részben jelen (IX.) közleményünkbe kíváncsító avar történelmi vonatkozással is bírának. A poeta azonban olyan nyelviileg túlcifrázott, ugyanakkor konkrét részleteket messze kerülő célzásokkal él, amidőn a bizánciakat fenyegető vagy éppen sújtó eseményekre, s hősenek Hérakleiosznak akkori magatartására utal, hogy azokat a következő paragrafusokba besorolni még hipotetikusnak sem merészelem. Íme a nehezen érthető szöveg fordításának a kísérlete:

„Kívül Thrákia felhői a háború viharait támasztották fel nekünk. S egyrészt a szkitatápláló Charybdis, bár úgy látszott mintha csendben volna, lépett fel rabló útonállóként. Másfelől meg az együtt kirohanó szláv farkasok terjesztették ki a föld mellett a tengerre is a vihart, s az ár részükről vérrel keveredve erőszakosan váltott vörössé. S innen, mintha fokozódó ellenséges indulat fűtené, úgy közeledett Perseus Gorgójának baljósátúán szembeforduló tekintete. Az egész világ egyszerre kavardott össze. Szükség volt arra, hogy a harcban ne légy hadvezér. Úgy esett ti., hogy másvalaki ilyen kavardás közepette nemigen vállalhatta volna a kormányzást. Jónak látván, hogy mindenki helyett minden terhet töled teltelőleg te viselj, lemondottál a saját személyeddél való törődésről, s a mindannyiunkkal való törődés gondját tetted magadévá. Többször készültél arra, hogy megfeszítsd íjadat és a Charybdist rázabaddítsd a Gorgóra, amelynek képe kővé változtatja a reá tekintőket; ám aztán megfordulva újra visszafogtad a már-már megindult támadást. Visszarántottak attól téged, aki szinte már kilőttél nyilatodat a Gorgó ellenében, a rabló farkasok; ám rövid időbe telt, hogy összezsaptál ezekkel, s felülkerekedtél ellenükben egyetlen háromszoros veszedelemmel terhes háborúban. Miután a te gondoskodásodnak köszönhetően a balvégzet kardjai, amelyeket közös támadásokra köszörültek ellenünk, darabokra törtek, zordon tél lett úrrá nemesak az ügyek menetében, hanem az időjárásban is.”

A most idézett szöveg görög eredetije több olyan részletet tartalmaz, amelynek értelme homályos, fenti fordítása is bizonytalan. Például Pertusi a *tēs Gorgonos* ... *tēs tou Perseōs* kifejezés második tagját nem az első jelzőjének tekinti („Perseus Gorgójának”),²³ hanem tölem eltérően a két sorral előbb olvasható *anterizousa pleon* melletti genitivus comparationis-nak („della Gorgone, assai più ostile di quella di Perseo”). A szöveg grammatikai interpretációjában mutatkozó és az általam elfogadottól eltérő magyarázatok azonban a történelmi értelmezést lényegében nem befolyásolják, vagy legalábbis nem teszik világosabbá, ill. egyértelműbbé. Ez az oka annak, hogy még valószínű hipotézisben sem állapodhat meg a kutatás ama kérdés megválaszolásakor, vajon piszidai György mondatai milyen más forrásból ismert eseményekre alludálhatnak, illetve vajon olyan történés(ek)-ről is szólnak-e, amely(ek)et más kútfő egyáltalán nem említ. Néhány kiragadott példa elegendő lesz a helyzet megvilágítására.

²³ A három Gorgó egyikét, az arcára nézőt kővé dermedtő Medusát egyedül az a körülmény kapcsolja a perzsasághoz, hogy a levágott Medusa-fejjel egy ideig Perseus rendelkezett, ő kövített meg vele ellenfeleit (*Graves, R.*, A görög mítoszok I., Budapest 1970, 376–389), — s ez a Perseus (Andromedától született) fia, Persés révén a perzsa nép ősenek számított. Ilyen körülmények között indokoltnak láttam a „Perseus Gorgóját” (s nem egy attól különböző Gorgót) metaforikusan a perzsaságra érteni.

²² A Glossar (főleg a latin források esetében) takarékosabb a szövegfelhasználással, mint mi; a kútfőkből kevesebbet vagy némileg mást nyomtat le, mint am(eny)ny)it mi fordítunk, illetve kommentálunk. Rádásul az „Avari(a)”, „Abaria”, „Abaroi” címszavak alatt nem regisztrálja az avarok feltételezhető (főleg szláv) segédnépeire vonatkozó híradásokat, amelyek egy részét mi bevettük szöveggyűjteményünkbe, de amelyek a Glossar abécérendes közlésében csak évek múlva fognak megjelenni a szlávokat jelölő címszó(k) alatt. Ebből fakad, hogy a Glossarban közölt görög s főleg latin szövegrészek nem teljesen vágnak egybe magyar fordításaink válogatásával.

Waldmüller (255) Thessaloniké szláv(-avar) ostromától különböző, azzal legfeljebb jellegét tekintve összevetendő szláv rabló kalandozásra érti a 71–81 sorokat (fordításunkban a „Kívül Thrákia –szembeforduló tekintete” passzust). Ezzel szemben H. N. Baynes (The Date of the Avar Surprise: Byzantinische Zeitschrift 21 [1912] 118; vö. Grafenauer 81; Lemerle, Miracles II 92) a 71–78 sorokat (fordításunkban a „Kívül Thrákia – válott vörössé” részletet) a Miracula Sancti Demetrii (II 1–2) elbeszélte szláv(-avar) megmozdulásokra érti (lejjebb 71–74 §). Ugyancsak Baynes a „rabló farkasok” kifejezést a rajtaütést (79. §) végrehajtó avarokra magyarázza. Pertusi viszont fordításában és kommentárjában (253, 273) mindenütt a farkasok = szlávság (Gorgó = Perzsia, Charybdis = avarság) értelmezésből indul ki; ehhez képest (mint a Pertusi szövegmegállapítására épülő fordításunkból kitetszik) úgy véli, hogy Hérakleios egy alkalommal már azt remélhette, sikerül az avarokat (diplomáciai úton ?) a perzsákra szabadítani, ám ekkor a támadó szlávok voltak azok, akik a kagán népét ismét ellene bujtogatták (Slavi, i quali dovettero sobillare gli Avari). Az olasz tudós nem mondja meg világosan (csak gyanítható szavaiból), hogy az avarok szláv részről történt lázításán azt a diplomáciai lépést érti (lejjebb a 73. §-ban Miracula S. Demetrii II [2] 197–198), amellyel Chatzón pusztulása után a Thessaloniké alatt kudarcot vallott törzsek ajándékokkal és ígéretekkel a kagán támogatását eszközölték ki Szent Demeter városának újabb megtámadásához. (Egyébként a *triplokindynon machēn* kifejezést, amelyet én a „háromszoros veszedelemmel terhes háborúban” szavakkal igyekeztem visszaadni, Pertusi „in triplice periculosa battaglia” formában ülteti át olaszra, és a kommentárban Konstantinápoly 626-os ostromára való előre pillantásként magyarázza, amikor is az európai szárazföldön az avarok, a vizeken a fatörzscsónakos szlávok, a tengerszoros ázsiai oldalán pedig a perzsák szorongatták a császárvárost.) Részben a fentiek

egyikével vagy másikával egyező, részben legalább árnyalatokban eltérő felfogás tükröződik F. Barišić (F B J I 154–155) kommentárjában, amit egészében követ M. Vojnov (F G H B III 66–67) is.

Glossar (B I 53–54) nemcsak a Héraklias II 71–102 sorait vonja a 610–623 évek eseményeiről szóló források sorába, hanem az I 135, 138–139, 152–154 verseket is. Ezeknek a más híradásokhoz közvetlenül alig köthető (mert konkrét történelmi adatokat nélkülöző) részleteknek a kommentár nélküli fordítását az alábbiakban kíséreltem meg: „Most bizony ellenkezőképpen kellene nekik (az athéni festőknek) a festményt elkészíteniük²⁴... úgy, hogy te (Hérakleios császár) egyszerre két veszedelemmel terhes háború hadvezére vagy, egyfelől a (bal-)szerencsének, másfelől a barbároknak a leküzdésén fáradsz... nem volt elég neked a polgárokkal, a föderátusokkal s a barbárokkal kapcsolatos sokféle egymást váltó gond, amely összefonódott és keveredett...”.

Még néhány olyan passzus akad Georgios Pisidésnél, amelyet egyebek mellett a Glossar (B I 45, 300) is esetleg (?) a 610–624 közötti avar-bizánci kapcsolatok alakulásával, főleg Hérakleios bizánci császár helytállásával tart kapcsolatba hozhatónak. Ilyen a (Pertusi szerint 619–620 táján keletkezett) „In Heraclium ex Africa redeuntem” 19–23 sora: „Természeted, leghatalmasabb úr (Hérakleios), gyakran tanította meg a valóságos vadállatok is szelídebb viselkedésre. Példaképei ennek a gyakran vad indulatra lobbant médek (= perzsák) és barbárok (= avarok ?), akiknek dühe szelíd szavadra kihuny.” Idetartozik még Georgios Pisida, Carmina inedita 47 (amely egy rongálódott bizánci fűrdő felújításáért dicsőíti Hérakleioszt): „Mint korábban a városokat a barbárok, úgy ejtette (sorvasztó) hatalmába a fűrdőt az (örlő) idő. Ám aki úrrá lett mind a szkítákon (= avarokon), mind Perzsián, az a fűrdőt is ujjaélesíti, miként a városokat.”

62. §

A MAURIKIOS CSÁSZÁR HALÁLA (602. NOV. 27.) UTÁN BIZÁNCOT SÚJTÓ CSAPÁSOK KÖZÉ TARTOZNAK AZ AVAR DULÁSOK THRÁKIÁBAN²⁵

Theophanes a. m. 6094 fin. (p. 290, 11–20) (Glossar B I 155)

A császár (ti. Maurikios) tehát így az emberi természet szokott viselkedésén felülemelkedve vált meg az élettől. Ettől az időtől fogva nem szűntek meg különféle és rendkívüli szerencsétlenségek sújtani a rómaiak birodalmát. Mert Chosroés, a perzsák királya felbontotta a békét, az avarok Thrákiát pusztították, és a rómaiak mindkét hadserege odaveszett úgyannyira, hogy amidőn Hérakleios trónra került, és pontos számbavétel céljából szemlét tartott a katonaság felett, nem talált többet két főnél abból az egész állományból, amely a trónbitorláskor Maurikiosra támadt Phókasszal. A trónbitorlót hatalomra segítők ennyire kipusztultak az ő uralma idején.

Maurikios kivégzése 602. nov. 27.-én történt (Chronicon Paschale p. 694, 3–4 rec. L. Dindorfius). A császár a tradíció szerint olyan filozofikus nyugalommal és keresztényi beletörődéssel fogadta a lefejeztetést, hogy viselkedése a halál előtt állók magatartásának természetes gyengeségei fölé látszott emelni őt. — Theophanész szövege szorosan a császár vesztéhez kapcsolja a Bizánca egy egész korszakon át lelesújtó csapások megindulását. Ha ennek a beállításnak számunkra elvesztett forrásban gyökerező tényszerű alapja van (s nem pusztán Theophyl. Sim. VIII 12, 9–14 [vö. Pernice 68–69] mondanivalóját fogalmazta át a késői krónikás), úgy a Thrákia elleni avar támadás kezdetét alapos okunk van 602 késő őszére datálni. A Duna vonalát védő bizánci seregnek a Phókas kíséretében történt délre vonulása (feljebb 61. §) tálcán kínálta a szinte

ellenállás nélküli invázió lehetőségét az avar kagán hadainak. — A fenti fordítás Harmatta J. lektori véleményét követve abból indul ki, hogy *heuretheisēs* szövegromlás eredménye Theophanész kézirati hagyományában; ezt a szót ellentétben C. de Boor szövegmegállapításával emendálni kell *epitheisēs*-re változtatva. Persze ehhez hozzá szükséges fűzni, hogy a corruptelának röviddel a mű megírása után meg kellett jelennie a fennmaradt kódexek archetypusában. Így Georgios Kedrénos (Cedrenus) már a romlott textust másolta át kritikátlanul abból a Theophanész-kéziratból, amely a ránk maradt (és a feltételezett corruptelát tartalmazó !) Parisinus Graecus 1711 (saec. XI) közeli rokona volt (vö. Moravesik, Byzantinoturcica 2 I. 274). Kedrénosnál tehát (lejjebb ebben a paragrafusban) a Theophanész-

²⁴ Timotheos i. e. IV. századi athéni hadvezért, aki a Szerencse istennőjét tisztelte, egy képen úgy ábrázolták, hogy ő maga alszik, mialatt a Szerencse szerzi meg számára a meghódítandó városokat. Georgios Pisidész ellenkezőjére fordítja a képet: Hérakleios nemcsak hogy nem kap semmit készen a Szerencsétől ajándékba, hanem még harcolnia is kell a (Bal-)Szerencse ellen, túl az ellenséggel szemben megvívandó küzdelmeken.

²⁵ Szádeczky-Kardoss 84–85, 135; Avenarius 110; Grafenauer 74, 76, 83, 84; Hartmann II 1., 199; Herrmann 36–37; Jones I 314, III 60; Kollautz I 252–256; Kollautz, Balkan 148; Spintler 39–40; Stratos I 66; Vö. Deér 734; Gumilev 182; Hauptmann 169; Pernice 68–69, 94; Thies 329, 348.

nél indokolható emendációnak immár nincsen helye, ez itt a „szerző”, illetve a kompilátor eredetijének önkényes megváltoztatása lenne. Inkább azt kell itt kitalálni, hogy milyen értelmet érezhetett bele a romlottan átvett Theophanés-szövegbe a kritikátlan kompilátor. Én abból indulok ki fordításomban, hogy a „tyrannis” (trónbitorlás, fellázadás) mellett dativus incommodi jelentést tulajdoníthatott Kedrénos a *Maurikiōi* szónak. (A másik lehetséges eljárás dativus auctoris feltételezése a *plēthys tēs heuretheisēs* passzív participiuma mellett. Ebben az esetben azt jelentené a szöveg, hogy Maurikios toboroztatta — „találta” — a katonaságot, amely azután Phókas trónbitorlásakor éppen őellene fordult.)

Cedrenus I p. 708, 5–13 (Glossar B I 44)

Attól fogva nem hagyták békén különféle és rendkívüli szerencsétlenségek a rómaiak földjét. Mert Chosroés, a perzsák királya felbontotta a békét, az avarok Thrákiát pusztították, és a rómaiak mindkét hadserege odaveszett úgy, hogy amidőn Hérakleios trónra került, és a katonaság pontos számbavételére szemlét tartott, nem talált két főnél többet abból az egész állományból, amely Maurikiossal szemben Phókas trónbitorló oldalán volt fellelhető. A bitorlót hatalomra segítőket ennyire odavesztek az ő uralma idején.

Kedrénos itt-ott szó szerint, másutt tartalmilag veszi át Theophanés elbeszélését. Az általa használt Theophanés-kéziratról lásd feljebb az előzőleg megbeszélt Theophanés-passzus kommentárját.

Georgius Monachus p 664, 5–12 (Glossar B I 46)

... Maurikios egész rokonságát elpusztította az a törvényszegő (ti. Phókas) a keresztények nagyobb romlására. Ettől fogva ugyanis nem szűntek a különféle és egymásra torló szerencsétlenségek sújtani a rómaiak császárságát. Chosroés, a perzsák királya felbontotta a békét, az avarok Thrákiát dúlták, s a rómaiak mindkét hadseregét elpusztították és eltörölték, miután azok a törvényes és kegyes császár ellenében a szentségtelent és megátalkodottat részesítették előnyben.

György Barát Theophanés mondatait adja viszsza áttisztálva, illetőleg tömörítve.

Georgius Monachus, redactio interpolata p 562 (Glossar B I 47)

Ugyanazt a szöveget tartalmazza, mint az előzőleg citált „Georgius Monachus p. 664”.

Zonaras XIV 14, 24 fin.—27; 15, 4 fin.—5 (Glossar B I 84)

Sokféle baj érte akkor a rómaiakat. Keleten a perzsák vetették hatalmuk alá Szíriát, Palesztinát és Föníciát. Lerohanták Örményországot, Kappadokiát, Paphlagoniát és Galatiát, s egészen Chalkédónig hatoltak előre mindent fosztogatva. Európában pedig az avarok dúlták Thrákiát, s a római seregek, amelyek mindkét területen ott voltak, odavesztek ... (Hérakleios) felülvizsgálta a katonai egységeket, s azokat nagyon kicsinyeknek találta, miután jóformán mindannyian elpusztultak a háborúkban. Maurikios idején a Phókast kikutató katonák száma sok ezerre rúgott, ám ezek közül mindössze két főt talált még, aki megmaradt.

Zonaras avarokról szóló híradása lényegében megegyezik forrásának, Theophanésnek idevágó közlésével.

Symeon p. 145, 11–16 (Glossar B I 143)

És ettől fogva nem szűntek a különféle és egymásra torló szerencsétlenségek az államot sújtani. A perzsa

Chosroés felbontotta a békét, az avarok Thrákiát dúlták, és a rómaiak mindkét hadseregét elpusztították.

Symeon György Barát elbeszéléséből látszik meríteni.

Ephraim 1316–1325 (Glossar B I 41)

A keleti területeket a perzsák rohanták le. Fegyveresen támadtak Kappadokia határait, Galatia, a paphlagónok, Koilé Syria s egész Örményország helyeire, egészen Chalkédónig fosztogattak, Palesztina és Fönícia helyeit pedig az alájuk vetett területekhez csatolták. Nyugaton viszont az avarok hada pusztította a nyugati területeket és városokat. A rómaiak serege elpusztult a harcokban.

Ephraim verses krónikája elsősorban Zonaras elbeszélésével mutat egyezéseket.

Glycas p. 510, 14–19 (Glossar B I 145)

Phókas az ő (ti. Maurikios) többi rokonaival is ugyanazt tette (kivégeztette őket). Ekkor Chosroés, a perzsák királya a rómaiak ellen indult; hasonlóképpen az avarok is. Következménye volt ez annak, hogy a rómaiak a szentségtelent a törvényes császárnak elébe helyezték.

Glycas elsősorban György Barát elbeszéléséből meríthetett.

Theodosius Melitenus p. 100, 13–16 (Glossar B I 145)

És ettől fogva nem szűntek a különféle és egymásra torló szerencsétlenségek az államot sújtani. A perzsa Chosroés felbontotta a békét, az avarok meg Thrákiát dúlták, és a rómaiak mindkét hadseregét elpusztították.

Theodosios Meliténos szövege szinte szó szerint egyezik Symeon híradásával. A szerzősége vonatkozóan lásd feljebb a 37. paragrafust.

Nicephorus Callistus Xanthopoulos XVIII 43 (Glossar B I 136)

Az avarok lerohanták Európát, mindent feldúlva. S az emberek olyan tömeges öldöklésére került sor, amilyenről soha senki történetíróként nem szólt; hiszen nemcsak közösségek, hanem maguk a hadseregek is elpusztultak.

Niképhoros ismeri Theophanés elbeszélését (theophylaktosi előképével együtt), de persze torzítva adja annak tartalmát.

Paulus Diaconus IV 26 (Glossar A I 246)

Mauricius császárt, miután huszonegy évig kormányozta a birodalmat, fiaival Theodosiusszal, Tiberiuszsal és Constantinusszal együtt megölette Phocas, Priscus patricius egykori csatlósa. Mauricius hasznára volt az államnak: gyakran harcolt ellenségeivel és aratott felettük győzelmet. A hunokat is, akiket avaroknak neveznek, az ő férfias bátorsága győzte le.

Kimondatlanul, de a sorok között olvashatóan ott a célzás a langobard krónikás szavaiban arra, hogy Maurikios halála után nem volt, aki az avarokat hozzá hasonlóan féken tartotta volna. Különböztetendő, hogy Maurikios személyesen nem vett részt összecsapásban az avarokkal; egyszer állott a kagán ellen induló hadserege élére, de még mielőtt érintkezésbe került volna az ellenséggel, vissza kellett térnie Konstantinápolyba (37. §). Így Paulus Diaconus szavai arra a császári erélyre érthetők, amellyel Maurikios hadvezérei útján küzdött a nomádok ellen; különösen Priskos sikeres offenzívájára kell itt gondolnunk (53., 54. §§).

Közvetlenül Maurikios halála előtt s azt követően (603 okt. – 604. jan.) Epirus Vetus provincia Euria (~ Euroia) nevű városa (hihetőleg avar-szláv)

63. §

AZ AVAR KAGÁN SZLÁV CSAPATOKAT KÜLD ITÁLIÁBA A LANGOBARD KIRÁLY
BIZÁNC ELLENI HADMŰVELETEINEK A TÁMOGATÁSÁRA (603 JÚLIUS – SZEPTEMBER)²⁶

Paulus Diaconus IV 28 (Glossar A I 246)

Ezekben a napokban még vizsgálta volt a langobardoknak a rómaiakkal a király leányának a fogságban tartása miatt. Ez okból Agilulf király kivonult július hónapban Mediolanumból, és ostrom alá fogta Cremona városát azoknak a szlávoknak a támogatásával, akiket az avarok királya, a kagán küldött segítségére; augusztus huszonegyedikén bevette a várost, és földig rombolta. Hasonló módon bevette Mantuát is, s miután faltörő kosokkal falait áttörte, a bent tartózkodó katonáknak engedélyt adott a Ravennába való visszatérésre; maga szeptember tizenharmadikán vonult be a városba. Aztán átpártolva a langobardokhoz megadta magát a Vulturina nevű erőd is; Brexillum városát pedig a katonák lángba borították, majd elmenekültek belőle. Miután mindez végbement, Smaragdus patrícius visszaadta a királynak leányát férjével, gyermekeivel és minden holmijával együtt. A kilencedik hónapban a nyolcadik indictio április elsejéig szóló béke jött létre.

64. §

PHÓKAS CSÁSZÁR EMELI A KAGÁNNAK FIZETENDŐ PÉNZEK ÖSSZEGÉT
(603 DECEMBERE ÉS 604 TAVASZA KÖZT)²⁷

Theophanes a. m. 6096 (p. 292, 5–14) (Glossar B I 155)

Ebben az évben december hónapban a 7. indictio idején kivonult Phókas az ünnepségekre bőkezűen szórva a hivatalba lépő consul ajándékait. Chosroés, a perzsák királya népes haderőt gyűjtve össze a rómaiak ellen küldötte azt. Ezt hallván Germanos megijedt, de mégis a háború megkezdésére kényszerült. Miután Germanos a háborúban sebet kapott, fegyverhordozói elmenekítették őt Kónstantínéig; a rómaiak pedig vereséget szenvedtek. A tizenegyedik napon Germanos meghalt. Phókas pedig haderőit Európából is Ázsiába vitte át, s egyidejűleg emelte a kagánnak szerződészerűen járó pénzösszeget; azt vélte, hogy így az avarok népe nyugton marad.

A 7. indictio decembere 603-ra esett. Phókas ekkor vette fel a consuli tisztséget. — Germanos a perzsa határon fekvő erődített bizánci város, Daras katonai parancsnoka volt (Theophyl. Sim. VIII 15, 3–7). Halálának helye, Kónstantiné (~ Kónstantia) ma Viranşehir. — Chosroés hadba szállása időpontjának bonyolult kérdésében Stratos (I 60–61) véleményét tettük magunkévá. — Harry Turtle-

ellenség kezén volt, mert az ottani püspök és klérus Coreyra (Korfu) szigetére (Cassiopi castrum helységbe) menekült, s oda menekítette Donatus euriai mártír ereklyéit.

Paulus Diaconusnak az itt lefordított részletet megelőző passzusából (miszerint a húsvét akkor április 7-ére esett) világosan kiteszik, hogy a kagán szláv segédsapatai 603-ban támogatták Agilulfot egy sor városnak Smaragdus ravennai exarchustól való elhódításában. — Mediolanium ma Milano, Mantua Mantova, Vulturina Valdoria, Brexillum Bersello Reggio nell'Emilia közelében (a két utóbbi azonosítást Paulus Diaconus művének L. Bethmann és G. Waitz készítette kiadásából vesszük). — A 8. indictio április 605 áprilisával azonos. A langobard-bizánci fegyvernyugvás tehát mintegy másfél évig tartott. — Agilulf leányát Smaragdus elődje, Callicus exarchus ejtette fogságba és vitte Ravennába (Paul. Diac. IV 20). — A Smaragdus neve mellett szereplő patrícius szó bizánci rangot jelöl; a ravennai exarchusok általában az előkelő patrícius címnek a viselői is voltak.

dove (The Chronicle of Theophanes . . . A. D. 602–813 . . . Philadelphia 1982, 3) téved, amidőn így fordít: „Phokas strengthened his treaties with the Khagan”. A pakta (pakton többese) nemcsak „szerződés” (latinul pactum) jelentésű, hanem megfelelő szövegösszefüggésben a szerződésben kikötött (évi) juttatás összegét is jelöli; s miként G. W. H. Lampe (A Patristic Greek Lexicon, Oxford 1978, 997) helyesen megállapítja, a mi passzusunkban ez a szó értelmé („agreed tribute”). Azt persze teljes bizonyossággal nem mondhatjuk meg, mi volt az az összeg, amelyhez képest Phókas megemelte a kagánnak (évente ?) fizetett summát. Sirmium elfoglalása (582) után 80 000 aranyat adott a császár az avar uralkodónak (feljebb 25. §). Ez az összeg Theophylaktos hitelesnek tűnő elbeszélése szerint egyszer (Theophanes valószínűleg torzult híradása szerint kétszer) húsz ezer solidusszal emelkedett a következő években (lásd feljebb a 26., 27. és 28. paragrafusokat). Ha a Phókas-féle emelést is hipotetikusan húszezernek tekintjük, akkor talán (?) most érte el a kagánnak szóló évenkénti juttatás a 120 000 bizánci aranyat.

²⁶ Szádeczky-Kardoss 85, 135; Avenarius 121–122; Deér 734; Delogu–Guillou 38–39; Grafenauer 74; Hartmann II 1., 116, 123; Herrmann 35–36; Kovačević 69; Lebeau–Saint-Martin X 429; Spintler 44; Stratos I 67; Szymański 46–47; Waldmüller 283–284.

²⁷ Szádeczky-Kardoss 85, 135; Bóna 314; Deér 791; Dölger 152; Gibbon–Bury V 65; Grafenauer 75; Hartmann II 1., 94; Kollautz II 216; Kovačević 61; Lebeau–Saint-Martin X 419; Spintler 39–40; Stratos I 66; Szymański 40; Thiess 329, 348, 351.

SZLÁVOK (TALÁN AZ AVAR KAGÁN HOZZÁJÁRULÁSÁVAL ?) THESSALONIKÉ ELLEN
VONULNAK 609 TÁJÁN (VAGY MÁR 604-BEN ?)²⁸

Miracula Sancti Demetrii I (12) 102, 106–109, 112

(102) Az egész vidék, miként szokta, a diadalmas és városát szerető vértanúnak, Démétriosnak az ünnepét ülte meg október hónap huszonhatodik napján. Mindenki örült lelkében, mert az úr beteljesítette szolgálóinak fohászát, s arra érdemesítette őket, hogy a vértanú ünnepének öröme nagy békességben köszöntson be, s akkor sehol teljességgel semmi barbár láрма ne hangozzék. Ám az ünnep második napján éjjélkor a vértanú ezüstműből való szentséges cibóriumra, amelyről feljebb többször tettem említést, lángba borult; történt pedig ez a diadalmas mártír rendeléséből, mert ezt kell mondanom az egész ügy végső kimenetelének az alapján . . . (106) Egy említésre méltó férfiú, aki jól megfontolta a helyzetet . . . kiabálni kezdett: „Óh férfiak, polgártársaim, a falak körül váratlanul barbárok tüntek fel, mindannyian fegyvert fogva induljatok hareba hazátokért”. . . . (107) Amint ezt a váratlan kiáltást meghallotta, az egész nép haza futott, felfegyverkezett, s aztán felment a falakra. A Krisztus-szerető Matrona mártírnő tiszteletré méltó templomának a sikségán barbár tömeget pillantottak meg, nem túlságosan nagyot, hiszen csak ötezer főre tettük létszámukat; ám erő vonatkozásában nagyon jól állottak, lévén mindannyian válogatott és háborúban jártas férfiak. Nem vették volna magukat olyan hirtelen egy annyira nagy városra, ha nem különböztette volna meg éppen őket erejük és bátorságuk azokkal szemben, akik valaha is hadba szállottak ellenük. (108) A városbeliek felkiáltottak, amint a falakról saját szemükkel pillantották meg ellenfeleiket, mert beállt a pirkadat, és a nappal fénye felcsillant; a legtöbben mindjárt lejöttek, kinyitották a kapukat, s miután Krisztus és a diadalmas vértanú erőt öntött beléjük, kívül csaptak össze az ellenséggel, amely vadállatias örjöngésében immár a három szentséges mártírnő, Chioné, Eiréné és Agapé tiszteletré méltó templomáig jött elbük. Tudjátok, hogy ez a templom csak egészen csekély távolságra van a város falaitól. A nappal sok idő telt el, amíg a két fél rá-rátört egymásra; a diadalmas vértanú serege nagy veszedelem közepette hajtotta végre üldöző és visszahúzó hadmozdulatait, mert mint mondják, a szlávok népének válogatott színe-virága állott vele szemben esatásorba. Végül azonban nyilván megmutatkozott a vértanú vezetésének a hatása: a barbár elfúztván meg azon a napon visszavonult az itteni részekről; ahhoz a létszámhoz képest, amellyel betört, nem kevés harcost veszítve távozott. Így fejeződött be az akkori váratlan és állatias megrohanás. (109) De térjünk vissza beszédünkben az éjszaka idejéhez, amikor a város lakóinak egész sokasága elhagyta a dícsőséges vértanú szentséges templomát, és indult a falakra . . . (112) Midőn a templomi szolgálkával együtt a hozzátartozó fiatal emberek is hívó buzgalommal segédkeztek a kiégett maradványok el tisztításában és az elszenesedett tárgyak kidobásában, még jobban észlelték a harci kiáltásokat, sőt miután fülük már hozzászokott, a barbár nyelvű láрма jeleit is felismerték. . .

Ez a forráshely nem tartalmazza az avarság nevét vagy kagánjának az említését. Habozva vettük tehát fel forrásgyűjteményünkbe. Mindenesetre valószínű, mint lejjebb megmutatjuk, hogy a Thessaloniké ellen meglepetésszerű támadást végrehajtó szlávok az avar fejedelem fennhatósága alá, ill. hatalmi szférájába tartoztak. — A Demeter csodáiról szóló VII. századi összeállítás első könyvét, mint feljebb a 48. paragrafusban láttuk, János thessalonikéi érsek írta, aki kortársa és szemtanúja volt a

várost érő barbár támadásoknak, az itt elbeszéltek is (nem hiába használ első személyt, amidőn a barbárok létszámának ötezerre becsüléséről szól). — A „csoda”, amelyből a fentiekben csak a történelmileg fontos részleteket hoztuk fordításban, lényegében a következő volt. Demeter napján a Szent thessalonikéi nagytemplomában tűz ütött ki, amelyet azonban viszonylag gyorsan eloltottak. Ám attól kellett tartani, hogy a zűrzavart kihasználva tolvajok tehetik rá a kezüket a bazilika nemesfém készletének, kegytárgyainak egy részére. Ezért a császári közigazgatás egy talpraesett tisztviselője azzal a kiáltással távolította el a tömeget, hogy a barbárok fenyegetik a várost, a polgárok ragadjanak fegyvert, s rohanjanak a falak védelmére. A jó cél érdekében elkiáltott kegyes „hazugság”, amelyet utóbb Szent Demeter csodás közbelépésének tulajdonítottak, igaznak bizonyult: egy körülbelül ötezer létszámú válogatott ifjú szláv csapat a mit sem sejtő város közelébe lo-pódzott, és meglepetésszerűen behatolhatott volna, ha nincs a tűzvész s azt követően a kitalált veszedelem meghirdetése. Mialatt a polgárságnak a szlávokkal vívott csatája vert lármát, a császári tisztviselő a tűzvész maradványaitól a templomot megtisztító embereknek váltig állította: tévednek, amidőn az ismerős barbár harci kiáltozást vélik hallani, hiszen az ellenség közeledte merő kitalálás. A végén derült csak ki, hogy a szándékolt hazugság Szent Demeter csodájának köszönhetően az igazságot fedte, s ezzel megmentette Thessalonikét. — Nem biztos ugyan, de nagyon valószínű, hogy a Thessalonikére támadó szlávok az avarok alattvalóinak a sorából kerültek ki. Ezt valószínűsíti annak a röviddel ezelőtti eseménynek az analógiája (63. §), amidőn szláv csapatok a kagán parancsára vonultak Itáliába, hogy ott Agilulf langobard uralkodót segítsék a bizánciakkal vívott háborújában. — Minthogy e támadás alkalmával a thessalonikéi polgárok füle már hozzászokott a barbárok kiáltozásához, ennek az eseménynek később kellett történnie, mint a feljebb (a 49. paragrafusban) megbeszélte ostromnak. Akkor ugyanis a thessalonikéi tömege még sohasem találkozott ellenséggel a város közelében, nem is volt tehát hozzászokva az avar és szláv harci kiáltásokhoz. — Az esemény 609 tájára tehető, ha a lejjebb idézendő híradás Thessalonikéről, amelyet Nikiu egyiptomi város püspökének, Jánosnak a krónikájában olvassunk, az itt elbeszéltekkel áll kapcsolatban. Lemerle a csuda-elbeszélés 102. paragrafusának egy kifejezését („az ünnep második napján”) tőlünk (és a korábbi fordítóktól) eltérően így adja vissza: „le lundi jour de la fête”. (A középgörög nyelvben ugyanis a *deutera hēmera*, a „második nap” egyben a hétfő jelölésére is szolgált.) Amennyiben ezt a (szerintünk az adott görög kontextusba aligha illő !) interpretációt vennénk alapul, úgy az olyan évek (593, 599, 604, 610, 621 stb.) valamelyikére kellene tennünk a szláv támadást, amidőn október 26-a (Szent Demeter napja) hétfő volt. Az így számításba jövő esztendőek közül Lemerle szerint s szerintünk is 604 volna a legvalószínűbb. — Szent Matrona templomáról feljebb a 49. paragrafusban szólottunk. A három női vértanú (Chioné, Eiréné, Agapé) templomának a közelebbi lokalizációjáról nem látszik szólni a szakirodalom. — Amennyiben a 609-esnél mindenesetre valószínűtlenebbnek látszó 604-es datálást teszi magáévá valaki, úgy érdekes párhuzamot fedezhet fel az avar diplomácia, ill. hadvezetés egy korábbi eljáráásával. 585 tavaszán a császári kormányzat felemelte a kagánnak fizetett évi járandóságot, s ezzel békekötésre bírta a nomád fejedelmet, aki ekkor úgy játszott ki a bizánciakat, hogy saját avarjait távol tartotta ugyan a kalandozástól, ám a szlávokat felbízta az

²⁸ Szádeczky-Kardoss 85–86, 135; Avenarius 110; Grafenauer 75–76, 80; Kulakovskij III 17; Lemerle 295; Lemerle, *Miracles I* 121, II 69–73, 80; Stratos I 67; Waldmüller 249. Vö. Pernice 94–95.

invázióra (lásd feljebb a 28. és 29. paragrafust). Ugyanígy emelte fel 603 decembere és 604 tavasza között Phókas az avaroknak fizetett összeget, hogy azok békében maradjanak (64. §). S ezt követte nyomán a 604-es datálás feltételezése esetén a (kagán fennhatósága alá tartozó ?) szlávok támadása 604. október 26-án.

Iohannes episcopus urbis Nikiu 109, 14 et 18

És Egyiptom egész területe Niketas hatalma alá került . . . S Róma vonatkozásában azt beszélik, hogy a korszak királyai a barbárok, a (pogány) népek és az illíriaiak segítségével keresztény városokat dúltak, s azok lakóit fogságba hurcolták; egy város sem menekült kivételén Thessalonikét, mert ennek falai erősek voltak, s isten segedelme folytán a pogány népek nem tudták hatalmukba keríteni.

A „Róma” szó itt Bizánc európai tartományait látszik jelölni szemben a megelőző részletekben tárgyalt keleti tartományokkal, különösképpen pedig Egyiptommal. Hogy a keletrómai „városok” ellen

fellépő „királyok” között ott kellett lennie az avar kagánnak, a „barbárok”, a „népek” és az „illíriaiak” között pedig a kagán szláv alattvalóinak, ez több mint valószínű. Hogy „isten segedelme” Szent Demeter városmentő csodájában ismerhető fel, ez is kézenfekvő feltevés. Így lehetséges (persze nem biztos), hogy az egyiptomi és a thessalonikéi író itt idézett híradása egyazon eseményre, Szent Demeter városának Phókas uralma alatti megtámadásra vonatkozik. Minthogy Niketas 609 vége, 610 eleje táján vált egész Egyiptom urává (A. J. B. Butler—P. M. Fraser, *The Arab Conquest of Egypt*, Oxford 1978, 31; Stratos I 86), az ezzel körülbelül egyidejű Szent Demeter nap 609. október 26-a lehetett. — A görög *ethnē* (szó szerint „népek”) szó keresztény íróknál „pogányok” jelentésben is használatos (vö. G. W. H. Lampe, *A Patristic Greek Lexicon*, Oxford 1978, 407). Miután szerzőnk krónikáját eredetileg görög nyelven írta (utóbb tették át görögből arabra, majd arabról etiópára), ezért gyanítjuk (biztosan persze nem tudhatjuk), hogy a „népek” szó valódi jelentése az adott összefüggésben „pogány népek”.

66. §

PUSZTÍTÓ EREJŰ AVAR TÁMADÁS FRIAUL LANGOBARDJAI ELLEN 610 KÖRÜL (VAGY 615—616 TÁJÁN AVAGY MÉG KÉSŐBB ?)²⁹

Paulus Diaconus IV 37—38 (Glossar A I 246—247)

(37) Ez idő tájt az avarok királya, akit ők saját nyelvükön kagánnak neveznek, megszámlálhatatlan sokasággal jött és Venetia határán át behatolt. Gisulf friauli herceg (dux) annyi langobarddal, amennyi felett rendelkezhetett, merészen szembeszállt; ám noha kevés embere élén bátor lélekkel viselte a háborút a hatalmas sokaság ellenében, mégis szinte valamennyi hívével odaveszett, miután minden oldalról bekerítették. A megmenekült langobardokkal illetőleg a háborúban elesettek asszonyaival és gyermekeivel a friauli erőd falkerítését belül megerősítette az említett Gisulf Romilda nevű felesége. Fiai voltak Taso és Cacco, az immár felsejűlt korban lévő fiatalemberek, valamint a gyermekkorban lévő Raduald és Grimuald. Négy lánya is volt, kik közül az egyik Appa, a másik Gailla névre hallgatott; kettőnek a nevét viszont nem ismerjük. A velük szomszédos többi erődökben is megerősítették magukat a langobardok; ilyenek voltak Cormones, Nemas, Osopo, Artenia, Reunia és Glemona, továbbá Ibligo, amelyet földrajzi helye bevehetetlenné tett. Ugyanígy módon megerősítették magukat a többi erődökben is az ottaniak, hogy ne essenek a hunok, azaz az avarok prédájául. Az avarok mindenfelé beszállgdoztak a friauliak határait, mindent gyújtogatva és rabolva dúltak, a friauli (fő)várost pedig ostromzár alá fogták, s teljes erejükből azon fáradoztak, hogy bevegyék. Királyuk, a kagán nagy lovassággal fegyveresen járta körül a falakat, hogy megkeresse azt a részt, amely felől a legkönnyebben veheti be a várost. Romilda megpillantotta őt a falakról, s miután ifjúsága virágjában lévő férfinak látta, semmirekellő útcánó módjára megkívánta. S rövidesen hírvívó útján tudomására hozta, hogy amennyiben asszonyául veszi őt, átadja neki a várost mindazokkal egyetemben, akik ott vannak. Amint ezt meghallotta a barbár király, gonosz hátsó gondolattal megígérte neki, hogy teljesíteni fogja kívánságát, s megfogadta, hogy asszonyául veszi. Romilda percig sem késlekedett, a friauli

erőd kapuit megnyitotta, s a maga meg az összes ott lévő vesztére az ellenséget beengedte. Az avarok királyukkal bevonultak a friauli városba, minden ott található elraboltak, magát a helyet lángba borították; mindenkit, akit felleltek, fogolyként magukkal vittek. Azzal az ígérettel csapták be foglyaikat, hogy Pannónia határai közt telepítik le őket, ahonnan egykor kivonultak. Midőn hazatérve a Sacer elnevezésű mezőre érkeztek, úgy döntöttek, hogy a nagykorú langobardokat karddal pusztítják el, viszont a nőket és a gyermekeket fogoly sorba vetve osztják szét. Midőn az avarok eme gonoszságára ráeszméltek, Gisulf és Romilda fiai közül Taso és Cacco, valamint Raduald tüstént lóra pattantak, és így futásnak eredtek. Közülük az egyik úgy vélte, hogy gyermekkorú testvére kicsinyke lévén nem tudja magát a száguldó ló hátán tartani; jobbnak ítélte, ha karddal elpusztítja, mint ha annak a fogság igáját kell majd elviselnie; éppen ezért meg akarta ölni. Mikor azonban átdőfésére lándzsáját felemelte, a gyermek könnyekre fakadt, és kiáltva ezt mondotta: „Ne szűrj meg, mert képes vagyok a ló hátán tartani magamat”. Erre kezét rávetvén karjánál fogva megragadta, a ló nyergeletlen hátára helyezte, és arra buzdította, hogy tőle telhetően tartsa fenn magát. Amint ezt megtudták, az avarok lóra pattanva mindjárt üldözni kezdték őket. Míg a többiek gyors futással égerutat nyertek, a gyermek Grimoaldot az egyik üldöző, aki a többinél gyorsabban vágatott, elfogta. Ám ez kiskorúsága miatt nem tartotta indokoltnak az elfogottat karddal levágni. Inkább életben tartotta őt, mint aki majd szolgálni fog neki. Lová kantárát megragadva magával vitte a gyereket, visszatért táborába, és ujjongott foglya elölkelőségét, mert a fiú elegáns alkatú volt, ragyogó szemű és világos haj omlott vállaira. Fájdalom fogta el, amiért fogolyként hurcolják,

Leke hatalmasan ugrált szűk kebelében,

egy kardot, amilyent az ő korában tartani tudott, kivont hüvelyéből, és az őt hureoló avart fejtetőn sújtotta akkora erővel, amennyire képes volt. A vágás mindjárt az agyvelőig hatolt, s így az ellenség leesett lováról. A gyermek Grimuald pedig megfordítván a lovat vidáman kezdett futásba. Végül csatlakozott testvéreihez, tudatta velük megmenekülését és ellensége vesztét, s ez mérhetetlen örömet szerzett nekik. Az avarok minden férfikorban lévő langobardot karddal elpusztítottak, a nőket és a kicsinyeket pedig fogság igájába hajtották. Romildát, minden gonoszság kútfejét, az avarok királya esküjéhez híven, miként megfogadta, egyetlen éjszakára mintegy házasa-

²⁹ Szádeczky-Kardoss 86, 135; Avenarius 122; Bóna 315—316; Brozzi 76, 78; Deér 734—736, 757, 759, 790; Delogu—Guillou 39; Gibbon—Bury V 74—75; Hartmann II 1., 210—211, 235—236; Kollautz I 266, II 405—406; Kollautz, Noricum 626 vö. 638; Kovačević 69, 72; Lex. Ant. Slav. I 59 (Lewicki T.); Simson I 412; Szymański 47; Thiess 439; Waldmüller 284—288; Zasterova 42. Vö. Lippert 491.

társul vette; legutoljára azonban tizenkét avarnak adta át, hogy azok egy teljes éjszakán át egymást váltva kéjvágyuk kielégítésével gyötörjék őt. Azután a mező közepén egy karót szúratott le, és utasítást adott, hogy annak esüését dugják bele; ráadásul gyalázatára ezt mondotta: „Ilyen férjre vagy te méltó”. Házájának kegyetlen árulója ilyen halállal múlt ki, amiért inkább saját kéjvágyával, semmint polgártársainak és vérrokonainak az üdvével törődött. Lányai persze nem követték anyjukat a kéjsóvárgásban, ellenkezőleg a makulátlan tisztaság vágyától vezettetve azon voltak, hogy a barbárok be ne mocsoklják őket. Ezért kebleik közé a melltartó szalag alá nyers csirkehúsokat tettek, s azok a meleg folytán megposhadva bűdös szagot árasztottak. Amidőn az avarok hozzájuk akartak nyúlani, nem tudták elviselni a bűzt; azt hitték, hogy természetes jelenség náluk a kellemetlen szag. Ezért átkozódva visszahúzódtak tőlük, s azt mondogatták, hogy a langobard nők mind bűdösek. Ezzel a fogással sikerült az előkelő leányoknak megmenekülni az avarok kéjvágyától. Maguk megőrizték tisztaságukat, és a mocsoktalanság megőrzésének hasznos példáját nyújtották arra az esetre, ha nőkel valami olyasféle eset történne (mint velük történt). A leányokat több különböző területeken át áruba bocsátották, s ők végül előkelő származásukhoz méltó házasságra léphettek. Azt mondják, hogy egyikük az alemannok királyához, a másikuk a bajorok fejedelméhez ment feleségül.

Ez a helye elbeszélésemnek azt kívánja, hogy melőzve a történelmet általában, magánemberként saját származásomra pillantsak vissza egy keveset én, aki mindezeket leírom. Mert a dolog így kívánja, hadd bonyolítsam elbeszélésem fonalát egy kicsit távolabbra vissza. Abban az időben, amidőn a langobardok nemzetsége a pannón tartományokból Itáliába jött, velük együtt érkezett ide ükapám Leupheis is, aki ugyancsak a langobardok nemzetségéből való volt. Ő néhány esztendőt élt Itáliában, s élete utolsó napja zárultakor őt általa nemzett fiút hagyott hátra még kicsiny gyermekként. A fogságba esés vihara, amelyről most szöveztünk, elérte őket, s a friauli erődből számkivetetként valamennyit az avarok hazájába vitte. Azon a vidéken sok évig viselték a fogság nyomorúságát. Aztán férfikorba léptek, s a többi négy, akiknek a nevét nem ismerjük, meg is maradt a fogság szorongatásai közepette. Ám az ötödik testvér közülük, név szerint Lopichis, aki később a mi dédapánk lett, hitünk szerint a könyörületesség urának sugalmazására elhatározta, lerázta magáról a fogság igáját. Emlékezett, hogy a langobardok nemzetsége Itáliában lakik; oda törekedett hát tartani s ott a szabad ember jogállását visszanyerni. Midőn hozzáfogott a meneküléshez, csak nyíltartó puzdrát, íjat s útravalóul valamieske éltelt vitt magával. Teljességgel nem tudta, hogy merre kell haladnia; ekkor azonban egy farkas szegődött hozzá útítársul és kalauzul. Előtte haladt, gyakran hátra tekintett; ha megállt, megállott az állat is, ha továbbhaladt, az előtte ment. Lopichis ebből megértette, hogy isteni akarat adta vezetőjéről, hadd mutassa neki az utat, amelyet maga nem ismert. Néhány napig ilyen módon haladt át elhagyott hegyi tájakon; ám aztán teljességgel elfogyott az utasnak az a kevés kenyere, ami induláskor vele volt. Ehezve folytatta útját, s az éhségtől elesigázva erejét vesztette volna; ám ekkor megfeszítette íjját, s nyílával meg akarta ölni a farkast, hogy táplálékul vegye magához. A farkas azonban óvatosan kikerülte az őt megölni készülőnek a találatát, és eltűnt szeme elől. A farkas elhúzóda után nem tudta, merre haladjon; ráadásul az éhségtől túlságosan elgyengült. Nem volt reménye az életben maradásra, a földre vetette hát magát, és álomba merült. Álmában egy férfit látott, aki ilyen szavakkal szólott hozzá: „Kelj fel! Mit alszol? Abba az irányba kezd meg az utat, amerre lábadat tartod. Arra van ugyanis Itália, ahova tartasz.” Nyomban felkelt, s abba az irányba kezdett haladni, amelyről álmában hallott. Nemsokára emberek lakta helyre érkezett. Szlávok lakása volt azokon a helyeken. Egy immár öreg asszony látta meg őt, s mindjárt megértette, hogy ő menekülő és éhség kínozza. Szánalommal viseltetett iránta, és saját házában rejtette el; titokban apránként vitt neki ételme-

te, hogy túltömvé őt ennivalóval ki ne oltsa ezzel életét. Olyan hozzáértően látta el étellel, hogy végül összeszedve magát újra erőre kaphatott. Mikor aztán eléggé erősnek találta őt arra, hogy útját folytathassa, ételmiszereket adott neki, és figyelmeztette, hogy melyik irányba kell tartania. Néhány nap múlva belépett Itália földjére, s megérkezett ahhoz a házhoz, amelyben született. Az teljességgel elhagyott volt, nemcsak a teteje hiányzott, hanem ellepte a szederbozót és tövis is. Mindezt kivágta, s aztán a falak között egy nagy kőrisfát talált. Erre felakasztotta nyíltartó puzdráját. Azután vérrokonai és barátai ajándékokkal halmozták el, ő pedig újjáépítette házát, és megnősült. Azokból a javakból azonban, amelyeket apja birtokolt, semmit sem tudott visszaszerezni; a hosszú és tartós elbirtoklással kizárták a tulajdonjogból azokat, akik e javakra rátekették a kezüket. Ő volt, mint feljebb jeleztem, dédapám. Ő nemzette nagyapámat, Arichist, Arichis pedig atyámat, Warnefrit. Warnefrit nemzett feleségével, Theudelindával engem, Paulust és édestestvéremet, Arichist, aki nagyapánkra emlékeztetett nevével. Saját genealógiám soráról egy kevés ízelítőt adtam; most azonban visszatérek az egyetemes történelem ösvényére.

(38) Mint mondtuk Gisulf friauli herceg halála után fiai, Taso és Cacco vették át a hercegség kormányzását. Ők, úgy hírlík, a maguk idején a szlávok tartományát birtokolták a Zellia nevű helységtől egészen a Medaria nevűig. Ennek következtében ezek a szlávok egészen Ratchis herceg idejéig adót fizettek a friauli hercegnek.

Az avar kagán Friaulba törésének az időpontját illetően nincs összhang a kutatók közt. Legfeljebb annyit tekinthetünk bizonyosnak, hogy Crivellucci 603-as keltezése (amelyet idetz és cáfol Hartmann) ma már elavult. G. P. Bognetti (Santa Maria di Castelseprio, Milano 1948. 400–401) 615–616 körülre teszi az eseményt. Bóna I. (Magyarország története [I.] Előzmények és magyar történet 1242-ig., Bp. 1984, 315–316, 1472) szerint 628 lenne a korrekt dátum. L. M. Hartmann (Geschichte Italiens im Mittelalter II 1., Leipzig 1900, 235) azt állítja, hogy Paulus Diaconus „circa haec tempora” szavai határozatlanabb fogalmazást mutatnak, semhogy Hérakleios császár megelőzően említett trónra kerüléséhez (610) szilárdan hozzákapsolhatnók a szóban forgó eseményeket. F. Barišić (De Avaro-Slavis in Phocae imperatoris actate: Recueil des travaux de l'Académie Serbe des Sciences XLIX, Institut d'Études Byzantines, No. 4., Beograd 1956, 81, 88) 611 mellet foglalt állást. A kutatók elsöprő többsége megmarad a Paulus Diaconus elbeszéléséből következő 610 körüli időmeghatározásnál (O. Bertolini, I germani. Migrazioni e regni nell' Occidente già romano in: Storia universale, diretta da E. Pontieri, Milano 1965, 236 nyomán P. Delogu, Il regno longobardo in: Longobardi e Bizantini [Storia d'Italia diretta da G. Galasso I.], Torino 1980, 39). Olyan érvt vagy adatot, amely egyértelműen ennek a legkézenfekvőbb dátumnak az elvetését kívánná meg, nem ismerek. — Venetia az antikvitás óta használatos tartományelnevezés arra a területre, amelynek középpontja a korai középkortól Velence. A 'friauli erd', amelyet Romilda játszott az avarok kezére, Cividale. Az avarokkal szemben ellenállás tanúsító friauli városok azonosítása: Cormones = Cormons, Nemas = Nimis, Osopum = Osoppo, Artena = Artegna, Reunia = Ragogna, Glemona = Gemona, Ibligo = Ippolis (Waldmüller 284–285). — A Campus Sacer, ahol a Pannóniába hurcolt langobard férfiakat az avarok lemészárolták, úgy látom, a mai térképen nem lokalizálható. Azt is elképzelhetőnek vélem, hogy itt nem egy állandóbb földrajzi névről, hanem egy ad hoc névadásról van szó: a szerző „Átkozott” (és nem „Szent”) mezőről ír, mert itt hajtották végre esküszegő módon a tömeggyilkosságot a nomádok. — Az Itália határaitól pár napi („aliquod dies”) járásra fekvő szláv település még avar fenntartóság alá tartozhatott Lopichis menekülésekor;

különben a szláv öregasszonynak nem kellett volna rejtegetnie az avar fogságból megszökött férfiút. — Hogy Taso és Cacco uralma mikor terjeszkedett ki nekik adót fizető szlávokra, ez vitatott. Van, aki mindjárt trónra lépésüktől számítja ezt a helyzetet (Waldmüller 286), s van, aki csak Samo felkelése (624) utánra tud gondolni, mint olyan időpontra, amidőn avarok helyett immár langobardok is hódolathattak alpesi szláv törzseknek (Hartmann II 1., 211). — Zelliát a régebbi munkák Cillyvel (Celeia) azonosították. Újabban számításba jött Zeglia, ill. a Gaillat neve is, mint amely a mai térképen az adózó szlávok egyik határának felel meg. Medaria megfelelőjét régebben a tiroli Windisch-Matreiben látták. Újabban Medana, illetve Maglern neve merült fel a szakirodalomban, az utóbbi a Meclaria varia lectio hitelesnek elfogadásával együttesen (a kérdéskört

áttekintő Waldmüller 286–288). — Romildának, leányainak és fiainak a történetét félreismerhetetlenül novellisztikus, ill. anekdotikus irodalmi elemek színezik. Az elbeszélés lényegének a történetiségét azonban ez a körülmény nem teheti kétséggé. — Minthogy Lopichis hazatérése Itáliába kivétel volt és nem szabály (négy testvére például mind avar szolgátságban maradt), fel kell tételeznünk, hogy a felcseperedett gyermekek és utódaik személyében langobard szolgánépe is lehetett az avaroknak Pannóniában (nem gepidák voltak az egyedüli germánok, akik a kagán birodalmát lakták). — Theodoros Synkellosz Konstantinápoly 626-os avar ostromáról szóló szentbeszédéből tudjuk, hogy Bajánnak egy fiatalabb gyermeke ült 626-ban a kagáni székben; ennek első ismert történeti említése lehet Paulus Diaconus itt tárgyalt passzusa.

67. §

A BAJOROKKAL CSATÁROZÓ SZLÁVOK TALÁN (?) AZ AVAR KAGÁN FENNHATÓSÁGA ALÁ TARTOZTAK II. GARIBALD BAJOR HERCEG TRÓNRA LÉPTE UTÁN (610–611 TÁJÁN)³⁰

Paulus Diaconus IV 39 (Glossar A I 33)

Ez időben, miután a bajorok hercege Tassilo meghalt, fiát Garibaldot a szlávok legyőzték Aguntumnál, és a bajorok határait dúlták-fosztogatták. Aztán azonban a bajorok ismét összeszedték erőiket, a zsákmányt elvették az ellenségtől, és azt határaik közül kiűzték.

Feljebb a 44. paragrafusban láttuk, hogy a bajorokkal határos szlávság avar védnökség alá tartozhatott. Az avar hatalom az akkori időtől fogva állandóan erősödött nyugaton (egyébként Bizánccal szemben is csak múló epizód volt a defenzívába szorulás [53., 54. §§], Phókas alatt megint az avarok

kerültek fölénybe [62., 63., vö. 64. §§]. A nomád fegyverek erejétől messze nyugaton Ausztriában is rettegtek ez idő tájt (lásd lejjebb a 68. paragrafust).

Így alapos okunk van feltenni, hogy az itt említett szlávokat is fűzte valami szorosabb vagy lazább kötelék az avarokhoz. — Aguntum a későbbi Innichen (így L. Bethmann és G. Waitz mérvadó szövegkiadásában) vagy Stribach Lienz mellett (így K. Reindel: Spindler 106, 108–109); a közelében fekvő (?) csatahelyet E. Klebel (Langobarden, Bajuwaren, Slawen: Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft Wien 69 [1939] 84) a Lienz melletti Dölsach területére véli lokalizálhatni.

68. §

HÍREK KELNEK SZÁRNYRA, HOGY BRUNICHILD KIRÁLYNŐ ÉS THEODERICH BURGUNDIA KIRÁLYA AZ AVAROKAT HÍVJA SEGÍTSÉGÜL AZ AUSTRASIAI KIRÁLY THEUDIBERT ELLEN (610 OKTÓBER–612 AUGUSZTUS KÖRÜL)³¹

Epistola Wisigotica 11 (Glossar A I 233)

... Időközben tudomására hozzuk szentségtelknek, hogy ama elterjedt vélemény híre érkezett hozzánk, miszerint Brunichild királynő és Theoderich keserőséges elhatározásukkal szokásos mérgüket árasztják az egységes nép veszére, s az avarok rettenetes királyát ösztönzik harcra a dicsőséges Theudibert király ellen. Ha valóban így áll a dolog, ugyan mit kell cselekednünk, ha csak azt nem, hogy amíg még pihennek a harci fegyverek, ezen a részen mind az egész nép a maga könyörgésével fáradozik isten kedvező döntésének a kieszközlésén? Ezért kérjük, jelezzétek nekünk, ha nyilvánvaló a dolog. Hadd vegyünk részt mi is a hívek könyörgésében, emelkedjünk fel hasonló lángoló hit érzésében, és a meghirdetett litániákon az összes papokkal, a klérussal meg e tartomány egész keresztény népével együtt járuljunk fohászkodva mindenek megváltója, az Úr elébe, hogy legyőzhetetlen hatalmasságú jobbát nyújtsa ki minden katolikus védelmére, és aki még a perfid ellenséggel is vetekszik (a rosszban), az kapja meg kiérdemelt méltó büntetését teljes pusztulás formájában. Az a nő, a viszályok szerzője s az ősi kigyó mesterkedésétől lemezletlenített Urunk bosszújától földre sújtva szolgáljanak világosan (elrettentő) például minden népek körében. Ha a

kevéselőbb a dicsőséges Theudibert királynak címzett írásokat ígéretetekhez képest gondosan eljuttatátok, vagy ha küldötteitek onnan már vissza is tértek s akár már választ is megkaptátok, avagy ha azok, akik a határozatokat egészen idáig elhozzák, illetőleg tovább sietnek majd uram, a dicsőséges Gundemar király színe elé, megérkeztek, — úgy kérjük, nyerve biztos és, mint bízunk benne, igaz tájékoztatást, hogyan és hol legyen a pénz előkészítve.

A szövegmegállapítás nehézségei és a latinság romlott volta miatt a textus értelme bizonytalan marad. A furesán ható szövegezés a fordításban az eredeti fogalmazásának a tökéletlenségét tükrözi. Vö. a következő forráshely kommentárjának a végén álló megjegyzéseket. — A levél írója Septimania délnyugat-franciaországi tartomány comese, Gundemar (~ Gunthimar) vizigót király híve. A levél címzettje egy ismeretlen nevű főpap (püspök) Galliában. A comes, Bulgar szeretne biztosat tudni afelől, vajon Brunichild királynő és unokája, a burgundiai (Orleansban székelő) Theoderich király tényleg behívta-e a pogány avarokat Theudibert (Metzben székelő) austrasiai király (Theoderich testvére) ellenében. Mert ha ez megtörtént, úgy papoknak és laikusok-

³⁰ Szádeczky-Kardoss 140; Herrmann 35–36; Kollautz II 404; Kollautz, Karantanien 232; Kollautz, Noricum 634; Spindler 106, 108–112 (K. Reindel); Waldmüller 287–288.

³¹ Szádeczky-Kardoss 86, 135; Deér 734; Herrmann 35–36; Kollautz I 230–231, 266, II 167; Kollautz, Balkan 152; Kovačević 67; Szymański 48. Vö. Kollautz, Noricum 626.

nak litániákon kell könyörögniök a csapás elhárításáért. — Hogy a pénzösszeg, amelyet Gundimar Theudibertnek nyújtani készül, tényleg kifejezetten az avar veszély elhárítását szolgálja-e (így véli pl. F. Dahn, *Urgeschichte der germanischen und romanischen Völker* I., Berlin 1881, 395), vagy olyan juttatásról van szó, amely a pogány támadás fenyegetése nélkül is esedékes lenne, ezt az itt idézett szöveg homályos fogalmazása miatt biztosan nem állapíthatjuk meg. Igaz, a következő levél (Epist. Wisig. 12) szövegének első felében van szó pénzfizetésről, a második (az első-től némileg elkülönülő) felében a nomád veszedelemtől ám ez az episztola sem értelmezhető minden kétséget kizáró biztonsággal. Így legfeljebb valószínűsíti, de nem teszi abszolút bizonyossá a 12. levél, hogy a pénzjuttatás az avar veszedelemtől független ügylet Gundimar és Theudibert között. — A levél első és utolsó mondata üres formális udvariaskodás, az avar történelemhez a legtávolabbi köze sincs. Ezért nem fordítottuk.

Epistola Wisigotica 12 (Glossar A I 233)

... hogy előbb említett fiatok (ti. Theudibert király) mekkora diadalt aratott az avarok ellen esatásorba állván, erről informálást érdemlünk a ti közléstek útján. A nép közt terjedő vélekedésből ugyanis tudomásunkra jutott, hogy Brunichilda királynő és Theoderich király választása a Theudibert úr elleni háborúhoz az avarokat hívni (segítségül), hadd jöjjenek ők szálláshelyeikről a tartományba. Az ilyen híradás katolikusok fülének halatlan szörnyűség, hogy hitvallásuk szerint keresztény, valójában azonban az Úrtól messze távolodott személyiségek keresztény vér kegyetlen kiontására szólítsanak fel. Az ilyen keresztények nem jobbak hitünk szerint azoknál (a pogányoknál), sőt nyilvánvalóan társaiknak mondhatjuk őket, akik e világról való bűnök elkövetésére szolgáltatnak buzdítást (egyes) személyeknek. Ha tehát szentségteljes nyilvánvaló tudomást szerez arról, hogy az említett királyok tervezése szerint az igazhitű fejedelem országára hitetlen horda özönlik ellenséggként, ezt a körülményt írásba foglalva hozassátok tudomásunkra. Hadd szenteljenek a papok a néppel a Mindenhatónak ünnepélyes böjtöket a hozzánk tartozó provinciáknak fiadnak, az én dicsőséges uramnak, Gundemar királynak a rendeletére. Mindezt azért, hogy a harcosok bátorsága törje össze az olyan messziről igaztalan támadásra felvonuló férfiak

vaskemény szívét, s az égi kegy juttassa a dicső diadalt a hit dognáját híven őrző keresztény népek. Kéréssem végül az, boldogságos uram: amiben erősek vagytok, szent imáttalokkal könyörögjétek érettünk az Úrnál, s jelen levelelünk kézbesítőjének a visszafordultakor méltóztatásokat megörvendeztetni bennünket, pontról pontra szóló üzenetet küldvén egyfelől mindarról, amit a fentiekben elmondottunk, másfelől boldogságokat jóllétéről.

E levél írója, Bulgar comes is címzettje, egy galliai püspök azonos az előző episztoláéval. A levél le nem fordított első felében arról a pénzről van szó, amelyet Gundemar Theudibertnek juttat. A homályos szövegösszefüggés azonban azt sejteti, hogy ez a juttatás egy az avar veszélytől tökéletesen független baráti szerződéskötés keretében tartozik Theudibert Austrasiája és Gundemar vizigót állama között. (Theudibert birodalmához a nyugati gót Septimaniával határos területek is tartoztak; vö. a térképet Dahnnál, id. mű II., Berlin 1883, 123.) — Egyébként, hogy ténylegesen sor került-e avar szövetségesek bevetésére, amidőn Brunichild királynő és unokája Theoderich a másik unoka, Theudibert ellen előbb diplomáciailag, majd katonailag fellépett, nem dönthető el. Ez a levél is, akár az előző, biztosan csak annyit árul el: terjedtek olyan híresztelések, miszerint a pogány nomádok messze dunai szállásaitól Nyugat-Európában fognak fegyveresen fellépni. — A jelen paragrafusban álló latin szövegeknek az avarokra vonatkozó történelmi tanúsága mindenképpen kevés és bizonytalan. Tegyük ehhez hozzá, hogy a fordításnál minden filológiai képességgel latba vetése sem volt elegendő, hogy megnyugtató interpretációt adjak. Az író latinsága olyan gyenge (a mondatok mellett az alakok elemi szabályait sem tisztelő), hogy az értelmet megnyugtatóan kihámozni sok ponton lehetetlen (az ember legfeljebb találgatja, hogy mit is akar az auctor mondani). Vonatkozik ezekre a „vizigót levelekre” is az, amit az alig korábbi „austrasiái levelekről” állapítanak meg a korszak latinságának a legjobb szakértői: „Auch in der neuen Äusgabe von Gundlach bleibt der ... nicht selten entstellte Text dieser Briefe oft schwierig und dunkel” (Wattenbach — Levison, *Deutschlands Geschichtsquellen im Mittelalter*. Vorzeit und Karolinger I., Weimar 1952, 117). A textus eredendően homályos mivoltán nem segíthet a legodaadóbb filológiai erőfeszítés sem.

69. §

AZ ISTRIÁT DÚLÓ SZLÁVOK TALÁN (?) AVAR VÉDNÖKSÉG ALATT ÁLLOTTAK (611–612 KÖRÜL)³²

Paulus Diaconus IV 40

Agilulf király a császárral egy évre, majd ismét egy másodikra békét kötött; egyben a frankokkal is felújította az egyetértő békességet. A szlávok mégis siralomkeltően végigfosztogatták Istriát, miután a katonákat megölték. A következő március hónapban Tridentnél elhunyt Secundus, Krisztus szolgája; róla gyakran szöveltünk, ő írt saját koráig terjedő rövid történelmet a langobardok viselt dolgaiáról.

Secundusnak, a langobardok történetírójának a halálát a modern tudomány egybehangzóan 612-re teszi (Wattenbach, Levison, Löwe, *Deutschlands Geschichtsquellen im Mittelalter*. Vorzeit und Karolinger II., Weimar 1953, 205–206; F. Brunhözl, *Geschichte der lateinischen Literatur des Mittelal-*

ters I., München 1975, 59). — A „mégis kötőszó” (a latin eredetiben nihilominus) azt sejteti, hogy a langobard királynak a bizánci császárral (és a frankokkal) kötött békéje után a még bizánci kézen lévő Istria szláv megtámadása nem várt fordulat volt. Valóban 603-ban (63. §) az avar kagán által küldött szláv csapatok Agilulffal együtt harcoltak a császáriak ellen; így a langobard udvarral kötött béke azt a reményt ébreszthette a bizánciakban, hogy a szerződés nyomán a szlávok sem fogják zaklatni a kelet-római birtokokat Itáliában. Ám a szlávok feltételezhető (?) patrónusa, az avar kagán, úgy látszik, nem tette magáévá Agilulf politikáját, és hagyta (vagy éppen buzdította?) a szlávokat Istria megtámadására. — Az Istriával határos Dalmácia elhódítása Bizánctól (70. §) Bóribanszületett Konstantin tanúsága szerint avarok és szlávok együttes fellépésével történt meg. Legvalószínűbb datálása kb. 614. Ez is amellezt szól, hogy az Adria-parton a szlávok a közvetlenül megelőző időben aligha az avaroktól teljesen függetlenül léptek fel.

³² Szádeczky-Kardoss 87, 135; Kollautz II (401–) 404, 411; Kulakovskij III 51; Waldmüller 254–255, 288. Vö. Pernice 93.

AVAROK ÉS SZLÁVOK ELFOGLALJÁK SALONÁT S VELE DALMÁCIA TERÜLETÉNEK
JÓ RÉSZÉT 614 KÖRÜL (VAGY HÉRAKLEIOS URALMÁNAK EGY KÉSŐBBI SZAKASZÁBAN ?)³³

Constantinus Porphyrogenitus, De administrando imperio
29, 1–53; 30, 6–61; 31, 8–20; 32, 18–27; 33, 6–11;
35, 1–10; 36, 5–10 (Glossar B I 88–91)

(29, 1–53) Diocletianus császár nagyon megszerette Dalmácia földjét, ezért Rómából hozott oda népet családostul, s letelepítette őket Dalmácia földjén; ezeket rómaiaknak nevezték, mert Rómából költöztek át, s mind a mai napig ezt az elnevezést viselik. Ez a Diocletianus építette Spalatum erődített városát, s abban olyan palotát emelt, amely túltesz minden képzeleten és leírásn, s amelynek régi pompájából maradványok élnek mindmáig, még ha a hosszú idő meg is viselte azokat. A ma a diocletianusoktól birtokolt Diokleia erődített városát szintén ugyanaz a Diocletianus császár építtette, miért is a terület lakói a „diocletianusok” elnevezést nyerték. Ezeknek a rómaiaknak a fennhatósága egészen a Duna folyóig ért el, s egyszer a folyón túlra is át akartak kelni és megtudni, hogy kik laknak a folyón túl; átkelven fegyvertelen sz(k)láv(in) népeket találtak, amelyeket avaroknak is hívtak. Sem emezek nem számítottak arra, hogy a folyón túl, sem amazok, hogy a folyón innen lakik valaki. Miután azokat az avarokat a rómaiak fegyvertelenül és harcra készületlenül találták, levertek őket, zsákmányt és hadifoglyokat szereztek, s aztán hazatértek. S ettől kezdve a rómaiak két egymást váltó őrseget alakítottak, s ezek legénységét húsvétól húsvétig úgy cserélték, hogy a szentséges nagyszombaton találkozzanak egymással a vártárol visszatérők és az ottani szolgálatra kivonulók. A tenger közelében ugyanis az említett erődített város alatt egy Salona nevű erődített város is van, amelynek nagysága Konstantinápolyénak fele; ebben gyülekeztek mind a rómaiak, felfegyverkeztek, elindultak onnan, és a várostól négy mérföldnyire fekvő szorosba vonultak, amely mostanáig a Clissa (Kleisa) nevet viseli, mert *összeszerül*ja az ott áthaladókat. Onnan vonultak el a folyóhoz. Miután ez az egymást váltó őrseg sok évig megvolt, a folyón túli szlávok, akiket avaroknak is hívtak, maguk közt megvizsgálták a helyzetet azt mondogatván, hogy: „Ezek a rómaiak, miután immár átkeltek és zsákmányra letek, mostantól fogva nem szűnnek majd meg újra át-átkelni; ezért kiokoskodunk valamit ellenük”. Az avaroknak is mondott szlávok ekként tanakodtak, s mikor egyszer a rómaiak átkeltek, hareba szálltak, és győzelmet arattak. Az előbb említett szlávok magukhoz vették amazok fegyvereit, zászlóit és többi hadijelvényeit, s átkelven a folyón így mentek el a szorosba. Az ott lévő rómaiak látták őket, ám honfitársaik zászlói és fegyverei tüntek szemükbe, miért is honfitársaiknak vélték őket. Midőn így az említett szlávok a szorosba értek, megengedték nekik az átvonulást. Amint átvonultak, tüstént elűzték a rómaiakat, s a feljebb említett Salona erődített városát hatalmukba kerítették. Betelepedtek, s attól fogva kezdtek apránként fosztogatni a mezőkön és a magasabb helyeken lakó rómaiakat; megsemmisítették őket, s lakóhelyeiket hatalmukba kerítették. A megmaradt rómaiak a tengerpart erődített városaiba menekültek, s mostanáig birtokukban tartják azokat, melyek is a következők: Dekatera, Rausin, Spalatum, Tetrangurin, Diadóra, Arbé, Bekla és Opsara; ezeknek a lakóit mostanáig rómaiaknak nevezik. . . .

(30, 6–61) Akiket Dalmácia elragadása érdekel, hogy hogyan is ragadták azt megukhoz a szláv népek, azok ezt a következőkből megtudhatják; ám előbb annak

fekvéséről kell szólni. Régente Dalmácia Dyrrachium, vagyis Antibari határainál kezdődött, elnyúlt Istria hegyeiig, s szelvényben ért a Dunáig. Ez az egész környék a rómaiak uralma alá tartozott, s ez a tartomány híresebb volt a többi nyugati tartományoknál, csak aztán elragadták a szláv népek a következőképpen. Spalatum közelében van egy Salonának nevezett erődített város, Diocletianus császár műve. Különben magát Spalatumot is Diocletianus alapította, s éppen ott volt a császári palotája is, nagyjai viszont és a nép tömegéből sokan Salonát látkák. Ez az erődített város egész Dalmácia feje volt. Itt gyülekeztek tehát minden esztendőben a lovas katonák, s mintegy ezret kiküldöttek Salonából; ezek a Dunánál állottak őrt az avarok miatt. Az avarok ugyanis a Duna folyón túl tartózkodtak, ahol újabban a törkök (magyarok) vannak, és nomád életet éltek. A barmokat és az embereket sokszor megpillantották a folyón túl az évente kivonuló dalmáciaiak. Egy alkalommal jónak látták átkelni és kipuhatolni, hogy kik is tartózkodnak ott. Átkeltek tehát, de csak az avarok nőit és gyermekeit találták ott, a férfiak és a javakorbeliek hadivállalkozáson voltak. Rájuk csaptak hirtelen, hadifogságba hureolták őket, és eme zsákmányukat Salonába vivén nehézség nélkül tértek haza. Amint aztán az avarok visszatértek hadivállalkozásukról, és mindabból, ami sújtotta őket, megértették a történeteket, — zavarba estek, s nem tudták, honnan is jött rájuk ez a csapás. Elhatározták tehát, hogy kilesik a kellő alkalmat, s abból mindent megtudnak. Miután szokás szerint ismét kiküldöttek Salonából az őröket, ezek is — akik pedig mások voltak, s nem az előbbieket — ugyanazt a tervet eszelték ki, mint amazok korábban. Átkeltek ellenük, ám egybegyűlve találták őket, nem pedig, mint korábban történt, szétszóródva; ezért aztán nemcsak hogy semmit sem értek el, hanem ráadásul a legeslegszörnyűbbet kellett elszenvedniük. Egyeseket közülük megölték, másokat élve kerítették kézre; egyikük sem menekülhetett azoknak a kezéből. Kifaggatták foglyaikat, hogy kik ők és honnan valók, s megtudták, hogy tőlük szenvedték volt el az elbeszélte csapást. Tudakozódtak még lakóhelyük milyenségéről is, s hallomás alapján az megtetszett nekik. Az életben maradtakat foglyokként tartották hatalmukban, s ruháikat felöltötték úgy, miként amazok viselték; lovaikra is felültek, kézbe vették zászlóikat és egyéb jelvényeiket, amelyeket azok magukkal hoztak. Mindannyian táborba szállásra készen felkerekedtek, és Salona ellen indultak. Miután tudakozódnak értesültek az időpontról is, amikor az őrk a Dunától haza szoktak térni — ez a szentséges nagyszombatra esett — ugyanazon a napon mentek ők is. Midőn immár a közelbe értek, seregük zöme elrejtőzött; mintegy ezren hajtottak csak előre, akik megtévesztés végett a dalmaták lovait és ruháit birtokolták. A városbeliek felismerték jelvényeiket és ruházatukat, sőt a napot is, hogy ekkor volt szokásuk hazatérni; ezért feltárták a kapukat, és fölöttébb örvendezve fogadták őket. Azok pedig, alighogy bejőttek, hatalmukba kerítették a kapukat, cselekedetüket jeladással világosan seregük tudomására hozták, s felkészültek a betörésre és a bevonulásra. A városbeliek mind megölték, s attól kezdve Dalmácia egész területét hatalmuk alá vonták, és megtelepedtek rajta. Egyedül a tenger menti városok nem adták meg magukat, hanem megmaradtak a rómaiak birtokában, minthogy életük szükségleteit a tengerről biztosíthatták. Az avarok azt látták, hogy ez a föld a legszépségesebb, s ezért megtelepedtek rajta.

(31, 8–20) Azok a horvátok menekülteként jöttek a rómaiak császárához, Hérakleioshoz, mielőtt még a szerbek is ugyanahhoz a Hérakleios császárhoz menekültek volna. Az időben történt a dolog, mikor az avarok hadra kelve kiűzték onnan a rómaiakat; ez utóbbiakat Diocletianus császár vitte oda Rómából, s telepített le, miért is rómaiaknak hívták őket, hiszen Rómából telepedtek át ezekre a területekre, vagyis a most Horvátországnak és

³³ Szádeczky-Kardoss 87–88, 136; Deér 735; Kollautz I 263–272, 278; Kollautz, Balkan 150–155; Kovačević 63; Lebeau—Saint-Martin XI 26; Lex. Ant. Slav. I 59 (Lewicki T.); Lex. Ant. Slav. I 314 (W. Kowalenko); Stratos I 119, 326; Szymański 40; Waldmüller 251–254. Vö. Dölger 153, 154; Grafenauer 75–76; Pernice 93.

Szerbiának nevezett földekre. Ezeket a rómaiakat a rómaiak ugyanazon császárának, Hérakleiosnak a napjainban az avarok üldözték el, s földjeik így pusztává lettek. Hérakleios császár rendeletére ezért azok a horvátok háborúban legyőzték és kiűzték onnan az avarokat, s ugyan-csak Hérakleios császár parancsára letelepedtek az avaroknak ama területén, amelyen még ma is laknak.

(32, 18–27) Amidőn átkeltek (a szerbek) a Duna folyón, megbánták elhatározásukat, s a katonai kormányzó, Belgrád akkori ura közvetítésével üzenetet küldtek Hérakleios császárnak, hogy adjon nekik másik földet letelepedésre. Miután pedig a mostani Szerbia, Pagania, a zachlumokénak nevezett terület, Terbunia és a kanaliták földje a rómaiak császárának a fennhatósága alá tartozott, ám az avarok fellépése következtében, akik előzők onnan a most Dalmáciát és Dyrrachiumot lakó rómaiakat, ezek a területek elhagyottak voltak — a császár letelepítette a szerbeket ezeken a területeken, s ők a rómaiak császárának voltak alája rendelve. . . .

(33, 6–11) A zachlumok területe a rómaiak császárának a fennhatósága alá tartozott, de miután az avarok rabigába hajtották a területet és annak népét, teljesen elhagyottá vált. A most ott lakó zachlumok nem mások mint szerbek ama fejedelmüktől fogva, aki Hérakleios császárhoz menekült. A zachlumok nevüket a Chlum(os) nevű hegyről kapták.

(35, 1–10) Korábban Diokleia területe is a rómaiak birtokában volt, akiket Diocletianus császár telepített át Rómából, miként erről a horvátok történetében szövelünk, s a rómaiak császárának a fennhatósága alatt állott. Az avarok ezt a területet is rabigába hajtották, és pusztává tették. Ám Hérakleios császár idején újra benépesült, akárcsak Horvátország, Szerbia, a zachlumok földje, Terbunia és Kanalé földje.

(36, 5–10) A paganok a kereszteleetlen szerbek leszármazottai attól a fejedelemtől kezdve, aki Hérakleios császárhoz menekült. Az avarok ezt a területet is rabigába hajtották, és pusztává tették, ám Hérakleios császár idején ismét benépesült. Paganoknak azért nevezik őket, mert nem fogadták el a keresztiséget abban az időpontban, amidőn a szerbek mind megkeresztelkedtek.

Ami érezhetőleg novellisztikus elem, irodalmi színezés a Bíborbanszületett császár elbeszélésében, az a rómaiak Duna-parti őrálálása, nagyszombatokénti őrségváltása és valószínűleg a viseletesere révén történő rászédésük is. Hogy Hérakleios uralmának a kezdete táján lett volna olyan pontja a Dunának, ahol egyik oldalt Salonából kivonuló romanizált férfiak, a másik oldalt 568 óta Pannónia uraivá lett nomád avarok foglaltak egymással szemben (de egymás kilétét kölcsönösen nem ismerve) állást, ez mindennel ellenkezik, amit az avar történelem egyéb forrásai vallanak. — Történeti tény viszont, amit a feliratos szövegekkel is szolgáló salonai ásatások szilárdan alátámasztanak, hogy a várost ez idő tájt valóban lerombolták. S az sem vonható jogosan kétségbe, hogy a Dalmáciába (meg a szomszédos Istriába) korábban is be-betört avarok és szlávok lehettek a dalmát főváros elpusztítói. Konstantinos előadása tehát a valóságot tükrözi, amidőn hol avar, hol szláv elnevezéssel illeti a Dalmáciát (és a mögötte fekvő belső balkáni területeket) előzőnlő invázorokat. Az igazság bizonyára az volt, hogy avarok vezették és szervezték a viharos erejű támadást; a hadsereg nagyobb hányadát azonban szlávok tették ki, s az utóbbiak közül került ki azoknak a jó része is, akik tartósan megtelepedtek az előzőtt római lakosság földjein. (Más bizánci forrásokban is előfordul, hogy egyazon etnikumot hol a szláv, hol az avar népnév jelöli; feljebb a 32. paragrafusban láttuk például ezt a Chronicon Monembasiae fordításában.) — A Salona ásatásai során előkerült legkésőbbi évre datálható sírfelirat 612-ből való (lásd feljebb a 25. paragrafust; I. Nikolajević, Salona cristiana aux VIe et VIIe siècles: Disputations Salonitane 1970, Split 1975, 91–95 érvelése a Iohanna-sírfelirat korábbi datálása mellett engem nem győzött meg). Alapos okunk van röviddel 612 utánra keltezni a város pusztulását. Így

jut a legtöbb kutató 614 körülre az esemény datálásával. (Az ettől eltérő alternatív 625-ös keltezésről a következő forrás [Thomas Archidiaconus, Hist. Salonit. 7] kommentárjában szólók.) Ha valaki (Nikolajevićhez csatlakozva) elvetné az utolsóként emlegetett felirat 612-es kormeghatározását, úgy Nagy Szent Gergely pápa 602 novemberi levelét (XIII 10) vehetné terminus post quem alapjául, mert ez az episztoła Maximus salonai püspökhöz van intézve, ami a város romlása után elképzelhetetlen. Persze Hérakleios helyett Phókas korára tenni az avar-szláv dúlást, ez csattanósan ellentmondana a Bíborbanszületett Hérakleios uralmát előtérbe állító tanúságának. — Konstantinos Porphyrogennétos úgy tudja, hogy az „avar” szlávok hatalma nem sokáig tartott Dalmáciában és a mögöttes balkáni területeken. Még Hérakleios császár uralma (610–641) alatt megérkeztek előbb a horvátok, majd a szerbek ősei, s legyőzték a szláv-avar népességet; annak maradványait pedig fennhatóságuk alá vetették. (Minderről lejjebb lesz majd szó.) — A forráshely régi földrajzi neveinek a modern térképen nagyjából a következő elnevezések felelnek meg (legfőbb segítőnk a helyek lokalizációjánál Jenkins és Dvornik kommentárja: Constantine Porphyrogenitus, De administrando imperio II. Commentary. Edited by R. J. H. Jenkins, London 1962, 93–192; a közismertnek tekinthető olasz nevek esetében néha beérjük ennek a feltüntetetésével): Spalatum ma Split, Diokleia Titograd (Duklja), Clissa olaszul is erre a névre hallgat (horvátul Klis), Dekatera Kotor (Kattaro), Rausin Dubrovnik (Ragusa), Tetrangurin Trogir (Traw), Diadóra Zadar (Zára), Arbé Rab, Bekla Krk (Veglia ~ Vejja), Opsara Osor (Ossero). Dyrrachium (Durazzo ~ Drač) ma Durrës(i) Albániában. Antibari Tivari (Antivari, Bar). Pagania a Narenta (Neretva) folyó vidéke volt, főleg a folyó jobb oldalán, míg a bal oldalon a Ragusától a Narenta alsó folyásáig terjedő terület s annak folytatása a felsziget belseje felé a zachlumok földje (Zachlunia forrásunk nyelvhasználatában); az őszerb elnevezés Hlm, s ennek a leszármazottai a középkori latin, szláv és olasz elnevezések; jó részben az újabb idők Hercegovinájával esett egybe a régi Zachlunia. Terbunia a mai Trebinje és vidéke. A kanaliták földje, Kanalé a délszláv Konavle helynévvel hozható kapcsolatba. — Befejezésül megjegyzendő még: Konstantinos az esetek elsőprő többségében különbséget tesz a Hérakleios uralma korábbi szakaszában hódító szlávok (~ avarok) és a császár uralkodásának későbbi részében éppen az előbbi szlávok ellenében hadakozó horvátok és szerbek között. (Ez utóbbiaknak Hérakleios korabeli Balkánra érkezéséről más forrás nem szól ugyan; a híradás történelmi hitelességének a kétségbe vonását magam mégsem látom szilárdan megalapozottnak.) Tudni látszik azonban a Bíborbanszületett, hogy szláv nyelvet beszélnek a horvátok és szerbek is. Talán ebből fakad, hogy elvétve (nem az itt citált passzusokban) fogalmazása homályos: nem állapítható meg biztosan, vajon a szláv népnévvel az „avarokat” vagy az őket Dalmáciából és Szerbiából kiszorító (ill. ott leigázó) horvátokat és szerbeket jelöli-e. A fent idézett részletekben is megmutatkozik egy másik fogalmazási következtetlenség: egyfelől arról szól a szerző, hogy az „avar” szlávok benépesítették az általuk előzőtt (ill. megölt) rómaiak egykori földjeit, másfelől meg azt emlegeti, hogy az „avar” szlávok inváziója pusztává, elhagyottá tette az előzőnlő balkáni tartományokat. A kétértelmű fogalmazás oka, úgy érzem, az a Bizánc-központú szemlélet, miszerint a császárnak hódoló s adózó lakosság eltüntével legalábbis a keletrómai adminisztráció számára a földdarab olyan, mintha lakatlan lenne. Csak a Hérakleios császár fennhatóságát elismerő horvátokkal és szerbekkel „népesül be ismét” a sok északnyugat-balkáni tartomány a bizánci közigazgatás szempontjából. Egyebekben vö. a 71., 73. és 74. paragrafusok kom-

mentárjában elmondottakat — A 30. fejezet értelmezéséhez vö. Š. Sadecki-Kardoš — T. Olajoš, Podlinnyj smysl často ošibočno objasnjaemogo mesta istočnika, v ktorom govoriťja o drevnih vengrah i n: C(ongressus) I(nternationalis) F(enno-) U(gristarum) 6 Studia Hungarica, Syktyvkar 1985, Acta Sectionum (red. I. Dienes etc., Budapest 1985) 69 — 76.

Thomas Archidiaconus, Hitoria Salonitana 7 (p. 23–28); 8 (p. 28–29); 9 (p. 31)

(7) Közben Salona városának a sorsa napról napra mind rosszabbra fordult a barbárok szomszédsága következtében, akik naponkénti inzultusokkal zaklatták. Polgárai között is széthúzások voltak, s a közügyeket nem eléggé hatékony kormányzás intézte ... Hogy a város végeérvényesen miként veszett oda, ez nem eléggé világos. Mi mint az előzőkben, itt is úgy igyekszünk előadni a dolgot, hogy részben az írott forrásokat, részben a szóbeli híradásokat, részben pedig saját vélekedésünket követjük. A gótok idején, akik Totila vezetésével vonultak ki Teutonia és Polonia területeiről, történt állítólag Salona lerombolása. Maga a vezér, mielőtt fegyvereit Itália ellen fordította volna, dűlva vonult át Dalmácia részéin, s Salona városát is részben feldúlta. Ő maga Diocletianus császár feljebb leírt építményébe ment be, az ottan bevésített császári feliratokat leszedette, s az épület bizonyos részét le is romboltatta. Polonia részeiről Totillával eljött a nemeseeknek (nobilium) hét vagy nyolc törzse (tribus), akiket lingonoknak (Lingones) neveztek. Ezek Chroattia földjét a maguk számára alkalmas lakóhelynek látták, mert ott csak szórványosan maradtak lakosok (coloni); ezt a földet ezért vezérüktől maguknak kérték, és meg is kapták. Helyben maradvák kezdtek elnyomni a bennszülötteket, s erőszakkal kényszerítették őket szolgálatukra. Ez a vidék ősidőktől fogva a Curetia nevet viselte, s azok a népek, amelyeket most horvátoknak (Chroate) mondanak, Curetes vagy Coribantes néven szerepeltek; innen Lucanus írásában ez: „Ott a Curetes harcias nemzetiségében bízott, akiket az Adriai-tenger körülfolyma föld táplál.” ... Azok a népek tehát összekeveredtek, s egyetlen nemzetséggé váltak: életmódban, szokásokban hasonlókká, egy nyelvűekké. Kezdték saját vezérekkel bírni. S ha rosszak és szilajak voltak is, mégis csak keresztények voltak, persze nagyon kezdetlegesen. Az ariánus kór is fertőzte őket. A többség gótoknak (Gothi) s ugyanúgy szlávoknak (Selavi) is mondotta őket azok sajátos elnevezése nyomán, akik Poloniából jöttek. Ők, mint előbb mondtuk, zaklatták a latinokat, akik a tengerpartokat látkák, különösen pedig Salonát, amely az egész tartomány feje volt. Ez a város egykori hatalmi szintjéről már erősen lecsúszott, s lehetőségei nagyon lemorzsolódtak. Alkalmas irányítója nem volt, miért is ellenségei könnyen bevehették és feldúlhatták.

A gót vezér tehát, aki egész Slavonia („Szlávország”) élén állott, lovasok és gyalogosok egyesített nagy hadseregével leereszkedett a hegyekből, és a város keleti oldalán ütött táborn, serege egy másik lovascsapatának pedig azt rendelte el, hogy a nyugati oldalon a tenger felett üssön táborn. Kezdték minden oldalról ostromolni Salonát; emberei majd nyilakkal, majd hajító fegyverekkel szorongatták. Mások az előre kiszögellő hegy oldaláról hatalmas suhogású parittyákat pörgetve szórták a köveket a falakra; ismét mások egyetlen oszlopba tömörülve és a falakat lassan megközelítve próbálták a kapukat betörni. A saloniaiak viszont a falakon szerteoszolva férfiasan ellenálltak, miközben hol a bástyák, hol pajzsai fogták fel az ellenség lövedékeit. Ellenfeleikre egyúttal hatalmas köveket gördítettek le; azokra pedig, akik távolról folytatták a harcot, egyesek hadigépekkel zúdítottak köveket, mások nyíllövő szerkezetekkel vagy íjakkal derekasan szórták a nyilakat. Így folyt nem kevés napig mindkét oldalról döntetlenül a küzdelem. Mit ér azonban az ember erőfeszítése ott, ahol hiányzik hozzá az isteni oltalom kegyelme? A sok bűnért, amelyet együttesen vagy egyenként követtek el, a bűnös városnak az

égi büntetés ítélete folytán pusztulnia kellett az ellenség kardjától. A polgárok elvesztették megfontoltságukat és találékonyságukat; nem volt igazi vezető, a főnök haszontalannak, a nép széthúllónak bizonyult; nem tudták, mi lenne a tanácsosabb. Egyesek a kelletnél féltékenyebbek voltak, másokat a kelletnél nagyobb biztonságérzet töltött el. A polgárság így eredendően önmagától kezdett meginogni. Az ellenség csapatai pedig nem szűntek nap mint nap zaklatni a nyomorult várost. A saloniaiak erői ellankadtak és kimerültek; a sokaság támadását nem bírták elviselni; megingott bennük a reménység, hogy ellenállhatnak; így a falak őrzését nem szívvel-lélekkel látták el. Akkora félelem feküdt meg őket, hogy dermedt lélekkel másra sem tudtak gondolni, mint a menekülésre, ki-ki a magáéra.

Történt pedig, hogy egy napon néhányan a gazdagabbak közül vagyonukat titokban a tengerhez szállították, és sietve hajóra szállottak. Ennek láttán az egész városi tömeg az asszonyokat és a gyermekeket is beleszámtva összeesdült, s mindenki azon fáradt, hogy a kikötőbe törjön, hajókra szálljon, s ide vagy oda elmene-küljön. Versengve rabolták el a házakból, amit csak tudtak, a matrónák és szűzek kiáltása szörnyű lármával emelkedett az ég felé. Néhány nyomorult csomagokkal meg-rakodva sietett a kikötőbe, s erőlődött, hogy a hajóra vonszolja magát; mások szinte mezítlélül és minden nélkül szállottak csak nehezen a sajkákra; ismét mások úszva juthattak el a hajókhoz; s voltak, akik balul sikerült próbálkozásuk során a lármázók csapatai között merültek el a habokban.

Az ellenség pedig hirtelen betört a városba, és nem szűnt meg hátulról vágni a menekülőket, hajszozni a szákmányt, kíméletlenül elbánni a szembejövőekkel s lángba borítani a házakat. Majd miután a szánandó város immár fiainak oltalma nélkül maradt, s megtelt ellenséges néppel, nem volt, aki a templomokat kímélte és a régi pompázatos palotákat megszánta volna. Örjögési rohamukban az egész várost felgyújtották, s rövid idő alatt szénné és hamuvá változtatták. Annyi gazdagságból végül is csak kevés szákmányt ragadtak el; győzelmük legnagyobb jutalmának azt tekintették, hogy egy ilyen kiemelkedő várost jóformán saját hadseregük vesztesége nélkül adhattak át a pusztulásnak.

De ki számlálhatná elő, hány szerencsétlen polgárt, hány szerencsétlen leányt, hány fiút hurcoltak el fogságba? Ki emlékezhetne azok sokaságára, akiket kard emesztett el, tűz semmisített meg vagy a tenger nyelt el menekülés közben? A nyomorult polgárok édes hazájuk halotti máglyáját látták, de nem gyászolhattak, nem sírhattak meg, hiszen ki-ki saját életéért rettegett, és sietett a flottát eltávolítani onnan. Nem volt idejük tanácskozást összehívni, nem mérlegelhették, mit kellene a közüdv érdekében cselekedni; minden egyes ember saját családjáért aggódván csak azon gondolkozott, hová is húzódjon el. De még ezt sem tehette jól megfontoltan, hiszen az annyira fejvesztett menekülést követő hajóra szállás is zűrzavarosan és rendetlenül történt: az apa nem keresette meg fiát, sem fiú az apját, a feleség nem tartotta szem előtt férjét, sem férj a feleségét. „A nyomorultak egyetlen reménysége volt elhagyni hazájuk határait”. Akik legelől jártak a visszavonulásban, nem várták be a leghátulsókat; akik a leghátulra maradtak, nem lassíthatták az előre sietőket. Miközben egyesegyedül a futásban keresték az oltalmat, akárcsak a részeket vagy örültek, képtelenek voltak felismerni, melyik útra léphetnek nagyobb biztonsággal. Jaj, micsoda szomorú látványt nyújtottak a hajukat tépő, keblüket és arcukat verő szálnalmas asszonyok! Mekkora volt a kiáltozása és jajveszékése azoknak, akik nem tudták, a tüzet vagy a kardot próbálják-e inkább elkerülni?

(8) Miután a parttól immár távolabba húzódtak vízijárműveikkel, szétszóródván egyesek egyik, mások másik szigethez siettek. Ismét mások úgy gondolták, hogy a szigeteken sem lehetnek elég biztonságban, s ezért még messzebbre eveztek. ... válogatott fiatalok felfegyverzett gyorsjárátú hajókon kezdtek az ellenségnek lest vetni, Dalmácia partjai mentén szanaszét kalandozva. Nap mint nap olyan öldöklést és szákmányolást hajtot-

tak végre rováskukra, hogy a szlávok közül senki sem merészkedett a tengerhez leereszkedni . . .

(9) . . . Ámbár Salona elhagyatva feküdt, és semmiféle ellenség benne maradni nem merészelt, a saloniaiak mégis úgy látták, hogy ott kielégítően biztonságos tartózkodás nem lehetséges; az ellenség tüze ugyanis mindent elemészített; egyedül a teátrum épülete maradt odáig ép-ségben, amely a nyugati oldalon emelkedett. . . .

Thomas Archidiaconus az 1200-as években élt és írt, három teljes évszázaddal Bíborbanszületett Konstantin után. Rádásul 614 körül Dalmácia s általában a Balkán még sokkal közvetlenebbül kapcsolódott a görögül író Bizánchoz, semmint a latinul író Nyugathoz, s Konstantinos az adott témakörben autentikusabb görög kútfőkre (köztük a császári archívum anyagára, ill. az abból is merítő szerzőkre) támaszkodhatott, míg a salonai egyházi férfinak, ha nem is eleve kétes hitelességűnek minősíthető (hiszen helyi hagyományra is épülő), de mindenesetre kevésbé bizalmat ébresztő forrásokkal kellett beérnie. Így általában ott, ahol Porphyrogennétos és Thomas elbeszélése Salona (és Dalmácia) pusztulásáról ellentmondó kijelentéseket tesz, a tudós császár tekintendő a jobbik informátornak. Áll ez mindennek előtt a pusztító nép kilétének a megnevezésére; abban ugyan megegyezik a két auctor, hogy „szlávokról” van szó, ám míg a görög szöveg másik elnevezésként hitelesen „avarokat” említ, addig a latin textus az adott szövegösszefüggésben nyilvánvalóan történetien „gót” alternatív népmeghatározást tartalmazza. Totila keleti gót király (541–552) idején persze a keletrómai-osztrogót háborúban egyszer (549-ben) Totila flottavezére, Indulf megverte Salona parancsnokának a haderejét, és kegyetlenül pusztította Dalmácia partjait, ám magát Salonát nem dúlta fel (Procopius, Bell. Got. III 35, 23–29), s ez az esemény különben is hatvan-hetven évvel korábban történt, mint Salona 614 év körüli, bennünket érdeklő tragédiája (amelynek időpontjában Totila régen halott volt, s osztrogótjai végleg megszűntek történelemalakító nép lenni az Adriánál). — Teutoniával valószínűleg Németországot (?) akarja jelezni a szerző, míg Polonia a korabeli Lengyelországra utal természetesen. Másutt Teutonia helyett Boemiát (tehát Csehországot) tünteti fel Polonia mellett, mint a „gót” szlávok eredeti hazáját kútfőnk. A Lingones kelta törzs Galliában; egy részük azonban Észak-Itáliába a Pó torkolatvidékére vetődött. Ennek a ténynek eltorzult visszhangja lehet, amit Thomas-nál olvasunk a lingonokról. Lucanus Pharsaliájának

(4, 406–407) két hexameterét idézi Thomas annak illusztrálására, hogy ősidők óta Curetes élnek Salona tájékán. Persze a modern Lucanus-kiadások többsége az adott helyen a Curictes népvét tekintti a hiteles olvasatnak (Curicta Krk = Veglia szigetének klasszikus latin elnevezése); a mitológiai Curetes (és Corybantes) így csak a legképtelenebb félremagyarázással válnak Archidiaconusunknál a horvátok (Chroatae ~ Croati) elődeivé, illetve névadóivá. — Miután a „gót” szlávok Salona hátszágában magukba olvasztották az eredeti lakosság maradványait, Thomas történelemlátása és szóhasználata szerint a kérdéses terület a Sclavonia (Szlávország) nevet viselhetette. (Egyébként e név használatára ösztönözhetette a szerzőt a Horvátországhoz kapcsolódó egykorú országnév ismerete is; így Sclavonia úgy is felfogható a szövegben, mint a Polonia, Boemia, Teutonia s más korabeli országnévek egyike.) — A Historia Salonitana egyik kéziratában (Codex Barberinus) a 7. caput ama bekezdésének a végén, amelynek záró mondata „egy ilyen kiemelkedő várost jóformán saját hadseregük vesztesége nélkül adhattak át a pusztulásnak” egy (talán utólagos betoldásnak felfogható) kiegészítés áll: „tam egregiam urbem, absque ulla pene sui exercitus strage, dare exterminio potuerunt tam turres quam moenia sub annis DCXXV; praeterquam solum theatri aedificium, quod in occidentali parte constructum fuerat”. Ha a kurzíván szedett kiegészítés valami megbízható forrásból is merített, s hogyha a „sub annis DCXXV” kifejezés évre szóló datálást jelent, akkor Salona pusztulása egy évvel Konstantinápoly 626-os avar ostroma előtt, tehát 625-ben történt. Magunk azért nem részesítjük előnyben ezt a datálást a 614 körülivel szemben, mert alapos okunk van azt hinni, hogy a késői interpoláció nem támaszkodott régi jó kútfőre, inkább félreértésből vagy önkényes találgatásból fakadt. — Rački kiadásában a Totila mellett a Totilla névalak is előfordul.

Vita Sancti Domnii p. 8 (Glossar A I. 253)

Utóbb a gótok betörésekor, miután Salonát szétzúzták és gyökerestül elpusztították, a polgárok a közeli szigetekre menekültek.

A szűkszavú híradás az előzőleg idézett forrásokhoz képest újat nem mond. Más kérdés, hogy szerzője, Adamus Parisiensis egy-másfél századdal korábbi tanú mint Thomas Archidiaconus.

71. §

A MAI ALBÁNIA ÉS GÖRÖGORSZÁG FÖLDJÉT 614–615 TÁJÁN ELŐZÖNLŐ SZLÁVOK TALÁN (?) LAZA SZÁLAKKAL AZ AVAROKHOZ KAPCSOLÓDTAK³⁴

Isidorus Hispalensis, Chronica (editio a. 624) 414^a

Heraclius innentől fogva tizenhatodik évét tölti uralkodásának, aminek kezdetén a szlávok Görögországot ragadták el a rómaiaktól, a perzsák pedig Szíria és Egyiptom provinciákat.

³⁴ Szádeczky-Kardoss 87, 136; Avenarius III; Fritze 517–518; Herrmann 37–40; Kovačević 62; Kulakovskij III 53; Lemerle 295–296; Lemerle, Miracles II 88–93 és passim; Pernice 95, 198–199; Stratos I 120, 129, 372; Waldmüller 255. Vö. Grafenauer 75–76, 81; Thies 437; Zasterova 69. Lásd még *S. Szádeczky-Kardoss*, Die Nachrichten des Isidorus Hispalensis und des spanischen Fortsetzers seiner „Historia” über einen Slaweneinfall in Griechenland in: Szlávok – Protobolgarok – Bizánc (Hungaro-Bulgarica II.), szerk. Nikolov N. . . . H. Tóth I., Ferencz I., Szeged 1986, 51–61. — Vö. Ph. Malingoudis cikkét is, amelyet lejjebb a 36. lábjegyzet idéz.

Hogy az itt említett szlávok talán (?) az avar hatalmi szférába tartoztak, ezt a jelen paragrafusban lejjebb a Miracula S. Demetrii részletének a kommentálásakor mutatjuk meg. — A passzus értelmezése és a szlávokat említő mondat kronológiai magyarázata az általunk olvasott modern munkákban vagy hibásnak tűnik, vagy legalábbis nem minden releváns szempontra kiterjedő. Éppen ezért néhány szót szólnunk kell a témáról. Szent Izidor krónikájában mindig jelzi a római, ill. (II. Theodosiusról) a keletrómai császárok uralmának végét s ehhez fűzve azt, hogy hány évig uralkodtak. Kivétel Heraclius, aki (610–641) túlélte a 636-ban elhunyt Izidort. E császár esetében tehát a krónikás az uralom kezdő évéhez csak annyit írtatott hozzá, hogy műve lezárásakor éppen hanyadik esztendejét tölti a trónon. Isidorus krónikáját saját maga kétszer adta ki. A korábbi edíció Heraclius 5., Sisebutus nyugati gót király (612–620) 4. uralkodási évében zárul, a későbbi kiadás Heraclius 16., Suintila(nus) 5. eszten-

dejében (624) Izidór saját szavai szerint. A szláv hódításról csakis azok a kódexek őriznek híradást, amelyek (Mommsen szerint) a későbbi edíció szövegét tartalmazták. Így az a régi elavult (az első és második kiadást nem pontosan elkülönítő!) szövegkiadás, amely Mommsen kritikai edíciója előtt volt használatos, mindmáig félrevezetően érezteti hatását akkor, amidőn modern szakemberek a krónikára hivatkozva 615-höz (vagy 614-hez) kapcsolhatónak vélik a szláv inváziót. (Így jár el pl. legutóbb Lemerle II 91, Stratos I 119 vagy M. W. Weithmann, Die slavische Bevölkerung auf der griechischen Halbinsel, München 1978, 110.) Valójában az idézett szöveg önmagában csak annyit jelent, hogy (mint fordítottuk) a szlávok hódítása Görögországban Hérakleios uralma elején történt (pontos évszám nélkül). Hogy adott évhez (vagy éppen egy adott év elejéhez) nem köthető, amit a „cuius initio” időhatározóval keltez a krónika, ezt világosan mutatja a szláv hódítással egyidejűnek mondott események közül Egyiptom perzsa meghódításának (Alexandria elvétele) 619-nél korábbra nem tehető időpontja s Szíria Chosroés kezére kerülésének (Antiochia elfoglalásának) 611-es dátuma (mint jól látja Waldmüller 255). Így jelen forrásunkból csak annyi derül ki: a 611–619 évek valamelyikére vonatkozatható Isidorus híradása a szlávok hódításáról Görögországban. Közelebbi időmeghatározást csak a következő kútfő kínál.

Continuatio Hispana Historiae Isidori Hispalensis 8

Az ő (Heraclius) idejében, az éra szerint 653-ban, uralkodásának negyedik esztendejében a szlávok elfoglalták Görögországot.

Egy főforrásból (*Continuatio Byzantina Arabica* a. 741) és több más kútfőből vette anyagát az az ismeretlen nevű szerző, aki Isidorus „*Historia Gothorum Vandalorum Suebqrum*”-ának a folytatásai („*continuationes*”) közül a 754. évig haladót Hispaniában megírta. Az itt idézett mondatot vagy Isidorus krónikájának („*Chronica*”) megelőzőleg citált részéből írta ki az anonim continuator, s csak az évmeghatározás megy vissza nála más előképre, vagy pedig Isidorusszal azonos forrásból merített, de a közös kútfőből többet reprodukált. A hispániai éra 653. éve a 615. jan. 1.–dec. 31. közötti idővel azonos; Heraclius császárságának 4. éve pedig 613. okt. 5.–614. okt. 4. A két adat könnyen egyeztethető úgy, hogy 614 második felében indult és 615-ben fejeződött be szláv törzsek sorának az a migrációja, amelyről a következő passzus (*Miracula S. Demetrii* [II.] 179, 197) szól forrásgyűjteményünkben. Mint látni fogjuk, a kútfő szerint a szlávok nagy expedíciójuk végén, annak lezárásaként próbálták (eredménytelenül) Thessalonikét birtokba venni; így ezt az eseményt némi valószínűséggel 615 nyarára (?) datálhatjuk, mert

Thessalonikében a rendszeresen a tenger felől fúvó szél évszakja, amelyről lejjebb (73. §) lesz szó, a nyár volt.

Miracula Sancti Demetrii (II 1, 2) 179, 197 (Glossar B I 123)

A boldog emlékeztető Ióánnész (János) püspöksége idején történt, mint mondják, hogy felbolydult a szlávok népe; határtalan sokaság gyülekezett össze drogubitákból, sagudatákból, belegezetákból, baiunetákból, berzetákból és más népekből, akik először találták fel az egyetlen fatörzsből kivájt csónakok készítését. A tengeren szállottak fegyverbe, s feldúlták egész Thessaliát, a körülötte fekvő meg a Hellashoz tartozó szigeteket, még a Kyklas szigeteket is, továbbá egész Achaiát, Épeirost, Illyricum legtöbb területét és Ázsia egy részét. Mint mondják, a legtöbb várost és provinciát lakatlanná tették. Majd egy szívvel-lélekkel tanácskoztak meg, hogy a mi említett Krisztus-szerető városunk ellen is csatasorba állanak. . . . általuk (a szlávok által) közre van fogva (Thessaloniké), mert az összes alája tartozott városokat és provinciákat lakatlanná tették, s egyedül ez az egy város van még meg, mint mondták, általuk közre fogva.

Azt gyaníthatjuk, hogy Szent Demeter csodái második könyvének ismeretlen nevű szerzője akkor, amidőn valami két késői római provincia jelölésére egyként használt nevet megkülönböztető jelző nélkül említ, akkor mindkét odatartozó tartományra érti mondanivalóját. A 200. fejezetben az auctor megmondja, hogy a Dacia Mediterranea provinciában fekvő Naissust (Niš) és Serdicát (Szófia) elfoglalták az avarok, ami más szóval annyit jelent, hogy nemcsak a Duna menti Dacia Ripensis, hanem az avar törzsországtól távolabb fekvő Dacia Mediterranea is a kagán fennhatósága alatt állott. Ezt a kétségtelen ténytet 197. fejezetben úgy juttatja szóhoz a szerző, hogy egyszerűen (a jelző nélküli) Dacia tartományt említi olyanként, mint ahonnan a nomád fejedelem alattvalói Thessalonikébe szökdösnek. Ezek után Epirus szláv uralom alá kerülése a 179. fejezetben a legnagyobb valószínűséggel úgy értelmezendő, hogy mind Epirus Vetus, mind Epirus Nova a vándorló szláv törzsek kezére jutott; Epirus Nova fővárosánál, Dyrrachiumnál pedig „a v a r” szlávokról tud a Vita Sancti Paneratii (p. 89–90 ed. Veselovskij). Fel kell tehát tennünk, hogy a jelen passzusban szereplő szláv hódítók avar függőségben álló szlávok voltak, még ha a lejjebb (73. §) megbeszélendő 197–198 fejezetek szláv-avar diplomáciai tárgyalásokról vallanak is; ezeken a megbeszéléseken ugyanis a szlávok láthatóan alárendeltebb pozícióban vannak a nomád fejedelemmel szemben (például rengeteg ajándékkal igyekeznek jóindulatát megnyerni). — Az itt kiragadva citált részletek a teljes szövegösszefüggésbe ágyazva térnek vissza lejjebb a 73. paragrafusban (vö. a 74-et is).

72. §

NAISSUST ÉS SERDICÁT OSTROMMAL VESZIK BE AZ AVAROK FELTEHETŐLEG 614–615 TÁJÁN³⁵

Miracula Sancti Demetrii (II 2) 200 (Glossar B I. 123–124)

Mások a Naissosból és Sardikéből valók közül, mint akik már megtapasztalták azok (az avarok) falvivó harcmódját, sírva mondták, hogy: „Amonnan elmenekülve ide (Thessalonikébe) jöttünk, hogy aztán veletek együtt elpusztuljunk. Hiszen egyetlen kölvésük át fogja törni a falakat”.

³⁵ Avenarius 110, 112; Grafenauer 80–81; Kollautz I 265; Kollautz, Balkan 150; Kovačević 62; Lemerle 296; Lemerle, Miracles II 94–96, 100–101, 125, 139, 184; Stratos I 181; Waldmüller 259–260.

Lejjebb a 74. paragrafus szól majd Thessalonikének arról az avar-szláv ostromáról, amelynek a meginduláskor Naissus (ma Niš) és Serdica (ma Szófia) egykori lakói a nomádok félelmetes várívó szerkezeteinek az emlegetésével keltettek rémületet. Ezek az emberek valahogyan el tudtak menekülni az avar fogságból akkor, amidőn a kagán hadai a két várost ostrommal bevették. Minthogy emlékeik szemmel láthatóan frissek, elevenek, azt kell hinnünk, hogy nem sokkal Thessalonikének lejjebb a 74. paragrafusban megbeszélendő ostroma előtt foglalták el az avarok Naissust és Serdicát. — Egyébként az itt kiragadott mondatok a szövegösszefüggésbe ágyazva olvashatók lejjebb a 74. paragrafusban.

SZLÁV TÖRZSEK KÉRIK THESSALONIKÉ SIKERTELEN OSTROMA (615 NYARA ?)
UTÁN AZ AVAR KAGÁN SEGÍTSÉGÉT A CSORBA KIKÖSZÖRÜLÉSÉHEZ³⁶

Miracula Sancti Demetrii (II 1) 179–186, 189–191, 193–194, 196–198 (Glossar B I. 123)

A boldog emlékeztető Ióánnés (János) püspöksége idején történt, mint mondják, hogy felbolydult a szlávok népe; határtalan sokaság gyülekezett össze drogubitákból, sagudatákból, belegezetákból, baiunétákból, berzétákból és más népekből, akik először találták fel az egyetlen fatörzsből kivájt csónakok készítését. A tengeren szállottak fegyverbe, s feldúlták egész Thessaliát, a körülötte fekvő meg a Hellashoz tartozó szigeteket, még a Kyklas szigeteket is, továbbá egész Achaiát, Épeirost, Illyricum legtöbb területét és Ázsia egy részét. Mint mondják, a legtöbb várost és provinciát lakatlanná tették. Majd egy szívvel-lélekkel tanácskoztak meg, hogy a mi Krisztus-szerető városunk ellen is csatasorba állanak, s azt is feldűlják, miként a többieket. (180) Mikor aztán ebben egyetértésre jutottak, a tenger felé eső részen táboroztak le azokkal az egyetlen fatörzsből kivájt hajókkal, amelyeket határtalan számban készítettek el. A többi megszállhatatlan sokaság keleten, északon és nyugaton mindenfelől körbefogta ezt az istenőrzte várost. A szárazföldön maguk mellett tartották családjaikat készleteikkel egyetemben, hogy ők telepedjenek be a városba annak elfoglalása után. (181) Folyamként áradt a könny és a jajgatás, hiszen a város egész népe már a pusztá halomástól holtra vált. Hallottak ugyanis városoknak kimondhatatlanul szörnyű feldúlásáról, határtalan mészárlások és fogságba hurcolások megtörténtéről s arról, hogy az ellenség mindenkinek mindenütt az ő leendő elpusztításukkal dicsekszik. Másfelől a helybelieknek nem maradtak (otthon) hajói, a közel fekvő területekről sem menekültek ide ilyenek, s így nem állottak rendelkezésre az ottani kikötő bejáratának az őrzésére. Még nagyobb félelmet keltettek a polgároknak azok a keresztény menekültek, akik hadifogolyként már megtapasztalták az ellenség könyörtelen hadviselését. Ekkor bizony a gyáváknak és a bátraknak a lelke egyazon állapotban volt, kinek-kinek a szeme előtt a keserű hadifogság halálos fenyegetése lebegett, mert nem volt hová menekülniök az isteni íge szerint, amely ezt mondja: „Ha abból a városból valaki elűz benneteket, meneküljetek a másikba.” Hiszen a szlávok egész barbár tömege halálos korszorúként fogta körül a várost. (182) Ám isten nem akarta nekünk bűnösöknek a halálunkat, hanem inkább azt, hogy térjünk meg, és éljünk; nem fordította hát el fülét ez alkalommal sem legigazabb szolgálójának, a rólunk méltatlanokról gondoskodó örökméltóztató vértanúnak, Démétriosnak a közbenjárásától, hanem ennek az ostromnak az idején is meglátogatott csodáival, először az elsővel. A szlávok egész népüket csatasorba állították, hogy egy szívvel-lélekkel hirtelen a falakra vessék magukat. Ám a hajókon lévő szlávok annak néztek utána, hogy vízijárműveiket felül deszkákkal és úgynevezett nyüzött bőrével fedjék be, hadd oltalmazza ezeket a csapásoktól az evezősokeket, midőn majd a falnál horgonyoznak, szemben a falakról köveket és hajítófegyvereket rájuk zúdítókkal. Először ekként támasztott félelmet bennük a vértanú közbejöttével az égi gondviselés, hogy ne azonnali rohammal közeledjenek városunkhoz. A régtől fogva Kellariónnak elnevezett hely öbölserű, egy kikötő van ott. Oda mentek, hogy a kiter-

velt technikai munkálatot elvégezzék; míg ott ezzel voltak elfoglalva, a városbeliek egy kis bátorságra kaptak, mert rövid haladékat nyertek, (183) hogy fatalapzatokat készítsenek a kikötőben, amelyekre a záróláncot rátehetik, továbbá szabad vasdarabokkal borított pontonokat (?), amelyek keresztalakban hegyes pálcákat hordoztak, meg kard alakúakat is szögekkel kiverve s a fagerendákból kiállón. Mindezeket belül a faszállító hajókat, amelyeket kybaiáknak mondanak, horgonyok tartották egymás mellett a kikötő bejáratánál rögzítve; ezeket a készülő ütközethez átjáróvá alakították. (184) Akkor ástak árkt is a szeplőtlen istenanya mindenki tisztelte templománál, amely közvetlenül a kikötőnél van; azt a helyet ugyanis, mint mindenki tudja, fal nem védelmezte. Hadi-cselként ládákat is készítettek oda s bennük hegyes szögekkel kivert dudorokat; ezeket rejtve a földbe tették s némi fával takarták, hogy a szerkezetek észrevehetetlensége folytán a lendületes támadásra készülő ellenség felnyársalódjék rajtuk. Akkoriban a mólót sem védte még fal; ezért deszkákból és fából emeltek ott mellmagasságú falat. Egyébként más elhárító gépezeteket, illetve eszközöket is előkészítettek az ütközethez. A továbbiakban azonban minden reménységüket istenbe s a városáért kiálló Démétriosba vetették, közben persze saját harci készségük komolyságát is demonstrálva és a gyengébb lelkűeket a várható háborús összecsapásra felbátorítva. (185) Így telt el három nap. A szláv hajók mintegy két mérföldre a városfaltól hajóztak el, s naponta kémlelték a könnyen elfoglalható helyeket, ahonnan aztán reményeik szerint végrehajthatják majd a város feldúlását. A negyedik napon a hajnalesillag felkeltekor az egész barbár törzs egy szívvel-lélekkel hallatta (harci)kiáltását, és rávetette magát mindenfelől a városfalra. Egyesek az előkészített köhajítókból lőtték ki a köveket, mások a falhoz létrákat hozva, ismét mások a kapukhoz tüzet hordva próbálták feldúlni a helyet. Voltak, akik olyan sűrűn lőtték nyilakat a falakra, mint amilyen a hóhullás télen. Paradox látvány volt a lövedékek ama fellege: miként a jégeső tömege árnyékba borítja a nap sugarait, úgy takarta el a levegőket nyilakkal és kölvédekkel. (186) Miközben ilyen és ekkora támadás folyt, a barbárok flottáján a merész és a megütközésre bátorsággal kész férfiak hajóikkal sebesen közeledtek az általuk már kiszemelt helyekhez: emezek az egyházi lépcsőtől nyugatra fekvő bástyához, ahol egy kis mellékkapu van, amazok a fallal nem védett részhez, ahol a sáncárok és az úgynevezett szöges dudorok elrejtett csapdája volt. Az utóbbiak azért várták és remélték, hogy innen behatolhatnak, mert nem tudtak azokról a szerkezetekről; az előbbieket meg abban reménykedtek, hogy az említett mellékkaput könnyebb lesz betörni s azon keresztül végrehajtani a város elfoglalását. . . . . (189) Az említett (szláv) hajók egyenletes mozgása a vértanú beavatkozására rendezetlenné változott: egymásba ütdtek. Megtörtént, hogy egyik-másik közülük felfordult, s a rajta levő szlávok lehullottak. Az egyik úszott, a másik csónakon akart megmenekülni, de azt belekapaszkodásával felfordította, s így a rajta levőket is a tengerbe taszította. Erre aztán a többi csónak hajósai a hozzájuk igyekvőknek a kezét karddal levágták. Egyik a másiknak a fejére sújtott kardjával, egymást sebeztek meg dárdájukkal; mindegyik ellenségévé vált a másiknak, miközben csakis saját megmenekülésén fáradozott. (190) Egyesek a rejtett szöges csapdába estek és ott felnyársalódtak, másutt hajók nagy lendületük következtében a parthoz préselődtek, s nem tudtak visszafordulni. Erre a polgárok bátrabbjai leugráltak (a falakról), mások azon a mellékkapun törtek ki, amelyen keresztülhalva az ellenség remélte volt a várost feldúlhatni, s maguknak szereztek meg a diadalt, mert a harcban az ő oldalukon állott a győzelmes vértanú. (191) Látható volt, hogy az egész tenger a barbárok véréből vöröslök, s a fáraó egyiptomi tengerbe veszésének a képét idézi fel. Abban az órában ugyanis felbuzgott az isten irgalma. Bár nem jött még el

³⁶ Szádeczky-Kardoss 87, 136; Avenarius 111–112; Fritze 517–518; Grafenauer 81; Herrmann 32–33; Kovačević 62; Kulakovskij III 77; Lemerle 296; Lemerle Miracles II 85–94 és passim; Stratos I 119–120, 308; Waldmüller 255–259. Vö. Pernice 95, 198–199; Zastorova 69. — A dragubitákra, sagudatákra és belegezetákra lásd legújabban Ph. Malingoudis, On the Antic Settlements in Medieval Greece in: The 17th International Byzantine Congress. Abstracts of Short Papers. Washington, August 3–8 1986 (Publications Coordinator G. Vikan) 209.

a szél feltámadásának az órája, a napnak még csak a második órája volt, mégis hirtelen kívülről fúvó szél kerekedett; így aztán a barbárok még megmaradt csónakjai sem tudtak visszafordulni fogni, hanem egyesek a keleti, mások a nyugati részen szállottak ki, nagy ügyvelbajjal. A tenger a halott barbárok tetemeit nagy számban sodorta a városfalhoz vagy a parthoz. Ekkor végig a tengerparton katonák mentek ki, és levágták az ádáz ellenségek fejét, majd a szárazföld felőli falakról felmutatták az ott lévő barbároknak. Ezután a megmenekült hajósok elbeszéltek vesztüket, amelyet a diadalmas szent közbenjárására az isten küldött rájuk. A szlávok szégyenszemre dolgukvégezetlen a legnagyobb gyászban távoztak, hátrahagyván legtöbb ostromépüket és zsákmányukat. . . . (193) A legnagyobb, valóban említésre és bemutatásra érdemes csoda ez volt. A szóban forgó szlávok Chatzón nevű vezére szokása szerint jóslatkérés útján kívánta megtudni, vajon bemehet-e majd a mi istenőrizte városunkba. A válasz úgy szólt neki, hogy bemehet, azt azonban nem mutatta meg, hogy miképpen. A kapott jóslat alapján úgy látszott, jó reménységgel lehet; vakmerően sietteté hát, amit tenni akart. Az azonban, aki megváltoztatja az idöket és korokat, s az ellenség terveit meg-híúsítja, elevenen fogolyként adta őt a polgárok kezére a feljebb jelzett mellékapun át. Majd a városunkban főszerepet játszó férfiak közül egyesek otthon(ukban) rejtgettek őt holmi haszonlesésből s nem becsületes beállítottságuk okán. Ám ebben a dologban sem maradt tétlen a diadalmas vértanú Krisztus akaratát érvényesítő gondoskodása. Asszonyokat tüzelt férfias bátorságra, ők hozták ki a házból, ahol rejtve volt, végigvonszolták a városon és megkövezték. Így megérdemelten nyert olyan halált büntetésül, amely méltó volt gyűlölködő rosszindulatához. (194) Közületek, akik a vértanút szeretitek, senkinek eszébe ne jusson kételkedni mindabban, aminek a történetét röviden faragatlan fogalmazásban előadtam. Ha valaki úgy gondolná, hogy én itt valótlán dolgokat írtam össze, az nézze meg, hogyan található mindez ábrázolva az örök emlékezetű vértanú, Démétrios szentséges temploma előtt, amely a Xylon elnevezésű részen van; nézze meg ott az ütközet egész csatarendjét és a vértanú segítségével történt megmenekülésünket. . . . . (196) A szlávok, illetőleg Chatzón már elbeszélte tömeges támadása és a diadalmas vértanú segédelmével könnyen végrehajtott igazságos megtizedelése után történt a következő. Ellenünk indított háborújuk szégyenletesen végződött rájuk nézve, akik nem kis kárt szenvedtek, mert hadifoglyaik a mi isten óvta városunkba szöktek tőlük, s így szabadokká váltak Démétrios segítségével; a szent vezette őket útkon szabadítójukként, s reánk is gondot visel. A szlávok keserűsége fellángolt, mert azon túl, hogy rabszolgáikat elvesztették, a szökevények elvittek magukkal egyet-mást hadizsákmányukból is, amit dúlásaik során szereztek. (197) Nagy bajuk nyomán megvizsgálták helyzetüket. Aztán sok ajándékot gyűjtöttek, s azt követik útján elküldötték az avarok kagánjának; hírl adták, hogy igen csábító pénzüsszeget ígérhetnek neki mindazzal együtt, ami — mint erősítették — a mi városunkból lesz majd zsákmányolható, ha ő (a kagán) nekik ehhez fegyveres segítséget nyújt. Különben ő (a kagán) maga is egyetért azzal, hogy a város könnyen elfoglalható s kezükre is fog kerülni — mondogatták. S nemcsak arról van szó, hogy közéjük ékelődik, mert az összes alája tartozott városokat és provinciákat immár lakatlanná tették, s egyedül ez az egy város van még meg közéjük (a szlávok közé) ékelődve, mint mondták, hanem ráadásul ez a város fogad be minden szökevényt a dunai részek, Pannónia, Dacia, Dardania és a többi provinciák meg városok lakói közül, ezek (a szökevények) abban a városban (Thessalonikében) lelnék támaszra. (198) A szlávok kérését az avarok említett kagánja készséggel igyekezett teljesíteni. Összegyűjtötte mind a belső barbár törzseket az összes szlávok, bolgárok és megszámlálhatatlan többi népek hadával. Majd két esztendő után hadba szállott a mi vértanú védelmezte városunk ellen.

Mielőtt a Miracula Sancti Demetrii egy-egy paragrafusához külön-külön rövid magyarázatokat fűznénk, egy előzetes megjegyzés helyénvaló. A 183 —

184. paragrafusban leírt technikai berendezések, amelyeket a thessalonikéiek az ostrom elhárítására készítettek, olyan homályosan vannak leírva a szentbeszéd szövegében, hogy a textus kiadásán és interpretálásán negyedszázadnál hosszabb ideig dolgozó kitűnő bizantinológus, P. Lemerle nem is egyszer jelzi: maga sem látja világosan a fogalmazás értelmét. Ugyanez áll az események topográfiájára is: több földrajzi pont, amely az ostrom menetében szerepet játszik, nem lokalizálható egyértelmű bizonyossággal, pedig Lemerle thessalonikéi helyi ismeretekkel rendelkező szerzők olyan cikkeit is használhatta, amelyek számomra Magyarországon nem voltak hozzáférhetőek. Az általam nyújtandó rövid kommentárnak nem lehet célkitűzése pillanatnyilag biztosan nem megoldható értelmezési problémák részletes megtárgyalása. — Ad 179. I. Ióánnész thessalonikéi főpapról mindent összefoglal Lemerle I 27–34. A szláv törzsek neveit én a görög betűk transliterálásával adtam a fordításban. A feltételezhető eredeti névalakokra vö. egyebek mellett M. Vasmer, *Die Slaven in Griechenland* (Nachdruck), Berlin 1970, 20, 85–86, 177; L. Niederle, *Manuel de l'antiquité Slave I.*, Paris 1923, 106. Thessalia, a „Szigetek” (Insulae), Achaia, Epirus (Vetus és Nova), Asia (Kisázsia nyugati partján) keletrómai provinciák nevei; Illyricum egy nagyobb közigazgatási egység (praefectura praetorio) neve, amely az északi szegély kivételével az egész Balkán-félszigetet magába foglalta, s amelynek fővárosa Thessaloniké volt. A név szerint említett tartományok a „Szigetek” és Asia kivételével Illyricum-részt képezték. Az „Illyricum legtöbb területét” szláv uralom alá kerültként említő passzus mindenekelőtt Macedonia (Prima és Secunda) provinciákra érthető; hiszen Thessaloniké Macedonia közepén feküdt, tehát a várost gyűrűbe záró szlávok Illyricumnak ezt a részét biztosan előzönlítették. Az ugyancsak Illyricumhoz tartozó Pannonia (Sirmensis), Moesia Superior, Dardania és Dacia (Ripensis és Mediterranea) tartományok, mint feljebb közleményünk 72. (és lejjebb 74.) paragrafusa mutatja, közvetlen avar fenntartóság alá kerültek (nem az avaroktól lazán függő szlávok tették rá a kezüket ezekre a területekre). Ad 180. Figyelmet érdemel, hogy a szlávok nemcsak kalandoznak, hanem családostul, vagyonostul keresnek új lakóhelyet. Ad 181. Egyes bizánci alattvalóknak, akik Thessalonikén kívül estek szláv fogságba, úgy látszik, sikerült megszökniük. A bibliai idézet forrása Máté evangéliuma 10, 23. Ad 182. Az első mondat bibliai előképe Ezekiel 39, 11. Thessalonikéi helynévként Kellarión hapax legomenon; így nem lokalizálható pontosan. Ad 183. A thessalonikéi kikötő lezárásának három egymás mögötti védővonala: legkívül zárólánc; beljebb kihegyezett pálcákkal, szögekkel meredező úszó akadály; legbelül öblös szállítóhajók sora, amelyek a városvédőknek az öböl szélén a víz fölötti előrevonulás lehetőségét is biztosították. Ad 184. Itt a már partot ért ellenség megállítására a szárazföldön előkészített védelmi berendezésekről van szó: sáncokról, falról, földbe rejtett csapdáról. Ad 185. Valószínűleg a közel másfél kilométeres római mérföld lebeg a szerző szeme előtt. Ad 186. Az „egyházi lépcsőtől nyugatra fekvő bástya” helymeghatározást a modern tudomány egyértelműen interpretálni nem tudja. A történelminek nevezhető anyagközlés nélküli s ezért a fordításból kihagyott 187–188. paragrafusok arról szólnak, hogy a város-lakók az istenhez fohászkodnak, s a fehér köpenybe öltözött Szent Demeter csodás módon feltűnik előbb a falakon, utóbb a tengeren. Ez az előjáték a szláv támadás összeomlásához, amelynek leírása a fordításunkban immár szereplő 189. paragrafussal kezdődik. Ad 190. A partot elérő barbár hajósokon nyert diadal is a Szent műve a szerző hite szerint, akárcsak a tengerbe vesztett invázorok pusztulása. Ad 191. Az első mondatához vö. Exodus 14–15.

Ioannes Caminiata (p. 23 ed. Böhlig) szerint Thessalonikében nyáron délutánként volt az itt említett a széljárás. A kihagyott 192. paragrafusban a thessalonikéiek háladásról olvashatunk csodás győzelmükért. *Ad 193.* A szövegezés bibliai előképei Daniel 2, 21 és a 32. (33.) zsoltár 10. sora. A város vezető főembereinek a haszonlesésére utaló szavak valószínűleg úgy értendők, hogy ezek a nem éppen becsületes alapbeállítottságú személyek magas váltásdíjért futni hagyták volna az egész polgárság ellenségét. *Ad 194.* A Xylon elnevezésű terület és az ottani Demeter-templom más forrásban nincs említve. (A Xylont Lemerle az „Erdő” [bois] szóval adja vissza; Harmatta J. inkább a „Kereszt” értelmezés lehetőségére gondol.) Fordításunk „ábrázolva” szava a görög *en graphēi* kifejezést adja vissza. Valószínűleg képzőművészeti ábrázolásról (mozaik?, dombormű?, festmény?) van itt szó, és nem írásban való (mondjuk felíratos) megemlékezésről, amely a szláv ostrom Demeter-csodáit reprodukálja. E paragrafus vége és a következő (195.) az avarszláv történelemmel közvetlenül összetartozó tárgyszerű közlést nem tartalmaz. Ezért hagytuk ki fordításunkból. *Ad 196.* Lemerle úgy véli, a szlávok hadifoglyai egy részének az elszökődése nem egyik

napról a másikra történt. *Ad 197.* A szlávok töprengése, majd elhatározása, hogy a kagánhoz fordulnak segítségért, szintén némi időt vehetett igénybe Lemerle felfogása szerint. Így a szláv követségjárás a Thessaloniké eredménytelen ostroma utáni évre, 616 körülre tehető Lemerle szerint; lásd Lemerle II 99–100 (ez összhangban áll azzal, amit mi Lemerlétől némileg eltérő forrásértelmezéssel feljebb a 71. paragrafus két latin kútfőrésztetének a kommentárjában elmondottunk: 614 a szláv törzsek vándorlásának eleje, 615 a vándorlás vége s Thessaloniké ostroma, 616 az ostrom kudarc utáni közjáték nyomán a szlávok segítségkérése a kagántól, amiről a most kommentált szöveg szól). Egyébként a görög szöveg kéziratilag hagyományozott *porthēsai* szavát meggyőződésünk szerint *porthēisthai* alakra kell emendálni; magyar fordításunk az így javított textust adja vissza. *Ad 198.* Az avar kagán két évi készülődés után indult Thessaloniké ellen, amit az előzőkben kifejtettek után 618-ra tehetünk. (Ha abból indulunk ki, hogy a szlávok gyorsan, még saját kudarcra végződött ostromuk esztendejében fordultak az avar kagánhoz segítségért, akkor 617 lesz az az év, amelyben a nomád fejedelem két éves előkészületeit befejezte.)

74. §

THESSALONIKÉ MÁSODIK AVAR OSTROMA (HÉRAKLEIOS URALMA IDEJÉN, 618 [?] NYARÁN)³⁷

Miracula Sancti Demetrii (II 2) 198–214, 284
(Glossar B I 123–127)

(198) A szlávok kérését az avarok említett kagánja készséggel igyekezett teljesíteni. Összegyűjtötte mind a belső barbár törzseket az összes szlávok, bolgárok és megszámlálhatatlan többi népek hadával. Majd két esztendő után hadba szállott a mi vértanú védelmezte városunk ellen. Válogatott lovasokat fegyverzett fel, s gyors vágatában küldötte előre őket, hogy észrevétlenül hirtelen támadjanak a városra, fogják el vagy kaszabolják le a városon kívül tartózkodó népet, s aztán kitarva helyükön fogadják az említett kagánt az általa egybegyűjtött hadinépkel egyetemben, amely magával hozza a mi városunk feldúlására szánt harci gépezetek különféle szerkezeteit. (199) Ilyen tervvel és módon öltött fegyvert az egész barbár sereg; a vasba öltözött lovasok öt órákor hirtelen mindenfelől megindultak, s mert a városbeliek mit sem tudtak előre, rájuk vetvén magukat részben lemészárolták, részben foglyul ejtették mindazokat, akik arattak; velük együtt birtokba vették az ott talált csordák legtöbb állatját és az aratási munkák felszereléseit is. (200) A városbeliek csak ekkor ismerték fel, hogy a barbárok ostrom céljából indított váratlan támadása fenyegeti őket, s nagy elbátortalanodásba estek. Emiatt ellensúlyozásul megpróbálták bátorító beszédekkel hatni egymásra, bár tanácstalanok voltak a hadviselés dolgában. Ugyanakkor mások a Naissusból és Serdicából valók közül, mint akik már megtapasztalták azok (az avarok) falvívó haremódját, sírva mondták, hogy: „Amonnan elmenekülve ide (Thessalonikébe) jöttünk, hogy aztán veletek együtt elpusztuljunk. Hiszen egyetlen kőlövésük át fogja törni a falakat.” (201) Aki a püspöki tisztséget birtokolta, fent említett atyánk János (Ióánnés) buzdított, hogy nem szabad félvállról venni a dolgot, hanem a szükségnek megfelelően serényen fel kell fegyverkezni. Erősen állította, hogy semmit nem kell fájdalommal vagy aggodalommal elviselnünk, hanem inkább istenbe és a vér-

tanúba vetett reménységgel. Ezekkel és más ilyen-félékkel buzdítva és erősítve a városbelieket a szent atya bátorságot öntött beléjük, s velük meg az ellenállás szervezőivel a városfalakon tartózkodott. (202) Pár nap múlva a többi sokasággal, a bolgárokkal s az összes fent említett néppel mint zord vihar érte el a szárazföldön mindenfelől eme szent oltalmazta város falait maga a barbárok kagánja. Körülzáratta az egész várost úgy, hogy mindenfelől egyedül a katonaság feje volt (fentről) látható, lépteik tömegét nem bírta a föld, maguk és állataik ellátására nem volt elég vize a vízvezetékeknek, a folyóknak és a kutaknak. (203) Ekkor ez volt a városbeliek elé táruló látvány: barbárok végtelen tömege, mind vasba öltözöttek; mindenfelől égbe nyúló kőhajítók állanak, magasságuk felülmúlja a benti falak mellvédjeit; ezek fonadékból s nyüzött bőrből úgynevezett teknőpáncélokat, azok hatalmas fákból és jól görbülő kerekekből a kapuk ellenében faltörő kosokat készítenek, amazok meg fából ácsolt felettébb magas tornyokat, amelyek felülmúlják a falak magasságát is, s tetejükön erőteljes duzzadó, állig felfegyverzett legényeket hordoznak; vannak, akik úgynevezett karókat szögeznek le, mások kerékkel felszerelt létrákat hoznak, ismét mások lánggyújtó gépezeteket eszelnek ki. A látvány hatására a mérhetetlen szorongatásban lévő város azt mondja, hogy: „Ha a korábbi ostromoktól meg is szabadította isten a várost, ettől, úgy véljük, nem menekülhet; soha még senki nem látott ugyanis ilyen nagytömegű barbárt a városra támadni.” Ezeket s a legtöbb ilyesfélét a hadviselés dolgában legjáratlanabbak mondogatták. (204) Ezzel szemben a fent említett atya és püspök arra buzdított, hogy ne hagyják el magukat, hanem kérleljék most is a hatalmas vértanút, szálljon harcba szövetségesként. Aztán az a boldogságos atya azt látta álmában, hogy egy ragyogó férfi beszél, s mintegy bátorítja őt így szólván: „Felszólítalak, hogy ne vesítsd el bátorságodat, mert ha az egész város egyszerre egy szívvel-leléssel kiáltja 'Uram, könyörülj', akkor meg fogtok szabadulni ettől az ostromtól is.” Emiatt a legnagyobb gondban volt, s nem értette a látomást. Tervezések közepe tette különféle utakat-módokat keresett, s így szólt magában: „Miképpen történhet ez meg, ha egyszer az egész nép szanaszét szórta tartózkodik a városfalakon, s a barbárok itt is, ott is, hol így, hol úgy nyugtalanítják őket?” Könnyeitől ázott a föld, ő pedig a szájalom

³⁷ Szádeczky-Kardoss 88, 136; Avenarius III–112; Fritze 517–519; Grafenauer 81–83; Kovačević 62; Lemerle 296; Lemerle, *Miracles* II 94–104 és passim; Pernice 94–95, 198–199; Stratos I 179–181; Szymański 40; Waldmüller 259–261.

istenéhez fordult, s ekképpen szólott: (205) „Te, mindenek ura... miként (egykor) fiadnak Dávidnak, úgy (most) nekünk alázatos és méltatlan szolgálóidnak is add a megmentő követ, szemmel nem látható segítségedet, hogy ezzel mint egy parittyakövel leverjük a barbárok ellenünk gonoszul mesterkedő falanxait. Ne tedd hatástalan üres szavakká a diadalmas vértanúd által érettünk hozzád intézett kéréseket! Ne kerekedjen erővel fölénk, ne urunk, a bálványimádó, szentségtelen nászú, törvényszegő nép! Mutasd meg most is, hogy mi vagyunk a te új néped Izrael, amelyet megmentettél az egyiptomiaktól.” (206) Ezt fohászokdta s még igen sokat; a polgárokat pedig arra bátorította, hogy méltóan álljanak isten mellé, álljanak ki hazájukért, szentséges templomaikért és hitükért, lépjenek csatasorba a barbárok ellen. Folyt az ostrom, a kőhajítók nem is köveket, hanem valóságos hegyeket és dombokat lőttek mindenfelől. Ekkor a polgárok közül egy, aki a követőnél volt, isteni sugallatra Szent Demeter nevét írta egy kis kavicsra, s ezzel a kiáltással lőtte ki: „Isten és Szent Demeter nevében.” Elszabadul ez a kő, s hasonlóképpen kívülről a barbárok részéről egy azt háromszorosan vagy még azon túl felülmúló nagyságú: ez szembetalálkozik azzal, visszafordítja, mindkettő a barbár kőhajító üregébe hatol, s megöli az ott tartózkodókat a bent lévő kőhajító gépkezelővel együtt. (207) Eme csoda után, midőn immár eljött a délidő, hirtelen nagy földrengés támadt úgy, hogy a város egész népe felkiáltott: „Uram, könyörülj.” A barbár sokaság úgy látta, hogy az egész fal leomlott, s ezért együttesen a város elfoglalására indult; ám mikor közelebb értek, azt látták, hogy a fal úgy áll, mint előzőleg. Ebből ismerte fel a főpap, akinek a látomása ilyen ígéret volt, hogy az úr a diadalmas vértanú közbenjárására védelmezi a várost. (208) Úgy találták különben, amint igen sok lövedéket megtekintettek, hogy a barbároktól hózápor módjára kiröpített nyílvevesszők közül nem egy tollas végével tapadt a városfalhoz, vashegyét pedig az ellenség felé fordította. Erre aztán a főpap megvilágította, hogyan érvényesült az isten gondoskodása a városról a földrengés zavarkeltése révén. S a barbárok kívül megrendültek, mire a városbeliek nagyobb bátorságra kaptak ellenségeikkel szemben: mindenfelől csatlakoztak hozzájuk a vállvetett harcra még az eddig közömbös nemtörődőmséggel pipogvaskodók közül is néhányan. (209) Az pedig, aki megváltás a szorongatottaknak s biztonságos rév a viharba kerülteknek, láthatatlanul csodát művelt: sok-sok gabonaszállító hajó különféle más árukkal is megrakodva nap mint nap szakadatlanul érkezett a kikötőbe, amíg csak a barbárok eme hadjárata tartott. Zsúfolva volt az egész kikötő s végig a tengerpart a sok hajóval. S ezek matrózai járatosak lévén a gépezetek kezelésében, jó szolgálatot tettek a kőhajítóknál és a többi hadiszerkezeteknél. A barbárok azt mondogatták, hogy a városbeliek éjszakánként kiküldik a hajókat, s ezért látszik úgy, mintha azok naponként futnának be. A hajótulajdonosok viszont azt mondták, és ezzel isteni csoda hírért terjesztették a nép közt, hogy egy ismeretlen cancellarius irányította őket ide, s az illető a hazáját mentő Demeter volt; ezért bizonyult kedvezőnek hajózásuk, összhangban a szelek járásával. (210) Senki sem tudott a barbároknak a város elleni támadásáról, nem szerzett erről tudomást még urunk sem, akinek a kormánypálcával az uralkodás jutott osztályrészéül. Ideküldött egy Charias nevű praefectust, aki azonban, mint mondják, maga sem tudott semmit az ellenség ott állomásozásáról mindaddig, míg eme isten óvta város kikötőjébe be nem érkezett. A zűrzavar tényét s kimondhatatlan nagyságát a lövésekből és az egymásra rontó katonák lármájából ismerte fel, leborult hát a városmentő Demeter templomában, majd maga is, mint mindenki, felfegyverkezve felment a falakra. (211) Ezután az ellenség készítette hadigépekre már csak köptek, azok az ellenakciók folytán akcióképtelenné váltak, s a diadalmas vértanú közreműködése nyomán használatlanoknak bizonyultak, miként ez mindenki előtt világossá lett. Az általuk fából ácsolt tornyot, amelyet mindennél félelmetesebbnek és hatékonyabbnak véltek, fegyverekkel szerelték fel és megpróbálták a falhoz

indítani, ám az az isteni gondviselés eredményeként mozgás közben magától összetört, úgyszintén belsejében felszereléseinek a kezelője s a rajta lévő katonák is meghaltak. Mások az ostromtetők („teknőpáncélok”) védelmében érték el a falakhoz; ám a falak tetejéről ekevasforma pengéjű farudak ereszkedtek le a magasból, és szűrődtek bele az ostromtetőkbe, amelyeket felemeltek; ezáltal az alattuk lévőket fedetlenre váltak, és sebeket ejtettek rajtuk a fálvédő katonák találatai. A nemrég még rettegő polgárok ezután már csak mulattak és nevettek az ellenség védeszközein. (212) Amint a barbár sereg belátta, hogy a város elleni támadása nem bír elégséges erővel, távozása fejében ajándékokat kívánt. Ez irányú tapogatózásának azonban az ellenfél nem adott helyt, inkább a már megszokott fegyveres ellenállásnál maradt. Ekkor az ellenség vezére, a kagán végtelen felindulásában, mint akit a városbeliek tökéletesen semmibe vettek, féktelenül keserű haragra lobbant, s megparancsolta, hogy kívül valamennyi tiszteletre méltó templomot adjanak a lángok martalékául, s hasonlóképpen gyűjtsék fel az elővárosok összes lakóépületeit. Ráadásul azzal fenyegetőzött, hogy nem vonul vissza innen, hanem városunk ellen számos más népet von még szövetségébe (ami persze vesztré történt volna). (213) Ezek után szakadatlan ostrommal telt el harminchárom nap, s a barbárok kívánságával kapcsolatosan egy véleményre jutottak a városbeliek: adtak a magukéból valamit, ami a béke felé való előrelépést szolgálta, hogy megszabaduljanak az ellenük irányuló szemérmetlen tervek fenyegetésétől, s azok (a barbárok) távozzanak végre saját lakóhelyeikre, miután ők maguk eleget tettek a béke kívánalmainak. (214) A békében való megegyezés után minden félelem nélkül odajöttek immár a falakhoz, és olesó üzleti alkudozásba bocsátkozván eladták az általuk ejtett hadifoglyokat s különböző csereárukat. Közben elhíresztelték a nép közt, hogy istentől volt a város megmentekülése, hogy a földrengés kapcsán csodatételt történt a falakkal, s hogy fegyvereik és hadigépezeik harcra vetése egy vízió nyomán vált hatástalanná, s vallott diestelenül kudarcot. Korábban ugyanis ezeket a hadieszközöket különböző alkalmakkor használták már gyakorlatban, s akkor megfelelőeknek és értékeseknek bizonyultak; csak a látomásszerűen előtűnik feltűnő szentek gondoskodása nyomán váltak a város elleni harcban haszontalanokká és alkalmatlanokká... (284) Miként tudjátok, Krisztus hívei, előzőleg részben már tájékoztatást adtunk a szlávokról, vagyis Chatzón elnevezésű vezériükről meg az avarokról, valamint arról, hogy ők végigdúlták szinte egész Illyrieumot, vagyis annak a provinciát — a két Pannoniáról, az ugyancsak két Daciáról, Dardaniáról, Moesiáról és Praevalitanáról beszélke —, továbbá az összes többi provinciák közül még Rhodopának, Thraciának s a Bizánc melletti Hosszú Fal vidékének a városait és helységeit. S az egész népet, már tudniillik a hadifogságba esett egész népet, mint amely a továbbiakban immár az ő alattvalója, a fent nevezett kagán a Duna folyónál telepítette le ama Pannonián túli részeken, amely provinciának rége óta a Sirmium nevű város volt a metropolisza.

Feljebb a 71. és 73. paragrafusokban rámutatunk: a nagy szláv migráció 614 második felében kezdődhetett, s Thessaloniké Chatzón-féle szláv ostroma 615 nyarára eshetett. Ha Lemerle (ezen a ponton valószínű) feltevését magunkévá tesszük, úgy a thassaloniké kudarc utáni nehézségek (a hadifoglyok egy részének szökése, a csorba kiköszörölésén való tanakodás stb.) hosszabb időt vehettek igénybe, s csak ez után fordulhattak a szláv törzsek az avar kagánhoz az együttes Thessaloniké elleni vállalkozás javaslatával, ami tehát 616-ra datálható a leginkább (615-re csak akkor, ha abból indulunk ki, hogy hosszabb közbjáték nélkül még a sikertelen ostrom évében elküldték a szlávok követtségüket és ajándékaikat a nomád fejedelemhez). A kagán két év eltelte után (Miracula S. Demetrii 198) indította meg expedícióját Szent Demeter városa ellen, ami így 618 (vagy 617?) aratási időszakában, május—június táján vette kezdetét (Miracula 199), s az első

összecsapások után még további harminchárom napig tartott (Miracula 213). Thessaloniké elfoglalása ugyan nem sikerült, de némi eredménnyel azért járt ez a hadi vállalkozás. A város megváltoztatta merev elutasító magatartását, miszerint nem ad 'ajándékot' a nomád fejedelemnek (Miracula 212, 213), áldozott némi pénzt erre a célra. Ezenkívül a hadifoglyok egy részét a polgárok „megvették”, azaz kiváltották pénzen barbár rabtartóiktól, akik így ezen a címen is valami hasznot húztak a vállalkozásból (Miracula 214). Végül az avar kagán (mint Miracula 284-ből kitészik), ha előbb nem, akkor most a Thessaloniké elleni közös avar–szláv vállalkozás után azokat az egykor keletrómai tartományokból elhurcolt provinciálisokat is a saját maga (Pannonia Sirmiensi) határos Duna bal parti területre telepített) szolganepebe kebelezte be, akiket eredetileg (Miracula 179, 181, 196) öt vándorló szláv törzs kerített hatalmába. (Más kérdés, hogy a szlávok hadifoglyai közül egyesek megszöktek Thessaloniké 615 évi szláv ostromának a kudarcát után [Miracula 196]; ezek természetesen már nem váltak avar alattvalókká.) – *Ad 198.* Nem teljesen egyértelmű, mit kell értenünk a „belső” barbár törzseken (*ta endoteron... phyla*). Valószínűnek látom, hogy az avar törzsszörzág (nagyjából a Kárpát-medence) lakóira gondolhat itt forrásunk szerzője. Ugyanakkor az ezek körén kívül eső bolgárok, szlávok és egyéb népek a kagán hatalmi szférájába tartozó távolabb élő lakosságot jelenthetik itt. Ebbe a kategóriába tartozhatnak például a Dél-Oroszországban élő bolgárok („Nagy-Bulgária” törzsei), az al-dunai és balkáni szlávok s egyéb hódoltatott népek. *Ad 199.* Bizáncban a napkeltétől napnyugtáig terjedő időt tizenkét órára osztották. Az ötödik óra így a délelőtti napszak második felének felelt meg. (NB. Ellentétben a mi mai gyakorlatunkkal egy-egy nappali óra az évszaznak megfelelően hol hosszabb, hol rövidebb volt.) *Ad 200.* Lásd feljebb a 72. paragrafust! *Ad 201.* János az, aki a Miracula S. Demetrii I. könyvét írta; persze az általa elbeszélte események idején még fiatal papként volt szemtanúja és résztvevője a Thessalonikében lejátszódó eseményeknek, így a Maurikios korabeli első avar ostromnak is (feljebb 49. §). A VII. század vége felé a második könyv névtelen szerzője már mint Thessaloniké püspökéről emlékezik meg Jánosról (vö. Lemerle II 32–34). *Ad 202.* A hadsereg nagyságát (nem egyszer túlzó módon) azzal érzékeltetni, hogy nem elég számára a víz, még a folyók vize sem egy adott terepen – ez az antikvitásból örökölt toposz a bizánci irodalomban (vö. pl. ArchÉrt 106 [1979] 99–100, 109 [1983] 91, 94). *Ad 203.* A teknőpáncél (latinul *testudo*) olyan a csapatok által hordozott (így mozgó) védőtető, amely a falakhoz közeledő ostromlókat védi a városbeliek lövedékeitől. A „karókat szögeznek le” kifejezésben a karó szónak a görög *horpēx* felel meg; a kihegyezett nyársszerű karókat valamivel rendesen letakarták, hogy a gyanútlanul közeledő ellenfelet felnyársalja. Ezt a csapatát, mint Harmatta J. lektori véleménye rámutat, az ostromlók azért alkalmazhatták, hogy ostromeszközeiket a városbeliek esetleges kirohanásai ellenében ezáltal is biztosítsák. *Ad 205.* Az avarok bálványairól szól az Euagrios-féle Vita Sancti Pancratii is (p. 90 ed. Veselovskij). Ami a kagán népének „szentségtelen nászú” mivoltát illeti, valószínűleg a háremtartásra gondol elsősorban a névtelen szerző (vö. feljebb a 25. és 27. paragrafust). A parittyakóval az óriás Góliátot leterítő Dávid történetét adja Sámuel I. könyve 17. Az Ószövetség (Exodus 14–15) szerint az Egyiptomból elvonuló zsidók úgy menekültek meg, hogy fáraó üldöző serege isteni csoda nyomán a Vörös-tengerbe veszett. *Ad 209.* A cancellarius rangjelzés itt valószínűleg nem egy konkrét tisztséget jelöl, hanem valami olyan általánosabb jelentést hordoz, mint „főhivatalnok”. *Ad 210.* Az itt említett Chariasról más

híradás nem szól. *Ad 284.* A névtelen szerző kérdéses mondata a maga egészében csak úgy érthető, amiként jelen kommentárunk elején magyaráztuk: a Chatzón vezetésével Thessalonikére támadó szlávok hadifoglyai is egészben vagy részben az avar kagán hadifoglyai lettek. Ennek konkrét történelmi háttérrel ad az a híradás, miszerint a kérdéses szlávok sok-sok ajándékkal igyekeztek a kagán jóindulatát kieszközölni (Miracula S. Demetrii 197); s tették ezt akkor, amidőn a meghódított területek lakóinak Thessalonikébe szökdösése okozott éppen fejfájást a nomád fejedelemnek. Ilyen körülmények között rendkívül valószínű, hogy a szlávok „ajándéka” munkaerőként használható hadifoglyokat is magába foglalt. (A mi mai szóhasználatunk szerint talán furcsa az „ajándékok”, görögül *dōra* fogalmi körébe hadifoglyokat beleértetni; nem így a VII. századi bizánci íróknál, miként ezt egyebek mellett Theophylaktos Simokattész [Hist. VI 11, 19–20] fordulatai mutatják, amikor arról beszél, hogy a bizánciak szláv hadifoglyaikat átadják az avar kagánnak, s ő ezt örömmel veszi; vö. feljebb 40. §.) Bármennyire körülbástyázható azonban nyelvi és tartalmilag saját, megismétlem, messze a legvalószínűbbnek látszó interpretációm, hiba lenne nem elismernem, hogy van egy meggondolkozató részlete is a szóban forgó passzusnak: a benne név szerint felsorolt provinciák egyike sem azonos azokkal az ugyancsak név szerint említett tartományokkal, amelyeket a szlávok vándorlásáról szólva jelöl meg Szent Demeter csodái II. könyvének (179) névtelen szerzője. Persze egyik felsorolás sem taxatív, és mind a kettőben ott az egyező fordulat „Illyricum legtöbb területe” ~ „szinte egész Illyricum” (*to pleiston tou Illyrikou ~ to Illyrikon schedon hapan*). Ezért tartom saját interpretációmát ezen a ponton mégis a legelfogadhatóbbnak, még ha teljesen biztosnak természetesen nem is nyilváníthatom. (NB. Mielőtt a szlávok az avar kagánnak ajándékokkal kedveskedtek volna, a közvetlenül a nomád fejedelem alá vetett [Miracula 197] és a tőle csak lazán függő szlávoktól előzőnlött [Miracula 179] tartományok szolganepei természetesen elkülöníthetők voltak. Az ajándékozás után immár a szolganepek utóbbi kategóriája is az avar kagán uralma alatt látszik állani [Miracula 284].)

Inscriptio Thessalonicensis de Sancto Demetrio

(Glossar B I 78)

Erről s arról építettőit látod Demeter vértanú dicső-séges hajlékának, aki barbár hadak barbár áradatát visszafordította, s megszabadította a várost.

Bár Thessaloniké híres Szent Demeter templomát tűzvész pusztította, az ősi mozaikok közül néhány (akár az altéplom egy része) átvészelte az évszázadokat. Az egyik ilyen, amelyet a képrombolás előtt, tehát legkésőbb a 700 körüli években készítettek, középen Szent Demetert, jobb oldalán egy főpapot, bal oldalán egy magas rangú császári tisztviselőt ábrázol. Ezek építettői (vagy „alapítói”, *ktistēseis*) voltak a templomnak, ami valószínűleg úgy értendő, hogy a most tárgyalt avar ostrom után nem sokkal leégett templomot restauráltatták. – Amennyiben a fordításban „áradat” szóval visszaadott görög *klydōn* „hullám(verés)” kifejezést úgy kellene érteni (én ezt nem hiszem!), hogy tenger felőli támadásra is gondolt a felirat fogalmazója, akkor nemcsak a most tárgyalt és az avar kagántól vezetett támadásra történik elsősorban (persze nem kizárólagosan) célzás az inscriptióban, hanem Chatzón röviddel korábbi tengerről megindított ostromára is. A valószínű azonban az, hogy az áradat ~ hullámverés csak szónoki kép. Demeter összes város-felszabadító csodatételére kíván utalni a szöveg, persze nyilvánvalóan a lehangsúlyosabban az

utolsóra, a jelen paragrafusban megtárgyaltra. — Fel szokták tételezni, hogy a Szent bal keze felől León praefectus praetorio van ábrázolva, aki egy másik mozaikfelirat tanúsága szerint a templom restaurálása körül érdemeket szerzett. A Szent jobb keze felől minden bizonnyal egy thessalonikéi érsek ábrázolását látjuk, de nem az ostromban részt vevő Jánosét, mert ez hamarosan meghalt (Miracula 297). Vagy a monotheleta Pálra, vagy II. Jánosra gondolhatunk Thessaloniké főpapjai közül (Lemerle II 28–29).

Nicolaus Mysticus, Oratio de expugnatione Thessalonicae
p. 244–245 (Glossar B I 128)

Hol van nekem, Demeter vértanú, a te győzhetetlen szövetséged a harcban? Hogy nézhetted el városod dülását? Hogyan tapasztalt az meg ekkora szörnyűséget, holott a te városvédő oltamad alatt az ellenségek számára hozzáférhetetlen volt, mióta csak a nap reá-nézett? ... Mert aki maga elégnék bizonyult sok tízezres néptömegekkel szemben, ellenük állott, meg-szégyenítette, megfutamtította őket, s megőrizte a maga házitűzhelyét, az hogyan másképpen bizonyulhatna hatalmas veszítettnek, s hogyan másképpen ne mutatná fel szokásos együttérzését, megtagadván így legközelebbi hozzátartozóit ...?

A „hogyan másképpen” kérdésre a szentbeszéd válasza egyebek mellett ez: bűneikkel, teljesen keresztényietlen gonoszágaikkal a keletrómaiak (Thessalonikében is!) annyira megbántották istent, hogy Szent Demeter csak istentelenségüket láthatta; ezért feltétlenül bűnhődniük kellett, hogy így meg-terjenek. Innen volt, hogy a máskor városát minden ellenségtől (köztük egykor az avaroktól és a szlávoktól is) megszabadító csodatevő vértanú most az arab dülást nem hárította el földi otthona, Thessaloniké felől. 904 júliusában ugyanis egy mohamedán kalózflottának sikerült elfoglalnia és kifosztania a Thermai-öböl metropolisát, s életben maradt lakóinak tetemes részét rabságba hurcolnia. Az akkori bizánci egyházfő, Miklós (Nikolaos) pátriárka egy töredékesen (szövegromlásokkal tele) fennmaradt beszédben foglalkozott az eseménnyel.

Az idézett mondatokban, láttuk, utalt a szónok a korábbi (avar és szláv) ostromokra, amelyek alkal-mával Szent Demeter megmentette csodái útján városát.

Iohannes Stauracius, De miraculis S. Demetrii (13)
23–24 (p. 358–359 ed. Ioakeim Iberites)
(Glossar B I 79–81)

Lásd feljebb a 49. paragrafust: ArchÉrt 110
(1983) 97–98.

Iohannes Staturacius (ed. Sp. Lampros) p. 195–197
(Glossar B I 81–82)

Lásd feljebb a 49. paragrafust: ArchÉrt 110
(1983) 98.

Constantinus Acropolita 46–47 (Glossar B I 85–87)

Lásd feljebb a 49. paragrafust: ArchÉrt 110
(1983) 98–99. A forráshely Thessaloniké Maurikios kori avar ostromának a leírásába belekeveri a Hérakleios idején lezajlott ostrom egy jelenetét is.

Gregorius Diaconus et Referendarius 13
(Glossar B I 55)

Lásd feljebb a 49. paragrafust: ArchÉrt 110
(1983) 99.

Ioannes Caminiata 8, 6–9 (Glossar B I 78)
Lásd feljebb a 49. paragrafust: ArchÉrt 110
(1983) 99.

Commemoratio Sancti Demetrii p. 388–389
(Glossar B I 39–40)

Lásd feljebb a 49. paragrafust: ArchÉrt 110
(1983) 99. Nemcsak a Maurikios-kori, hanem a Hérakleios-kori avar ostrom emléke is fellelhető a késői synaxariumban; a kettő részletei anakro-nisztikusan keverednek.

75. §

A PERZSIA ELLEN KÉSZÜLŐ HÉRAKLEIOS ELSŐ DIPLOMÁCIAI LÉPÉSE A KAGÁNNAL VALÓ MEGEGYEZÉSRE (620 KÖRÜL)²⁸

Theophanes a. m. 6111 (p. 302, 15–21)
(Glossar B I 155–156)

Ebben az évben Hérakleios követeket küldve az avarok kagánjához, szemrehányást tett neki az általa elkövetett jogtalanságok miatt, és békére szólította fel őt. Hadjáratot tervezve ugyanis Perzsia ellen, békében kívánt élni a kagánnal. A kagán a császár jóindulatát tisztelettel fogadva jelezte, hogy változtat magatartásán, és megígérte, hogy betartja a békét. A követek a szerző-dést megkötvé békében tértek vissza.

Theophanés, mint lejjebb a 79. paragrafusban látni fogjuk, az ún. avar rajtaütést, a kagánnak ezt a hitszegő lépését egy esztendővel az itt szóban forgó békekötés előttre teszi. Ez a datálás azonban ellentmondásban áll az egykorú és így sokkal nagyobb hitelt érdemlő Chronicon Paschale krono-lógiájával. Ha a jelen békétárgyalások elbeszélésben

a kagán által elkövetett jogtalanságokról esik szó, ezt mára és nem az avar rajtaütésre kell értenünk. Híjával nem vagyunk olyan megelőző események-nek, amelyekre Hérakleios szemrehányása vonatkoz-hatott. Ilyen például Thessaloniké (kb. 618-ra tehető) avar ostroma; vagy ilyen Serdica és Naissus valamivel korábbi feldúlása; avagy ilyen a Thessalo-niké avar ostroma után említett tény, hogy a kagán a balkáni tartományok provinciális lakosságának a tömegeit a Duna túlsó oldalára deportálta szolgál-nepként (lásd minderre feljebb a 72. és 74. paragra-fust). — Egyébként Theophanés Hérakleios császár tizedik (619. okt. 5–620. okt. 4) és Sergios pátriárka tizenegyedik évére (620. apr. 18–621. apr. 17) datálja a császár és a kagán szóban forgó megegyezé-sét, ami egy 620 tavasza és ősze közötti időpontot valószínűsít. — Dorotheus (p. 269–270) lényegében Theophanés híradását adja vulgáris görög nyelven átfogalmazva (Glossar B I 98).

Cedrenus p. 716, 17–22 (Glossar B I 45)

10. évében Hérakleios követeket küldött a kagánhoz az általa elkövetett jogtalanságok ügyében, és ismét

²⁸ Szádeczky-Kardoss, 89, 136; Grafenauer 77; Kulakovskij III 56; Lebeau–Saint-Martin XI 24; Pernice 97–98; Stratos I 127; Thiess 431; Waldmüller 263. Vö. Dölger 172; Gumilev 182; Szymanski 41.

békére szólította fel őt. Hadjáratot tervezve ugyanis Perzsia ellen, békében kívánt élni a kagánnal. A kagán a császár jóindulatát tisztelettel fogadva jelezte, hogy változtat magatartásán, és jóindulatot tanúsít. A követek a szerződést megkötve békében tértek haza.

Kedrénos mindenben Theophanés nyomdokán halad. Így elbeszélése külön kommentárt nem igényel.

Zonaras XIV 15, 21 (Glossar B I 84)

Hérakleios ismét követtséget küldött hozzá (a kagánhoz), szemére hányta hűségét, és igyekezett rávenni a békére. S ő meg is kötötte a békeszerződést.

Zonaras Symeón lejjebb következő rövid Theophanés-kivonatát tartotta szem előtt.

Symeon p. 149, 9–12 (Glossar B I 144)

A császár ismét követeket küldött a kagánhoz, vádolta őt, és békére szólította fel. Ő tisztelettel fogadta a császár jóindulatát, és békében maradt.

Symeón lerövidítette azt, amit Theophanésnél olvasott. Fordításunkban a bonni kiadás *ekkalōn auton* szavai helyett a Theodosios Meliténosnál lenyomtatott *egkalōn autōi* fordulatot vettük alapul.

Theodosius Melitenus p. 103, 12–14 (Glossar B I 145)

Szinte szó szerint egyezik az előzőleg lefordított Symeón-szöveggel. Így külön hozni a fordítását felesleges. Ami Theodosios Meliténos szerzőségét illeti, lásd feljebb a 19. paragrafust (Arch Ért 106 [1979] 233).

76. §

621 TÁJÁN A CSÁSZÁR BÍZIK AZ AVAROKKAL KÖTÖTT BÉKE TARTÓSSÁGÁBAN³⁹

Theophanes a. m. 6112 (p. 302, 25–30) (Glossar B I 156)

Ebben az évben Chosroés nyomasztóvá tette igáját minden ember nyakán vérszomjasságával és adóprésével. Győzelmétől megittasulva ugyanis nem volt képes többé a dolgok fennálló rendjénél megmaradni. Hérakleios ekkor istenes buzgóság töltötte el, s mint vélte, az avarokkal is békére számíthatott; átvitte hát európai seregeit Ázsiába, s azt tervezte, hogy isten segédelmével Perzsia ellen vonul.

Hérakleios uralmának 11. évéről (620. okt. 5–621. okt. 4) és Sergios pátriárkai működésének 12. esztendejéről (621. ápr. 18–622. ápr. 17) szól Theophanés a fenti szavakkal. Mikor 621 derekán véglegessé vált elhatározása, hogy személyes parancsnokságával offenzívába kezd Perzsia ellen, bízott az

avarokkal kialakított békés viszonyok tartósságában. — Chosroés Maurikios halála (602) óta óriási keleti területeket hódított el Bizánttól az évek folyamán; ez a győzelemsorozat tette elbizakodottá.

Cedrenus p. 717, 3–6 (Glossar B I 45)

Hérakleios 11. esztendejében istenes buzgalom töltötte el a keresztények védelmében, s mint vélte, az avarokkal is békére számíthatott; átvitte hát európai seregeit Ázsiába, s azt tervezte, hogy isten segítségével Perzsia ellen vonul.

Kedrénos szinte szó szerint veszi át forrása, Theophanés előzőleg idézett és kommentált híradását az avar-bizánci viszonyról szólva.

77. §

HÉRAKLEIOS CSÁSZÁR ELŐSZÖR INDULT A PERZSA FRONTRA (622. ÁPR. 5-ÉN), ÉS ELŐTTE LÉPÉSEKET TETT A KAGÁN BÉKÉBEN TARTÁSÁRA⁴⁰

Theophanes a. m. 6113 (p. 302, 32–303, 10)
(Glossar B I 156)

Ebben az évben április hó 4-én, a 10. indictio idején Hérakleios császár befejezve a húsvét ünneplését, mindjárt hétfőn este elindult Perzsia ellen. A szent templomépületek vagyonát kölcsönvette, s pénzzavarban lévén a nagy székesegyház gyertyatartó kandelábereit és egyéb istentiszteleti felszerelését szintén átvette; ebből veretett aranypénzeket és sok-sok miliarésiont. Saját fiát Sergios pátriárka társaságában Konstantinápolyban hagyta, hogy Bónosos patriciussal intézze az ügyeket, aki eszes, minden tekintetben hozzáértő és tapasztalt férfi volt. Az avarok kagánjához is írásos kéréssel fordult, hogy támogassa a rómaiak ügyét, hiszen baráti szerződést kötött vele; saját fia gyámjának is nevezte őt. Felkerekedve a császárvárosból a Pylai elnevezésű helyre ment ki; az utat hajóval tette meg.

A 10. indictio 621. szept. 1–622. aug. 31. 622-ben a húsvét vasárnapja a juliánus kalendárium szerint valóban április 4-ére esett. A „nagy székesegyház” a konstantinápolyi Hagia Sophia temploma. Az aranypénz (nomisma ~ solidus) Bizáncban 4,55 gramm súlyú pénzérme. A miliarésion értékben a nomisma tizenkettede; 4,55 grammos ezüstérem,

latinul mil(l)iarense (Miliarense és Solidus: Der Kleine Pauly III 1298–1299, V 259–260 H. Chant-rainetől). Pylai Bithyniában fekvő hely; valószínűleg a mai Çiftlikköy közelébe lokalizálendő. Hérakleios legidősebb fia 613. január 22. óta a társasági címet viseli „Heraclius novus Constantinus” néven; de apjának a keleti frontra indulásakor még nem töltötte be tizedik évét sem (szül. 612. máj. 3.).

Dorotheus p. 270 (Glossar B I 299)

Dórotheos Theophanés híradását fogalmazza át vulgáris görög nyelven, lerövidítve a szöveget.

Cedrenus p. 717, 18–718, 6

Ebben az évben Hérakleios császár befejezve a húsvét ünneplését, mindjárt hétfőn este elindult Perzsia ellen. A szent templomépületek vagyonát kölcsönvette, mert a palota pénzzavarban volt; a kölcsönből veretett aranypénzeket és miliarésionokat. Saját fiát Sergios pátriárka társaságában Konstantinápolyban hagyta,

³⁹ Szádeczky-Kardoss 89, 136; Pernice 97–98; Stratos I 137. Vö. Dölger 172; Szymański 41.

⁴⁰ Szádeczky-Kardoss 90, 136; Dölger 176–177;

Grafenauer 77; Kollautz I 269; Lebeau–Saint-Martin XI 89; Pernice 106 vö. 310–316; Stratos I 125–126, 135–136; Waldmüller 263–264. Vö. Szymański 41.

hogy Bonos patriciussal intézze az ügyeket, aki eszes, minden tekintetben hozzáértő és tapasztalt férfi volt. A kagánhoz írásos kéréssel fordult, hogy támogassa a rómaiak ügyét, hiszen baráti szerződést kötött vele; saját fia gyámjának is nevezte őt.

Kedrénos többnyire szó szerint veszi át előképének, Theophanésnek a szövegét. Egyetlen ponton tér el forrásától úgy, hogy ez külön kommentárt kíván: a Konstantinápolyban az ügyek intézésével megbízott patricius neve Theophanésnél Bónosos, Kedrénosnál Bonos. A kortárs Georgios Pisidész tanúsága szerint a Kedrénosnál olvasható névforma a korrekt, a Theophanés-kéziratokban álló elnevezés hibás.

Nicephorus Patriarcha p. 15, 2–4 et 11–18 (Glossar B I 129)

Ugyanebben az időben eladásra kerültek az egyházak kincsei, és a barbároknak osztották ki azokat juttatásként való elvitelre... Hérakleios a perzsák és az avarok nyugtalanították, ugyanakkor a római államot éhínség szorongatta, és halálos dögvész pusztította. Ekkor Hérakleios magához hívta Sergioszt, a város főpapját, a főembereket és a nép többi részét, s reájuk bízta gyermekeit; Bónos patricius kezébe adta az ügyek intézését, maga pedig a Fekete-tengeren át felkerekedve megpróbált betörni Perzsiába Lazikén keresztül.

78. §

AVAR MOZGOLÓDÁS HÍRÉRE HÉRAKLEIOS A PERZSA FRONTRÓL VISSZASÍET KONSTANTINÁPOLYBA (623 FEBR. – MÁRC. TÁJÁN)⁴¹

Georgius Pisida, Expeditio Persica III 310–319, 336–340 (Glossar B I 54)

Miután a nyugat felé lakó nemzetségek maguk is szokásuk szerint békétlenkedés gyanúját keltették, s így ismét új gondok támadván, a Városnak lett szüksége jelenlétre, hadseregged nagyon kérte tőled, hogy tégy eleget e (felmerült) szükségnek, s sikerült rá is beszélnie téged, amit kívánt is, fájlalt is, hiszen buzgón együtt-érezett a Várossal, de a tőled való elválást csapásnak tudta... miután mindent megfontoltan elrendeztél, sereggedet hadvezéredre bízta, és velük kapcsolatosan istened vetetted reménységedet, oly nagy tettek és sikerek után buzgón sietsz ismét Városodba.

A költő versében Hérakleios császárhoz intézi itt szavait, őt szólítja második személyben. A modern kutatók elsöprő többségének a megalapozott véleménye szerint Hérakleios 623 januárja–februárja táján győzte le valahol Trapezunttól nem nagyon

Az egyházi kincsek igénybevétele és Hérakleiosnak keletre indulása előtti intézkedése, hogy Sergiosz pátriárka és főleg Bonos patricius viseljenek gondot a császárvárosban az ügyek intézésére az ő távollétében, egyező híradások Theophanésnél és Niképhorosnál. Ami az utóbbinak azt a megjegyzését illeti, hogy az egyházi vagyontól a barbároknak szóló juttatásokra költöttek, lehetetlen nem arra gondolni, miszerint elsősorban az avarok voltak a kérdéses barbárok; hiszen Theophanés közléséből világosan kitetszik: Hérakleios a kagánt kívánta minden lehetséges módon visszatartani attól, hogy míg ő a távoli perzsa fronton harcol, addig a Balkánon hátba támadja a birodalmat, s a nomád fejedelemre, tudjuk, mindig az aranyakkal lehetett hatni. Theophanés szövege úgy érthető a legkönnyebben, ha feltesszük: az egyházi kincsek aranyát és ezüstjét beolvasztották pénzverés nyersanyagául. Viszont Niképhorosnál az egyházi vagyon eladásáról olvassunk. Hihetőleg a drágakövekkel ékes (és az esetleg a profán életben is felhasználható) darabokat adta el a császár, s a csak nemes fémből állókat olvasztatta be a verdék számára. Laziké a Fekete-tenger keleti partjánál fekvő ország, illetőleg ütközőállam Bizánc és Perzsia között. (A híradás, miszerint Hérakleios a konstantinápolyi Forum Bovis nevét adó óriási éremarhafej nyersanyagát is pénzverésre használta, bizonytalan hitelességű; lásd R. Janin, Constantinople Byzantine, Paris 1964, 70.)

távol a perzsákat. Ekkor jött híre, hogy „a nyugat felé lakó nemzetségek”, akik az adott időben és szituációban csak az avarok (s esetleg az ő szláv segédnépeik) érthetők, gyanús magatartást tanúsítanak. A császár ezért kénytelen volt otthagyni hadseregét és visszatérni Konstantinápolyba.

Theophanes a. m. 6113 (p. 306, 7–8)

A császár a sereget a hadvezérrel Arméniában hagyta téli szálláson, s maga visszatért Bizáncba.

Valószínűleg Armenia Prima (vagy Secunda) keletrómai provinciában telelt a Perzsia ellen felvonult bizánci hadsereg.

Cedrenus p. 720, 21–721, 2

Kedrénos egyszerűen lemásolta Theophanés ide tartozó híradását.

79. §

A MEGLEPETÉSSZERŰ AVAR RAJTAÜTÉS (623. JÚN. 5) ELŐZMÉNYEIVEL ÉS KÖVETKEZMÉNYEIVEL⁴²

Chronicon Paschale p. 712, 9–713, 14 (Glossar B I 33–34)

A 11. indictio. 13 (uralkodási év). Heraclius Augustus consulsága után a 12. esztendő. S január hónap 22. napjától azt is írják: „Heraclius novus Constantinus uralmának a 11. éve”.

Ebben az esztendőben daisios hónapban, a rómaiak

szerint június 5-én, vasárnap Heraclius császár a thrákiai részeken volt néhány főemberével s nemcsak birtokosokkal és klerikusokkal, hanem mesteremberekkel és mindkét pártbeli közemberekkel is, továbbá nem kis számú egyéb tömeggel. A Hosszú Falhoz közeledett ugyanakkor az avarok kagánja határtalan sokasággal. Az a hír járta, béke készül létrejönni a rómaiak és az avarok közt, s hippodromi játékok rendezésére kerül sor Hérakleióban.

⁴¹ Szádeczky-Kardoss 90, 136; Avenarius 113–114; Kulakovskij III 65; Pernice 106, 120; Stratos I 142–143; Waldmüller 264.

⁴² Szádeczky-Kardoss 88–89, 136; Artamonov 143–144; Avenarius 113; Bóna 315; Deér 758, 790; Dölger 171 vö. 172; Gibbon–Bury V 75–76; Grafenauer 76–77,

81, 83; Herrmann 27; Kollautz I 231, 269, II 88; Kollautz, Balkan 154; Kovačević 63; Kulakovskij III 53–56; Lebeau–Saint-Martin XI 22–24; Pernice 95–97, 310–316; Stratos I 145–151, 361–362; Szymański 41; Thiess 430–431; Waldmüller 262–263; Zasterova 37.

Erre a hírre határtalan sokaság gyűlt egybe, és vonult ki a boldog császárvárosból. Az Úr napjának 4. órája körül az avarok kagánja korbácsával intett, s a vele levők mindannyian nekirugaszkodva behatoltak a Hosszú Falon át; közben ő maga néhány emberével maradt csak a Falon kívül. Miként mondotta, a Falon is átment volna, a várost is bevette volna, ha az isten meg nem akadályozta volna őt ebben. Különben még azon a vasárnapon este az Aranykapuig behatoló emberei, akit csak a városon kívül találtak, mindenkit zsákmányként hurooltak el a bárhol fellelt emberekkel és mindenféle jószágokkal együtt. Blachernaiban Szent Kozma és Damján templomába s a túloldalt Promotós városrészben az Arkangyal templomába is behatoltak; nemcsak a cibóriumokat és az egyéb (egyházi) kincseket vitték el, hanem az Arkangyal egyházának az oltárasztalát is összetörték. Majd az elragadott javakkal együtt valamennyi foglyukat is áttelepítették a Dunán, s közben senki sem állott ellen nekik.

A 11. indictio az adott összefüggésben 622. szept. 1–623. aug. 31. Hérakleios 13. uralkodási éve 622. okt. 5–623. okt. 4. A „post consulatum Heraclii” 12. év 623. jan. 1–dec. 31. „Heraclius novus Constantinus” 11. társasági esztendeje 623. jan. 22–624. jan. 21. A nap tehát, amelyen az avar kagán a békekötés kilátásával elébe vonuló bizánciakon rajtaütött, 623. jún. 5-e, s ez a julianus naptár szerint valóban vasárnapra, „az Úr napjára” esett (V. Grumel, *La Chronologie [Traité d'Études Byzantines I.]*, Paris 1958, 316). A nappali 4. óra a délelőtti közepe táját jelölte a bizánciaknál. Daisios a neve a görög nyelvű keleten még a kereszténység idején is használt makedón kalendáriumban annak a hónapnak, amely a julianus naptárban júniusnak felel meg. — A „mindkét pártbeli” közemberek kifejezés értelme: Konstantinápoly egyszerű polgársága a hippodromban folyó (ló)versenyek alkalmával a „kék” és a „zöld” és a „fehér” oszlott (a „vörösek” a zöldekkel, a „fehérek” a kékkel voltak rendszeresen egy táborban). Ez a megoszlás nem korlátozódott a sportrendezvényekre, hanem politikai állásfoglalást s így közéleti tömegfellelést is jelenthetett századokon át. (Az utóbbi értelemben egy-egy pártra az antik „demos” elnevezést is használták, s ennek származéka a „démotés” főnév, amit én az adott összefüggésben a „közember” szóval fordítottam.) — Hérakleia (az antik Perinthos) ma Marmaraeéglesi. „Hosszú Fal(ak)” a neve a császárváros külső védelmi gyűrűjét képező erődtípusvonalnak, amely Selymbria (a mai Silivri) városánál a Márvány-tengertől indult ki, és a Fekete-tenger partjáig nyúlt. A kagán szájába adott utalás isten beavatkozására valószínűleg abból a jámbor bizánci hiedelemből fakad, miszerint Szűz Mária pártfogása mentette meg a várost az avar rajtaütéstől az elfoglalástól. — Blachernai városrészt csak 626 után vonták be a városfallal védett területbe; az itt elbeszélte események idején még a falakon kívül feküdt. A Promotósról (a 389. év consuláról) elnevezett két városrész közül az egyik feküdt az Aranyszarv-öböl túloldalán, a Bosporos mellett; Mihály arkangyalnak volt itt temploma. Lásd minderre R. Janin, *La géographie ecclésiastique de l'Empire byzantine I. Le siège de Constantinople et le Patriarcat Oecuménique III. Les églises et monastères*, Paris 1969, 286–289, 344–345. — A fordításban nem részletezendő helyesírási megfontolásokról kiindulva néhol latinos alakokat kellett használnom (pl. Heraclius Hérakleios helyett).

Nicephorus Patriarcha p. 12, 29–14, 10 (Glossar B I 128–129)

Ezek után már az avarok népének a vezére is meg egyezés ügyében menesztett követiséget Hérakleioshoz. Ő ennek nagyon megörült, viszonzásul ajándékokat

adott, s hogy ezek a császár véleményét elmondják, hírvivőket küldött hozzá: Athanasios patriciust, majd utána Kosmas quaestort, ahogyan ezt a méltóságot nevezik. Az avar barátságot színelve hízelgő és csábító szavakkal válaszolt ezeknek, s előadta, hogy ő barátja a rómaiaknak, továbbá azt üzenté, hogy szerződésükre elmegy a császárhoz. Ők (a bizánci követek) felkerekedvén, a császár tudomására hozták (a kagán) jóindulatának a megnyilvánulásait. Ezeknek ő (a császár) nagyon megörült, s Hérakleia városában szándékozott találkozni a kagánnal, miként megegyezésük szólott. Az ünnepi játékok kelléktárát előre küldte, s lóversenyt készült rendezni vendége fogadására; maga és kísérei részére fényes öltözeteket is hozott. Aztán Selymbria városába megérkezve ott tartózkodott. Három nappal utóbb a kagán Hérakleianál jelent meg avarok nagy sokaságával. Követői közül, akik a legbátrabbak és a legharciasabbak voltak, egy osztatot kiválasztott, kiküldte az úgynevezett Hosszú Falak feletti bozótos és tágas magaslatokra, s rejtve szétszórtan helyezte el őket az ottani hegységek azzal, hogy menjenek az erdős terepre; hadd kerüljenek így a császár hátába, s őt is, a környezetét is közrefogva könnyen tehessek reá a kezüket. Hérakleios észrevette ezeket a férfiakat, s a váratlan fordulattól nem kis mértékben megriadt; levetette hát bíboröltözetét, s hogy a vele találkozó közönséges magánembernek nézzék, szájalomkeltő szegényes ruhát vett magára, császári koronáját karja fogta körül, hirtelen diestelenül futásnak eredt, s éppen hogy sikerült Bizáncba menekülnie. Az avarok lendületesen üldözésbe fogtak, elértek a város előtti síkságra, amelyet Hebdomonnak hívnak, s ott megállapodtak. Majd szétszóródtak egészen a Barbyssos folyó hídjáig, az itteni területeket kegyetlenül kifosztották, a rómaiak tömegét kíméletlenül pusztították. Hatalmukba kerítették a császári öltözetet és tartozékait, ezenfelül az ünnepi játékok kellékeit s azok szállítóit valamennyit. Teméntelen népet tettek rabszolgává és hurooltak hadifogságba a maguk földjére. Az ilyen férfiak és nők összlétszáma vagy kétszázhetvenezerre rúgott, miként néhányan a fogságba esettek közül, akik visszaszöktek, egybehangzóan állították.

Ami Hérakleiat, Selymbriát és a Hosszú Falakat illeti, lásd az előző forráshely kommentárját. Hebdomon mezeje hét mérföldre nyugatra fekszik a császárvárostól a Márvány-tenger mellett (R. Janin, *La Constantinople byzantine*, Paris 1964, 446–449, VIII–IX térkép); a hely mai neve a térképen Bakirköy. A Barbyssos (Barbyzes) folyó ma Kágitane Su, az Aranyszarv-öbölbe torkolló folyó, amelyen a torkolatnál hídát építtetett Iustinianus (Janin, id. mű 241, VIII térkép). A hadifoglyok megadott létszáma alighanem túlzott. — Maga Niképhoros kereken két évszázaddal az esemény után írta történeti művét. Forrása azonban egykorúnak látszik író (vagy ilyenből merítő szerző) lehetett).

Dorotheus p. 269 (Glossar B I 298)

Dorotheos Theophanés itt következő híradásának a tartalmát hozzá vulgáris görög átfogalmazásban és történelmileg figyelmen kívül hagyható eltérésekkel (pl. a kagánt „chasganos” címen emlegetve).

Theophanes a. m. 6110 (p. 301, 26–302, 4) (Glossar B I 155)

Ebben az évben az avarok hadba vonultak Thrákia ellen. A császár követeket küldve hozzájuk, békét kért. Miután a kagán beleegyezett ennek a megkötésébe, a császár a Hosszú Falon kívülre vonult egész császári kíséretével, valamint sok és nagy ajándékkal a kagán fogadására; ettől ugyanis ígéretet kapott, hogy békeszerződést kötnek egymással. Am az a barbár a megegyezést és esküjét megszegve hirtelen jogtiprón a császár ellen

indult. A császár megrettent e dolog, váratlanságától és futva tért vissza a városba. A kagán a császári felszerelést és kíséretet s mindenkit, akit elérhetett, hatalmába kerítve, visszafordult, és Thrákia sok területét kifosztotta; meglepetésszerűen tehette ezt, mert a lakosság a béke családoka reményébe ringatta magát.

Theophanész Hérakleios uralkodásának kilencedik évére (618. okt. 5–619. okt. 4), illetve Sergios konstantinápolyi pátriárkaságának tizedik esztendejére (619. ápr. 18–620. ápr. 17) datálja az avar rajtaütést. A két évszázaddal később író kompilátor kronológiáját azonban nem tekinthetjük megbízhatónak a Chronicon Paschale kortársi időmeghatározásánál, 623. jún. 5-nél. Ugyanezt kell mondanunk arról a modern kísérletről is, amely 617-re szeretné tenni a kagán cseles támadását (N. Baynes, *The Date of the Avar Surprise: Byzantinische Zeitschrift* 21 [1912] 110–128). Igaz, 617-ben jún. 5-e vasárnap volt. Am a Húsvétkrónika hiteles egykorú tanúságát, amely 623-ra mutat, nincs kellő indok elvetni, mint ahogy ezt meggyőzően kifejti Stratos (I 361–362); lásd még ugyancsak Stratostól „Le guet-apens des Avars”: *Jahrbuch d. Österreichischen Byzantinistik* 30 (1981) 113–135.

Georgius Pisida, Bellum Avaricum 113–124 (Glossar B I 49)

Aztán gonosz álnokságba öltözvén rókaként cselvetéshez folyamodott. Kifelé békére hajló arcot tettett, ám belül veszett dühvel lopva harcra készült. Mintha megegyezés kedvéért tenné, úgy jött a Falhoz, hogy esküjével mesterkedve tartsa rejtve cselvetését. Ő íjnyilat és harcot készített elő, mi meg ajándékokat és békemegbeszéléseket. Persze akkor nem is annyira a barbár cselvetés üldözött bennünket, hanem inkább a velünk született bűnösség. Am jobb hallgatni sok szenvedésünkről, a szenvedésnek ugyanis a pusztta elmondása is tud fájdalmat okozni.

Pisidiai György, az avar rajtaütés kortársa 626–627-ben írt költeményt Konstantinápoly 626-os avar ostromáról. Ebben korábbi eseményekre is visszapillantott, így a fenti részletben az avar rajtaütésre.

Theodorus Syncellus X (p. 301, 24–302, 8) (Glossar B I 55–56)

Amikor pedig ez a ravasz és gaz róka lett – bárcsak ne lett volna! – testvére (kény)uralmának örököse, az ármánykodásnak mely módját ki nem eszelte ellenünk? Viszont mit meg nem tett a mi császáruk, csak hogy megkísérelje lecsillapítani amannak a gonoszságát? A jótéteménynek mily formáját fel nem mutatta e kutyával szemben? Amde ennek a vadállatnak a gonoszságával, úgy látszik, nem lehet elbánni; és nincs semmi, ami olyan erős és arra képes lenne, hogy meglágyítsa ennek a nyomorult és barbár hajlamait. Mert ugyan ki ne tudna arról a néhány év előtti embertelen támadásról, melyet véghez vinni merészelt, amidőn a kegyes és jószágos császár bizonyos megállapodások értelmében kivonult elébe, hogy a Hosszú Falaknál üdvözlje őt, s utasítást adott, hogy mindenfajta előzékeny gondoskodás vegye őt körül, ezúton remélvén ennek a vadállatnak a megváltoztatását és lecsillapítását? Ki ne ismerné azonban ennek a kígyónak a cselét és fondorlatát, s azt, hogy váratlan gaztette élő lelkek mekkora tömegét ragadta el hadifogságba? A férfiakkal együtt nőket, véneket és kisdedeket is fölös számban hajtott el rabszíjra fűzve a saját földjére. De még ezen a ponton sem szabott határt gonoszsága érvényesülésének, hanem azzal fenyegetőzött, hogy ezt a többiek közül uralkodóként kiemelkedő várost is felforgatja, ha minden benne

levő pénznek és vagyonnak a fele részét meg nem kapja. Persze most nem az alkalomhoz illő az akkori megmozdulást teljes egészében elmondani. Összességében kapott ő már annyi pénzt és vagyont, amennyi Briareós kezét megtöltötte és Phalaris kegyetlenségét is megváltoztatta volna, ezt a (vérszopó) piócat azonban mégsem elégítette ki, sőt csak még nagyobb és több hitszegésre tüzelte a kutyafajzatot a pénztuttatás. Ezt persze békeszerződés alapján kapta, és a szerződés pontjait ősi esküformulával hitelesítette válogatott főemberei közbejöttével. De sem az ősi eskü, sem oly sok pénz juttatása, sem a valóban császári bánásmód, sem egy olyan nagy császár bölcsesége és megfontoltsága nem volt képes amannak a gonoszságán változtatni.

A fenti szövegből a „Mert ugyan ki ne tudna – rabszíjra fűzve saját földjére” részlet szól bizonyosan a jelen paragrafus tárgyát képező avar rajtaütésről. Az már kérdéses, vajon a következő mondat állítása, miszerint a kagán Konstantinápoly pénzének és javainak felét magának követelte, a rajtaütés történetébe tartozik-e, vagy annál későbbi időpontban állott elő a nomád fejedelem elbizakodott kívánságával (vö. mindenestre lejjebb „Additamenta ad Chronica maiora Isidori Hispalensis”-t). – Az itt idézetet megelőző passzus a homiliában arról tudósítja az olvasót, hogy a Középdunánál hont foglaltó kagán (azaz Baján) után előbb egy idősebb fia uralkodott. Ennek utódja az a fiatalabb testvér („ifjúsága virágjában lévő” férfi Paulus Diaconus IV 37 szerint [feljebb 66. §]), aki valószínűleg már a 610. évi friauli kalandozásokor vezeti a nomád sereget, s akinek az avar rajtaütést megelőző viselt dolgairol, főleg kapzsisége és álnoksága megnyilvánulásairól is odavet néhány szónokias megjegyzést forráshelyünk. – Ahogy Georgios Pisidész költői, úgy a szintén kortárs Theodoros Synkellos retorikus előadásban pillant vissza a kagán hitszegő támadására és teméntelen birodalmi alattvaló rabságba hurcolására. – Briareós a mítoszban százkezü óriás, Phalaris kegyetlenségéről híres tyrannos Akragasban.

Typicon Constantinopolitanum p. 78 (ed. Dmitrievskij) (Glossar B I 191)

1. . . . . és a barbárok jövelele és litánia a Mezőn . . .

2. A Mezőn üljük meg az emlékezetét a barbárok megrohanásakor reánk szakadt félelmetes szorongatgatásnak a szeretettel egybekötve, amely által istenünk megszabadított bennünket.

3. A barbárok támadásáról való megemlékezés a litánia a Mezőn.

A konstantinápolyi nagy székesegyháznak, a Hagia Sophia templomnak az istentiszteleti rendjét („typikon”-ját) közli egy patmosi kéziratból A. Dmitrievskij. Ebben az áll, hogy június 5-én, amikor a Chronicon Paschale, láttuk, az avar rajtaütést datálja, litániát kellett tartani (1. változat). Hasonló bejegyzést publikál lábjegyzetben a tudós kiadó jeruzsálemi (2. változat) és sinai kódexből (3. változat) is. Igaz, ezek a textusok, különösen a 2. olyan hibás görögsséggel íródtak (vagy sajtóhibások?), hogy amit magyarul adhattunk, az inkább kitalálása, semmint fordítása az eredeti értelmének. Mégis a dolog lényegét illetően bizonyosnak tekinthető: Konstantinápoly papsága évről évre megemlékezett isten kegyelméről, amellyel a tökéletesen váratlanul feltűnő avarok rajtaütése alkalmával legalább a városfalakon belül tartózkodókat, ill. az oda bemenekülteket (így magát a császárt is) megszabadította a szorongatástól. – A „mező”, Kampos (~ Campus) a csapatok gyülekező helye a feljebbiekben megbeszélte Hebdomon nevű elővárosban; lásd R. Janin, *Constantinople byzantine*, Paris 1964, 450, vö. 446–449. – Lásd még a következő forráshelyet kommentárjával.

Ugyanazon a napon ... megemlékezés a barbárok megrohanásakor reánk szakadt félelmetes szorongatásról a szeretettel egybekötve ... zsoltosmázók rákendeznek a troparionra (szenténkre) a 4. hangnemben: „Téged magasztalunk, mi istenünk Krisztus, mert meghallgattad szülődet, a Szűz Anyát, és megőrizted a menedéért hozzád forduló várost nagy szánalmadra hallgatva ...”.

A nap, amelynek szertartási ünnepeiről a fenti részletek szólnak, június 5-e, tehát az avar rajtaütés évfordulója. Az itt idézett forráshely ugyanahhoz a műfajhoz, a Hagia Sophia szertartáskönyvei közé tartozik, mint a megelőzőleg citált szövegrészek; jeruzsálemi kódexből való, s talán ezért áll legközelebb az előzőkben 2. változatként adott textushoz (amelyet ugyancsak jeruzsálemi kézirat tartott fenn). Persze a második pontokkal jelölt helyen lacuna is tátong a kódexben, nemcsak mi hagyunk ki olyan liturgikus részleteket, amelyeknek az avar történelem szempontjából nincs jelentőségük. Egy érdekes pluszt mindenesetre tartalmaz ez a korábban publikáltaknál épebben fennmaradt tipikon: megtudjuk, hogy elsődlegesen Szűz Mária számított a császárváros megmentőjének, mert az ő közbenjárására szánta meg Krisztus az avar rajtaütéstől fenyegetett bizánciakat. Vö. lejjebb „Synaxarium Constantinopolitanum, Memoria Avarorum” és „Menologium Horsens.” A szöveg (avar történelmi mondanivalóval immár nem rendelkező) folytatásából látjuk, hogy a litániázó körmenet a Forum és Porta Aurea érintésével vonult ki a Campusra, az ott levő Tribunalhoz (a fővezér vagy más főember használatára készült szóközi emelvényhez); az itt említett helyekre lásd R. Janin, *Constantinople byzantine*, Paris 1964, 59—72, 269—273, 446—450 (a több konstantinápolyi fórum közül, azt hiszem, itt a Forum Constantini jöhet számításba).

Theodorus Syncellus, Homilia de depositione vestis Deiparae in Blachernis p. 592, 3—6; 592, 17—593, 3; 593, 12—594, 6; 595, 17—596, 8; 598, 10—599, 13; 608, 11—15 (Glossar B I 144—145)

Ezután elmondom, mik azok, amik a mi időnkben történtek, s amiknek így szentanúi és szemlélői lettünk mindannyian ... Egy félelmetes fénylő kard támadt reánk, elég erős, hogy válságos helyzetben az egész világot eltörölje ... Úgy látszott azonban, és ez a leg-hívőbb császárt is meggyőzte, hogy ama nagy népeknek a vezetője békeszerződés megerősítésére kívánja öt szentől-szembe látni. Ami ezután történt, mondják el egyéb könyvek. Ez a (szent)beszéd ugyanis eleve más céllal indult. M i k o r tehát az a sáska támadott, és a város körül mindent tönkretett ... emberileg szólva semmi néven nevezendő hatékony intézkedésre nem volt remény, s az ellenség dülva rohant le mindent a falak előtt, szent helyet éppen úgy mint egyebet, a k k o r a mieink közül néhányan úgy látták, nem volna indokolatlan a blachernai templom arany és ezüst ékességeit megelőzősképpen elhozni, nehogy az ellenség barbárságában és pénzéhségében ott is lerohanást hajtson végre. ... Ő (ti. a pátriárka) biztos pecsétekkel ellátva kellő tisztelettel és illő (isten)félelemmel helyezte el azt a szent (Szűz Mária ruháját tartalmazó) ládácskát az úristen nagy egyháza kellékeinek megszentelt kincstárában. Amidőn pedig a reánk szakadt jégveréstől megszabadított minket isten kegyelmének felkelő napja, a tiszteletre méltó főpap, leghívőbb császárukat munkatársul vevén, az egész szent helyet (értsd: a blachernai Mária-templomot) még nagyobb gondoskodással halmozta el. Minden lehetséges ékességet készült helyreállítani benne. Kijelölt egy meghatározott vagy inkább egy névvel nevezett szent ünnepnapot, és szépen úgy döntött, hogy ekkor helyezi vissza a kincset (értsd: Szűz Mária ruháját) a

tulajdonképpen helyére ... Ezt az ünnepek ünnepének nevezett napot, így határozott (ti. a pátriárka), más években is meg kell ülni Blachernaiban az Istenanyának szóló ünnepléssel és ceremóniákkal.

A kéziratokban fennmaradt bizánci synaxariumok, illetőleg menologiumok szerint július 2-a volt az a nap, amelyhez Theodoros Synkellos itt idézett szentbeszéde kapcsolódott. Az avar rajtaütéskor a városfalakon kívül fekvő Blachernai Mária-templomból a legértékesebbnek számító ereklyét és egyházi kincseket sietve behozták a város belsejébe. Ez történt azzal a ládácskával is, amely a szentély legtiszteltebb relikviáját, a Szűzanya ruháját tartalmazta. Sergios pátriárka gondosan lepecsételve a nagy templom (a Hagia Sophia) kincstárában tartotta ideiglenesen a kegytárgyat. Majd mikor az avarok elvonultak, a főpap az évente megüendő ünneppé nyilvánított július 2-án nagy pompa közepette helyezte vissza a blachernai templomba a Mária-ereklyét. (Vannak, akik Szűz Mária ruhájának a városba menekítését nem az itt szóban forgó avar rajtaütéshez, hanem valami más eseményhez kapcsolják, így például Konstantinápoly 626. évi avar ostromához. Nincs helyünk most a részletekbe bocsátkozni, miért látjuk mi az ünnepet az avar rajtaütéshez fűzendőnek. Álljon itt ezzel kapcsolatban csak egyetlen utalás: barbárok vezére békeszerződés megerősítésére személyes találkozást keres, ill. úgy tesz, mintha keresne a császárral. A szituáció világosan ugyanaz, amit a főforrások az avar rajtaütés — „the Avar surprise” — történetében írnak le.)

Typicon magnae ecclesiae Constantinopolitanae p. 328—329
(ed. Mateos)

Ugyanazon hónap (július) 2-án megemlékezés szep-
tőlten Úrnőnk, az Istenanya vagyis az örökké szűz Mária drága ruhája elhelyezéséről Blachernaiban ... Ezt az ünnepet Blachernaiban ülik meg.

Magyarázattal a megelőző forráshely kommentárja szolgál. A Typicon az idézett passzus folytatásaként aprólékosan leírja a szertartás epizódjait, amiknek azonban igazi köze az avar történelemhez nincs.

Chronica Palaeorussica, quae dicuntur Nestoris p. 11

Ebben az időben jelentek meg az avarok is, akik Hérakleios császár ellen hadakoztak, és kis híja volt, hogy el nem fogták őt.

Az orosz őskronika (Povest' vremennyh let) elején több olyan híradás áll, amelyet a bizánci szövegek szlávra történt átültetéséből sarjadó ósláv írásbeliség a bizánci hagiográfiából illetőleg történet-írásból vett át. A fenti közlés eredete is ez lehet.

Georgius Monachus p. 669, 7—20 (ed. Boor) (Glossar B I 46—47)

Akkor az avarok is a császárhoz jöttek láthatólag azért, hogy békét kérjenek. Az fogadta őket, majd Hérakleiaiba vonult, s ott pihenni hagyta a követeket. Ezek gonoszlat forraltak szívükben, s a törzsükbelieknek jelezték: „A leggyorsabban jöjjetek meg. Mert íme a császár és az ő gazdagsága nálunk van.” Miután a gonosz szellemek éberek voltak, és semmit nem halogattak, elfoglalták a helyet. A császárnak ekkor rejtőzve előlük éppen hogy sikerült Bizánca visszamenekülnie, hála az igaz szívűeket oltalmazó jóságos isten gondviselésének. Az avarok jó nagy darabon üldözték őt, de nem tudtak elébe vágni; viszont elfogták az őt szolgáló kíséretet, végigdúlták a thrák területeket, 70 ezer férfit és nőt hurcoltak hadifogságba, s aztán hazatértek saját lakóhelyeikre.

A késői krónikás még bővíti történetileg hitelesnek látszó adalékkal a ránk maradt egykorú szerzők híradásait. Ilyen az a közlése, miszerint a Hérakleióban tartózkodó avar követek üzentek honfitársaiknak, hogy alkalom nyílt a császárnak és a személyét körülvevő értékeknek a megkaparintására.

Georgius Monachus, redactio interpolata, p. 565–566 (Glossar B I 47)

A szöveg a megelőzően idézett és kommentált interpolálatlan (eredeti) Georgios Monachostól nem különbözik lényegében.

Symeon p. 148, 23–149, 12 (Glossar B I 143–144)

Az avarok is hadjáratot vezettek a város ellen. Hérakleios látván, hogy köröskörül mindenfelől háborúk szorongatják, küldöttséget menesztett hozzájuk, hogy békét kérjen. Azok meg is egyeztek, hogy megkötik (a békét). A császár nagy előkészülettel vonult ki a Hosszú Falhoz, hogy fogadja a kagánt. Tőle szavatosságot kapott, s megkötve a békeszerződést vele együtt örült ennek. Am a kagán semmibe vette a megállapodást és az esküt, s hirtelen törvénytelen erőszakkal a császár ellen ment. A császárnak elmenekülve éppen hogy sikerült visszatérnie a városba. Am a császári felszerelést és kíséretet hatalmába kerítette a barbár, s hazatért, miután egész Thrákiát, amely pedig a békében reménykedett, kifosztotta. A császár ismét követeket küldött a kagánhoz, vádolván őt, és békére szólította fel. Ő tisztelettel fogadta a császár jóindulatát, és békében maradt.

Az avar rajtaütésről magáról a forrás nagyjából ugyanazt isméli, amit feljebb Theophanés elbeszélésében olvastunk (Theophanés lehetett Symeon fő forrása ezen a ponton). — Az utolsó mondatokat feljebb a 75. paragrafusban kommentáltuk.

Theodosius Melitenus p. 103, 3–14 (Glossar B I 145),

Gyakorlatban a Theodosios-féle szöveg azonos a megelőzőleg hozott Symeon-részlettel. Az utolsó mondatok interpretációját és a szerzőség kérdését illetően lásd feljebb a 75. paragrafusban elmondottakat.

Cedrenus p. 716, 6–19 (Glossar B I 44–45)

Hérakleios 9. esztendejében az avarok hadat indítottak Thrákia ellen. Hérakleios küldöttséget menesztett, és békét kért. Ennek megkötésébe a kagán beleegyezett. Erre a császár kivonult a Hosszú Falon kívülre nagy császári kísérettel és sok értékes ajándékkal, hogy fogadja a kagánt, és szavatosságot kapjon tőle. Am a barbár semmissé tette a megállapodást és az esküt, s hirtelen törvénytelen erőszakkal a császár ellen ment. A császár megriadt e váratlan lépéstől, és futva tért vissza a városba. A barbár pedig hatalmába kerítette a császár poggyászát és annyi emberét, amennyit elfoghatott; így tért haza, s közben Thrákia sok területét dúlta-fosztogatta meglepetésszerűen, hiszen a béke reményét keltve kijátszotta az éberséget. Uralma 10. évében Hérakleios követeket küldött a kagánhoz az általa elküvetett jogtalanságok ügyében, és ismét békére szólította fel őt. Hadjáratot tervezve ugyanis Perzsia ellen, békében kívánt élni a kagánnal. A kagán a császár jóindulatát tisztelettel fogadva jelezte, hogy változtat magatartásán, és jóindulatot tanúsít. A követek a szerződést megkötve békében tértek haza.

Kedrénos lényegében a Symeon-féle elbeszélést veszi alapul némi átsztilizálással. Lásd ezért feljebb ennek a forrásnak a kommentárját. Hérakleios uralkodási éveinek a megadásánál és néhány más

ponton Theophanés világhronikája volt Kedrénos előképe. Az utolsó mondatokat feljebb a 75. paragrafusban már kommentáltuk.

Zonaras XIV 15, 15–21 (Glossar B I 84)

A perzsákkal szemben a béke reményéről letett a császár, és elhatározta, hogy hadjáratra indul. Ezért sietett békeszerződést kötni a kagánnal, aki nem szűnt meg Thrákiát dúlni-fosztogatni. Küldöttséget menesztett tehát hozzá, és békét kért. A barbár nem mondott nemet. Megörült ennek a császár, és kivonult a városból. A Hosszú Falon kívül tartózkodott gazdag császári pompával testőrsége kíséretében és sok pénzzel, amit a kagánnak hozott ajándékkal. A barbár azonban semmibe vevén az esküt és a megállapodás szentségét megindult, hogy a császárt elfogja. Ezt ugyan nem érte el, mert a császár megelőzte őt elfutott; ám a császári felszerelést és kíséretet, továbbá a pénzt és a hadifoglyok ezreit keríthette hatalmába anélkül, hogy bármitől tartania kellett volna. Így tért haza. Hérakleios ismét követtséget küldött hozzá, szemére hányta hűségét, és igyekezett rávenni a békére. S ő meg is kötötte a békeszerződést.

Zonaras elbeszélése Kedrénoséhoz áll legközelebb, amely viszont Symeonból és Theophanésból merít. Lásd ezeknek a forrásoknak a kommentárját a jelen paragrafusban. Az utolsó mondatokhoz feljebb a 75. paragrafusban is található magyarázat.

Constantinus Lascaris p. 66 (ed. Lampros) (Glossar B I 87)

Akkor az avarok a császárhoz jöttek, hogy békét kérjenek. Az pihenni hagyta őket Hérakleióban; ám egyikük árulással élve titkon üzenetet küldött övéinek, hogy jöjjenek, és kerítsék kézre a császárt. Ők rohanást jöttek, s a császárt magát ugyan elszalasztották, miután neki sikerült Bizáncba menekülnie, ám egész kíséretét elrabolták, s a thrák területeket végigdúlva, 70 ezer férfit és nőt hurcoltak hadifogságba.

Konstantinos Laskaris György Barát elbeszélését rövidíti le. Kérdés, vajon Laskaris átfogalmazása vagy Lampros kiadásának esetleges (?) sajtóhibája teszi-e annak a mondatnak a görög eredetijét hibás szerkezetűvé, amely fordításunkban az „ám egyikük árulással élve” szavakkal indul. Ennek a mondatnak az értelmét inkább találgatjuk, mert szigorúan véve a nyelvtan szabályait, értelmetlen a fogalmazás. Például csak György Barát alapján tételezhetjük fel, hogy avar követek Hérakleióban maguk lettek az őket vendégül látó császár árulóivá, s nem bizánci árulók információira támaszkodva hívták honfitársaikat Hérakleios hűségő elfogására. Lásd különben feljebb Georgius Monachus jelen paragrafusban idézett részletének a kommentárját.

Additamenta ad Chronica maiora Isidori Hispalensis I. Auctarium anni DCXXIV 5 (p. 490, 9–11)

A hunok betörték a Hosszú Falon át, előrenyomultak Konstantinápoly (város)faláig, és az előbb említett császárral (Heracliusszal), aki a falon állott, kölcsönös megbeszélést folytattak. Tőle pénzt kaptak a béke idejére, s visszavonultak.

Az oxfordi X–XI. századi kéziratban olvasható anonim kiegészítés Isidorus krónikája 624. évi kiadásának a végén más forrásból nem ismert epizódot örökít meg. Így kronológiai besorolása az avar történelemben teljességgel bizonytalan. Magunk legkönynyebben azzal a feltételezéssel tudunk a rossz latinsága miatt homályos szövegnek értelmet adni, hogy Heraclius a császárvárosba való szerencsés benemerkülése után a városfalig nyomuló avaroknak a fal tetején állva ígért pénzt arra az esetre, ha elvonulnak onnan. Az avarok a pénzt megkapva távoztak a császárváros alól. Egyetlen egykorú

forrás utal olyasmire, ami ezzel az itteni híradással valami rokonságot mutat: feljebb állott ebben a paragrafusban Theodorus Syncellus X (p. 301, 24–302, 8) fordítása kommentárral. Itt azt olvastuk, hogy a kagán fenyegetése így hangzott: "... ezt a többiek közül uralkodóként kiemelkedő várost is felforgatja, ha minden benne levő pénznek és vagyonnak a fele részét meg nem kapja." Aztán a szónokiassága miatt nem egészen egyértelmű folytatás az idézett kortársi elbeszélésben úgy szólt, hogy az – ha nem is a követelt mennyiségű, de – jelentős pénzjuttatás biztosítására magyarázható, amelyet a császár talán (?) közvetlenül az avar rajtaütés pillanatában fizetett ki a falak alatt álló nomád fejedelem számára. Egészen pontosan: forrásunk szavai szerint Hérakleios a hunokkal tárgyalt a városfalról, ám ezen „hunok” nyilvánvalóan kagánjuk követelésével állottak elő (kagánjukéval, aki persze a Chronicon Paschale tanúsága szerint személyesen nem hatolt be a Hosszú Falon belüli területre).

Prosperi auctarii Havensis extrema 20 (p. 339)

Másfelől a hunok betörték a Hosszú Falon át, a falakhoz nyomultak, a városfalon ott álló Heracliusszal megbeszélést folytattak, s miután tőle pénzt kaptak, visszavonultak.

Prosper Tiro krónikájának az a folytatása, amelyet egy koppenhágai kódex őriz, ugyanabból a forrásból merít, ahonnan Isidorus művének megelőzőleg citált kiegészítése is származik.

Synaxarium Constantinopolitanum, Memoria Avarorum

Ugyanabban a (június) hónapban 5-én megemlékezés a barbárok megrohanásakor reánk szakadt félelmetes szorongatásról a szeretettel egybekötve, amidőn mindannyian megérdemelten eshetünk volna hadifogságukba, és lehetünk volna kiszolgáltatva a kard általi halálnak; ám a könyörületes és emberszerető isten irgalmas szívével minden várakozás ellenére megmentett bennünket, miután szeplőtlen és szentséges úrnők közbenjárt nála érdekünkben.

E paragrafusban feljebb már kommentáltunk két olyan liturgikus bizánci szöveget (Typicon Constantinopolitanum p. 78; Typicon magnae ecclesiae Constantinopolitanae p. 306–307), amely június 5-ét, az avar rajtaütéstől való megszabadulás napját mint egyházi ünnepet jellemezte. Ezeknek a textusoknak a kommentárja jelen forráshelyünkhöz is ad hasznos tudnivalót. Külön figyelmet érdemel, hogy ez a synaxarium is Mária közbenjárására vezetí vissza a császárváros megmenekülését június 5-én.

Menologium Horsens (Glossar B I 113)

(Június 5.) a Mező litániájával az avarok rajtaütése nyomán. ... (Július 2.) A felette szent Istenanya drága ruhájának a visszahelyezése.

Lásd feljebb a Typicon Constantinopolitanum p. 78 és a Typicon magnae ecclesiae Constantinopolitanae p. 306–307, 328–329 kommentárját. Figyelemre érdemes, hogy itt az „avarok” (és nem a „barbárok”) rajtaütését említi a liturgikus könyv.

80. §

HÉRAKLEIOS MÁSDOSZOR INDULT A PERZSA FRONTRA (624. MÁRC. 25-ÉN), S ELŐTTE ÚJABB LÉPÉSEKET TETT A KAGÁN BÉKÉBEN TARTÁSÁRA⁴³

Nicephorus Patriarcha p. 17, 16–24 (Glossar B I 129–130)

Az avarok megszállták a békeszerződést (ezt ugyanis Hérakleios a perzsák elleni hadba indulása előtt ajándékokkal igyekezett megszilárdítani, kétszáz ezer arany fizetését ígérte nekik, s tüzszokat is adott: fiait egyikét, a Ioánnés nevűt, akit Atalarichnak is hívott, és aki ágyas, nőtől született törvénytelen gyermeke volt; unokaöccsét, Stephanost nővérének, Máriának és Eutropiosnak a fiát, meg egy másik Ioánnést is, Bónos patricius gyermekét, aki szintén ágyasnőtől született) ...

Hérakleios a kortárástól származó Chronicon Paschale (p. 713, 19–714, 2) megbízható közlése szerint 624. március 25-én indult el másodszor Konstantinápolyból a keleti frontra a perzsák ellen. Ezt megelőzően igyekezett az avar kagánt a béke betartására rávenni. A kétszáz ezer arany (valószínűleg évi juttatás és nem egyszeri ajándék) a legnagyobb összeg, amelyről ránk maradt forrás megemlékezik, mint a császári kormányzat által az avaroknak fizetett pénzmennyiségről. Egyébként a passzus a császárváros 626 nyarán lejátszódott avar ostromának a bevezetése Niképhoros elbeszélésében, akárcsak a hasonló tartalmú közlés a Theodoros Synkellosztól vett következő idézetben.

Theodorus Syncellus X–XI (p. 301, 40–302, 21) (Glossar B I 56)

Összességében kapott ő már annyi pénzt és vagyont, amennyi Briareos kezét megtöltötte és Phalaris kegyetlenségét is megváltoztatta volna, ezt a (vérszopó) piócát azonban mégsem elégítette ki, sőt csak még nagyobb és több hitszegésre tüzelte a kutyafejűt a pénzjuttatás. Ezt persze békeszerződés alapján kapta, és a szerződés pontjait ősi esküformulával hitelesítette válogatott

főemberei közbejöttével. De sem az ősi eskü, sem oly sok pénz juttatása, sem a valóban császári bánásmód, sem egy olyan nagy császár bölcsessége és megfontoltsága nem volt képes amannak a gonoszságán változtatni. Amikor pedig, mint előbb is szó volt róla, a legisten-szeretőbb császár hadba szállott isten napkeleti ellenségei ellen, ezzel a fennhéjázó és kérkedő férfival (a kagánnal) szemben ügyét nem hagyta rendezetlenül, hanem Istenre és a Szűzanyára bízta a várost, császári gyermekeit és a palotát, s ilyen alapon reményteljes bátorsággal vonult hadba. Együttal azt is feltételezte, hogy ügyes bánásmóddal sikerül megszelídítenie ezt a vadállatot, hiszen – vélte – nemrég reá bízta a várost, gyermekeit és a palotát. A derék ember ugyanis képes dolgait megfontoltan intézni, az okos uralkodó pedig népe és városa szilárd támasza, miként ezt a szentírásban a bölcs királyok, Dávid és Salamon mondják. De ennek a sárkánynak a gonoszságát mindez nem tette mérsékeltebbé, noha erre már a démonok is elszégyelhetők volna magukat! Ellenkezőleg: amidőn értesült arról, hogy a császár a perzsák ellen vonult, amidőn megtudta, hogy jótévője és – miként ő mondotta – atyja eltávozott a városból, tüstént kezdetét vette barbár népeinek, jobban mondva vadállatoknak az összegyűjtése ...

Az itt idézett szöveg első felét már feljebb a 79. paragrafusban citáltuk és kommentáltuk. A passzus a maga egészében a kagán 626-os hadjáratáról szóló elbeszélés közvetlen előzményeit adja a homília retorikus nyelvezetét használva. Benne alighanem

⁴³ Szádeczky-Kardoss 90, 136; Avenarius 114; Bóna 315; Deér 790; Dölger 172; Grafenauer 77; Kollautz I 269, II 216; Kollautz, Balkan 154; Kulakovskij III 80; Lebeau–Saint-Martin XI 89; Pernice 121–122 vö. 310–316; Stratos I 149–150, 154, 363–365; Szymański 41; Thiess 436, 439, 460–464; Waldmüller 263–264.

keverednek azok a diplomáciai lépések, amelyek egyszer vagy ismétlődően 620-ban (75. §), 622. ápr. 22 előtt (77. §), 623 június 5-én, illetve ez időpont táján (79. §) és végül 624. márc. 25. előtt azért történtek a császári kormányzat részéről, hogy az avarok Hérakleios nagy Perzsia elleni hadmenete során ne támadják hátba a birodalmat. Bármennyire halmozza is azonban a szónoki hatást keresve a prédikátor a császár „jóságának” a megnyilvánulásait szemben a barbár fejedelem „gonoszságának” a bemutatásával, valószínű, hogy az itt álló jelenségeknek legalább a fele, ha ugyan nem a többsége, a 626-ot közvetlenül megelőző (tehát a 624. márc. 25. előtti) bizánci-avar megegyezés részét képezte. Lehet persze (mint erre odavetődleg már utaltunk), hogy egy-egy korábban alkalmazott jóindulatkereső lépést megismételt a bizánci diplomácia. Ezt bizonyosnak kell mondanunk a pénzjuttatásra vonatkozóan; hiszen alig lehet kétséges, hogy az arany (amely bizánci áruk felvásárlását is lehetővé tette [vö. 24. §]) mindenkor hatékony eszköz volt az avarság befolyásolására. Persze ezen túlmenően az sem lehetetlen, hogy Hérakleios 624 táján megismételte egy 622 körül már használt fogását (77. §): a kagánt ünnepélyesen gyermekei és városa nagylelkű pártfogójának nyilvánította, így hízelegve a nomád

fejedelem hiúságának. Van olyan pontja is az avar-bizánci egyezkedésnek, ahol egy kialakult diplomáciai gyakorlat érvényesülése látható: az avar kagán „atyjának” mondja a császárt (s nyilvánvalóan a „fiúnak” kijáró előnyöket várja a basileustól; vö. feljebb 17. §). Az ősi avar esküformula sem első ízben szerepel itt; lásd feljebb a 24. paragrafust. A tüzszadás gondolata is volt már avar-bizánci tárgyalások témája a múltban, igaz akkor fordított előjellel; annak a terve merült fel, hogy avar tüzszok (köztük a kagán néhány gyermeke) kerülnek Konstantinápolyba (feljebb 18. §). A kagán görögül logas elnevezéssel emlegetett főemberei (kiválasztott vagy válogatott férfiak) tettek uruk nevében esküt a békeszerződés betartására. E logasok feltételezhető társadalmi funkciójára a nomád birodalmakban lásd Harmatta J. cikkeit: A Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi-történeti Ösztályának Közleményei. Régészet 1951 123–187, 1952 277–305. A logas kifejezést használja az avar főemberekre jelen forráshelyünkön kívül Theophylaktos Simokattés is (Hist. VI 11, 6; vö. feljebb 40. §). A Dávidra és Salamonra visszanyúló ószövetségi kijelentések helye: Zsoltárok 112 (111) 5 és Bölcsesség 6, 24.⁴⁴

Szádeczky-Kardoss Samu Csillik Éva közreműködésével

DIE QUELLEN DER AWARENGESCHICHTE IX. DAS ERSTE AWARENKHAGAGANAT AM HÖHEPUNKT SEINER MACHTENTFALTUNG (603–624)

Auszug

Die vorangehenden Teile der Publikationsserie „Die Quellen der Awarengeschichte” sind in den Jahrgängen 1978–1984 von *Archaeologiai Értesítő* erschienen. Die gegenwärtige IX. Publikation enthält die folgenden Paragraphen: 62. §. Einer der Schläge, die Byzanz nach dem Tod des Kaisers Maurikios (27. 11. 602) trafen, war die Kette der awarischen Verheerungen. 63. §. Der Awarenkhagan schickt slawische Hilfstruppen nach Italien, um die Kriegooperationen des Langobardenkönigs gegen Byzanz zu fördern (Juli–September 603). 64. §. Kaiser Phokas erhöht die dem Awarenkhagan zu bezahlende Geldsumme (zwischen Dezember 603 und Frühling 604). 65. §. Slawen marschieren (vielleicht mit Zustimmung des Awarenkhagans ?) gegen Thessalonike um 609 (oder schon 604 ?). 66. §. Ein fürchterlicher Angriff der Awaren verwüstet Friaul um 610 (oder 615–616, oder aber noch später ?). 67. §. Nach der Thronbesteigung des Bayernherzogs Garibald II (um 610–611) standen die gegen die Bayern kämpfenden Slawen möglicherweise unter awarischer Oberhoheit. 68. §. Das Gerücht kam auf, dass die Königin Brunichild und der Burgunderkönig Theuderich die Awaren zur Hilfe gegen Theudebert, den König von Austrasien riefen (um Oktober 610–August 612). 70. §. Awaren und Slawen erobern Salona und gleichzeitig den grössten Teil des übrigen Dalmatiens um 614 (oder in einer späteren Periode der Regierung des Herakleios). 71. §. Die das Gebiet des heutigen Albaniens und Griechenlandes um 614–615 überschwemmenden Slawen standen vielleicht (?) zu den Awaren in losen Abhängigkeitsverhältnissen.

72. §. Die Awaren erstürmen Naissus und Serdica ungefähr 614–615. 73. §. Die Slawen ersuchen nach der erfolglosen Belagerung von Thessalonike (Sommer 615 ?) die Hilfe des Awarenkhagans, um die Scharte auszuwetzen. 74. §. Die zweite awarische Belagerung von Thessalonike (während der Regierung des Herakleios, mutmasslich um 618). 75. §. Der erste diplomatische Schritt des Herakleios während der Vorbereitungen des Perserkrieges zwecks eines Ausgleiches mit dem Awarenfürsten (um 620). 76. §. Um 621 vertraute Herakleios auf die Dauerhaftigkeit des Friedens mit den Awaren. 77. §. Am 5. April 622 machte sich Herakleios auf den Weg nach dem persischen Kriegsschauplatz, und vorher tat er die letzten Schritte, um den Frieden mit dem Khagan zu sichern. 78. §. Wegen des Gerüchtes über die verdächtige Bewegungen der Awaren kehrt Herakleios (um Februar–März 623) von Osten nach Konstantinopel zurück. 79. §. Der überraschende Handstreich der Awaren (5. 6. 623) mit seiner Vorgeschichte und seinem Nachspiel. 80. §. Am 25. März 624 fuhr Herakleios zum zweiten Male nach dem persischen Kriegsschauplatz ab, und vorher leitete er neue Schritte ein, um den Khagan zu befrieden. — Die lateinisch angeführten Quellen zu den einzelnen Paragraphen können auch die ungarisch nicht verstehenden Leser auffinden und so unsere Quellensammlung benutzen.

S. Szádeczky-Kardoss unter Mitarbeit von E. Csillik

⁴⁴ Feljebb a VII. közleményünkben s a jelen publikációban is a forrásanyag egy nem jelentéktelen hányadát a Szent Demeter csodáiról szóló írárok jelentették. Ezzel kapcsolatosan helyénvaló egy zárómegjegyzés. A Demeterről szóló megemlékezések (laudatio, oratio, homilia etc.) száma óriási (Halkin No 533–547 z). Magyarországi könyvtári viszonyaink mostohasága folytán még a nyomtatásban megjelent szövegek egy részéhez sem tudok hozzáférni, nemhogy az egyelőre publikálatlanul a kódexekben rejtőzökhöz. Pedig ezek némelyike, ha másképpen nem, utalásszerűen megemlékezhet Thessalo-

niké avar(-szláv) ostromairól. Másodkézből vett utalások azt sejtetik például, hogy B. Laourdas egyik publikációja (Makedonika 4 [1955–1960] 49–156) tartalmaz ilyen jellegű forrásszöveget. Thessalonikében a város védszentjéről terveztek és készítenek egy nagyszabású Corpus Demetrianumot. Ha ez megjelenik, akkor talán könnyebben áttekinthetővé válik a Demetierre vonatkozó hatalmas hagiográfikus anyag. Vö. sok egyéb mellett Papadopoulos, A. M., *Ho Hagios Dēmētrios eis tēn hellēnikēn kai boulgarikēn paradosin, Thessalonikē* 1971.

ADATOK A KÖZÉP-AVARKORI ÉKSZEREK KÉRDÉSÉHEZ

A középvavarkori temetőben gyakran fordulnak elő azok a kerek huzalkarikájú fülbevalók, amelyeknek csüngőjét egy tengelyre húzott, megközelítőleg kúp alakú, lemezes palást és pasztagyöngy díszíti. Ezt a fülbevaló-típust és változatait a következő lelőhelyekről ismerem:¹

1. Alattyán 162., 247. (5. kép 11); 356. (9. kép 4.); 457. (1. kép 5); 502. (8. kép 11, 9. kép 8); 522., 545. (6. kép 11); 699. (5. kép 3); 704. (9. kép 7) sírok²
2. Balinka 3. sír³ (1. kép 4)
3. Bágyog-Gyűrhegy 7. sír⁴ (2. kép 10)
4. Cikó 304. (4. kép 5); 331. (6. kép 10); 388. sírok⁵
5. Čoka (Csóka) Jugoszlávia, 30. (6. kép 12); 46. sírok⁶ (2. kép 3)
6. Dévaványa 27. sír⁷
7. Dunaújváros-Békevárosrész⁸ (6. kép 5)
8. Dunaújváros-Öreghegy IV. (12.) sír⁹ (8. kép 1–2)
9. Edelstal (Nemesvölgy), Ausztria 64. sír¹⁰ (3. kép 4)
10. Fazekasboda – Petőfi Sándor u. 3. sír¹¹ (8. kép 5)
11. Gerjen 46. (8. kép 9); 100. sírok¹²
12. Görsönydoboka 46. sír³ (61. kép 4)
13. Győr – Téglavető-dűlő 195. (4. kép 6); 290. (3. kép 2); 312. (5. kép 17); 449. (1. kép 13); 450. (7. kép 5); 813. (3. kép 12); 844. (3. kép 11); 861. sírok¹⁴

¹ Gyűjtésem főleg a szakirodalomra korlátozódott, így a lista nem tekinthető teljesnek. A lengőcsüngőjű fülbevalónak a Kárpát-medencében legerterjedtebb altípusait vizsgáltam, a szerkezetben közelálló, de unikális darabok ebben a dolgozatban nem szerepelnek.

² Kovrig I., Das awarenzeitliche Gräberfeld von Alattyán. AH 40 (Bp. 1963) XIII. t. 26–27., XIX. t. 50., XX. t. 28–29., XXIV. t. 45–46., XXX. t. 37–38., XXXIII. t. 46–47., XXXIV. t. 58., XXXV. t. 68., XLIII. t. 44., XLIV. t. 28.

³ Kiss A., Alba Regia 2–3 (1963) 164. 3. ábra 5–6.

⁴ Lovas E., ArchÉrt 43 (1929) 254. 124. kép 25.

⁵ Wosinsky M., AK 17 (1894) 66. 304. sír, 69. 331. sír, 76. 388. sír 1–2.

⁶ Korek J. – Kovrig I., Le Cimetière de l'époque avare de Csóka (Coka). Acta ArchHung 12 (1960) CII. t. 8., 11.; 12–15.

⁷ Kovrig I., The Dévaványa Cemetery. In: Avar finds in the Hungarian National Museum Cemeteries of the Avar Period in Hungary vol. I. (Bp. 1975) 5. fig. Gr. 27.

⁸ Fülöp Gyula szóbeli közlése. Segítségét ezúton is köszönöm.

⁹ Marosi A. – Fettich N., Dunapentelei avar sírleletek AH 18 (Bp. 1936) VI. t. 41–42.

¹⁰ Hampel, J., Alterthümer . . . III. 107. t. 24.

¹¹ Kiss, A.; Avar Cemeteries in Country Baranya Cemeteries of the Avar Period in Hungary vol. 2. (Bp. 1977) XXIII. t. 3.

¹² Kiss G., Tolna megyei avar temetők a MNM-ban. Szakdolgozat (Bp. 1982).

¹³ Kiss, A., i. m. III. t. 46. sír.

¹⁴ Fettich N., Győr története a népvándorlaskorban (1943). X. t. 15–18., XVII. t. 14–15., XXI. t. 11., XXXV. t. 1–13., 813. sír; XXXVI. t. 2–3., XXXIV. t.

14. Halimba-Szélesvölgy 115., 123. (1. kép 1); 127., 156., 215., 250., 274., 358. sírok¹⁵

15. Hernádpusztá 12. (3. kép 5); 15. sírok¹⁶

16. Holiare (Alsógellér), Csehszlovákia 26. (6. kép 1); 59., (5. kép 8); 92. (9. kép 2); 317–318. (1. kép 7) sírok¹⁷

17. Homokmégy-Halom 21. (7. kép 4); 67. sírok¹⁸ (6. kép 3)

18. Igar II. lelet¹⁹ (8. kép 7)

19. Jánoshida 106. (8. kép 4); 110. sírok²⁰ (5. kép 10)

20. Jutas 107. sír²¹ (1. kép 8)

21. Kecel-Határdűlő (Fleissing-gyűjt. 27. sír²²

22. Keszthely²³ (9. kép 6)

23. Kékesd 56. (6. kép 7); 124. (1. kép 2); 154., 179. sírok²⁴

24. Kiskőrös-Pohibuj Mackó-dűlő 30. sír²⁵ (7. kép 3)

25. Kiskőrös-Vágóhíd II. (4. kép 7); VIII. sírok²⁶ (7. kép 9)

26. Kolut (Küllöd), Jugoszlávia²⁷ (7. kép 2)

27. Leithaprodersdorf (Lajtapordány) Ausztria 21, 23. (3. kép 1); 38., 45., 46. (5. kép 15) sírok²⁸

28. Mödling 480. sír²⁹ (7. kép 6)

29. Münchendorf 28. sír³⁰

25. Börzsönyi A., ArchÉrt 18 (1904) 22. 290. sír; 38–39. 450. sír.

¹⁵ Bóna István segítségét ezúton is köszönöm.

¹⁶ Éber L., ArchÉrt 15 (1901) 310. 7–8., 311. 1–2.

¹⁷ Točík, A., Slavisch-awarisches Gräberfeld in Holiare ArchSlov-Catalogi Tomus 1 (1968) XXVIII. t. 12–13., XXXII. t. 1–2., XXXV. t. 12., XLV. t. 17–18., LVIII. t. 27–29., LXXXV. t. 3–8.

¹⁸ Sz. Garam, É., The Homokmégy-Halom Cemetery. In: Avar finds . . . 4. t. 21. sír; 7. t. 67. sír.

¹⁹ Fettich N., ArchÉrt 42 (1929) VII. t. 26–27.

²⁰ Erdélyi I., A jánoshidai avarkori temetők. RégFüz II. 1. (Bp. 1958) XXII. t. 12., XXIV. t. 1–2.

²¹ Rhé, Gy. – Fettich, N., Jutas und Öskü. Zwei Gräberfeld aus der Völkerwanderungszeit in Ungarn Sem. Kond. Skythika 4 (1931) Jutas, VI. t. 11.

²² Cs. Sós Á., A keceli avarkori temetők. RégFüz II. 3 (Bp. 1958) XXV. t. 5.

²³ Hampel, J. i. m. 145. t. 6., 165. t. 11., 13.

²⁴ Kiss, A. i. m., Kékesd XIV. t. 56., XVI. t. 109., XVII. t. 124., XVIII. t. 154., XXI. t. 178–179. sírok.

²⁵ Török, Gy., The Kiskőrös Pohibuj-Mackó-dűlő. In: Avar finds . . . 3. t. 30. sír 1–2.

²⁶ László, Gy., Études archéologiques sur l'histoire de la société des Avars. AH 34 (Bp. 1955) II. t. 1–2., VI. t. 3–4.

²⁷ Dimitrijević, D. – Kovačević, J. – Vinski, Z., Seoba Naroda (1962) LVVII. t. 7.

²⁸ Mitsche-Märheim, H., Der awarenfriedhof von Leithaprodersdorf. Wissensdrefliche Arbeit aus dem Burgenland Heft 17., II. t. 10.; I. t. 4.; III. t. 22., II. t. 13–14.

²⁹ Daim, F., Zur Geschichte und archäologischen Hinterlassenschaft der Awaren. In: Katalog der Sonderausstellung im Museum der Stadt Mödling. (Mödling 1977) 17. 480. sír.

³⁰ Vinski, Z., Op. Arch. III (1958).

30. Nadrľjan (Adorján), Jugoszlávia, 5. tanya 45., 46. sírok (1. kép 6, 9)³¹
 31. Nagyarsány 62. sír³²
 32. Nagyréde-Ragvógópart 1. sír³³ (3. kép 9)
 33. Obid (Ebed), Csehszlovákia³⁴
 34. Óbuda — szórvány³⁵ (8. kép 3)
 35. Öskü 52. sír³⁶ (2. kép 11)
 36. Pilismarót-Öregék-dűlő 7. (6. kép 6); 21. (8. kép 8); 28. (3. kép 6); 45., 66. (5. kép 9); 70. (2. kép 6); 72., 153. sírok³⁷
 37. Pusztamértes 15. sír³⁸ (2. kép 9)
 38. Regöly 3. (1. kép 12); 6. (7. kép 9) sírok³⁹
 39. Romonya (Ellend) I. 61. (6. kép 2); 71. (6. kép 9) sírok⁴⁰
 40. Romonya (Ellend) II. 32. sír⁴¹ (5. kép 13)
 41. Sály-Vízoldal 10. (7. kép 11); 11. sírok⁴²
 42. Solymár 59. sír⁴³
 43. Šturovo (Párkány), Csehszlovákia 119. (9. kép 6); 197., 209. (9. kép 3) sírok⁴⁴
 44. Szarvas-Gépüzem (2. kép 5)⁴⁵
 45. Szeged-Baktó 6. sír⁴⁶ (5. kép 14)
 46. Szeged-Fehértó A. 194. sír, Szeged-Csengele 27., 58. sír
 47. Szeged-Kundomb 12. (4. kép 8); 74. (5. kép 6) 294. (4. kép 1) sírok⁴⁸
 48. Szeged-Makkoserdő 19. (1. kép 10); 108. (4. kép 2); 260. (5. kép 1) sírok⁴⁹
 49. Szébény I. 5. (7. kép 10.); 125. (2. kép 1.); 137. (2. kép 4); 160. (3. kép 8); 295. (5. kép 2) 297. sírok (1. kép 11) sírok⁵⁰
 50. Szentes-Kaján 48., 69., 281., 329. (7. kép 1); 351., 385., 422., 434. sírok⁵¹
 51. Tiszaderzs 58. sír⁵² (5. kép 16)
 52. Tiszafüred-Majoros 11., 83. (4. kép 11); 241. (5. kép 12); 277., 396. (5. kép 4); 831., 905. (2. kép 7); 956. (7. kép 7); 986., 1050. (3. kép 3) sírok⁵³

³¹ Mitscha-Märheim, H., Frühmittelalterliche Gräb-funde von Mißelbach, Katßelsdorf, Münchendorf und Schwechat. (Wien—Leipzig 1941) 15. t. 18—19.

³² Papp L., JPMÉ (1963) IX. t. 8—9.

³³ Szabó J. Gy., EgrimÉ VI (1968) 29—67. V. t. 1—2.

³⁴ Corresp. M.—Chropovský, B., Important sites Slaves en Slovaquie (Bratislava 1978) 179. 76. t. 3.

³⁵ Römer F., ArchErt IV (1870—71) 44.

³⁶ Rhé, Gy.—Fettich, N. i. m. Öskü, XVI. t. 11—12.

³⁷ Szabó, J. Gy., The Pilismarót Cemetery. In: Avar finds ... 3. t. 7., 5. t. 21., 28., 6. t. 66., 70., 7. t. 72. sírok.

³⁸ Korek J., FA V (1945) 102—117. IV. t. 23—24.

³⁹ Hampel, J., i. m. 184. t.

⁴⁰ Kiss, A., i. m. Romonya I. XLVII. t. 61., XLVIII. t. 71. sírok.

⁴¹ Uo., Romonya II. LIV. t. 32. sír

⁴² K. Végh K., HOMÉ VII (1968) 47—90. XIII. t. 3—4., 10.

⁴³ MNM Ltsz. 72.3.214.

⁴⁴ Točik, A., Slavisch—awarisches Gräberfeld in Šturovo (Bratislava 1968) XXVIII. 5—8., XLI. t. 1—2. XLII. t. 1—2.

⁴⁵ Juhász Irén szóbeli közlése.

⁴⁶ Szádeczky-Kardoss S., Alföldi Tud. Gyűjt. II. (1948) 37. III. t. 4—5., Török, Gy., Avar kori temető Csengelén, MTMÉ 1980—81/I. III., VII. t.

⁴⁷ Madaras László szóbeli közlése.

⁴⁸ Salamon Ágnes szóbeli közlése.

⁴⁹ Uő.

⁵⁰ Sz. Garam, É., The Szébény Cemetery I. In: Avar finds ... 2. t. 5., 9. t. 125., 10. t. 137., 12. t. 160., 17. t. 215., 20. t. 295., 297. sírok.

⁵¹ Korek J., Dolgozatok XIX (1943) 1—91; IV. t. 10., VII. t. I., XXIV. t. 15—16., XXXVI. t. 21—22., XXXIV. 6—7., XXXIX. t. 5—6., XL. t. 16.

⁵² Kovrig, I., The Tiszaderzs Cemetery. In Avar finds ... 9. t. 58. sír.

⁵³ Sz. Garam Éva szóbeli közlése. Segítségét ezúton is köszönöm.

53. Tótipusztá-Ozora⁵⁴ (5. kép 7); 8. kép 10)
 54. Űllő I. 79., 114., 122. (5. kép 5; 9. kép 9); 113. (1. kép 3); 133., 237. sírok (2. kép 2) sírok
 Kund gyűjt. E sír⁵⁵ (9. kép 5)
 55. Űllő II. 34. sír⁵⁶
 56. Vasasszonyfa 8. sír⁵⁷
 57. Váchartyán 34. (4. kép 10); 54. sírok⁵⁸
 58. Visznek 55. sír⁵⁹
 59. Vrbas (Verbász), Jugoszlávia 119. sír⁶⁰
 60. Zahorska Bystrica 132. sír (3. kép 10)⁶¹
 Želovce (Zsély), Csehszlovákia 22., 158., 241., 328. (6. kép 8); 394. (4. kép 4); 500., 585., 614. (3. kép 7); 624., 705. (4. kép 9) 709. (9. kép 1) sírok⁶²
 62. Zillingtal (Völgyfalu) Ausztria, 36 M., 201. (4. kép 3) sírok⁶³
 63. Zwölfaxing 128., 73.b., 164. sírok⁶⁴

Az ún. középvár időszakban a Kárpát-medence területén leggyakrabban előforduló, lengőcsüngőjű fülbevalókat tipológiai alapon 5 főtypusba sorolhatjuk. E főtypusoknál a fülbevalókat a gyöngydiszkek felfűzése és elrendezési módja különbözteti meg egymástól.

I./A. típus: A fülbevalónak a csüngőn kívül nincs más díszítménye (1—4. kép)

I./B. típus: A fülkarikán belül, a csüngőtag tengelyén egy gyöngydisz található (5. kép; 7. kép 1—2)

II./A. típus: A fülkarikát a csüngőn kívül egy gyöngy díszíti, amelyet általában a fülkarika felső harmadára forrasztottak (6. kép)

II./B. típus: A fülkarikát egy „belső” gyöngyös csüngő és egy gyöngy díszíti, ez utóbbi a fülkarika felső harmadában van (7. kép 3—11; 8. kép 1—3)

III./A. típus: A csüngődíszén kívül a fülkarikát két gyöngy díszíti (8. kép 4—5)

III./B. típus: A belső gyöngyös csüngődíszén kívül a fülkarikát két gyöngy díszíti (8. kép 6—7).

IV./B. típus: A fülkarikát a belső gyöngyös csüngőn kívül három, egymástól közel egyenlő távolságra felforrasztott gyöngy díszíti (8. kép 8—11; 9. kép 1)

⁵⁴ Hampel, J., i. m. 267—268.

⁵⁵ Horváth, T., Az űllői és a kiskőrösi avar temető. AH 19 (Bp. 1936) V. t. 37—38., VI. t. 14., 15—16., VI. t. 5—6., 42—43., XXI. t. 74—75; MNM Ltsz. 3/1932.237. sír I.

⁵⁶ Cs. Sós, Á., Le deuxième cimetière d'Űllő. Acta ArchHung 6 (1955) LVIII. t. 11., 14.

⁵⁷ Kiss Gábor szóbeli közlése.

⁵⁸ Ferenczy L., ArchErt 90 (1963) 95. 9. kép 6., 98. 12. kép 2.

⁵⁹ Török, Gy., The Visznek Cemetery. In: Avar finds ... 5. 55. sír.

⁶⁰ Nagy, S., RAD 20 (1971) 187—268., XXIII. t. 4—5.

⁶¹ Kraskovská, L., Slovansko—avarské pohrebisko pri Zahorskej Bystrici. (Bratislava 1972) 33. kép. 1—2.

⁶² Čilinska, Z., Frühmittelalterliches Gräberfeld in Želovce (Bratislava 1973) III. t. 22. 7—8., XXVII. t. 2—3., XLI. t. 1—2., LVI. t. 6., LXVII. t. 1—2., LXXXIV. t. 25—26., XCIV. t. 1—4., XCVI. t. 26—27., CXI. t. 705. sír, CXI. t. 17—18.

⁶³ Caspart, J., MAG LXV (1935) 1—38., IV. t. 52.

⁶⁴ Lippert, A., Das awarenzeitliche Gräberfeld von Zwölfaxing in Niederösterreich (1960) 47. t. 6—7., 29. t. 16—17., 56. t. 13. A kézirat lezárása után figyeltem fel a László Gyula által publikált bocsai fejedelmi lelet egyik fülbevalójára, amely pontosan beleillik az általam vizsgált ékszer típus körébe (László, Att 34. 1955. 219—228., XXXV—LIII. t.). Ez a lelet együttes Szentpéteri József kandidátusi értekezésében már feltételelesen középvár-koriként szerepel (Az avarság fegyveres rétege. 1987. kézirat). Köszönettel tartozom Sz. Garam Évának is, hogy lehetőséget biztosított megfigyelésem ellenőrzésére. Az 1958-as revízió szerint a fülbevalók csüngőrészei elkallódtak, de a rekonstrukció László Gy. leltárkönyvi rajza alapján hitelesen elvégezhető. Ennek alapján felmerül a bocsai lelet revíziójának szükségessége.

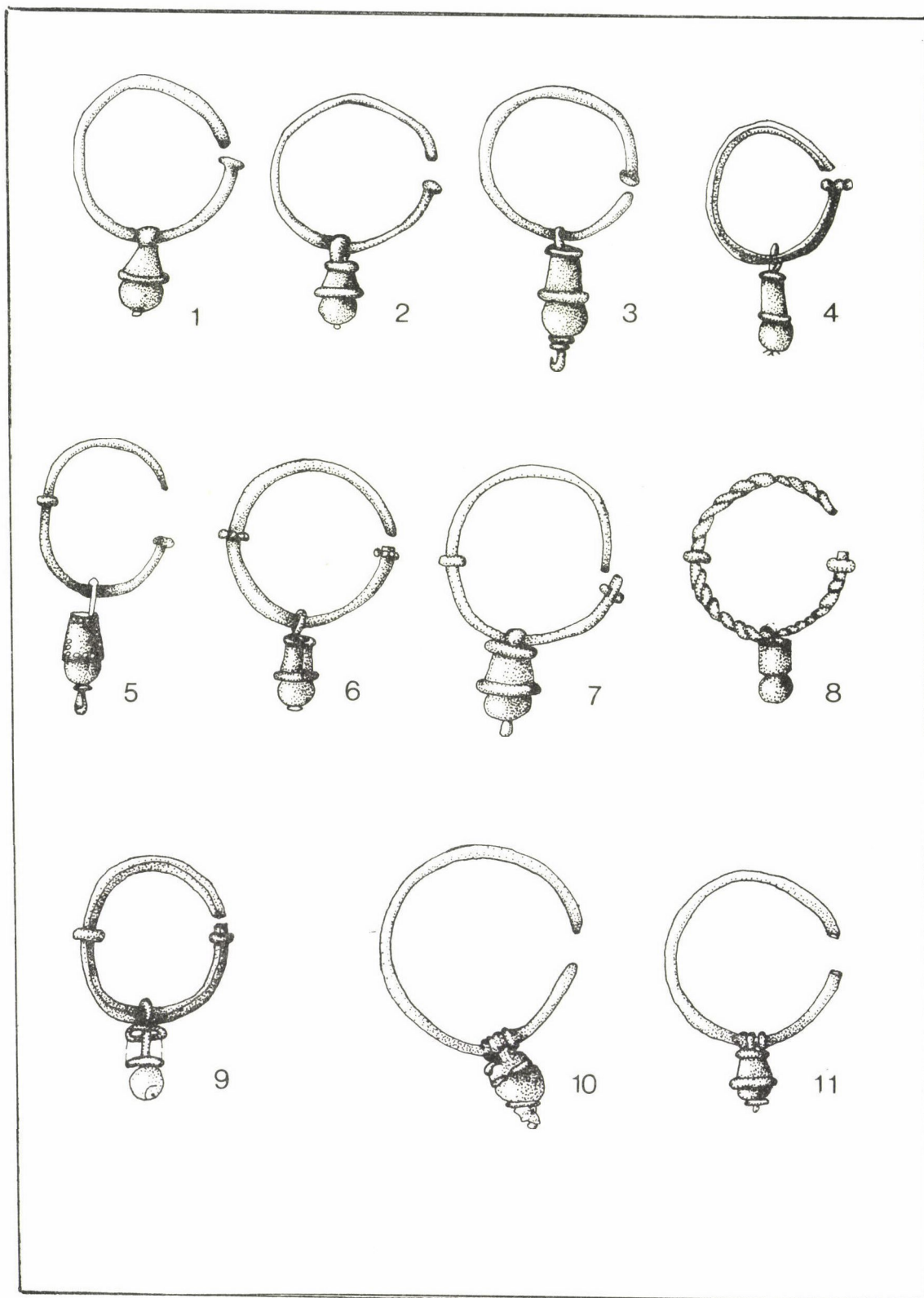

1. kép. Hengerpalástos, lengőcsüngőjű fülbevalók:
 1. Halimba-Szélesvölgy 123. sír; 2. Kékesd 124. sír; 3. Üllő I. 122. sír; 4. Balinka 3. sír; 5. Alattyán 457. sír; 6. Nadrlja (Adorján) 5. tanya 47. sír; 7. Holiare (Alsógellér) 317–318. sír; 8. Jutas 107. sír; 9. Nadrljan (Adorján) 5. tanya 45. sír; 10. Szeged-Makkoserdő 19. sír; 11. Szébeny I. 297. sír; 12. Regöly 3. sír; 13. Győr 449. sír; 14. Pécs; 15. Bizánc

Рис. 1. Серьги с конусообразной подвеской
 Abb. 1. Zylindrische Ohrgehänge mit schwingendem Anhänger

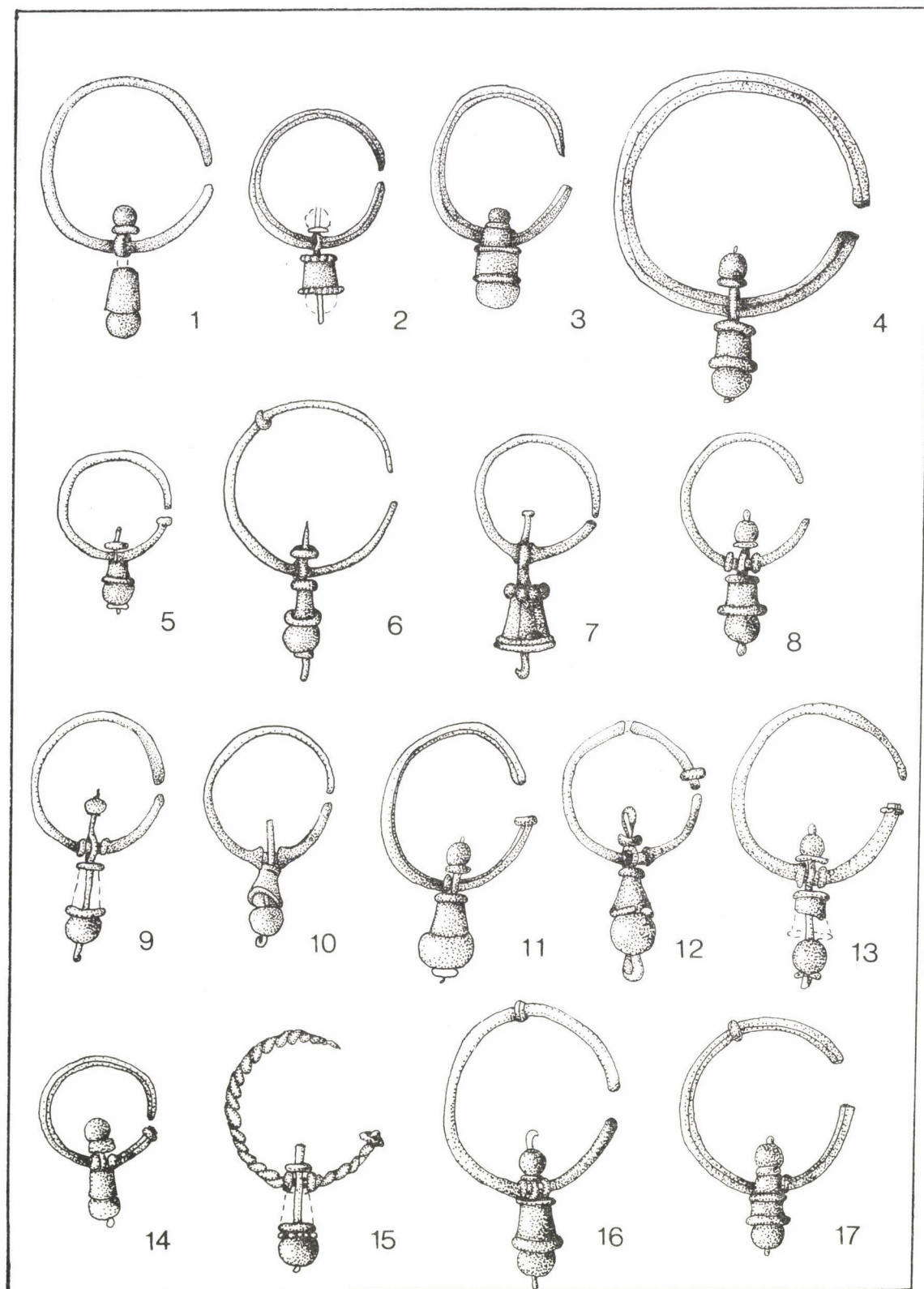
2. kép. Hengerpalástos, lengőcsüngőjű fülbevalók:

1. Szebény I. 125. sír; 2. Üllő I. 237. sír; 3. Čoka (Csóka) 46. sír; 4. Szebény I 137. sír; 5. Szarvas-Gépüzem; 6. Pilismarót-Öregek-dűlő 70. sír; 7. Tiszafüred-Majoros 905. sír; 8. Edelstal (Nemesvölgy); 9. Pusztamérgeres 15. sír; 10. Bágyog-Gyűrhegy 7. sír; 11. Öskü 52. sír

Рис. 2. Серьги с конусообразной подвеской

Abb. 2. Zylindrische Ohrgehänge mit schwingendem Anhänger

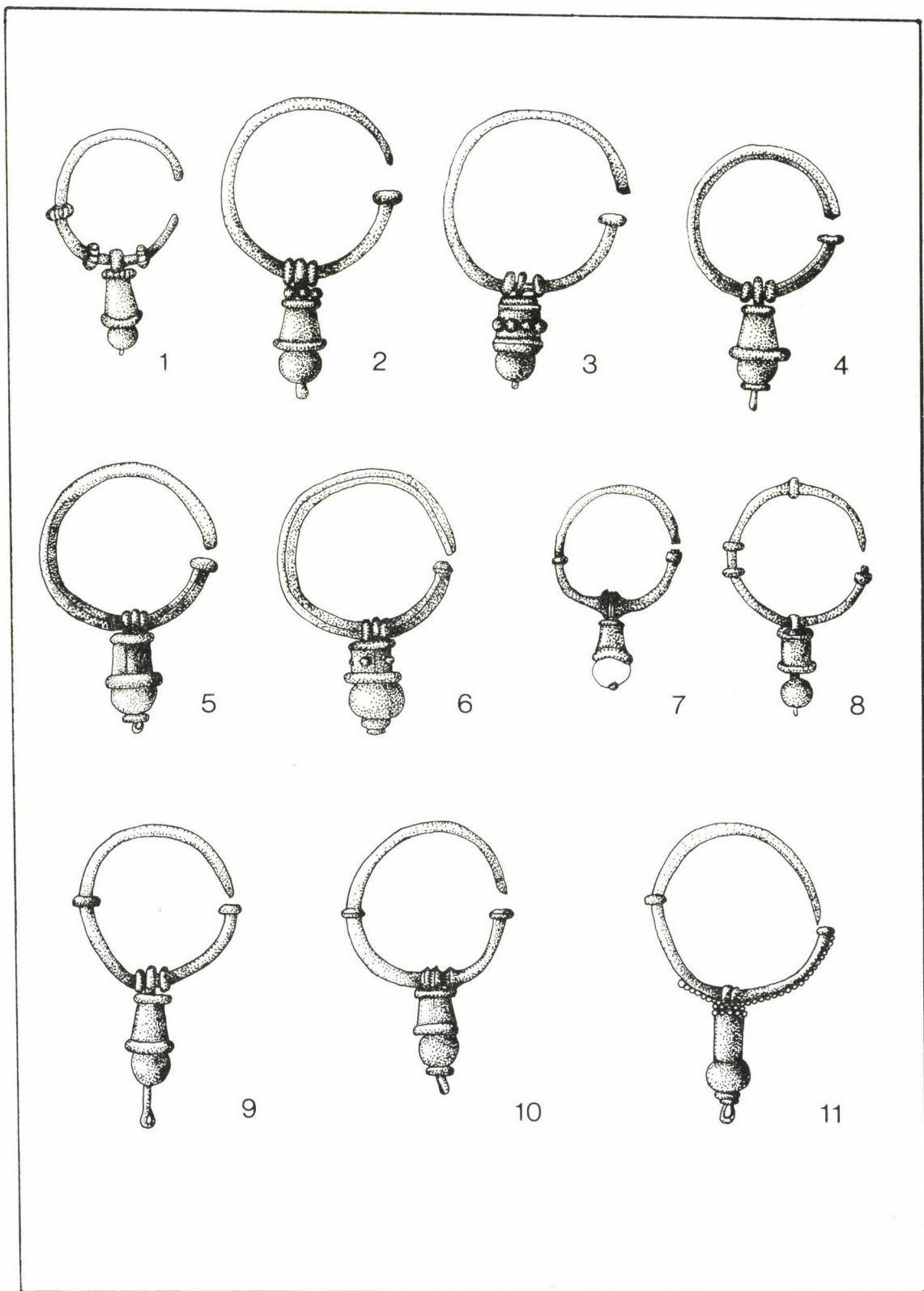
3. kép. Hengerpalástos, lengőcsüngőjű fülbevalók:

1. Leithaprodersdorf (Lajtapordány) 23. sír; 2. Győr 290. sír; 3. Tiszafüred-Majoros 1050. sír; 4. Nemesvölgy 64. sír; 5. Hernádpusztá 12. sír; 6. Pilismarót-Öregek-dűlő 28. sír; 7. Želovce (Zsély) 614. sír; 8. Szebény I. 160. sír; 9. Nagy-réde-Ragyogópart 1. sír; 10. Zahorska Bystřica 132. sír; 11. Győr 844. sír; 12. Győr 813. sír

Рис. 3. Серьги с конусообразной подвеской

Abb. 3. Zylindrische Ohrgehänge mit schwingendem Anhänger

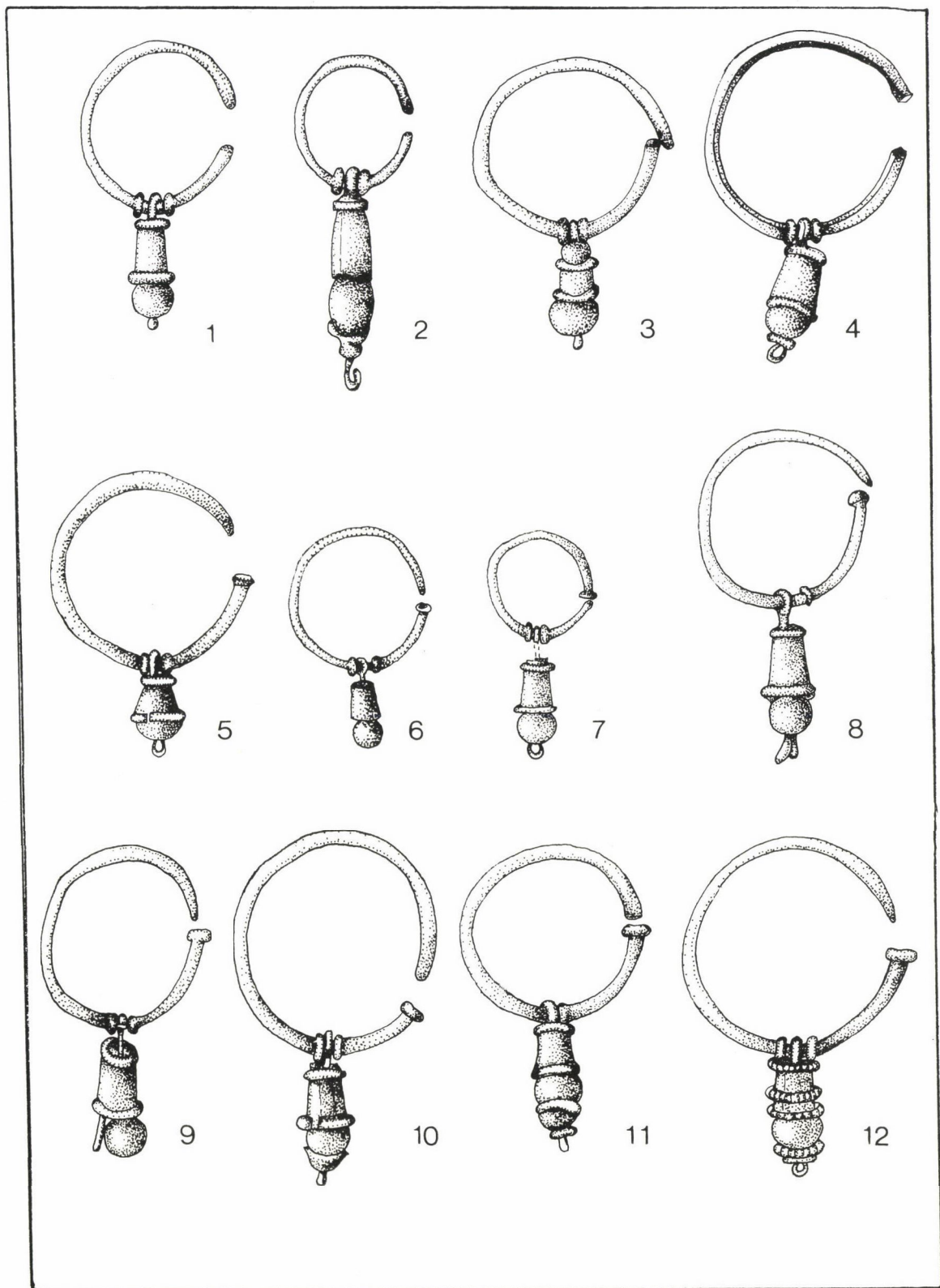

4. kép. Hengerpalástos, lengőcsüngőjű fülbevalók:
 1. Szeged-Kundomb 294. sír; 2. Szeged-Makkoserdő 108. sír; 3. Zillingtal (Völgyfalu) 201. sír; 4. Želovce (Zsély) 394. sír; 5. Cikó 304. sír; 6. Győr 195. sír; 7. Kiskőrös-Vágóhíd II. sír; 8. Szeged-Kundomb 12. sír; 9. Želovce (Zsély) 705. sír; 10. Váchartyán 34. sír; 11. Tiszafüred-Majoros 83. sír

Рис. 4. Серьги с конусообразной подвеской
 Abb. 4. Zylindrische Ohrgehänge mit schwingendem Anhänger

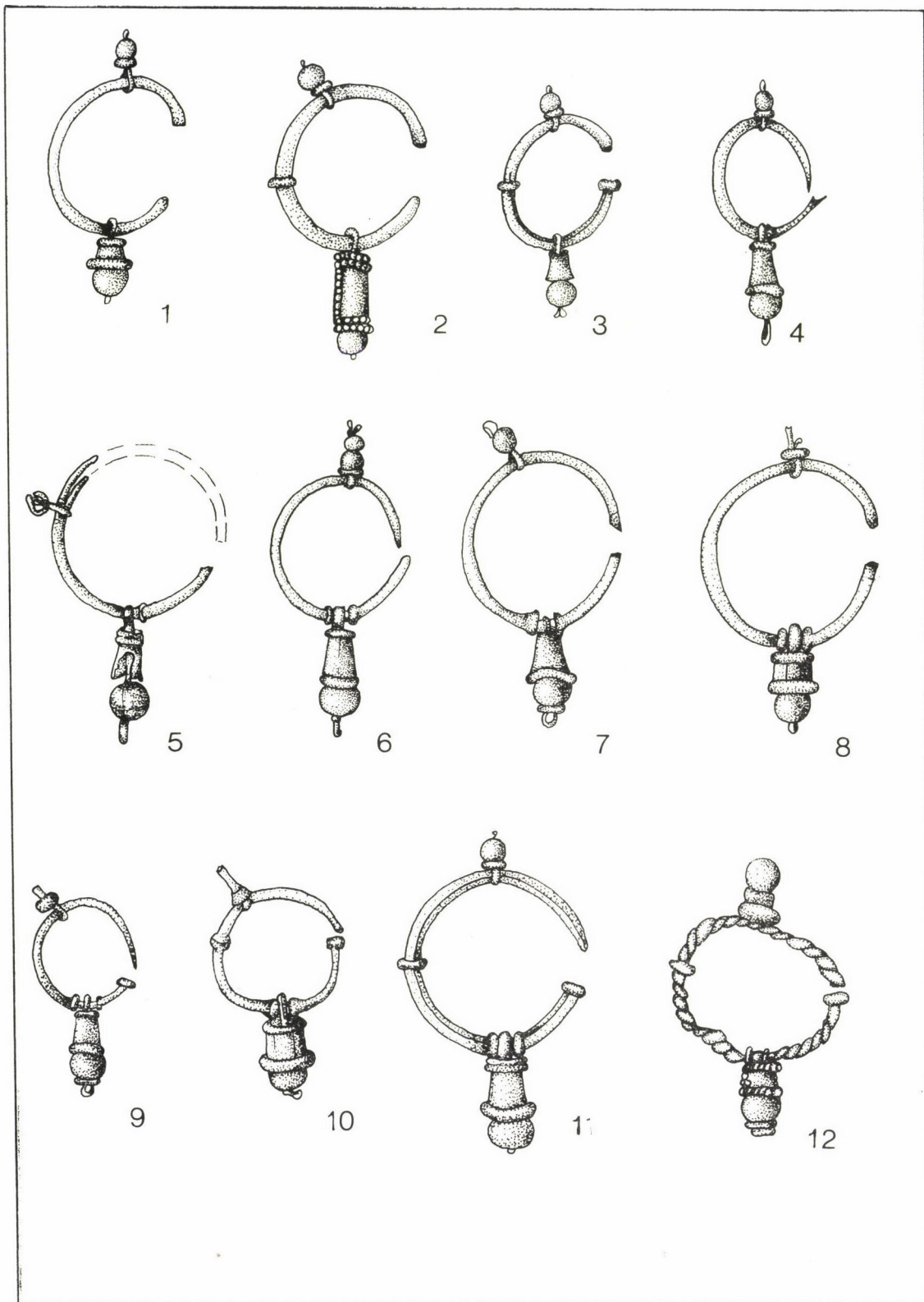
5. kép. Hengerpalástos lengőcsüngőjű fülbevalók:

1. Szeged-Makkoserdő 260. sír; 2. Szebény I. 295. sír; 3. Alattyán 699. sír; 4. Tiszafüred-Majoros 296. sír; 5. Üllő I. 122. sír; 6. Szeged-Kundomb 74. sír; 7. Tótipusztá-Ozora; 8. Holiare (Alsógellér) 59. sír; 9. Pilismarót-Öreges-dűlő 66. sír; 10. Jánoshida 110. sír; 11. Alattyán 247. sír; 12. Tiszafüred-Majoros 241. sír; 13. Romonya II. 32. sír; 14. Szeged-Baktó 6. sír; 15. Leithaprodersdorf (Lajtapordány) 46. sír; 16. Tiszaderzs 58. sír; 17. Győr 312. sír

Рис. 5. Серьги с конусообразной подвеской

Abb. 5. Zylindrische Ohrgehänge mit schwingendem Anhänger

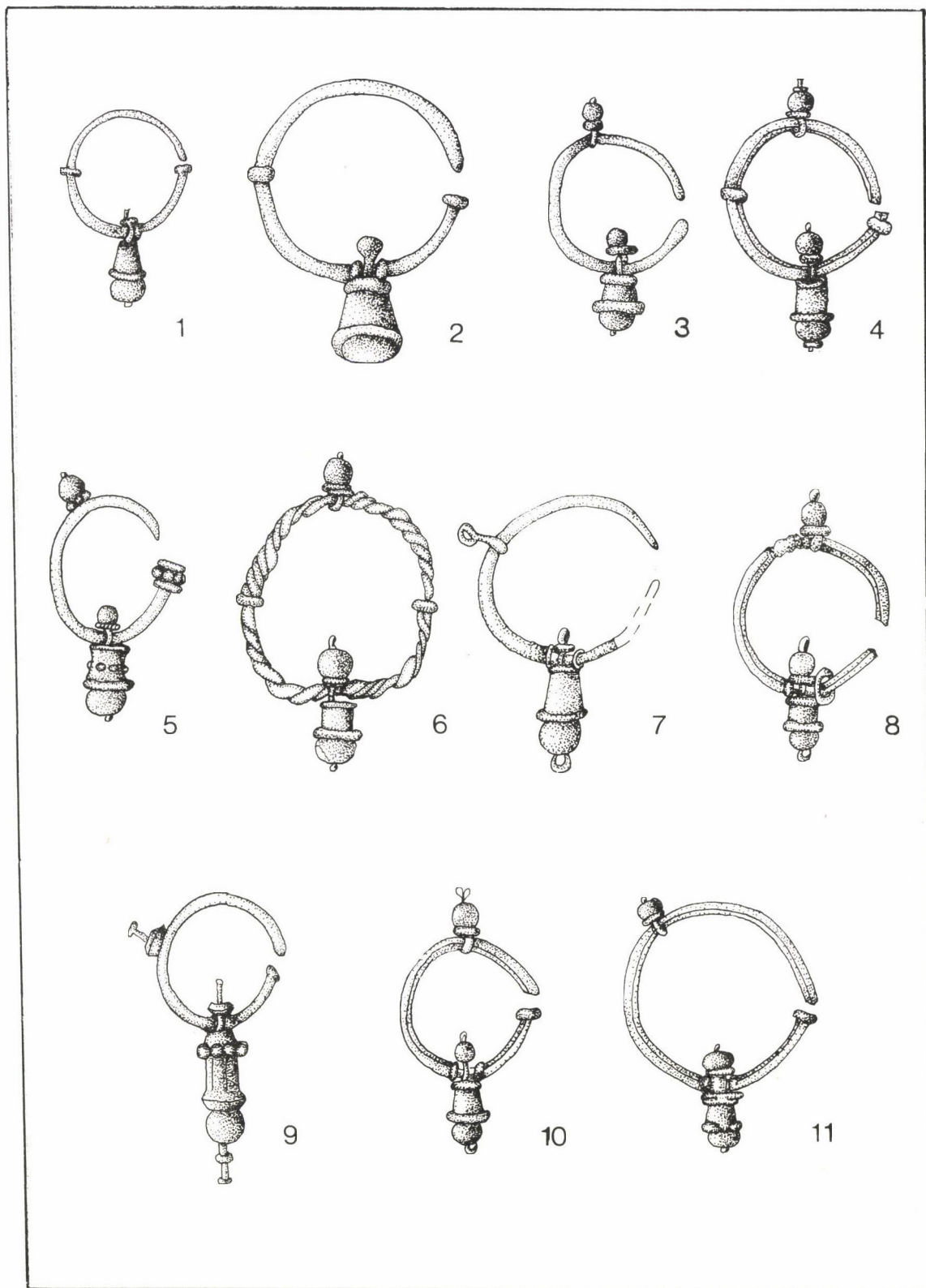
6. kép. Hengerpalástos, lengőcsüngőjű fülbevalók:

1. Holiare (Alsógellér) 26. sír; 2. Romonya I. 61. sír; 3. Homokmégy-Halom 67. sír; 4. Göresönydoboka 46. sír; 5. Dunaujváros-Békevárosrész; 6. Pilismarót-Öregek-dűlő 7. sír; 7. Kékesd 56. sír; 8. Želovec (Zsély) 328. sír; 9. Romonya I. 71. sír; 10. Cikó 331. sír; 11. Alattyán 545. sír; 12. Čoka (Csóka) 30. sír

Рис. 6. Серьги с конусообразной подвеской

Abb. 6. Zylindrische Ohrgehänge mit schwingendem Anhänger

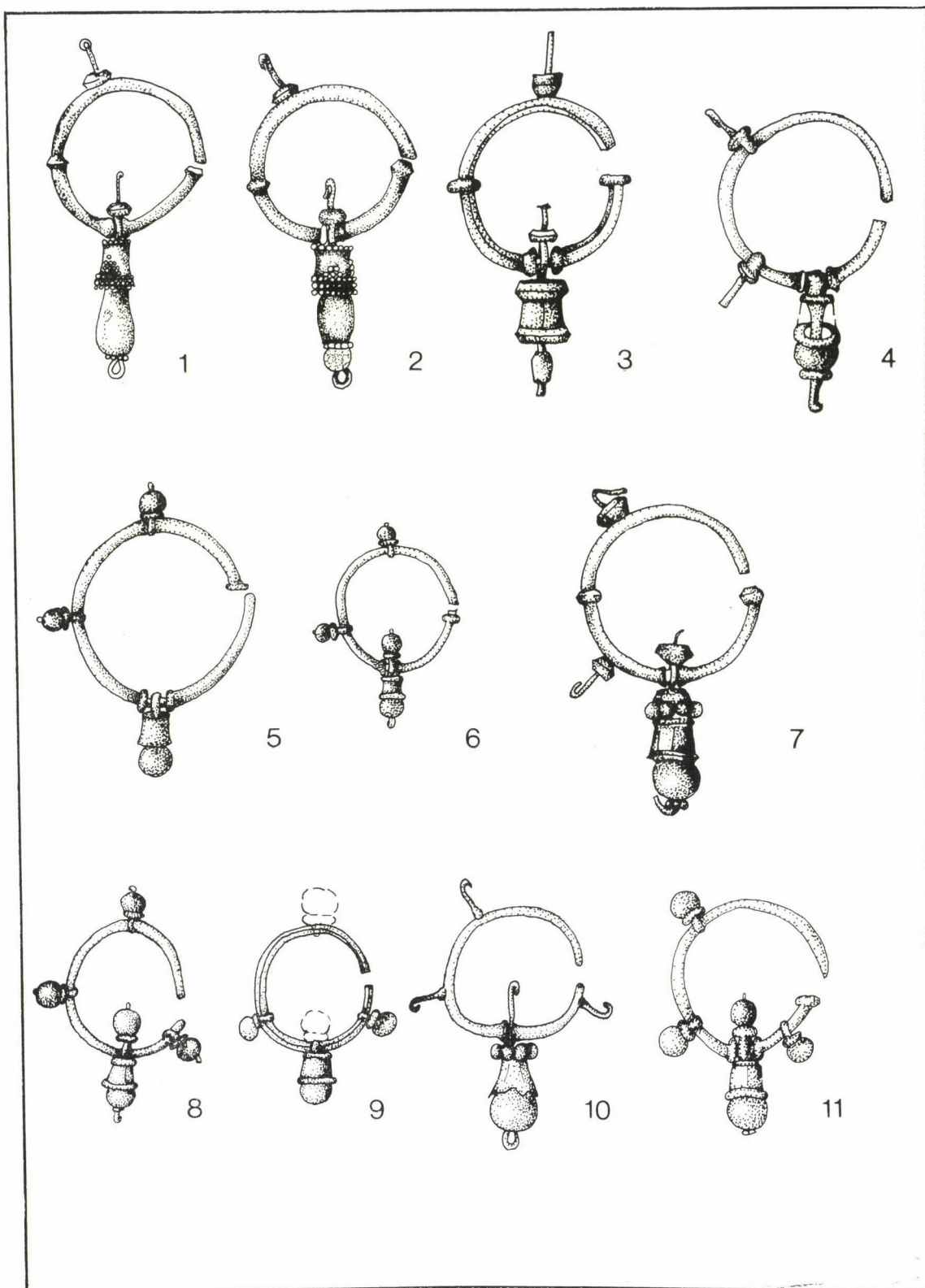
7. kép. Hengerpalástos, lengőcsüngőjű fülbevalók:

1. Szentcs-Kaján 329. sír; 2. Kolut (Küllöd); 3. Kiskőrös-Pohibuj-Mackó-dűlő 30. sír; 4. Homokmégy-Halom 21. sír;
5. Győr 450. sír; 6. Mödliug 480. sír; 7. Tiszafüred-Majoros 956. sír; 8. Regöly 6. sír; 9. Kiskőrös-Vágóhíd VIII. sír;
10. Szebény I. 5. sír; 11. Sály-Vízoldal 10. sír

Рис. 7. Серьги с конусообразной подвеской

Abb. 7. Zylindrische Ohrgehänge mit schwingendem Anhänger

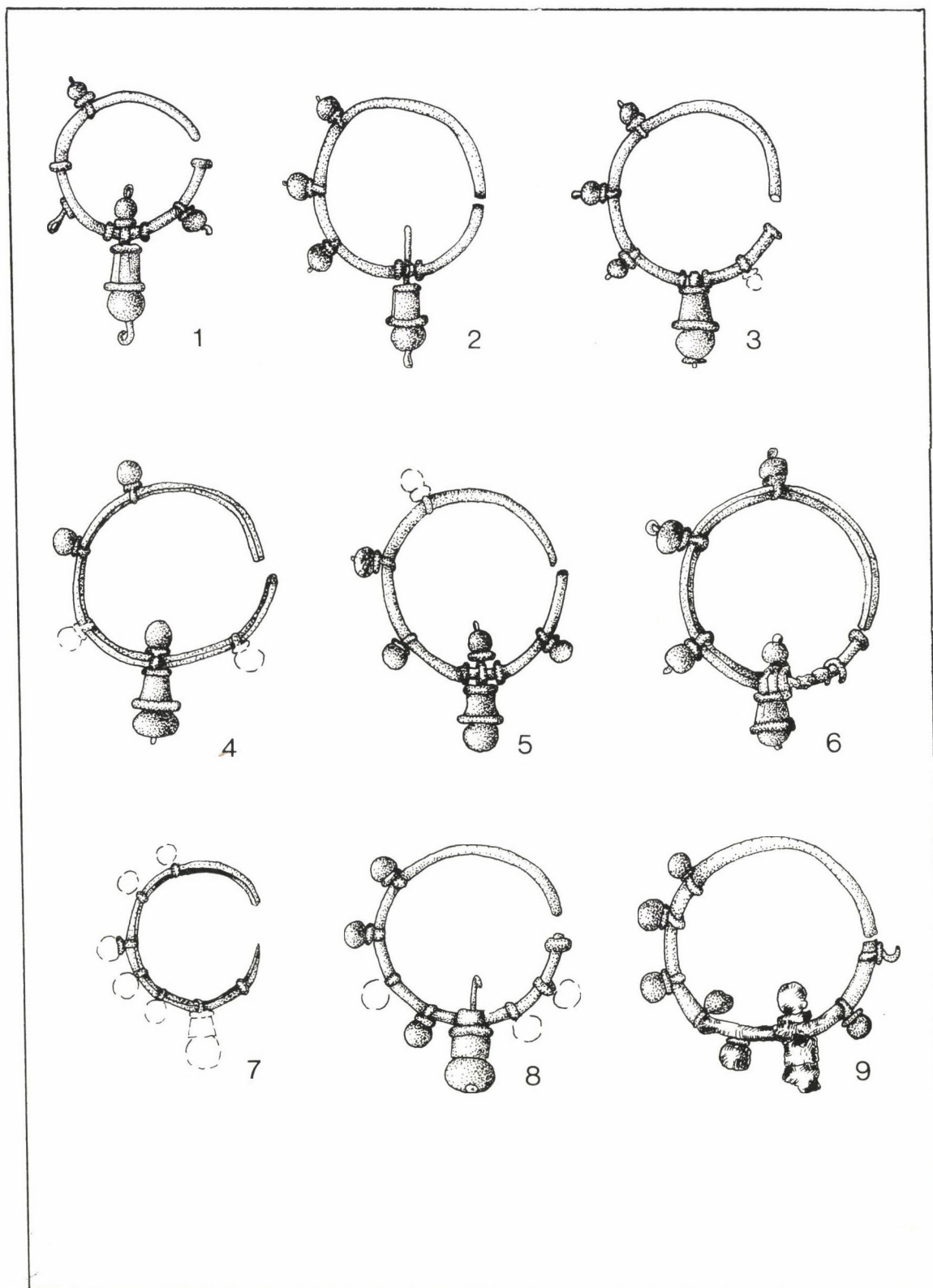
8. kép. Hengerpalástos, lengőcsüngőjű fülbevalók:

1. Dunaújváros-Öreghegy (Dunapentele) (IV.) 12. sír; 2. Dunaújváros-Öreghegy (Dunapentele) (IV.) 12. sír; 3. Óbuda — szórvány; 4. Jánoshida 106. sír; 5. Fazekasboda 3. sír; 6. Šturovo (Párkány). 119. sír; 7. Igar II. lelet; 8. Pilismarót-Öreghegy-dűlő 21. sír; 9. Gerjen 46. sír; 10. Tótipusztá-Ozora fejedelemsasszony; 11. Alattyán 502. sír

Рис. 8. Серьги с конусообразной подвеской

Abb. 8. Zylindrische Ohrgehänge mit schwingendem Anhänger

9. kép. Hengerpalástos, lengőcsüngőjű fülbevalók:

1. Želovec (Zsély) 709. sír; 2. Holiare (Alsógellér) 92. sír; 3. Šturovo (Párkány) 209. sír; 4. Alattyán 356. sír; 5. Kund É gyűjtemény; 6. Keszthely; 7. Alattyán 704. sír; 8. Alattyán 502. sír; 9. Üllő I. 122. sír

Рис. 9. Серьги с конусообразной подвеской

Abb. 9. Zylindrische Ohrgehänge mit schwingendem Anhänger

V./A—B. típus: Ebbe a csoportba az ún. sugaras fülbevalók tartoznak, melyeknél a fülkarikát 4–7 db gyöngy díszíti. Két példányt kivéve (9. kép 3, 7) a csüngőtagok belső gyöngyösök.

A fenti beosztásból kitűnik, hogy az I., II., III., V. típusoknak megvan az ún. belső gyöngyös változata is. Külön kellett említenünk őket, mert főtípusokként viselkednek: náluk is megfigyelhetők a következő variációk, altípusok.

A főtípusok közötti szerkezeti különbséget láthatunk:

1. A csüngőt felfűzték a fülkarikára (1. kép; 2. kép 1–9)

2. A csüngő csuklós szerkezettel (vagy ahhoz hasonló módon) kapcsolódik a fülkarikához

E szerkezeteknél három-három variációt különböztethetünk meg:

1.a) A sima fülkarikát a felfűzött csüngőn kívül más nem díszíti

1b) A fülkarika egyik végét apró huzalgűrű is díszíti

1c) A fülkarikát egy-egy apró huzalgűrű is díszíti

2a—c) változatoknál is hasonló díszítő elemeket láthatunk; az előbbiektől csuklós szerkezetük miatt kellett őket különválasztanunk.

Ezt a variáció-sort az I., II. típusoknál teljességében megtalálhatjuk.

I.A. Típus: Ez a csoport a hengerpalástot lengő-csüngőjű fülbevalók általánosan elterjedt változatát foglalja magában. Arany, ezüst, aranyozott bronz és bronz példányai a legtöbb köznépi temetőben megtalálhatók.

Kerek fülkarikákat nem díszítik gyöngyök. Példányaiknál tipológiailag hat variáció figyelhető meg. Közülük leggyakoribb az I.A./1.a., altípus (1. kép). A függők hengeres palástját általában 1–1 körgyűrűvel fogták össze; gyöngydrótos megoldást a szebényi, makkoserdői és győri fülbevalóknál láthatunk (1. kép 10–11, 13). A győri 813. sír fülbevalójának palástját három gyöngydrót fogja össze, és gyöngydrótot fűztek fel a gyöngy és a tengelyvégződés közé is (3. kép 12).

A hengerpalást bordázott változata aranyozott bronzból a jutasi 107. sírból került elő (1. kép 8).

Az egyik leggondosabban megmunkált darab a győri 449. sír arany fülbevalója, amelynek hengeres palástja granulációval és gyöngydróttal díszített (1. kép 13). Sajnos töredékessége miatt csak kuriózumként említhetjük, azonban ötvös-technikája még a szerényebb anyagú csüngőkénél is megfigyelhető: pl. Makkoserdő 19., Szebény 1. 297. (1. kép 10–11); Győr 813. (3. kép 12); Kundomb 294., Makkoserdő 108., Zillingtal 201., Győr 195., Tiszafüred-Majoros 83. sírok (4. kép 1–3, 6., 11). Préselt változatban hasonlókat láthatók a Szarvas-Gépüzem (2. kép 5) és Nadrjan (Adorján) 5. tanya 45. sír (1. kép 9) egyszerű függőin.

Az egyszerű csüngőtag másik díszítőeleme a pasztagyöngy, amelyet a hengeres palást részben el is takar. A csüngők tengelyeinek végeit gyakran hurokba hajlítoták, a hurok és a gyöngydísz közé pedig apró huzalgűrűket, gyöngyöket, ill. lemezkéket fűztek fel díszítésül.

A kör, négyszög és csavart átmetszetű fülkarikákat legszívesebben apró huzalgűrűkkel díszítették (2–4. kép). A sima huzalgűrűt néhol gyöngydróttal váltotta fel; ilyen látható a pilismaróti és a kundombi fülbevalókon is (2. kép 6, 4. kép 1).

A legtöbb felfűzött fülbevalónál találkozhatunk annak csuklós szerkezetű párjával is. Ezt láthatjuk az I. típusúaknál is (2. kép 10–11; 3–4. kép). Jó példa erre a Kiskörös-vágóhídi II. sír aranyfüggője (4. kép 7), ahol a fülkarika a csüngő felfüggesztésénél töléselesen kiszélesedik, megakadályozva a csüngőtag elcsúszását. A köznépi sírok fülbevalóinál ez a szerkezet szerényebb kivitelű: a huzalkarika kürtös kiképzése helyett huzalgűrűket forrasztottak fel a csüngő tengelye mellé.

I. B. Típus: E típusnak már lényegesen kevesebb lelőhelye ismert, mint az I.A. csoporté (11. kép). Öt féle variációjuk ismert (5. kép). Szerkezetük egyszerű: a csüngőtag meghosszabbított tengelyére a fülkarikán belül huzalgűrű közbeiktatásával gyöngydíszet fűztek.

Legdíszesebb példányuk a tótípusztai kislány fülbevalója, amelynek csuklós szerkezetű csüngőjén többszögű kúppalást függ: felső részére gömböcskéket forrasztottak, alsó peremére pedig bordázott pántgyűrűt erősítettek. A tengely alsó és felső végét eredetileg borostyángyöngyök díszítették (5. kép 7).

A köznépi sírok fülbevalói is képviselik ezt a formát, de jóval egyszerűbb, szokványosabb megoldásban: csüngőtagjaikat sima lemezből hajlították, a tengely két végére leginkább sötétkék, ill. fekete pasztagyöngyöket fűztek fel. Díszítőelemeik az I.B./1c. altípus kivételével az I.A. típushoz hasonlóan variálódhatnak (5. kép 1–17, 7. kép 1–2).

II.A. Típus: Fő jellegzetessége, hogy a fülkarika felső harmadában egy gyöngydísz ül. A fülbevalóknál megtalálható mind a hatféle variáció (6. kép). Fülkarikaik kerek, négyszögű és csavart átmetszetűek. A homokméggyi darab érdekessége, hogy a fülkarika alsó fele négyszög, a felső kör átmetszetű (6. kép 3). Ehhez hasonlót a cikói 304. sír fülbevalóján láthatunk (4. kép 5).

A csüngők palástjai változatosak: két teljesen azonos csüngőt nem találunk (ez a többi típusra is jellemző). Formájuk kúptól a hosszabb hengeres alakúig variálódik.

A típus nemesfém példányai köznépi sírokból kerültek elő: Romonya I. 61. (ezüst); Dunaújváros-Békevárosrész (arany); Csóka 30. sírok (aranyozott ezüst) (6. kép 2, 5, 12). Egyszerű szerkezetük nem üt el a típus többi darabjaitól. Feltehetően helyi mesterek munkája — ezt leginkább a dunaújvárosi függő bizonyítja (6. kép 5).

Legkésebb példányok a romonyai és a csókai fülbevalók (6. kép 2., 12). Mindkettőt gyöngydróttal díszíti, a csókainak még apró granuláció is látható.

II.B. Típus: Fülbevalói annyiban különböznek az előzőktől, hogy csüngőjükre „belső” gyöngyöt is felfűztek (7. kép 3–11; 8. kép 1–3). A hat ismert díszítési variáció nálunk is megfigyelhető. Vezérdarabjai gazdag leletegyüttesekkel jöttek napvilágra. Az egyik legszebb fülbevalópár a dunaújvárosi (Dunapentele) sírcsoport IV. (12.) sírjából került elő, aranyból (8. kép 1–2). Kerek huzalkarikaikon egy-egy melléktüske ül, a karika két oldalán is egy-egy gyűrű. Csuklós szerkezetükkel a huzalkarika kürtösen kiszélesedik. A csüngő tengelyén, a meghosszabbított melléktüskén rekesz, amelyen gyöngy ült. A hengerpalást finom granulált díszítésű, gyöngy-csüngője ametiszt. Megmunkálása és díszítése ritka szépségű ebben a fülbevaló körben. Hozzá hasonló finomságú talán a győri 449. sír csüngője (1. kép 13).

A kiskörös-vágóhídi VIII. sír arany fülbevalópárjának csüngője soklapú csonkagúla, amelyet felül aranygömbörszerű övez, alul élesen metszett gyűrű. A palást alatt almandin és apró igazgyöngyök voltak felfűzve, melléktüskéin szintén gyöngyök ültek. A hengerpalást mintakínese nem egyedülálló, hasonló formában készültek a tótípusztai kislány és az igari II. lelet csüngődíszei is (5. kép 7, 8. kép 7). Ugyanakkor a köznépi temetőkben is előfordulnak olyan fülbevalók, amelyeknek lemezes csüngőtagját soklapú csonkagúla alakban képezték ki (4. kép 5–6.; 6. kép 8; Kékesd 154., Vasasszonyfa 8., sírok).⁶⁵

Egyszerűbb kivitelezésű a mödlingi 480. sír csavart karikájú arany fülbevalója, amelynek gyöngyei sötétkék üvegből készültek. A hasonló formájú fülbevalók (2. kép 12) nem annyira gyakoriak, mint a korábban tárgyalt darabok.

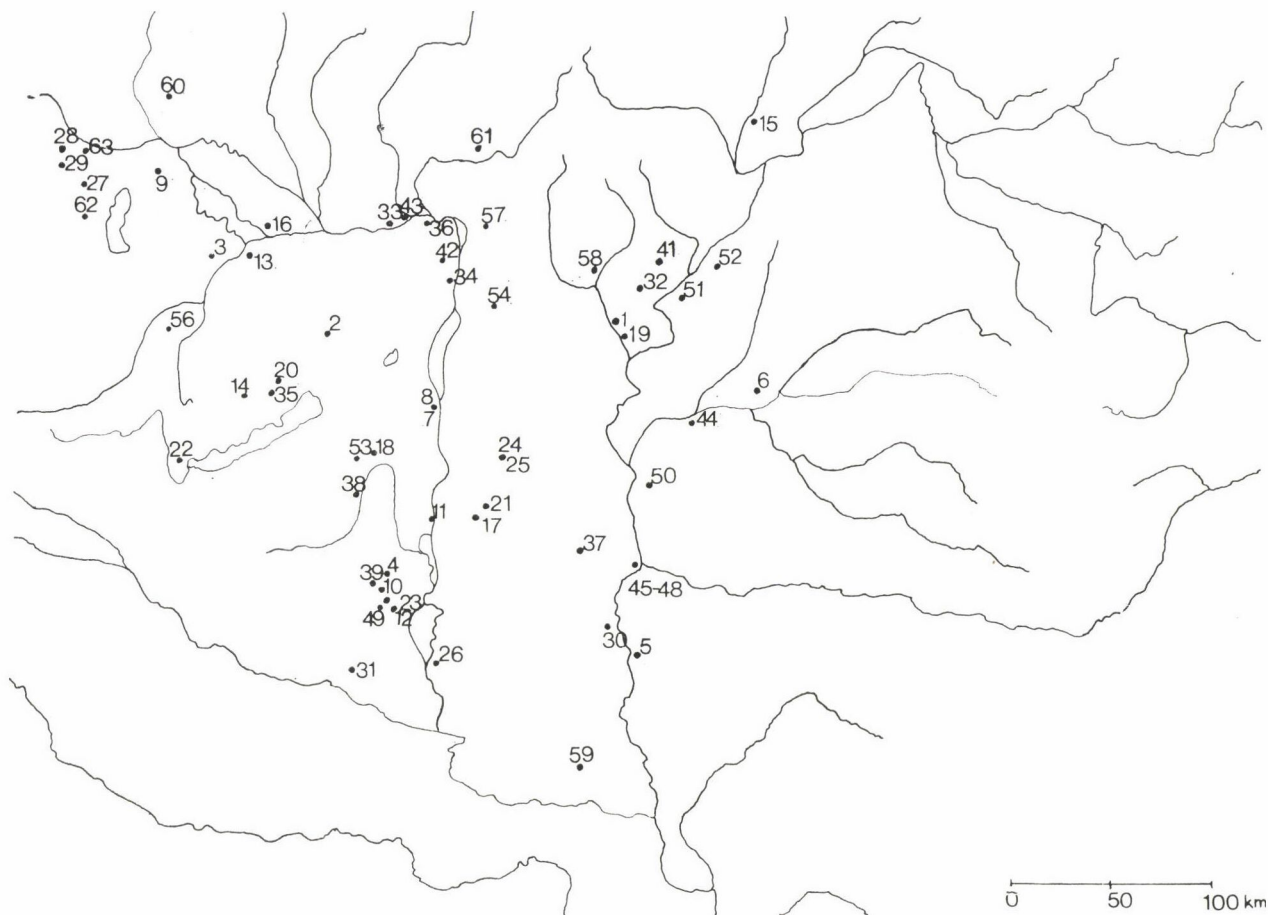
Figyelemre méltó a győri 450. sír bronz fülbevalója is (7. kép 5). Nemcsak szerkezeténél fogva, hanem a vele együtt előkerült bullatöredék miatt is.

A fentebb ismertetett fülbevalók a közép-avarkor jellegzetes leleteivel kerültek elő.

Ide sorolandó az óbudaai szörvány arany fülbevalója is (8. kép 3). Tipológiailag a csoport kései darabja, szerkezetében azonban megegyezik a vezérletelek fülbevalóival. A típus többi fülbevalója a köznépi rétegnél megszokott vásári áru; másolják ugyan az aranyékszere-

⁶⁵ Kiss, A., i. m. Kékesd, XVIII. t. 154. sír; Kiss G. szóbeli közlése.

10. kép. A hengerpalástos lengőcsüngőjű fülbevalók elterjedési térképe:

1. Alattyán; 2. Balinka; 3. Bágyog-Gyűrűhegy; 4. Cikó; 5. Čoka (Csóka) Jugoszlávia; 6. Dévaványa; 7. Dunaújváros-Békeváros-rész; 8. Dunaújváros-Öreghegy; 9. Edelstal (Nemessvölgy), Ausztria; 10. Fazekasboda; 11. Gerjen; 12. Göröcsönydoboka; 13. Győr-Téglavető-dűlő; 14. Halimba-Szélesvölgy; 15. Hernád-pusztá; 16. Holíare (Alsógellér), Csehszlovákia; 17. Homokmégy-Halom; 18. Igar; 19. Jánosbuda; 20. Jutas; 21. Kecel-Határdűlő; 22. Keszthely; 23. Kékesd; 24. Kiskőrös-Pohibuj Mackó-dűlő; 25. Kiskőrös-Vágóhíd; 26. Kolut (Küllőd); 27. Leithaprodersdorf (Lajtapordány); 28. Mödling; 29. Münchendorf; 30. Nadrljan (Adorján), Jugoszlávia; 31. Nagyarsány; 32. Nagyréde-Ragyogó-part; 33. Obid (Ebed), Csehszlovákia; 34. Óbuda; 35. Öskü; 36. Pilismarót-Öregek-dűlő; 37. Pusztamérge; 38. Regöly; 39. Romonya (Ellend); 41. Sály-Vízoldal; 42. Solymár; 43. Šturovo (Párkány), Csehszlovákia; 44. Szarvas-Gépzem; 45. Szeged-Baktó; 46. Szeged-Fehértó A.; 47. Szeged-Kundomb; 48. Szeged-Makkos-erdő; 49. Szébény I.; 50. Szentes-Kaján; 51. Tiszaderzs; 52. Tiszafüred-Majoros; 53. Tótipusztá-Ozora; 54. Űllő I–II.; 56. Vasasszonyfa; 57. Váchartyán; 58. Visznek; 59. Vrbas (Verbász), Jugoszlávia; 60. Zahorska Bystřica; 61. Želovec (Zsély), Csehszlovákia; 62. Zillingtal (Völgyfalu), Ausztria; 63. Zwölfaxing

Рис. 10. Распространение серег с конусообразной подвеской

Abb. 10. Verbreitungskarte der zylindrischen Ohrgehänge mit schwingendem Anhänger

ket, de technikájuk és anyaguk jóval silányabb (7. kép 3–4, 7–8, 10–11).

III.A. Típus: Az összegyűjtött fülbevalók közül jelenleg két példány képviseli. Mindkettő csuklós szerzetű. (8. kép 4, 5). A fülkarikákra fémgűrűk közbeiktatásával két-két gyöngydiszt fűttek. A jánosbudi fülbevaló palástja elveszett, de az öt körülfogó pántgűrűk segítségével rekonstruálni lehet szerkezetét (8. kép 4). A fazekasbodai függő hengerpalástját nem díszíti körgyűrű (8. kép 5). Mindkettő kőznépi temetőből származik, anyaguk bronz.

III.B. Típus: Az igari II. lelet és a šturovói (Párkány) 119. sír fülbevalóit sorolhatjuk ide. A típus csuklós szerkezetű példányai közé tartoznak. Az igari függőpár szerkezete és díszítése rokon a kiskőrös-vágóhídi VIII. sír fülbevalójával (7. kép 9). A kettő közötti különbség annyi, hogy a kerek huzalkarikára 2 melléktüske van felforrasztva, csüngője pedig nem drágakő, hanem sötét-

kék üveggöngy. A fülkarika alsó végére és a két melléktüske közé bikónikus gyűrűt forrasztottak (8. kép 7).

Az igari fülbevalópár a közép-avarkor egyik leg-gazdagabb leletegyütteséből került elő. Gyenge másolatai a kőznépi sírokban terjedtek el. Eddigi épen maradt példánya a šturovói (8. kép 6), amelynek díszítése a kőznépi függőknél megszokott módon történt.

A III.A–B. típusok a legkisebb számban terjedtek el a kőznép viseletében.

IV.B. Típus: Vezérdarabja a tótipusztai (Ozora) fejedelemasszony arany fülbevalója (8. kép 10), amelyet 3 + 1 melléktüske és ametiszt csüngő ékesít. A csüngő aranypalástja kehelyszerűen kiképzett. A palást felső végén olyan aranygömbörsort láthatunk, mint a másik tótipusztai függőpáron (5. kép 7) vagy a kiskőrös-vágóhídi (7. kép 9), illetve az igari csüngőn (8. kép 7).

Megfigyelhető, hogy a kőznépi példányok lemásolják ugyan az előkelők fülbevalóit (így például megmaradt a

11. kép. A lengőcsüngőjű fülbevalók típusainak elterjedési térképe:
1. I. A. típus; 2. I. B. típus; 3. II. A. típus; 4. II. B. típus; 5. III. A. típus; 6. III. B. típus; 7. IV. B. típus; 8. V. A-B. típus

Рис. 11. Распространение типов серег с конусообразной подвеской
Abb. 11. Verbreitungskarte der Ohrgehängentypen mit schwingendem Anhänger

gyöngyűkkel való díszítése), de technikai megoldásukban az egyszerű, néhol a hanyag kivitelezést láthatjuk (8. kép 8–11; 9. kép 1).

Ez a típus szintén nagyon kis számban jelent meg a köznépi viseletben (11. kép).

V.A–B. Típus: Az utolsó csoportba soroltuk a 9. kép 3–9. számú fülbevalóit. Ez ideig kis mennyiségben kerültek elő ezek a sugaras díszű függők. Többsége ugyanis annyira töredékes, hogy csak valószínűsíteni lehet idetartozásukat (Fazekasboda 3. sír, Sály-Vízoldal 11. sír, Tiszafüred-Majoros 277. sír, Vrbas (Verbász) 119. sír.⁶⁶ Ilyen töredék a holiarei (Alsógellér) 92. sír töredéke is (9. kép 2). E típusnál már nem lehet felállítani azt a tipológiai sort, mint amit az I. típusnál megtehettünk.

A sugaras függők fülkarikáit 4–7 gyöngyű díszíti. Az alattányi 704. és a šturovói (Párkány) 209. sírok függőit kivéve mind belső gyöngyűsök. A sokgyöngyűs fülbevalóknál a csüngők palástja némiképp meg-
rövidül. Anyaguk bronz, erősen kopottak, töredeztettek, sokuk hiányos.

Arany változatuk Pozsony megyéből került elő.⁶⁷ Fülkarikája rombusz keresztmetszetű, melyen 9 rekesz

ül; belőlük a gyöngyűk hiányoznak. Belső gyöngyűs; rövid, hengeres csüngőpalástja peremes. Szerkezete miatt sorolhatjuk fülbevaló-típusunk analógiái közé. Formailag hozzá a legközelebb az üllői 122., ill. az alattányi 502. sírok egy-egy fülbevalója áll (9. kép 8, 9).

Összességében megállapítható, hogy a megvizsgált fülbevalók leginkább női és gyermek sírokból kerültek elő. Ritkán férfi sírokban is előfordulnak (pl. Alattány 457., Holiare (Alsógellér) 85., Győr 312. sírok).⁶⁸

A megfigyelt sírokban általában a koponya két oldaláról kerültek elő, rendszerint párban hordták őket. De sok példa van arra is, hogy csak egy darabot találtak a sírban (Alattány 545., 704. sírok, Győr 449., 813. sírok; Göresönydoboka 96. sír; Szébeny I. 125.; 5., 295. sírok; Romonya II. 32. sír; Tiszafüred-Majoros 986., Tiszaderzs 58. sír; Váchartyán 34., 54. sírok; Visznek 55. sír; Üllő 114. sír; Želovec (Zsély) 160., 328. sírok).

Néha más típusú fülbevalókkal jöttek elő: egy fülkarikával (Nagyréde-Ragyogópart I.; Šturovo (Párkány) 197.; Regöly 3.; Vasasszonyfa 8.; Zillingtal (Völgyfalu) 36. sírok); két fülkarikával (Alattány 241.; Pilismarót 28.; Želovec (Zsély) 328. sírok); más fülbevaló-típussal — főleg kisgyöngyűs csüngőkkel (Čoka (Csóka) 30., 122.; Győr 312.; Kékesd 56.; Pilismarót 72.; Üllő II. 34. sírok).

⁶⁶ Kiss, A., i. m. Fazekasboda, XXIII. t. 3.; K. Végh K., i. m. XIII. t.; Sz. Garam É. szóbeli közlése; Nagy, S., i. m. XXIII. t.

⁶⁷ Sz. Garam É., FA 31 (1980) 163. 4. 10.

⁶⁸ Kovrig, I., AH 40 (Bp. 1963) XXX. t. 457; Točík, A., ArchSlov — Catalogi Tomus 1 (1968) XXXV. t. 12. Bőrszőnyő A., ArchÉrt 18 (1904) 26.

Két esetben a különböző típusok voltak egy sírban: az üllői 122. sírban az egyik példány a II.A. típusba tartozik, míg a másik sugaras díszítésű (5. kép 5 9. kép 9); az alattyáni 502. sírban pedig egy IV.B. típusú volt szintén egy sugaras díszű fülbevalóval (8. kép 11; 9. kép 8).

Két alkalommal a fülbevalókat vékony bronzláncsal kötötték össze (Bágyogyűrűhegy 7., Szentés-Kaján 385. sírok). Ez a késő-avarkori viseleti szokásának jellemzője.⁶⁹

A lengőcsüngőjű fülbevalóknak a köznépi temetőkben általában a fejedelmi, ill. a gazdag leletek egyszerűbb, szerényebb (ritkán arany, néha ezüst vagy aranyozott bronz és ezüst), leginkább bronz változatát láthatjuk. Gyöngyeik színe legtöbbször sötétkék, fekete, ritkábban zöld; míg a gazdag leletekben főleg igazgyöngy vagy fél-drágák találhatók.

Kronológiai kérdések

A kerek fülkarikájú, hengerpalástos lengőcsüngőjű fülbevalókra elsőként Kovrig Ilona és Korek József hívta fel a figyelmet a čokai (Csóka) 30. és 46. sír fülbevalói kapcsán: a kora-avarkorban ez a típus nem volt ismeretes, a 7. század végétől azonban már gyakran találkozhatunk velük a leletekben. A čokai (Csóka) temető 46. sírját a tótipusztai lelet aranycsüngője keltezi.⁷⁰ Párhuzamként említik még a kiskőrös-vágóhídi II. sír fülbevalóját is,⁷¹ és az alattyáni 457. férfi sír emlékanyagát,⁷² amelyben olyan övgarnitúra volt, melyet a 7. század harmadik harmadánál korábbi időpontra nem keltezhetünk.

Kovrig Ilona az alattyáni temető elemzésekor is kifejtette, hogy ezek a fülbevalók az avar birodalom területén a 8. században valószínűleg helyi tömegáruként terjedtek el. A 8. században a női sírokban ezekkel a függőkkel együtt, uralkodó jelleggel, dinnyemag-gyöngyök kerültek elő.⁷³

Később már pontosította a fülbevalók használatát:⁷⁴ a 7. század végén tűnnek fel és a 8. század első negyede után megriktnak a sírokban.

Finomabb datálásra törekedett Szabó János Győző, aki különválasztotta a „pasztagömb átmérőjénél hosszabb kúppalástos csüngővel felszerelt fülbevaló” típusát.⁷⁵ Ő is megerősíti, hogy az éremmel, lemezes övveretekkel és a közép-avarkorra jellemző ékszeranyag kíséretével jelennek meg, és a griffes-indítás öntött veretekkel, ill. a késő-avar emlékanyaggal sohasem fordulnak elő. Fontosnak tartja a megkülönböztetést a rövidebb hengerpalástos, pasztagyöngyös fülbevalóktól, amelyek a 7. század végétől a 8. század közepéjükig készülnek.

A sírleletek többségében egyszerű mellékletek voltak (vaskés, vascsat, orsógomb), amelyek nem tekinthetők pontos korhatározónak. Datáló értékűek viszont a fejedelmi leletek és a gazdagabb mellékletű köznépi sírok:

- Alattyán 241. sír: br. karika, zöld dm. gyöngyök, orsógomb, vaskés
- Alattyán 356. sír: br. csat, dm. és kásagyöngyök
- Alattyán 457. sír: préselt lemezes övgarnitúra, vascsat, vaskés, kovakő
- Alattyán 502. sír: vaskés, vascsat, orsógomb, kölesgyöngyök
- Alattyán 545. sír: vaskarika, vaskés, hasáb és borsó alakú gyöngyök
- Alattyán 704. sír: vaskés, br. karikák, zöld dm., bikónikus gyöngyök, vaspántos favödör
- Bágyog-gyűrűhegy 7. sír: spirálgyűrű, br. karperec, br. karika, vaskés, kásagyöngyök, br. lánc

- Cikó 304. sír: köles-, hengerded-, amphoragyöngyök, br. veret
- Cikó 331. sír: köles- és folytatott gyöngyök
- Čoka (Csóka) 30. sír: kisgyöngyös fülbevaló, orsógomb
- Čoka (Csóka) 46. sír: dm.-, fehér üveg-, kölesgyöngyök, orsógomb, zabla, lókoponya
- Dunaújváros-Öreghegy IV. sír: arany mellboglár, 1 kis korong, aranyfűst
- Gerjen 46., 100. sírok: dm.-, folytatott gyöngyök, préselt mellboglár, agyagedény
- Győr 27. sír: dm.-, lesepont sarkú hasáb-, gömbalakú gyöngyök, orsógomb, vaskés, durva agyagedény
- Győr 312. sír: gyöngyesüngős fülbevaló, vaskés, vaskarika, vascsat, lócsontok
- Győr 449. sír: br. karperec, br. fejcs gyűrű, br. csörgő, áttört br. szíjvég, római gyűrű, kules tör., pinzetta, orsógomb, br. karika; dm. és dudoros-szemes-, hasáb alakú gyöngyök, vaskés, agyagpohár
- Győr 450. sír: vascörgő, br. csat, br. karika, bullatörredék, br. gyűrű, br. lánc, dm. és gömbölyű pasztagyöngyök, orsógomb, vaskés
- Győr 813. sír: br. karperec, íjtörredék, nyílesűcs
- Győr 844. sír: 5 db br. gyűrű, br. karperec, vegyes üveggyöngyök, vaskés
- Győr 861. sír: préselt pártaveretek, kölesgyöngyök, br. karperec
- Halimba-Szélesvölgy 274. sír: préselt boglárpár, borsószemű gyöngyök, br. huzalkarperec, apró gömbös aranyozott fülbevaló
- Holiare (Alsógellér) 85. sír: lemezes övgarn. br. csattal, pinzetta, szekerce, íj, agyag bögre
- Holiare (Alsógellér) 158–159. sír: felhúzott lemez-gömbös fülbevaló, agyagedény
- Holiare (Alsógellér) 604. sír: üveggyöngyök
- Homokmégy-Halom 21. sír: fülkarika, dm. gyöngyök
- Homokmégy-Halom 67. sír: br. kürtös karperec, dm. gyöngyök, agyagedény
- Igar II. lelet: halotti gyűrű, ékköves aranyboglárpár, aranygyöngy, aranylemez
- Hernádpusztá 12. sír: Vas karperec, agyagkorsó
- Hernádpusztá 15. sír: vaskarika, vascsat, vaskés, agyagkorsó, bögre
- Jánoshida 106. sír: köles-, kettőskúp-, négyszögletes-, nyomott gömb alakú gyöngyök, 4. sz.-i kisbronz
- Jánoshida 110. sír: esztergált csont tűtartó, orsógomb, vaskés
- Kecel-Határdűlő 27. sír: köles-, lapított gömb-, világoskék dm. alakú gyöngyök, balta alakú csüngő, vas karperecpár
- Kékesd 56. sír: gyöngyesüngős fülbevaló, kása- és dm. gyöngyök
- Kékesd 109. sír: kék dm. gyöngyök
- Kékesd 178. sír: kék dm. gyöngyök
- Kiskőrös-Vágóhíd II. sír: ezüst huzalkarperec, lant alakú vascsat, br. lemez, szíjbújtató, vaskés
- Kiskőrös-Vágóhíd VIII. sír: aranyszálak, almandin-csüngők, ezüst karperec, gyűrűk, br. csat, vaskés, vasbalta
- Leithaprodersdorf (Lajtapordány) 23. sír: ékköves fejcs gyűrű, lapos orsógomb, vaskés
- Nadrljan (Adorján) 5. tanya 45. sír: préselt mellboglár, pártaveretek
- Nagyarsány 62. sír: kásagyöngyök, agyagbögre
- Nagyréde-Ragyogópart 1. sír: fülkarika, köles- és hengeres üveggyöngyök, karperecpár, trapéz alakú vascsat, vaskés
- Őskü 52. sír: csont tűtartó, vascsat
- Šturovo (Párkány) 86. sír: csillag alakú fülbevaló, nyakpereg, vaskés, agyagedény
- Šturovo (Párkány) 197. sír: ékkőberakásos br. lemezveret, fülkarika, agyagedény
- Šturovo (Párkány) 209. sír: esztergált csont tűtartó, vaskés, agyagedény
- Pilismarót-Öreg-dűlő 7. sír: csontfésű
- Pilismarót-Öreg-dűlő 21. sír: dm. gyöngyök, vaskés

⁶⁹ Kovrig, I., i. m. 110.

⁷⁰ Korek, J. – Kovrig, I., Acta ArchHung 12 (1960) CII. t. 12., 15.

⁷¹ László, Gy., AH 34 (Bp. 1955) II. t. 1–2.

⁷² Kovrig, I., i. m. XXX. t. 457. sír.

⁷³ Uo. 162.

⁷⁴ Kovrig, I., The Tiszaderzs Cemetery. 230.

⁷⁵ Szabó, J. Gy., i. m. 267.

- Pilismarót-Öregek-dűlő 70. sír: dm. gyöngyök, vaskés, agyagedény
- Pilismarót-Öregek-dűlő 72. sír: köles- és dm. gyöngyök, lánc, orsógomb, agyagedény
- Pusztamértes 15. sír: dm.-, lapos- kerek-, hengeres üveggyöngyök, vascsat, favödör
- Regöly 3. sír: vascsat, vaskarika, kölesgyöngyök
- Sály-Vízoldal 10. sír: hengeres-, gömb alakú pasztagyöngyök, fehér és kék dm., köles-, és más vegyes üveggyöngy, vascsat, orsógomb, vaskés
- Solymár 59. sír: vaskarika, vaskés, tűtartó
- Szabó 160. sír: üveg- és kölesgyöngyök, ütőkő
- Szabó I. 215. sír: dm. és vegyes gyöngyök
- Szabó I. 295. sír: vascsat, sárga bőgre
- Szabó I. 297. sír: dm. és vegyes gyöngyök, agyagedény
- Szeged-Baktó 6. sír: br. karperecpár, vascsat, vaskés, orsógomb, gyöngyök: sárga és barna kék üveg, zöld rúd-, hordó- és henger alakú
- Szeged-Makkoserdő 108. sír: esztergált csont tűtartó, lapos orsógomb, kerek alakú gyöngyök
- Szentes-Kaján 69. sír: kölesgyöngyök
- Szentes-Kaján 329. sír: br. karperec, fejcs aranygyűrű, köves br. gyűrű, dm.-, hengeres üveggyöngyök, berakott díszű gyöngyök, vascsat
- Szentes-Kaján 385. sír: fülbevalókat összekötő br. láncoska, karperecpár, br. karika, köles- és szemesgyöngyök
- Tiszafüred-Majoros 277. sír: dm. és hasáb alakú gyöngyök, vaskés, vaskarika, vaskapocs
- Tiszafüred-Majoros 396. sír: áttört korong, tűtartó, ezüstözött szíjvég, vaskarika, vaskés, köles-, dm.-, hasáb-, lapított-, folytatott gyöngyök
- Tiszafüred-Majoros 835. sír: szintelen dm.-, borostyán-, betétes gyöngyök, vascsat
- Tiszafüred-Majoros 905. sír: fekete dm. és karneolgyöngyök, vaskapcsok
- Tiszafüred-Majoros 986. sír: zöld dm.-, kettőskúp-, folytatott gyöngyök
- Tótipusztá (Ozora) fejedelemasszony:⁷⁶ sodrott arany nyakpereg, bulla, arany korongok, aranykereszt, aranygyűrű, sodrott karperec, üvegkorsó, szabadkézi edény
- Tótipusztá (Ozora) lányka:⁷⁷ granulált aranygyűrű, sodrott karperec aranyból, bizánci kereszt, kúp alakú csüngődísz
- Úlló I. 122. sír: orsógomb, kölesgyöngyök
- Zélovce (Zsély) 158. sír: ékkőberakásos aranylemez, br. kiszélesedő végű karperecpár, vaskés, vascsat vaspántos favödör, agyagedény, orsógomb.
- Zélovce (Zsély) 241. sír: lemezgyöngyök, vaskés
- Zélovce (Zsély) 328. sír: fülkarikák, rozetta alakú övdíszek, köpüs háromlélű nyílcsúcs, vaskés, korongolt agyagedény
- Zélovce (Zsély) 394. sír: paszta- és szemesgyöngyök, vaskés, orsógomb, agyagedény
- Zélovce (Zsély) 705. sír: paszta- és üveggyöngyök, orsógomb, vaskés, agyagedény
- Zélovce (Zsély) 709. sír: apró pasztagyöngyök, vascsat, vaskés
- Zillingtal (Völgyfalu) 36. sír: fülkarika, apró pasztagyöngyök
- Zwölfaxing 128. sír: dm.-, köles-, csónakakúp alakú gyöngyök, vaskés, vascsat, agyagedény

A fenti jegyzék alapján a következőket emelhetjük ki:

1. A hengerpalástos, lengőcsüngőjű fülbevalók mind a középvaskori fejedelmi leletekben, mind a gazdag mellékletű rangosabb köznépi sírjaiban megtalálhatók. Ezek leginkább aranyból készültek, gyöngycsüngőjük féldrágakő, ill. igazgyöngy. Hengerpalástjukat legtöbbször granuláció díszíti.

⁷⁶ Bóna I., A népvándorlás kora Fejér megyében. (Székesfehérvár 1971) 248 (32).

⁷⁷ Uo.

2. Összehasonlítva a fejedelmi leletek sírmellékleteit a legelőkelőbbekével, megállapítható, hogy a fejedelmi viselet számos darabja (préselt és rekeszes korongpár, nyakpereg, ékköves gyűrű; ékkőberakásos préselt lemezveretek) náluk is a viselet fontos kellékeit alkotják. A dunapentelei IV. (12.) női sír⁷⁸ préselt mellboglárjaihoz hasonlóak kerültek elő Nadrljan (Adorján) 5. tanyá 45.,⁷⁹ Gerjen 46., 100.,⁸⁰ Halimba-Szélesvölgy 274.⁸¹ sírokból; míg a tótipusztai fejedelemasszony ékszerviseletéhez hasonló, rekeszes mívű megoldás került elő az igari leletből⁸² és a tiszafüredi 396. sírből is.⁸³

A középvaskor avar női viseletben tűnt fel először az olyan nyakpereg, amelyet a tótipusztai és az igari nők hordtak. Viseleti szokásuk a köznépi temetőben is elterjedt: fülbevalótípusainkkal együtt a Halimba-Szélesvölgyi 274. sír és a šturovi (Párkány) 86. sír példányait említhetjük. Más leletösszetételben még a 8. század folyamán előjönnek ezüstdől és bronzból is.

A tótipusztai fejedelemasszony és az igari lelet, ill. a kiskőrös-vágóhídi VIII. sír ékkőberakásos gyűrűi szintén megjelennek a köznépi sírokból (Győr 449., Leithaprodersdorf (Lajtapordány) 23., Szentes-Kaján 329. sírok). Ez utóbbiban olyan arany fejcsgyűrű is volt, amelynek formája megegyezik a kiskőrös-vágóhídi V., XLVIII., LVI. stb. sírok lemezeivel.⁸⁴

A középvaskor avar övviselői jellegzetes, préselt lemezes darabjai megtalálhatók a megvizsgált sírleletekben is: a gazdag sírok lemezes, ékkőberakásos övgarnitúráihoz hasonlóan a köznépi sírokból is általánosak: Alattyan 457., Holiare (Alsógellér) 85., Zélovce (Zsély) 328. sírok lemezdíszei; Šturovo (Párkány) 197., Zélovce (Zsély) 158. sírok ékköves lemezei.

3. A köznépi rétegek szegényebb sírjai is egységes képet mutatnak. Ezeket azonban nem vehetjük össze közvetlenül a fejedelmi és előkelő viseleti tárgyakkal, kivéve az arany fülbevalók ezüst és bronz utánzatait. A leletek többsége nem használható a keltezés megállapításához sem (vaskés, vascsat, orsógomb). Maradnak a nyakfűzők gyöngyei, amelyek kronológiájára viszont csak hozzávetőleges pontossággal tudunk következtetni.

A középvaskorban legáltalánosabban az ún. kása- vagy kölesgyöngyök terjedtek el uralkodó jelleggel. Velük együtt jelentkeztek a kissé nagyobb, zöld és fehér színű, gömb alakú üveggyöngyök meg a bikonikus paszta- és a lecsapott sarkú hasábgyöngyök is. A koravaskor apróbb szemesgyöngyei elvértve fordulnak elő.⁸⁵ A 7. század végén megjelennek a dinnyemag alakú gyöngyök is, melyek között a korábbi változat a kis alakú, áttetsző színű, a későbbi pedig (a 8. század folyamán használatos) a sötétzöld, ill. fekete színű, nagyobb alakú dinnyemag-gyöngy.

A nyakfűzőkben a gyöngyök számának és színének számtalan variációja figyelhető meg. Fülbevaló típusainkkal együtt nemcsak a korábbi, áttetsző színű, dinnyemag alakú gyöngyök fordulnak elő, hanem a nagyobb szemű változatok is, zöld és fekete színekben. Megvizsgálva a csüngők palástjának méreteit, az előbbi gyöngytípusok vonatkozásában törvényszerű összefüggést nem ismerhetünk fel. A fülbevalóknak olyan számú variációja terjedt el, hogy a hengerpalástok méretei között éles határvonalat nem húzhatunk.⁸⁶ Azt azonban

⁷⁸ Marosi, A. – Fettich, N., i. m. VI. t. 38–42.

⁷⁹ Vinski, Z., i. m.

⁸⁰ Kiss G., Tolna megyei avar temetők a MNM-ban. Szakdolgozat (Bp. 1982).

⁸¹ Török, Gy., VMMK 5 (1966) 71.

⁸² Fettich, N., i. m. VII. t. 28–29.

⁸³ Sz. Garam Éva szóbeli közlése.

⁸⁴ László, Gy., i. m. IV. t. 9–10., XVII. t. 1., XVII. t. 14.

⁸⁵ Kovrig, I., AH 40 (Bp. 1963) 143.

⁸⁶ A dél-szlovákiai késő-avarkori temetőben (Holiare, Šturovo, Zélovce) olyan „hosszú” hengerpalástos lengőcsüngőjű fülbevalók is előkerültek, melyeknek palástja hosszabb, mint gyöngydíszének átmérője. Azon

hangsúlyozni kell, hogy tipológiai alapon azokat a fülbevaló típusokat tehetjük későbbre, amelyeknél a fülkarikákon a pasztagyöngyök száma megnövekszik és a hengerpalástok mérete általában csökken a pasztagyöngyök átmérőjéhez képest. Kronológiailag későbbre sorolhatjuk be azokat a fülbevalókat is, amelyek esetében a nyakfüzerekben a dinnyemag-gyöngyök váltak uralkodóvá a kásagyöngyökkel szemben.

Az eredet kérdése

Hasonló fülbevalók már a késő-császárkori pannóniai sírokban is feltűntek. Példaként megemlíthetjük a pécsi fülbevalót,⁸⁷ amely formailag megegyezik a középvavarkori darabokkal, ezen belül is az I. A. típusaakkal (1. kép 14).

A Ross-féle katalógus említ egy 7. századi arany fülbevalót, amely alapvonásaiban rokon a mi típusainkkal, azonban zárószervezete teljesen idegen tőle⁸⁸ (1. kép 15).

A Tótipusztá – Igar – Dunapentele-körre jellemző ékszervelet elűt a kora-avarkorítól. A leletekben előkerült lengőcsüngőjű fülbevalókon olyan szerkezeti és technikai azonosságokat láthatunk,⁸⁹ amelyek arra utalnak, hogy az előkelők ékszereinek egy részét közös műhely készítette.

A Kiskőrös-Vágóhíd VIII. sír elemzése kapcsán már László Gyula is felhívta a figyelmet, hogy a lányka ékszervelete azonos vonásokat mutat a ravennai Theodora-mozaikon ábrázolt bizánci császárnő és udvarhölgyeinek viseletével.⁹⁰

A tótipusztai fejedelem női családtagjai is bizánci ékszereket viseltek: mégpedig „konstantinápolyi (császári?) műhely fejedelmi pompájú ékszereit”.⁹¹

Legutóbb Sz. Garam Éva foglalkozott a MNM gyűjteményének 7. század aranyékszereivel, ahol ismertetett egy olyan ametisztcsüngős fülbevalót is, amelynek „bilincses” szervezete az általunk elemzett fülbevalókkal rokon; a szerző bizánci ötvösmunkának valószínűsíti.⁹² Szintén ehhez a gyűjteményhez tartoznak azok a fülbevalótöredékek, amelyeknek csüngőrészeit nyolcszögű aranylemezből hajlították, alul és felül profilált a peremük. Mintakincsük a 7. századi bizánci eredetű fülbevalók jellegzetessége.⁹³

A köznépi sírok többségében azonban már csak az egyszerű utánzatokat láthatjuk, amelyeket helyi iparosok készítettek. A Kárpát-medence területén az I.

ban ezeket a függőket nem soroltuk a jellegzetes kárpát-medencei típusok közé. Ilyen fülbevalót említhetünk még egy mödlingi, késő-avarkori sírból is (Mödling-katalógus 17. kép, 335. sír).

⁸⁷ *Fülep F.*, ArchÉrt 69 (1969) 32., 49. kép, 33. sír 3.

⁸⁸ *Ross, E. M.*, Catalogue of the Byzantine and early Mediaeval Antiquities in the Dumbarton Oaks Collection volume two by M. E. Ross. The Dumbarton Oaks Center for Byzantine Studies Washington D. C. (1965).

⁸⁹ A közös vonások a következők: anyaguk arany; gyöngyöcsüngőjük és gyöngyűsük igazgyöngy, drágakő v. féldrágakő. Csuklós szerkezetű kerek huzalkarikáik kör átmetszetűek, a kiskőrös-vágóhídi II. sír kivételével belső gyöngyűsök. A tótipusztai és a kiskőrös-vágóhídi II. sír kivételével a fülkarikákra forrasztott rekeszekben gyöngyűsök ülhetnek. A Kiskőrös-Vágóhíd VIII. sírén egy, az Igar, Dunapentele, Kiskőrös-Vágóhíd II. sírok fülbevalóin egy-egy bikonikus gyűrű átható. A csüngők palástjait aranygömböcskék, ill. granulációk díszítik. Az igari; a tótipusztai kislány és a kiskőrösi kislány függőjének palástját többszögben hajlították, és a palást alsó szélét peremesen kiképezték.

⁹⁰ *László, Gy.*, i. m.

⁹¹ *Bóna I.*, i. m. 250 (34).

⁹² *Garam É.*, FA 31 (1980) 164. 4. kép 1–2.

⁹³ *Uo.* 171.

A–B. típusúak terjedtek el a legszélesebb körben. Ez is jól tükrözi az Avar Birodalom 670 utáni megváltozott kiterjedését.

A lengőcsüngőjű, hengerpalástos fülbevalók előfordulása a közép-avarkori lelőhelyekhez képest a Duna – Tisza között a legtrikább (11. kép). Viseletük viszonylag rövid ideig volt divatban, mert a késő-avarkor öntött veretű övgarnitúráival már nem mutatkoznak.

Bullák

A fentiekben elemzett fülbevalótípusok mellett a közép-avarkori népesség másik jellegzetes ékszere volt a nyakpercecen viselt, apró méretű kapszula (ereklyetartó) is. A Kárpát-medencén belül a következő lelőhelyeket ismerem, ahonnan bullatöredék került elő:⁹⁴

1. Alattyán 69. sír: ezüst kiscsüngős fülbevalópár, agyagedény, br. félgömbös és bikonikus gyöngyök (12. kép 19)⁹⁵
Alattyán 196. sír: rombikus atm. karp., orsógomb, lecsapott sarkú hasáb, bikonikus, apró gömb alakú pasztagyöngyök, vaskés, kiscsüngős fülbevalópár, vaslánc (12. kép 16)⁹⁶
2. Bóly 31. sír: gyöngyöcsüngős fülbevaló, br. nyakpercec (12. kép 9)⁹⁷
3. Devinská Nová Vés (Dvényújfalú), Csehszlovákia: lemezes övgarnitúra (12. kép 18)⁹⁸
4. Gátér (Kun-Kisszállás): br. kanál, ezüst fülbevaló, apró szemesgyöngyök, fejcsüngő, br. karika, vascsat, agyagbög, szárnyascsontok (13. kép 5)⁹⁹
5. Győr 450. sír: vasesörgő, br. fülbevalópár, br. csat, br. gyűrű, br. lánc, szürkésbarna, fekete, szabálytalan alakú gyöngyök és többnyire nagyalakú dm. gyöngyök, br. karika, vaskés, orsógomb (13. kép 6)¹⁰⁰
6. Holiare (Alsógellér), Csehszlovákia, 699. sír: br. fülkarika, csontborítású vaskés, favödör, ezüst gyöngyök (12. kép 15)¹⁰¹
7. Igar I. – lelet: két ezüst nyakpercec, arany nyakéke, ezüst csat, aranylemezek (12. kép 1–2)¹⁰²
8. Kajászó-Újmajor 2. sír: 3 dm., 1 gömbölyű, 1 lecsapott sarkú hasáb, 2 hengeres üveg, ólomgyöngy; csontár, vaskés, favödör, orsógomb, agyagedény, állatesont, koporsószeg (12. kép)¹⁰³
9. Kecel-Határdűlő 15. sír: br. fülbevaló, átlukasztott br. érem, fekete dm., kettős-, hasábgöngyök, kézzel formált edény, sárgásszürke színű agyagedény (12. kép 8)¹⁰⁴
Kecel-Határdűlő 20. sír: gyöngyöcsüngős fülbevaló, br. mellboglár, gyűrűs nyakpercec, bordás pántkarpercec, lecsapott sarkú hasáb-, kettősgöngyök, fa kés-hüvely, orsógomb, szürke agyagkorsó (12. kép 22)¹⁰⁵
10. Keszthely (12. kép 13)¹⁰⁶
11. Nagyarsány, szőrvány: felhúzott lemezgömbös fülbevaló, gemma, korongfibula, ezüstlánc, ezüstgömbös nyakfüzér, hasáb-, kettőskúp-, csiszolt hegyikristály-, millefiori-, borostyángöngyök (12. kép 4–5)¹⁰⁷

⁹⁴ Gyűjtésem a szakirodalom alapján készült, ezért nem tekinthető teljesnek.

⁹⁵ *Kovrig, I.*, i. m. V. t. 69. sír.

⁹⁶ *Uo.*, XVI. t. 196. sír.

⁹⁷ *Papp L.*, JPMÉ (1962) 163–193. X. t. 5.

⁹⁸ *Eisner, J.*, Devinská Nová Vés (Bratislava 1952) 85. kép 2.

⁹⁹ *Kada E.*, ArchÉrt 20 (1906) 212–213.

¹⁰⁰ *Börzsönyi A.*, i. m. 39. 7.

¹⁰¹ *Točík, A.*, i. m. LXXXIII. t. 5.

¹⁰² *Fettich N.*, i. m. VI. t. 3–4.

¹⁰³ *Fülöp Gy.*, Alba Regia 18 (1980) 317–340., I. t. 2.

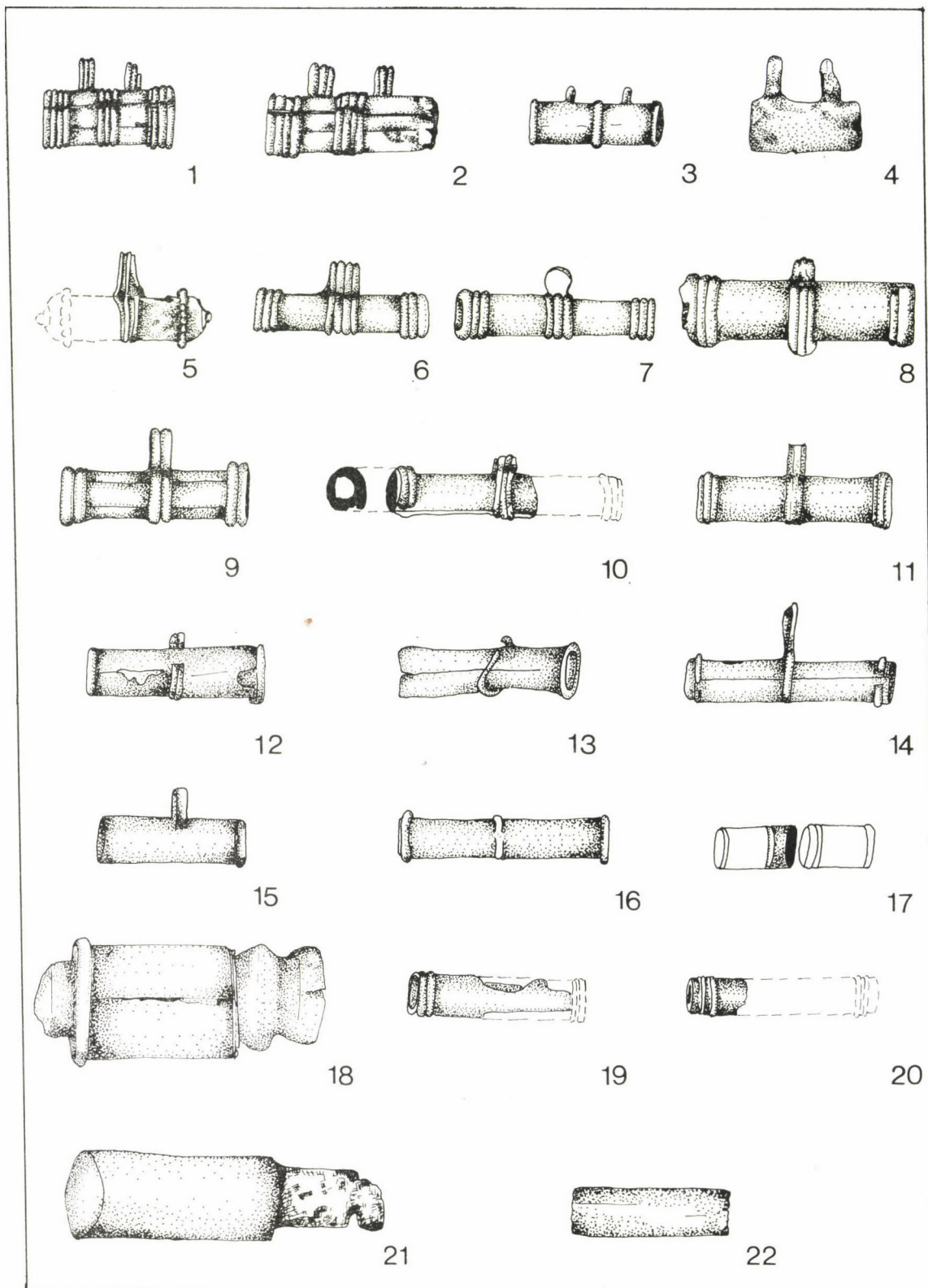
¹⁰⁴ *Cs. Sós Á.*, A keceli avarkori temető. RégFüz II. 3. (Bp. 1958) VI. t. 4., 8.

¹⁰⁵ *Uo.* V. t. 7.

¹⁰⁶ *Lipp V.*, A keszthelyi sírmezők (Bp. 1884) I. t. 18–19.

¹⁰⁷ *Papp L.*, JPMÉ (1963) I. t. 6.

12. kép. Bullák:

1. Igar I. a.; 2. Igar I. b.; 3. Tótipusztá-Ozora; 4—5. Nagyharsány-szórvány; 6. Nagymágoecs-Ótompá; 7. Szeged-Kun domb 227. sír; 8. Kecel-Határdűlő 15. sír; 9. Bóly 31. sír; 10. Kajászó-Újmajor 2. sír; 11. Želovce (Zsély) 380. sír; 12. Nové Zámky (Ěrsekújvár) Csehszlovákia 168. sír; 13. Keszthely; 14. Šturovo(Párkány) Csehszlovákia 133. sír; 15. Holiare;(Alsógellér) Csehszlovákia 699. sír; 16. Alattyán 196. sír; 17. Želovce (Zély) 724. sír; 18. Devinská Nová Ves (Dévénýjfalu) 834. sír; 19. Alattyán 69. sír; 20. Želovce (Zsély) Csehszlovákia 364. sír; 21. Keszthely; 22. Kecel-Határdűlő 20. sír

Рис. 12. Буллы

Abb. 12. Bullen

12. Nagymágoecs-Ótompá: nyakfűzér (12. kép 6)¹⁰⁸
13. Nové Zámky (Érsekújvár), Csehszlovákia 168. sír: kisgyöngyös fülbevaló, br. karika, dm-, vegyesgyöngyök, orsógomb, fenékbélyeges agyagedény (12. kép 12)¹⁰⁹
14. Šturovo (Párkány), Csehszlovákia, 133. sír: br. fülbevaló, kásagyöngyök, br. lemezveretek, br. csat, br. karika, vaskés, orsógomb, agyagedény (12. kép 14)¹¹⁰
15. Szeged-Kundomb 227. sír: kisgyöngyös fülbevaló, 2 fejegyűrű, 2 mellboglár (ékkőberakásos), köles- és dm.-gyöngyök, vaskés, vaskapcsok (12. kép 7)¹¹¹
16. Tótipusztá-Ozora fejedelemasszony: sodrott nyakpereg, bizánci fülbevaló, arany korongpár, arany kereszt, aranygyöngy, sodrott karpereg, üvegcorsó, szabadkézi agyagbögre (12. kép 3)¹¹²
17. Želovce (Zsély), Csehszlovákia, 364. sír: br. gyöngy- és szeged fülbevaló, kása- és dm.-gyöngyök, lemezes övveret, br. lemezszalagok, vaskés, orsógomb, agyapalack (12. kép 20)¹¹³
- Želovce (Zsély) 380. sír: fülbevalópár, mellboglár, hasáb-, köles-, lemezgyöngyök, orsógomb, vaskés (12. kép 11)¹¹⁴
- Želovce (Zsély) 724. sír: kölesgyöngyök, 2 br. karikapár, vaskés, csipkézett peremű edény (12. kép 17)¹¹⁵

Az előkerült bullatöredékeket tipológiailag négy csoportba oszthatjuk:

1. két függesztőfüles kapszulák (12. kép 1–4)
2. középső füllel ellátottak (12. kép 5–16)
3. függesztőfül nélküli töredékek (12. kép 17–22)
4. a hengeres test végére erősített füles típusok (13. kép 5–6)

1. Ebből a típusból arany és ezüst töredékek kerültek elő, három közülük fejedelmi lelet darabja. A két igari aranykapszula kerek átmetszetű, ezüst nyakperegére volt felfűzve. A bullák két végén és közepén bordás díszű aranylemezek van felforrasztva. A két-két fület is hasonló lemezekből hajlították. A 12. kép 2. számú darabról az egyik peremész elveszett, a tubus szélének horpadásai őrzik csak a nyomát.

A tótipusztai, hengeres formájú aranybulla szintén nyakperegén függött, amelyet csavart arany huzalból hajlítottak (12. kép 3). A hengeres tubus két szélén és közepén díszítésül aranyból készült körgyűrűt forrasztottak fel. A kapszulát két hengeres átmetszetű huzalból formált füleskével lehetett felfüggeszteni.

Hasonlóan henger alakú a nagyharsányi D-parcella – szórványlelet egyik darabja. Az ezüst lemezből hajlított hengeres testhez itt is két karikafület forrasztottak. Maga a gyűrű nyitott, eredetileg a testét díszítette valószínűleg az előzőkhöz hasonló gyűrű, de ez elveszett (12. kép 4).

2. Típusai ezüst és bronz változatokban fordulnak elő. Közös jellemzőjük, hogy hengeres testüket közepén hornyolt füllel díszítették (12. kép 5–12). A legszebb példány a nagyharsányi D-parcella másik szórványkapszulája, amely ezüsből készült. Hengeres testének fele elveszett. Megmaradt másik fele gyöngydróttal szegélyezett kúptaggal záródik. A henger közepére hornyolt díszű fület forrasztottak. A töredék felülete sérült, kopott. A kopás nyoma a fül belső kerületén (a felfüggesztés nyoma) és a gyöngydrót felületén mutatkozik erőteljesen (12. kép 5).

A nagymágoeci, a keceli 15. sír, a kundombi 227., a bolyi 31., a kajászó-újmajori, a želovcei (Zsély) 380. sírok bulláinak közös jellemzője, hogy hengeres testük

két végét nem kúptaggal, hanem hornyolt díszű lemezhasáb alakú tubus kivételével (12. kép 9) mindegyik test henger alakú. A nagymágoeci darab ezüsből készült, míg a többi, hozzá hasonló bronzból (12. kép 7). Közülük csak a bolyi és a keceli tubus függött bronz nyakperegén (12. kép 9, 8), a többi gyöngyfűzér társaságában került elő, valószínűleg azokra voltak felfüggesztve.

A Nové Zámky (Érsekújvár) 168. sírból került elő egy hengeres alakú bulla, melynek szintén hornyolt füle volt, de zárógyűrűit már hengeres átmetszetű huzalból hajlították (12. kép 12).

A keszthelyi (12. kép 13), a šturovói (Párkány, a holiarei (Alsógellér) és az alattyáni (12. kép 14–16) darabokat egyszerű, kerek átmetszetű huzalból készített akasztófüllel fűzték a nyakékre, és hengeres testüket is ilyen huzalgűrűkkel fogták össze. Közülük a legépebb példány a šturovói 133. sír bronz tubusa, amelynek egyszerű szerkezete viszonylag hevenyészett módon készült. Az alattyáni darab függesztőfüle letört, a keszthelyi és a holiarei bullák egyik végéről veszték el a záródíszítések.

Valószínűleg a želovcei (Zsély) 724. sír bronz töredékeinek közepéről törött le a fül, ugyanis a díszítések alapján feltételezhetjük, hogy ennek a bullának függesztőfüle is volt.

3. Ebbe a csoportba azokat a hengeres lemezeket soroltuk, amelyek felületén függesztőfüleknek nyoma nem maradt meg (12. kép 18–22).

A Devinská Nová Ves (Dévényújfalú) 834. sír bullája két olyan hengerből összetett részből áll, amelynek egyik fele elveszett (12. kép 18). A tubus külső peremét bronzgyűrű fogta össze. Az alattyáni 69. és a želovcei (Zsély) 364. sírok hengerei erősen töredékes állapotban maradtak meg (12. kép 19–20). Mindkettőnél jól láthatók a megszokott, hornyolt szalagdíszek, amelyek a korábban leírt darabokra emlékeztetnek.

A keszthelyi és a keceli 20. sír hengereinek semmiféle díszítése nincs. Főleg a keceli bulla hengervégei vannak arra meggyőzően, hogy egykor zárhatóak voltak.

4. A fentebb leírt típusokhoz képest ritka darabnak számítanak a gátéri és a győri tubusok (13. kép 5–6). Alakjuk hengeresen hajlított lemezűvel. Két végük lapított, a gátéri darab széléit körgyűrű díszíti (13. kép 5). Mindkettőt korongos „fedő” zárja az egyik oldalon. Ezek a fedők füllel ellátottak, a gátéri sima huzalból, a győri pedig csavart átmetszetű huzalból hajlított. Az eredeti leírás szerint a gátéri tubusban fadarabka,¹¹⁶ a győriben „hengeres alakban összegöngyölgetett vászondarab”¹¹⁷ volt. Mindkét sírban viszonylag gazdag mellékletet találtak.

Erről az ékszertípusról a leletegyüttesek vizsgálatánál a következőket mondhatjuk el:

Az ereklyetartók a Tótipusztá–Igar–Dunapentelekörrel jelentek meg a Kárpát-medencében, mint a középvárosok emlékanagyának bizánci eredetű összetevői. Legfőbb bizonyíték erre a típususztai fejedelmeknek vagy leányának nyakéke (ezüst nyakpereg, arany tubussal, 12. kép 3), mivel a fejedelmi leletet a IV. Konsztantinusz érme datálja a betelepülés időszakára.¹¹⁸ A leletben olyan ékszerek voltak, amelyek a korszak sírjaiban is gyakorta előfordultak (ilyen a nyakpereg, a lengőcsüngőjű fülbevaló és a korong alakú brosstű).

Az I. igari lelet két női sírjában szintén megtalálhatók ezek az ékszerek, és velük együtt az aranylemezből készült bulla is. A nyakperek huzalkarikájának átmetszete azonban itt nem csavart, hanem kerek huzal volt.

A köznépi temetőkből is előkerültek hasonló záródású nyakperek, főleg bronzból (a bolyi 31. sír kerek átmetszetű,¹¹⁹ a keceli 20. sír pedig csavart átmetszetű huzalból készült).¹²⁰

A fejedelmi leletek bizánci eredetű ékszerei közül gyakoriak a köznépi viseletben is a brosspárokkal ékesí-

¹⁰⁸ Csallány G., Dolgozatok IX–X. (1933–34) 221–250. LXVIII. t. 10.

¹⁰⁹ Čilinska, Z., Slavisch–avarisches Gräberfeld in Nové Zámky (Bratislava 1966) XXXV. t. 168. sír.

¹¹⁰ Točík, A., i. m. XXXII. t. 7.

¹¹¹ Salamon Ágnes szóbeli közlése.

¹¹² Hampel, J., i. m. 267. t. 5–6.

¹¹³ Čilinska, Z., Frühmittelalterliches Gräberfeld in Želovce (Bratislava 1973) LXI. t. 364. sír.

¹¹⁴ Uo. LXIV. t. 380. sír.

¹¹⁵ Uo. 724. sír, uo. 717. sír.

¹¹⁶ Kada E., i. m. 213.

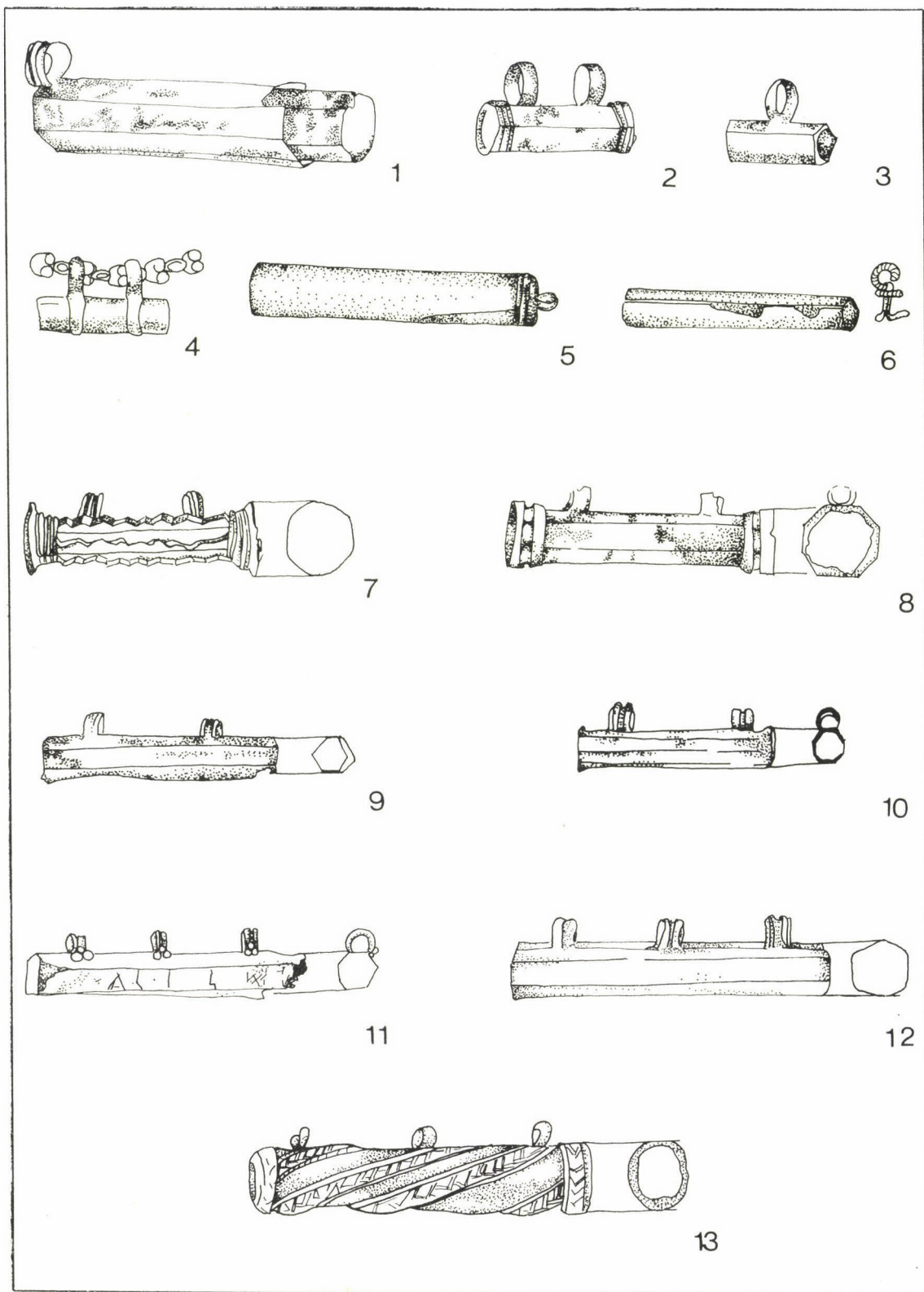
¹¹⁷ Börzsönyi A., i. m. 38–39.

¹¹⁸ Bóna I., i. m. 248.

¹¹⁹ Papp L., JPMÉ (1962) X. t. 5.

¹²⁰ Cs. Sós Á., i. m. VI. t. 4., 8.

13. kép. Bullák:

1—4. Bullák (Ross, E. M. után); 5. Gátér (Kun-Kisszállás); 6. Győr 450. sír; 7. Szőny; 8. Dunapentele; 9. Szőny; 10. Pozsarevác; 11. Győr környéke; 12. Zámor; 13. Mo. ismeretlen

Рис. 13. Буллы

Abb. 13. Bullen

tett ruhák [Kecel 20. sír,¹²¹ Želovce (Zsély) 380. sír¹²²]. A korszakot jellemzik a dunapentelei 11. sír fülbevaló-típusa alapján¹²³ az alattányi 69. sír függői is.¹²⁴

A közép-avar korszakot a lemezes díszű öviselet is képviseli. Vizsgált leletegyüttesekben is megtalálhatók: pl. Devínská Nová Ves (Dévénýújfalú) 834., Šturovo (Párkány) 133., Želovce (Zsély) 364. sírok.¹²⁵

Ezt az egységes képet kiegészítik azok a gazdagabb és szegényebb mellékletű, köznépi sírok, amelyekben a tárgyalt korszak jellemző gyöngytipusai is előfordulnak.

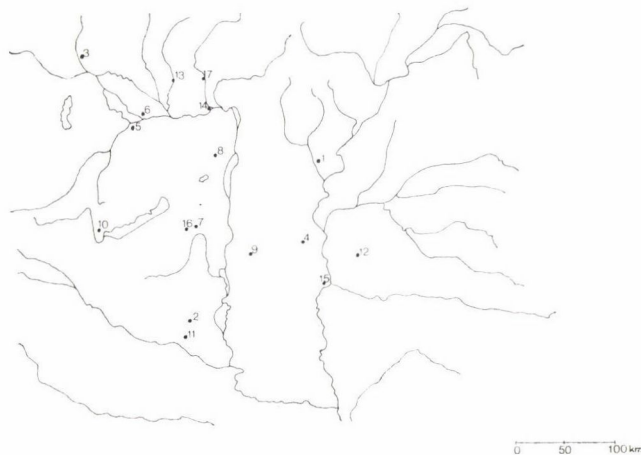
A köznépi sírokban csak két alkalommal találhatunk nyakpereceket bullával együtt (Bóly 31., Kecel 20. sírok). A nyakperce viselete az avaroknál a 7. század végén jelent meg, használatuk a 8. században is jellemző volt. Azoknak a sírleleteknek az esetében, amelyekben bullatörödékek nyakfüzerek közelében fordulnak elő, feltételezni kell, hogy a bullákat a gyöngyök közé fűzve viselték. A leghatározottabban a kajászó-újmajori és a nagymágoesi füzerektől állíthatjuk ezt,¹²⁶ de nagy valószínűséggel feltételezhetjük a köznépi sírok többségéből előkerült bulláknál is.

A kapszulák viseletére vonatkozóan babonás hiedelmi szokásra következtethetünk. Talizmánként hordhatták, amely minden fájdalomtól és bajtól megóvjá viselőjét.¹²⁷ Ősi vallási és viseleti szokásról van szó.

Figyelemre méltó, hogy a Római Birodalomban a késő-császárkorban is viselték ezt az ékszertípust.¹²⁸ A római bullához (13. kép 1) hasonló szerkezetű kapszula a gátéri és valószínűleg a győri darab is (13. kép 5–6). Börzsönyi Arnold a győri henger alapján szintén római előzményeket keresett, de ő ezt a tárgyat a benne levő „vászondarab” miatt mécsbélartónak határozta meg.¹²⁹ Kada Elek a gátéri bronzeső funkcióját ugyan nem tudta megállapítani, de „mécsbélartóként” sem értelmezte, mivel a benne levő szerves anyag szerinte össze-száradt fadarabba volt.¹³⁰

A MNM tulajdonában lévő késő-császárkori bullák anyagukban, szerkezetükben, méretükben és viseletük módjában is rokon vonásokat mutatnak a közép-avar kori darabokkal (13. kép 7–13).¹³¹ Többségüket aranylemezből hajlították (kivéve a dunapentelei aranyozott bronz) (13. kép 8) és az ismeretlen magyarországi lelőhelyű bronz kapszulát (13. kép 13). Szerkezetükben a közös vonás az, hogy két, ill. három függesztőfüllel ellátottak, és hengeres testük végei zártak lehettek. Közülük háromban töltelékanyagot is találhatunk (Győr környéki, zámorei és a pozsareváci (sugoszláviai) bullák (13. kép 10, 11, 12). A római kori bullák mindegyikét jellemzi, hogy sérültek, kopottak, töredezetek – tehát tulajdonsaik hosszabb ideig viselhették őket.

Érdekes még megemlíteni egy intercisai áttört díszű, római kori, bulla alakú csüngőt is, amely vegyes össze-

14. kép. Bullák lelőhelyei:

1. Alattány; 2. Bóly; 3. Devínská Nová Ves (Dévénýújfalú), Csehszlovákia; 4. Gátér (Kun-Kisszállás); 4. Győr; 6. Holiare (Alsógellér), Csehszlovákia; 7. Igar; 8. Kajászó-Újmajor; 9. Kecel-Határdűlő; 10. Keszthely; 11. Nagyharsány; 12. Nagymágoes-Otomp; 13. Nové Zámky (Érsekújvár), Csehszlovákia; 14. Šturovo (Párkány), Csehszlovákia; 15. Szeged-Kundomb; 16. Tótipuszt-Ozora; 17. Želovce (Zsély), Csehszlovákia

Рис. 14. Распространение булл

Abb. 14. Fundorte von Bullen

tételű füzerekkel együtt került elő.¹³² Az áttört mívű díszítés tipológiailag hasonló fejlődést mutat, mint az avar kori bullák, hiszen az intercisai dísz már csak ékszerként viselték. Az avarokból is hozhatunk erre példát: a bullák viselete a közép-avar időszakon túl is fennmaradt; kisgyöngyös fülbevalókkal és dinnyemag alakú gyöngyökkel dúsított változatai is előkerülnek (pl. a Nové Zámky (Érsekújvár) 168. sír bullája (12. kép 12)). A késő-avarokban is jelen vannak, ékszerként viselték őket. Ezt bizonyítják a zalakomári bulladíszek,¹³³ amelyek nyakfüzérre voltak felfűzve.

Ez az ékszertípus az avarokhoz bizánci kapcsolataik révén juthattak el.

A Kárpát-medencében köznépi sírokban is előfordulnak – leginkább gyermek és női sírokban. Anyaguk a fejedelmi aranyakat kivéve bronz, ritkán ezüst. Ezek egyik legszebb példányának tekinthetjük a nagyharsányi temető szórványát. Egyedül ez a bulla van felszerelve zárókupakkal, amely arra utal, hogy tartottak benne valamit (12. kép 5). Alátámasztja ezt a gátéri és a győri darabokon kívül a bolyi 31. csecsemő sírlelet is, ahol a nyakfüzérre függő bronz kapszulában szintén faragott fadarabba volt; és ugyanez látható a Devínská Nová Ves (Dévénýújfalú) 834. sírjának leleténél is (12. kép 9, 18).

A megvizsgált bullák mindegyike töredékesen, sérülten került a napvilágra; főleg a végük töredezett, horpadt – valószínű tehát, hogy legtöbbje valami módon zárható volt.

Kárpát-medencei megjelenésük és viseleti elterjedésük a közép-avarkorban (ugyanúgy mint a lengőcsüngőjű fülbevalók esetében is láthattuk) az új fejedelmi központ, ill. az új avar birodalom kialakulásával hozható kapcsolatba (10., 14. kép).

Pásztor Adrien

¹²¹ Uo. VI. t. 9. a–f.

¹²² Čilinska, Z., i. m. LXIV. t. 380. sír.

¹²³ Marosi A. – Fettich N., i. m. VI. t. 1–35.

¹²⁴ Kovrig, I., i. m. V. t. 69. sír.

¹²⁵ Eisner, J., i. m. 85. kép, Čilinska, Z., i. m. LXI. t. 364. sír.

¹²⁶ Fülöp Gy., i. m. I. t. 2., Csallány G., i. m. LXVIII. t. Fót 3. sír. Tettamanti, S. Avar kori sírok Fótról. Stud. Com. 17/1985. 14. kép.

¹²⁷ Ross, E. M., i. m. 28.

¹²⁸ Uo. XXVI. t. 26.

¹²⁹ Börzsönyi A., i. m. 38–39.

¹³⁰ Kada E., i. m. 213.

¹³¹ MNM ltsz. 38.1897.21., Szöny; ltsz. 29.1906.5., Dunapentele, ltsz. 62.34.2. Szöny; ltsz. 100/1884.5. Pozsarevác; ltsz. 117.1885., Győr környéke; Tóth, E., Alba Regia 18 (1980) 93. 9. kép; ltsz. 78.1881. Zámor; ltsz. 54.34.124. ism. A gyűjtemény anyagára Tóth Endre hívta fel a figyelmem. Segítségét ezúton is köszönöm.

¹³² Alföldi, M. R., Barkóczi, L., Füz, J., Póczy, K., Radnóti, A., Salamon, A., Sági, K., Szilágyi, J., B. Vágó, E., Intercisa II. Geschichte der Stadt in der Römerzeit (Bp. 1957) LXXXI. t. 4.a–b.

¹³³ Szőke M. Béla szóbeli közlése.

Автор рассматривает два типичных среднеаварских украшения: серьги с конусообразной подвеской и буллы. Их появление в Карпатской котловине связано с появлением нового населения. Серьги с конусообразной подвеской могут быть разделены на пять типов. Их экземпляры из драгоценных металлов встречаются как в княжеских погребениях, так и в более богатых погребениях рядового населения. Они как правило сделаны из золота и их подвески из полудрагоценных камней или драгоценной жемчужины. Для рядового населения украшения изготовлялись из менее ценного материала. Данные серьги украшены довольно разнообразно: грануляцией, пояской на подвеске, шариками и т. д.

Как правило, серьги найдены в женских и детских погребениях (за исключением погр. 457 в Алатыне, погр. 85 в Голиаре, погр. 312 в Дьере).

Большинство украшений княжеских погребений (штампованные двойные диски с перегородчатым орнаментом, гривны, перстни с вставками камня, пластинчатые накладки, украшенные каменными вставками) встречаются в погребениях зажиточного слоя рядового населения. Украшения более бедных слоев рядового населения также довольно однообразны. Наиболее часто встречаются ожерелья. Из мелких бусин, и одновременно с появлением нового типа серег появляются ранние варианты бусин в форме дынного семечка.

Происхождение, обработка и орнамент серег с конусообразной подвеской могут быть связаны с Византией. Однако в погребениях рядового населения встречаются лишь подделки серег, их распространение в Карпатской

котловине совпадает с территорией, заселенной новым пришлым населением около 670 г. (Интересно отметить, что эти серьги очень редко встречаются в Дунайско-Тисской междуречии.)

Другим типичным украшением среднеаварского времени являются мелкие капсулы-реликварии, ношенные на гривне или ожерели. По конструкции они могут быть разделены на четыре типа. Данные типы выделены по способу прикрепления.

Буллы также имеют византийское происхождение. Главным доказательством этому служат экземпляры из Тотипуста-Озора и Игар, которые были прикреплены к гривне. Подобные буллы найдены и в погребениях рядового населения. (Бой, погр. 31, Кецел, погр. 20.)

Кроме булл в княжеских погребениях часто встречаются также украшения византийского происхождения: двухсоставные броши (Кецел, погр. 20, Желовце, погр. 380), пластинчатые поясные накладки (Девинска Нова Вес, погр. 834, Штурово, погр. 133, Желовце, погр. 364) и т. д. В более бедных погребениях рядового населения типичными украшениями являются бусы.

Ношение капсул очевидно связано с суевыми представлениями. Подобные капсулы известны уже в позднеимское время, они очень близки по размерам, конструкции и выделке. (Рис. 10/7—13.) Их распространение в среднеаварское время в Карпатской котловине (также как это мы видели в случае указанных серег) связано с формированием нового княжеского центра в этот период.

А. Пастор

BEITRÄGE ZUR FRAGE DER MITTELAWARENZEITLICHEN SCHMUCKE

Auszug

Es wurden zwei charakteristische Schmucktypen der mittleren Awarenzeit: die zylindrischen Ohrgehänge mit schwingendem Anhänger und die Bullen untersucht. Ihre Verbreitung im Karpatenbecken kann mit dem Erscheinen der neuen Bevölkerung in Zusammenhang gebracht werden. Die sog. Ohrgehänge mit schwingendem Anhänger lassen sich auf typologischer Grundlage in fünf Typen reihen. Ihre Edelmetallvarianten kommen sowohl in den fürstlichen als auch zum reicheren gemeinen Volk gehörenden Gräbern gleichfalls vor. Charakteristisch für sie ist, daß sie meist aus Gold erzeugt wurden und ihr Perlenanhänger ein Halbedelstein bzw. eine echte Perle ist. Das gemeine Volk ahmte die Tracht der Vornehmen in einfacherer Ausführung nach. Ihre Zierr motive zeigen ein mannigfaltiges Bild: Granulation, mit Ring versehene Zylinder, mit mehreren Perlen geschmückte Ohrgehänge usw.

Die Ohrgehänge kamen meistens aus Frauen- und Kindergräbern zum Vorschein (mit Ausnahme der Gräber von Alattyán 457., Holiare 85., Győr 312.).

Zahlreiche Stücke der Fürstentracht (gepreßtes Scheibenpaar mit Zelle, Halsring, Ring mit Zierstein, Blechbeschläge mit Ziersteineinlage) sind auch bei den reicheren Schichten des gemeinen Volkes vorzufinden. Auch die Tracht der unteren Schichten des gemeinen Volkes zeigt ein einheitliches Bild. Im allgemeinen waren die Halsketten verbreitet, die aus Griesperlen bestehen, jedoch erscheinen schon mit unseren Ohrgehängentypen auch die frühen Varianten der Melonenkernperlen.

Die Herkunft der zylindrischen Ohrgehänge weist angesichts ihrer Bearbeitung und ihres Musterschatzes nach Byzanz. In den Gräbern des gemeinen Volkes sind hingegen nur ihre von örtlichen Handwerkern gefertigten Nachahmungen sichtbar. Ihr Vorkommen im Karpatenbecken stimmt mit den Fundorten der um 670 sesshaft gewordenen neuen Bevölkerung überein (es sei bemerkt,

daß sie im Donau—Theiß-Zwischenstromland am seltensten vorkommen).

Ein anderer charakteristischer Schmuck der spätmittelawarenischen Periode ist die am Halsring bzw. an der Halskette getragene kleine Kapsel. Auf Grund ihrer Konstruktion können wir hier vier Typen unterscheiden. Diese Gruppierung steht mit ihrer Aufhängerweise in Zusammenhang.

Die Tracht der Bullen kann ebenfalls auf byzantinischen Ursprung zurückgeführt werden. Den wichtigsten Beweis hierfür bilden die Exemplare von Tótipusztá-Ozora bzw. Igar, die am Halsring getragen wurden. Ähnlich getragene Kapseln kamen auch aus Gräberfeldern des gemeinen Volkes zum Vorschein (Gräber von Boly 31., Kecel 20.).

Unter den Schmucken der fürstlichen Funde byzantinischen Ursprungs sind neben den Bullen in der Tracht des gemeinen Volkes auch die mit Broschpaaren verzierten Kleider (Gräber von Kecel 20., Želovec 380) und die blechverzierte Gürteltracht (Gräber von Devínska Nová Ves 834., Šturovo 133., Želovec 364) usw. häufig. In den Gräbern des gemeinen Volkes mit ärmerlichen Beigaben bilden die für die Periode charakteristischen Perlentypen die Begleitfunde.

In der Tracht der Kapseln können wir auf eine abergläubische Sitte schließen. Ähnliche Schmucke wurden schon in der Spätkaizerzeit getragen, die ihrer Konstruktion, Größe und Ausführung nach den mittelawarenzeitlichen Stücken nahestehen (Abb. 10, 7—13).

Ihre Verbreitung im Karpatenbecken kann in der mittleren Awarenzeit (ebenso wie wir es im Falle der zylindrischen Ohrgehänge mit schwingendem Anhänger gesehen haben) mit der Entstehung des neuen fürstlichen Zentrums in Verbindung gebracht werden.

A. Pásztor

ARTUR BETZ

1905—1985

A bécsi iskola utolsó régivágású képviselője távozott el Artur Betz halálával. Azt a szép hagyományt képviselte, amely nemcsak a bécsi egyetem intézetének nevében, hanem a Neki ajánlott Festschrift címében is kifejezésre jutott: a római történelem, archaeologia és epigrafika művelője volt, e három tudományág egyikétől sem határolta el magát, bár igazi területe az epigrafika és a hadtörténet volt. Ebben a témakörben mozgott disszertációja, Dalmatia provincia hadtörténete óta minden fontosabb közleménye; különös nyomatékkal kell emlétenünk az új feliratok példásan gyors közléseit, amelyekben tömören, és mint utólag sokszor kiderült, maradandóan tapintott rá a felirat által nyújtott új tanulságokra. Ha egyes kérdésekben mások tovább merészkedtek, gyakran bebizonyosodott, hogy az Ő óvatos, de annál szolidabb következtetéseihez kell visszatérnünk. Rendkívül aggályos, minden tekintetben igényes és szigorú kutató volt, és ilyen volt tanárnak is. A szemináriumában készült disszertációk sorozata beszédesen tanúskodik arról, hogy egy átgondolt kutatóprogram megvalósítását tűzte ki célul; ez a program a bécsi iskola egykori hatáskörében minden fontosabb, epigrafikai úton meg-

közelíthető témát felölelt. Megadatott Neki, hogy ezt a programot megvalósulni lássa: Noricum, Pannonia és Dalmatia helytartói, néhány hadtörténeti kérdés és az Austria Romana felirateorpusának előmunkálatai megjelentek, illetve hozzáférhetők.

Munkájában segítségére volt ma már anakroniztuskusnak ható, de megható kötődése a Monarchiához, nem mint államformához, hanem mint történeti-földrajzi fogalomhoz. Lépést tartott a magyar, a jugoszláv és a román kutatással, amellyel mindig jó kapcsolatokra törekedett. Mint a régi békeidők katonatiszt-gyermeke apja szolgálati helyének változásai szerint járt magyar, szász és román iskolákba; szívesen beszélt magyarul, sőt, elvárta, hogy Vele magyarul beszéljünk. Ilyen személyes okokból is sokat köszönhetünk Neki. Mindig segítőkész kolléga volt, aki intézetének könyvtárát, személyes kapcsolatait és kritikuss figyelmet egyformán szívesen bocsátta rendelkezésre.

Emlékét halálával és kegyelettel őrizzük.

Mócsy András

MITHAY SÁNDOR 70 ÉVES

1986. április 3-án 71. életévébe lép. A hazai archaeologia győtremlés és mozgalmas életpályát befutó személyiségeinek egyike, s munkássága még korántsem tekinthető lezártnak. Szerteágazó kutatásai mellett — tulajdonképpen — egy új múzeum (Helytörténeti Múzeum, Pápa) szakmai megalapozását is magáénak vallhatja.

1916. április 3-án született Nagyszébenben. 1919-től napjainkig győri lakos. Alapiskoláit is itt végezte. Lovas Elemér bencés középiskolai tanár oktatta római régészetre. Együtt végeztek terepbejárásokat. 1934-től a budapesti bölcsészkar hallgatója. Tanárai: Tompa Ferenc, Alföldi András, Fettich Nándor és Hillebrand Jenő. Tompával a füzesabonyi bronzkori telep ásatásán és a tiszakeszi rézkori temető feltárásán vett részt. Méri Istvánnal dolgozott együtt Füzesabonyban, Jánoshidán és a pomázi királynői palota kutatásán. Fettichtől a jánoshidai avar temető ásatásán tanult a legtöbbet. Negyedéves volt, amikor Radnóti Aladár őt bízta meg a ságvári római temető egy részének feltárásával.

Még egyetemi hallgató korában felkérte őt Győr városa, hogy a repülőtér építéskor előkerült avar temető-részletet mentse meg. Koraközépkori teleprészletet is feltárt a gázgyár mellett. Gallus Sándorral és Bottyán Árpáddal a koroneói Bábótán több történeti kor régészeti jelenségeit vizsgálták meg. 1940 novemberében doktorált Tompa Ferencnél. Disszertációjára (Bronzkori kultúrák Győr környékén, Győr 1941.) történő utalást minden — a témával foglalkozó — külföldi kolléga jegyzetapparátusában is felleljük. A doktori cím megszerzése után néhány nappal azonban négy és fél évig katona volt. A leszerelés után archaeológusi státust nem nyervén két győri középiskolában is tanított mint történelem tanár. Az Érsekújvárról áttelepülő Szőke Bélától — annak betegsége miatt — ő vette át a győri múzeum vezetését, amelynek 1947 szeptemberétől munkatársa. 1948-ban lebonyolította a múzeum költöztetését a Xantus

János Múzeum jelenlegi főépületébe. Dolgos hétköznapi pokkal múltól éveit 6 év kényszerű távollét szakította meg. Ezt az időszakot zárta le az 1960-ban alapított pápai múzeumba történő helyezése 1963. december

15-én. Itt dolgozott és tevékenykedik ma is, 1980 júniusától nyugdíjasként. A kezdet-kezdetén néprajzos, történész, művészettörténész és régész, valamint kiállítás-rendező, közművelődési szakember stb. egyszemélyben. Két ízben részesült a Szocialista Kultúráért kitüntetésben.

Munkásságát minden szempontból az jellemezte és jellemzi, hogy szerteágazó történelmi korszakokkal és műzeológusi feladatokkal birkózik. Archaeológusi tevékenységéből a legjelentősebbek: Neolitikum: Győr – pápai vám (közölve), Kúp-Egyes (MNM megbízásából végzett leletmentés, közli: Regenye Judit. Későbronzkor: Bakonyjákó-Malomoldal – és Disznóállás, közli: Jankovits Katalin), Ugod-Katonavágás (készülőben). HC-HD: Vaszar-Pöröserdő és Lovászpataon-Kishalom (közölve). Kelta: Borsosgyőr (közölve). Vinár-Cseralja (közlésre átadva Salamon Ágnesnek) korai germán temető-részlet. Árpád- és későközépkor: Ugod vára (kézirát előkészületben), Győr-Gabona téri temető (megjelenés előtt), Pápa vára (kézirát előkészületben). Részt vett a Magyarország Régészeti Topográfiája 4. kötete terep- és

műhelymunkálataiban. Ismeretlen Esterházy Károly és Ferenc leveleket publikált, foglalkozik a pápai vár és városház építéstörténetével. Munkásságát végig jellemzi, hogy lelkesen népszerűsítette a szaktudomány eredményeit. 1956-ban jelent meg kis füzet (pedagógusoknak szánva) a győri járás régészeti lelőhelyeiről. A pápai múzeumban két alkalommal rendezett új állandó kiállítást. Éveken keresztül az országos múzeumokból kért anyagot, hogy a szűkebb környéken élők is megismerhessék a nagy múzeumok gyűjteményeit. Kutatási és széles tevékenységi területe követendő példa. Töretlen humora mellett kimeríthetetlennek látszó munkabírása miatt is kell tisztelnünk. Munkásságának eredményeit – így közöletlen ásatásait is – mindenkor szívesen adta és adja át kollégáinak feldolgozásra, azoknak, akikről úgy vélte, nála szakavatottabban nyúlnak a témához. Mint jelenlegi munkatársa – a szakmabeliek nevében is – erőtt, egészséget kívánok neki további tervei megvalósításához.

Ilon Gábor

AZ EGYPTOLÓGUSOK NEMZETKÖZI SZÖVETSÉGÉNEK IV. KONGRESSZUSA MÜNCHENBEN, 1985-BEN

Az International Association of Egyptologists (IAE) kiválása a Nemzetközi Orientalista Kongresszus keretéből az egyiptológiai kongresszusok önállóságát jelentette. Az 1976. évi első, kairói találkozót a három évenkénti időköznek megfelelően 1979-ben a grenoble-i, majd 1982-ben torontói kongresszus követte. A résztvevők és az előadások szempontjából is legjelentősebbnek az egy hétig tartó németországi tudományos találkozó bizonyult. 600 résztvevő, 300 előadás, magas színvonalú hozzászólások, viták mellett kiállítások és bizottsági ülések tették változatossá a kongresszust. Az IAE Magyar Nemzeti Bizottsága tevőlegesen kapcsolódott be az előkészítő munkálatokba, mert az IAE vezetőségi és múzeumi bizottságának a megalakulástól kezdve magyar tagja is volt.

A résztvevők és az előadások nagy száma az eddigieknél több szekció bevonását tette szükségessé. A régészeti (új ásatási kutatások), a nyelvészeti, vallástörténeti, antropológiai, művészettörténeti, kerámiai, történeti, múzeumi (gyűjteményi), görög-római kori, meroei, koptológiai mellett az új kutatási iránynak megfelelően külön szekciót kapott a számítógépes kutatás is. Nagyszámú – önköltséges – magyar delegáció vett részt a kongresszuson és tartott előadásokat különböző szekciókban. A Magyar Nemzeti Bizottság vezetősége, Kákossy László titkár, Wessetzky Vilmos elnök, Varga Edith múzeumi munkaközösségi vezető mellett eredményesen mutatkozott be a fiatalabb tagság is. Előadásai egyhangú vélemény szerint komoly figyelmet keltettek.

A Magyar Nemzeti Bizottság elnökének az IAE elnökségével való tárgyalása a Magyar Tudományos Akadémia II. Osztálya részéről feltett kérdése alapján egy esetleg Budapesten tartandó egyiptológiai kongresszusra is vonatkozott. A következő, 1988. évre Torinót vették számításba, így az 1991. évre látszott biztosítottnak egy budapesti egyiptológiai találkozó. A záró ülésen azonban Egyiptom képviselője egy korábbi kérésre hivatkozva Kairót kérte és kapta meg a következő kongresszus helyéül. Ezek szerint csak 1988-ban Kairóban döntenek a továbbiakról. A Magyar Nemzeti Bizottság szomorú kötelességnek tett eleget két tagjának, Castiglione Lászlónak és Fóti Lászlónak váratlan és tragikus halálhíre, a magyar tudományos régészeti kutatást ért nagy veszteség közlésével. Az új tagként javasolt fiatal kutatók többsége már kongresszusi előadása alapján is elnyerte az IAE bizalmát. A Magyar Nemzeti Bizottság, a magyar egyiptológiai kutatás eredményeinek elismerése tette

lehetővé azt a döntést is, hogy a tagsági díjat saját hatáskörén belül szabhatja meg és használhatja fel. Az IAE keretében, a volt elnök, J. Leclant professzor, akadémikus kezdeményezésére nemzetközi, Schiff Giorgini nevét viselő pályadíjat hirdettek és az első négy között Török László is e kitüntetésben részesült meroei kutatásai elismeréseként.

Joggal sikeresnek volt mondható minden magyar előadás és az azokra irányuló figyelem. Kákossy Lászlónak, az első magyar tudományos egyiptomi ásatás vezetőjének (a század eleji magyar egyiptomi ásatás tudományos vezetője Smoleński, lengyel volt, az 1964. évi ásatás pedig Núbiában volt) beszámolója: „Ungarische Grabungen in Theben” nagy érdeklődést vonzott. Varga Edith egy új szekcióban (ikonográfia) művészet- és vallástörténeti szempontból egyaránt ritka, értékes anyagot vizsgált „Le rôle du belier parmi les offrandes des temples au Nouvel Empire” címen, ami több helyeslő hozzászólást vont maga után. Wessetzky Vilmos „Tier, Bild, Gott. Über die Affen des Thot” előadása a bécsi Kunsthistorisches Museum egy feliratos grafitójának, ill. egy pannoni lelet Thot ábrázolása alapján az istenábrázolás problematikáját és nehéz megközelítését tárgyalta. Ugyancsak a vallástörténeti szekcióban Fábian Zoltán „Heart chapters in the context of the Book of the Dead” előadása a halotti szövegek tartalmi összefüggéséről új szempontokat vetett fel. A múzeumi szekció számára készült Vanek Zsuzsanna ugyancsak érdeklődéssel kísért előadása a Déri Múzeum egyiptomi gyűjteményéről: „Egyptian collection of Debrecen in Hungary.” (Távollétében Serdült József olvasta fel, aki részt vett a számítógépes szekció munkájában is.) A Görög-római szekcióban két, érdeklődést és hozzászólásokat kiváltó magyar előadás hangzott el Hubai Péter, ill. Győry Hedvig részéről. Hubai „Survival eines Osirisfestes” c. előadása a Sarapis probléma új megvilágításával keltett feltűnést, és ugyancsak tetszést aratott Győry Hedvig „Horos – Darstellungen auf Terrakotten” előadása, amely a Szépművészeti Múzeum terrakotta gyűjteményének egyes darabjait és azok problematikáját ismertette. Mindkét előadás kiegészítette a hasonló témával foglalkozó szakemberek, mint G. Hölbl, ill. Tran Tam Tinh dolgozatát, akik ezt helyeslően ismerték el felszólalásukban. (Utóbbi kutató a kongresszus előtt tanulóúton a Szépművészeti Múzeum Antik Osztályán.) A kongresszus sikeresen szolgálta a nemzetközi tudományos kapcsolatok megerősítését.

Wessetzky Vilmos

JUBILEUMI KONFERENCIA SZENT METHOD HALÁLÁNAK 1100. ÉVFORDULÓJÁN. NYITRA—BŘECLAV 1985.

Ebben az évben egymás után, sőt néha egymással párhuzamosan kerültek megrendezésre tudományos konferenciák- emlékülések azokban az országokban, melyek ősi lakosságát érintette Method és testvére Kirill (Konstantin) térítő tevékenysége.¹ Ezek az ülésszakok lehetőséget adtak a IX–X. század kultúrtörténeti kérdései egész sorának vizsgálatára, megvitatására. Nyitrán az UNESCO védnöksége alatt és annak anyagi segítségével folyt le a jubileumi konferencia, amely Břeclavban, illetve annak közelében, a feltárás alatt álló Mikulčice lelőhelyen folytatódott. A csehszlovákiai szakembereken kívül még kilenc európai országból vettek részt kutatók az emlékülésen, melyen több mint negyven tudományos előadás hangzott el. Az előadásokat vita nem követte. Viszonylag nagy számban vettek részt régészek is az ülésszak munkálataiban és a záróelőadás tulajdonképpen a mikulčicei erődtített település ásatási eredményeinek bemutatását jelentette (Z. Klanica részéről). Ez, eredeti nevén nem ismeretes, hatalmas méretű, morva központ volt a IX. században, melynek helyben antik, sőt bronzkori települési előzményei is vannak. A X. század derekán lakosai elhagyták. A kiállításon kívül tizenkét templom, egy palota stb. konzervált fundamentumai is megtekinthetők. A központi sáncváron kívül egy IX. századi, annak második feléből származó pogány szentélyt is feltártak itt.

A konferencia régész előadásai a következők voltak: B. Chropovský akadémikus (Nyitra): A szláv régészet jelentősége a csehszlovák államiság és a szlávok kultúrája megvilágításában; J. Herrmann akadémikus (Berlin, NDK): A magyormorvavarszági korai városmagvak európai összefüggésekben; Zs. Vizsarovna (Szófia): Szlávok és bulgárok a Dunától délre a VI–XI. században;

Erdélyi I. (Budapest): A szláv régészeti kutatások újabb eredményei Magyarországon; B. Babić (Prilep): Régészeti vázlat a makedóniai szlávok specifikus kulturális és politikai körülményeiről a VIII. század második felétől a X. század elejéig; H.-J. Brachmann (Berlin, NDK): A kötőanyag nélküli falrakási technika eredetéről a nyugati szlávoknál; K. Benda (Prága): A nagyszentmiklósi aranykincs korszakának közép-ázsiai díszítő és formai elemei; J. Vinjatova (Brünn): A Pohansko-i, nem agrár jellegű település. Régészeti kérdéseket még több más előadás is érintett, így pl. J. Knebelé (Bautzen), aki a régi szláv *minc* törzs területét vizsgálta helynévi adatok (a Bajor Geográfus harmine civitasa) és régészeti emlékek összefüggéseiben (németül, szorb nyelvű bevezetéssel). Több történeti előadás is elhangzott, amely érdeklődésre tarthat számot magyar részről, így pl. P. Ratkošć (Pozsony), aki az 907. évi pozsonyi esetről értékelte, bevonva a pontos év és hely meghatározásának vitatott kérdéseit, vagy Z. Vaňá (Prága), aki a szláv ősvallás struktúráját elemezte. Egyes előadások a korai szlovák–magyar érintkezés és kapcsolat kérdéseit feszegették területi-szervezeti, illetve nyelvi szempontból (O. R. Halaga és S. Ondruš).

A konferencia nagy érdeklődés mellett folyt le. A tudományos program része volt a nyitrai régészeti-kultúrtörténeti kiállítás szervezett megtekintése.

Nagyjából egy időben zajlott le Regensburgban az analóg tárgyú ülésszak, ami nem tette lehetővé osztrák kutatók részvételét a nyitrai konferencián. Method emlékülést ezután Szófiában rendeztek és összefoglaló ülésre kerül sor Magyarországon is.

Erdélyi István

BESZÁMOLÓ A MAGYAR RÉGÉSZETI ÉS MŰVÉSZETTÖRTÉNETI TÁRSULAT 1985. ÉVI TEVÉKENYSÉGÉRŐL

1985 csendes, azaz: különös esemény nélküli év volt a társulat életében. Ami természetesen nem azt jelenti, hogy programszegény tizenkét hónap van mögöttünk, hiszen elég arra gondolni, hogy talán még egyszer sem volt annyi külföldi előadónk mint éppen az elmúlt évben. És e ténynél érdemes egy kicsit elidőznünk. Ősszel Clemens Eibner heidelbergi professzor Gold und Silber und wertvolle Metallarbeiten bei den Kelten im Licht der antiken Autoren címmel tartott előadást, majd a bécsi Manfred Kandler professzor a carnuntumi, a ljubljanai Ljudmilla Plesničar-Gec az emonai újabb ásatások eredményeit ismertette. Nagy érdeklődést keltett Elene Lattanzinak Calabria régészeti főfelügyelőjének a riacei bronzszobrokról szóló előadása is.

A felsorolásból érzékelhető, hogy jórészt antik témájú előadásokat hallhatunk. Az időbeli beszűkülés annak eredménye, hogy a szervezésnél objektíve adott lehetőségekkel élhet csak a társulat, hiszen saját meghívási kerettel gyakorlatilag nem rendelkezik. Azaz: más intézmények vendégeinek biztosítunk bemutatkozási lehetőséget. Olykor az azonos profilú társintézmények (MTA Régészeti Intézet, Magyar Nemzeti Múzeum, Szépművészeti Múzeum, Budapesti Történeti Múzeum) megkeresése nyomán. A jövőben is szeretnénk – bizonyos határig – eleget tenni az ilyen irányú kéréseknek, hiszen a nemzetközi kutatás jeles képviselőinek fellépésé-

ből minden társulati tag profitálhat. Talán egy kicsit jobban kell arra ügyelni, hogy az ad hoc jellegű tematikai kínálatból nemcsak térben, hanem időben is szélesebb skálán mozogjanak a nálunk elhangzó előadások. És természetesen örülnénk annak is, ha olykor ismét szerepelne külföldi művészettörténész is a társulatlban.

A beszámolási időszak jelentősebb momentumait sorra véve, legegyszerűbben az 1985. február 26-án megtartott közgyűlésre kell utalnunk. A Kárpát-medence népeinek olykor viharos történetét, s etnikai feszültségektől nem mentes jelenét ismerve akár szimbolikus jelentőségűnek is felfogható, hogy a magyarországi honfoglaláskori kutatások másfél százados jubileumáról körünkben hangzott el a megemlékezés. László Gyula: 150 éves honfoglaláskorunk régészete – A Bene-pusztai lelet címmel tartott előadást. Főtitkári előterjesztésre – a vezetőség és a választmány előzetes egyetértésével – a közgyűlés megszavazta a tagdíjfizetés új rendjét: a rendes tagok évi tagdíja 100 forint, a nyugdíjasok és az egyetemi hallgatók kivételével. Majd egy évvel ezelőtt a társulat anyagi bázisát potenciálisan emelő javaslat megszavazását köszöntem meg, most ennek megvalósulását, különösen a nyugdíjas kollégák önkéntes támogatását. Az elmúlt évben a közgyűlés a Rómer Flóris érmet Nagy Tibornak (javaslattevő: Fitz Jenő), az Ipolyi Arnold érmet Rózsa Györgynek (javaslattevő: Vayer Lajos), a Kuzsinszky Bálint érmet Kovalovszki Júliának (javaslattevő: László Gyula), a Pasteiner Gyula érmet Szabó Júliának (javaslattevő: Zádor Anna) ítélte oda. Új tiszteleti tagjaink lettek: Mozsolics Amália és Vayer Lajos.

Mondhatni a már évtizedek óta megszokott nagy érdeklődés kísérte a tavaszi ásatási beszámolót, ahol 1984 fontosabb kutatási eredményeiről hangzottak el

¹A konferencia idején jelent meg az NDK-ban P. Dinekow bolgár történész könyve német fordításban: Method, ein bedeutender Slawenlehrer. Berlin 1985.

ismertetések. A Társulat így változatlanul új tudományos eredmények első közreadásához teremt platformot, s legfeljebb sajnálhatjuk, hogy kevesen élnek azzal a lehetőséggel, hogy előadásukat az Archaeologiai Értesítőnek közlésre adják. Ugyanis a társulat vezetősége és a folyóirat szerkesztősége között korábban létrejött megállapodás szerint az Archaeologiai Értesítő örömmel biztosítana helyet az arra érdemes — olykor előzetes — forrásközléseknek.

Június 13–15 között tartottuk meg 1985. évi vándorgyűlésünket Székesfehérvárott. A tudományos program négy vezérfonal körül bontakozott ki. A plenáris ülés témája Székesfehérvár középkori és művészeti emlékei összefoglaló címet kapta, amelynek keretében Kralovánszky Alán, Siklósi Gyula, Kovács Péter és Dobrovits Dorottya tartott előadást. A „Régészeti kutatások Fejér megyében” tematikájú szekcióülésen F. Petres Éva, B. Horváth Jolán, G. Nándorfi Gabriella és Fülöp Gyula számolt be legfrissebb szakmai eredményeiről. Nagy Ildikó, Kovács Péter, Kovalovszky Márta tartott előadást a művészettörténeti szekció „A magyar szobrászat jelene” témakörében. Végül, az újra több mint negyedszázada folyó gorsiumi kutatásokról, amelyet a résztvevők kirándulás keretében meglátogattak, Fitz Jenő, Bánki Zsuzsanna, Barkóczy László adott áttekintést. Akik részt vettek az emlékeztető 1966. évi és a tavalyi székesfehérvári vándorgyűlésen is, elsősorban azok tudták igazán érzékelni azt a látványos fejlődést, amely a Fejér megyei múzeumok gyűjteménygyarapítását, a romterületek feltárását és helyreállítását fémjelzi.

Az MTA Művészettörténeti Bizottsága és a Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat közös rendezésében tartottak beszámolót a Washingtoni XXIV. Nemzetközi Művészettörténeti Kongresszuson részt venni kívánó hazai szakemberek. A rendezvény a magyar részvétel előkészítésének egyik lépcsőfoka volt, s egyben rendkívül hasznos szakmai keresztmetszet a hazai művészettörténeti kutatások egy kis szegmentumáról.

Kralovánszky Alán szakvezetésével novemberben tekintettük meg a Magyar Nemzeti Múzeumban „Az Árpád-házi uralkodók jelvényei és ereklyéi” c. kiállítást, örömdetesen nagyszámú résztvevővel. Nagyobb rendez-

vényeink sorát a „A későavar kronológia kérdései és a 9. századi avarok” című tudományos ülészek zárták. Az öt előadást és öt korreferátumot rendkívül sokoldalú polemizálás kísérte Bóna István, ill. Tomka Péter szakmai vitavezetésével.

Mindezek mellett még 3 felolvasóülés került megrendezésre a Kossuth Klubban. Az év folyamán összesen 28 régészeti és 17 művészettörténeti előadás hangzott el.

A minden tekintetben gazdag, változatos program lexikális teljességre nem törekvő felidézése után néhány szárazabb adat működésünk további jellemzőjeként. A társulat vezetősége, ill. válaszmánya két-két alkalommal tartott ülést a beszámolási időszakban. A szervezet taglétszáma 486-ról 508-ra nőtt 1985-ben. Ez évben is fájdalommal kellett búcsút venni több kollégánktól, köztük nemzetközi hírvé szakemberektől. Elhunyt: Détári Angéla, Lányi Antalné, Zolnay László, Kartschmaroff Loránd. Az év elején lefolytatott akadémiai revízió egyetlen kifogásolt pontja a tagdíjak bizonyos fokú rendezetlensége volt. Amint arra már utaltunk, ennek nyomán a tagdíjafizetés új rendjét fogadta el a közgyűlés.

A Társulat elnöke és főtárgya látogatást tett felügyeleti hatóságunk illetékes vezetőinél, nevezetesen a Filozófiai és Történettudományok Osztálya akkori elnökénél, Berend T. Ivánnál és a Társadalomtudományi Főosztály új vezetőjénél, Mucsi Ferencnél. Ismertettük tevékenységünk jellegét, eredményeinket és pénzügyi jellegű gondjainkat. Mindketten messzemenő támogatásukról biztosítottak, amely várhatóan elsősorban erkölcsi és kevésbé anyagi téren érvényesül majd. A rend kedvéért: a múlt évben kért póthitelt a fenntartó szerv biztosította részünkre, beleértve tájékoztató kiadványunk létrehozásához szükséges bázist. Ez utóbbi a tervezettől eltérően csak 1986-ban jut el először tagtársainkhoz.

Mindezek után talán nem indokolatlan úgy zárni beszámolóinkat amint kezdtük: 1985 csendes, azaz: különös esemény nélküli év volt a társulat életében. De talán azt is hozzátehetjük: tevékenységünk szakmai színvonalát tekintve, legalább ilyen kívánhatunk magunknak 1986-ra is.

Kovács Tibor

A MAGYAR RÉGÉSZETI ÉS MŰVÉSZETTÖRTÉNETI TÁRSULAT RÉGÉSZETI TEVÉKENYSÉGE AZ 1985. ÉVBEN

A Társulat 1985. évi közgyűlésén a magyar honfoglalás kori kutatás jeles évfordulójára utaló ünnepi előadás hangzott el. A szokásos tavaszi ásatási beszámoló a feltárások gazdag választékával ismerkedhettünk meg. A havi felolvasó ülésekre két alkalommal szerveztünk régészeti témájú előadást, s mindkettőt külföldi vendég tartotta.

A vándorgyűlés résztvevői Fejér megyét látogattak meg. A székesfehérvári együttes ülésen a város középkori és művészeti emlékeit bemutató négy előadásra került sor, majd a régészeti részleg keretében a késő bronzkor, kora vaskor, valamint az avar kor kutatásának általános kérdéseit, ill. a megye területén végzett két római kori ásatás eredményeit ismertették. Mindehhez gazdag kirándulási program csatlakozott: a látogatók műemléki sétát tettek Székesfehérvár belvárosában, majd a Pákozd–Sukoró–Kápolnásnyék útvonalon a Velencei-tó környékét tekintették meg. Délután Dunaújváros volt az úticél, ahol a múzeum állandó kiállítását járták végig.

Különleges eseményt jelentett „Az Árpád-házi uralkodók jelvényei és ereklyéi” című kiállítás közös megtekintése a Magyar Nemzeti Múzeumban Kralovánszky Alán vezetésével.

Az év végén sorra került tudományos ülésszak a Kárpát-medence régészetének egyik vitatott késő népvándorlás kori kérdéses csoportját tekintette át.

Közgyűlés:

Február 26. László Gyula, 150 éves honfoglalásunk régésze — A Bene-pusztai lelet és Jankovich Miklós emlékezete

Havi felolvasó ülések:

Szeptember 17. Elena Lattanzi (Reggio Calabria), Le statue bronze da Riace dalla scoperta all'esposizione museografica

Október 10. Clemens Eibner (Heidelberg), Gold und Silber und wertvolle Metallarbeiten bei den Kelten im Licht der antiken Autoren

Október 14. Ljudmila Plesničar-Gec (Ljubljana), Recent excavations in Roman Emona
Manfred Kandler (Bécs), Neuere Ausgrabungen in Carnuntum

Szakosztályülések:

Április 12. Beszámoló az 1984. év fontosabb ásatásairól.
Dobosi Viola: Neolitik kutatások a Duna-kanyarban
Patay Pál: A tiszalúc—sarkadi rézkori telep

Medgyes Magdolna: Topográfiai kutatások Savaria nyugati városrészében
 Gömöri János: Újabb topográfiai kutatások Scarhantiában
 Bárdos Edith: A zamárdi avar temető
 Lőrinczy Gábor: Szegvár-Oromdűlői avar temető
 Kovács László: A tiszalúc—sarkadi 11. századi temető
 Lászlai Judit: A balfi középkori templom
 Gerő Győző: Eger, Valide fürdő

Tudományos ülésszak:

December 11. A későavar kronológia kérdései és a 9. századi avarok
 Szőke M. Béla: A Kárpát-medence 9. századi leleteinek keltezési nehézségei
 Tomka Péter: 9. századi kronológiai problémák a nyugati peremterületeken
 Cs. Sós Ágnes: A 9. századi avar települések kérdése a Zala-völgyben
 Trugly Sándor: Későavar kronológiai problémák a Komárom - Hajógyári temetőben

Vékony Gábor: A Kárpát-medencén kívüli griffesindás leletek.
 Felkért hozzászólók: K. Éry Kinga, Fülöp Gyula, Kiss Gábor, Költő László és Szentpétery József
 Székesfehérvári vándorgyűlés június 13–15.
 Plenáris ülés. Székesfehérvár középkori és művészeti emlékei
 Kralovánszky Alán: A Székesfehérvári királyi bazilika rendeltetésének és építéstörténetének kapcsolata
 Siklósi Gyula: Székesfehérvár középkori és török kori topográfiájának néhány kérdése
 Kovács Péter: Székesfehérvár középkori városképe és a karlsruhei rajzok
 Dobrovits Dorottya: A székesfehérvári késő román ablakesoport típusának megjelenése a Dürernek attribuált Narrenschiff ábrázolásain
 A régészeti szekció előadásai
 F. Petres Éva: Késő bronzkori, kora vaskori védőfegyverek
 B. Horváth Jolán: Ásatások Intercisa vicusában
 G. Nádorfi Gabriella: Késő római temető Csákváron
 Fülöp Gyula: Az avarkor kutatása Fejér megyében

Kovács László

J. Řihovský, Lovčický. Jungbronzezeitliche Siedlung in Mähren. Materialien zur Allgemeinen und Vergleichenden Archäologie. Band 15. 44 oldal, 16 ábra. München 1982. Verlag C. H. Beck.

A Német Régészeti Intézetnek, a főleg az Európán kívüli földrészek régészeti emlékeit kutató bonni intézményének, a Kommission für Allgemeine und Vergleichende Archäologie-nek egyik kiadványsorozatában kapott helyet ez a munka. Cseh nyelvű szövege a Památky archeologické 73, 1982. számában jelent meg, a német kiadvány ennek fordítása.

A Lovčický-i település legnagyobb része a közép-európai urnamezős kultúra emlékei közé tartozik. 1962–71 között végzett ott a szerző jelentős méretű feltárást. Tanulmányában ennek az ásatásnak legfontosabb eredményeiről ad tájékoztatást.

A településjelenségek a töleséres szájú edények, az aunjetitzi és az urnamezős kultúrához tartoznak. Napvilágra került itt az aunjetitzi kultúra hat csontvázak temetkezése is. A kiásott gödrök mintegy 90%-a az urnamezős kultúra hagyatéka volt. Ennek a kultúrának településéhez sorolhatók a feltárt cölöpház maradványok is. Összesen 48 ház alapja volt rekonstruálható a cölöplyukak alapján.

Az előkerült későbronzkori leletanyag az urnamezős kultúra egész korszakából származik. Ebből két táblán mutatja be a szerző a legjellegzetesebb kerámia, agancs, csont és bronztárgy képt. A leletek többsége a Velatice-Očkov fázishoz tartozik.

A munka részletesen leírja a feltárt cölöpházak formáját, s ezeket rekonstrukciós rajzokon mutatja be. Ismerteti a falak építési módját, szerkezetét, a háztetők formáját, s ezeket kitűnő rekonstrukciós rajzokon szemlélteti. Tárgyalja a település gazdasági viszonyait, az állatesontanyag vizsgálati eredményeit, az élelemtartó gödrök, edények, valamint az őrlőkövek alapján. Kitér a kézművesség, azaz a kerámia, textilkészítés, csont, agancseszközök gyártásának, s a házépítés kérdéseire is.

A település lakóinak társadalmi viszonyaira vonatkozóan a szerző megállapítja, hogy a házak 80%-a kisméretű, egy helyiséges volt, tehát kis családok lakhatták azokat. A település ÉK-i szélén feltárt, egy csoportot alkotó nagy házak alapján nagycsaládok létére is következtet.

A kultusznak kevés tárgyi emléke maradt fenn: plasztikus díszű agyagfaltapasztások, tűzikutyák és 10 gödörből előkerült szórványos emberi csontok. A település lakóinak temetőjét nem sikerült megtalálni, mindössze két urnasír került elő a telep szélénél.

A munka összességében teljes áttekintést ad a közép-európai urnamezős kultúra népének településformájáról, a település szerkezetéről, lakóinak gazdasági, társadalmi viszonyairól. Igazán kitűnő, tömör, módszertanilag is értékes feldolgozása egy nagy ásatás eredményeinek, s éppen ezért külön is üdvözlendő, hogy német fordításban szélesebb nemzetközi nyilvánosságot kapott.

Kemeneczei Tibor

V. Furmanek, Die Anhänger in der Slowakei. Prähistorische Bronzefunde, Abteilung XI, Band 3. 61 oldal, 45 tábla. München 1980. C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung.

A kárpát-medencei bronzkori népesoportok kedvelt ékszerei voltak a különböző formájú, típusú csüngők. Különösen a korai és középsőbronzkori, s későbronzkori eleji temető-, raktárleletekben fordulnak elő nagy számban, s így fontos szerepet játszanak azok korának megállapításánál. A szlovákiai bronz csüngőket feldolgozó kötet így olyan forrásanyagot tartalmaz, amely a bronzkori kronológia számára is értékes adatokat szolgáltat. Emellett a közölt tárgyak az őskori hitvilág, művészet, viselet megismeréséhez is segítséget nyújthatnak.

A kötetben, a Prähistorische Bronzefunde sorozat felépítésének megfelelően, a bevezetés tartalmazza a tárgyalt tárgytípusra vonatkozó szakirodalom áttekintését. Ezen túlmenően itt kapott helyet a szlovákiai bronzkor kronológiájának vázlata. Ebben a magyar kutatók állásfoglalásai is szerepelnek. Az elmondottakat szemléletes kronológiai táblázat összegezi.

Az egyes csüngőtípusokat a munka kronológiai és tipológiai sorrendben ismerteti. A tárgyak adatai közül azonban sajnos hiányoznak a méretek, amelyeket a táblákon feltüntetett méretarány sem pótolhat. A többi rendelkezésre álló adatot megtaláljuk az egyes darabok ismertetésénél. Tárgyleírás helyett itt csak tárgymegnevezés van, s ez néhány kivételtől eltekintve elegendő. A néhány kivételt az jelenti, amikor a rajzok alapján nem állapítható meg, hogy öntött, vagy lemezből készült-e az adott csüngő.

A megadott kormeghatározások nagy többsége meg egyezik az újabb magyar szakirodalomban is szereplő megállapításokkal. Vitatkozni kell azonban a tiboldarócái raktárlelet keltezésével. Ez a lelet nem származhat a Hallstatt A, periódusnak megfelelő idősebb urnamezőskorból, annál idősebb korú. Benne olyan tárgytípusok vannak, amelyek jellegzetes emlékei a későpilinyi kultúra, azaz a Reinecke BD periódus fémművességének.

Nem egyértelműen bizonyítják a tölesér alakú csüngők a pilinyi és felsőszőcsi kultúrák temetőinek keltezését az idősebb halomsíros korra, azaz a Reinecke BB periódusra. Ennek a tölesércsüngő típusnak fiatalabb változatai fordulnak elő ezekben a temetőkben, míg az idősebb formái Észak-Magyarországon, Közép-Szlovákiában a bodrogszerdahelyi, későfüzesabonyi típusú leletekhez kapcsolhatók. A felsőszőcsi kultúra kezdete ugyan bizonyíthatóan visszanyúlik a Reinecke BB periódus idejére, de a pilinyi kultúra akkori kezdetét a tölesércsüngők formai elemzése sem bizonyítja.

A szerző igen helyesen arra törekedett, hogy az egyes csüngőformákat a különböző kultúrák fémművességének termékei közé besorolja. A tuskés-korongos csüngők esetében azok többségét a késővathyai és korai halomsíros kultúrák bronzipara hagyatékának határozza meg. A korai halomsíros kultúrához kapcsolja a Dél-szlovákiai dolný-peteri (Szentpéter) temetőt is, amelyet pedig az újabb magyar szakirodalomban a későmagyarádi kultúra

jellemző lelőhelyeként is említettek. Ebben a kérdésben nyilvánvalóan a szerzőnek van igaza.

A szív és félhold formájú csüngők között felsorolt Vinicky-i (Szőlőske) depotleletben levő darabnak a magyarországi Reinecke BD — Hallstatt A₁ korú leletekben több párhuzama van. Nem egészen érthető, hogy miért nem tárgyalja a kötet az áttört testű félhold alakú és a lemezből készült tölesérescsüngőket, noha azok szlovákiai leletekből is ismertek. A kötetben a leletegyüttesek rajzain a dedinkai (Fajkiúrt) sírleletből is szerepel két-két ilyen tárgy. A magyarországi múzeumokban levő csüngők adatai egy-két esetben hiányosak (leltári szám, irodalom).

A típustáblák jó áttekintést adnak azokról a leletegyüttesekről, amelyek csüngőket tartalmaznak.

V. Furnanek munkája nem csak a feldolgozott tárgycsoport, hanem általában a kárpát-medencei bronzkori leletanyag és a rávonatkozó irodalom elmélyült ismeretéről tanúskodik. Ezért nem csak az egyes csüngőformák keltezésére, elterjedésére szolgált értékes adatokat, hanem általában a kárpát-medencei bronzkor kutatásához is hasznosan járult hozzá.

Kemenzei Tibor

W. Hoepfner, Das Hierothesion des Königs Mithridates I. Kallinikos von Kommagene nach den Ausgrabungen von 1963 bis 1967. *Arsameia am Nymphaios* II. kötet. (Istanbuler Forschungen 33.) Verlag Ernst Wasmuth, Tübingen 1983. 96 oldal, 42 szövegközi ábra, 40 tábla, 6 alaprajz.

A délkelet-kisázsiai Kommagéné hellénisztikus korának legnevezetesebb emléke a Nemrud Dağ csúcsán emelkedő kolosszális szoborcsoport. Az impozáns együttes a helyi uralkodókultusz dokumentuma, melynek történeti jelentősége mindmáig vita tárgya. A problémakör tisztázásához nagy mértékben hozzájárult F. K. Dörner felfedezése: 1951-ben rábukkant a Nymphaios melletti Arsameia hierothésionjára, amely egyike volt a kommagénéi uralkodókultusz három központi szentélyének. (Az 1953–1956 között elvégzett ásatások eredményeit az Istanbuler Forschungen 23. kötet tartalmazza.)

A további feltáró munkában fontos szerepet vállalt W. Hoepfner, a német „Bauforschung” egyik legnevesebb második világháború utáni szakembere. Neki köszönhetjük ezt a kitűnő publikációt, amely nem csupán Kommagéné, hanem az egész hellénisztikus világ szemszögéből nézve értékes és tanulságos.

A Nymphaios melletti Arsameia története az i. e. III. században kezdődik, s valószínű az a feltevés, hogy a legkorábbi építkezések a helyi dinasztia alapítójának, Arsamésnek a nevéhez fűződnek. (A feltárt kerámialeletek alapján kizárható, hogy a kora hellénisztikus település, melynek épületei a későbbi nagy vállalkozások miatt eltűntek, „köznépi” jellegű lett volna.)

A késő hellénisztikus feliratok egyértelmű tanúsága szerint akkor az Eski Kale helyi fennsíkja hierothésion, azaz temetkező- és kultushely volt. I. Mithridatész Kallinikos i. e. 80 körül itt építtette fel síremlékét, amelyhez egyúttal uralkodókultusz is kapcsolódott. Az istenkirályság eszméjén alapuló új vallást azonban nem ő, hanem utóda, I. Antiochos vezette be Kommagénében, trónralépése után, amely i. e. 69 körülre tehető. Ezzel egyidejűleg elképesztő méretű építőtevékenység vette kezdetét, s a Nymphaios melletti Arsameia hierothésionjának megalkotása is ennek a programnak a része volt. A helyi fennsíkjának keleti részén emelkedő, korábbi síremlék szomszédságában, kissé nyugatabbra, egy nagy díszlépcsős kis propylonhoz vezetett, amelyből a mozaikkal díszített termekből álló épületegyüttes nyílt. Egyúttal I. Mithridatész Kallinikos mauzóleumának zónáját is átépíttette Antiochos: a sírepmény előtt feltehetően istenek és az őök kolosszális szobrai állították fel, míg ezekkel szemben monumentális oltárt emeltek. (A keleti fennsík emlékeiből a későbbi korok építkezései miatt *in situ* jóformán semmi sem maradt fenn. A lelőhely távo-

labbi pontjain felfedezett töredékek azonban valószínűsítik a rekonstrukciót.)

A feliratok, az építészeti maradványok és a szobrászati leletek beható elemzése alapján a kommagénéi uralkodókultuszról a korábbiánál teljesebb és egyúttal árnyaltabb kép bontakozik ki. Az istenek görög–perzsa kettős elnevezése, az ábrázolt férfialakok keleties öltöztetése éppúgy kelet felé mutat, mint az abszolút istenkirályság ideológiája. I. Antiochos a kommagénéi kultuszt parthus „modell” alapján vezette be. Ugyanakkor a szentélyek nyugati építészeti köntösben jelennek meg, s igen meggyőző az a feltevés, hogy kivitelezésük nyugat-kisázsiai görögök műve volt, akik az i. e. I. század elején szűkebb hazájukban nem jutottak munkához.

Mindezek ismeretében jogosan vetődik fel a kérdés, hogy a két szuperhatalom között realista módon politizáló Antiochos, aki egyszerre igyekezett a rómaiak barátja és a parthusok rokona lenni, milyen megfontolásból vezette be az új vallást. Alighanem találó Hoepfner válasza: nem egy valóságtól elrugaszkodott fantasztika „ötlete” volt ez, hanem olyan megfontolás eredménye, amely éppen az adott helyzetből indult ki, s a helyi lakosság számára a helyi dinasztia hatalmát, szilárdságát kívánta bizonyítani. Ez az elképzelés semmiképpen sem minősíthető anakronisztikusnak, a hellénizmus korszakában számos párhuzama volt, s megfelelt a korai római császárság „viselkedési módjának” a birodalom keleti tartományaiiban.

A tanulságos kötetet Arsameia római császárkori és középkori rétegeinek, ill. azok leleteinek a feldolgozása (az utóbbi G. Hübner munkája) zárja le.

Szabó Miklós

J. M. Blázquez, Religiones prerromanas. (Primitivas religiones ibericas II. kötet.) Madrid 1983. Ediciones Cristiandad. 556 oldal, 186 kép, 20 térkép.

A szerző a madridi Universidad Complutense ókori történet professzora, Ibéria prerómai kultúráinak kitűnő ismerője. Számos munkájában foglalkozott a korszak vallástörténetével, nem meglepő tehát, hogy az elsősorban a spanyol nyelvű olvasóközönségnek szánt összefoglalás idevágó kötetét ő készítette el.

Az első, egyben a legterjedelmesebb fejezet a tartessosiak, azaz az i. e. VIII–VI. században a Cadix melletti Tartessosban kialakuló és onnan kisugárzó orientalizáló kultúra hordozóinak hitvilágát tárgyalja. Ez a népeség a föníciai gyarmatosítás hatására erőteljesen semitizálódott, s majd az i. e. VII. század végétől kezdve a görög befolyástól sem maradt érintetlen. A második fejezet tárgya Turdétania, azaz a félsziget délkeleti részén és Andaluzia területén élő törzsek vallása; e terület kulturális egysége az i. e. VI–V. század fordulójára körül bontakozik ki. A III. fejezet foglalkozik az ibérekkel, majd a IV. Ibéria többi népével (celtiberi, lusitani, vascones stb.). Az utóbbi középpontjában Hispania indoeurópai eredetű vallási képzeteinek feltérképezése és értelmezése áll. Az V., azaz a zárófejezet kísérli meg a bennszülött panteon rekonstrukcióját.

Ez a rövid áttekintés érzékelteti, hogy a feldolgozás szempontjai nem egységesek. Ez főként az első három fejezetre vonatkozik: tagolásuk részben időrendi, részben kulturális, ill. etnikai kritériumon alapul. Ennek következménye az, hogy az ibér szentélyek (éppúgy mint Orétania és Turdétania kultushelyei) az I. fejezetben kerülnek bemutatásra, s ott található a Blázquez felfogását tükröző értelmezésük is. Továbbá, ez az osztályozás kevésbé van tekintettel a félsziget indoeurópai és nem-indoeurópai eredetű népeinek etnikai és kulturális keveredésére. Ebből anomáliák adódnak, például az, hogy a *par excellence* kelta istenség, Cernunnos kultuszáról egy ábrázolás lelőhelye miatt az ibér fejezetben olvashatunk.

Egészében véve azonban a vállalkozás nehézségei a forrásanyag jellegéből adódnak: írott források tulajdonképpen csak az indoeurópai eredetű népesség hitvilágára

Vonatkozóan vannak (s ezek jelentős része sem kifejezetten Ibériára vonatkozik), vagyis a következtetések főként szobrászati emlékek, festett vázák és egyéb régészeti leletek értelmezésén alapulnak.

Igazságtalan volna azonban Blázquez könyvének csupán a vitatható pontjait hangsúlyozni. A szakember számára rendkívül hasznos a benne összeállított, rendszerezett és értékelt forrásanyag. Külön említést érdemel a rendkívül gazdag illusztráció-gyűjtemény, s az ehhez készült történeti-kritikai jegyzetek. Nem kevésbé hasznosak az elterjedési térképek, valamint a négy függelék: a prerómai Hispaniában talált, egyiptomi isteneket ábrázoló amulettek vizsgálata (J. Pedró), a vadkan- és bikaszobrok lelőhely-listája (G. López Monteagudo), az ibériai istennevek összeállítása (M. A. L. Albertos), s a nemrégiben feltárt Illeta dels Banyets-i ibér templom bemutatása (E. A. Llobregat).

Szabó Miklós

Ch. Ulf, Das römische Lupercalienfest (Impulse der Forschung 38), Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1982. 176 oldal.

Ch. Ulf célja az volt, hogy roppant átfogó módszertani előkészület alapján (a könyv alcíme: ein Modellfall für Methodenprobleme in der Altertumswissenschaft) értelmezze az oly sokat vitatott Lupercalia ünnepet. Módszerének lényege az összehasonlító elemzés – natürlich nicht neu (VII. o.) –, amelyet az analógiák természetéről szóló ismeretelméleti fejtegetéssel vezet be. Ilyen vértessel (1–28, főleg 25–28; 90–94.) vizsgálva tárgyát (29–89.) a szerző arra az eredményre jut, hogy a Lupercalia a férfivá avatás ünnepe (95–144.), mivel elemei és a beavatási szertartások általános modellje között megfelelések fedezhetők fel. Az ünnep archaikus volta pedig módosíthatja a rómaiak józan vallásosságáról eddig kialakított képet (145–163.).

A szerző széles körű tájékozottságát bizonyító könyv leghasznosabb része az ünnepről szóló források összegyűjtése (29–74.) és a szertartás helyszínéről, a Lupercalról szóló adatok ellentmondásosságának az elemzése (barlang?; szentély? – 29–36.).

Helyesen mutat rá arra is, hogy az ünnep résztvevői, a lupercusok, nem papok (44–51), bár ugyanez többek számára már korábban is nyilvánvaló volt – I. Alföldi A., G. Binder, M. Corsano, A. W. J. Holleman stb. Ch. Ulf által idézett műveit. (A lupercusok ábrázolásáról azóta fontos cikk jelent meg: H. Wrede, RM 90, 1983, 185–200.). Az is lehetséges, hogy egy ünnep nevének eredete nem kényszerítő módon jelentésének legkorábbi rétegét világítja meg (1–12); a Lupercalia esetében azonban, amelynek etimológiája teljesen bizonytalan, e fejtegetés csupán elvi jelentőségű. A könyv legerősebben bizonyított állítását, hogy az ünnepnek az a szertartás, amelyben két ifjú homlokát az áldozati állatok vérével kenik meg, beavatási aktus, már Alföldi A. is megemlíti (Die Struktur des voretruskischen Römerstaates, Heidelberg 1974. 100.).

A szakirodalom értelmezése (82–89.) felületes: a magyümoleszőzőnek látszó kutatási irányzatot, amely – ha különbözőképpen is – férfítársasági rítusokkal rokonítva értelmezi a Lupercaliát (G. Dumézil, W. Burkert idézett művei és a könyvben nem említett K. Meuli – különösen Gesammelte Schriften I. Basel–Stuttgart 1975. 283–299, főleg 297. o., I. j.) nem veszi komolyan. Egyetlen jegyzetel szán annak bizonyítására (126. o. 105. j.), hogy az ilyesféle szertartások is az „iniciációs rítusok” közé tartoznak; ám, hogy ez az „iniciációs rítus” mennyire veszedelmesen semmitmondó kifejezés, azt – a könyvben szintén nem említett – A. Brelich a görög beavatási szertartások összegyűjtése és elemzése során meggyőzően mutatta ki (Paides e parthenoi, Roma, 1981². 13–112.). A Ch. Ulf által a beavatási szertartások szerkezeteként meghatározott három mozzanat („die Seklusion der Initianden; die Kennzeichnung der Initianden als „neue” Männer; die Abschlussfeier”, 98.) nem speci-

fikusabb annál, amit A. van Gennepe a rítusok általános modelljeként ragadott meg (Les rites de passages, Paris 1909.). Ennélfogva maga a módszer válik hibássá: a római és a – példaként fölledzett – afrikai ünnep struktúráis analógiáiból (még csak nem is egyezéseiből) funkcionális azonosságukra következtet. Értelmezésével szemben a legsúlyosabb egyébként az a tény, hogy a férfítoga felöltésének ünnepnapja a Liberalia, a Lupercalia tehát aligha lehet az.

A kétségtelenül gazdag ismeretanyaggal rendelkező szerző könyve lendületes tudományelméleti fejtegetéseiben a mai interdiszciplinaritás terméke; az ünnep elemzéséhez használt fogalmai azonban (mint a „mágikus erő átvitele”, a „szertartás mögött álló hatalmas lénnyel való kapcsolatfelvétel”, a rítus céljának kutatása) a „vallástörténet fizikusainak” (Kerényi K.) fogalomtárába tartoznak. Ein Modellfall für Methodenprobleme in der Altertumswissenschaft.

Nagy Árpád Miklós

Produccion y comercio del aceite en la antigüedad. Segundo Congreso Internacional (Sevilla, 24–28 Febrero 1982). Számos kutató közreműködésével szerkesztette J. M. Blázquez Martínez és J. Remesal Rodríguez, Madrid, 1983. Universidad Complutense. 616. oldal, számos szöveg közti kép, rajzos illusztráció, térkép és ábra.

Másodszor rendezték meg 1982-ben Sevillában az ókori olívaolaj termelésével és kereskedelmével foglalkozó nemzetközi konferenciát. A tanácskozási színhelyének nem véletlenül választották Sevillát, mivel a római korban a legnagyobb olajtermelő vidék Hispaniában a Baetis völgyében volt, ahonnan közel három évszázadon keresztül szállították az olajat a birodalom valamennyi tartományába.

H. Dressel a Róma városi Castro Pretorio és főleg a Monte Testaccio leletanyagának mintaszerű feldolgozásával (CIL XV. 2. kötet) lehetővé tette, hogy a baeticai olajat tartalmazó amphorák bélyegeit és festett feliratait megismerjük. Fél évszázaddal később M. H. Callender érdeme, hogy könyvében (Roman amphorae with index of stamps, London, 1965) a Dressel 20 típusú amphorák készítői helye körül uralkodó bizonytalanságot megszüntette, így számos baeticai bélyeges amphora készítői helyét határozta meg. Erről a könyvről írt recenziójában A. Tchernia megadta az ehhez kapcsolódó új kutatási eredményeket, és ezen kívül közölte még – a könyvből hiányzó – Dressel 20 formára vonatkozó kronológiai és tipológiai megfigyeléseit (Journal des Savants, 1867.). Külön cikkben foglalkozott egy ismert szállító A. Quietus amphoráinak kronológiájával és elterjedésével.

A század elején publikált két kitűnő munka is a Baetis völgyében sűrűn egymás mellett található műhelyek leleteit ismertette (G. E. Bonsor: The archaeological expedition along the Guadalquivir 1889–1901, New York, 1931. és W. G. C. Maxwell: The roman towns in the valley of the Baetis between Cordube and Sevilla, American Journal, LVI. 1889.).

A spanyol régészek kitartó munkával az utóbbi évtizedekben egyre többet tárnak fel a Baetis völgyi és a tengerparti műhelyekből és kemencékből. E kötetben is számos tanulmány foglalkozik az olajat és a tengeri termékeket gyártó műhelyekkel (J. M. Blázquez Martínez, M. Ponsich, J. Remesal Rodríguez, E. Rodríguez Almeida...).

A baeticai olajat már Augusztus korától kezdve fogyasztották Rómában és a tartományokban, azonban Pannoniában csak az i. sz. 2. század első negyede után jelentek meg ezek a gömb alakú amphorák. Ennek oka, hogy az Istriai-félszigeten készített olaj tartományunkban, valamint Noricumban és a Pó völgyében teljes egészében fedezte a szükségleteket. Az itt készült olaj kitűnő minősége megegyezett a baeticaival, amit csak a venafrumi múlt felül (Plinius N. H. XV. 8., Martialis XII. 63.). Istria legnagyobb birtokosainak nevével jelzett –

Dressel 6B típusú — amphorák bélyegeit (C. Laecanius Bassus, Calvia Crispinilla) már régóta ismerjük (CIL III.). Az újabb kutatások is megerősítik, hogy az i. sz. I. században csak istriai olajat fogyasztottak Noricumban és Pannóniában. Az amphora leletanyag 30–40%-át ilyen típusú töredékek alkotják.

A négy császár éve után a nagy istriai birtokok ismét visszakerülnek a császári ház kezelésébe, amit a császárok nevével bélyegzett amphorák mutatnak. Trajanus uralkodásának végéig az istriai olajtermelés még nyomonkövethető, a megszűnő istriai szállítmányokat baeticai váltják fel. Ennek nyomait megtaláljuk a Borostyánkő úti, a limes menti, valamint a belső területek lelőhelyein. Úgy tűnik, hogy folyamatos volt az olaj szállítása Pannóniába. A 3. század közepe után abbamaradt baeticai exportot az afrikai követte, ezt az észak-afrikai amphorák jelezik.

Arra a kérdésre, kik fogyasztották az oliva olajat, az a válasz adható, hogy valószínűleg azok az Itáliából, illetve a déli tartományokból érkezett katonai és polgári személyek, akik megszokott étrendjüktől nem kívántak eltérni.

Az őslakosságtól származó leletanyagban római amphorákat nem ismerünk a tartomány elfoglalását megelőző időkből, viszont a megszállás után minden lelőhelyen kerültek elő amphorák.

A konferencia anyagában szerepelnek pannóniai lelőhelyű (Sirmium, Cibalae) Dressel 20 típusú amphorák. N. Cambi egy korábbi cikkében már feldolgozta ezeket a 2. és 3. században használt bélyegeket.

A kötetben képet kapunk az ostiai Terme del Nuotatoreban kiásott Dressel 20, afrikai I. és a tripolitániai I., II., III. típusú amphorákról (C. Panella), valamint olajimportról a Dressel 6B, Dressel 20 és az afrikai amphorák tanúskodnak (D. F. Williams és D. P. S. Peacock). Új megfigyeléseket kapunk a hispaniai, itáliai és tripolitániai olaj konkurenciájáról (M. Beltran Lloris). Külön értekezés foglalkozik a tripolitániai amphorákkal (D. Manacorda), valamint az olajfák termesztésével, az olaj sajtolásával.

Ez a rendkívül hasznos kötet jó minőségű képekkel, rajzokkal és térképekkel készült, zavaró a cikenként változó jegyzetelési forma.

Bezeczky Tamás

M. Grünewald, Die Funde aus dem Schutthügel des Legionslagers von Carnuntum (Die Baugrube Pingitzer). Der römische Limes in Österreich XXXII. füzet. Österreichische Akademie der Wissenschaften. Wien 1983. 57 oldal, 69 tábla, 2 kihajtott metszetrajz.

M. Grünewald az Osztrák Tudományos Akadémiai Limes-bizottságának kötelékében végzett munkássága eredményeként újabb kötettel gazdagította Carnuntumról való ismereteinket. A „Gefäßkeramik des Legionslager von Carnuntum (Grabungen 1968–1974)” (Band I, 1979) és a „Die Kleinfunde des Legionslagers von Carnuntum mit Ausnahme der Gefäßkeramik” (Band II, 1981) után, jelen kötettel olyan korai carnuntumi anyaggal ismert meg, amely a pannóniai kutatásnak értékes információkat nyújt. Bevezetőjében ő maga is említi magyarországi tanulmányútját és hangsúlyozza az osztrák és magyar kutatók együttműködésének jelentőségét. A Pannónia meghódítása kérdés, sok megoldandó problémát jelent s a legnehezebb feladat az erősen beépített területeken rejtőző legkorábbi tábor-periódusok tisztázása. A koracsászárkori anyagban szűkölködő carnuntumi kutatást a véletlen juttatta ezen feldolgozásra került „hulladék lerakat” anyaghoz.

1976-ban Hans Pingitzer (Flur Mühläugl, Parz 653/11 Bad Deutsch-Altenburg NÖ) egy családi ház alapozását kezdte el. A földvájó géppel megindított munka

majd M. Grünewald ásatása annyi cserépmennyiséget eredményezett, mint a szerző első kötetében közölték. A lelőhely kis magaslaton volt 700 m-re északkeletre a tábor területétől (a porta principalis dextrától) és az amfiteátrumtól. A domb nem természetes alakulat volt, legnagyobb részét a római korban keletkezett. Ennek a törmelékhalomnak a katonai körzethez való tartozását kardhüvely lemez szájrésze, páncél csuklórésze, páncélpikkelyek és egy terra sigillata tányérba bevált centurio név (G. Valerii) bizonyítja. Északnyugatra ettől a helytől egy korábban feltárt hulladékgödör, az ún. „Mühläugl” nevű helyen bizonyosan a legiós tábor hulladék lerakó helye volt, amelyet főleg az i. sz. I. században használtak (1. periódus). A Pingitzer ház gödrének rétegeiben késő-tiberiusi—claudiusi anyag van, de zömmel flaviuskori. Igen valószínű, hogy a korábbi tábor faépületeinek a törmelékét hordták ide (L.: M. Kandler, Legionslager und Canabae von Carnuntum. ANWR II. 6. 1977. 657—.; D. Gabler, Zum Anfangsdatum des römischen Carnuntum. Mitt. d. Gesell. d. Freunde Carnuntums. 1981. 3. füzet 2.—.) A trajanusi időben itt általános talajjegyzetelés folyt. Ez a hulladék lerakódó hely viszonylag messze (keletre) fekszik a tábor területétől. Az I. számú amfiteátrum (I. fából készült periódus) helyét már valószínűleg kiválasztották, amikor a hulladék lerakat helyét kijelölték.

A bemutatott anyag legnagyobb értéke a korai, I. századi anyag gazdagsága. Az itáliai terra sigillaták, a korai mázas kerámia és a finom áru sok változata lehetőséget nyújt a jól kidolgozott magdalensbergi anyaggal való összehasonlításra. Azonban a szerző maga mutat rá arra, hogy nem minden carnuntumi lelet, amelynek nincs párhuzama Magdalensbergen szükségszerűen i. sz. 45 utáni. Nem szabad elfelejteni, hogy egyik oldalon legiós táborról, másikon egy kereskedő telepről van szó, mindkettő számára különbözőképpen szállítottak, különböző igényeik szerint.

A finom áru, különösen a vékonyfalú esészek és poharak feldolgozásának finomítása elősegíti a további kutatást, ennek az anyagnak a korhatározó értéke ma már a Pó-vidéki terra sigillatákéhoz mérhető (D. Gabler, Acta ArchHung 28 (1976) 455—.). Külön kiemelni egy érdekes csoportot, a hálós díszítésű („Netzdekor”) esészeket és bögréket (12. tábla 6–7. Fabrikat H). Ilyeneket Carnuntumtól keletre eddig még nem találtunk, ezt az árut egy speciális műhely szállíthatta a claudiusi időben főleg Noricumba és Nyugat-Pannóniába. A vaskos, dugószerű edények („Kreiselgefäße”) (22. t. 3–6) semmiképpen nem sorolhatók a „Feinware” körébe. Az anyagban számos terra sigillata utánzat van, a töredékek többnyire megfelelnek Drack típusainak és korhatározásának a claudiusi—flaviusi időre. Jellemzők a korai tábor élemezésére a pompeji vörös talak (Pompejanisch rote Platten, Backplatten: 37 t.) és fedők (38. t. 7–10). A Pingitzer-féle építési gödörben 99 ilyen edény töredékét találták meg. E tipikus itáliai eredetű konyhaedény jelentőségét G. szerzőtársaival korábban kidolgozta (M. Grünewald—E. Pernicka—S. L. Wynia, ArchKorrBl 10, 1980. 259—.). Figyelemre méltó az egyik ilyen tányéron (37. t. 7) a TVMARI fazekasbélyeg. A katonaság háztartásában nélkülözhetetlen dörzsölőtálak (D. Baatz, Reibschale und Romanisierung. Acta RCRF XVII/XVIII. Augst 1977. 147—.) töredékei között van bélyeges is (43. t. 9). A szerző a COMV. . . bélyeg egy magdalensbergi amfora bélyeggel veti össze, de nem utal a közös forrásra. Igen nagy számú amfora töredéket mutat be (112 db) a tartalmuk szerint is osztályozza őket. Az egyik bélyeg Pannóniából már simert: CAL(via) CRISPINILLAE. Ő Nero kori gazdag műhelytulajdonos volt (Tacitus Hist. I. 75), aki szállított a borostyánkő út több városába. A többi töredék is megegyezik a nyugat-pannóniai városok anyagával és az ott előforduló amfora-bélyegekkel (T. Bezeczky, Roman Amphorae from Zalaötvő. MittArchInst. d. UAW 12–13 (1982–1983) 154—.).

Nagyon változatos és gazdag a helyi fazekashagyományokat mutató edényanyag. A mécesek nagy része volutás méces, amelyek Itáliából származnak és a claudius—flaviusi időbe tartoznak. A viszonylag kis-

számú üvegtörödékek (88 db) zömmel i. sz. I. századi, elég sok bordás táltörödékek van közöttük. A hulladékhalom üvegtörödékei közül külön figyelmet érdemel egy ablaküveg darab.

Érdekes a szerző leletstatisztikai összevetése a Pingitzer gödör és a vindonissai hulladékhalom között. A két törmelékhalom anyaga még akkor is majdnem azonos mennyiségű, ha a carnuntumi gödör edényperemeit nem számítjuk bele. Grünwald, mint előző kötetében is, saját rajzait közli, a cserepeket, ha lehet kisserkeszti edényekké s így jelentősen elősegíti a könyvet olvasó kutató tájékozódását.

B. Bónis Éva

K. Horedt, *Siebenbürgen in spätrömischen Zeit.* Bukarest, 1982. Kriterion Verlag. 238 oldal, 70 szövegközti ábra, 6 fényképes tábla.

A kötet Dacia római provincia földadása és kiürítése (a szerzőnél 268–275) utáni korszak régészetéről és történetéről ad áttekintést, a rendkívül szűkös és nehezen értelmezhető forráshelyek mellett elsősorban a leletanyagot téve a vizsgálat tárgyává. Erdély késő-római kori és népvándorláskori településtörténetének változása után a provincia utolsó évtizedeinek viszonyait mutatja be (súlyt helyezve a tartományban és annak határai mentén feltűnő népes csoportok, így pl. a karpok és a vandálok emlékére). A településeknél és a temetkezéseknél két csoportot különít el (városi és falusi telep, valamint a „dák–római” és az újonnan érkező népes csoportok sírjai). Az emléktárgyak fontosabb tárgytípusainak (fibulák, övgarnitúrák, gyűrűk, karperecek, fülbevalók, tűk, fésűk, csüngődíszek, fegyverek, kerámia, üvegek, továbbá kincseletek) elemzését a korai keresztény leleteket és az éremforgalmat áttekintő rész követi. Ezután Iordanes és Ammianus Marcellinus adatai alapján a térség III–IV. századi, gótokkal, gepidákkal és vandálokkal összefüggő történetét vizsgálja. Befejezésül a fejtegetések összefoglalása történik meg. A kötethez 15 leltárgyjegyzék, továbbá személy- és helynévmutató tartozik. Az egyes fejezetek 70 szövegközi ábrát (térképek, grafikonok, tárgyrajkok) kaptak, ezt 6 fényképes tábla egészíti ki.

A könyv bevezető részében a szerző Erdély természetföldrajzi viszonyait és az általa determinált népvándorláskori településterületet körvonalazza. Az elterjedési térképen azonban csak a sírleletek szerepelnek (ugyanakkor pl. az V–VII. századdal összefüggésben 8–10. már régebben ismert lelőhely ki is maradt), holott egy korszak település-sűrűségének vizsgálatánál természetesen a jól keltezhető telep (az említett időszakban 18–20 lelőhely) sem hagyhatók figyelmen kívül. Mindezek egyértelműen bizonyítják, hogy a területre érkező gepidák az egész lakható, megtelepedésre alkalmas térséget elfoglalták. A gyarapodó leletek fényében ugyanez mondható azokról a zömmel germán (nyugati gót) népes csoportokról, amelyek, mint a marosszentanna–csernyahovói kultúra hordozói, a III. század utolsó negyedétől birtokba vették a kiürített provincia területét. A késő-római kori és a kora-népvándorláskori lelőhelyek nemcsak a folyóvölgyekben (Maros, Küiküllök, Szamos, Olt), hanem azoktól távolabb, pl. a Mezőség vidékén is foltúnnek.

A provincia utolsó időszakának történetével kapcsolatban ismét fölmerül a mezőszori temető időrendi helyének és etnikai hovatartozásának problémája. A szerző a már korábban kifejtett véleményét tartja az ásatóval és publikálóval (Dumitru Protase) szemben. Meggyőző érvei szerint a temetőt betelepített karpok „használták” a III. században (föltehetően a 240-es évektől), esetleg a IV. század elején. Nem lehet dák népes csoporthoz kötni és kezdetét a II. század közepére tenni.

A szerző a városi településeken (Sarmizegetusa, Potaissa, Apulum, Napoca, Porolissum) a késő-római élet nyomait sírleletek, érmék és egyéb szórványleletek (pl. a korai kereszténységgel összefüggésbe hozhatók) segítségével kutatja. IV. századi datálásukkal kapcsolatos bizonytalanságok érezhetők azonban az olyan megfogal-

mazásokban, mint pl. „vermutlich spät” vagy „die spätrömische Belegung des Gräberfeldes... ist wahrscheinlich”. Ezek után továbbra is kérdés marad, hogy ez a leletcsoport 268–275 előtti vagy pedig utáni. Mindez természetesen a történeti értékelést is megnehezíti és a következtetéseket labilissá teszi.

A III–IV. századi alföldi telepekkel foglalkozó kutatók számára különösen fontosak lennének az erdélyi telepásatások eredményei, pl. a háztípusokra vonatkozók. Az utóbbi két évtized föltárásainak nagy része azonban még közöletlen. A szerző három lakóépítményt mutat be, melyek közül egy földbe mélyített (Bözöd), míg kettő oszlopos szerkezetű fölszíni konstrukció (Sepsiszentgyörgy). Az előző típushoz tartozik még egy bőzödi és egy rétyi objektum. A téglalap vagy szabálytalan alakú, 2–5 m-es házakban ideiglenes, esetleg kőből épített tűzhely található. Tetőszerkezetre utaló nyom(ozlaphely) általában nincsen, mint ahogyan ez pl. néhány Tisza-vidéki házban is megfigyelhető. A sepsiszentgyörgyi épített falú házak a szarmata és a keleti germán telepeken előforduló másik típust reprezentálják, amelyekből már többet bemutatott a felvidéki szlovák kutatás (pl. Zsebes, Szina). Csak előzetes jelentésből ismert a ccegi és a mezőkeréki telep két-két gödörháza, valamint a zeykfalvi ásatás ugyancsak két objektuma. Mivel azonban IV–V. századi keletkezésűek, a publikálásig nyitott kérdés, hogy még a marosszentanna–csernyahovói kultúrához, vagy már a gepida kor emléktárgyához tartoznak. A könyv lezárása (1979 vége) után jelent meg az oláhgorbói telepásatról szóló beszámoló, ahol egy nagyobb méretű földbe ásott ház került elő. Szükséges említést tenni a még közöletlen baráthelyi I. sz. telep IV. századi rétegének objektumairól. A szerző a telepekkel foglalkozó részben határolja körül a délkelet-erdélyi területre eső sepsiszentgyörgyi kultúrát, amely azonban elválaszthatatlan a marosszentanna–csernyahovói kultúrától.

A sírleleteknél a „dák–római” népességhez soroltak közül a szerző elemzi a baráthelyi I. sz. temetőt. Utal arra, hogy a hamvasztásos sírok leletanyagában a Sepsiszentgyörgyi, ill. a marosszentanna–csernyahovói kultúra elemei (pl. kerámia, fésűk, fibulák, csatok) tűnnek föl. A korszak másik nagy temetőjével, a marosszentannaival összefüggésben kifejti, hogy ez pl. a fibulák és a fésűk alapján a IV. század második felére keltezhető, ahová talán még az V. század elején is temetkeztek. A 370-es évek utáni „használatával” kapcsolatban kételyek merülhetnek föl, elsősorban történeti szempontból. A marosszentanna–csernyahovói kultúra sírleletei közé sorolt kolozsvári (December 30. utca) leletegyüttes időrendi helye és így etnikai hovatartozása továbbra is problematikus. Az előzetes jelentéstől eltekintve a kutatás a IV. századi keltezés mellett foglalt állást, de fölvetődött V. századi datálása is.

Erdély IV. századi emléktárában különleges helyet foglalnak el a fegyverek. A szerző által fölvetett három lelethez (Budfalva, Marosszentanna, Medgyes) még kettő kapcsolható. Az egyik a homoróddaróczi sírlelet, a másik az Angyalos–Besenyő térségében lelt hamvasztásos temetkezés, mindkettőben lándzsa található. A szerző hangsúlyozza, hogy a fegyverek ritkák mind a marosszentanna–csernyahovói kultúrában, mind pedig a későbbi keleti és nyugati gót sírokban.

Kurt Horedt könyve nagy nyeresége nemcsak Erdély, hanem az egész Kárpát-medence késő-római kori régészetének, provinciális és barbaricum (szarmata, germán) vonatkozásban egyaránt, amelyet haszonnal forgathatnak a korszak iránt érdeklődők.

Cseh János

Die Germanen. Geschichte und Kultur der germanischen Stämme in Mitteleuropa. Ein Handbuch in zwei Bänden. Band II: Die Stämme und Stammesverbände in der Zeit vom 3. Jahrhundert bis zur Herausbildung der politischen Vorherrschaft der Franken. Akademie-Verlag, Berlin 1983. szerk.: B. Krüger. 714 oldal, 68 tábla, 192 ábra.

Régi igazság, hogy minden tudományos munka két részre oszlik: arra, ami benne van és arra, ami kimaradt belőle. A kritika általában arra kell szorítkozzon, amiről a munka szól és nem arra, ami nincsen benne; ez fokozottan igaz egy kézikönyv esetében. Ebben az esetben azonban kivételt kell tenni az általános szabály alól, s arról is szólni kell, ami kimaradt e kiadványból. A kétkötetes kézikönyv 2. kötetét végiglapozva a kárpát-medencei olvasó érdeklődése fokról-fokra alábbsszáll: a főcímben még (általában) 'germánok' szerepelnek, az alcím a témát már csak Közép-Európára szűkíti, kizárva Skandinávia, Britannia, Hispánia, Afrika, Itália, a Balkán és a Pontus Euxinus germánjait. A helyzet azonban még ennél is rosszabb, mert az alcím sem felel meg a valóságnak. Közép-Európából ugyanis — különös Közép-Európa fogalom ez Kelet-Közép-Európa nélkül! — a kötet gazdája a Zentralinstitut für Alte Geschichte und Archäologie kihagyta az Ennstól keletre levő területek germánjait: a rugiakat, a herulokat, quadokat, svébeket, vandálokat, keleti-gótokat, skireket, gepidákat. Végül már „csak” azokról a germánokról szól a munka, „akik a német nép etnogenezisében résztvettek” (336. o.), bár ez sem teljesen igaz így, mert a munka az angolszász honfoglalást (476–485. o.), valamint a langobardokat (584–596. o.) is tárgyalja, holott ebben az etnogenezisben a későbbi angolok és olaszok nem vettek részt!

A kötetnek a fentebb jelzett területi/tematikai lehatárolása ugyanazt a kárpát-medencei kutatási problémát jelzi, amint pl. a kitűnő H. Ament-féle merowing bibliográfia (BRGK 51–52 (1970–71) — 61 (1980) is, mégpedig azt, hogy a területen az V–VIII. században

élt s a jelenkori etnikumhoz nem kapcsolódó népességek (pl. germánok, avarok) történeti/régészeti kutatása a 'világtörténet' (rómaikor) és az egyes nemzeti történetek iránti érdeklődés közötti senki földjére került.

A kötet 21 fős szerzői kollektívája 11 fejezetben igen alaposan dolgozza fel a tárgyalt időszak történeti, demográfiai, gazdaságtörténeti, antropológiai kérdéseit. A munka foglalkozik a mesterségek és telepek kérdéseivel, részletesen taglalja a művészet és ideológia problematikáját, kitér a nyelvészetre és a germán írásbeliségre (runák) is, s egy hatalmas terjedelmű fejezetben foglalkozik az egyes törzsek és törzsszövetségek (alemannok, burgundok, frankok, szászok, frízek, türingek, bajuvarok, chatok, langobardok) történetével és régészetével. Az ezt követő három fejezet ('rómaiak és germánok a IV–V. században'; 'a népvándorlaskor és az európai történelemre gyakorolt hatása'; 'társadalom-fejlesztési kérdések') kötetbeni helye ugyan vitatható — a munka elejére kíváncsiak volna — de teljesebbé teszik a korszakról alkotott képet. A munkát 30 oldalnyi függelék zárja az antik auctorok irodalmi adataival, bibliográfiai kiegészítésekkel, rövidítésekkel, hely- és személynév mutatóval.

A több, mint 700 oldalas kézikönyvnek egyik óriási értéke a fejezetenként tagolt, összességében majd 90 oldalnyi terjedelmű bibliográfia, mely témánként jó tájékozódást ad a germán irodalom tengerében.

A szép kiállítású kézikönyv jól fogja szolgálni a hazai kutatást is, s olvasása közben arra is gondolhatunk: milyen jó volna mielőbb a magyar Régészeti Kézikönyv köteteit is forgatni...

Kiss Attila

**MAGYAR RÉGÉSZETI IRODALOM — BIBLIOGRAPHIA ARCHAEOLOGICA
HUNGARICA 1985**

FOLYÓIRATOK — PERIODICA

<i>Hazaiaik</i>	<i>Hungarica</i>
ASzeg	= Acta Antiqua et Archaeologica, Szeged 25 (1984)
AArchH	= Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, Bp. 35 (1983 [1985]), 36 (1984 [1985])
ABiol	= Acta Biologica, Szeged 31 (1985)
ACDeb	= Acta Classica Universitatis Debreceniensis, Debrecen 19 (1983 [1984])
AHistA	= Acta Historiae Artium, Bp. 31 (1985)
AOr	= Acta Orientalia, Bp. 37 (1983), 38 (1984)
ARegia	= Alba Regia, Székesfehérvár 21 (1984)
AnnHN	= Annales Historico-Naturales Musei Nationalis Hungarici, Bp. 77 (1985)
AnthrK	= Anthropologiai Közlemények, Bp. 28 (1984 [1985])
AT	= Antik Tanulmányok, Bp. 30 (1983 [1985]) Ars Hungarica, Bp. 13 (1985) „Budapest”, Bp. 23 (1985)
BMHB	= Bulletin du Musée Hongrois des Beaux-Arts, Bp. 62–63 (1984 [1985])
ComAH	= Communicationes Archaeologicae Hungaricae, Bp. 4 (1984)
DME	= A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve, Debrecen 1982 (1984) Delta, Bp. 1985 Életünk, Szombathely 22 (1985)
ÉpÉptud	= Építészet-Építéstudomány, Bp. 17 (1985) Az Érem, Bp. 40 (1984): 2, 41 (1985): 1 Ethnographia, Bp. 95 1984 [1985] Forrás, Kecskemét 17 (1985) Földrajzi Közlemények, Bp. 32 (1984)
HOMÉ	= A Herman Ottó Múzeum Évkönyve, Miskolc 22–23 (1985) História, Bp. 7 (1985) Honismeret, Bp. 13 (1985) Hungarian Studies, Bp. 1 (1985) Jászkunság, Szolnok 31 (1985) Magyar Műemlékvédelem, Bp. 9 (1984)
MTud	= Magyar Tudomány, Bp. 30 (1985)
MHOMK	= A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei, Miskolc 22 (1984)
MFME	= A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, Szeged 1980–81 (1984), 1982–83 (1985) Múzeumi Közlemények, Bp. 1984: 1, 2. Múzsák, Bp. 1985
Művéd	= Műemlékvédelem, Bp. 29 (1985) Művészet, Bp. 26 (1985)
NógMÉ	= Nógrád Megyei Múzeumi Évkönyv, Salgótarján 9 (1984) Nyelvünk és Kultúránk, Bp. 61 (1985)
SSz	= Soproni Szemle, Sopron 39 (1985)
StCom	= Studia Comitatensia, Szentendre 17 (1985) Szabolcs-Szatmári Szemle, Nyíregyháza 20 (1985) Századok, Bp. 119 (1985)
SzolMÉ	= Szolnok Megyei Múzeumi Évkönyv, Szolnok 1982–83 (1985) Településfejlesztés, Bp. 1985 Történelmi Szemle, Bp. 27 (1984) A Tudomány, Bp. 1 (1985) Új Tükör, Bp. 22 (1985) Valóság, Bp. 28 (1985) Vasi Honismereti Közlemények, Szombathely (1984 [1985])
VMMÉ	= Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei, Veszprém 17 (1984 [1985])
<i>Külföldiek</i>	<i>Externae</i>
AAC	= Acta Archaeologica Carpathica, Kraków Das Altertum, Berlin
ACI	= L'Antiquité Classique, Bruxelles Archaeologia Historica, Brno
AR	= Archeologické Rozhledy, Praha
AV	= Arheološki Vestnik, Ljubljana
BRGK	= Bericht der Römisch-Germanischen Kommission, Mainz–Berlin Britannia, London
FAZ	= Ethnographisch-Archäologische Zeitschrift, Leipzig Germania, Mainz Historia, Wiesbaden

HČ	= Historický Časopis, Bratislava
PA	= Památky Archeologické, Praha
PZ	= Praehistorische Zeitschrift, Berlin
RA	= Revue Archéologique, Paris
RÉL	= Revue des Études Latines, Paris
SIA	= Slovenská Archeológia, Nitra
	Studii Clasice, București
SF	= Südostforschungen, München

ÁLTALÁNOSAK ÉS VEGYESEK — GENERALIA ET VARIA

- Aitken, M. J.*: Fizika és régészet. Bp. 1982. = Rec. *Castiglione, L.*: AArchH 36 (1984) [1985] 303–304.
- Bakos M.* → *Gegus E.*
- Bartha A.* → *Székely Gy.*
- Belitska-Scholtz Hedvig* (red.): Jankovich Miklós, a gyűjtő és mecénás (1772–1846). = Bp. Akad., 1985, 304 p. 108, ill.
- Bellus, Ibolya*: Bibliographie der wissenschaftlichen Tätigkeit von L. Castiglione. = AArchH 36 (1984) [1985] 9–20.
- Borszéki J.* → *Gegus E.*
- Bökönyi, Sándor*: Die Herkunft bzw. Herausbildung der Haustierfauna Südosteuropas und ihre Verbindungen mit Südwestasien. = Nobis, G. (red.): Der Beginn der Haustierhaltung in der „Alten Welt“. Köln 1984, 24–43
- Bökönyi, S.* (rec.): *B. Wilson–C. Grigson–S. Payne* (editors): Ageing and sexing animal bones from archaeological sites. Oxford 1982. = AArchH 36 1984 [1985] 327–329.
- Bučiková, E.* → *Nováki Gy.*
- Castiglione L.* → *Aitken, M. J.*
- Chirilă, E.* → *Kőhegyi M.*
- Darab, Agnes*: Die literarische Tätigkeit von Nándor Láng. = ACDeb 19 (1983) [1984] 12–15.
- Dobosi Viola*: A társudományokról – régész szemszögből. = Múzeumi Közlemények 1984: 2. 22–38.
- Eiben Ottó*: Köszöntjük a 70 éves Lipták Pált és Nemeskéri Jánost. = AnthrK 28 (1984) [1985] 3–6.
- Erdélyi Balázs–Sági Károly*: A magyarországi régészeti légi fényképezés története és a Szent György-hegyi kolostorrom. – Die Geschichte der archäologischen Luftaufnahmen in Ungarn und die Klosterneue von Szent György-hegy. = VMMK 17 (1984) [1985] 273–280., ill.
- Farkas, Gyula*: Lajos Bartucz, the outstanding personality of Hungarian anthropology. = ABiol 31 (1985) 3–8.
- Fitz Jenő*: A Fejér megyei múzeumok. = Múzeumi Közlemények 1984: 1. 43–47.
- Fitz J.*: Jelentés a Fejér megyei múzeumok helyzetéről. – Jahresbericht über die Lage der Museen im Komitat Fejér. = ARegia 21 (1984) 283–285.
- Fodor I.* → *Székely Gy.*
- Fülep Ferenc*: Régészeti bemutatóhelyek Magyarországon. = Múzeumi Közlemények 1984: 1. 47–51.
- Fülöp Gyula*: Régészeti kutatások. – Archäologische Forschungen. = ARegia 21 (1984) 285–288.
- Fülöp József*: Az ásványi nyersanyagok története Magyarországon. = Bp. Műszaki 1984, 180 p. ill. [9–60. l.]
- Gegus Ernő–Inczédy János–Borszéki János–Bakos Miklós–Óvári Ferenc*: Régészeti leletek összehasonlító vizsgálatára lézer-mikroszínképezési összetételmeghatározás alapján. – Comparative investigation of archaeological findings on the basis of chemical composition determination carried out by laser micro spectral analysis. = Iparrégészet II. Veszprém 1984, 289–299. ill.
- Gesztegyi, Tamás*: Die wissenschaftliche Laufbahn des Nándor Láng. = ACDeb 19 (1983) [1984] 7–11.
- Gömöri János* (red.): Iparrégészeti és archaeometriai kutatások Magyarországon. – Research in industrial archaeology and archaeometry in Hungary, Veszprém, 1982 augusztus 9–11. (II). = Veszprém 1984, 312 p. ill.
- Gömöri, J.–Kisházi, Péter*: Iron ore utilization in the Carpathian Basin up to the Middle Ages with special regard to bloomeries in Western Transdanubia. = Neogene mineral resources in the Carpathian Basin. Bp. 1985, 323–355. ill.
- Grigson, C.* → *Bökönyi S.*
- Gudea, N.* → *Kőhegyi M.*
- Horler M.* → *Sándyné Wolf K.*
- Horváth Attila*: Régészeti kutatások a Kiskunság északi peremvidékén az őskortól az államalapításig. (Eredmények és feladatok) = Múzeumi kutatások Bács-Kiskun megyében. Kecskemét 1984, 3–9.
- Huszár Lajos*: Jankovich Miklós numizmatikai tevékenysége. = Belitska-Scholtz H. (red.): Jankovich Miklós, a gyűjtő és mecénás. Bp. 1985, 82–98. ill.
- Inczédy J.* → *Gegus E.*
- Kakuk, Zsuzsa*: László Rásonyi (1899–1984). = AOr 38 (1984) 216–218.
- Kis Varga M.* → *Költő L.*
- Kisházi P.* → *Gömöri J.*
- Kiszely István*: A Föld népei I. Európa népei. Bp. 1979. = Rec. *Salamon, Ágnes*: AArchH 35 (1983) [1985] 420.
- Körök József*: Jónás András, a régész. = Múzeumi Közlemények 1984: 2. 124–131.
- Körök J.*: Emlékezés Jónás Andrásra és a Szabolcs-Szatmár megyei múzeumra. = Szabolcs-Szatmári Szemle 20 (1985): 1. 68–74.
- Kőhegyi Mihály*: Adatok Bálint Alajos kecskeméti éveire. = Múzeumi kutatások Bács-Kiskun megyében. Kecskemét 1984, 40–46.
- Kőhegyi, M.*: Alajos Bálint (1902–1983). = AArchH 36 (1984) [1985] 295–296.
- Kőhegyi M.* (rec.): *Chirilă, E.–Gudea, N.–Lazár, V.–Zrínyi, A.*: Münzhorte und Münzfunde aus dem Kreismuseum Mureș. Tîrgu Mureș 1980. = Az Érem 40 (1984): 2. 49.
- Költő László–Kis Varga Miklós*: Újabb eredmények a röntgenemissziós analízis régészeti alkalmazásában. – New results in the archaeological application of X-ray emission analysis. = Iparrégészet II. Veszprém 1984, 273–288. ill. [Táp-Borbapuszta]
- Lazár, V.* → *Kőhegyi M.*
- Medzihradský, Zsófia* (rec.): Dunai Régészeti Közlemények, 1979. = AArchH 35 (1983) [1985] 419–420.
- Měřinský, Z.* → *Nováki Gy.*
- Miklós Zs.* → *Nováki Gy.*
- Nagy Emese*: Jankovich Miklós régészeti és műemléki tevékenysége. = Belitska-Scholtz H. (red.): Jankovich Miklós, a gyűjtő és mecénás. Bp. 1985, 122–153.
- Nagy, E.*: Zolnay László emlékére. = Honismeret 13 (1985): 6. 62.
- Németh Péter*: A Szabolcs-Szatmár megyei múzeumok igazgatósága működésének tíz esztendejéről 1974–1983. = Múzeumi Közlemények 1984: 2. 109–116.
- Nováki Gyula–Sándorfi György–Miklós Zsuzsanna*: A Börzsöny hegység őskori és középkori várai. Bp. 1979. = Rec. *Bučiková, Eva–Měřinský, Zdeněk*: Archaeologia Historica 9 (1984) 319–321.
- Óvári F.* → *Gegus E.*
- Payne, S.* → *Bökönyi S.*
- Sági K.* → *Erdélyi B.*
- Salamon Á.* → *Kiszely I.*
- Sándorfi Gy.* → *Nováki Gy.*
- Sándyné Wolf Katalin–Soproni Sándor–Horler Miklós*: Szentendre. = Bp. Panoráma 1985, 154 p. ill.

- Schwidetzky, Ilse*: Eine Diskriminanzfunktion für die Unterscheidung von Europiden und Mongoliden. = *AnthrK* 28 (1984 [1985]) 131–138.
- Siklódi Csilla*: A régészet hétköznapijai. = *Jászkunság* 31 (1985) :2. 17–23. ill.
- Simán K.* → *L. Wolf M.*
- Soproni S.* → *Sándyné Wolf K.*
- V. Szathmári Ibolya*: Jelentés a Hajdú-Bihar megyei múzeumi szervezet 1982. évi munkájáról = *DME* 1982 (1984) 621–629.
- Székely György–Bartha Antal* (red.): Magyarország története I. Előzmények és magyar történet 1242-ig. Bp. 1984. = *Rec. Fodor István*: Életünk 22 (1985) 241–252.
- Szilágyi, János György*: László Castiglione (1927–1984). = *AArchH* 36 (1984) [1985] 3–8., *BMBH* 62–63 (1984 [1985]) 3–5.
- Töröcsik Zoltán*: A Veszprém megyei múzeumi igazgatóság 1982–83. évben végzett tevékenysége. — The activity of the Museum administration of Veszprém county in the years 1982–1983. = *VMMK* 17 (1984) [1985] 11–22. ill.
- Tulok, Magda*: Abbreviations of periodicals and series of archaeology and auxiliary sciences. = *AArchH* 36 (1984 [1985]) 333–384.
- Wilson, B.* → *Bökönyi S.*
- L. Wolf Mária–Simán Katalin*: A Herman Ottó Múzeum ásatásai és leletmentései 1983-ban. = *HOMÉ* 22–23 (1985) 75–88. ill.
- Zrínyi, A.* → *Kőhegyi M.*

ŐSKOR – PRAEHISTORIA

- Bácskay Erzsébet*: Őskori tűzkőbányák a dunántúli középhegységben. — Prehistoric flint mines in the Transdanubian Central Mountains. = *Iparrégészet* II. Veszprém 1984, 11–24.
- Bácskay, E.*: Prehistoric mining and utilization of some mineral raw materials in the Carpathian Basin and in the adjacent areas. = *Neogene mineral resources in the Carpathian Basin*. Bp. 1985, 559–576. ill.
- Bácskay, E.* (rec.): *Christoph Willms*: Zwei Fundplätze der Michelsberger Kultur aus dem westlichen Münsterland, gleichzeitig ein Beitrag zum neolithischen Silexhandel in Mitteleuropa. Hildesheim 1982. = *AArchH* 36 (1984 [1985]) 305–306.
- Bartosiewicz, László*: Csabdi–Tűzköves: taphonomy in the western section of the Neolithic site. = *AREgia* 21 (1984) 235–240.
- Bartosiewicz, L.*: An attempted distinction between the parts of the Neolithic site at Csabdi–Tűzköves. = *AArchH* 36 (1984 [1985]) 43–52. ill.
- T. Bíró, Katalin*: Distribution of obsidian from the Carpathian sources on Central European Palaeolithic and Mesolithic sites. — *Występowanie obsydianu karpackiego na środkowoeuropejskich stanowiskach paleolitycznych i mezolitycznych*. = *AAC* 23 (1984) 5–42. ill.
- Bíró K.*—*Pozsgai Imre*: Obszidián lelőhely-azonosítás elektronsugaras mikroanalízis segítségével. — Obsidian characterization by electron microprobe analysis. = *Iparrégészet* II. Veszprém 1984, 25–37. ill.
- T. Bíró, K.*: Neogene rocks as raw materials of the prehistoric stone artifacts in Hungary. = *Neogene mineral resources in the Carpathian Basin*. Bp. 1985, 383–386. ill.
- Bondár, Mária*: Neuere Funde der Kostolac- und der Späthadener Kultur in Ungarn. = *AArch* 36 (1984 [1985]) 59–84. ill.
- Bökönyi, Sándor*: Die neolithische Wirbeltierfauna von Battonya-Gödrösök. — Battonya-Gödrösök neolithikus gerinces faunája. = *Goldman, György*: Battonya-Gödrösök. Békéscsaba 1984, 119–169. ill.
- Bökönyi, S.*: Die frühneolithische Wirbeltierfauna von Nosa. = *AArchH* 36 (1984) [1985] 29–41. ill.
- Choyke, Alice M.*: Faunal information offered by worked bone assemblages. = *AArchH* 36 (1984) [1985] 53–58.
- R. Csányi Marietta*: A nagyrévi kultúra leletei a Középtiszavidékről. — Finds of the Nagyrév culture in the middle Tisza region. = *SzolMÉ* 1982–83 (1985) 33–65. ill.
- Cseplák György*: Radiológiai vizsgálatokkal kiegészített mérések az újkori ember kézműveinek meghatározására. = *Múzeumi kutatások Csongrád megyében* 1984. Szeged 1985, 5–9.
- T. Dobosi, Viola–Vörös, István–Krolopp, Endre–Szabó, J.–Ringer, Árpád–Schweitzer, Ferenc*: Upper Paleolithic settlement in Pilismarót-Pálrét. Archaeological explorations. = *AArchH* 35 (1983 [1985]) 287–311. ill.
- Ecsedy, István* (rec.): *Todorova, H.*: Die kupferzeitlichen Äxte und Beile in Bulgarien. München 1981. = *AArchH* 36 (1984 [1985]) 307–308.
- Endródi A.* → ... Die Frühbronzezeit. ...
- Éry Kinga*: Kelta csontvázak Zichyújfaluból. = *AnthrK* 28 (1984 [1985]) 33–38. ill.
- Facsar, Géza–Jerem, Erzsébet*: Zum urgeschichtlichen Weinbau in Mitteleuropa. Reb kernfunde von Vitis vinifera L. aus der urnenfelder-, hallstatt- und latènezeitlichen Siedlung Sopron-Krautacker. = *Urgeschichte – Römerzeit – Mittelalter* (Festschrift Ohrenberger) Eisenstadt 1985, 121–144. ill.
- Fansa, M.* → *Losits F.*
- Furmánek, V.* → *Kemeneczei T.*
- Gábori-Csánk, Veronika*: La grotte Remete „Felső” (supérieure) et le „Szeletien de Transdanubie”. = *AArchH* 35 (1983 [1985]) 249–285. ill.
- Galántha Márta*: Előzetes jelentés a Sándorfalva-eperjesi szkíta kori temető feltárájáról. — Vorbericht über die Ausgrabungen des skythenzeitlichen Gräberfeldes in Sándorfalva-Eperjes. = *MFME* 1982–83 (1985) 115–128. ill.
- Galántha M.*: A Csanytelek-újhalastói szkíta kori temető ásatásának újabb eredményei. = *Múzeumi közlemények Csongrád megyéből* 1984. Szeged 1985, 10–17.
- Goldman, György*: Battonya-Gödrösök, eine neolithische Siedlung in Südost-Ungarn. — Battonya-Gödrösök és a tiszai kultúra kialakulása. = *Békéscsaba* 1984, 169 p. ill.
- Gróh Dániel*: Előzetes jelentés a Visegrád-Csometekert lelőhelyen végzett későbronzkori és koravaskori feltárásról. — Vorbericht über die spätbronze- und früheisenzeitliche Erschließung von Visegrád-Csometekert. = *ComAH* 4 (1984) 53–66. ill.
- Hegedüs, Katalin*: The settlement of the Neolithic Szakálhát-group at Csanytelek-Újhalastó. = *MFME* 1982–83 (1985) 7–54. ill.
- B. Hellebrandt Magdolna*: Rézkori leletek Tiszadorogmáról. — Funden in Tiszadorogma aus der Kupferzeit. = *HOMÉ* 22–23 (1985) 21–28. ill.
- Herecz Zsuzanna*: Vadkanaggyarral díszített zabla és bronzlemezek restaurálása. — Die Restaurierung des mit Eberhauern verzierten Gebisses und der Bronzeplatten. = *StCom* 17 (1985) 62–74. ill. [Százhalombatta]
- Holport Ágnes*: Ásatások Százhalombattán 1978–1982. — Ausgrabungen in Százhalombatta 1978–1982. = *StCom* 17 (1985) 25–61. ill.
- Horváth, Ferenc*: Ada-type artifacts of the Early Bronze Age in the Southern Alföld. — Kora bronzkori, adai típusú leletek a Dél-Alföldön. = *MFME* 1980–81 (1984) 7–30. ill.
- Horváth, F.*: Contributions to the Early and Middle Bronze Age of Southern Alföld. — Adatok a Dél-Alföld korai és középső bronzkori történetéhez. = *MFME* 1982–83 (1985) 55–71. ill.
- Horváth F.*—*Trogmayer Ottó*: A dél-alföldi újkőkori fej-

- lődés kezdete és vége. = A Tudomány 1 (1985): 2. 30–37. ill.
- Horváth László András*: Kora-bronzkori település Kiszomborban. — Frühbronzezeitliche Tell-Siedlung in Kiszombor. = MFMÉ 1982–83 (1985) 73–94. ill.
- Ilon Gábor*: Egy fibulatípus újabb előfordulása Északnyugatdunántúlon. Előzetes jelentés az 1984. évi Némethbánya–Felsőerdei-dűlői ásatásról. — Das neuere Auftreten eines Fibeltyps im Nordwesten Transdanubiens. (Vorläufige Meldung über die Flurausgrabung im Némethbánya-Oberwald im Jahre 1984.) = VMMK 17 (1984 [1985]) 69–79. ill.
- Ilon G.*: A Szob-Gregerseni-kerti szkíta kori temetőrészlet. — Ein skythenzeitliches Gräberfeld in Szob-Gregersengarten. = StCom 17 (1985) 75–96. ill.
- Jerem Erzsébet*: Kelta fazekaskemencék Sopronban. — Celtic pottery kilns in Sopron. = Iparrégészet II. Veszprém 1984, 83–105. ill.
- Jerem E.* → *Facsar G.*
- Jiráň, L.* → *Kemeneczei T.*
- Kalicz, Nándor–Raczky, Pál*: Preliminary report on the 1977–1982 excavations at the Neolithic and Bronze Age tell settlement of Berettyóújfalu–Herpály. Part I: Neolithic. = AArchH 36 (1984 [1985]) 65–136. ill.
- Kalicz N.*: Kőkori falu Aszódon. — Neolithischer Dorf in Aszód. = Aszód, Petőfi Múzeum 1985, 195 p. ill.
- Kardos József–Kriston László*: A Sopron-Krautacker lelőhelyen feltárt kelta fazekas-kemence anyagának vizsgálata röntgendiffrakciós elemzéssel. — Investigation of the material of a Celtic pottery kiln from Sopron-Krautacker by X-ray. = Iparrégészet II. Veszprém 1984, 107–110.
- Kemeneczei, Tibor*: Die Spätbronzezeit Nordostungarns. Bp. 1984. = Rec. *Furmánek, Václav*: SIA 33 (1985) 473–476.; *Jiráň, L.*: AR 37 (1985) 588–589.
- S. Koós Judit*: Szkíta-kori bronztükrök Kisgyőről. — Ein skythenzeitlicher Bronzespiegel aus Kisgyőr. = HOMÉ 22–23 (1985) 29–35. ill.
- Körök József*: Ásatások Szigetcsép–Tangazdaság lelőhelyen I. A későbronzkori település leletei. — Ausgrabungen auf dem Fundort Szigetcsép–Tangazdaság I. Funde der spätbronzezeitlichen Siedlung. = ComAH 4 (1984) 5–30. ill.
- Kovács, Tibor*: Neuere bronzezeitliche Gürtelblech- und Gürtelhakenfunde aus Ungarn. = ComAH 4 (1984) 40–52. ill.
- Kőszegi, Frigyes*: Mittelbronzezeitliche Grabfunde aus Budapest X. Bezirk, Jászberényi Strasse. = ComAH 4 (1984) 31–40. ill.
- Kőszegi, F.* (rec.): *P. Prüssing*: Die Messer im nördlichen Westdeutschland. München 1982. = AArchH 36 (1984 [1985]) 312–313.
- Kővári Klára*: A tahitótfalui késő rézkori gödör. = StCom 17 (1985) 7–14. ill.
- Kretzoi Miklós*: Új hominid lelet Rudabányáról. — New Hominid form from Rudabánya. = AnthrK 28 (1984 [1985]) 91–96. ill.
- Kretzoi, M.*: Note on Homo Leakey Heberer. = AnthrK 28 (1984 [1985]) 189–190. ill.
- Kriston L.* → *Kardos J.*
- Królopp E.* → *Dobosi V.*
- Laczkó János*: Az alpári bronzkori hombáredény kiegészítése. = Múzeumi kutatások Bács-Kiskun megyében. Kecskemét 1984, 47–48.
- Leroi-Gourhan, André*: Az őstörténet kultuszai. = Bp. Kozmosz 1985, 165 p. ill.
- Losits, Ferenc* (rec.): *M. Fansa*: Die Keramik der Trichterbecherkultur aus den Megalith- und Flachgräbern des Oldenburgischen Raumes. Göttingen 1982. = AArchH 36 (1984 [1985]) 304–305.
- Makkay János*: A magyarországi neolitikum kutatásának új eredményei. Az időrend és a népi azonosítás kérdései. Bp. 1982. = Rec. *Raczky Pál*: AT 30 (1983 [1985]) 290–293.
- Makkay, J.*: Chronological links between Neolithic cultures of Thessaly and the Middle region. = *B' Aιθρες Συνεδριο Θεσσαλικων Στοιων* 1980. *Αθηνα* 1984, 47–52 ill.
- Makkay, J.*: Metal forks as symbols of power and religion. = AArchH 35 (1983 [1985]) 313–344. ill. [Mojgrád]
- Makkay, J.*: Chronological links between Neolithic cultures of Thessaly and the Middle Danube region. = AArchH 36 (1984 [1985]) 21–28. ill.
- Makkay J.*: Az indoeurópai népek őstörténete és a vonaldíszes kerámia. = Bp. 1985, 17 p. (Doktori ért. téz.)
- Makkay J.*: A tiszaszőlősi kincs. Nyomozás egy rézkori fejedelem ügyében. = Bp. 1985, 214 p. ill.
- Sz. Máthé, Márta*: Preliminary report on the 1977–1982 excavations at the Neolithic and Bronze tell settlement of Berettyóújfalu–Herpály. Part II. Bronze Age. = AArchH 36 (1984 [1985]) 137–159. ill.
- Mozsolics, Amália*: Rekonstruktion des Depots von Hajdúböszörmény. = PZ 59 (1984) 81–93. ill.
- Mozsolics, A.*: Ein Beitrag zum Metallhandwerk der ungarischen Bronzezeit. = BRGK 65 (1984 [1985]) 19–72. ill.
- Mozsolics, A.*: Bronzefunde aus Ungarn. Depotfundhorizonte von Aranyos, Kurd und Gyermely. = Bp. Akad., 1985, 524 p. ill.
- Patay, Pál*: Les habitats fortifiés et l'évolution sociale de l'âge du bronze dans le Bassin des Carpathes. = *Éléments de pré- et protohistoire européenne. Hommages à Jacques-Pierre Millotte*. Paris 1984, 601–603.
- Patay, P.*: Kupferzeitliche Meissel, Beile und Äxte in Ungarn. = München 1984, 119 p. ill. (PBF IX: 15).
- Poroszlai Ildikó*: Késő bronzkori edény-depot lelet Debrecenből. — Gefäß-Depot aus der Spätbronzezeit, ein Fund aus Debrecen = DMÉ 1982 (1984) 75–106. ill.
- Pozsgai I.* → *Bíró K.*
- Prüssing, P.* → *Kőszegi F.*
- Raczky, Pál*: Origins of the custom of burying the dead inside houses in South-East Europe. = SzolMÉ 1982–83 (1985) 5–9. ill.
- Raczky P.* → *Kalicz N., Makkay J.*
- Regénye Judit*: Neolitikus leletek Balácáról. — Neolithische Funde aus Balácsa. = VMMK 17 (1984 [1985]) 59–64. ill.
- Regénye J.*: A balácai X épület kutatása; őskori leletek az I. épületnél. — Die Forschungen des Gebäudes X. in Balácsa; Funde aus der Urzeit beim Gebäude I. = VMMK 17 (1984 [1985]) 65–68. ill.
- Ringer Á.* → *Dobosi V.*
- Schweitzer F.* → *Dobosi V.*
- Siklósi Csilla*: Korarézkori település Tiszaföldváron. An Early Copper Age settlement at Tiszaföldvár. = SzolMÉ 1982–83 (1985) 11–31. ill.
- Siklósi Gyula*: Néhány adat Székesfehérvár bronzkori topográfiájához. = ARegia 21 (1984) 241–244. ill.
- Simán Katalin*: Paleolit leletek Sajószentpéteren. — Paleolithic finds on Nagykorcsolyás hill at Sajószentpéter (NE Hungary). = HOMÉ 22–23 (1985) 9–20. ill.
- Szabó J.* → *Dobosi V.*
- Szathmáry László*: Tizenkét metrikus jelleg vizsgálata felső paleolitikus és mezolitikus leleteken. — Study of twelve metric data of Upper Paleolithic and Mesolithic finds. = AnthrK 28 (1984 [1985]) 167–173.
- Todorova, H.* → *Ecsedy I.*
- Torbágyi, Melinda*: Die Münzprägung der Eravisker. = AArchH 36 (1984 [1985]) 161–196. ill.
- Tóth, Tibor*: Some anthropological problems of the Mesolithic Europoids, II. = AnnHN 77 (1985) 269–279.
- Trogmayer O.* → *Horváth F.*
- Vályi Katalin*: Korai kelta leletek Balról. — Frühkeltische Funde in Balf. = MFMÉ 1982–83 (1985) 95–113. ill.
- K. Végh, Katalin*: Keltische Wagengräber in Ungarn. = Keltski voz. Brežice 1984, 105–110. ill.
- Vörös István*: Késő rézkori szarvasmarha-áldozat Tahitótfalu–Váci révnél. — Spätbronzezeitliches Rinderopfer bei der Überfahrt Tahitótfalu–Vác. = StCom 17 (1985) 15–23. ill.

Vörös I. → Dobosi V.

Willms, C. → Bácskay E.

K. Zoffmann, Zsuzsanna: Das anthropologische Material der Kurganbestattung von Derekegyház-Ibolyásdomb. — Kurgántemetkezés embertani anyaga Derekegyház-Ibolyásdombról. = MFMÉ 1980–81 (1984) 99–109. ill.

K. Zoffmann, Zs.: An attempt to use physical anthropological data in the study of the southeastern con-

nections of Central European Neolithic populations. = ARegia 21 (1984) 139–146.

K. Zoffmann Zs.: A Kárpát-medence neolitikus és rézkori embertani leleteinek főbb metrikus és taxonómiai jellemzői. = AnthrK 28 (1984 [1985]) 79–90.

... Die Frühbronzezeit im Karpatenbecken und in den Nachbargebieten. Internationales Symposium 1977 Budapest–Velem. Bp. 1981. = Rec. Endródi, Anna: AArehH 35 (1983 [1985]) 411–413.

KLASSZIKUS ARCHEOLÓGIA ÉS ÓKORI KELET — ARCHAEOLOGIA CLASSICA ET ORIENTALIA

Amiet, P. → Makkay J.

Barr-Sharrar, B.: Two Roman decorative busts in the Metropolitan Museum of Art, New York. = ARegia 21 (1984) 25–29. ill.

Beernhard, W.: Ethnic and morphological affinities of two Bronze and Iron Age populations of North Pakistan. = AnthrK 28 (1984 [1985]) 7–16.

Boardman, John (red.): A múlt születése. Az első birodalmak. = Bp. Helikon 1985, 157 p. ill.

Bouzek, J. — Ondřejová, J.: Die römischen Bronzen der Sammlung Nostitz. = ARegia 21 (1984) 79–81. ill.

Brašínski, I. B.: A szkíta kincsek nyomában. = Bp. Helikon 1985, 118 p. ill.

Buschhausen, Heide: Der Eros von Dyrhachion. = ARegia 21 (1984) 31–34. ill.

Byl, S. → Castiglione L.

Castiglione, László (rec.): R. Scholl: Sklaverei in den Zenonpapyri. Trier 1983.; Cl. Préaux — S. Byl — G. Nachtergaele: Le paysage grec. Bruxelles 1979. = AArehH 36 (1984 [1985]) 315–317.

Castiglione, L. (rec.): Rayonnement grec. Hommages à Charles Delvoye. Bruxelles 1982. = AArehH 36 (1984 [1985]) 329.

Desroches-Noblecourt, Christiane: Tutanhamon. Egy fáraó élete és halála. F. L. Kenneth 75 színes felvételével. = Bp. Corvina 1985, 252 p. ill.

Dyson, R. H. → Makkay J.

Eckstein, Felix: Studien zu den griechischen Grabreliefs II: Das Grabrelief Budapest Inv. 6259. — A budapesti háromalakos sírdomborní = BMHB 62–63 (1984 [1985]) 15–24, 129–134. ill.

Edel, E. → Wessetzky V.

Fábrián Zoltán Imre: Magyar ásatás Egyiptomban — 1983–84. = A Tudomány 1 (1985): 4. 125–127. ill.

Falus Róbert: A Római Birodalom. 2. kiad. = Bp. Móra 1985, 162 p. ill.

Fol, Aleksandar: Thrákia és a thrákok. = Bp. Gondolat 1984, 175 p. ill.

Formigli, E.: Indagine tecnica sulla testa di Giove del Kunsthistorisches Museum (Antikensammlung) di Vienna. = ARegia 21 (1984) 125–128. ill.

Glücksman, Roman: Az ókori Irán: Médek, perzsák, pártusok. = Bp. Gondolat 1985, 349 p. ill.

Graves, Robert: Görög mitoszok. Képes kiadás. = Bp. Európa 1985, 264 p. ill.

Gyárfás Endre: Görög tüzek. = Bp. Gondolat 1985, 283 p. ill.

Habachi, L. → Kákósy L.

Hahn István: Hitvilág és történelem. Bp. 1982. = Rec. Komoróczy Géza: AT 30 (1983 [1985]) 132–139.

Hegyi D. → Polányi K.

Heltzer, M. → Vargyas P.

Heres, G.: Die römischen Bronzen in der Neuauftellung des Berliner Antiquariums 1907–1911. = ARegia 21 (1984) 39–42.

Jitta, J. → Zadoks, A. N.

Kákósy László: Fény és káosz. Bp. 1984. = Rec. Maróth Miklós: MTud 30 (1985) 957–958.

Kákósy, L.: Die ägyptische Religion unter Constantinus und seinen Nachfolgern. = ACDeb 19 (1983 [1984]) 107–112.

Kákósy, L. (rec.): Immortal Egypt. Invited lectures on the Middle East at the University of Texas at Austin.

Ed. by Denise Schmandt-Besserat. Malibu 1978.; First International Congress of Egyptology, Acts. Berlin 1979. = AOr 37 (1983) 143–144.

Kákósy, L. (rec.): The Luxor Museum of Egyptian Arts. Catalogue. Cairo 1979.; Patrick F. O'Mara, The Palermo stone and the archaic kings of Egypt. La Canada (Calif.) 1979.; Patrick F. O'Mara, The chronology of the Palermo and Turin canons. La Canada 1980.; Labib Habachi, Sixteen studies on Lower Nubia, Le Caire 1981. = AOr 38 (1984) 250–255.

Kenneth, F. L. → Desroches-Noblecourt, C.

Kertész István: Ókori hősök, ókori csaták. = Bp. Tankönyv, 1985, 171 p. ill.

Kilian-Dirlmeier, I. → Szabó M.

Klengel, Horst: Nomádok az ókori Elő-Ázsiában. = Bp. Gondolat 1985, 250 p. ill.

Komoróczy G. → Hahn I.

Kovács András: Boszra várszínháza. = Múzsák 1985: 2. 16–18. ill.

Kovács, Petronella: La restauration d'un lécythe arybalisque de bronze grec. — Egy görög bronz lékythos-aryballos restaurálása. = MBMH 62–62 (1984 [1985]) 25–33, 135–137. ill.

Kunckel, H.: Zu einigen Bronzestatuetten im Museum von Kabul. = ARegia 21 (1984) 19–23. ill.

Lipinski, E. → Makkay J.

Magnusson, Magnus: Ásóval a Biblia nyomában. Ami Krisztus előtt történt. = Bp. Gondolat 1985, 255 p. ill.

Makkay, János (rec.): State and temple economy in the ancient Near East. Ed. by E. Lipinsky. Leuven 1979.; Ancient art in seals. Essays by Pierre Amiet, Nimet Özgüç, and John Boardman. Princeton 1980.; Ancient Europe and the Mediterranean. Studies presented in honour of Hugh Hencken. Warminster 1977.; Hasanlu Special Studies. Ed. by R. H. Dyson. Vol. I–II. Philadelphia 1980. = AArehH 36 (1984 [1985]) 308–311.

Manfrini, I.: „Maniers” de bronziers égyptiens. = ARegia 21 (1984) 95–98. ill.

Maróth M. → Kákósy L.

Martelli, F. → Mócsy A.

Mócsy, András (rec.): Supplementa Italica. Nuova Serie I. Roma 1981.; G. Sotgiu: Le iscrizioni dell'ipogeo di Tanca di Borgona (Portorres, Turris Libisonis). Roma 1981.; F. Martelli: Introduzione alla „Expositio totius mundi”. Analisi etnografica a tematiche in un'opera del IV. secolo. Bologna 1982. = AArehH 36 (1984 [1985]) 319–322.

Nachtergaele, G. → Castiglione L.

Nagy, Tibor: Ein Sonderfall bei der Magisterwahl der Arvalbrüder. = Historia 34 (1985) 505–508.

O'Mara, P. F. → Kákósy L.

Ondřejová, J. → Bouzek, J.

Özgüç, N. → Makkay J.

Pecz Vilmos: Ókori lexikon. I–II. (reprint). = Bp. Könyvtérkesítő 1985, 1142 p. ill.

Philipp, H. → Szabó M.

Polányi Károly: Kereskedelem, piacok és pénz az ókori Görögországban. Bp. 1984. = Rec. Hegyi Dolores: MTud 30 (1985) 877–878.

Préaux, Ch. → Castiglione L.

Sarkady, János: Von den Problemen der Gesellschafts-

geschichte der frühen Attika. = ACDeb 19 (1983 [1984]) 23–30.
Schmandt-Besserat, D. → *Kákósy L.*
Scholl, R. → *Castiglione L.*
Sotgiu, G. → *Mócsy A.*
Szabó, Miklós (rec.): *Imma Kilian-Dirlmeier*: Anhänger in Griechenland von der mykenischen bis zur spätgeometrischen Zeit. München 1979. PBF XI: 2. = Germania 61 (1983) 148–153.
Szabó, M. (rec.): *R. Thomas*: Athletenstatuetten der Spätarchaik und des Strengen Stils. Rom 1981; *H. Philipp*: Bronzeschmuck aus Olympia. Berlin = AArchH 1981. 36 (1984 [1985]) 313–315.
Szádeczky-Kardoss, Samu: *Picti Agathyrsi* (Vergilius, Aeneis 4, 146). = ASzeg 25 (1984) 119–125.
Teggyey, Imre: Archaeology and interpretation. = ACDeb 19 (1983 [1984]) 17–22.
Thomas, R. → *Szabó M.*

Vahlen, Angelika: Az ókor világesodái. = Bp. Gondolat 1985, 127 p. ill.
Vanek, Zsuzsanna: Deux ouchebtis de la troisième période intermédiaire. = BMHB 62–63 (1984 [1985]) 7–13. ill.
Vargyas, P. (rec.): *Michael Heltzer*, Goods, prices and the organization of trade in Ugarit. Wiesbaden 1978. = AOr 38 (1984) 260–262.
Wessetzky, Vilmos (rec.): *E. Edel*, Hieroglyphische Inschriften des Alten Reiches. Göttingen 1981. = AOr 38 (1984) 255–256.
Wielowiejski, J.: Bericht des Plinius des Älteren über die Legierung der römischen Bronzegefäße im Lichte der chemischen Analyse. = ARegia 21 (1984) 129–134.
Zadoks, A. N.–*Jitta, Josephus*: Roman bronze statuettes: another approach to dating. = ARegia 21 (1984) 9–11.
.....Egyiptom gyöngyszeme. = Múzsák 1985: 2. 38–38. ill.

PROVINCIÁK ÉS BARBARICUM – PROVINCIALIA ET BARBARICUM

Balla, Lajos: La communauté des fidèles de Dolichenus à Brigetio. = ACDeb 19 (1983[1984]) 91–98.
Bánki Zsuzsanna: Vasolvastó(?) kemence maradványa Gorsiumban. – Ruins of an iron smelting furnace in Gorsium? = Iparrégészet II. Veszprém 1984, 195–198. ill.
Barkóczi, László–*Soproni, Sándor*: Die römischen Inschriften Ungarns (RIU) 3. Bp. 1981. = Rec. Petolescu, Constantin C.: Studii Clasice 22 (1984) 156.
Barkóczi, L.–*Salamon, Ágnes*: Tendenzen der strukturellen und organisatorischen Änderungen pannonischer Siedlungen im 5. Jahrhundert. = ARegia 21 (1984) 147–187. ill.
B. Bónis, Éva: Langschwert mit Buntmetalleinlage aus Pannonien. = Lebendige Altertumswissenschaft. Festgabe zur Vollendung des 70. Lebensjahres von H. Vetters. Wien 1985, 305–306. ill.
Bónis E. → *Urban, O. - H.*
Boucher, St.: Quelques figurines de bronze: Rosmerta, parèdre de Mercure, et autres divinités gauloises. = ARegia 21 (1984) 35–37. ill.
Bökönyi Sándor: Szarmata állatesontleletek Biharkeresztés-Ártánd – Nagy- és Kisfarkasdombról. – Animal remains from the Sarmatian settlement of Biharkeesztés-Ártánd, Nagy- and Kisfarkasdomb. = DMÉ 1982 (1984) 251–265. ill.
Bökönyi, S.: Animal husbandry and hunting in Tács-Gorsium. The vertebrate fauna of a Roman town in Pannonia. = Bp. 1984, 237 p. ill. (Studia Archaeologica 8)
Bökönyi, S. (rec.): *R. M. Luff*: A zooarchaeological study of the Roman north-western provinces. Oxford 1982. = AArchH 36 (1984 [1985]) 324–325.
Sz. Burger, Alice: Late Roman money circulation in South-Pannonia. Bp. 1981. = Rec. Kos, Peter: AV 35 (1984) 374–377.
Christol, M. → *Fitz J.*
Cserményi, Vajk: Statuettes de Vénus en Pannonie. = ARegia 21 (1984) 135–137. ill.
Demo, Z. → *Fitz J.*
Dierkens, A. → *Mócsy A.*
Fitz, Jenő: Der Geldumlauf der römischen Provinzen im Donaugebiet Mitte des 3. Jahrhunderts. Bp. – Bonn 1978. = Rec. Demo, Zoltó: AV 34 (1983 [1984]) 464–468.
Fitz J.: Pannonok évszázada (Pannónia 193–284). Bp. 1982. = Rec. Tóth Endre: AT 30 (1983 [1985]) 293–294.
Fitz, J.: The great age of Pannonia (A. D. 193–284). Bp. 1982. = Rec. Christol, M.: RÉL 61 (1983 [1984]) 420–421.; *Petolescu, Constantin C.*: Studii Clasice 23 (1985) 141–142.
Fitz, J.: Honorific titles of Roman military units in the 3rd century. Bp. – Bonn 1983. = Rec. Lomenová, J.: SLA 33 (1985) 453.

Fitz J.: Gorsium. Székesfehérvár 1983. = Rec. Köhegyi M.: Művéd 29 (1985) 317–318.
Fitz, J.: Notes 22. Gorsium und Herculia. = ARegia 21 (1984) 279–282.
Fitz, J.: Ti. Claudius Pompeianus und die geplante Provinz Sarmatia. = Lebendige Altertumswissenschaft. Festgabe zur Vollendung des 70. Lebensjahres von H. Vetters. Wien 1985, 123–125.
Fitz, J. → *Mócsy A.*, *Tóth E.*
Gabler, Dénes: Die Ware der Sigillata-Manufaktur von Schwabmünchen II in Pannonien. = Urgeschichte – Römerzeit – Mittelalter (Festschrift Ohrenberger) Eisenstadt 1985, 153–161. ill.
Gabler, D. (rec.): *S. von Schnurbein*, Die unverzierte Terra Sigillata aus Haltern. Mit einem Beitrag von *J. Lasfargues*–*M. Pion*. Aschendorf 1982. = AArchH 36 (1984 [1985]) 322–324.
Gabler D. → *Mócsy A.*, *Ottományi K.*
Garam, Éva–*Patay, Pál*–*Soproni, Sándor*: Sarmatisches Wallsystem im Karpatenbecken. Bp. 1983. = Rec. Horedt, Kurt: Germania 63 (1985) 589–591.
Garbusch, J. → *Mócsy A.*
Gáspár, Dorottya: A Roman die? = ARegia 21 (1984) 87–88. ill.
Gočeva, Z. → *Nagy T.*
Gömöri János: Scarbantia fazekastelepe és a város mellett római kori tégláégető kemencek. – Potters' settlement in Scarbantia and the Roman brick kilns nearby. = Iparrégészet II. Veszprém 1984, 111–137. ill.
Gömöri J.: Scarbantia foruma. = SSz (1985) 1–24, 97–118, 193–212. ill.
Gschwantler, K.: Eine bronzene Eberstatuette aus Enns – Lauriacum. = ARegia 21 (1984) 71–77. ill.
Hajnóczy Gyula: A balácai központi villaépület műemléki helyreállítása. – Die Wiederherstellung der Kunstdenkmäler im Zentralvillagegebäude zu Balács. = VMMK 17 (1984 [1985]) 53–58. ill.
Hajnóczy Gy.: A balácai villamúzeum. = Művéd 29 (1985) 65–69. ill.
Harhoiu, R. → *Mócsy A.*
Horedt, K. → *Garam É.*
Járó Márta: Pannóniai falfestmények vizsgálati lehetőségei spektrokémiai módszerekkel. – Possibilities of spectrochemical investigations of Roman wall-paintings from Pannonia. = Iparrégészet II. Veszprém 1984, 301–309.
Johnson, S. → *Mócsy A.*
Kaiser Anna–*Póczy Klára*: Budapest római öröksége. = Bp. 1985, 123 p. ill.
Kaiser A.: Az ókori és a középkori város maradványai Óbudán. = Művéd 29 (1985) 183–189. ill.
Kos, P. → *Burger A.*
Kovács, V.: Mark Aurel-Porträt aus Lugio. = ARegia 21 (1984) 89–91. ill.

- Kőhegyi Mihály*: Kora szarmata aranyelekes női sírok az Alföldön. — Frühsarmatische Frauengräber mit Goldfunden in der Grossen Ungarischen Tiefebene. = DMÉ 1982 (1984) 267–355. ill.
- Kőhegyi M.* → *Fitz J.*
- Krier, J.* → *Mócsy A.*
- Kulcsár Valéria*: Szarmata telepkezési problémák. = Múzeumi kutatások Bács-Kiskun megyében. Kecskemét 1984, 21–24.
- Kulcsár V.* → *Vaday A.*
- Lasfargues, J.* → *Gabler D.*
- Lengyel, A.* → *Radan, G. T. B.* (red.): The archaeology of Roman Pannonia. Bp.—Lexington 1980. = Rec. *Petolescu, Constantin C.*: Studii Clasice 23 (1985) 149.
- Lomenová, J.* → *Fitz J.*
- Lőrincz Barnabás*: Újabb adat a 156. év consullistájához. = AT 30 (1983 [1985]) 262–263.
- Luff, R. M.* → *Bökönyi S.*
- Maróti Éva*: Római kori pecsételt díszű edénytöredékek Pest megyéből. — Römerzeitliche Gefässfragmente mit Stempelmuster aus dem Komitat Pest. = StCom 17 (1985) 97–157. ill.
- Maróti É.*: Római őrtorony a pilisszántói Kálvárián. — Römischer Wachturm auf dem Kalvarienhügel von Pilisszántó. = StCom 17 (1985) 159–184. ill.
- Maróti É.* → *Topál J.*
- Martin Ferenc*: I. Philippus ANIII és ANIII jelű viminaciumi pénzei. = Az Érem 40 (1984): 2. 6–9. ill.
- Martin F.*: Viminacium évszámos pénzeinek hátlapi ábrái. = Az Érem 41 (1985): 1. 1–5. ill.
- Menzel, H.*: Bronzen des ersten Jahrhunderts im Rheinischen Landesmuseum Bonn. = ARegia 21 (1984) 49–52. ill.
- Mézöcs Tamás*: Pannóniai műemlékek feltárása és helyreállítása (Budapest kivételével). = Művéd 29 (1985) 145–153.
- Mócsy, András*: Zur Entstehung und Eigenart der Nordgrenzen Roms. Opladen 1978. = Rec. *Rebuffat, A.*: RA 1984. 371–372.
- Mócsy, A.* (red.): Die spätrömische Festung und das Gräberfeld von Tokod. Bp. 1981. = Rec. *Dierkens, Alain*: ACI 52 (1983) 595–596.; *Fitz Jenő*: AT 30 (1983 [1985]) 149–151.; *Gabler, Dénes*: AArchH 36 (1984 [1985]) 299–303.; *Harhoiu, Radu*: Studii Clasice 22 (1984) 157–158.; *Johnson, S.*: Britannia 14 (1983) 369–370.; *Sivec-Rajterič, I.*: AV 35 (1984) 367–368.
- Mócsy, A.*: The civilized Pannonians of Velleius. = Rome and her northern provinces. Oxford 1983. = Rec. *Garbsch, Jochen*: Germania 62 (1984) 509.
- Mócsy, A.*: Lateinische Cognomina als Geschichtsquelle: Zwei Typen der provinziäl-römischer Kultur. = AArchH 36 (1984 [1985]) 197–222.
- Mócsy A.*: A római név mint társadalomtörténeti forrás. = Bp. Akad. 1985, 78 p. ill.
- Mócsy, A.*: Namenstatistische Angaben zu Noricum. = Lebendige Altertumswissenschaft. Festgabe zur Vollendung des 70. Lebensjahres von H. Vetters. Wien 1985, 132–134. ill.
- Mócsy, A.* (rec.): *J. Krier*: Die Treverer ausserhalb ihrer Civitas. Trier 1981.; Der Obergermanisch-Raetische Limes des Römerreiches. Fundindex. Bearb. von *J. Oldenstein*. Mainz 1982. = AArchH 36 (1984 [1985]) 317, 322.
- Nagy, Tibor*: Pannonier in den Richterdekuriën. = Römische Geschichte, Altertumskunde und Epigraphik. Festschrift für Artur Betz zur Vollendung seines 80. Lebensjahres. Wien 1985, 417–444.
- Nagy, T.* (rec.): Corpus Cultus Equitis Thracii (CCET) I. *Zl. Gočeva—M. Oppermann*: Monumenta orae Ponti Euxini Bulgariae. Leiden 1979.; *Idem*: Monumenta inter Danuvium et Haemum reperta. Leiden 1981. = AArchH 36 (1984 [1985]) 317–319.
- M. Nepper Ibolya*: Császárkori szarmata telep Bihar-keresztes-Ártánd-Nagyfarkasdombon. — Einesarmatische Siedlung aus der Kaiserzeit, gelegen auf dem Nagyfarkas-Hügel, Bihar-keresztes-Ártánd. = DMÉ 1982 (1984) 101–249. ill.
- Neuwirth, M.* → *Topál J.*
- Oldenstein, J.* → *Mócsy A.*
- Oppermann, M.* → *Nagy T.*
- Ottományi Katalin—Gabler Dénes*: Római telepek Herceghalom és Páty határában. (A pátyi terra sigillata.) — Römische Siedlungen in der Gemarkung von Herceghalom und Páty. (Die Sigillaten aus Páty.) = StCom 17 (1985) 185–271. ill.
- K. Palágyi Sylvia*: A balácai kutatások története (1904–1976). — Die Geschichte der Ausgrabungen in Balácsa (1904–1976). = VMMK 17 (1984 [1985]) 27–51. ill.
- Palágyi, S.*: Über die römischen Villen in Pannonien. = Das Altertum 31 (1985) 158–163. ill.
- Patay P.* → *Garam É.*
- Petolescu, C. C.* → *Barkóczi L., Fitz, J., Lengyel A.*
- Pion, M.* → *Gabler D.*
- Póczy Klára*: Az aquincumi legióstábor romjainak műemléki bemutatása Óbudán az Árpád-híd új közlekedési csomópontjában. = Művéd 29 (1985) 162–173. ill.
- Póczy K.* → *Kaiser A.*
- Radan, G. T. B.* → *Lengyel A.*
- Raepsaet, G.* → *Sági K.*
- Rebuffat, A.* → *Mócsy A.*
- Redő Ferenc*: Salla — Zalaalövő. = Zalaegerszeg 1984, 8 p. ill.
- Rössler, D.* → *Sági K.*
- Sági, Károly*: Das römische Gräberfeld von Keszthely-Dobogó. Bp. 1981. = Rec. *Raepsaet, G.*: ACI 52 (1983) 594–595.; *Rössler, Detlef*: EAZ 26 (1985) 536–537.; *Topál Judit*: AT 30 (1983 [1985]) 148–149.
- Salamon Á.* → *Barkóczi L.*
- Schallmayer, E.* → *Topál J.*
- Schleiermacher, M.*: Ein Medaillon mit Büste. = ARegia 21 (1984) 43–44.
- Schnurbein, S. v.* → *Gabler D.*
- Sivec-Rajterič, I.* → *Mócsy A.*
- Soproni, Sándor*: Die letzten Jahrzehnte des Pannonischen Limes. = München 1985, 128 p. ill. (Münchener Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte 38)
- Soproni, S.*: Collezione epigrafiche in Ungheria. = Il Museo Epigrafico. Colloquio AIEGL — Borghesi 83. Epigrafia e Antichità 7 (1984) 279–285.
- Soproni S.*: Újabb római feliratok Pest megyéből. — Neue römische Inschriften aus dem Komitat Pest. = StCom 17 (1985) 273–302. ill.
- Soproni S.*: Százhalombatta a rómaiak korában. = Bp. 1985, 30 p. ill.
- Soproni S.* → *Barkóczi L., Garam É.*
- Stutzing, D.*: Bronzestatuetten eines opfernden Togatus im Römisch-Germanischen Museum Köln. = ARegia 21 (1984) 45–47. ill.
- Szabó, Klára*: Balsamares en bronze provenant de la Pannonie. = ARegia 21 (1984) 99–113. ill.
- Szabó K.* → *Topál J.*
- Szádeczky-Kardoss Samu*: Az „Evangelium S. Corbiniani dictum” és Pannónia. = AT 30 (1983 [1985]) 106–110.
- Szádeczky-Kardoss, S.*: Pannonien und das „Evangelium S. Corbiniani dictum”. = ACDeb 19 (1983 [1984]) 123–128.
- Szilágyi János György*: VIVAS IN DEO. = BMHB 62–63 (1984 [1985]) 35–42, 129–144. ill.
- B. Thomas, Edit*: Frauenkopf mit Isis—Knospe aus Pannonien. = Lebendige Altertumswissenschaft. Festgabe zur Vollendung des 70. Lebensjahres von H. Vetters. Wien 1985, 233–235. ill.
- B. Thomas, E.*: Bronzene Schafkopfflampe aus Pinkafeld, Westpannonien. = Urgeschichte — Römerzeit — Mittelalter. (Festschrift Ohrenberger) Eisenstadt 1985, 179–185. ill.
- Topál, Judit*: The southern cemetery of Matrica (Százhalombatta-Dunafüred). Bp. 1981. = Rec. *Maróti, Éva*: AArchH 35 (1983 [1985]) 414–415.; *Neuwirth, Michael*: PA 74 (1983) 552–553.; *Schallma-*

- yer, Egon: Germania 63 (1985) 591–595.; Szabó Klára: AT 30 (1983 [1985]) 147–148.
- Topál J.: Toronymodellek a szentendrei római villából. – Turnmodelle aus der römischen Villa von Szentendre. = StCom 17 (1985) 303–325. ill.
- Topál J. → Sági K.
- Torma István: Római kori kőbánya Budakalász határában. – Roman quarry near the village Budakalász. = Iparrégészet II. Veszprém 1984, 39–49. ill.
- Tóth, Endre: Porolissum. Das Castellum in Moigrad. Bp. 1978. = Rec. Visy, Zsolt: AArchH 35 (1983 [1985]) 415–416.
- Tóth E.: Tetrarchia-kori Iovia-Herculia helynévadás Pannoniában? ArchÉrt 109 (1982) = Rec. Fitz Jenő: ARegia 21 (1984) 279–282.
- Tóth, E.: Römische Wachttürme von Pilismarót. = ComAH 4 (1984) 67–79. ill.
- Tóth E. → Fitz J.
- Urban, Otto-H. – B. Bónis, Éva: Römisch-germanische Brandgräber aus Neudorf. = Urgeschichte – Römerzeit – Mittelalter (Festschrift Ohrenberger) Eisenstadt 1985, 92–109. ill.
- H. Vaday Andrea: Késő szarmata agyagbográcsok az Alföldön. – Spätsarmatenzeitliche Tonkessel von

- der Tiefebene. = MFMÉ 1980–81 (1984) 31–42. ill.
- Badau, A. X. – Кульчар, В.: К вопросу о так называемых сарматских пряжках. = AArchH 36 (1984 [1985]) 239–261. ill.
- Várady, László: Epochenwechsel um 476. Odoaker, Theoderich d. Gr. und die Umwandlungen. Anhang: Pannonica. = Bp. 1984, 150 p.
- Visy, Zsolt: Die Entlassung der Auxiliarsoldaten aufgrund der Militärdiplome. = AArchH 36 (1984 [1985]) 223–238.
- Visy Zs. → Tóth E.
- Vörös Gabriella: A Nagymágocs-paptanyai későszarmata telep feltárásának eredményei (1983–1984). = Múzeumi kutatások Csongrád megyében 1984. Szeged 1985, 18–21.
- Vörös G.: Későszarmata edényekető kemence Sándorfalva-Eperjesen. – Late Sarmatic pottery kiln in Sándorfalva-Eperjes. = Iparrégészet II. Veszprém 1984, 147–154. ill.
- Wessetzky, Vilmos: Considerazioni a proposito dell'idria di Egyed. = Adriani. Alersandria e il mondo ellenistico-romano. Studi in onore di Achille Adriani. Roma 1983, 449–450.
- ..... A balcai kutatások eredményei. = VMMK 17 (1984 [1985]) 23–25. ill.

NÉPVÁNDORLÁS- ÉS KORAI KÖZÉPKOR, MAGYAR ŐSTÖRTÉNET – AETAS MIGRATIONUM, PROTOHUNGARICA

- Adorján Imre: Hold és sárkány. Adalékok Árpád-kori állatalakos faragványaink közel-keleti párhuzamaihoz. = Művészet 26 (1985): 8. 24–29. ill.
- Antal Elemér – Annus Jánosné: Honfoglalás kori sírleletsonvtázak röntgenvizsgálata. = Múzeumi kutatások Csongrád megyében 1984. Szeged 1985, 27–30.
- Balassa Iván: A néprajztudomány és a magyar őstörténet. = Szombathy Viktor (red.): Az őshazától a Kárpátokig. Bp. 1985, 72–107. ill.
- Bálint Csanád: Az avarkor és honfoglaláskor bizánci vonatkozásainak régészeti kutatása Magyarországon 1970–1980 között. = AT 30 (1983 [1985]) 116–125.
- Balogh László: Várkony településneveinek eredete és az avarok. = Szaboles-Szatmári Szemle 20 (1985): 2. 53–61.
- Bartha Antal: A keleti latin népek eredetének kérdéséről. = Történelmi Szemle 27 (1984) 628–635.
- Bartha A.: A magyar nép őstörténete. = Magyarország története I. Bp. 1984. = Rec. Fodor István: Életünk 22 (1985) 241–252.
- Benkő L. → ... Adalékok ...
- Bogyay, Th. → Kiss A.
- Bóna István: A XIX. század nagy avar leletei. – Die grossen Awarenfunde des 19. Jahrhunderts. = SzolME 1982–83 (1985) 81–160. ill.
- Bóna I. → Kiss A.
- Borg, K. → Salamon Á.
- Borosy András: Magyarország hadügye és háborúi a honfoglalástól az Árpád-ház kihalásáig. = Magyarország hadtörténete I. Bp. Zrínyi 1984, 11–40. ill.
- Bučiková, E. → Mesterházy K.
- Csomor Lajos – Lantos Béla – Ludvig Rezső – Poór Magdolna: A Magyar Korona. Az aranyműves vizsgálat eredményei. = Életünk 22 (1985) 727–740. ill.
- Czeglédy Károly: Magyar őstörténeti tanulmányok. = Bp. Kőrösi Csoma Társaság 1985, 365 p.
- Dienes István: A sámánok társadalmi szerepe a nomád államokban. = Szombathy V. (red.): Az őshazától a Kárpátokig. Bp. 1985, 375–387. ill.
- Eiben O. → Lipták P.
- Erdélyi István: A humarai vár és feliratai. = AT 30 (1983 [1985]) 264–266. ill.
- Erdélyi, I. – Szimonova, Eugenia: Grabung in der Gemarkung von Vášárosmámeny. – Раскопки в окрестностях Вашарошнамень. = SIA 33 (1985) 379–397. ill.
- Fábián Gyula: Újabb adatok a honfoglaláskori íjászat

- kérdésköréhez. – Problems of the Hungarian archery in the time of the 9th century conquest. = MFMÉ 1980–81 (1984) 63–76. ill.
- Фодор, И.: Българите в унгарските земи по времена заселването на унгарците. = Векова 13 (1984): 4. 18–23.
- Fodor István: Jerney János a dél-országi kun sírszobrokról. = Múzeumi kutatások Csongrád megyében 1984. Szeged 1985, 31–48. ill.
- Fodor, I. – Garam, Éva – Kiss, Attila: Steppenvölker. Hunnen, Awaren, Magyaren. Ausstellung des Ungarischen Nationalmuseums Budapest. = Linz 1985, 36 p. ill.
- Fodor I.: A honfoglalás – régészeti nézőpontból. = Forrás 17 (1985): 3. 66–70.
- Fodor I.: Gondolatok őstörténetkutatásunk jelenéről. = Életünk 22 (1985) 170–174.
- Fodor I. → Bartha A., Kiss A.
- Fraye, David W.: Tooth size, oral pathology and class distinctions: evidence from the Hungarian Middle Ages. – Fogméretek, szájpatológia és társadalmi rétegbeli különbségek a magyar középkorban. = AnthrK 28 (1984 [1985]) 47–54. [Zalavár, 9–11. sz.]
- Fuchs, G. → Lipták P.
- Fülöp Gyula: Egy avar kori kuleslelet. = ARegia 21 (1984) 253–254. ill.
- Fülöp Gy.: Újabb avar kori temetők Fejér megyében. = ARegia 21 (1984) 255–259. ill.
- Fülöp Gy.: Avar kori és XIV–XVI. századi települések Szabadsbattyán Iskola udvaron. = ARegia 21 (1984) 261–267. ill.
- P. Gábor Mózes: Kelet-európai hagyományaink: a bizánciparadigma. = Valóság 28 (1985): 12. 95–102.
- Galkin, L. L.: Nomadischer Grabfund von jenseits der Volga. = AArchH 35 (1983 [1985]) 379–383. ill.
- Garam, Éva: Das awarenzeitliche Gräberfeld von Kisköre. Bp. 1979. = Rec. Sivec-Rajterič, I.: AV 35 (1984) 372.
- Garam É.: Az avarokról és egy ásatás hétköznapijairól. = Szombathy V. (red.): Az őshazától a Kárpátokig. Bp. 1985, 245–269. ill. [Tiszafüred]
- Garam É. → Fodor I.
- Gedai István: A XI. századi pénzverés Esztergomban. = Múzeumi Közlemények 1984: 2. 132–135.
- Gedai, I.: Dates of hoards in Sweden and the coinage of Stephen I, King of Hungary. = Hikuin 11 (1985) 169–174. ill.

- Giesler, J. → Mesterházy K.
- Gömöri János: „Lovasnépek” vaskohászata Pannóniában. = Szombathy V. (red.): Az őshazától a Kárpátokig. Bp. 1985, 314–359. ill.
- Györffy, György: Wirtschaft und Gesellschaft der Ungarn um die Jahrtausendwende. Bp. 1983. = Rec. Marsina, R.: HČ 33 (1985) 309–311.
- Györffy Gy.: A honfoglaló vezérek választása. = História 7 (1985): 5–6. 11–12. ill.
- Halász Árpád: Kaptárfülke szavunk értelmezése, a fülkék célja és története. = Művéd 29 (1985) 289–291.
- Hanáková, H. → Stloukal, M.
- Harmatta János: Az avarok nyelvének kérdéséhez. = AT 30 (1983 [1985]) 71–84. ill.
- Harmatta J.: Türk rovásírásos feliratok Kelet-Európában. = AT 30 (1983 [1985]) 85–99. ill.
- Harmatta J.: Egy avar méltóságviselő pecsétgyűrűje. = AT 30 (1983 [1985]) 249–256. ill. [Battonya]
- Havasné Bede Piroska: Az első magyar őshazakereső expedíció 750. évfordulója. = Földrajzi Közlemények 32 (1984) 294–296.
- Jankovics Marcell: Csodaszarvas a csillagos égen. = Szombathy V. (red.): Az őshazától a Kárpátokig. Bp. 1985, 200–244. ill.
- Juhász Irén: A szarvasi avar kori rovásírásos tütartó. = MTud 30 (1985) 92–95. ill.
- Juhász, I.: Ein awarenzeitlicher Nadelbehälter mit Kerbschrift aus Szarvas. = AArchH 35 (1983 [1985]) 373–377. ill.
- Kiss Attila: Baranya megye X–XI. századi sírleletei. Bp. 1983. = Rec. Bogay, Th.: SF 43 (1984) 400–401.; Bóna, István: AArchH 36 (1984 [1985]) 283–294.; Fodor István: Századok 119 (1985) 244–248.; Kovács, László: AArchH 36 (1984 [1985]) 271–281.; Točík, Anton: SIA 33 (1985) 224–226.
- Kiss, A.: A Byzantine jewel from the 6th–7th century in China. = AOr 38 (1984) 33–40. ill.
- Kiss, A.: Archäologische Angaben zur Geschichte der Sättel des Frühmittelalters. = ARegia 21 (1984) 189–207. ill.
- Kiss, A.: Ergänzung zur Frage der Funde von Szabadbattyán aus dem 5. Jahrhundert. = ARegia 21 (1984) 251–252. ill.
- Kiss A. → Fodor I.
- Kósa László: Magyar őstörténeti kutatás a néprajzban Herman Ottótól Györffy Istvánig. = Múzeumi Közlemények 1984: 1. 126–133.
- Kovács László: Kora Árpád-kori temetőrészlet Dabas (Gyón)-Paphegyen. – Früharpadenzeitlicher Gräberfeldteil in Dabas(Gyón)-Paphegy. = StCom 17 (1985) 369–396. ill.
- Kovács L. → Kiss A.
- Kozák Károly: Közép-Európa centrális templomai (IX–XI. század). – Die Zentralkirchen in Westeuropa [recte: Mitteleuropa!] (IX–XI. Jahrhundert) = VMMK 17 (1984 [1985]) 107–144. ill.
- Kralovánszky Alán: Honfoglaló őseink szarvasmarhakultusza. = Szombathy V. (red.): Az őshazától a Kárpátokig. Bp. 1985, 360–374. ill.
- Kristó Gyula: Az augsburgi csata. = Bp. Akadémia 1985, 124 p. ill.
- Kürti Béla: Avar temető Kiskundorozsma-Sziksóstó területén. = Múzeumi kutatások Csongrád megyében 1984. Szeged 1985, 22–26.
- Lantos B. → Csomor L.
- László Gyula: Köszöntjük az olvasót. Őstörténetünk-ről. = Szombathy V. (red.): Az őshazától a Kárpátokig. Bp. 1985, 9–26.
- Lipták, Pál: Avars and ancient Hungarians. Bp. 1983. = Rec. Eiben Ottó: AnthrK 28 (1984 [1985]) 198–199.; Fuchs, Gerald: SF 43 (1984) 398–400.; ll: AR 37 (1985) 679–680.
- Ludvig R. → Csomor L.
- Marcsik, Antónia: Paleopathology of the Avar-age between the Danube and Tisza rivers. = ABiol 31 (1985) 191–196.
- Marsina, R. → Györffy Gy.
- Matolcsi János: Őseink állattartása Levediában. = Szombathy V. (red.): Az őshazától a Kárpátokig. Bp. 1985, 160–199. ill.
- Mesterházy Károly: Nemzetiségi szervezet és az osztályviszonyok kialakulása a honfoglaló magyarságnál. Bp. 1980. = Rec. Bučíková, Eva: Archaeologia Historica 9 (1984) 327–329.
- Mesterházy K. (rec.): Giesler, J.: Untersuchungen zur Chronologie der Bijelo Brdo-Kultur. PZ 56 (1981) = ARegia 21 (1984) 275–276.
- Näsman, U. → Salamon Á.
- Pálóczi-Horváth András: A kunok bejövetele és letelepedése. = Forrás 17 (1985): 65–71.
- Pap Ildikó: A szakonyi XI. századi temető embertani anyagának vizsgálata. = ComAH 4 (1984) 101–107.
- Pap I.: A Dabas(Gyón)-paphegyi XI. századi embertani széria. – The anthropological series of Dabas(Gyón)-Paphegy from the 11th century. = StCom 17 (1985) 387–407. ill.
- Poór M. → Csomor L.
- Pusztay János: A hun mondától a finnugor rokonságig. = Szombathy V. (red.): Az őshazától a Kárpátokig. Bp. 1985, 27–71.
- Rítőók Ágnes: Árpád-kori temetkezések Veszprémfajszon. (Előzetes jelentés a templomrom körüli temető feltárásáról.) – Begräbnisse in der Arpadzeit in Veszprémfajsz. (Vorhergehende Meldung über die Ausgrabungen um die Kirchenruine.) = VMMK 17 (1984 [1985]) 93–106. ill.
- Róna-Tas András: A szarvasi tütartó rovásírásos feliratáról. = MTud 30 (1985) 95–98.
- Róna-Tas A.: Az eredetkérdés és a társadalmi tudat. = Valóság 28 (1985): 8. 103–106.
- Sági Károly: Az ötvöspusztai V. századi sír. – Das Grab von Ötvöspuszta aus dem 5. Jahrhundert. = VMMK 17 (1984 [1985]) 81–91. ill.
- Salamon, Ágnes (rec.): Eketorp. Fortification and settlement on Öland/Sweden. Ed. K. Borg–U. Näsman–E. Wegraeus. Stockholm 1976–1979. = AArchH 36 (1984 [1985]) 325–326.
- Sárvári Márta: Az avarok évszázadai. = Delta 1985: 1. 39–41.
- Simon László: Újabb avar kori leletek Nagykőrösről. – Neuere awarenzeitliche Funde aus Nagykőrös. = StCom 17 (1985) 327–344. ill.
- Sivec-Rajterič, I. → Garam É.
- Soudský, O. → Stloukal, M.
- Stloukal, M. → Soudský, O. – Hanáková, H.: Dimensions of the skull of Palaeoslavonic children and juveniles. = AnthrK 28 (1984 [1985]) 151–160.
- Szabó László: Az összet-jász rokonság néprajzos szemmel. = Forrás 17 (1985): 9. 58–64.
- Szabó T. A. → ... Adalékok ...
- B. Szatmári Sarolta: Avar temető és telepátás Tata-bánya-Alsógalla mellett. = SzolMÉ 1982–83 (1985) 67–79. ill.
- Szimonova E. → Erdélyi I.
- Szombathy Viktor (red.): Az őshazától a Kárpátokig. = Bp. Panoráma 1985, 397 p. ill.
- Szücs Jenő: Történeti „eredet”-kérdések és nemzeti tudat. = Valóság 28 (1985): 3. 31–49.
- Tettamanti Sarolta: Avar kori sírok Fótról. – Awarenzeitliche Gräber aus Fót. = StCom 17 (1985) 345–368. ill.
- Točík, A. → Kiss A.
- Tomka Péter: Kis avar néprajz. = Szombathy V. (red.). Az őshazától a Kárpátokig. Bp. 1985, 270–313. ill. [Táp-Borbapuszta]
- H. Tóth Elvira: Korai avar vezetőréteg családi temetője a kunbányai kagán szállásterületén. = Múzeumi kutatások Bács-Kiskun megyében. Kecskemét 1984, 10–20.
- Török Gyula: Avar kori temető Csengelén. – Awarenzeitliches Gräberfeld in Csengele. = MFME 1980–81 (1984) 43–62. ill.
- Uzsoki András: I. András király sírja Tihanyban és a sírlap ikonográfiai vonatkozásai. – Das Grab

- König Andreas I. in Tihany und die ikonographischen Bezüge der Grabplatte. = VMMK 17 (1984 [1985]) 145–188. ill.
- Váczy, Péter: The Angelic Crown. = Hungarian Studies 1 (1985): 1. 1–18. ill.
- Váczy P.: Etelköz. = História 7 (1985): 4. 24–25.
- Vargyas Lajos: Magyarság a folklórban és az időben. = Szombathy V. (red.): Az őshazától a Kárpátokig. Bp. 1985. 108–159.
- Vásáry István: Jankovich Miklós és a magyar őstörténet. = Belitska-Scholtz H. (red.): Jankovich Miklós, a gyűjtő és mecénás. Bp. 1985. 241–251.
- Vékony Gábor: Késő népvándorláskori rovásfeliratok II. = Életünk 22 (1985) 146–169. ill. [Nagyszentmiklós, Szarvas, Jánoshida]

- Vékony G.: A szarvasi felirat és ami körülötte van. = Életünk 22 (1985) 1133–1145. ill.
- Vörös István: Avar kori kutyakoponya Szabadbattyánban. = ARegia 21 (1984) 269–271. ill.
- Vörös Gabriella: Hunkori szarmata temető Sándorfalva-Eperjesen. — Eine sarmatische Begräbnisstätte aus der Hunnenzeit in Sándorfalva-Eperjes. = MFME 1982–83 (1985) 129–172. ill.
- Wegraeus, E. → Salamon Á.
- Wicker Erika: Avar kori temető Csólyospáloson. Az 1983. évi leletmentés néhány eredménye. = Múzeumi kutatások Bács-Kiskun megyében. Kecskemét 1984. 25–35.
- ..... Adalékok a székelyek korai történetéhez. Benkő Loránd akadémikussal beszélget Szabó T. Ádám. = Honismeret 13 (1985): 5. 22–29.

KÖZÉPKOR, MŰEMLÉKEK – MEDIUM AEVUM, MONUMENTA

- Ágostházi László: Védelmet egy műemléknek! = „Budapest” 23 (1985): 5. 23–24. ill. [Óbudai amfiteátrum].
- Balogh Jolán: Mátyás király és a művészet. = Bp. Magvető 1985. 475 p. 64 t. ill.
- Balogh J.: Kolozsvári kőfaragó műhelyek. XVI. század. — Steinmetzwerkstätten von Klausenburg (Kolozsvár, Cluj). Das 16. Jahrhundert. = Bp. MTA Művészettörténeti Kutató Csoport 1985. 441 p. 288. ill.
- Bánkuti Imre: Műemlék, emlékpád, szabadtéri múzeum Magyarországon. XII. Budapest, a műemlékek városa. = Nyelvünk és Kultúránk 61 (1985) 87–90.
- Barabás J. → Holl I.
- Barcza Géza: A magyar műemlékvédelem fejlődése a jogszabályok tükrében 1973–1980. — Entwicklung der ungarischen Denkmalpflege im Lichte der Rechtsnormen (1973–1980). = Magyar Műemlékvédelem 9 (1984) 53–65.
- Barcza G.: Az Országos Műemléki Felügyelőség hatósági tevékenysége az elmúlt évtizedben. 1971–1980. = Magyar Műemlékvédelem 9 (1984) 393–408.
- Bécsi János–Pintér Attila: A csarodai református templom helyreállítása. — Restauration der Reformierten Kirche in Csaroda. = Magyar Műemlékvédelem 9 (1984) 279–314. ill.
- Berliczyné Bándli Katalin: Az óbudai Flórián tér rendezése. = Művéd 29 (1985) 190–193. ill.
- Beschi, L.: Bronzi antichi nel Rinascimento fiorentino: alcuni problemi. = ARegia 21 (1984) 119–124.
- Biczó Piroška: A középkori Bátmonostor feltárásának tanulságai. = Múzeumi kutatások Bács-Kiskun megyében. Kecskemét 1984. 36–39.
- Bodor Imre: Visegrád város pecsétje 1381-ből. = Dunakanyar 1984: 1. 62. ill.
- Bogyay, Th. → Gervers-Molnár V., Holl I.
- Boros László: A pécsi székesegyház a 18. században. = Bp. Akadémia 1985. 118 p. ill.
- Borsos Béla: A magyar műemlékvédelem hivatala Henszlmann halálától a Millenniumig. 1880–1891. — Die Geschichte des ungarischen Denkmalsamtes vom Tode Henszlmanns bis zum Millennium (1888–1891). = Magyar Műemlékvédelem 9 (1984) 35–52. ill.
- Buschhausen, H.: Mittelalterliche Metallarbeiten und der Antike. = ARegia 21 (1984) 115–118.
- Buza Péter: Hol volt Mátyás pesti vadaskertje? = „Budapest” 23 (1985): 12. 14–17. ill.
- Czegledy Ilona: Az isaszegi római katolikus templom feltárása és műemléki helyreállítása. — Freilegung und Restaurierung der röm. kath. Kirche von Isaszeg. = StCom 17 (1985) 431–449. ill.
- A. Czétényi Piroška: A Budapesti Műemlékfelügyelőség működése 1975–1980. = Magyar Műemlékvédelem 9 (1984) 409–413.
- A. Czétényi P.: Óbuda műemléki együttes. = Művéd 29 (1985) 102–107, 174–182. ill.
- A. Czétényi P.–Sulyok György: Várnegyedi felújítási munkák a VI. ötéves tervidőszakban. = Művéd 29 (1985) 194–201. ill.

- Császár László: A gótikus bordaprofilokról. — Gotische Rippenprofile. = Magyar Műemlékvédelem 9 (1984) 67–71. ill.
- Császár L.: Személyi változások a magyar műemlékvédelem irányításában. = Magyar Műemlékvédelem 9 (1984) 439–440.
- Csukás Gy. → Dobrovits D.
- Dávid Ferenc: Műemlékvédelmi tudományos konferenciák Sopronban (1976–1978). = Magyar Műemlékvédelem 9 (1984) 427–432.
- N. Dávid Ildikó: Adatok a debreceni városháza XVIII–XIX. századi építéstörténetéhez. — Angaben zur Baugeschichte des Debrecener Stadthauses im 18/19. Jahrhundert. = DMÉ 1981 (1983) 149–187. ill.
- Debreczeni Gábor: A koronázási palást sugárzás elleni védelmének és bemutatásának kérdései. = Művéd 29 (1985) 108–115. ill.
- Dercsényi Dezső: Baranya középkori templomai. Bp. 1984. = Rec. Köhegyi Mihály: Művéd 29 (1985) 63–64.
- Dercsényi D.: Műemlékvédelmünk megújítása. = Életünk 21 (1984) 1298–1312.
- Dercsényi D.: Gerevich Tibor születésének századik évfordulójára. = Magyar Műemlékvédelem 9 (1984) 441–444.
- Dercsényi D.: Walter Frodl 75 éves. — Walter Frodl 75 Jahre alt. = Magyar Műemlékvédelem 9 (1984) 463–465.
- Détshy Mihály: Baranyai Béláné 85 éves. = Magyar Műemlékvédelem 9 (1984) 455–458.
- Dinnyés István: XII. századi éremlelet Abonyból. — Ein Münzfund aus dem 12. Jh. aus Abony. = StCom 17 (1985) 409–430. ill.
- Cs. Dobrovits Dorottya: Építkezés a 18. századi Magyarországon. Bp. 1983. = Rec. H. Csukás Györgyi: Ethnographia 95 (1984 [1985]) 635–637.
- Cs. Dobrovits D. — Erdei Ferenc: A székesfehérvári Zalka Máté utca 6. számú ház kutatása és helyreállítása. — Forschung und Restaurierung des Wohnhauses in Székesfehérvár (Stuhlweissenburg) Zalka Máté utca Nr. 6. = Magyar Műemlékvédelem 9 (1984) 129–162. ill.
- Dragonits Tamás: A műemlékvédelem és a városmegújítás összefüggései. = Településfejlesztés 1985: 1. 43–45.
- Entz Géza: Székesfehérvár és Sopron építészeti megjelenése a 15. században. Történelmi Szemle 1984. = Rec. Köhegyi Mihály: Művéd 29 (1985) 317.
- Entz G.: Balogh Jolán és a műemlékvédelem. = Magyar Műemlékvédelem 9 (1984) 453–454.
- Erdei F. → Dobrovits D.
- Fábri Ferenc: Hidak és műemlékek a Flórián téren. = Művéd 29 (1985) 314–315.
- Faller László: A magyar műemlékvédelem bibliográfiája 1971–1975. = Magyar Műemlékvédelem 9 (1984) 561–593.
- Faller L.: Irodalom Budapest műemlékvédelméhez (1978–1984). Válogatott folyóiratcikk-bibliográfia. = Művéd 29 (1985) 246–255.

- Farkas Mária*: Veszprém várnegyed műemléki rehabilitációs terve. = *Művéd* 29 (1985) 266–269. ill.
- Feld István*: A gönci Amadé-vár. — Die Amadé-Bur-in Gönc. = *HOMÉ* 22–23 (1985) 59–73. ill.
- Feld I.*: Jelentés a salgói vár 1981–83. évi régészeti kutatásáról. — Bericht über die Ausgrabung in der Burg Salgó in den Jahren 1981–1983. = *Nógmé* 10 (1984) 213–264. ill.
- Feld I.*: Újabb kutatások a solymári középkori várban. — Neuere Forschungen in der mittelalterlichen Burg von Solymár. = *StCom* 17 (1985) 451–477. ill.
- Ferenczy Károly*: A diósgyőri várom építészete restaurálása és műemlékvédelme. — Restaurierungs- und Denkmalschutzarbeiten an der Burgruine in Diósgyőr. = *Magyar Műemlékvédelem* 9 (1984) 163–253. ill.
- Ferenczy K.*: Az egri vár műemlékhelyreállítási kérdései az 1960-as évek elején. = *ÉpÉptud* 17 (1985) 45–72. ill.
- Gedai, István*: Minting of precious metal coins in Hungary. = Neogene mineral resources in the Carpathian Basin. Bp. 1985, 305–322. ill.
- Gedai I.*: Lengyel pénzek Magyarországon a XVI–XVII. században. — Polnische Münzen in Ungarn in dem 16. und 17. Jahrhundert. = *HOMÉ* 22–23 (1985) 37–50.
- Gerevich László*: A pilisi ciszterci apátság. = Szentendre 1984, 32 p. ill. = *Rec. Slivka, Michal*: SIA 33 (1985) 455–456.
- Gerevich, L.*: The royal court (curia), the provost's residence and the village at Dömös. = *AArchH* 35 (1983 [1985]) 385–409. ill.
- Gerevich L.*: A pilisi ciszterci apátság. — Die Zisterzienserabtei in Pilis. = *StCom* 17 (1985) 541–549. ill.
- Gerő Győző*: Az oszmán-török építészet Magyarországon. Bp. 1980. = *Rec. Tombor Ilona*: *Művéd* 29 (1985) 159–160.
- Gerő, Gy*: Die Frage der Keramik und des Ethnikums im türkischen Fundmaterial von Ungarn. = *Urgeschichte—Römerzeit—Mittelalter* (Festschrift Ohrenberger) Eisenstadt 1985, 195–200. ill.
- Gerő László*: Magyar műemléki ABC. Bp. 1984. = *Rec. Voit Pál*: *Művéd* 29 (1985) 58–59.
- Gerő L.* (rec.): Stadterhaltung—Stadtgestaltung. Sonderheft Stadtanierung I–VII. (Institut für Baukunst und Bauaufnahmen der Technischen Universität, Wien) Hrg. *Hans Koepf*. = *Művéd* 29 (1985) 59–63.
- Gerő L.* → *Mende F.*, ... Somogy megye ...
- Gervers-Molnár Vera*: Sárospataki siremlékek. Bp. 1983. = *Rec. Bogyay, Thomas*: SF 43 (1984) 432–433.; *Tombor Ilona*: *Művéd* 29 (1985) 159.
- H. Gyürky, Katalin*: Das mittelalterliche Dominikanerkloster in Buda. Bp. 1981. = *Rec. Kralovánszky, A.*: *AArchH* 35 (1984 [1985]) 418–419.; *Sommer, Petr*: PA 74 (1983) 274–280.
- C. Harrach Erzsébet*—*Kiss Gyula*: Vasi műemlékek. Településtörténet, építészettörténet, művelődéstörténet. = Szombathely, Vas m. Tanács 1983, 569 p. ill. = *Rec. Heckenast János*: Vasi Honismereti Közlemények 1984 (1985): 2. 72–76.
- Heckenast J.* → *Harrach E.*
- Hervay Ferenc*: Részletek a pilisi apátság történetéből. — Aus der Geschichte der Abtei von Pilis. = *StCom* 17 (1985) 595–601.
- Holl, Imre*—*Parádi, Nándor*: Das mittelalterliche Dorf von Sarvaly. Bp. 1982. = *Rec. Barabás Jenő*: *Ethnographia* 95 (1984 [1985]) 633–634.; *Bogyay, Thomas*: SF 43 (1984) 402–403.; *Nekuda, Vladimír*: *Archaeologia Historica* 9 (1984) 314–315.
- Holl I.*: Dunántúli kályhacsempék. (Udvari műhelyek szállításai a 15. században.) — Kacheln in Transdanubien. (Hofwerkstätten in Transdanubien im 15. Jahrhundert.) = *VMMK* 17 (1984 [1985]) 209–220. ill.
- Holl I.* (rec.): *B. Kirchgässner—J. Sydow* (Hrsg.): Stadt und Gesundheitspflege. Sigmaringen 1982. = *AArchH* 36 (1984 [1985]) 327.
- Horler, Miklós*: Bilan critique des restaurations des monuments hongrois. = *AHistA* 30 (1984) 357–374.
- Horler M.*: Műemlékhelyreállítási módszereink európai mérlegen. = *Magyar Műemlékvédelem* 9 (1984) 13–30.
- Horler M.*: Raymond Lemaire 60 éves. — Hommage à M. Raymond Lemaire. = *Magyar Műemlékvédelem* 9 (1984) 459–462.
- Horler M.*: In memoriam Nagypál Judit (1924–1980). = *Magyar Műemlékvédelem* 9 (1984) 467–469.
- Horler M.*: A Velencei Carta húsz éve. = *ÉpÉptud* 17 (1985) 99–108.
- Iránsz Melis Katalin*: XV–XVI. századi díszedények a budai királyi palotából. — Ornamental vessels of the XVth–XVIth century from the royal palace of Buda. = *ComAH* 4 (1984) 205–222. ill.
- Istvánfi Gyula*: Vésztő-Mágorhalom, Csolt-monostor helyreállítása, 1978–82. = *Művéd* 29 (1985) 70–79. ill.
- Jakus Lajos*: Damásd vára „Az pogány ellenség torkában”. — Burg Damásd „im Rachen des heidnischen Feindes”. = *StCom* 17 (1985) 509–538. ill.
- Kaposvári Gyula*: A szolnoki vár kialakulása és helye a város települési képében. = *SzolME* 1982–83 (1985) 161–204. ill.
- Kirchgässner, B.* → *Holl I.*
- Kiss Ákos* (rec.): *Ciro Robotti*: Mosaico e architettura. Disegni, sinopie, cartoni. Napoli 1983. = *Művéd* 29 (1985) 318–320.
- Kiss Gy.* → *Harrach E.*
- Koepf, H.* → *Gerő L.*
- Koppány Tibor*: Batthyány I. Ádám építkezései. 1629–1659. = *Történelmi Szemle* 27 (1984) 539–555. ill.
- Koppány T.*: A mihályi kastély kutatása és helyreállítása. — Das Schloß in Mihályi, Forschung und Restaurierung. = *Magyar Műemlékvédelem* 9 (1984) 255–278. ill.
- Koppány T.*: Adatok a magyarországi barokk kastélyépítés kezdetéhez: a kőpecsenyi kastély. = *ÉpÉptud* 17 (1985) 137–147. ill.
- Kovács Gyöngyi*: Török kerámia Szolnokon. = *Szolnok* 1984, 152 p. 35 t. (Szolnok megyei Múzeumi Adattár 30–31).
- Kozák É.* → *Mende F.*
- Kozák Károly*: Korai sokszögzáródású templomok megjelenése az ország középső és nyugati részén. — Frühgotische Kirchen mit polygonalem Chor in Mittel- und Westungarn. = *Magyar Műemlékvédelem* 9 (1984) 73–114. ill.
- Kőhegyi Mihály*: A középkori Muhi tárgyi emlékeinek feldolgozása 1952-ben. (Adatok Bálint Alajos munkásságához.) = *MHOMK* 22 (1984) 143–146.
- Kőhegyi M.* → *Dercsényi D., Entz G., Magyar K.*
- Körmendy K.* → *Marosi E.*
- Kralovánszky Alán*: Újabb adatok Veszprém és Székesfehérvár településtörténetéhez. — Neue Angaben zur Siedlungsgeschichte von Veszprém und Székesfehérvár. = *VMMK* 17 (1984 [1985]) 189–207.
- Kralovánszky A.* → *Gyürky K.*
- Kriszt György*: Győr történeti városmagja rekonstrukciója. = *Művéd* 29 (1985) 89–101. ill.
- Sz. Kürti Katalin*: A debreceni Szt. Anna r. k. plébánia-templom. = *Művéd* 29 (1985) 36–41. ill.
- Lénárt Andor*: Az egri vár ágyúgolyói a diósgyőri vas-hámorban. = *Honismeret* 13 (1985) 6. 44–46.
- Cs. Lengyel Beatrix*: A székesfehérvári belváros műemléki rekonstrukciója C. Kiállítás az István király Múzeumban. = *Múzeumi Közlemények* 1984: 2. 136–144. ill.
- Lovag Zsuzsa*: Krisztus kínszenvedésének eszközeivel díszített gyűrű Szentendréről. — Ein Ring mit den Leidenswerkzeugen Christi aus Szentendre. = *StCom* 17 (1985) 499–508. ill.
- Ludwig Emil*: Királygyilkos kunok, eltűnt kerek templomok nyomában a Duna–Tisza közén. = *Forrás* 17 (1985) 3. 71–79. ill.
- Magyar Kálmán*: Szántódpuszta és környéke a közép-

- korban. Győr 1983. = *Rec. Kőhegyi Mihály: Művéd* 29 (1985) 64.
- Magyar K.: Nagyecsed–Sárvár nemzeti központ kutatása (1975–1977). – *Forschung des Adelszentrums von Nagyecsed–Sárvár* (1975–1977). = *ComAH* 4 (1984) 147–186. ill.
- Majoros László: Megnyitó beszéd a pácini műemléki tanácskozáson (1983. 2. 27.) = *MHOMK* 22 (1984) 164–165.
- Marosi, Ernő: Die Anfänge der Gotik in Ungarn. Esztergom in der Kunst des 12–13. Jahrhunderts. = Bp. Akadémia 1984, 385 p. ill. = *Rec. Körmendy Kinga: MTud* 30 (1985) 630–631.
- Marosi E.: Műemlékkutatás és művészettörténet-írás. = *Művészet* 26 (1985): 2. 2–7. ill.
- Marosi E.: A pilisi monostor szerepe a XIII. századi magyarországi művészetben. – Die Bedeutung des Klosters von Pilis innerhalb der ungarischen Kunst des 13. Jh. = *StCom* 17 (1985) 551–562. ill.
- Marosi E. → ... Magyar Műemlékvédelem ...
- Mendele Ferenc–Kozák Éva: A dunaföldvári vár. = *Szekszárd* 1984, 88 p. ill. = *Rec. Gerő László: Művéd* 29 (1985) 255.
- Mendele F.: Nagyvarsány középkori temploma. = *ÉpÉptud* 17 (1985) 149–165. ill.
- Mérinszky, Z. → Miklós Zs.
- Mezősiné Kozák Éva: A vértesszentkeresztii bencés apátság gótikus kályhaesempéi II. – Die gotischen Ofenkacheln der Benediktinerabtei von Vértesszentkereszt. II. = *ComAH* 4 (1984) 187–204. ill.
- Miklós Zsuzsa: A Gödöllői dombvidék várai. – *Aszód* 1982, 105 p. ill. = *Rec. Bučková, Eva–Mérinszky, Zdeněk: Archaeologia Historica* 9 (1984) 317–319.
- Miklós Zs.: Középkori épület és kőbánya a nagymarosi Malom-völgyben. – *Mittelalterliches Gebäude und Steinbruch in Nagymaros-Malom völgy.* = *StCom* 17 (1985) 479–498. ill.
- Módy György: A Szent András-templom és a Veres-torony kutatása 1980-ban. = *Debrecen, Hajdú-Bihar megyei Múzeumok Igazgatósága* 1984, 87. p. ill.
- Nádor Tamás: Az értelem műhelyei. Országos Műemléki Felügyelőség. = *Új Tükör* 22 (1985): X. 20. 20–21. ill.
- Nagy Ádám: Egy makói pénzlelet a 19. század közepéről. – Ein Münzfund aus der Mitte des 19. Jahrhunderts von Makó. = *MFME* 1980–81 (1984) 113–132. ill.
- Nagy Klára: Beszámoló a műemléki albizottságok – műemléki társadalmi bizottságok XVIII. országos értekezletéről (Pápa, 1985. augusztus 26–29.). = *Művéd* 29 (1985) 309–313.
- Nekuda, V. → Holl I.
- Nemes Márta: Egy „forradalmi” városrendezési elgondolás: II. József és a Kaiser Vorstadt. = *Művéd* 29 (1985) 1–15. ill. [Pest]
- Nemeškal, L. → Pohl A.
- Osgyáni Vilmos: Képzőművész-restaurátori megfigyelések a pilisi Gertrudisz síremlék töredékeinek rekonstrukciós feldolgozásához. – *Beobachtungen des Restaurators am Gertrudis-Grabmal.* = *StCom* 17 (1985) 603–620. ill.
- Pálóczi-Horváth András: A rakacaszendi református templom régészeti kutatása. – *Archaeological research of the Calvinist church at Rakacaszend.* = *ComAH* 4 (1984) 109–145. ill.
- Pap Idikó: Traumás csontelváltozások középkori szériákban. – *Traumatic lesions in medieval series.* = *AnthrK* 28 (1985) 107–116. ill.
- Pécsi István: Üzennek az ősök: műemléki barangolás Heves megyében. = *Eger, Heves m. Idegenforgalmi Hivatala* 1983 (1985 !), 300 p. ill.
- Perehazy Károly: Az európai kovácsoltvas-művesség története. = Bp. Képzőműv. Alap 1984, 361 p. ill.
- Perehazy K.: A Balaton-felvidék kovácsoltvas emlékei. = *Művéd* 29 (1985) 42–47. ill.
- Pintér A. → Bécsi J.
- Pohl, Artur: Münzzeichen und Meisterzeichen auf ungarischen Münzen des Mittelalters 1300–1540. Bp.–Graz 1982. = *Rec. Nemeškal, L’ubomir: PA* 74 (1983) 560–561.; *V. Székely, György: AArchH* 35 (1984 [1985]) 416–418.
- Praznovszky Mihály: Szécsény, műemlékek. = Bp. 1984, 16 p.
- Pusztai László: A Magyar Építészeti Múzeum gyűjteményei 1973–1981. = *Magyar Műemlékvédelem* 9 (1984) 415–425. ill.
- Rados Jenő: A ráckevei volt Savoyai-kastély műemléki helyreállítása. = *Művéd* 29 (1985) 16–29. ill.
- Robotti, C. → Kiss Á.
- Román András: Az ICOMOS és a magyar műemlékvédelem (1975–1980). = *Magyar Műemlékvédelem* 9 (1984) 433–438.
- Román A.: Beszámoló jelentés az ICOMOS 1984. évi konzultatív és végrehajtó bizottsági ülésein való részvételről. = *Művéd* 29 (1985) 54–56, 144–145.
- Sárvári Márta: Alba Regia középkora. A johannita lovagok rendháza. = *Delta* 1985: 7. 36–38. ill.
- Schönerer Pusztai Ilona: A veszprémi tűztorony helyreállítása. = *Művéd* 29 (1985) 270–280. ill.
- Schwartz Rezső: Dunabogdányi kőkapuk. = *Művéd* 29 (1985) 48–52. ill.
- Sedlmayr János: A soproni ó-zsinagóga helyreállítása. – *Restaurierung der Alte-Synagoge in Sopron.* = *Magyar Műemlékvédelem* 9 (1984) 315–339. ill.
- Sedlmayr J.: Gerő László köszöntése. = *Magyar Műemlékvédelem* 9 (1984) 449–451.
- Sedlmayr J.: A tati rk. templom építészeti elemzése és helyreállítása. = *ÉpÉptud* 17 (1985) 185–203. ill.
- Sedlmayr Jánosné: Műemléki városmagok városrendezési tervezése 1960–1980. = *Magyar Műemlékvédelem* 9 (1984) 343–373. ill.
- Sedlmayr Jánosné: A budai várnegyed felújításának tervezésével összefüggő kérdések. = *Településfejlesztés* 1985: 1. 46–51.
- Selmeczi László: A középkori jászok. = *Műzsák* 1985: 1. 3–4. ill.
- Selmeczi L.: A kunok letelepedése. = *Műzsák* 1985: 2. 14–15. ill.
- Simon Katalin: A csongrád-bokrosi vaseszközlelet. – *Der Eisengerätfund von Csongrád-Bokros.* = *MFME* 1980–81 (1984) 77–90. ill.
- Slivka, M. → Gerevich L.
- Sommer, P. → Gyürky K.
- Sonkoly Károly: A pécsi székesegyház Bartalits-féle első apostolszobrai. = *Művéd* 29 (1985) 30–35. ill.
- Sulyok Gy. → Czétényi P.
- Sydow, J. → Holl I.
- Szabó Lilla: A pozsonyi Szent Márton templom építéstörténetének kérdései. – *Fragen zur Baugeschichte der Martinskirche von Pressburg.* = *Ars Hungarica* 13 (1985) 147–160. ill.
- V. Székely György: Kecskemét 17–18. századi pénzforgalma a korabeli éremleletek tükrében. = *Műzeumi kutatások Bács-Kiskun megyében. Kecskemét* 1984, 112–118.
- V. Székely Gy. → Pohl A.
- Szilágyi I. → Varga L.
- Tombor I. → Gerő Gy., Gervers-Molnár V.
- Trogmayer Ottó: A magyarszanádi kőkereszt. – *Das Steinkreuz von Magyarcsanak.* = *MFME* 1980–81 (1984) 95–95. ill.
- Valkó Arisztid: A solymári várért. = *Honismeret* 13 (1985): 1. 51–52. ill.
- Valter Ilona: A szentgotthárdi ciszterci monostor és a művelődési központ. = *Művéd* 29 (1985) 80–88. ill.
- Valter I.: Ciszterci monostorok kutatása. – *Forschung von Zisterzienserkloster.* = *StCom* 17 (1985) 563–594. ill. [Szentgotthárd, Pásztó, Belpátfalva]
- Varga Livia: A szászbesi evangélikus templom építéstörténete. Bp. 1984. = *Rec. Szilágyi István: Művéd* 29 (1985) 57–58.
- Voit P. → Gerő L.
- Wöller István: A múlt emlékek védelméért. = *Művéd* 29 (1985) 286–289. ill.

- Zádor Anna*: Dercsényi Dezső 70. születésnapjára. = Magyar Műemlékvédelem 9 (1984) 445–447.
- Zádor Mihály*: A kőkonzerválás problémái és mai helyzete. — Die Probleme und die heutige Lage der Steinkonservierung. = Magyar Műemlékvédelem 9 (1984) 117–126.
- Zákonyi Ferenc*: A Balatonkörzet műemlékeinek helyzete. = Művéd 29 (1985) 257–265. ill.
- Zolnay László*: Leomló és épülő falak. = „Budapest” 23 (1985): 1–2. 12–15. ill.
- .... Viollet-le-Duc tanítása a restaurálásról. = Magyar Műemlékvédelem 9 (1984) 377–389.
- .... A magyar műemlékvédelem munkájának eredményei az egyes műemlékek tükrében. = Magyar Műemlékvédelem 9 (1984) 473–557. ill.
- .... Somogy megye műemlékjegyzéke. = Kaposvár 1984, 390 p. ill. = Rec. *Gerő László*: Művéd 29 (1985) 256.
- .... Magyar Műemlékvédelem. Az Országos Műemléki Felügyelőség Évkönyve IX. Szerk. *Horler Miklós*. = Bp. Építésügyi Tájékoztatási Központ 1984, 600 p. ill. = Rec. *Gerő László*: Művéd 29 (1985) 153–156.; *Marosi Ernő*: Ars Hungarica 13 (1985) 243–245.

Jakabffy Imr

Az Akadémiai Kiadó gondozásában jelent meg

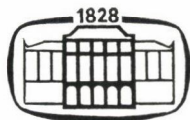
Fekete Lajos — Nagy Lajos

Budapest története a török korban

(Különlenyomat a Budapest története II. kötetéből)

110 oldal — 20 × 28,5 cm — Fve 60,— Ft

Kötetünk, mely Buda visszavételének 300. évfordulójára jelent meg, a török kori Buda, Pest és Óbuda, valamint környékük helyrajzát, gazdasági, társadalmi és kulturális életét mutatja be, tág teret szentelve a 150 éves török uralom emlékeinek. A szöveget gazdag fotóillusztrációs anyag (korabeli térképek, városábrázolások stb.) teszi szemléletessé.

Megvásárolható, illetve postai szállításra megrendelhető:

STÚDIUM Akadémiai Könyvesbolt

Budapest V., Váci u. 22.

1052

MAGISZTER Akadémiai Könyvesbolt

Budapest V., Városház u. 1.

1052

AKADÉMIAI KIADÓ Kereskedelmi osztálya

1363 Budapest, Pf. 24.

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat főigazgatója
Műszaki szerkesztő: Sándor István
A kézirat a nyomdába érkezett: 1986. július 31. — Terjedelem: 20 (A/5) ív

---

87.15893 Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat, Budapest — Felelős vezető: Hazai György

IRODALOM

<i>Kemenczei Tibor</i> : Řihovský, J., Lovčičky. Jungbronzezeitliche Siedlung in Mähren. Materialien zur Allgemeinen und Vergleichenden Archäologie Bd. 15.	140
<i>Kemenczei Tibor</i> : Furmanek, V., Die Anhänger in der Slowakei. PBF Abt. XI. Bd. 3.	140
<i>Szabó Miklós</i> : Hoepfner, W., Das Hierothesion des Königs Mithridates I.	141
<i>Szabó Miklós</i> : Blázquez, J. M., Religiones prerromanas	141
<i>Nagy Árpád Miklós</i> : Ulf, Ch., Das römische Lupercalienfest (Impulse der Forschung 38)	142
<i>Bezecsky Tamás</i> : Producción y comercio del aceite en la antigüedad. Segundo congreso internacional (Sevilla, 24—28 Febrero 1982)	142
<i>B. Bónis Éva</i> : Grünwald, M., Die Funde aus dem Schutthügel des Legionslagers von Carnuntum. RLiÖ XXXII	143
<i>Cseh János</i> : Horedt, K., Siebenbürgen in spätrömischer Zeit	144
<i>Kiss Attila</i> : Die Germanen. Geschichte und Kultur der germanischen Stämme in Mitteleuropa	144
<i>Jakabffy Imre</i> : Magyar régészeti irodalom 1985.	146

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

<i>Ж. М. Вираг</i> : Находки развитого энеолита в Залавар-Башасигет	3
<i>К. Поци</i> : Археологические исследования Аквинкума за 1973—1982 гг. Проблемы раскопок в городах	15
<i>Д. Габлер—М. Бала—Я. Берци—Г. Комлеи</i> : Определение происхождения терра сигиллат методом нейтронноактивационного анализа	32
<i>И. Холл</i> : Крепость Косега в 13-ом веке	50

СООБЩЕНИЯ

<i>Р. Шрейбер</i> : Погребение с ритуалом трупоположения эпохи ранней бронзы на острове Чепел	69
<i>Й. Й. Сабо</i> : Находки эпохи позднего железа и раннеимператорского времени в с. Тоткомлош	76
<i>Д. Гашипар</i> : Римский сундучок с северной части канабе Аквинкума	79
<i>Ш. Садецки-Кардош</i> , при участии <i>Е. Чиллик</i> : Источники по истории авар, ч. IX. Расцвет первого аварского каганата (603—604 гг.)	83
<i>А. Пастор</i> : К вопросу об украшениях среднеаварского периода	113

ОБОЗРЕНИЕ

<i>А. Мочи</i> : Артур Бетц	135
<i>Г. Илон</i> : Ш. Митаи 70 лет	135
<i>В. Вешецки</i> : IV-й Конгресс Международного союза египтологов (Мюнхен, 1985 г.)	136
<i>И. Эрдели</i> : Юбилейная конференция в честь 1100-ой годовщины смерти Св. Мефодия. (Нитра — Бржеслав, 1985 г.)	137
<i>Т. Ковач</i> : Отчет о деятельности Венгерского Археологического и Искусствоведческого общества за 1984—1985 гг.	137
<i>Л. Ковач</i> : Археологическая деятельность Венгерского Археологического и Искусствоведческого общества за 1985 г.	138

РЕЦЕНЗИЯ И КРИТИКА

<i>Т. Кеменцеи</i> : J. Řihovský., Lovčičky. Jungbronzezeitliche Siedlung in Mähren. Materialien zur Allgemeinen und Vergleichenden Archäologie. Bd. 15.	140
<i>Т. Кеменцеи</i> : V. Furmanek., Die Anhänger in der Slowakei. PBF. Abt. XI. Bd. 3.	140
<i>М. Сабо</i> : W. Hoepfner., Das Hierothesion des Königs Mithridates I.	141
<i>М. Сабо</i> : J. M. Blázquez., Religiones prerromanas	141
<i>М. А. Надь</i> : Ch. Ulf., Das römische Lupercalienfest (Impulse der Forschung 38)	142
<i>Т. Безецки</i> : Producción y comercio del aceite en la antigüedad. Segundo congreso internacional (Sevilla, 24—28 Febrero 1982)	142
<i>Е. Б. Бониш</i> : M. Grünwald., Die Funde aus dem Schutthügel des Legionslagers von Carnuntum. RLiÖ XXXII	143
<i>Я. Чех</i> : K. Horedt., Siebenbürgen in spätrömischer Zeit	144
<i>А. Киш</i> : Die Germanen. Geschichte und Kultur der germanischen Stämme in Mitteleuropa	144
<i>И. Якабфи</i> : Венгерская археологическая литература за 1985 г.	146

TABLE OF CONTENTS

STUDIES

<i>Zs. M. Virág</i> : Middle Copper Age finds from Zalavár-Basasziget	3
<i>K. Póczy</i> : Field work and research in Aquincum between 1973 and 1982. Problems of excavations in a city	15
<i>D. Gabler, M. Balla, J. Bérczi, G. Keömley</i> : Defining the origins of Arretine ware with analytical neutronactivation method	32
<i>I. Holl</i> : The castle of Kőszeg in the 13th century.	50

REPORTS

<i>R. Schreiber</i> : Early Bronze Age skeletal grave on the isle of Csepel	69
<i>J. J. Szabó</i> : Late Iron Age — Early Imperial finds from Tótkomlós	76
<i>D. Gáspár</i> : Roman Imperial chest from the northern canabae area of Aquincum	79
<i>S. Szádeczky-Kardoss</i> , with the cooperation of <i>É. Csillik</i> : Sources of Avar history IX.: The first Avar Chieftainship at the peak of its power (603—624).	83
<i>A. Pásztor</i> : Contributions to the question of jewels in the Middle Avar Age	113

REVIEWS

<i>A. Mócsy</i> : Arthur Betz	135
<i>G. Ilon</i> : Sándor Mithay is 70.	135
<i>V. Wessetzky</i> : The 4th Congress of the International Association of Egyptologists in Munich in 1985.	136
<i>I. Erdélyi</i> : Conference commemorating the 1100th anniversary of the death of Saint Method. Nitra—Břeclav, 1985.	137
<i>T. Kovács</i> : Report on the operation of the Hungarian Archaeological and Art Historical Association for the year 1984—85	137
<i>L. Kovács</i> : The archaeological activity of the Hungarian Archaeological and Art Historical Association in 1985.	138

BOOK REVIEWS

<i>T. Kemenczei</i> : J. Říhový, Lovčičky. Jungbronzezeitliche Siedlung in Mähren. Materialien zur Allgemeinen und Vergleichenden Archäologie, Bd. 15	140
<i>T. Kemenczei</i> : V. Furmanek, Die Anhänger in der Slowakei. PBF Abt. XI. Bd. 3.	140
<i>M. Szabó</i> : W. Hoepfner, Das Hierosolyma des Königs Mithridates I.	141
<i>M. Szabó</i> : J. M. Blázquez, Religiones prerromanas	141
<i>A. M. Nagy</i> : Ch. Ulf, Das römische Lupercalienfest (Impulse der Forschung 38)	142
<i>T. Bezecsky</i> : Producción y comercio del aceite en la antigüedad. Segundo congreso internacional (Sevilla, 24—28 Febrero 1982)	142
<i>É. B. Bónis</i> : M. Grünwald, Die Funde aus dem Schutthügel des Legionslagers von Carnuntum. RLiO XXXII ..	143
<i>J. Cseh</i> : K. Horedt, Siebenbürgen in spätrömischer Zeit	144
<i>A. Kiss</i> : Die Germanen. Geschichte und Kultur der germanischen Stämme in Mitteleuropa	144
<i>I. Jakabffy</i> : Hungarian archaeological bibliography, 1985	146

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest V., József nádor tér 1., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215-96 162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizethető és példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest V., Alkotmány utca 21. Tel.: 111-010), és az Akadémiai Kiadó Studium (1368 Budapest, Váci utca 22., tel.: 185-881) és Magiszter (1052 Budapest, Városház utca 1.: tel., 382-440) könyvesboltjaiban.

Előfizetési díj egy évre: 120,— Ft

1 szám ára: 60,— Ft

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat H-1389 Budapest, Pf. 49.

2012

ARCHAEO LOGIAI ÉRTESÍTŐ

AKADÉMIAI KIADÓ • BUDAPEST

ARCHAEOLOGIAI ÉRTESÍTŐ

A MAGYAR RÉGÉSZETI ÉS MŰVÉSZETTÖRTÉNETI TÁRSULAT
TUDOMÁNYOS FOLYÓIRATA

Megjelenik Budapesten félévenként

113. kötet (teljes sorozatban) 1986

Megindításának éve: 1868

Előfizetési díj egy évre 120 Ft

Szerkesztő:

FÜLEP FERENC

A szerkesztő bizottság tagjai:

BARKÓCZI LÁSZLÓ, B. BÓNIS ÉVA, HOLL IMRE, KALICZ NÁNDOR, KOREK JÓZSEF, KOVRIG ILONA

Technikai szerkesztő:

B. BÓNIS ÉVA

Segédszerkesztő:

NAGY MIHÁLY

Felelős kiadó:

AKADÉMIAI KIADÓ

Szerkesztőség: 1088 Budapest, Múzeum körút 14—16. (Nemzeti Múzeum) Telefon: 130—678

Kiadóhivatal: Akadémiai Kiadó, 1363 Budapest, Alkotmány u. 21. Telefon: 111-010

Felhívjuk olvasóink figyelmét, hogy lapunk régebbi számai kaphatók
az Akadémiai Kiadó (V., Alkotmány u. 21.) Terjesztési Osztályán

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

<i>Sz. Kállay Ágota</i> : Későbronzkori edénydepot Battonya határában	159
<i>Barkóczi László</i> : 3. századi vésett díszű üvegek Pannóniából	166
<i>Cseh János</i> : Adatok Kengyel környékének 5—6. századi települési viszonyaihoz (A gepida településkutatás történetéhez)	190

KÖZLEMÉNYEK

<i>Gáspár Dorottya</i> — <i>Salamon Ágnes</i> : Rómaiakori lakatok magyar múzeumokban	207
<i>Kovács László</i> : A tiszaluc-sarkadpusztai (Borsod-Abaúj-Zemplén megye) 11. századi magyar temető (Előzetes jelentés)	218
<i>Vályi Katalin</i> : Árpád-kori falusi építmények a szeri monostor területéről	224
<i>Miklós Zsuzsa</i> : 15. századi telepnyomok Vácott a Széchenyi utcában	237
<i>Vörös István</i> : Egy 15. századi ház állatesontlelete Vácott	255

SZEMLE

<i>Kádár Zoltán</i> : Fülep Ferenc (1919—1986)	257
<i>Cs. Sós Ágnes</i> : Salamon Ágnes (1923—1986)	262
<i>Kiss Attila</i> : Szabó János Győző (1929—1986)	263
Archäologische Forschungen im Jahre 1985. Szerk.: Czeglédy Ilona	264

IRODALOM

<i>Makkay János</i> : Acta Academiae Scientiarum Hungaricae XXXV.	293
<i>Kőszegi Frigyes</i> : Mozsolics A., Bronzefunde aus Ungarn. Depotfundhorizonte von Aranyos, Kurd und Gyermely	295
<i>T. Dobosi Viola</i> : B. Schmider, Les industries lithiques du paléolithique supérieur en Ile-de-France	296

ARCHAEOLOGIAI ÉRTESÍTŐ

113. kötet 1986

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

<i>M. Virág Zsuzsanna</i> : Javarézkori leletek Zalavár-Basaszigetről	3
<i>Sz. Kállay Ágota</i> : Későbronzkori edénydepot Battonya határában	159
<i>Póczy Klára</i> : Aquincumi kutatások 1973–1982. és a városi ásatás problémái	15
<i>Barkóczi László</i> : 3. századi vésett díszű üvegek Pannóniából	166
<i>Gabler Dénes</i> — <i>Balla Márta</i> — <i>Bérczi János</i> — <i>Keömley Gábor</i> : Terra sigillaták eredetének meghatározása neutron-aktivációs analitikai módszerrel	32
<i>Cseh János</i> : Adatok Kengyel környékének 5–6. századi települési viszonyaihoz (A gepida településkutatás történetéhez)	190
<i>Holl Imre</i> : Kőszeg vára a 13. században	50

KÖZLEMÉNYEK

<i>Schreiber Rózsa</i> : Korai bronzkori csontvázak sír a Csepel-szigeten	69
<i>Szabó J. József</i> : Késővaskori—koracászárkori leletek Tótkomlósról	76
<i>Gáspár Dorottya</i> : Római császárkori ládika az aquincumi canabae északi részéből	79
<i>Gáspár Dorottya</i> — <i>Salamon Ágnes</i> : Rómaiakori lakatok magyar múzeumokban	207
<i>Szádeczky-Kardoss Samu</i> — <i>Csüllik Éva</i> közreműködésével: Az avar történelem forrásai IX.: Az első avar kaganátus hatalma csúcsán (603–624)	83
<i>Pásztor Adrién</i> : Adatok a középvaskor ékszerveletének kérdéséhez	113
<i>Kovács László</i> : A tiszaluc-sarkadpusztai (Borsod-Abaúj-Zemplén megye) 11. századi magyar temető (Előzetes jelentés)	218
<i>Vályi Katalin</i> : Árpád-kori falusi építmények a szeri monostor területéről	224
<i>Miklós Zsuzsa</i> : 15. századi telephelyek Vácott a Széchenyi utcában	237
<i>Vörös István</i> : Egy 15. századi ház állatsontlelete Vácott	255

SZEMLE

<i>Kádár Zoltán</i> : Fülep Ferenc (1919–1986)	257
<i>Cs. Sós Ágnes</i> : Salamon Ágnes (1923–1986)	262
<i>Kiss Attila</i> : Szabó János Győző (1929–1986)	263
<i>Mócsy András</i> : Arthur Betz	135
<i>Ilon Gábor</i> : Mithay Sándor 70 éves	135
<i>Wessetzky Vilmos</i> : Az Egyiptológusok Nemzetközi Szövetségének IV. kongresszusa Münchenben, 1985-ben	136
<i>Erdélyi István</i> : Jubileumi konferencia Szent Method halálának 1100. évfordulóján. Nyitra-Břeclav 1985	137
<i>Kovács Tibor</i> : Beszámoló a Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat 1984–85. évi működéséről	137
<i>Kovács László</i> : A Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat régészeti tevékenysége az 1985. évben	138
<i>Archäologische Forschungen im Jahre 1985. Szerk: Czeglédy Ilona</i>	264

IRODALOM

<i>Makkay János</i> : Acta Academiae Scientiarum Hungaricae XXXV	293
<i>Kőszegi Frigyes</i> : Mozsolics, A., Bronzefunde aus Ungarn. Depotfundhorizonte von Aranyos, Kurd und Gyermely	295
<i>T. Dobosi Viola</i> : Schmider, B. Les industries lithiques du paléolithique supérieur en Ile-de France	296
<i>Kemenczei Tibor</i> : Řihovský, J., Lovčičky. Jungbronzezeitliche Siedlung in Mähren. Materialien zur Allgemeinen und Vergleichenden Archäologie Bd. 15	140
<i>Kemenczei Tibor</i> : Furmanek, V., Die Anhänger in der Slowakei. PBF Abt. XI. Bd. 3	140
<i>Szabó Miklós</i> : Hoepfner, W., Das Hierosolym des Königs Mithridates I	141
<i>Szabó Miklós</i> : Blázquez, J. M., Religiones prerromanas	141
<i>Szabó Miklós</i> : Martini, W., Das Gymnasium von Samos (Samos XVI)	297
<i>Sellye Ibolya</i> : Mariën, M. E., L'empreinte de Rome. Belgica Antiqua	297
<i>Nagy Árpád Miklós</i> : Ulf, Ch., Das römische Lupercalienfest (Impulse der Forschung 38)	142
<i>Beveczky Tamás</i> : Producción y comercio del aceite en la antigüedad. Segundo congreso internacional (Sevilla, 24–28 Febrero 1982)	142
<i>B. Bónis Éva</i> : Grünwald, M., Die Funde aus dem Schutthügel des Legionslagers von Carnuntum RLiÖ XXXII	143
<i>Cseh János</i> : Horedt, K., Siebenbürgen in spätrömischer Zeit	144
<i>Kiss Attila</i> : Die Germanen. Geschichte und Kultur der germanischen Stämme in Mitteleuropa	144
<i>Kiss Attila</i> : Kaltöfen, A., Studien zur Chronologie der Völkerwanderungszeit in südöstlichen Mitteleuropa BAR Int. Ser. 191	299

<i>Kass Gábor</i> : Daim, F.—Lippert, A., Das awarische Gräberfeld von Sommerein am Leithagebirge	300
<i>Hollné, Gyürky Katalin</i> : Valter, I., Romanische Sakralbauten Westpannoniens. „Burgenland Mosaik”	301
<i>Holl Imre</i> : Habovštiak, A., Středověká dedina na Slovensku. SNM Fontes VII	302
<i>Holl Imre</i> : Nekuda, V., Mstěnice. Zaniklá středověká ves. I.	302
<i>Jakabffy Imre</i> : Magyar régészeti irodalom 1985	146

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

<i>Ж. М. Вираг</i> : Находки развитого энеолита в Залавар-Башасигет	3
<i>А. С. Каллаи</i> : Клад сосудов эпохи поздней бронзы в окрестности г. Баттоня	159
<i>К. Поци</i> : Археологические исследования Аквинкума за 1973—1982 гг. Проблемы раскопок в городах	15
<i>Л. Баркоци</i> : Стекланные сосуды с резным орнаментом III в. в Паннонии	166
<i>Д. Габлер—М. Балла—Я. Берци—Г. Комлеи</i> : Определение происхождения терра сигиллат методом нейтронноактивационного анализа	32
<i>Я. Чех</i> : Данные к истории поселений окрестности д. Кендел в V—VI вв. (К истории изучения гепидских поселений.)	190
<i>И. Холл</i> : Крепость Косега в XIII-ом веке	50

СООБЩЕНИЯ

<i>Р. Шрейбер</i> : Погребение с ритуалом трупоположения эпохи ранней бронзы на острове Чепел	69
<i>Й. Й. Сабо</i> : Находки эпохи позднего железа и раннеимператорского времени в с. Тоткомлош	76
<i>Д. Гашпар</i> : Римский сундучок с северной части канабе Аквинкума	79
<i>Д. Гашпар—А. Шаламон</i> : Римские замки в собраниях венгерских музеев	207
<i>Ш. Садецки-Кардош</i> , при участии <i>Е. Чиллик</i> : Источники по истории авар, ч. IX. Расцвет первого аварского каганата (603—604 гг.)	83
<i>А. Пастор</i> : К вопросу об украшениях среднеаварского периода	113
<i>Л. Ковач</i> : Древневенгерский могильник XI в. в д. Тисалуц-Шаркадпуста (комитат Боршод-Абауй-Земплен). (Предварительный отчет.)	218
<i>К. Вайи</i> : Сельские постройки эпохи Арпадов на территории монастыря Сэр	224
<i>Ж. Миклош</i> : Остатки поселения XV в. в г. Вац, на ул. Сечени	237
<i>И. Вёрёш</i> : Osteологический материал из раскопок в г. Вац	255

ОБОЗРЕНИЕ

<i>З. Кадар</i> : Ференц Фюлеп (1919—1986)	257
<i>А. Ч. Шош</i> : Агнеш Шаламон (1923—1986)	262
<i>А. Киш</i> : Янош Дёзо Сабо (1929—1986)	263
<i>А. Мочи</i> : Артур Бетц	135
<i>Г. Илон</i> : Ш. Митаи 70 лет	135
<i>В. Вешецки</i> : IV-й Конгресс Международного союза египтологов (Мюнхен, 1985 г.)	136
<i>И. Эрдели</i> : Юбилейная конференция в честь 1100-ой годовщины смерти Св. Мефодия. (Нитра-Бржеслав, 1985 г.)	137
<i>Т. Ковач</i> : Отчет о деятельности Венгерского Археологического и Искусствоведческого общества за 1984—1985 гг.	137
<i>Л. Ковач</i> : Археологическая деятельность Венгерского Археологического и Искусствоведческого общества за 1985 г.	138
Археологические раскопки в Венгрии в 1985-ом году. Под ред. <i>И. Цегледи</i>	264

РЕЦЕНЗИЯ И КРИТИКА

<i>Я. Макаш</i> : Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae XXXV	293
<i>Ф. Косеги</i> : Mozsolics, A., Bronzefunde aus Ungarn. Depotfundhorizonte von Aranyos, Kurd und Gyermely ..	295
<i>В. Т. Добоши</i> : B. Schmider, Les industries lithiques du péololithique supérieur en Ile-de-France	296
<i>Т. Кеменцеи</i> : J. Rihovský, Lovčičky. Jungbronzezeitliche Siedlung in Mähren. Materialien zur Allgemeinen und Vergleichenden Archäologie, Bd. 15	140
<i>Т. Кеменцеи</i> : V. Furmanek, Die Anhänger in der Slowakei. PBF Abt. XI. Bd. 3	140
<i>М. Сабо</i> : W. Hoepfner, Das Hierotheseion des Königs Mithridates I	141
<i>М. Сабо</i> : J. M. Blázquez, Religiones prerromanas	141
<i>М. Сабо</i> : W. Martini, Das Gymnasium von Samos (Samos XVI)	297
<i>И. Шейе</i> : M. E. Mariën, L'empreinte de Rome. Belgica Antiqua	297
<i>М. А. Надь</i> : Ch. Ulf, Das römische Lupercalienfest. (Impulse der Forschung 38)	142
<i>Т. Безецки</i> : Producción y comercio del aceite en la antigüedad. Segundo congreso internacional (Sevilla, 24—28 Febrero 1982)	142
<i>Е. Б. Бошши</i> : M. Grünwald, Die Funde aus dem Schutthügel des Legionslagers von Carnuntum. RLiÖ XXXII ..	143
<i>Я. Чех</i> : K. Horedt, Siebenbürgen in spätrömischer Zeit	144
<i>А. Киш</i> : Die Germanen. Geschichte und Kultur der germanischen Stämme in Mitteleuropa	144
<i>А. Киш</i> : A. Kaltöfen, Studien zur Chronologie der Völkerwanderungszeit in südöstlichen Mitteleuropa. BAR Int. Ser. 191	299
<i>Г. Киш</i> : F. Daim—A. Lippert, Das awarische Gräberfeld von Sommerein am Leithagebirge	300
<i>К. Х. Дюрки</i> : Valter, I., Romanische Sakralbauten Westpannoniens. „Burgenland Mosaik”	301
<i>И. Холл</i> : A. Habovštiak, Středověká dedina na Slovensku. SNM Fontes VII	302
<i>И. Холл</i> : V. Nekuda, Mstěnice. Zaniklá středověká. ves. I.	302
<i>И. Якабфи</i> : Венгерская археологическая литература за 1985 г.	146

TABLE OF CONTENTS

STUDIES

<i>Zs. M. Virág</i> : Middle Copper Age finds from Zalavár-Basasziget	3
<i>Á. Sz. Kállay</i> : Late Bronze Age vessel depot in the neighbourhood of Battonya	159
<i>K. Póczy</i> : Field work and research in Aquincum between 1973 and 1982. Problems of excavations in a city	15
<i>L. Barkóczi</i> : Third century A. D. engraved glasses from Pannonia	166
<i>D. Gabler, M. Balla, J. Bérczi, G. Keömlény</i> : Defining the origins of Arretine ware with analytical neutronac activation method	32
<i>J. Cseh</i> : Data to the settlement conditions of the area of Kengyel in the fifth and sixth century A. D.	190
<i>I. Holl</i> : The castle of Kőszeg in the 13th century	50

REPORTS

<i>R. Schreiber</i> : Early Bronze Age skeletal grave on the Island of Csepel	69
<i>J. J. Szabó</i> : Late Iron Age — Early Imperial finds from Tótkomlós	76
<i>D. Gáspár</i> : Roman Imperial chest from the northern canabae area of Aquincum	79
<i>D. Gáspár — A. Salamon</i> : Roman locks in Hungarian museums	207
<i>S. Szádeczky-Kardoss</i> with the cooperation of <i>É. Csillik</i> : Sources of Avar history IX: The first Avar Chieftainship at the peak of its power (603—624)	83
<i>A. Pásztor</i> : Data to the wearing of jewelry in the middle Avar age	113
<i>L. Kovács</i> : The Tiszaluc-Sarkadpuszta (Borsod-Abaúj-Zemplén-County) Magyar cemetery from the 11th century A. D. (Preliminary report)	218
<i>K. Vályi</i> : Arpadian age village structures from the area of the Szer Monastery	224
<i>Zs. Miklós</i> : 15th century A. D. settlement traces at Vác in the Széchenyi Street	237
<i>I. Vörös</i> : 15th century A. D. house animal-bone find at Vác	255

REVIEWS

<i>Z. Kádár</i> : Ferenc Fülep (1919—1986)	257
<i>Á. Cs. Soós</i> : Ágnes Salamon (1923—1986)	262
<i>A. Kiss</i> : János Győző Szabó (1929—1986)	263
<i>A. Mócsy</i> : Arthur Betz	135
<i>G. Ilon</i> : Sándor Mithay is seventy	135
<i>V. Wessetzky</i> : The 4th Congress of the International Association of Egyptologists in Munich, in 1985	136
<i>I. Erdélyi</i> : Conference commemorating the 1100th anniversary of the death of Saint Method. Nyitra-Břeclav, 1985	137
<i>T. Kovács</i> : Report on the operation of the Hungarian Archaeological and Art Historical Association for the year 1984—1985	137
<i>L. Kovács</i> : The archaeological activity of the Hungarian archaeological and Art Historical Association in the year of 1985	138
Archäologische Forschungen im Jahre 1985. Ed. I. Czeglédy	264

BOOK REVIEWS

<i>J. Makkay</i> : Acta Academiae Scientiarum Hungaricae XXXV	293
<i>F. Kőszegi</i> : A. Mozsolics, Bronzefunde aus Ungarn. Depotfundhorizonte von Aranyos, Kurd und Gyermely ...	295
<i>V. T. Dobosi</i> : B. Schmieder, Les industries lithiques du paléolithique supérieur en Ile-de-France	296
<i>T. Kemenczei</i> : Řihovský, J. Lovčičky, Jungbronzezeitliche Siedlung in Mähren. Materialien zur Allgemeinen und Vergleichende Archäologie Bd. 15	140
<i>T. Kemenczei</i> : Furmanek, V., Die Anhänger in der Slowakei. PBF Abt. XI. Bd. 3	140
<i>M. Szabó</i> : Hoepfner, A., Das Hierotheseion des Königs Mithridates I	141
<i>M. Szabó</i> : Blázquez, J. M., Religiones prerromanas	141
<i>M. Szabó</i> : Martini, W., Das Gymnasium von Samos (Samos XVI)	297
<i>J. Seltye</i> : Mariën, M. E., L'empreinte de Rome. Belgica Antiqua	297
<i>Á. M. Nagy</i> : Ch. Ulf, Das römische Lupercalienfest (Impulse der Forschung 38)	142
<i>T. Bezeckzy</i> : Producción y comercio del aceite en la antigüedad. Segundo congreso internacional (Sevilla, 24—28 Febrero 1982)	142
<i>É. B. Bónis</i> : M. Grünwald, Die Funde aus dem Scutthügel des Legionslagers von Carnuntum. RLiÖ XXXII ..	143
<i>J. Cseh</i> : K. Horedt, Siebenbürgen in spätrömischer Zeit	144
<i>A. Kiss</i> : Die Germanen. Geschichte und Kultur der germanischen Stämme in Mitteleuropa	144
<i>A. Kiss</i> : Kaltöfen, A., Studien zur Chronologie der Völkerwanderungszeit in südöstlichen Mitteleuropa BAR Int. Ser. 191	299
<i>G. Kiss</i> : Daim, F.—Lippert, A., Das awarische Gräberfeld von Sommerein am Leithagebirge	300
<i>K. Holl-Gyürky</i> : Valtér, I., Romanische Sakralbauten Westpannoniens. „Burgenland Mosaik”	301
<i>I. Holl</i> : Habovštiak, A., Středověká dedina na Slovensku. SNM Fontes VII	302
<i>I. Holl</i> : Nekuda, V., Msténice. Zanikla středověká ves. I.	302
<i>I. Jakabffy</i> : Hungarian archaeological bibliography, 1985	146

RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE

AAu	= Archaeologia Austriaca (Wien)
Acta ArchCarp	= Acta Archaeologica Carpathica (Kraków)
Acta ArchHung	= Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae (Budapest)
Acta RCRF	= Acta Rei Cretariae Romanae Fautorum
AH	= Archaeologia Hungarica (Budapest)
AISC	= Anuarul Institutului de Studii Clasice
AK	= Archaeologiai Közlemények
AMN	= Acta Musei Napocensis (Cluj)
Ann NaturhistMusWien	= Annalen des Naturhistorischen Museums in Wien
ANRW	= Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt
ArchClass	= Archaeologia Classica (Roma)
ArchÉrt	= Archaeologiai Értesítő
ARegia	= Alba Regia (Székesfehérvár)
AV	= Arheološki Vestnik (Ljubljana)
BAR	= British Archaeological Reports
BékMK	= A Békés Megyei Múzeumok Közleményei (Békéscsaba)
BpR	= Budapest Régiségei
BpTört	= Budapest Története
BRGK	= Bericht der Römisch – Germanischen Kommission
Bull.Com.Arch.Com. di Roma	= Bullettino della Commissione Archeologica Comunale di Roma
ComAH	= Communicationes Archaeologicae Hungariae
DissPann	= Dissertationes Pannonicae
EgriMÉ	= Az Egri Múzeum Évkönyve (Eger)
ÉT	= Élet és Tudomány (Budapest)
FA	= Folia Archaeologica (Budapest)
Fontes ArchHung	= Fontes Archaeologici Hungariae
FÖ	= Fundberichte aus Österreich (Wien)
HO	= Hazai Okmánytár
HOME	= A Herman Ottó Múzeum Évkönyve (Miskolc)
JÖAI	= Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Instituts (Wien)
JPMÉ	= A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve (Pécs)
JRGZ	= Jahrbuch des Römisch – Germanischen Zentralmuseums (Mainz)
MCA	= Materiale și Cercetări Arheologice (București)
MFME	= A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve (Szeged)
MittArchInst	= Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften (Budapest)
MűÉ	= Művészettörténeti Értesítő
MZ	= Mainzer Zeitschrift
OpuscArch	= Opuscula Archaeologica (Zagreb)
OZb	= Osječki Zbornik (Osijek)
PA	= Památky Archeologické (Praha)
PBF	= Prähistorische Bronzefunde (München)
PZ	= Prähistorische Zeitschrift (Berlin)
RDolg	= Régészeti Dolgozatok az Eötvös Loránd Tudományegyetem Régészeti Intézetéből (Budapest)
RégTan	= Régészeti Tanulmányok
RFüz	= Régészeti Füzetek (Budapest)
RLiÖ	= Der Römische Limes in Österreich
RRH	= Revue Roumaine d'Histoire (București)
RVM	= Rad Vojvodjanskih Muzeja (Novi Sad)
SCIV	= Studii și Cercetări de Istorie Veche (București)
SIA	= Slovenská Archeológia (Nitra)
SomMK	= Somogyi Múzeumok Közleményei (Kaposvár)
SSz	= Soproni Szemle (Sopron)
StCom	= Studia Comitatus (Budapest)
SzekMÉ	= A Szekszárdi Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve (Szekszárd)
VAMZ	= Vjesnik Arheološkog Muzeja u Zagrebu (Zagreb)
VMMK	= Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei (Veszprém)
МИА	= Материалы и Исследования по Археологии СССР (Москва)

KÉSO BRONZKORI EDÉNYDEPOT BATTONYA HATÁRÁBAN

Battonya (Békés megye) határának északi részén 1979 őszén a helyi Május 1. Tsz. meliorációs és belvízrendezési munkálatainak befejező szakaszában a Cikóhalmi csatornának új kelet-nyugati irányú medret ástak. Ez a meder keresztez egy dél-északi irányú, elhagyott érmedret, amelynek nyugati partján (1. kép), az egykori Holecskátanya helyének közelében megépített áteresztől kelet felé, 210 m-re a csatorna északi részsíkjában és a kidobott földben edénydepot maradványait találták 1980 augusztusában. A nagyfokú bolygatás következtében a leletkörülményekről csak annyit lehetett megállapítani, hogy a kisebb méretű edények mintegy 70 cm mélyen feküdtek, eredetileg valószínűleg egy nagyobb méretű urnával letakarva. A közvetlen közelben a felszínen településre utaló nyomokat nem találtak.

Leletanyag

1. Kívül szürke, belül világosbarna színű, kihajló peremű, öblös hasú urna. Két, egymással szemben levő füle a perem alól indult, s a vállvonal alatt támaszkodott az edény testére. A hasvonalon hosszúkas fogóbütykök láthatók. M.: 35 cm, Szá.: 53 cm, Fá.: 14 cm (2. kép 1.).

2. Kihajló peremű, enyhén töcséres nyakú, öblös testű edény töredékei, grafitbevonat nyomaival (3. kép 6).

3. Szürkésfekete, kihajló peremű, kettőskónikus testű korsó töredékei, a nyakon szalagfüllel. A nyakrész ferdén haladó, a hasrészt függőleges árkokkal díszítik. Grafitos bevonatú (3. kép 5).

4. Szürke, kihajló peremű, kettőskónikus testű, igen kisméretű edények töredékei, hasvonalukon bevagdálásokkal díszítettek (3. kép 3).

5. Sötétszürke, fordított csónakaképes testű kis bögre, a perem fölé magasodó füllel. Az edény teljes külső felülete vízszintes árkokkal díszített. Grafitos bevonatú. M.: 5,5 cm, Szá.: 8 cm, Fá.: 3 cm (4. kép 6).

6. Az előzőhöz hasonló, de díszített bögre. Füle háromszög átmetszetű. M.: 6 cm, Szá.: 7,8 cm, Fá.: 3,2 cm (4. kép 7).

7. Sötétszürke, kihajló peremű, kettőskónikus testű edény, a perem fölé magasodó füllel. Hasát félköríves árkokkal díszítik, az ívek találkozási pontja fölött 3-3 benyomott pont látható. A talp fölött is árkok futnak körbe. A fülön vízszintes, majd

függőleges árkok váltják egymást. Grafitos bevonatú. Töredékes (2. kép 4).

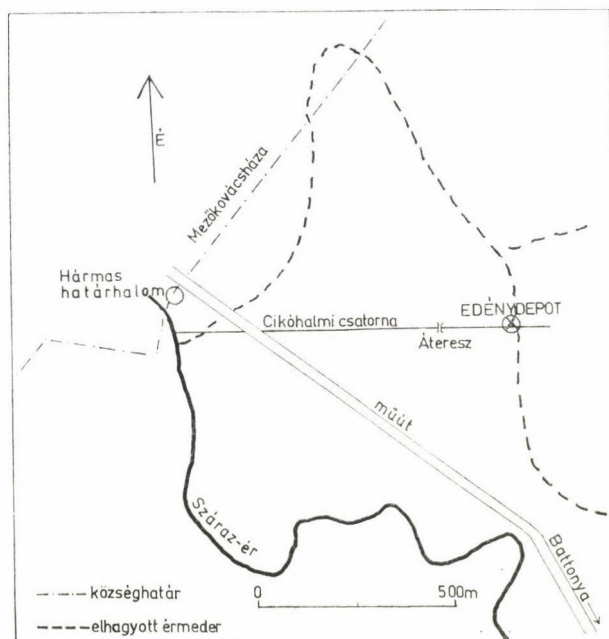
8. Barnásfekete, kihajló peremű, éles vállvonalú kis bögre, füle a perem fölé emelkedik. A nyakon párhuzamosokból álló, a vállvonal alatt ívelten futó vonalcsoport található. M.: 3,5 cm, Szá.: 9 cm, Fá.: 3 cm (2. kép 2).

9. Szürkésbarna, kihajló peremű, kettősképes testű bögre, háromszög átmetszetű füle a perem fölé magasodik. A nyakát vízszintes árkokkal díszítik. M.: 8,5 cm, Szá.: 15 cm, Fá.: 6 cm (4. kép 1).

10. Sötétszürke, az előzőhöz hasonló kis edény. Grafitos bevonatú. M.: 4,5 cm, Szá.: 7,6 cm, Fá.: 2,3 cm (4. kép 4).

11. Sárgásbarna, hasonló kis edény, omphaloszos aljú. M.: 4,5 cm, Szá.: 9 cm, Fá.: kb 2,5 cm (4. kép 3).

12. Sötétszürke, kihajló, belül síkzott peremű, kettőskónikus testű, omphaloszos aljú bögre. Füle háromszög átmetszetű. Grafitos bevonatú. M.: 8 cm, Szá.: 14,5 cm Fá.: 5,3 cm (4. kép 2).

1. kép. Battonya-Holecska tanya. A lelőhely topográfiai helyzete

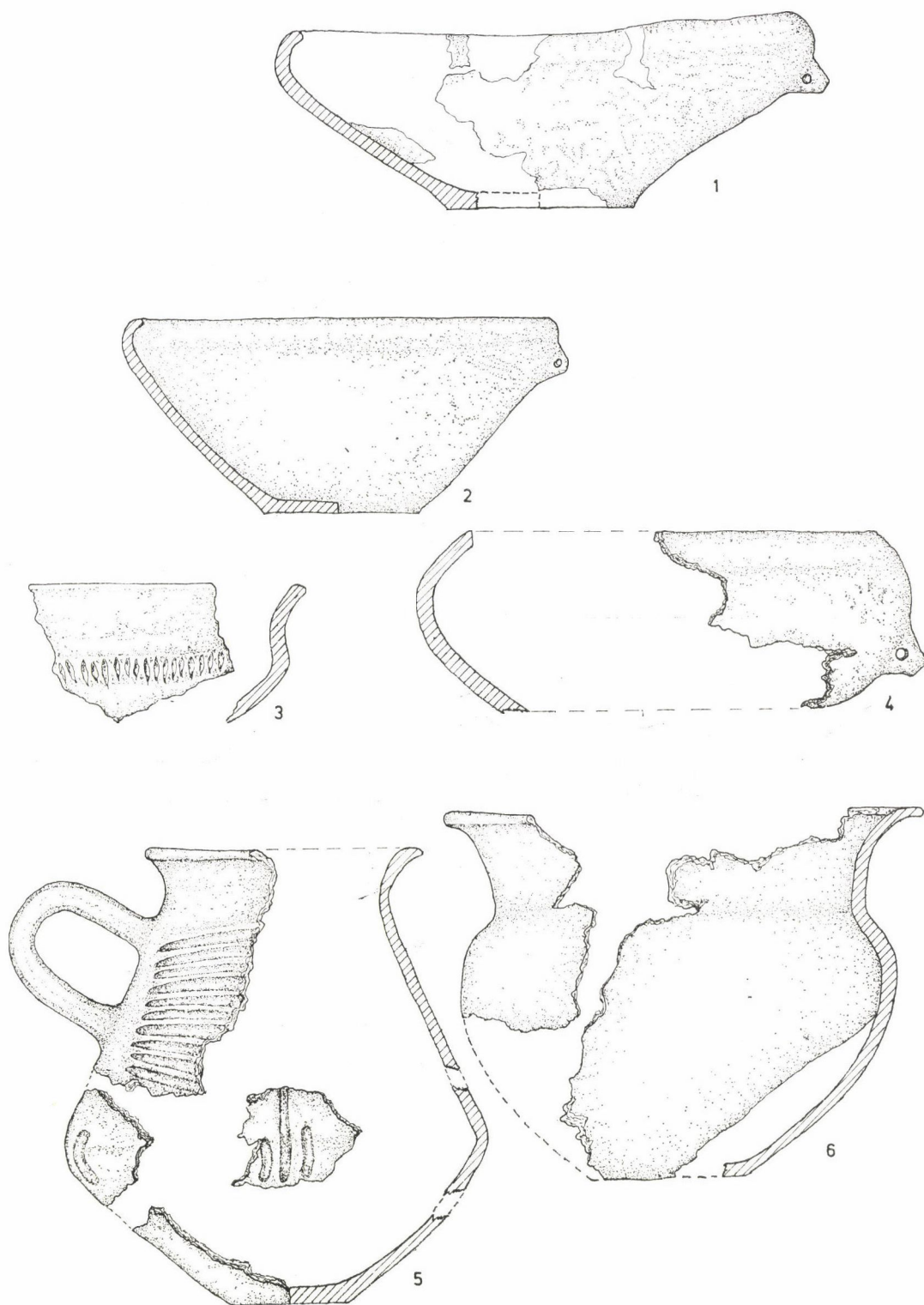
Abb. 1. Battonya-Holecska-Gehöft. Topographische Lage des Fundortes

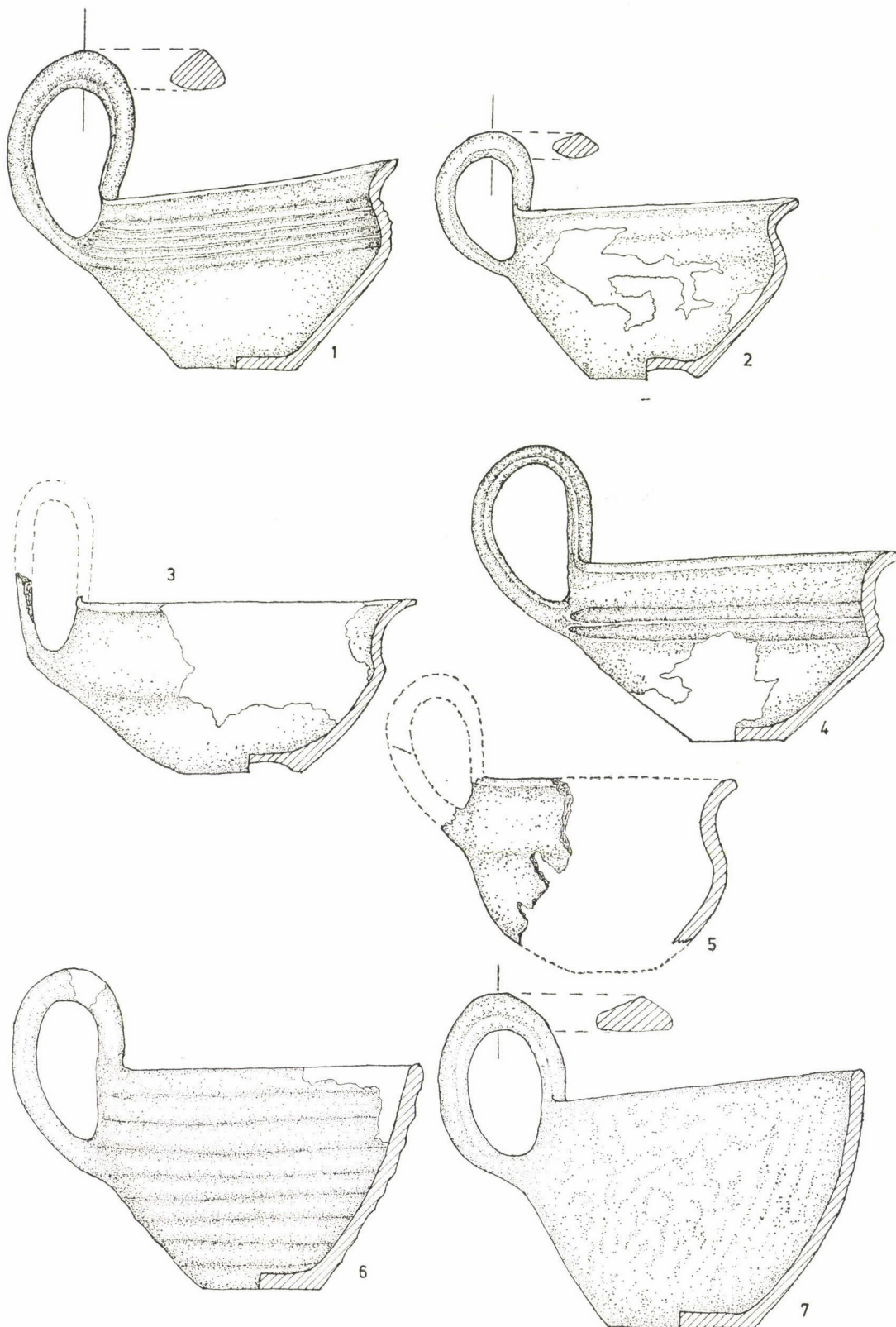
2. kép. Battonya-Holecska tanya
Abb. 2. Battonya-Holecska-Gehöft

3. kép. Battonya-Holecska-tanya
Abb. 3. Battonya-Holecska-Gehöft

4. kép. Battonya-Holecska tanya
Abb. 4. Battonya-Holecska-Gehöft

13. Sötétszürke, kihajló peremű, enyhén omphaloszos aljú kis bögre. Grafitos bevonatú. M.: 4 cm, Szá.: 7,5 cm, Fá.: 2,5 cm (2. kép 3).

14. Hasonló, ugyancsak grafitos bevonatú, kis bögre töredéke (4. kép 5).

15. Behúzott peremű, fordított csomkakúpos testű tál, vízszintesen átfúrt, hosszúkas bütyökfüllel. Grafitos bevonatú. M.: 9,5 cm, Szá.: 19 cm, Fá.: 7 cm (3. kép 2).

16. Hasonló kis tálak ugyancsak grafitos bevonatú töredékei (3. kép 1, 4).

17. Turbántekercses díszű hastöredékek, grafitos bevonat nyomaival.

18. Barnásszürke tál, vízszintesen átfúrt, hosszúkas bütyökfüllel. Grafitos bevonatú. M.: 8,2 cm, Szá.: 24 cm, Fá.: 8,5 cm.

19. Kagylóhéj. (*Unio crassus* Retzius).¹

A battonyai leletegyüttes nagyméretű edényére (2. kép 1) a dunántúli urnamezős kultúra emlékei között két urnatípus emlékeztet: a Patek E. által I. és II. típusként értékelt urnák — mindkét változat fül nélküli. Az I. típust főleg a R BD periódussal hozza kapcsolatba, amelyet a HA időszakban is használtak.² A II. típus, amely mély, tálszerű, öblös hasú urnatípus, s amelynek pereme belül gyakran síkozott, az edény válla pedig kannelúrás díszű, használata Patek E. szerint a HA-HB időszakra tehető.³ A gávai kultúra poroszloi telepén is előkerült egy fül nélküli urna, amely hasonlóságot mutat a battonyai lelettel. A telep Patay P. a HA₂ periódusra keltezi.⁴ Edényünket a széles nyak tálszerűvé teszi, így formailag közel állnak hozzá azok a gyakran 2-4 füllel ellátott tálak, amelyek füle vagy a perem alól indul, vagy közvetlenül a peremből, s a vállvonal alatt támaszkodik az edényhasra. Ilyeneket találunk például Csorván, Somlyón, Csekén (Čaka, Csehszlovákia), Ocskón (Očkov, Csehszlovákia).⁵ A romániai Bánátról Bégaszuszányról (Susani) közölt I. Stratan és A. Vulpe két, formailag hasonló, de díszített edényt.⁶ Az erdélyi Réty-i (Reci) telepén előkerült „amfora” Székely Z. szerint a Velatice csoporttal való kapcsolatra utal, s a HA időszakra keltezhető.⁷

A kettőskúpos testű, egyfülű korsó (3. kép 5) legkorábbra tehető párhuzama a geleji temetőből származik, ahol egy hasonló, de díszítetlen edény-

került elő, s e sír korát Kemenczei T. a R BD periódusra teszi. A sír ún. vizeskorsójának elemzése kapcsán arra a megállapításra jut, hogy a Čaka-csoporttal hozható kapcsolatba ez a leletegyüttes.⁸ Az ugyanerről a lelőhelyről származó másik korsón a nyak vízszintes besimítása emlékeztet a battonyai korsóra.⁹ A csorvai temetőben is található egy hasonló formájú, de hangsúlyos, kannelúrás vállú korsó, melyet Trogmayer O. egy hetényi (Chotin, Csehszlovákia) edénnyel hoz összefüggésbe.¹⁰ A dunántúli urnamezős kultúra leletei között jelentős formai hasonlóságot fedezhetünk föl az egyfülű „vizeskorsók” egyik változatával, amelyet Patek E. a fiatalabb, HA második fele — HB elejének megfelelő periódusra keltezhető variánsok közé sorol, s amelyeket első sorban szlovák területekkel hoz kapcsolatba.¹¹ A már említett bégaszuszányi leletanyagban is található két korsó, amely részben formájában, részben a vízszintes árkolásokkal hasonlít edényünkre.¹²

A csomkakúp alakú, perem fölé emelkedő fülű bögre (4. kép 7) a kor általánosan elterjedt edénytípusát képviseli.¹³ Meghatározóbb jelentőséggel bír az ugyanilyen formájú másik bögre (4. kép 6), amelynek teljes felületét párhuzamos besimítások díszítik. Az ilyen díszű bögréket J. Paulik gyűjtötte össze és elemezte a csekei (Čaka) lelet kapcsán. Szerinte ez az edénytípus a Čaka-csoportra jellemző, már a R BD fokozatban feltűnik, s véleménye szerint a Csorva csoport közvetítette volna észak felé.¹⁴ De sem Trogmayer O. a csorvai leletek közlése, sem Patek E. a dunántúli urnamezős kultúra összefoglalása során nem közöl ilyen díszű bögrét. A J. Paulik által összegyűjtött leleteken kívül ide sorolható még az egyik temeskeresztesi (Cruceni, Románia) sír edénye, amely a Cruceni II. szakaszra tehető (ez K. Horedt alapján a R BC—BD periódusnak felel meg).¹⁵ A HA második felére keltezhető bégaszuszányi leletek között is előfordul ilyen bögre, amellyel kapcsolatban a szerzők arra utalnak, hogy később a Ferigile-csoportban is előfordul.¹⁶

A battonyai edénylelet jelentős részét a füles csészék képezik, amelyekre általában jellemző a

⁸ Kemenczei, T., FA 26 (1975) 60., 5. ábra 1.; *Uő.*, Die Spätbronzezeit Nordostungarns. (Bp. 1984) XVIII. t. 14.

⁹ *Uő.*, FA 26 (1975) 5. ábra 4.

¹⁰ Trogmayer, O., i. m. 108., IX. t. 2. E csorvai sír másik edénye (*Uő.*, X. t. 3) a battonyai „csupor” (3. kép 6) analógiája.

¹¹ Patek, E., i. m. 98., V. t. 16.

¹² Stratan, I. — Vulpe, A., i. m. 5. t. 214., 26. t. A 212.

¹³ Kemenczei, T., i. m. 61., 5. ábra 5.; *Uő.*, Die Spätbronzezeit . . . XVIII. t. 17.; Trogmayer, O., i. m. IX. t. 9., X. t. 2.; Patek, E., i. m. 104., VII. t. 3.; Kőszegi, F., Acta ArchHung 9 (1958) I. t. 9.

¹⁴ Paulik, J., SIA 11 (1963) 291., 39. ábra.

¹⁵ Radu, O., SCIV 24 (1973) 2. kép 1.; Horedt, K., Acta ArchCarp 9 (1967) 18.

¹⁶ Stratan, I. — Vulpe, A., i. m. 52., 9. t. 69.; Vulpe, A., Necropola hallstattiană de la Ferigile. (București 1967) VI. t. 8, 12.

¹ A meghatározásért ezúton mondok köszönetet Domokos Tamásnak. A leletek a békéscsabai Munkácsy Mihály Múzeumban a 85. 5. 1—21. ltsz. alatt találhatóak.

² Patek, E., Die Urnenfelderkultur in Transdanubien. (Bp. 1968) 89., III. t. 1—2, 5.; L. t. 1—2.

³ Patek, E., i. m. 90., III. t. 3—4. Hasonló még: Veszprém megye régészeti topográfiája. Keszthelyi és tapolcai járás. (Bp. 1966) 12. t. 4.

⁴ Patay, P., FA 27 (1976) 2. ábra 3.

⁵ Trogmayer, O., Acta ArchHung 15 (1963) 108., XI. t. 1.; Darnay K., AK 22 (1899) 75., 2. ábra; Točík, A. — Paulik, J., SIA 8 (1960) 24. ábra 6; Paulik, J., SIA 10 (1962) 14. ábra 2.

⁶ Stratan, I. — Vulpe, A., PZ 52 (1977) 14. t. 141., 18. t. 143.

⁷ Székely, Z., Așezări din prima vîrstă a fierului în sud-estul Transilvaniei. (Brașov 1966) II. t. 2.

füllel szembeni oldalon a felmagasodó perem (2. kép, 2, 4; 4. kép 1–2, 4), éles — olykor lekerekített — hasvonal, a perem fölé emelkedő, többnyire háromszög átmetszetű fül (4. kép 1–2, 4, 7); néhány edény alja omphaloszos (2. kép 3, 4. kép 2–3).

A felmagasodó fülű csésze a R BD—HA időszakban igen nagy területen elterjedt edénytípus. Patek E. megállapítása szerint a Dunától nyugatra a R BD—HA₁ időszakban az egyik legjellemzőbb csészeforma; a HA első felében a fül többnyire háromszögű vagy négyszög átmetszetű; a HA közepétől a kettőskúpos has lekerekítetté válik, s a háromszög átmetszetű fület felváltja a szalagfül.¹⁷ A Čaka-, Csorva-csoport, a pilinyi kultúra végéről származó geleji sírok leletanyagában¹⁸ éppúgy megtalálhatók, mint a Bayerdorf-Velaticae, Kyjatice, Gáva kultúrák emlékeanyagában,¹⁹ vagy a romániai Bégaszuszányi leletei között.²⁰

Az edény vállának ferde, ritkábban vízszintes árkolására — ez utóbbi két battonyai csészén is megfigyelhető (4. kép 1, 4) — számos példát ismerünk.²¹ A gazdagon díszített csésze (2. kép 4) legjobb megfelelőit a bégaszuszányi leletek között találjuk meg: a fül árkolásos díszítését,²² az edényalj fölötti árkolásokat,²³ az íveltlen összefutó besimításokat.²⁴ Az egyik csészének a peremét belül síkozással alakították ki (4. kép 2). A HA-B periódusban igen gyakori, bár elsősorban az urnák peremén alkalmazták ezt.²⁵

Több edényen is megfigyelhető az ezüstösen csillogó grafitos bevonat, ami fémedény hatását kelti. Már Patek E. is utalt arra, hogy Magyarországon grafitbányászat nem folyt.²⁶ Legközelebbi lelőhelyei a cseh-morva hegységben, Stájerországban találhatók,²⁷ valamint a múlt század végén

Erdélyből említene két, kevésbé jelentős lelőhelyet.²⁸ Az erdélyi Offenbányán talán már a késő bronzkorban is bányásztak grafitot — az arany mellett. A grafitos díszű kerámia legkorábban a Čaka-csoportban tűnik fel, sőt annak egyik jellemzője is.²⁹ A dunántúli urnamezős kultúra első szakaszába tartozik egy ilyen csereszegtomaji és néhány nyergesújfalu csésze.³⁰ A HA második fele — HB időszakból Budapest-Tabán, Gellérthegy, Somlyóhegy és a Dunától keletre Tiszakeszi³¹ leleteit említjük. A bégaszuszányi halomsír edényeinek java része ugyancsak grafitos bevonatú, s valószínűleg a többiről is csak a másodlagos égés miatt tűnt el a grafitmáz.³²

Összefoglalva a leletanyag vizsgálatát tehát megállapíthatjuk, hogy a battonyai edénydepot egésze a romániai Bégaszuszányról (Susani) származó anyaggal igen szoros rokonságot mutat. A halomsír gazdag leletei alapján I. Stratan és A. Vulpe szerint a „besimításos díszű, fekete kerámia körén belül” a Susani-csoport külön egységet képez. Ez a bánáti dombvidéken található, míg a Bánát sík területén a Bobda-csoport népesége élt.³³ A Susani-csoport leletei a publikálók és B. Hänsel véleménye szerint igen nagy hasonlóságot mutat az olteniai Virtop anyagával. Az erdélyi Réty (Reci)-csoporttal közvetlenül nem lehet összehasonlítani, de a medgyesi (Mediaș) telep I. fázisával már mutatkozik némi rokonság.³⁴ Mindezek alapján a bégaszuszányi halomsír korát a HA periódus második felében, az i. e. 12–11. sz.-ban határozták meg.³⁵

A battonyai edénydepot a Gáva kultúrával viszonylag kevés kapcsolatot mutat, s a Csorva-csoport leleteivel is csak annyiban hasonlítható össze, amennyiben azok a nagy területen elterjedt, a kor általános divatját tükröző típusokat képviselnek, s a grafitos bevonat sem található meg a csoport kerámiáján.

A Battonya határában végzett ásatás és terepjárások során olyan álszinegdíszes cserepek kerültek felszínre, amelyek legjobb analógiái az Insula Banului-csoport, ill. a Babadag, Basarâbi

¹⁷ Patek, E., i. m. 105–106., VII. t. 9–10.; Foltiny, St., Burgenländische Heimatblätter 31 (1969) 103., 1. t. 1–2., 2. t. 3.

¹⁸ Točík, A. — Paulík, J., i. m. 24. ábra 2–3.; Paulík, J., i. m. 6. ábra 3, 12.; 22. ábra 16–17.; 29. ábra 3.; Trogmayer, O., i. m. XV. t. 16., XVII. t. 16., XXII. t. 6. stb.; Kemenczei, T., i. m. 4. ábra 2.; Ua., Die Spätbronzezeit ... XVIII. t. 2.

¹⁹ Kőszegi, F., Acta ArchHung 12 (1960) 152., 1. ott irodalom; Říhovsky, J., PA 49 (1958) 2. ábra 1–5, 8.; Kemenczei T., HOMÉ 9 (1970) XVIII. t. 7–9.; Ua., HOMÉ 10 (1971) I. t. 5.

²⁰ Stratan, I. — Vulpe, A., i. m. 9. t. 64, 70.; 22. t. 172–174. stb.

²¹ Kemenczei T., HOMÉ 10 (1971) I. t. 6.; Ua., Die Spätbronzezeit ... CXXXI. t. 2.; Petres, E., Acta ArchHung 9 (1958) I. t. 1.; Paulík, J., i. m. 36. ábra 4.; Stratan, I. — Vulpe, A., i. m. 9. t. 70., 20. t. 162.

²² Uo., 9. t. 64., 19. t., 20. t. 162.

²³ Uo., 7. t. 59–61., 9. t. 64, 70.; 19. t.; 26. t. A 212.
²⁴ Uo., 5. t. 4., 7. t. 13–22., 23. t. 188., 24. t. 197–199., 25. t. 205.; ezen kívül Trogmayer, O., i. m. X. t. 1., XI. t. 7.; Patay, P., i. m. 3. ábra 1.; Kemenczei, T., HOMÉ 10 (1971) XV. t. 4.

²⁵ Kőszegi, F., i. m. 151–152.; Trogmayer, O., i. m. XXVI. t. 20.; Patek, E., i. m. IV. t. 2, 6.; VI. t. 13–14, 20–22.; Patay, P., i. m. 2. ábra 10.; Stratan, I. — Vulpe, A., i. m. 19. t.

²⁶ Patek, E., i. m. 48.

²⁷ Erdély-Grúz T., Vegyszerismeret. (Bp. 1963) 429.

²⁸ Pallas nagy lexikon VII. kötet. (Bp. 1894) L. „gráfit” címszó.

²⁹ Paulík, J., SIA 10 (1962) 56. Megemlíti, hogy az ocskói (Očkov) halomsírban jelentéktelen az ilyen kerámia, s akkor is csak olyan formákon jelenik meg, amelyek az északi urnamezős kör szlovákiai ágához kapcsolhatók; ugyanezt figyelhetjük meg a hetényi (Chotín) csoport régibb fázisában is, s csak a HB fiatalabb szakaszában válik általánossá.

³⁰ Szántó I., ArchÉrt 80 (1953) 54., XV. t. 7. Szántó I. a csereszegtomaji csészéhez Gyenesdiásról és Balaton-Hidvégpusztáról említ analógiát. Uo., 58.; Patek, E., i. m. 35., 107., CXI. t. 3–6.

³¹ Uo., 73.; Darnay K., i. m. 75., 2. ábra; Mérey Kádár E., ArchÉrt 76 (1949) 116., XXXII. t. bal felső sarok.

³² Stratan, I. — Vulpe, A., i. m. 48.

³³ Uo., 58–59.

³⁴ Uo., 56.; Hänsel, B., Beiträge zur regionalen und chronologischen Gliederung der älteren Hallstattzeit an der unteren Donau. (Bonn 1976) 104., 5. ábra.

³⁵ Stratan, I. — Vulpe, A., i. m. 57.

kultúra, valamint a Bosut-csoport emlékanyagában találhatók meg.³⁶ Ez arra enged következtetni, hogy a HA-B periódusokban a Battonya környékén élt népesség szoros kapcsolatban állhatott e területekkel.

A battonyai edénydepot alapján — a leletanyag számszerűen csekély volta miatt — nem állapítható meg teljes bizonyossággal, hogy a területünkön élt lakosság a Susani-csoport népével milyen fokú kapcsolatban állt, de a leletek hasonlósága igen feltűnő.

A község határában ugyanakkor olyan leletek is találhatók, amelyek egyértelműen a Gáva kul-

túrának a Körösöktől északra lévő lelőhelyeinek anyagához tartoznak, azzal megegyeznek. Kemenczei T. feltételezi, hogy a HA közepe táján a Gáva kultúra kiterjesztette határát a Marosig.³⁷ Elképzelhető, hogy az itt tárgyalt edénydepot elrejtése e népmozgással hozható összefüggésbe, s ezzel magyarázható a Gáva kultúrára jellemző leletek megjelenése területünkön. Így az edénydepot földbe kerülésének ideje — a tipológiai-kronológiai jellegeket is figyelembe véve — a HA periódus közepe lehet.

Sz. Kállay Ágota

SPÄTBRONZEZEITLICHES GEFÄßDEPOT IN DER UMGEBUNG VON BATTONYA

Auszug

In der Umgebung von Battonya (Kom. Békés) kam ein Gefäßdepot ohne Siedlungsspuren 1980 infolge einer Kanalausgrabung zum Vorschein. Die Untersuchung der Form der Urne²⁻⁷ (Abb. 2, 1), des sog. Wasserkruges⁸⁻¹² (Abb. 3, 5), der konischen Nöpfe¹³⁻¹⁶ (Abb. 4, 6), der Schalen mit hochgezogenem Henkel¹⁷⁻²⁰ (Abb. 2, 2-4; 3, 1-5), ihrer Verzierungen²¹⁻²⁵ und des Graphitslips²⁹⁻³² hat gezeigt, daß unser Fund mit dem ähnlichen Material der Periode HA übereinstimmt und obwohl einige verwandte Züge mit der Keramik der Čaka-, Csorva-Gruppe, der transdanubischen Urnenfelder-, Bayerdorf-Velaticce- und Gáva-Kultur aufzufinden sind, knüpft er sich eng den Funden von Susani aus dem rumänischen Banat an.

Während der Ausgrabung und Geländebegehungen in der Umgebung von Battonya kamen mit Falschschnur verzierte Scherben an die Oberfläche, deren beste Analogien im Denkmalmaterial der Insula Banului-, Bosut-Gruppe bzw. Babadag-, Basarabi-Kultur zu finden sind.³⁶ Dies weist darauf hin, daß das Volk, das in der Umgebung

von Battonya gelebt hat, in den Perioden HA-B mit diesen Gebieten in enger Verbindung gestanden ist. Auf Grund des Gefäßdepots von Battonya kann man — wegen ihrer zahlenmäßigen Geringfügigkeit — mit voller Sicherheit nicht feststellen, in welcher Verbindung die Bevölkerung, die hier gelebt hat, mit dem Volk der Susani-Gruppe war, doch ist die Ähnlichkeit sehr auffallend.

Außerdem sind hier auch solche Funde zu finden, die mit dem Material der Fundstellen, die zur Gáva-Kultur, nördlich der Körös-Flüsse gehören, übereinstimmen. T. Kemenczei vermutete, daß die Gáva-Kultur um die Mitte der Periode HA ihre Grenze bis zu dem Marosfluß ausdehnte.³⁷ Es ist vorstellbar, daß man die Verbergung des hier erörterten Gefäßdepots mit dieser Volksbewegung in Zusammenhang bringen kann und die Erscheinung der typischen Gáva-Funde sich damit erklären läßt. Die Zeit, als das Gefäßdepot verborgen wurde, kann also die Mitte der Periode HA sein.

Á. Sz. Kállay

³⁶ Sz. Kállay Á., ArchÉrt 109 (1983) 12. kép 9. Behúzott, síkzott peremű táltoredéken álszinegdiszes minta. Szabó J. J., Battonya határának településtörténeti képe az újkőkortól az Árpád-korig. Kézirat a Battonya-monográfia számára.

³⁷ Kemenczei, T., Acta ArchHung 27 (1975) 334.; Ua., Die Spätbronzezeit . . . 62.

A 3. SZÁZAD ELSŐ FELEBŐL SZÁRMAZÓ VÉSETT DÍSZŰ ÜVEGEK PANNÓNIABAN

A vésett díszű üvegedények Pannóniában a római uralom egész ideje alatt megtalálhatók. A késői Flavius-korban tűntek fel azok a jellegzetes vésett poharak, melyek egyik meghatározói az itáliai kereskedelemnek. A 2. században ugyanilyen technikával díszített üvegek szintén még Itáliából kerültek ide. A 3. század első felében a vésett díszítés a korábbiaktól eltérő üvegformákon és más mintakincssel jelentkezik. Számuk ekkor már jelentősnek mondható és a helyi üvegművesek is készítettek ilyen darabokat. Más jellegűek a 3. század utolsó harmadában feltűnő lapos és a 4. században egyre több darabbal jelentkező figurális díszítésű félgömb alakú tálak. Jellegzetes és gyakran előforduló darabjai a késő római üvegművességnek a vésett díszű nagyméretű korsók, melyek a 3. század utolsó harmadától az egész 4. századon át nyomon kísérhetők.¹

A következőkben a vésett díszű üvegeknek a 3. század első feléből származó darabjaival foglalkozunk, ennek a zárt csoportnak az anyagát adjuk közre. Korábban alig néhány darabot ismertünk ebből az időszakból, az elmúlt két és fél évtized intenzív ásatási tevékenysége folytán azonban számuk jelentősen megnőtt. Főleg a gorsiumi és intercisai ásatások voltak azok, ahol a rendszeres feltárás sok töredéket hozott felszínre.

Az üvegeket díszítésük szerint három csoportba soroltuk. A harmadik csoport valójában nem képez önálló egységet, ide a különböző formájú és díszítésű — jelenleg még — egyedi darabokat osztottuk be. A három csoportot római számmal, ezen belül a mintaváltozatokat az ábécé kis betűivel jelöltük.

Köszönetet kell mondanom Fitz Jenőnek, aki a gorsiumi és Visy Zsoltnak, aki pedig az intercisai anyag közlését lehetővé tette számomra. Az intercisai anyag egy része B. Vágó Eszter (!) ásatásaiból származik.

I. Csoport

a) Nem ismerünk egész tálat csak töredékeket, díszítésük nem jellegzetes minden darabnál más a minta elrendezése. A díszítés ismétlődött,

de nem volt folyamatos. Egy töredék került elő Aquincumból (1. kép 1) és kettő Intercisából (1. kép 2, 3). Félgömb alakú tálak voltak valószínűleg behúzott vágott peremmel. Az egyik intercisai, fenéktöredék (1. kép 2), erre mutat a profil és az egyik nagyobb köralakú vésés, ilyen szokott lenni a tálak fenekén.

Ide sorolhatunk még másik három táltöredéket is, bár ezeknél a díszítést egy körbefutó vésett vonal két mezőre osztja. Az egyik Gorsiumból került elő (1. kép 5), a másik kettő Intercisában (1. kép 6, 7). A felső mezőben látható ellipszisek egyesével, ritkásan, vagy pedig párosával voltak elhelyezve. Az alsó mezőben pedig mint az előző darabokon szintén ritkásan vésett körök és ellipszisek láthatók. A tálak illetve töredékeik vastagfalúak, színük egészen világoszöld.

Ilyen tálak megtalálhatók a Sorokina által közölt Fekete-tenger melletti városok emlékműanyagában,² de ezeknél a minta elrendezése folyamatos és szabályos. Hasonló díszítések poharakon, tálaikon ismertek Germániában³ és ha kis számban, de Dura Europosban⁴ is megtalálhatók. Az intercisai töredékhez (1. kép 2) hasonlóan vannak elrendezve a körök és ellipszisek az egyik Durából származó lapos tál fenekén.⁵ Valójában azonban a felsorolt analógiák közül egyik sem párhuzamosítható egy az egyben a pannóniai darabokkal.

b) A behúzott vágott peremű tálak díszítésének másik változata, amikor a tál külső felületét folyamatosan díszítik vízszintes és függőleges ellipszis sorok.

A gorsiumi tálból⁶ egy nagyobb és egy kisebb töredék maradt meg (1. kép 9a—b és 10. kép 1a—b). Pereme alatt három, helyenként négy sor vízszintes ellipszis látható, a középső sor ellipszisei szélesebbek. A válltól kezdve a tál egész felületét függőleges, egymásba kapcsolódó ellipszis sorok

² Sorokina, N., Facettenschliffgläser des 2^{en}—3^{en} Jhd. u. z. aus dem Schwarzmeergebiet. Annales du Congrès de „Journées Internationales du Verre” Liège 1976. 111—122. Abb. 1, 2.

³ Fremersdorf, Fr., Die römischen Gläser Schliff, Bemalung und Goldauflagen aus Köln. Köln 1967. Vö. Taf. 32, 34, 47.

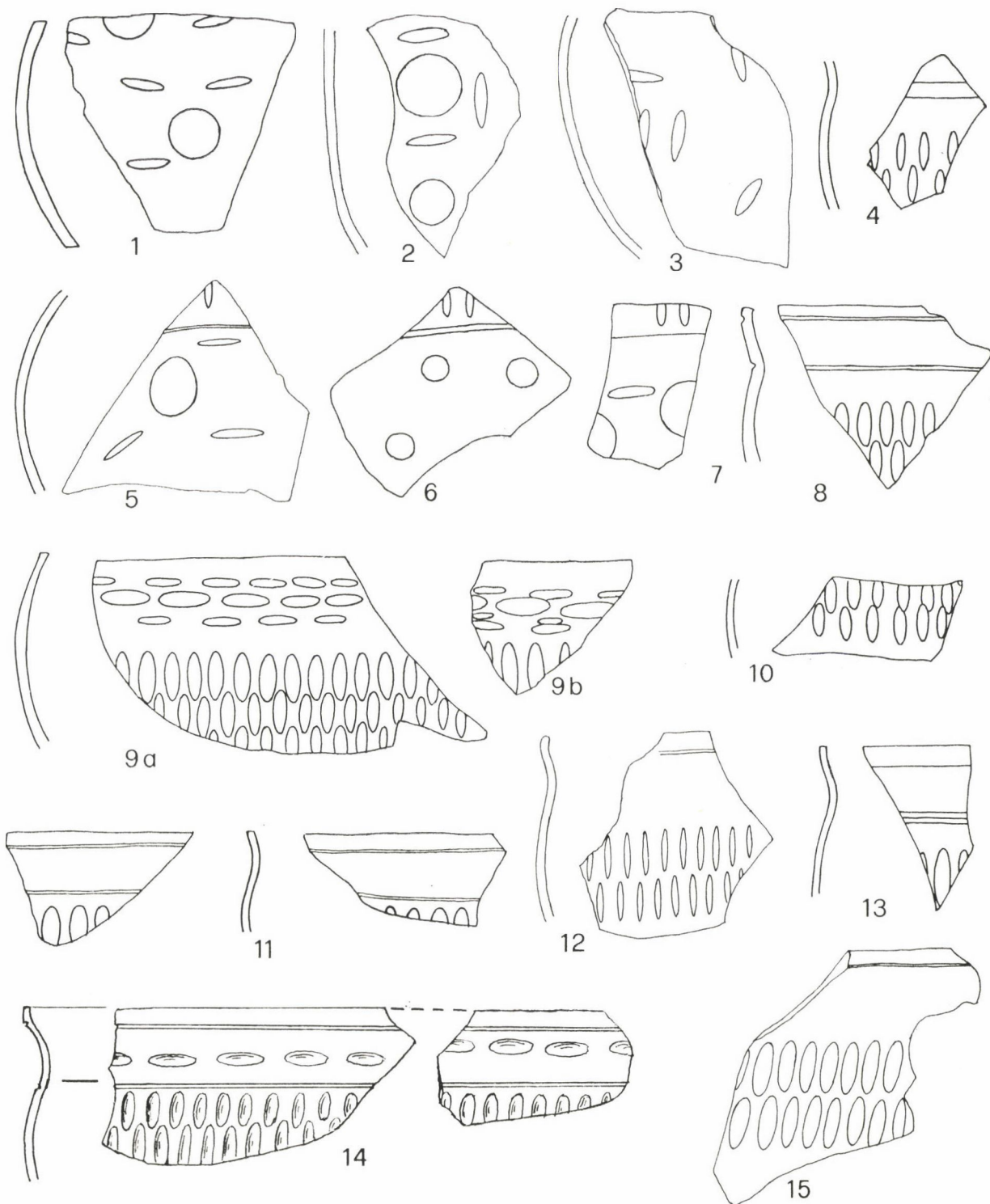
⁴ Clairmont, Chr. W., The Excavations at Dura-Europos. The Glass Vessels. New Haven 1963. Vö. No. 307, 309, 313, 325.

⁵ Clairmont, i. m. No. 313.

⁶ Bánki Zs., ARégia 18 (1980). 236—237. XXVIII. t. 518 és XXIX. t. 519.

¹ Barkóczi L., Pannonische Glasfunde in Ungarn. Budapest 1988.

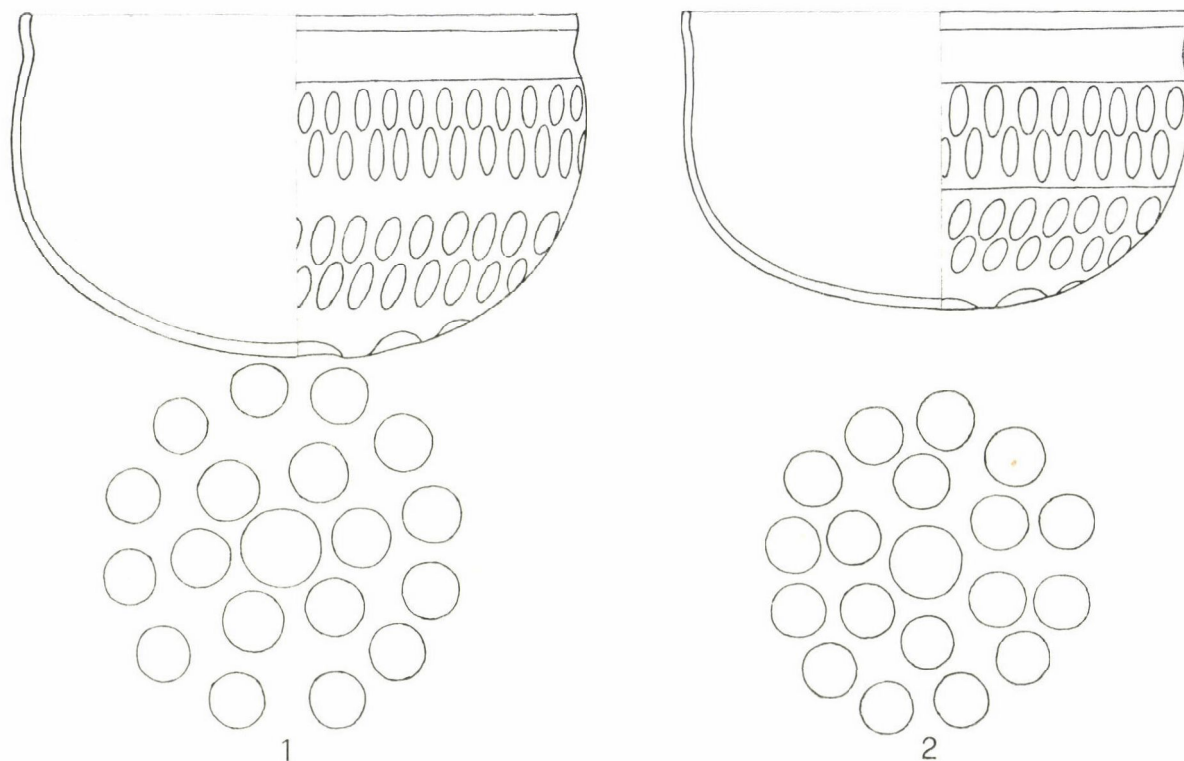

1. kép. Véssett díszű üvegek. 1. Aquincum. — 4, 5, 8, 9a–b, 10, 11, 13. Gorsium. — 2, 3, 6, 7, 12, 14, 15. Intercisa
 Abb. 1. Geschliffene Gläser. 1. Aquincum. — 4, 5, 8, 9a–b, 10, 11, 13. Gorsium. — 2, 3, 6, 7, 12, 14, 15. Intercisa

2. kép. Véselt díszű üvegtálak. 1—2. Osztropataka (Ostroviany)
Abb. 2. Geschliffene Glasschüsseln. 1—2. Osztropataka (Ostroviany)

borítják. A tál vastag falú, egészen halványzöld, pereme felé kissé elvékonyodik. Ilyen díszítésű tálhoz tartozhatott egy kisebb világoszöld színű töredék (1. kép 10), valamint két összetartozó keskeny ellipszisekkel díszített szintén világoszöld színű darab (10. kép 8. A másik darab ugyanilyen nagyságú, itt nincs közölve). Ez utóbbiak is Gorsiumban kerültek elő.

Aquincumból származik egy nagyobb oldal-töredék,⁷ melyből az egész tál rekonstruálható volt (4. kép 1 és 10. kép 3). A perem alatt párosával elhelyezett vízszintes ellipszis sor, ez alatt öt sorban függőleges kövérebb ellipszisek láthatók. Valamivel vékonyabb falú mint a gorsiumi, színe egészen halványzöld.

Pannóniában hasonló tál még Poetoviában került elő.⁸ Töredék, a perem alatt vízszintesen elhelyezett ellipszis sor, ez alatt pedig meglehetősen szabálytalan két függőleges ellipszis sor maradt meg. (Különös ennél a darabnál, hogy a perem nem vágott, hanem megvastagodó és legömbölyített, a rajz szerint). Sorokina a Fekete-tenger melletti városok anyagában nem közöl ilyen díszítésű tálakat és Dura Europosban sem találhatók ilyenek. Germániában megfigyelhetők a vízszintes és az egymásba kapcsolódó függőleges ellipszis so-

rok az egyik egyenesfalú tálon⁹. Ugyancsak Germániában a vízszintes ellipszisek más mintakombinációkban többször is előfordulnak.¹⁰

c) Ebbe a csoportba azokat a töredékeket gyűjtöttük össze, melyek kihajló vágott peremű tálakhoz tartoztak. Ezeknél a perem alatt és a vállon, vagy csak a perem alatt vagy pedig csak az utolsó harmadban körbefutó becsiszolt vonalak találhatóak. A töredékek fő jellemzői, a vállon látható két függőleges ellipszis sor.

Gorsiumból ismerünk két összetartozó töredéket a perem alatt és a vállon becsiszolt vonallal és egy sor függőleges ellipszis maradványaival (1. kép 11). Hasonló két összetartozó töredék két sor ellipszissel szintén Gorsiumban került elő.¹¹ (1. kép 8. A másik töredék itt nincs közölve, megtalálható az eredeti publikációban). Intercisából két hasonló töredék ismert két-két sor ellipszissel (3. kép 2, 3). További gorsiumi töredékeken az egyiknél a vállon kettő (1. kép 4) a másikon három becsiszolt vonal látható¹² (1. kép 13 és 10. kép 7). Két intercisai töredéken csak a perem alatt van egy vonal (1. kép 12, 15) egy harmadikon pedig csak az utolsó harmadban látható két véselt vonal (3. kép 1), mind a három két-két sor függőleges

⁷ Bónis É., BpR 13 (1943). 474. 1. kép., Barkóczi, i. m. Nr. 44.

⁸ Šubic, Z., ArV 25 (1974). Taf. VI. 51.

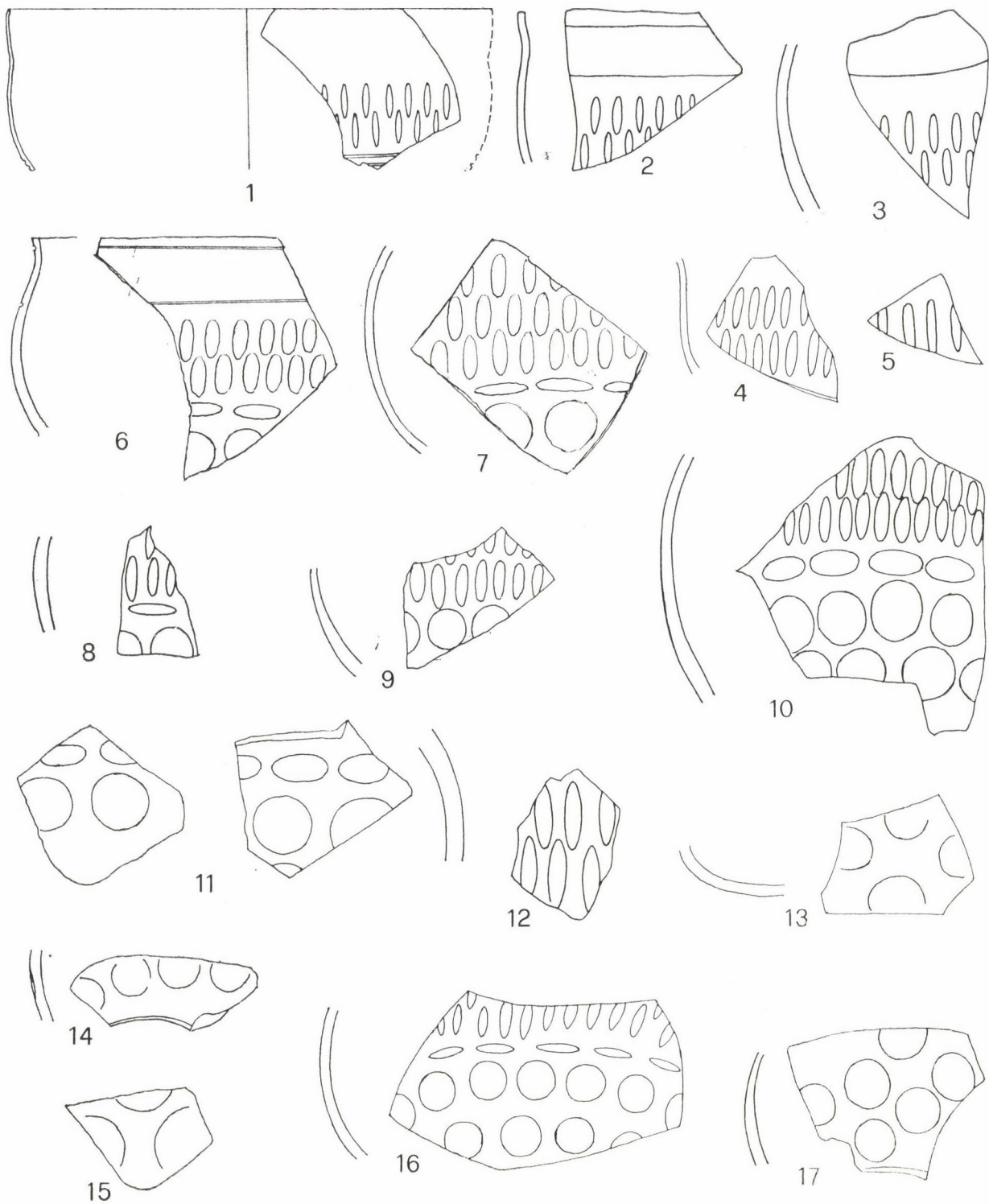
⁹ Fremersdorf, i. m. Taf. 79.

¹⁰ Fremersdorf, i. m. Taf. 38, 62, 68, 70.

¹¹ Bánki Zs., ARegia 15 (1976). 141. II. t. 1—2.

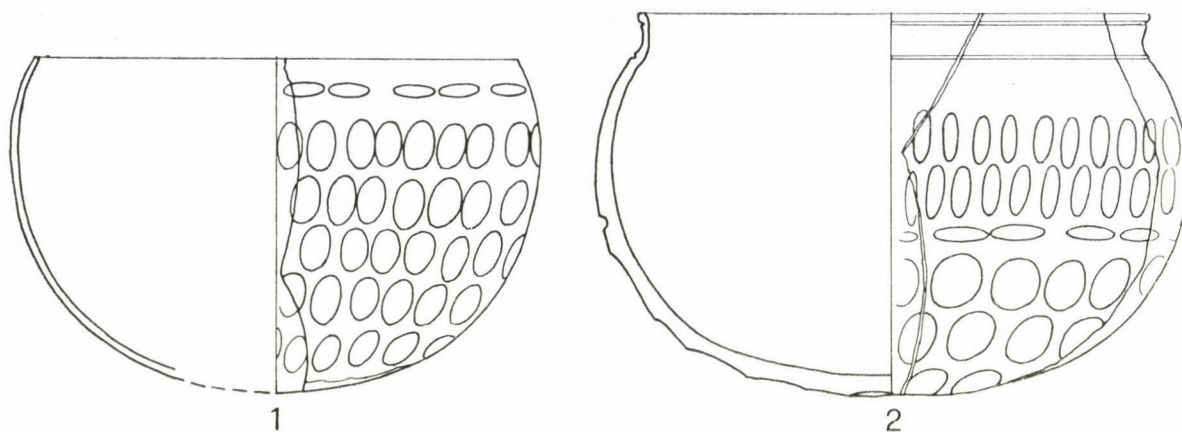
¹² Bánki 1980, 236. XXXVIII. t. 517.

3. kép. Véssett díszű üvegek. 6–7. Aquincum. — 8, 10, 17. Gorsium. — 1–5, 9, 11–16. Intercisa
 Abb. 3. Geschliffene Gläser. 6–7. Aquincum. — 8, 10, 17. Gorsium. — 1–5, 9, 11–16. Intercisa

4. kép. Vésett díszű üvegtálok. 1–2. Aquincum
Abb. 4. Geschliffene Glasschüsseln. 1–2. Aquincum

ellipszis maradványaival. Ez utóbbi arra mutat, hogy a becsiszolt vonal két mezőt választott el egymástól. A perem alatt és a vállon körbefutó vonal közötti sáv mindig üres, egy intercisai töredéket kivéve (1. kép 14). Ennél a két vonal között vízszintes ellipszis sor látható a vállon pedig még megmaradt a két függőleges ellipszis sor. Egyébként ebbe a csoportba kell még sorolnunk két kisebb intercisai töredéket is (3. kép 4, 5).

A vállon mint láttuk mindenütt megtalálható a két függőleges ellipszis sor, de hogy ezután még következett valamilyen díszítés azt jól mutatja a már említett két intercisai darab (1. kép 15, 3. kép 1). Az egyiknél ugyanis két függőleges ellipszis sor után egy üres sáv a másikon pedig két becsiszolt vonal van. A forma és a teljes díszítés legjobban Pannónián kívül a Barbaricumban előkerült két osztropataki (Ostroviany) tálon kísérelhető figyelemmel¹³ (2. kép 1, 2). Az egyikben a két függőleges ellipszis sor után üres csík van, majd utána két sor kövérebb ellipszis következik. A másikon ugyanez a minta látható elválasztó vonallal. Ugyancsak az osztropataki tálok mintájára a pannóniaiakon is a tál fenekén lehetett egy nagyobb kör alakú vésés, melyet egy vagy két sorban kisebbek vettek közre.

A töredékek egyébként vastag falúak egészen halványzöld színűek.

Ilyen mintaelrendezést a Sorokina által publikált anyagban nem találunk. Germániában az elválasztó sáv szélesebb, több vékony vonalból van megalkotva,¹⁴ az ellipszisek keskenyebbek vagy a vonal alatt vésett körök jelentkeznek. Dura Europosban egy-két töredék tartozhatott ilyen díszítésű tálakhoz.¹⁵

d) Gyakorinak mondhatók a leletanyagban az erősebben kihasasodó tálok, illetve töredékeik, melyeken azonos díszítés található. Az egyik aquincumi¹⁶ nagyobb oldaltöredékből az egész tál rekonstruálható volt, jól mutatja a formát és a díszítés szerkezetét is.

Az említett aquincumi darabon a perem alatt és a nyakon körbefutó becsiszolt vonallal határolt üres sáv a vállon két függőleges ellipszis sor ez alatt párosával elhelyezett vízszintes ellipszisek, majd három sorban kör alakú vésések láthatók (4. kép 2 és 10. kép 9). Egy másik aquincumi töredék¹⁷ annyiban különbözik az elsőtől, hogy a nyak nincs annyira behúzva a perem alatt és a vállon futó vonalak távolabb vannak egymástól. Egyébként a díszítés szerkezete olyan mint az előbbi darabon (3. kép 6 és 13. kép 2). Egy harmadik aquincumi oldaltöredéken nem kettő, hanem három függőleges ellipszis sor látható (3. kép 7. és 10. kép 5). A gorsiumi nagyobb töredéken a vízszintes oválisok szélesebbek mint az aquincumi darabokon (3. kép 10 és 10. kép 6).¹⁸ A két kisebb hasonló díszítésű gorsiumi darabnál a függőleges és vízszintes oválisok keskenyebbek (3. kép 8; 10. kép 2).

Az egyik nagyobb intercisai oldaltöredéken jól látható, hogy a függőleges ovális sor meglehetősen szabálytalan és a vésett körök ritkábban vannak elhelyezve. (3. kép 16). Egy másik intercisai töredéken a függőleges ovális sor és a kör alakú vésések közötti vízszintes ellipszis sor ki-maradt (3. kép 9). Két összetartozó intercisai darabon a vízszintes oválisok lényegesen szélesebbek mint az előző darabokon (3. kép 11). De ilyen díszítésű tálakhoz tartozott még egy gorsiumi (3. kép 17) és négy kisebb intercisai töredék (3. kép 12, 13, 14, 15). A töredékek mind vastag falúak és egészen halványzöld színűek.

¹³ Henszlmann I., Osztropataki régiségek. AK 5 (1865). 94. Vö. Filip, J., Enzyklopädisches Handbuch zur Ur- und Frühgeschichte Europas. 2 (1-z). Prag 1969. 985. Ostroviany. Irodalommal.

¹⁴ Fremersdorf i. m. Taf. 78, 81.

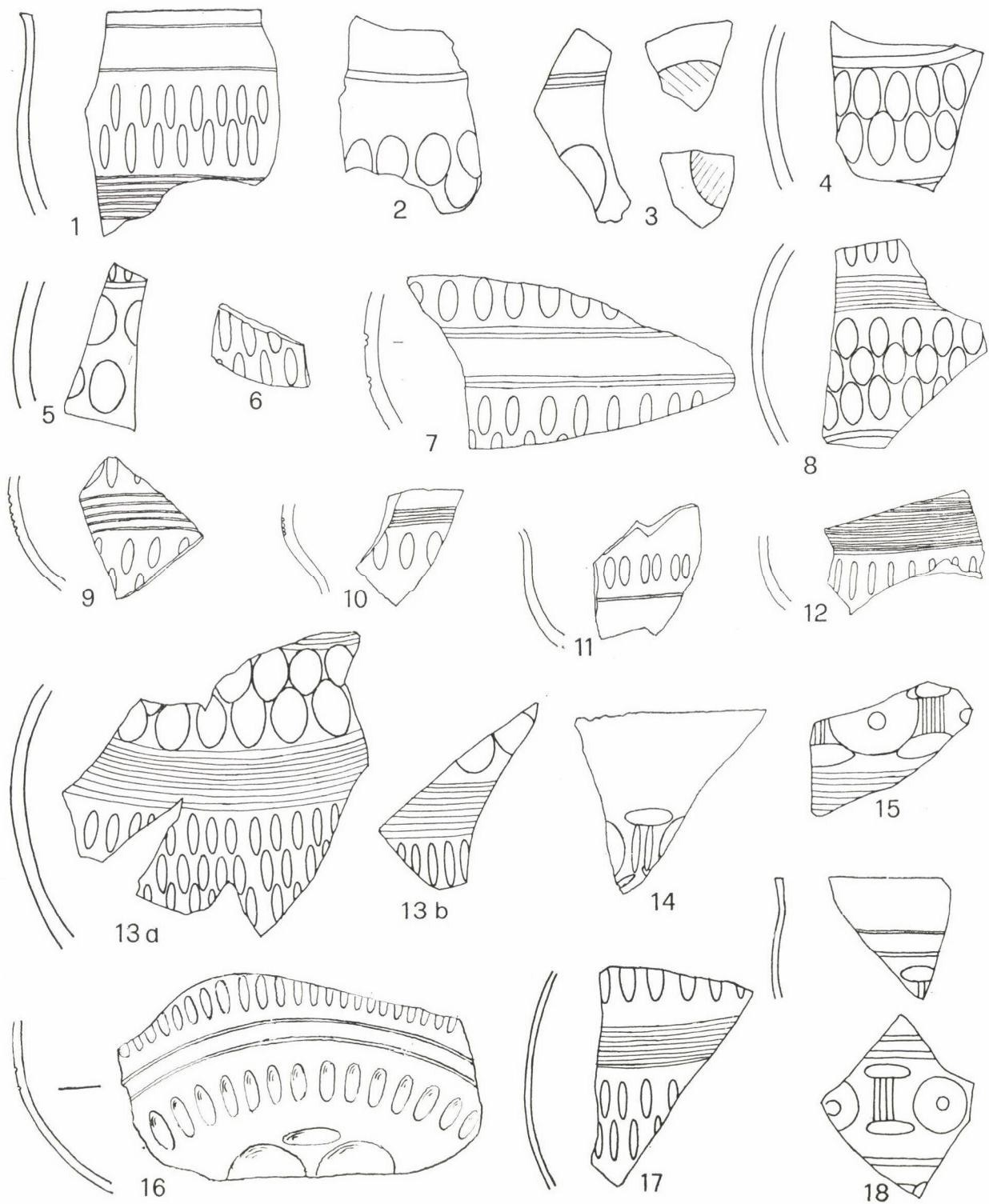
¹⁵ Clairmont i. m. No. 336, 337.

¹⁶ Bónis i. m. 474. 1. kép.

¹⁷ I. h.

¹⁸ Bánki Zs., A Regia 16 (1978). 208. III, t. 351.

5. kép. Véssett díszű üvegek. 16. Brigetio. — 1–5, 7, 8, 18. Gorsium. — 6, 9, 10–15, 17. Intercisa
 Abb. 5. Geschliffene Gläser. 16. Brigetio. — 1–5, 7, 8, 18. Gorsium. — 6, 9, 10–15, 17. Intercisa

6. kép. Véssett díszű üvegtálok. 3–4. Gorsium. — 1, 2. Ismeretlen lelőhelyű
Abb. 6. Geschliffene Glasschüsseln. 3–4. Gorsium. — 1, 2. Unbekannter Fundort

Germániából két, hasonlóan díszített töredéket idézhetünk, egyiket Saalburgból a másikat Pfaffenhofenból.¹⁹ Elég gyakran megtalálható a tálforma és a díszítés a Sorokina által közölt Fekete-tenger melletti városok emlékanyagában.²⁰ A pannóniai darabok — tekintve a szélesebb ellipsziseket és a körsorok zártabb elrendezését — inkább a Dura Europosból származó darabokhoz hasonlíthatók.²¹

e) Egy peremet, több oldaltöredéket és egy fenéktöredéket ismerünk ebből a csoportból. A töredékek profiljaik szerint félgömb alakú tálaiból származnak, erősebben vagy kevésbé behúzott nyakkal, vágott peremmel. Díszítésükre jellemző a becsiszolt vékony vonalakkal alkotott széles sáv, a vékony vonalakkal határolt üres sáv, valamint a szélesebb és keskenyebb oválisok használata.

Nagyobb oldaltöredék melynél a perem is megvan Gorsiumban került elő²² (5. kép 1 és 10. kép 4). Ennél a perem alatt és vállon becsiszolt vonal, majd két sor ritkásan elhelyezett ellipszis,

ez alatt pedig széles, vékony vonalakkal képzett sáv látható.

A legnagyobb töredék Intercisában került elő és ugyanehhez a tálhoz tartozott még egy kisebb töredék is (5. kép 13a–b). A nagyobb töredéken középen látható a vékony vonalakkal alkotott széles sáv és a felső végén egy másik ilyennek a kezdete. Egy tálon tehát két ilyen sáv is lehetett. A két sáv közötti mezőben széles egymásba kapcsolódó két sor ovális látható, az alsóban pedig három keskeny ovális sor maradt meg. Hasonlóan díszített tálaikhoz tartozott még Gorsiumból három (5. kép 4, 5, 8), Intercisából pedig hat különböző tálból származó töredék (5. kép 6, 9, 10, 11, 12, 17). A díszítésnek egyik változata, amikor a tál hasán vékony becsiszolt vonalakkal határolt üres sáv látható a felső és alsó mezőben pedig szélesebb keskenyebb oválisok vannak elhelyezve. Az egyik darab Gorsiumban került elő (5. kép 7), a másik Brigetióból származik (5. kép 16). Ez utóbbinál a fenék egy része is megmaradt két nagy kör alakú véséssel, melyek között egy keskeny vízszintes ovális van elhelyezve.

Ebbe a csoportba kell sorolnunk azt a gorsiumi töredéket²³ is, ahol a perem alatti vésett vonal helyett plasztikus lécz fut körbe ez alatt pedig két egymásba kapcsolódó ellipszis sor látható (5. kép 2). A töredékek mind vastag falúak és egészen halványzöld színűek.

¹⁹ *Fremersdorf* i. m. Taf. 85, 86. Abb. 8, 9., *Garbsch, J.*, Die Ausgrabungen 1969–1974 in Pons Aeni. Ausgrabungen 1971. Kleinfunde 1971. BVbl 41 (1976) 88. Abb. 32, 1.

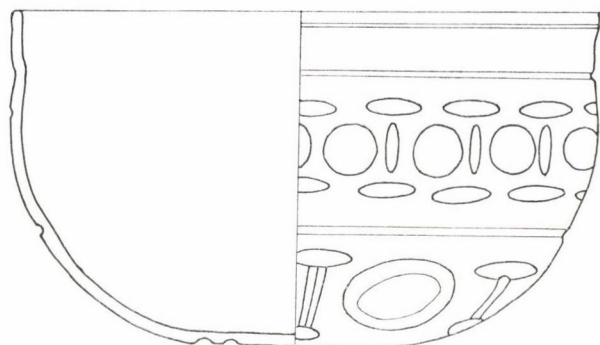
²⁰ *Sorokina* i. m. 114–115. Abb. 1–2.

²¹ *Clairmont* i. m. No. 244, 255.

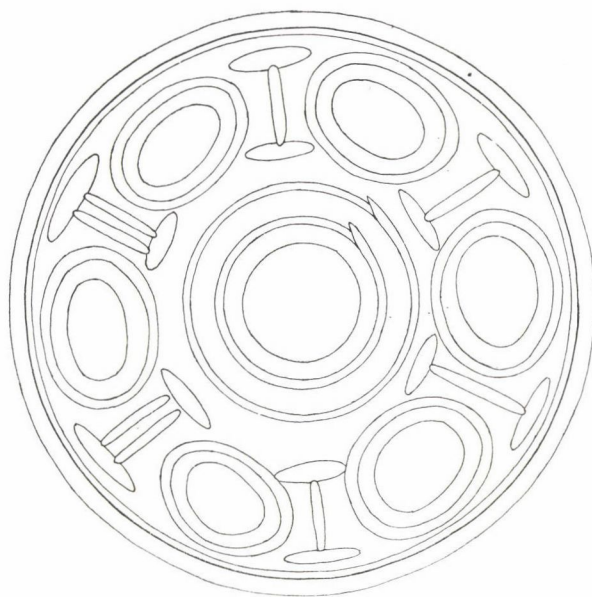
²² *Bánki Zs.*, *ARegia* 14 (1975) 309. IV. t. 2., Egy nagyobb oldaltöredék szintén Gorsiumból: *Bánki* 1980, 212. IV. t. 202. A széles elválasztó csík felett keskeny függőleges ellipszisek maradványai, alatta két sor széles ovális.

²³ *Bánki* 1978, 208. III. t. 352.

1a

1b

7. kép. Véssett díszű üvegtál. 1a–b. Ismeretlen lelőhelyű
Abb. 7. Geschliffene Glasschüssel. 1a–b. Unbekannter Fundort

Nem tudjuk milyen tál lehetett és nem is biztos, hogy ebbe a csoportba sorolható három kisebb vékony falú világoszöld színű véssett körökkel díszített töredék, melyek Gorsiumban kerültek elő (5. kép 3). A három töredék egyébként egy tálhoz tartozott.

A fentiekhez idézhetünk Poetovióból egy féltojás alakú véssett díszű poharat, ahol a két ovális sort széles, vékony vonalokból képzett sáv választja el egymástól.²⁴ Hasonlóan díszített félgömb alakú tál töredéke ismert Jugoszláviából.²⁵

Ezek a széles elválasztó sávok keskenyebb ellipszis sorok kombinációjával megtalálhatók a Sorokina által közölt Fekete-tenger melletti városok emléktárában.²⁶ Dura Europosban csak egy töredéken látható ilyen sáv, de ez sem széles.²⁷ Germániában poharakon, tálakon egyaránt megtalálható ez a széles elválasztó csík, keskenyebb szélesebb ellipszis sorokkal.²⁸

II. Csoport

Ezekre a félgömb alakú tálakra jellemzőek a véssett körökkel, egyes, kettős, egy esetben hármas függőleges, alul-felül vízszintes ellipszisekkel záródó elválasztó tagokkal kombinált minták. Két változatban jelentkeznek.

a) Az első változat táljai kisebbek, vékonyabb falúak, színük opálos fehér. Egy kivétel van ebben a sorozatban, amelynek a fala vastag, színe sárgászöld.

Egy ismeretlen lelőhelyű példány²⁹ jól mutatja a tál méreteit és formáját, valamint a folyamatos véssett díszítést (6. kép 1 és 12. kép 4). Pereme alatt halvány, meg-megszakadó, az utolsó harmadban egy összefüggő véssett vonal van. Mindkét mezőben ugyanaz a díszítés látható, mélyített kör közepén kiemelkedő, szintén kör alakú dudorral, kettős függőleges, alul-felül vízszintes ellipszissel zárt elválasztó tagokkal. A tál fenekén az elválasztó tagok egymással össze vannak kötve. Közvetlen rokona a tálnak egy Intercisából származó peremtöredék (5. kép 14) két kör és egy elválasztó tag részletével. Hasonlóan díszített tálhoz tartozott két gorsiumi töredék (6. kép 3 és 13. kép 1d). Itt a peremtöredéken szabálytalan vízszintes ellipszis sor látható (ilyen vízszintes ellipszis sor található egy, az első csoportba sorolt, szintén Gorsiumból származó tálon is (1. kép 9a–b). Ugyanilyen és egyazon tálhoz tartozott még három töredék szintén Gorsiumból (5. kép 18. és 13. kép 1a–b–c).

Egy Gorsiumból származó nagyobb oldaltöredéken ugyanez a körminta szerepel kettős elválasztó taggal, az utolsó harmadban azonban sűrűn elhelyezett függőleges ellipszisek láthatók (6. kép 4 és 13. kép 7). Az utóbbi díszítés az előző csoport mintakincsében található meg gyakran. Különleges darab az a kis töredék, mely Intercisában

²⁴ Šubic i. m. Taf. VI. 47.

²⁵ Čremošnik, I., Posebni otisak „Glanci i graba za kulturnu istoriju istočne Bosne”, 1958. Taf. VI. 2.

²⁶ Sorokina i. m. 101–122. Abb. 1–2.

²⁷ Clairmont i. m. No. 266–267.

²⁸ Fremersdorf i. m. Taf. 38, 43, 78, 81.

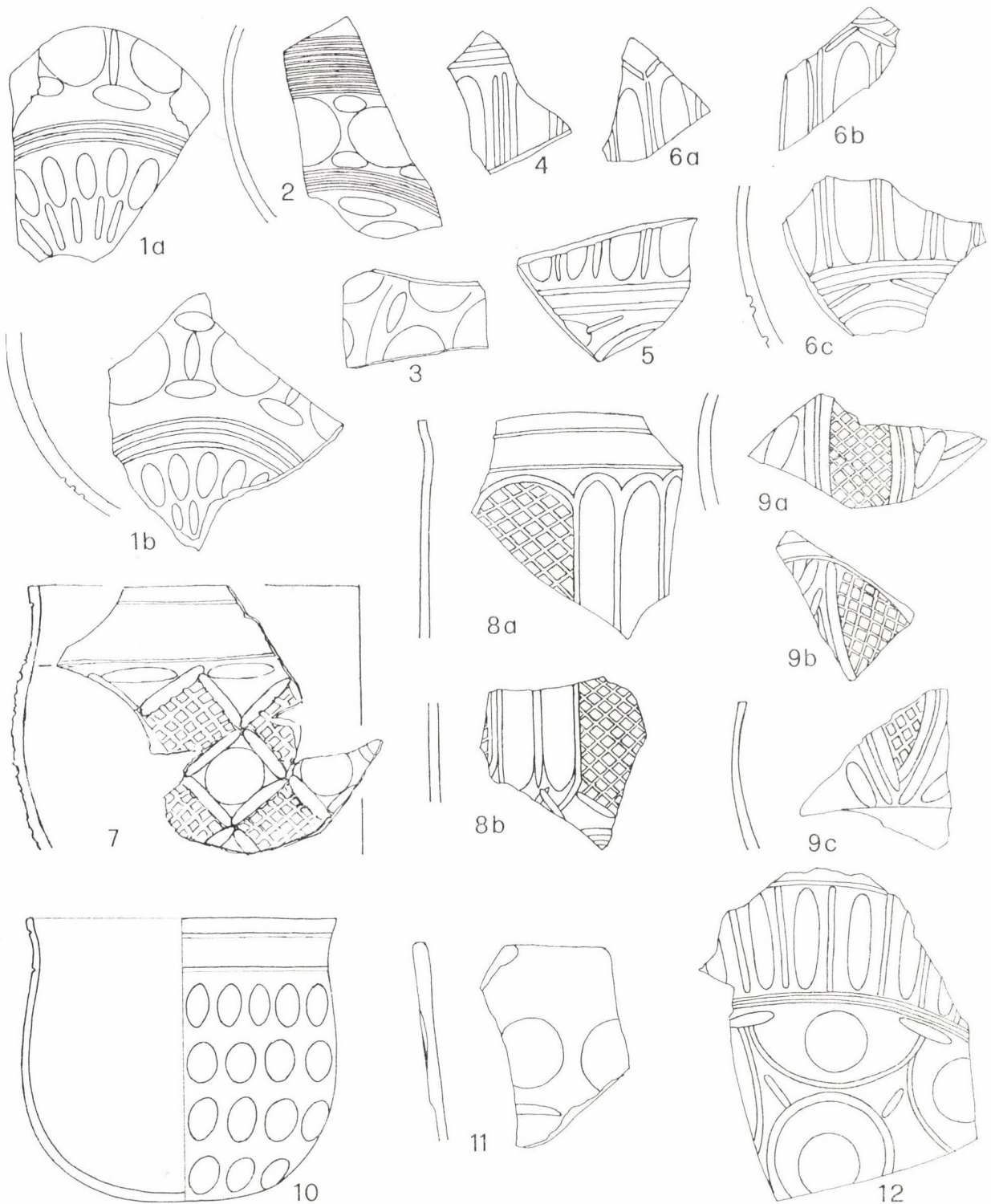
²⁹ Barkóczi, i. m. Nr. 42.

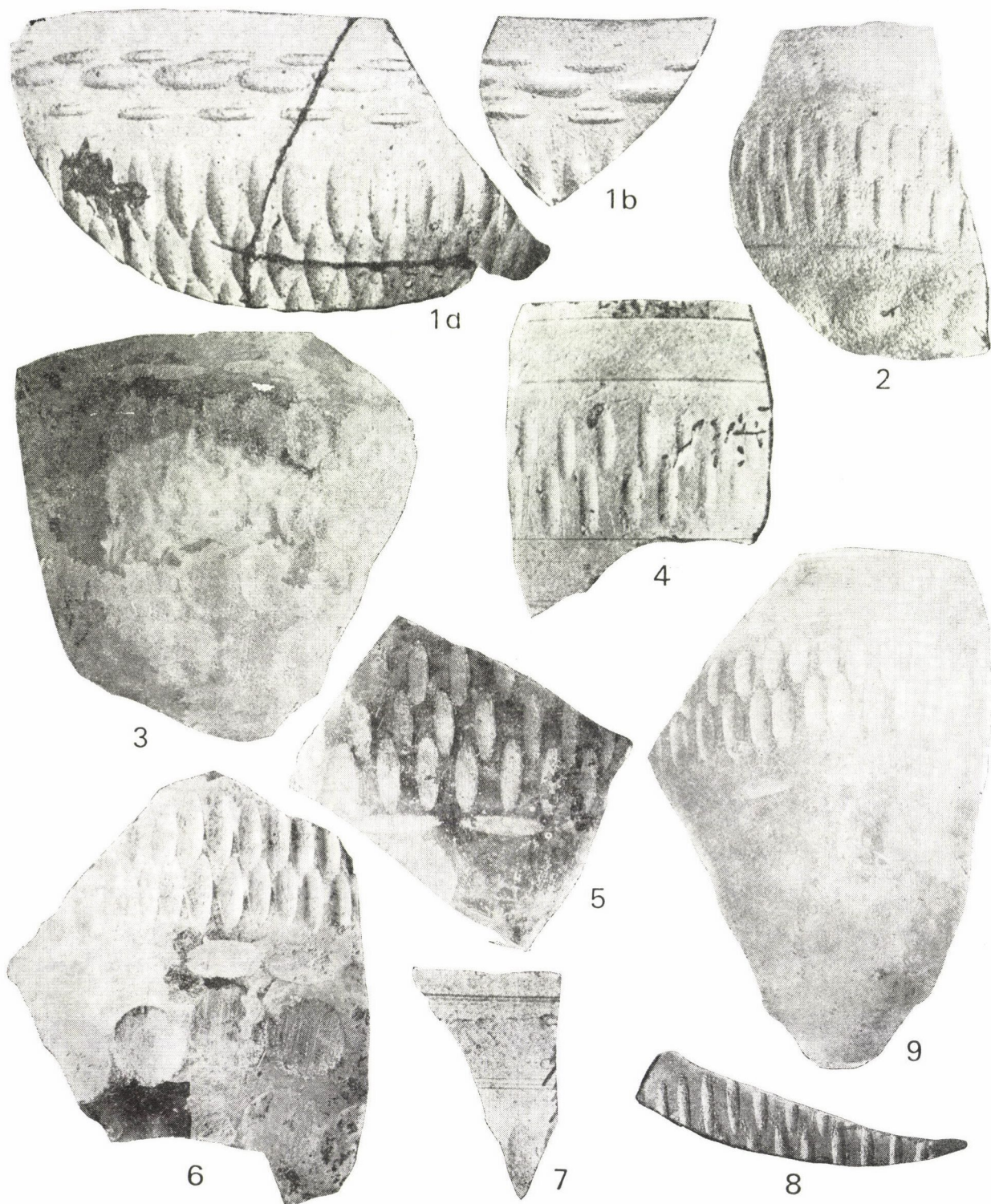
8. kép. Véssett díszű üvegek. 1–4. Aquincum. — 5, 6. Gorsium. — 7–11, 13, 15, 16. Intercisa. — 12, 14. Ismeretlen lelőhelyű
 Abb. 8. Geschliffene Gläser. 1–4. Aquincum. — 5, 6. Gorsium. — 7–11, 13, 15, 16. Intercisa. — 12, 14. Unbekannter Fundort

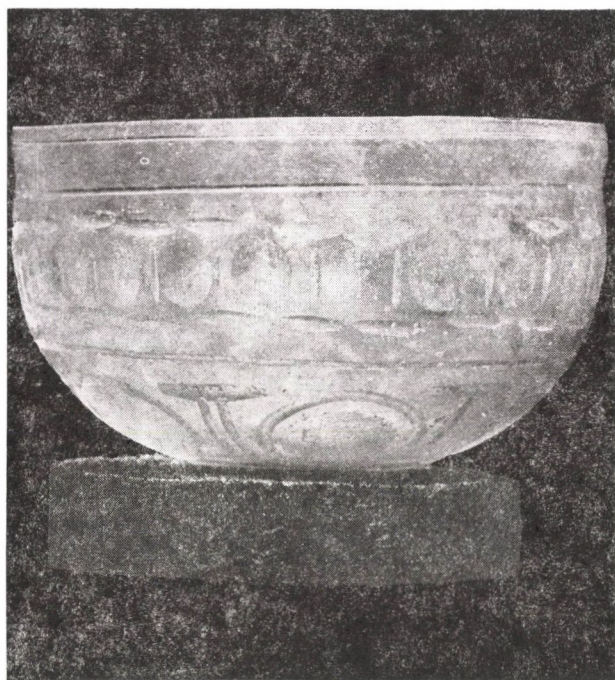
9. kép. Véssett díszű üvegek. 8a–b. Aquincum. — 10, 12. Brigetio. — 9a–b–c. Gorsium. — 1–7, 11. Intercisa
 Abb. 9. Geschliffene Gläser. 8a–b. Aquincum. — 10, 12. Brigetio. — 9a–b–c. Gorsium. — 1–7, 11. Intercisa

10. kép. Véssett díszű üvegek. 3, 5, 9. Aquincum. — 1a—b, 2, 4, 7, 8. Gorsium
 Abb. 10. Geschliffene Gläser. 3, 5, 9. Aquincum. — 1a—b, 2, 4, 7, 8. Gorsium

1a

1b

11. kép. 1a–b. Ismeretlen lelőhelyű
Abb. 11. 1a–b. Unbekannter Fundort

került elő (5. kép 15 és 13. kép 4). Az elválasztó tagnak itt három szára van, a körök és elválasztó tagok szorosan kapcsolódnak egymáshoz. A mintasor alatt sűrű vékony vonalakkal képzett elválasztó sáv látható, mely az előző csoport mintakincsében szintén gyakran előfordul. A töredék színe opálos fehér.

Ide kell még sorolnunk a bevezetőben említett ép, ismeretlen lelőhelyű tálat, mely vastag falú és sárgászöld színű.³⁰ A két mezőben ugyanaz a díszítés található, eltérően az előbbi daraboktól itt az elválasztó tagok szárai egyesek (6. kép 2 és 12. kép 2).

A Fekete-tenger melletti városok anyagában ilyen díszítésű tálak nem fordulnak elő. Érdekes módon Durából is alig ismert,³¹ de ez lehet véletlen is. Germániában poharaknál, tálaknál figyelhető meg hasonló mintakincs, de más kivitelben, más elrendezésben és más mintákkal együtt is megtalálható.³²

A pannóniai darabokhoz jó párhuzam az aquileai töredék,³³ hasonlóan vésett körökkel és elválasztó tagokkal, de a töredék alsó részén a körbe kapcsolódó ellipszisek, valamint a rácsminta a mi darabjainkon ebben az összeállításban nem jelentkeznek.

b) A félgömb alakú tálaknak ez a változata általában nagyobb, vastag falú, mélyebben csiszolt, világoszöld színű. A fő motívum a vésett kör, melyet vésett vonal vesz körbe és kevés kivételtől eltekintve az egyszárú, alul-felül vízszintes ellipszissel zárt elválasztó tagok.

A csoport legjobb képviselője egy ismeretlen lelőhelyű tál³⁴ (7. kép 1a, b és 11. kép 1a, b). Pereme alatt és a vállon két vonallal határolt üres sáv van, és a tál utolsó harmadában futó vonal a díszítést két mezőre osztja. A felsőben vésett körök függőleges elválasztó tagokkal, melyek alul-felül vízszintes ellipszissel vannak zárva, de nem érnek össze. Alul az utolsó harmadban és a fenéken összefüggő mezőben nagyobb, vésett vonallal határolt kör alakú vésések egyes, két esetben kettős elválasztó tagokkal. A fenéken nagyobb vésett kör, melyet kettős vonal határol.

A kétfajta vésett kör megtalálható egy kisebb aquineumi tál töredékén³⁵ (8. kép 3 és 13. kép 6). Az alsó mezőben az elválasztó tagok összekapcsolása emlékeztet az előbbi változat egyik táján látható ábrázolásra (6. kép 1). A szétágazó elválasztó tagok egy intercisai töredéken is megtalálhatóak (8. kép 15). Megtalálható a kétfajta kör-ábrázolás egy Gorsiumból származó darabon is, a felső mezőben egyes, az alsóban kettős elválasztó taggal (8. kép 6 és 13. kép 8). Ehhez a változat-

³⁰ I. m.

³¹ Clairmont i. m. No. 270.

³² Fremersdorf i. m. Vö. Taf. 59, 67, 70.

³³ Brusin, G., Gli Scavi di Aquileia. Udine 1934. 141.

³⁴ Barkóczi i. m. Nr. 39.

³⁵ Kuzsinszky B., BpR 1 (1889). 159.

12. kép. Véssett díszű üvegek. 3 Aquineum. — 1, 5. Brigetio. — 2, 4. Ismeretlen lelőhelyű
Abb. 12. Geschliffene Gläser. 3. Aquineum. — 1, 5. Brigetio. — 2, 4. Unbekannter Fundort

hoz kell sorolnunk egy nagyobb gorsiumi peremtöredéket, mely egy nagyobb tálból való (13. kép 3). Csak kereteletlen véssett körök szerepelnek egy Intercisából származó félig megmaradt kisebb tálon (8. kép 11) kétfajta elválasztó taggal. A felső mezőben függőleges oválisok, az alsóban a már ismert kétszárú ábrázolások láthatók. Egy másik változatnál mindkét mezőben dominálnak a nagy, vonallal határolt véssett körök, de itt már újabb motívumok is feltűnnek. Egy nagyobb aquincumi töredéken (8. kép 1 és 12. kép 3) a felső mezőben a már ismert motívum, az alsóban pedig egy nagy keretelt véssett kör, két oldalán széles ellipszisekből kinyúló hosszú száruk láthatók. Másik tálhoz tartozott a másik aquincumi töredék, ahol az alsó mezőben az előbbihez hasonló díszítés lehetett (8. kép 2). A két aquincumi darabbal együtt került be még egy kisebb töredék is (8. kép 4). Az előbbi aquincumi darabok díszítéséhez kapcsolódik három, egy tálhoz tartozó töredék Intercisából (8. kép 7a). Ilyen, illetve hasonló díszítésű tálakhoz tartozott még egy gorsiumi (8. kép 5) és több Intercisából származó töredék (8. kép 7b—c, 8, 9, 10). Ismeretlen lelőhelyű a Magyar Nemzeti Múzeumban őrzött két töredék, melynek egyikén a már ismert véssett keretelt körök és elválasztó tagok láthatók, a másik peremtöredék. A két darab együtt volt tartva, de a peremtöredék nagyon vékony ezekhez a vastag falú tálakhoz és így valószínűleg nem tartoztak össze (8. kép 12, 14).

Intercisából származik két nagyobb, egy tálhoz tartozó töredék (9. kép 1a—b), melyeknél a

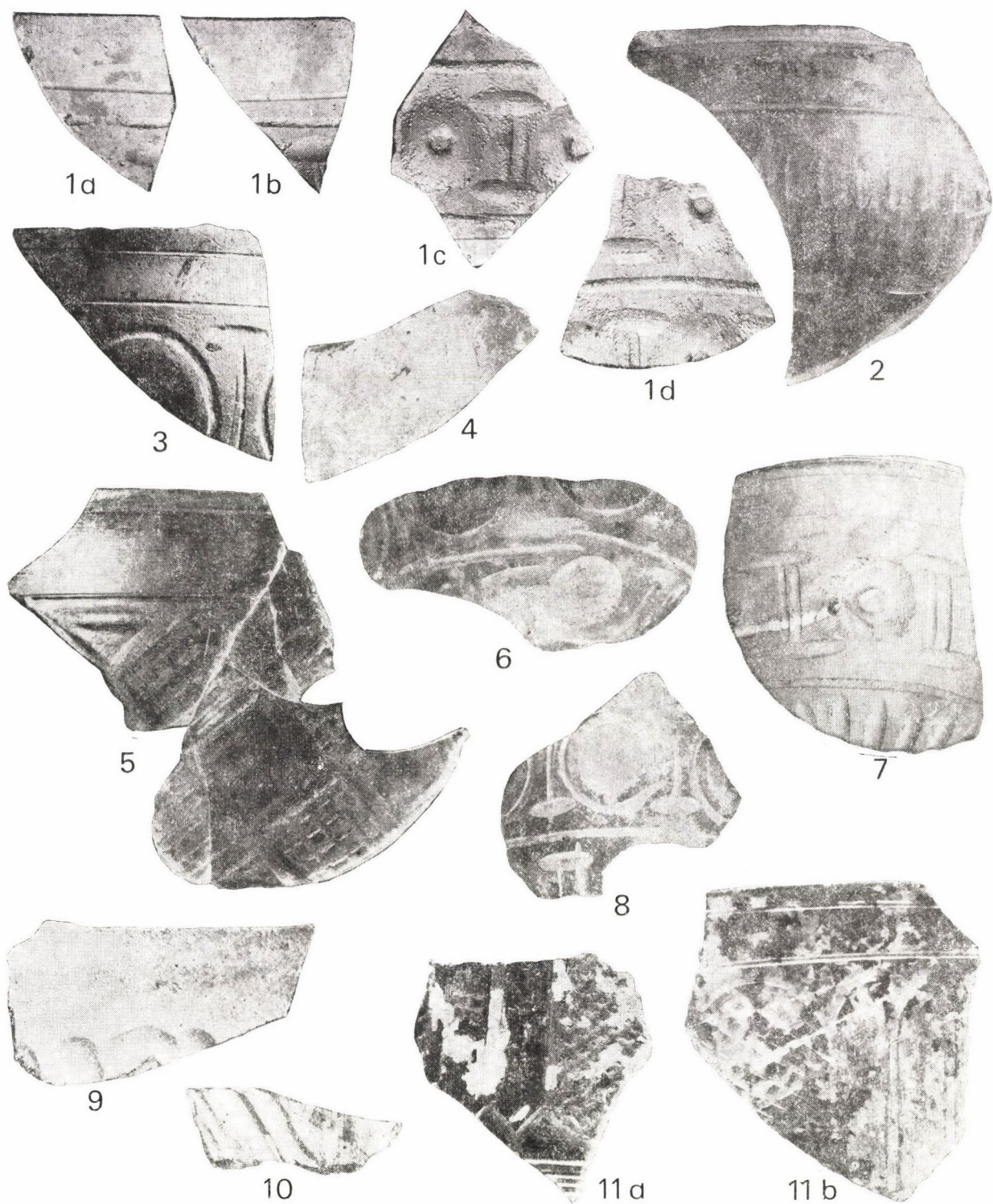
fenék hármass becsiszolt vonallal van elhatárolva a felső mezőtől. A fenékrészen két sor ovális látható, középen pedig egy nagyobb véssett kör lehetett. A felső mezőben, mely a tál oldalán futott körbe nagyobb véssett körök voltak függőleges elválasztó tagokkal.

Más változatú díszítés látható négy, egy tálhoz tartozó intercisai töredéken (8. kép 13a—b—c—d). Ezeknél az utolsó harmadban futó mezőben, melyet fent is, lent is kettős vonal határolt, véssett körsor volt és minden kört félkörívben széles ellipszisekbe kapcsolódó vonal vesz közre. A fenékrészen egy nagy véssett kör, melyet hosszú keskeny ellipszisek fognak közre. A tál hasán futó mező díszítéséből csak töredékek maradtak meg. Az ívelt és ellipszisekbe kapcsolódó véssett vonal egyébként feltűnik a brigetioi lapos tál töredékén is (9. kép 12 és 12. kép 1).

Az intercisai kocsi maradványai mellől került elő egy igen vastag tál oldaltöredéke (8. kép 16), mely égett, deformált. Pereme alatt két függőleges ovális sor, ez alatt minden elválasztás nélkül nagyobb véssett körök és kettős szárú elválasztó tagok láthatók. (A perem alatt körbefutó ovális sorok inkább az első csoport darabjaira jellemzőek.)

Ehhez a csoporthoz kell még sorolnunk egy Intercisából származó töredéket (9. kép 2), melyen egy keskeny és egy széles, sűrű véssett vonalakból alkotott elválasztó sáv, a köztes mezőben pedig két nagyobb véssett kör látható. A két kör között alul-felül egy-egy vízszintes ovális van elhelyezve.

13. kép. Véssett díszű üvegek: 2, 6, 11a–b. Aquineum. — 1a–b–c–d, 3, 7–10. Gorsium. — 4, 5. Intercisa
 Abb. 13. Geschliffene Gläser. 2, 6, 11a–b. Aquineum. — 1a–b–c–d, 3, 7–10. Gorsium. — 4, 5. Intercisa

Itt a készítő az elválasztó tagoknál nem alkalmazta a függőleges szíjat. A széles elválasztó sáv kapcsolódik az előző csoporthoz. Ilyen jellegű tálhoz tartozhatott még egy másik intercisai töredék is (9. kép 3).

Ennél a csoportnál a fő motívumok azonosak, de több változat található. Két egyformának mondható, illetve egyformán díszített töredék alig van. A töredékek vastag falúak, színük egészen halványzöld.

Pannónia más részéből csak Mursából ismert egy hasonlóan díszített tál.³⁶ A rajz szerint az ismeretlen lelőhelyű, a gorsiumi, vagy akár az intercisai daraboktól eltérően vékony falú. A tál oldalán két vonallal határolt mezőben keretelt körök és függőleges elválasztó tagok láthatók. Az alsó mezőben a körök nincsenek körülhatárolva és az elválasztó tagok ívekkel vannak összekapcsolva. A rajzon — mely az elválasztó tagokat sematikusan ábrázolja — az alsó vízszintes ellipszisek nincsenek behúzva, pedig ezek a fényképen jól látszanak.

Ilyen díszítésű poharak vagy tálak a Feteke-tenger melletti városok emléanyagában nem ismeretek.

Jó párhuzam a pannóniai tálakhoz főleg az ismeretlen lelőhelyű darabhoz (7. kép 1a—b és 11. kép 1a—b), a két kölni tál.³⁷ Germániában egyébként (Köln) ezek a vésett körök és elválasztó tagok poharakon, tálakon egyaránt megtalálhatók, de a legtöbb esetben a pannóniaiaktól eltérő kidolgozásban és mintaösszeállításban.³⁸

Közelebb állnak a pannóniai darabokhoz a Dura Europosban talált tálak töredékei, ahol a vésett vonallal keretelt és kereteletlen körök és elválasztó tagok hasonló elrendezésben figyelhetők meg.³⁹ Az alul szétnyíló elválasztó tagok inkább Germániában találhatók meg.⁴⁰ A mintának egyik szép kombinációja amikor a vésett kört félkörívben vésett vonal fogja közre, melynek mindkét vége egy-egy vízszintes ellipszisbe kapcsolódik. A pannóniai darabokhoz az egyik pfaffenhoferi töredék áll a legközelebb,⁴¹ de Germániában főleg Kölnben az ívelt vonalakkal összekapcsolt elválasztó tagok többféle kombinációiban is megjelennek.⁴²

III. Csoport

a) Díszítésében egyedi darab egy Intercisából származó mély tál töredéke (9. kép 7 és 13. kép 5). Az enyhén kihajló, vágott perem alatt és a vállon körbefutó vékony vonal közötti sáv üres.

Közvetlenül a vállon futó vonaltól kezdve folyamatosan összekapcsolódó ellipszisekből kiképzett, élére állított négyszögek láthatók, melyek belül váltogatva rácsmintával, illetve vésett körökkel vannak díszítve. Felül a négyszögek közti teret fektetett ellipszisek töltik ki. Színe egészen világos zöld.

Az intercisai tállal összefüggésben említhetünk egy táltöredéket Karanisból,⁴³ ahol egy sorban felváltva rácsmintával és vésett körökkel díszített élére állított négyszögek láthatók. A közőket itt is vízszintesen elhelyezett ellipszisek töltik ki.

A Dura Europos-i anyagban a rácsminta gyakori jelenség, de az intercisaihoz hasonló díszítést nem ismerünk. Szíriából ismeretlen lelőhelyről származik egy 12 cm magas fél tojás alakú pohár, melyen az élére állított négyszögek rácsmintával és vésett kör díszítéssel egyaránt megfigyelhetők.⁴⁴ Ennél a darabnál egyébként a négyszögek érintkezésénél a mi második csoportunknál is jól ismert függőleges alul-felül ellipszissel zárt elválasztó tagok is szerepelnek. Ugyanez a minta megfigyelhető az egyik kölni poháron,⁴⁵ csak itt az élére állított négyszögek kettős vonalból vannak kiképezve. A további minták úgy a szíriai mint a kölni pohárnál különböznek. Egy Mainzban származó rézsútos falú pohárnál ugyanaz a folyamatos díszítés figyelhető meg mint az intercisai tálnál.⁴⁶ Germániában egyébként az élére állított rácsozott mintájú négyszögek nem számítanak ritka jelenségnek és az is többször megfigyelhető, hogy a négyszögek közeit vízszintes ellipszisek töltik ki. A Sorokina által publikált Fekete-tenger melletti városok emléanyagában ilyen díszítésű tálak nem találhatók.

b) Szép darabjai a vésett díszű tálaknak az öt, Intercisából származó töredék. Három darab egy helyről került elő, és a motívumok is arra utalnak, hogy egy tálhoz tartoztak (9. kép 6a—b—c). A nagyobbik töredék részben már a fenékhez tartozott (9. kép 6c.). Ezen hosszú, függőleges, vésett oválisok és keskeny pálcátágok váltogatják egymást, alul két, körbefutó csiszolt vonallal zárva, melyhez két ferde pálcátág kapcsolódik. Ez alatt körbefutó becsiszolt vonal, mely már a fenékrész nagy vésett köréhez tartozott. A két kisebb töredék a peremhez közel eső részből való (9. kép 6a—b). Színük egészen világoszöld.

A másik két töredék máshol került elő (9. kép 4, 5), de valójában nem lehet eldönteni, hogy az előbbi vagy egy másik hasonló díszítésű tál darabjairól van-e szó.

Dura Europosban több darabon is megtalálhatók ezek a függőleges, hosszú oválisok. Kiemel-

³⁶ Bulat, M., AV 25 (1974) Pl. IV. 4a—b.

³⁷ Fremersdorf i. m. Taf. 82, 83.

³⁸ Fremersdorf i. m. Vö. Taf. 55, 57, 58, 59, 60.

³⁹ Clairmont i. m. No. 266—267.

⁴⁰ Fremersdorf i. m. Vö. Taf. 58, 66, 68.

⁴¹ Garbsch i. m. 88. Abb. 32, 2.

⁴² Fremersdorf i. m. Taf. 54, 55, 67, 69.

⁴³ Harden, B. D., Roman Glass from Karanis. 1936. Pl. XVI. 428.

⁴⁴ Abdul-Hak, Sz., Catalogue illustré du Département des Antiquités Greco-Romaines au Musée de Damas (Damas 1951). Pl. XLVII. 1a.

⁴⁵ Fremersdorf i. m. Taf. 57.

⁴⁶ Fremersdorf i. m. Taf. 125.

hetjük ezek közül az egyenes falú poharat,⁴⁷ ahol a hosszú oválisok az intercisiaihoz hasonló, hosszú elválasztó pálcátágokkal együtt szerepelnek.

Germániában ilyen hosszú, vésett oválisok rácsoszott mintájú széles oválisokkal együtt találhatók meg. Jól megfigyelhető ez az egyik trieri tálon, a másikon is hasonló rendszer látható, csak a vállnál ezek a mezők nincsenek lekerekítve, hanem csücsben végződnek.⁴⁸ Sorokina ilyen díszítésű tálakat a Fekete-tenger melletti városok anyagából nem közöl.

c) Egyenes falú pohárból származik két összetartozó, de nem összeillő aquincumi töredék.⁴⁹ A vágott perem alatt becsiszolt vonal, a vállon szintén. Ez alatt függőleges, hosszú oválisok és széles, felül lekerekített rácsmintával díszített mező váltogatják egymást. A kisebb töredéken ugyanez látható, de itt már az oválisok lezárásánál keresztbe fektetett, kis vésett oválisok láthatók és a töredék csücskén lévő, több sűrű vésett vonal már a fenékrészre mutat (9. kép 8a—b és 13. kép 11a—b). A Dura Europosból származó üvegeken a hosszú, vésett oválisok változatai többször is előfordulnak.⁵⁰ Miután egyenes falú pohárról van szó, idézhetjük az egyik Durából származó, részben hasonlóan díszített darabot.⁵¹ Ami a díszítést illeti, jó párhuzamnak látszik a két trieri, félgömb alakú tál, ahol a hosszú, vésett oválisok és a széles rácsmintával díszített mezők hasonlóan váltogatják egymást.^{52a} Sorokina a Fekete-tenger melől nem közöl ilyen darabokat.

d) Gorsiumban került elő három díszített töredék, melyek egyazon pohárhoz kellett, hogy tartozzanak^{52b} (9. kép 9a—b—c). Mindhárom töredéken a fő motívum az egyes, illetve kettős vésett szalagokkal határolt, rácsmintával díszített, nagy ovális forma. A három töredékhez idézhető legjobb párhuzam az egyik kölni, fél tojás alakú pohár, ahol ugyanilyen dupla keretelésű rácsoszott oválisok láthatók,⁵³ csupán a kisebb, közbeeső oválisok elhelyezése más. Durában a rácsminta sokszor megtalálható,⁵⁴ a Fekete-tenger melletti városok emléanyagában ilyen nem szerepel. Itt kell megemlíteni a két sirmiumi töredéket, melyek hasonló pohárhoz tartozhattak.⁵⁵

Feltehetőleg az előbbi darabbal kell kapcsolatba hoznunk még két, Gorsiumból származó, de nem összeillő pohártöredéket⁵⁶ (13. kép 9, 10). A nagyobbik darab peremrész, két kisebb és egy

nagyobb félgömb alakú véséssel és a nagyobb közepén egy kis csücske látszik talán egy nagyobb oválisnak. A kisebb darabon több széles, vésett inda látható, melyek feltehetőleg egy nagyobb oválist fogtak közre. Mindkét töredék fehér.

e) Egyedi darab a leletanyagban a brigetiói lapos tál töredék (9. kép 12 és 12. kép 1). A hosszú, vésett oválisok és a keskeny elválasztó tagok, valamint a vésett köröket félgörvben körülfogó, egy-egy keskeny vízszintes ellipszisbe kapcsolódó vonalak megfigyelhetők Intercisában az egyik félgömb alakú tálnál (8. kép 13a—d). A fenéken lévő vésett kört vésett vonal veszi közre, amelyhez kívülről keskeny ellipszisek csatlakoznak. Színe világoszöld. A hosszú oválisok gyakran megtalálhatók Dura Europosban, ritkábban Germániában. Egyébként a köröket körülfogó és ellipszisekbe csatlakozó vonalak egyelőre csak Germániában⁵⁷ és Pannóniában figyelhetők meg.

f) Különálló darab formában és díszítésében is a teljesen megmaradt brigetiói pohár (9. kép 10 és 12. kép 5). Vágott peremű, nagyobb fél tojás alakú pohár, pereme alatt és vállán körbefutó becsiszolt vonallal, az utóbbi alatt négy sorban ritkán elhelyezett, szélesebb ellipszisekkel. Fenékén kör alakú vésés. Színe világoszöld. Párhuzama nem ismert sem Dura Europosban, sem a Fekete-tenger mellett. Hasonló darab található Germániában, azzal a különbséggel, hogy ennél a vállon futó vonal alatt kettősével elhelyezett vízszintes ellipszisek láthatók.⁵⁸

g) Intercisában került elő egy rézsútos falú pohár peremtöredéke. A legömbölyített perem alatt két, kör alakú vésés látható, vastag falú, fehér színű. (9. kép 11). A rézsútos falú pohár Dura Europosban és Germániában egyaránt ismert,⁵⁹ a Sorokina által közölt Fekete-tenger melletti városok anyagában nem fordul elő.

*

Összefoglalás

Ezek a fajta vésett díszű üvegek legnagyobb számban eddig Intercisában kerültek elő, de elég sok található Gorsiumban, kevesebb Aquincumban és Brigetióban. Egyes darabok ismertek Poetoviából, Mursából és Sirmiumból.

Az ép darabok félgömb alakú tálak és a töredékek is általában félgömb alakú tálakból valók, alig eltérő formaváltozattal. A legjobban eltér az általánostól a gorsiumi (1. kép 9a—b és 10. kép 1a—b) és az aquincumi behúzott, vágott peremű tál (4. kép 1 és 10. kép 3). Lapos tálak csak egyet lehetett azonosítani: a brigetiói töredéket (9. kép 12 és 12. kép 1), de talán lapos tálhoz tartozott még egy kisebb intercisiai töredék is (8. kép 7b).

⁴⁷ Clairmont i. m. No. 290.

⁴⁸ Fremersdorf i. m. Taf. 63, 65., Vö. Clairmont i. m. Pl. XXXVIII.

⁴⁹ Kuzsinszky i. m. 159.

⁵⁰ Clairmont i. m. No. 276, 278, 288, 290, 295.

⁵¹ Clairmont i. m. No. 290, 294, 295.

^{52a} Fremersdorf i. m. Taf. 63, 65.

^{52b} Bánki 1980, 12. Taf. 4. 201, 203.

⁵³ Fremersdorf i. m. Taf. 62.

⁵⁴ Clairmont i. m. No. 273, 304, 305, 306.

⁵⁵ Parović-Pešikan, M., Excavations of a late Roman villa at Sirmium. Sirmium III. (Beograd 1973). Pl. XXI. 21—22. és XXIV. 3—4.

⁵⁶ Bánki 1978, 208. III. t. 349—350.

⁵⁷ Garbsch i. m. 88. Abb. 32, 2.

⁵⁸ Fremersdorf i. m. Taf. 58.

⁵⁹ Clairmont i. m. No. 300., Fremersdorf i. m. Taf. 125.

A pohár ritka előfordulása. Ép darab a négy sorban függőleges oválisokkal díszített brigetioi pohár (9. kép 10 és 12. kép 5). Pohárból származik a három gorsiumi töredék (9. kép 9a, b, c) és egyenes falú pohárhoz tartozott a két aquincumi töredék (9. kép 8a, b és 13. kép 11a, b). Rézsútós falú pohárból származik egy intercisai peremtöredék vésett körökkel díszítve (9. kép 11).

A használt mintakincs általában két nagyobb csoportra osztható.

Az elsőnél egyes becsiszolt vonalakkal vagy anélkül ritkán elhelyezett oválisok, körök, ovális sorok, vagy sűrű vékony vonalakkal alkotott széles sávokkal elválasztott ovális sorok, körök és körsorok szerepelnek különböző elrendezésben. Többször megtalálható az azonos elrendezésű minta változó számú ellipszis sorokkal.

A másik csoport mintái változatosabbak. Jellemzői a vonallal határolt, vésett körök, melyeket egymástól, egyes vagy kettes szárú függőleges, alul-felül vízszintes ellipszisekkel lezárt tagok határolnak el. Megtalálhatók a fenti kombinációban a vésett vonallal körül nem határolt körök és ugyanezek függőleges elválasztó ellipszisekkel is. Ehhez a mintasorhoz kapcsolódik az az ábrázolás is, amikor a köröket félkör alakban ellipszisekbe kapcsolódó vésett vonalak veszik közre. Egy eset kivételével vékony falú tálakon jelentkezik a mintának az a változata, amikor a vésett kör közepén egy kicsi, de szintén kör alakú kidudorodás van és ezeket egymástól egyes, kettes, sőt egy esetben hármas függőleges, alul-felül vízszintes ellipszisekkel zárt tagok választják el egymástól. Ennél a csoportnál, ha ritkán is, de megtalálható az előző csoportnál használatos ellipszis sor, sőt még a sűrű vonalakkal alkotott elválasztó sáv is.

Az említett kétfajta általánosan használt és variált díszítésen kívül a hosszú vésett oválisok, vagy a hosszú, keskeny, üres és széles, rácsosított oválisok kombinációja, a nagyobb rácsosított oválisok vagy a kis oválisokból alkotott négyszögek rácsmintával és körökkel díszített kombinációja csak ritkán, egy-egy esetben fordul elő. Az utóbbi díszítések nem annyira a gyakori félgömb alakú tálakon, hanem inkább poharakon tűnnek fel.

Az üvegek jó kivitelűek, vastag falúak, halványzöld színűek. Kivételt képeznek azok a darabok, amelyek a vésett kör közepén kis, kör alakú dudor emelkedik ki. Ezek, egy darab kivételével vékony falúak, fehér, opálos fehér színűek. A kivétel vastag falú és halvány sárgászöld.

Több helyen is megtalálhatók a pannóniaiakhoz hasonló vésett üvegek, így Itáliában, Görögországban, Jugoszláviában, de számuk egyelőre nem olyan nagy, hogy abból következtetni lehetne a használt mintakincs és üvegforma gyakoriságára vagy akár a helyi üvegművességre.

Jelenleg a publikációkból három olyan zártnak mondható nagy anyagot ismerünk, melynek mennyisége és minősége meghatározhatja e helyeken ennek az üvegcsoporthoz a karakterét és helyi előállítását. Ez a három hely a Fekete-tenger

mellékén Olbia, Tanais, Pantikapaion városai, továbbá Germánia a kölni anyaggal és a Dura Europos-i üveganyag.

A Fekete-tenger melletti városokból⁶⁰ szép számú anyag került publikálásra mind félgömb alakú tál, pohár — nagyméretű — csak egy található. Díszítésük, becsiszolt vonalakkal, oválisokból és körök variációiból alkotott minta. A minták összehasonlítása a más helyeken előkerült anyaggal nehéz, mert az üvegműves ezeket a motívumokat állandóan variálta, így a legkülönbözőbb változatok találhatók.

Egy mintacsoport azonban egyaránt megtalálható a Fekete-tenger mellett, Germániában, Szíriában és Pannóniában is. Ez az a minta, amikor a vállon két vagy három függőleges ellipszis sor alatt egy vízszintes ellipszis sor található, ez alatt pedig több sorban egymásba kapcsolódó vésett körök vannak elhelyezve (vö. 3. kép 6—11 és 4. kép 2).

Az említett városokból előkerült, vésett díszű üvegek zárt csoportot képeznek és a durai, germániai, valamint a pannóniai anyagnak csak egy részével hasonlíthatók össze. Egy rövidebb időszak üvegművességéről lehet szó, melyet nem értek újabb hatások és ezért nem használtak a készítőik változatosabb és összetettebb mintakincset.

Az egyidejű germániai üvegek már sokkal változatosabb formákkal és díszítésekkel jelentkeznek.⁶¹ Megtalálható a lapos és a félgömb alakú tál, nem ritka a fél tojás alakú, de megtalálható a rézsútós oldalú és az egyenes oldalú pohár is. Itt is előfordul az a díszítés — ellipszis sorok és körsorok kombinációja —, mely a Fekete-tenger melletti városokban és Pannóniában is megvan. Megtalálhatók a keretelt és kereteletlen vésett körök, valamint az alul-felül vízszintes ellipszisekkel lezárt függőleges elválasztó tagok, különböző formájú üvegeken más-más minta kombinációban mint Pannóniában. Megtalálható a sűrű vékony vonalakkal képzett széles elválasztó sáv, ami Pannóniában is többször előfordul. Nagyon hasonló egymáshoz a két kölni⁶² és az ismeretlen lelőhelyű pannóniai tál (7. kép 1a—b, 11. kép 1a—b), bár az egyes sávok beosztása más és az egyik kölni tálon más elválasztó tagok szerepelnek. A kétfajta vékony és vastag falú, vésett körökkel és függőleges elválasztó tagokkal díszített tálak Pannóniában, egyes darabokat kivéve nem mutatnak szoros kapcsolatot az ugyanilyen mintákkal díszített germániai tálakkal és poharakkal. A fél tojás alakú és rézsútós oldalú poharakon gyakrabban megtalálható rácsmintával díszített, oválisok Pannóniában alig fordulnak elő.

A kutatás már korábban utalt a germániai és a szíriai üvegművesség kapcsolatára,⁶³ szíriai üvegművesek megjelenésére. Germániában min-

⁶⁰ Sorokina i. m. 101—102.

⁶¹ Vö. *Fremersdorf* i. m.

⁶² *Fremersdorf* i. m. Taf. 83.

⁶³ *Fremersdorf* i. m. 14.

denképpen egy hosszabb üvegműves periódusról van szó, mely a különböző impulzusok hatására önálló karakterű üvegművességet alakított ki.

A Dura Europos-i üvegek⁶⁴ formaváltozata és díszítése igen gazdag. Itt is megtalálhatók a már említett ellipszis és kör sorokkal díszített félgömb alakú tálak, de megtalálhatók a lapos tálak hasonló és más díszítéssel és gyakori a pohár is. Megtalálhatók, mint Pannóniában, a keretelt, vésett körök függőleges elválasztó tagokkal, valamint — ha nem is nagy számban — a vésett körök közepén kiemelkedő kis köralakú dudorral. Mindezeket túl a vésett, hosszú oválisok, a fenyőgallyminta, a különböző inda és növényi motívumok gyakori díszítő elemeknek számítanak.

Ha ezek után jellemezni akarjuk az északkelet-pannóniai anyagot, akkor azt kell mondanunk, Germániához, Dura Europoshoz képest a mintakincs szűkebb, de a Fekete-tenger melletti városokban talált üveghez képest anyagunk sokkal változatosabb. A közölt, a mai napig ismert pannóniai anyag, ha formában és mintakincsében mutat is azonosságot, hasonlóságot a már említett nagy központok anyagával, mégis összességében önálló üvegművességre mutat. Erre utalnak az állandónak mondható mintacsoportok és változataik használata, a kedvelt félgömb alakú tálforma, az üvegek egységes kidolgozása, valamint az állandónak mondható szín. Az intercisai üveg-műhely, mely szintén ebben az időben működött, szintén utalhat a helyi gyártásra. Utalnunk kell itt a már korábban tárgyalt és szintén zárt csoportot képező rátétes díszű kelyhekre, melyeknek szíriai kapcsolata egyértelmű és a tárgyalt vésett díszű üvegekkel együtt kerültek elő. Ilyen kelyheket Intercisában és feltehetőleg Gorsiumban is gyártottak. A vésett díszű üvegek helyi gyártása hasonlóan a rátétes díszű kelyhekéhez, 25–30 évnél nem tartott tovább.

Amint láttuk a helyi üvegművesség alapvetően két mintacsoporttal dolgozott. Nem tudjuk ma még, hogy az ezektől elütő és ritkán előforduló hosszú vésett, azután a rácsozott oválisok vagy az oválisokból képzett, élére állított négyszögek mennyiben tartoztak a helyi üvegművességhez. Mindenesetre feltételezhető, hogyha ezek helyben is készültek volna, többnek kellene lennie. A fentiekkel kapcsolatban számítanunk kell arra, hogy a Rajna—Duna vízi út és a szíriai kapcsolatok révén kereskedelemmel is kerültek ide egyes darabok, sőt bizonyos személyek is hozhattak magukkal ilyen üvegeket.

Germániai kell, hogy legyen a brigetiói pohár (9. kép 10 és 12. kép 5) — jó párhuzama Kölnben megtalálható — és a brigetiói lapos tál (töredék) szintén Germániából származhatott (9. kép 12 és 12. kép 1). Germániai lehet még a nagy, rácsozott oválisokkal díszített gorsiumi pohár, melyből három töredék maradt meg (9. kép 9a—b—c).

⁶⁴ Clairmont i. m.

Pannóniában a harmadik század első felében sok keleti üveg található és a tárgyalt vésett díszű üvegek zöme is inkább a keleti anyaghoz kapcsolható. Szíriai kell, hogy legyen az aquincumi egyenes falú pohár vésett és rácsozott széles oválisokkal (9. kép 8a, b és 13. kép 11a, b), valamint az intercisai tál (9. kép 7 és 13. kép 5). Szíriai kapcsolatokra utalnak Poetovióban, Mursában és Sirmiumban talált hasonló üvegleletek is. Ez utóbbi városok esetében csupán néhány darabról van szó, de azért nehéz elképzelni, hogy akár Poetovióban vagy Sirmiumban ne készítettek volna vésett díszű üvegeket. Problematikus egyelőre az aquileai töredék.⁶⁵ Mint már említettük vékony falú, jellemzője, hogy a vésett kör közepén kis kör alakú dudor emelkedik ki, ugyanakkor megvan a rácsozott minta is, ami a hasonló pannóniai darabokon hiányzik. Ez a vésett kör elválasztó tagokkal megtalálható Germániában és Szíriában is, de legjobban a pannóniai darabokhoz kapcsolható. Nem tudjuk ma még, hogy ez az aquileai töredék valójában milyen kapcsolatba hozható a hasonló pannóniai darabokkal.

Pannóniából a második századból ilyen üvegeket nem ismerünk, de nem tudunk ilyeneket azonosítani a harmadik század elejéről sem.

A Brigetióban előkerült daraboknak nincsenek lelőköörülményeik, Aquincumból pedig csak két darabról vannak megbízható adataink.

Intercisából, az egyik leégett házból kочи maradványaival együtt kerültek elő ilyen üvegek már kissé deformálódva.⁶⁶ A ház pusztulását Visy Zsolt 260-ban a limes megtámadásával hozta kapcsolatba. Szintén Intercisában a T-gödörben több ilyen üveg került elő. A gödör betöltését, melyből egyébként másfajta anyag is előkerült Visy szintén a 260-as pusztulással hozza kapcsolatba. De ugyanilyen idejűek az 1. Aknából származó darabok, valamint a többi planírozott rétegből származó üvegek.

Gorsium 260-ban teljesen elpusztult és elég sokáig majdnem elhagyatva állott.⁶⁷ Csak a harmadik század végén indult meg valójában az élet, de egészen más alapokon mint korábban. Az itt előkerült üvegek elpusztult házakból és az újjáépítés során keletkezett planírozott rétegekből kerültek elő.

A tárgyalt vésett díszű üvegek Intercisában és Gorsiumban több esetben rátétes díszű kehely-töredékekkel együtt kerültek elő gödrökből, planírozott rétegekből.⁶⁸ Ez arra utal, hogy a kétfajta üveg egyidőben volt használatban. Egy korábbi dolgozatban már utaltunk a kelyhek keleti kapcsolataira, keleti üvegművesek jelenlétére és helyi gyártásukra. A kelyhek feltűnését a késő Severus-

⁶⁵ Brusin, G., i. m. 141.

⁶⁶ Visy Zs., Arch. Ért. 112 (1985) 169–179. Megemlítve Barkóczi L., Acta ArchHung 33 (1981) 56.

⁶⁷ Fitz J., Gorsium-Herculia. Székesfehérvár 1976. 99, 101.

⁶⁸ Barkóczi, Acta ArchHung 33 (1981) 55–56.

korral hoztuk kapcsolatba, eltűnését pedig Intercisa és Gorsium pusztulásával 260-ban.⁶⁹

Mindkét üveg fajta szempontjából lényeges számunkra az, hogy a tábor közelében előkerült — még nem publikált — üvegműhely végét Visy Zsolt az ásató szintén a 260-ban bekövetkezett katasztrófával hozta kapcsolatba.⁷⁰

Legutóbb Aquincumból került publikálásra két vésett díszű töredék.⁷¹ Az egyikén vésett körök figyelhetők meg, a másikon a sűrű vonalakból alkotott elválasztó sáv fölött keskeny, alatta pedig szélesebb ellipszis sor látható. Előkerülésük a legiós tábor praetentúra része. Szirmai Krisztina dolgozatában beszél a 260-as pusztulásról és a mélységadatok arra utalhatnak, hogy mindkét töredék a bekövetkezett pusztulás elplanírozásából származik.

A Dura Europosban előkerült hasonló üvegleletek keletkezéséhez fontos támpont a város pusztulása 254-ben.⁷²

A Fekete-tenger melletti városokban előkerült üvegleleteket Sorokina a második század második felére, illetve a harmadik század első négy évtizedére keltezi.⁷³

A germániai hasonló üvegek feltűnését Freimersdorf a második század második felével hozta kapcsolatba,⁷⁴ de a folyamatos üvegművességben bizonyos mintakincsek és tálformák nyomon kísérhetők a harmadik század második felében, ritkábban a negyedik században is.

A fentiekből úgy látszik, hogy Pannóniában 260-nal ezeknek az üvegeknek a gyártása megszűnt, de majdnem teljesen megszűnt az import is. Jelenleg két olyan darabunk van, mely 260-nál későbbi időpontra keltezhető. Az egyik töredékesen megmaradt tál Aquincumban került elő⁷⁵ (Budaújlak B sír). Vágott peremű, behúzott nyakú tál volt, pereme alatt két sorban keskeny, függőleges ellipszisek, majd a körbefutó, vésett vonal alatt egymásba kapcsolódó, széles oválisok láthatók. A sírban, egyéb leletek mellett, szép számú üveg is előkerült. A töredékesen megmaradt üvegek nem hozhatók kapcsolatba a harmadik század első felével, a három épen maradt nagyméretű, vésett díszű üvegekorsó pedig nem lehet korábbi mint a harmadik század vége vagy a negyedik eleje.⁷⁶ Ezek a nagyméretű korszók import árúk még valószínűbbnek látszik, hogy hozott darabok és feltehető, hogy Germániából kerültek ide a vésett díszű tállal együtt. Ebben az időszakban más import üvegünk is van, mely biztosan Germániával hozható kapcsolatba.⁷⁷

A másik tál Intercisában került elő a 126. sz. téglasírból.⁷⁸ Félgömb alakú tál, a vállán ritkásan elhelyezett, függőleges oválisok láthatók. A 126 sz. sír előtt fekvő 121 sz. szintén téglasírban Valens, Valentinianus és Gratianus érmei láttak napvilágot,⁷⁹ így a félgömb alakú, vésett díszű tál már egy igen késői időszakban fordul elő és nem kapcsolható össze a 260-nal záródó zárt csoportunkkal. Párhuzama ugyancsak megvan Germániában,⁸⁰ de már nem valószínű, hogy ebben a késői időben onnan származna.

Ilyen jellegű tálak gyártása, ha Pannóniában nem is, de tovább folyhatott Germániában, a Balkán félsziget valamelyik római tartományában talán a Fekete-tenger mellett valahol, de nem lehet kihagyni Észak-Itáliát sem. Ezzel kapcsolatban még külön kutatást igényel a tartományon kívül a Strázen előkerült öt fehér üvegből készült pohár származása,⁸¹ valamint szintén a tartományon kívüli területről származó két osztropatakai pohár⁸² eredete (Ostrovia). Ezek biztos, hogy nem Pannóniából kerültek a Barbaricumba.

Intercisában a harmadik század első felében a keleti üvegművességnek meghatározó szerepe volt. Erre már utaltunk a rátétes díszű kelyhekkel kapcsolatban, de ezen kívül több olyan forma található, mely a keleti kereskedelem, illetve a helyi keleti üvegművesség kereteibe illeszthető be. Többször történt már utalás arra, hogy Intercisa táborra Marcus Aurelius alatt keleti helyőrséget kapott (cohors milliaria Hemesenorum) és a katonákon kívül szép számmal megtalálható a feliratokon a keleti civil lakosság névanyaga is.⁸³ Utaltunk arra is, hogy a keleti kapcsolatokban a késői Severus korban újabb fellendülés tapasztalható. Ekkor keletkezett az intercisai zsinagóga felirat, megfigyelhető egy jobb minőségű szobrászat és sírkőfaragás, és erre az időszakra kelteztük kb. 230–260 közé a tipikusan keleti rátétes díszű kehely intercisai gyártását is.⁸⁴ A kelyhek mellett másféle üveget is készíthettek itt, és erre az időszakra tehető a tárgyalt vésett díszű üvegek gyártása is.

Összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy valamikor Alexander Severus alatt az Északkelet-Pannóniába érkező keleti üvegművesek alap mintakincsét a Rajna-vidékéről, Szíriából és esetleg Észak-Itáliából érkező újabb és újabb impulzusok érték és ennek következtében a használt mintakincs sokkal változatosabb mint az például a Fekete-tenger melletti városok anyagában látható. Ez az üvegművesség 260-nal megszűnt, helyét a harmadik század utolsó harmadában, végén, másfajta üvegművesség váltotta fel.

Barkóczi László

⁶⁹ Vö. Barkóczi i. m. 65–66.

⁷⁰ Vö. Barkóczi i. m. 58.

⁷¹ Szirmai K., BpR 25 (1984) 165. 13. kép 2–3 és vö. 146.

⁷² Clairmont i. m. 2.

⁷³ Sorokina i. m. 101–122.

⁷⁴ Vö. Freimersdorf i. m. 14.

⁷⁵ Sz. Burger, A., BpR 25 (1984). 109. 171. 1880b.

⁷⁶ Barkóczi, Pannonische Glasfunde in Ungarn. Nr. 505, 510, 511.

⁷⁷ Barkóczi, i. m. 42.

⁷⁸ E. B. Vágó–István Bóna, Die Gräberfeld von Intercisa I. Der spätromische Südostfriedhof. (Budapest. 1976). 36, 188–189. Taf. 8 és XXXIII. 4.

⁷⁹ I. m. 35.

⁸⁰ Freimersdorf i. m. Taf. 72.

⁸¹ Filip i. m. 1391–1392. Irodalommal.

⁸² Filip i. m. 985, Irodalommal.

⁸³ Barkóczi, Acta ArchHung 33 (1981) 65.

⁸⁴ I. m. 65–66.

1. kép

1. Lh: Aquincum. Öh: Aquincum Múz. Ltsz. 31637.
2. Lh: Intercisa. Öh: Dunaújváros, Intercisa Múz. Ltsz: 75.113.1.
3. Lh: Intercisa (1979). Öh: Dunaújváros, Intercisa Múz.
4. Lh: Gorsium. Öh: Székesfehérvár, István Király Múz. Ltsz: 71.2P.2.
5. Lh: Gorsium. Öh: Székesfehérvár, István Király Múz. Ltsz: 78.89.1.
6. Lh: Intercisa (1973. 56/19). Öh: Dunaújváros, Intercisa Múz.
7. Lh: Intercisa (Castrum 1973. 56/19). Öh: Dunaújváros, Intercisa Múz.
8. Lh: Gorsium. Öh: Székesfehérvár, István Király Múz. Ltsz: 74.221.
- 9a, b. Lh: Gorsium. Öh: Székesfehérvár, István Király Múz. Ltsz: 78.79.1.
10. Lh: Gorsium. Öh: Székesfehérvár, István Király Múz. Ltsz: 74.67.3.
11. Lh: Gorsium. Öh: Székesfehérvár, István Király Múz. Ltsz: 67.445.11.
12. Lh: Intercisa. Öh: Dunaújváros, Intercisa Múz. Ltsz: 75.113.1.
13. Lh: Gorsium. Öh: Székesfehérvár, István Király Múz. Ltsz: 78.78.1.
14. Lh: Intercisa (1970). Öh: Dunaújváros, Intercisa Múz.
15. Lh: Intercisa (1974 73/6). Öh: Dunaújváros Intercisa Múz.

2. kép

- 1—2. Lh: Osztropataka (Ostrovian). Öh: Magyar Nemzeti Múz. Ltsz: 68.12.10.

3. kép

1. Lh: Intercisa (Castrum 1973. 56/19). Öh: Dunaújváros, Intercisa Múz.
2. Lh: Intercisa (1970. 6. árok 1. szelvény). Öh: Dunaújváros, Intercisa Múz.
3. Lh: Intercisa (1974. CK-8.74/240). Öh: Dunaújváros, Intercisa Múz.
4. Lh: Intercisa (70/II. Kemence alatt). Öh: Dunaújváros, Intercisa Múz.
5. Lh: Intercisa (1974. CK-8.74/240). Öh: Dunaújváros, Intercisa Múz.
6. Lh: Aquincum. Öh: Aquincum Múz. Ltsz: 52.420 b.
7. Lh: Aquincum. Öh: Aquincum Múz. Ltsz: 52.420 a.
8. Lh: Gorsium. Öh: Székesfehérvár, István Király Múz. Ltsz: 67.113.44.
9. Lh: Intercisa (T gödör 4. ásónyom). Öh: Dunaújváros, Intercisa Múz.
10. Lh: Gorsium. Öh: Székesfehérvár, István Király Múz. Ltsz: 71.81.1.
11. Lh: Intercisa (1974. 4. sz. helység, kősi maradványaival együtt). Öh: Dunaújváros, Intercisa Múz.
12. Lh: Intercisa (1974. CK-74/240). Öh: Dunaújváros, Intercisa Múz.
13. Lh: Intercisa (1971. II. árok, II szelvény). Öh: Dunaújváros Intercisa Múz.
14. Lh: Intercisa (T gödör 1970). Öh: Dunaújváros, Intercisa Múz.
15. Lh: Intercisa („Z” 13—17. I. gödör 7. ásónyom. 1970). Öh: Dunaújváros Intercisa Múz.
16. Lh: Intercisa (71/23 gödör). Öh: Dunaújváros Intercisa Múz.
17. Lh: Gorsium. Öh: Székesfehérvár, István Király Múz. Ltsz: 67.39.13.

4. kép

1. Lh: Aquincum. Öh: Aquincum Múz. Ltsz: 52420.
2. Lh: Aquincum. Öh: Aquincum Múz. Ltsz: 52420.

5. kép

1. Lh: Gorsium. Öh: Székesfehérvár, István Király Múz.
2. Lh: Gorsium. Öh: Székesfehérvár, István Király Múz. Ltsz: 75.174.1.
3. Lh: Gorsium. Öh: Székesfehérvár, István Király Múz. Ltsz: 77.163.1.
4. Lh: Gorsium. Öh: Székesfehérvár, István Király Múz. Ltsz: 70.2.1.
5. Lh: Gorsium. Öh: Székesfehérvár, István Király Múz.
6. Lh: Intercisa (1970). Öh: Dunaújváros, Intercisa Múz.
7. Lh: Gorsium. Öh: Székesfehérvár, István Király Múz. Ltsz: 70.64.1.
8. Lh: Gorsium. Öh: Székesfehérvár, István Király Múz. Ltsz: 78.97.1.
9. Lh: Intercisa (1970). Öh: Dunaújváros, Intercisa Múz.
10. Lh: Intercisa (1970). Öh: Dunaújváros, Intercisa Múz.
11. Lh: Intercisa (1970. 1. szelvény A alatt második ásónyom). Öh: Dunaújváros, Intercisa Múz.
12. Lh: Intercisa (S gödör H 1 pont). Öh: Dunaújváros, Intercisa Múz.
13. a—b. Lh: Intercisa (Castrum 1973. 56/9). Öh: Dunaújváros Intercisa Múz.
14. Lh: Intercisa (1970. 213—217 I. szelvény A. 1.10. árok). Öh: Dunaújváros, Intercisa Múz.
15. Lh: Intercisa (1970. 213—217 szelvény. A alatt 1. ásónyom). Öh: Dunaújváros, Intercisa Múz.
16. Lh: Brigetio. Öh: Tata, Kuny Domokos Múz.
17. Lh: Intercisa (Castrum 1973. 56/9). Öh: Dunaújváros, Intercisa Múz.
18. Lh: Gorsium. Öh: Székesfehérvár, István Király Múz. Ltsz: 68.239.2—3.

6. kép

1. Lh: Ismeretlen. Öh: Magyar Nemzeti Múz. Ltsz: 4.1933.8.
2. Lh: Ismeretlen. Öh: Magyar Nemzeti Múz. Ltsz: 86.1876.
3. Lh: Gorsium. Öh: Székesfehérvár, István Király Múz. Ltsz: 68.240.1—2.
4. Lh: Gorsium. Öh: Székesfehérvár, István Király Múz. Ltsz: 68.54.1.

7. kép

- 1a—b. Lh: Ismeretlen. Öh: Magyar Nemzeti Múz. Ltsz: 1.1921.1.

8. kép

1. Lh: Aquincum. Öh: Magyar Nemzeti Múz. Ltsz: 56.22.1.
2. Lh: Aquincum. Öh: Aquincum Múz. Ltsz: 52397.
3. Lh: Aquincum. Öh: Aquincum Múz. Ltsz: 52456.
4. Lh: Aquincum. Öh: Magyar Nemzeti Múz. Ltsz: 56.2211.
5. Lh: Gorsium. Öh: Székesfehérvár, István Király Múz. Ltsz: 78.901.
6. Lh: Gorsium. Öh: Székesfehérvár, István Király Múz. Ltsz: 68.245.2.
- 7a—b. Lh: Intercisa. Öh: Dunaújváros, Intercisa Múz. Ltsz: 75.113.1.
- 7c. Lh: Intercisa (1970). Öh: Dunaújváros, Intercisa Múz.
8. Lh: Intercisa (1971. O/I szelvény). Öh: Dunaújváros, Intercisa Múz.
9. Lh: Intercisa (1974. CK-8.74/240). Öh: Dunaújváros, Intercisa Múz.
10. Lh: Intercisa (Castrum 1973.5/18.2. út fölötti omladékban) Öh: Dunaújváros, Intercisa Múz.
11. Lh: Intercisa (Castrum 1973. 56/19). Öh: Dunaújváros, Intercisa Múz.
12. Lh: Ismeretlen. Öh: Magyar Nemzeti Múz. Ltsz: 12.1952.7.

- 13a—b—c—d. Lh: Intercisa (1970.1. Akna). Öh: Dunaújváros, Intercisa Múz.
 14. Lh: Ismeretlen. Öh: Magyar Nemzeti Múz. Ltsz: 12.1952.7.
 15. Lh: Intercisa. Öh: Magyar Nemzeti Múz. Ltsz: 46.1910.170.
 16. Lh: Intercisa (1974. 4. sz. helység, koci maradványai-
 nyaival együtt). Öh: Dunaújváros, Intercisa Múz.

9. kép

- 1a—b. Lh: Intercisa (1970. 2/13—17.1. szelvény A alatt.
 18. sz. árok). Öh: Dunaújváros, Intercisa Múz.
 2. Lh: Intercisa (1970. 2/13—17.1. szelvény A alatt. 18.
 sz. árok). Öh: Dunaújváros, Intercisa Múz.
 3. Lh: Intercisa (1970. 2/13—17.1. szelvény A alatt. 18.
 sz. árok). Öh: Dunaújváros, Intercisa Múz.
 4. Lh: Intercisa (1970. 1. Akna). Öh: Dunaújváros, Inter-
 cisa Múz.
 5. Lh: Intercisa (1970. 1. Akna). Öh: Dunaújváros, Inter-
 cisa Múz.
 6a—b—c. Lh: Intercisa (1970. 1. árok G gödör. Nem mesz-
 sze a T gödörtől). Öh: Dunaújváros, Intercisa Múz.
 7. Lh: Intercisa. Öh: Dunaújváros, Intercisa Múz.
 8a—b. Lh: Aquincum. Öh: Aquincum Múz. Ltsz: 31629.
 9a—b—c. Lh: Gorsium. Öh: Székesfehérvár, István Ki-
 rály Múz. Ltsz: 77.95.1.
 10. Lh: Brigetio. Öh: Magyar Nemzeti Múz. Ltsz:
 29.1929.2.
 11. Lh: Intercisa (1974. 4. sz. helység, koci maradványai-
 val). Öh: Dunaújváros, Intercisa Múz.
 12. Lh: Brigetio. Öh: Magyar Nemzeti Múz. Ltsz:
 4.1933.82.

10. kép

- 1a—b. Lh: Gorsium. Öh: Székesfehérvár, István Király
 Múz. Ltsz: 7879. 1..
 2. Lh: Gorsium. Öh: Székesfehérvár, István Király Múz.
 Ltsz: 751151.1.
 3. Lh: Aquincum. Öh: Aquincum Múz. Ltsz: 52420.
 4. Lh: Gorsium. Öh: Székesfehérvár, István Király Múz.
 5. Lh: Aquincum. Öh: Aquincum Múz. Ltsz: 52420a.
 6. Lh: Gorsium. Öh: Székesfehérvár, István Király Múz.
 Ltsz: 71.81.1.

7. Lh: Gorsium. Öh: Székesfehérvár, István Király Múz.
 Ltsz: 78.78.1.
 8. Lh: Gorsium. Öh: Székesfehérvár, István Király Múz.
 9. Lh: Aquincum. Öh: Aquincum Múz. Ltsz: 52420.

11. kép

- 1a—b. Lh: Ismeretlen. Öh: Magyar Nemzeti Múz. Ltsz:
 1.1921.1.

12. kép

1. Lh: Brigetio. Öh: Magyar Nemzeti Múz. Ltsz :
 4.1933.82.
 2. Lh: Ismeretlen. Öh: Magyar Nemzeti Múz. Ltsz :
 86.1876.
 3. Lh: Aquincum. Öh: Magyar Nemzeti Múz. Ltsz:
 56.22.1. —
 4. Lh: Ismeretlen. Öh: Magyar Nemzeti Múz. Ltsz:
 4.1933.8.
 5. Lh: Brigetio. Öh: Magyar Nemzeti Múz. Ltsz:
 29.1929.2.

13. kép

- 1a—b—c. Lh: Gorsium. Öh: Székesfehérvár, István
 Király Múz. Ltsz: 68.239.2—3.
 1d. Lh: Gorsium. Öh: Székesfehérvár, István Király Múz.
 Ltsz: 68.240.1—2.
 2. Lh: Aquincum. Öh: Aquincum Múz. Ltsz: 52.420b.
 3. Lh: Gorsium. Öh: Székesfehérvár, István Király Múz.
 4. Lh: Intercisa (1970. 213—217 szelvény. A alatt 1. ásó-
 nyom). Öh: Dunaújváros, Intercisa Múz.
 5. Lh: Intercisa. Öh: Dunaújváros, Intercisa Múz.
 6. Lh: Aquincum. Öh: Aquincum Múz. Ltsz: 52456.
 7. Lh: Gorsium. Öh: Székesfehérvár, István Király Múz.
 Ltsz: 68.54.1.
 8. Lh: Gorsium. Öh: Székesfehérvár, István Király Múz.
 Ltsz: 68.245.2.
 9—10. Lh: Gorsium. Öh: Székesfehérvár, István Király
 Múz.
 11a—b. Lh: Aquincum. Öh: Aquincum Múz. Ltsz:
 31629.

GESCHLIFFENE GLÄSER AUS DER ERSTEN HÄLFTE DES 3. JHS IN PANNONIEN

Auszug

Die geschliffenen Glasgefäße können in Pannonien während der ganzen Zeit der Römerherrschaft vorgefunden werden.¹ Im weiteren befassen wir uns mit den aus der ersten Hälfte des 3. Jhs stammenden Stücken und veröffentlichen das Material dieser geschlossenen Gruppe. Früher waren uns kaum nur einige Exemplare aus diesem Zeitalter bekannt, jedoch nahm ihre Zahl infolge der intensiven Grabungstätigkeit der vergangenen zwei und einhalb Jahrzehnte bedeutend zu. Insbesondere durch die Ausgrabungen in Gorsium und Intercisa, wo infolge der systematischen Erschließungen viele Fragmente zum Vorschein gekommen sind. Jedoch können diese Gläser auch in Aquincum und Brigetio angetroffen werden und einzelne Stücke sind uns aus Poetovio, Mursa und Sirmium bekannt.

Die intakten Exemplare sind halbkugelige Schüssel und auch die Fragmente stammen im allgemeinen in kaum abweichenden Formvarianten von diesen. Am meisten weichen von der allgemeinen Form die Schüsseln von Gorsium (Abb. 1, 9a,b und Abb. 10, 1a,b) und von Aquincum (Abb. 4, 1 und Abb. 10, 3) mit eingezogenem, geschnittenem Rand ab. Eine flache Schüssel konnte nur

ein einzigesmal unter den Fragmenten von Brigetio (Abb. 9, 12 und Abb. 12, 1) identifiziert werden, jedoch gehörte vielleicht auch ein kleineres Fragment von Intercisa zu einer flachen Schüssel (Abb. 8, 7b).

Der Becher kommt nur selten vor. Ein unversehrtes Stück bildet der in vier Reihen mit senkrechten ovalen verzierte Becher aus Brigetio (Abb. 9, 10 und Abb. 12, 5). Von einem Becher stammen die drei Fragmente aus Gorsium (Abb. 9, 9a, b, c) und zu einem geradwandigen Becher gehörten die zwei Fragmente aus Aquincum (Abb. 9, 8a, b und Abb. 13, 11a, b). Von einem schrägwandigen Becher stammt ein mit geschliffenen Kreisen verziertes Randfragment aus Intercisa (Abb. 9, 11).

Die Gläser reichten wir ihrer Verzierung nach in drei Gruppen. Die dritte Gruppe bildet eigentlich keine selbstständige Einheit, hierher wurden die — zur Zeit noch — Einzelstücke von verschiedener Form und Verzierung eingeteilt. Die einzelnen Gruppen bezeichneten wir mit römischen Ziffern, innerhalb dieser die Mustervarianten mit den kleinen Buchstaben des Alphabets.

Für die erste Gruppe sind die mit einzelnen geschliffenen Linien oder ohne diese, spärlich angebrachten

Ovale, Kreise, ovale Reihen oder aus dichten, dünnen Linien gebildeten, mit breitem Streifen getrennten, ovalen Reihen, Kreise und Kreisreihen in verschiedener Anordnung charakteristisch. Des öfteren sind die gleich angeordneten Muster mit Ellipsenreihen von wechselnder Zahl anzutreffen (Gruppe I, Varianten a, b, c, d. Abb. 1, 1–15., Abb. 2, 1–2., Abb. 3, 1–17., Abb. 4, 1–2., Abb. 5, 1–13, 16, 17., Abb. 10, 1–9., Abb. 13, 2).

Die Muster der zweiten Gruppe sind mannigfaltiger. Ihre Charakteristika sind die mit einer Linie getrennten, geschliffenen Kreise, die voneinander durch mit ein- oder zweischenkligen, senkrechten, unten und oben waagerechten Ellipsen abgeschlossene Glieder begrenzt werden. Anzutreffen sind in der obigen Kombination die mit geschliffenen Linien nicht umgrenzten Kreise und auch dieselben mit trennenden Ellipsen. Dieser Musterreihe schließt sich auch die Darstellung an, als die geschliffenen Kreise in Halbkreisform von sich in Ellipsen schließenden, geschliffenen Linien umgeben sind. Mit Ausnahme eines Falles erscheint an dünnwandigen Schüsseln auch die Mustervariante, als in der Mitte des geschliffenen Kreises sich eine kleine, jedoch ebenfalls kreisförmige Ausbuchtung befindet und diese voneinander mit einzelnen, doppelten, in einem Falle sogar dreifachen, senkrechten, unten und oben waagerechten Ellipsen geschlossene Glieder trennen. Bei dieser Gruppe kann, wenn auch nur selten, die bei der vorangehenden Gruppe übliche Ellipsenreihe, ja sogar auch der aus dichten, dünnen Linien gebildete Trennstreifen vorgefunden werden. (Gruppe II Variante a, b. Abb. 5, 14, 15, 18., Abb. 6, 1–4., Abb. 7, 1a, b., Abb. 8, 1–16., Abb. 9, 1a, b, 2, 3., Abb. 11, 1a, b., Abb. 12, 1–4., Abb. 13, 1a, b, c, d, 3, 4, 6, 7, 8.)

Für die Einzelstücke der dritten Gruppe ist die Kombination der langen, geschlossenen Ovale mit trennenden Leistengliedern und der langen, schmalen, leeren, breiten, gegitterten Ovale charakteristisch. Es kann auch die Kombination von größeren, gegitterten, umrahmten Ovalen und aus kleineren Ovalen gebildeten, mit Gittermuster und Kreisen verzierten Vierecken angetroffen werden. Auch halbeiförmige Becher mit breiteren, ovalen Reihen kommen vor. (Gruppe III, Varianten a, b, c, d, e, f, g. Abb. 9, 4–12., Abb. 13, 5, 9, 10, 11.)

Die Gläser sind von guter Ausführung, dickwandig, hellgrün. Eine Ausnahme bilden die Stücke, auf welchen in der Mitte des geschliffenen Kreises ein kleiner, kreisförmiger Wulst hervorsteht. Diese sind mit Ausnahme eines einzigen, dünnwandig, von weißer, opalweißer Farbe. Die Ausnahme stellt ein dickwandiges und hellgelblichgrünes Exemplar dar.

Auch an mehreren Stellen sind den pannonischen Exemplaren ähnliche geschliffene Gläser zu finden, so in Italien, Griechenland, Jugoslawien, jedoch ist ihre Zahl vorläufig noch nicht so groß, daß man daraus auf die Häufigkeit des angewandten Musterschatzes und der Glasform oder sogar auf die örtliche Glasindustrie schließen könnte.

Gegenwärtig sind uns aus den Publikationen drei solche, als geschlossen betrachtbare, große Funde bekannt, deren Menge und Qualität an diesen Stellen den Charakter und die örtliche Erzeugung dieser Gläsergruppe bestimmen kann. Diese drei Stellen sind am Schwarzen Meer Olbia, Tanais, Pantikapaion, ferner Germania mit dem Kölner Material und das Glasmaterial von Dura Europos.

Aus den Städten der Schwarzmeergegend² wurde mit stattlicher Anzahl ein aus halbkugelförmigen Schüsseln bestehendes Material veröffentlicht, von diesen gehört nur ein einziges — großes — Exemplar zu den Bechern. Ihre Verzierung ist ein aus Variationen von geschliffenen Linien, Ovalen und Kreisen gebildetes Muster. Der Vergleich der Muster mit an anderen Stellen zum Vorschein gekommenem Material ist schwer, da der Meister diese Motive ständig variierte, so entstanden die verschiedenen Varianten. Eine Mustergruppe kann aber gleichfalls sowohl am Schwarzen Meer, als in Germanien, Syrien oder in Pannonien angetroffen werden. Auf diesem Muster ist an der Schulter, unter zwei oder drei senkrechten Ellipsenreihen eine waagerechte Ellipsenreihe zu finden, unter

welcher in mehreren Reihen, miteinander verknüpfte, geschnittene Kreise untergebracht sind (vgl. Abb. 3, 6–11, 16 und Abb. 4, 2).

Die aus den erwähnten Städten zum Vorschein gekommenen, geschliffenen Gläser bilden eine geschlossene Gruppe und können nur mit einem Teil des aus Dura, Germanien und Pannonien stammenden Materials verglichen werden. Es kann von der Glasindustrie einer kürzeren Zeitspanne die Rede sein, die keinen neueren Einflüssen ausgesetzt war und deshalb wandten die Erzeuger keinen mannigfaltigeren und zusammengesetzteren Musterschatz an.

Die gleichaltrigen, germanischen Gläser erscheinen schon mit viel abwechslungsreicheren Formen und Verzierungen.³ Es kommen unter ihnen flache und halbkugelige Schüsseln vor, nicht selten ist die Halbeiform, auch können schräg- und geradwandige Becher angetroffen werden. Auch hier erscheint jene Verzierung — die Kombination von Ellipsen- und Kreisreihen —, die uns aus den Städten der Schwarzmeergegend und aus Pannonien bekannt ist. Es sind geschliffene Kreise mit und ohne Umrahmung sowie unten und oben mit waagerechten Ellipsen abgeschlossene, senkrechte Trennungsglieder an Gläsern verschiedener Form in je anderer Musterkombination als in Pannonien vorzufinden. Der aus dünnen, dichten Linien ausgebildete Trennungstreifen, der auch in Pannonien öfters vorkommt, liegt in unseren Funden vor. Die zwei Kölner⁴² und die aus unbekanntem Fundort stammende pannonische Schüssel ähneln sehr stark einander (Abb. 7, 1a, b., Abb. 11, 1a, b), obwohl die Einteilung der einzelnen Streifen anders ist und an der einen Kölner Schüssel andere Trennungsglieder vorkommen. Die zwei Arten der mit dünnen und dickwandigen, geschliffenen Kreisen und senkrechten Trennungsgliedern verzierten Schüsseln in Pannonien zeigen — mit Ausnahme einzelner Stücke — keine enge Verbindung mit den germanischen Schüsseln und Bechern, die mit gleichen Mustern verziert sind. Die mit an den halbeiförmigen und schrägwandigen Bechern oft sichtbarem Gittermuster verzierten Ovale kommen in Pannonien kaum vor.

Die Forschung wies schon früher auf die Verbindung der germanischen und der syrischen Glasindustrie,⁴³ auf das Erscheinen der syrischen Glasmacher hin. In Germanien ist jedenfalls von einer längeren Periode der Glasindustrie die Rede, die auf die Wirkung der verschiedenen Impulse einen selbständigen Charakter ausgestaltet hat.

Sowohl die Variation als auch die Verzierung der Gläser aus Dura Europos ist reich.⁴ Auch hier sind die bereits erwähnten, mit Ellipsen- und Kreisreihen verzierten, halbkugelförmigen Schüsseln vorhanden, jedoch kommen auch die flachen Schüsseln mit ähnlichen oder anderen Verzierungen sowie der Becher häufig vor. Wie in Pannonien können auch hier die umrahmten, geschliffenen Kreise mit senkrechten Trennungsgliedern sowie — wenn auch nicht in großer Zahl — die geschliffenen Kreise, in der Mitte mit hervorstehendem, kleinem, kreisförmigem Wulst angetroffen werden. Über all diese hinaus gelten die geschliffenen, langen Ovale, das Tannenzweigmuster, die verschiedenen Ranken- und Pflanzenmotive als häufige Zierelemente.

Wollen wir nach all diesem das nordostpannonische Material charakterisieren, so muß erwähnt werden, daß im Vergleich zu Germanien und Dura Europos der Musterschatz enger ist, jedoch zeigt unser Material mit den in den Städten der Schwarzmeergegend gefundenen Gläsern verglichen, ein viel mannigfaltigeres Bild. Wenn auch das mitgeteilte pannonische Material sowohl in der Form als in seinem Musterschatz eine Ähnlichkeit mit dem Material der bereits erwähnten großen Zentren zeigt, weist es dennoch in seiner Komplexität auf eine selbständige Glasindustrie hin. Hierauf verweisen der Gebrauch der als ständig betrachtbaren Mustergruppen und ihrer Varianten, die Ausarbeitung der beliebten, halbkugelförmigen Schüssel- und der Gläser sowie die als gleichbleibend scheinende Farbe. Die Glaswerkstätte von Intercisa, die zu dieser Zeit in Betrieb war, kann gleichfalls auf die örtliche Erzeugung hinweisen. Es soll hier die Aufmerksamkeit auf die schon früher erörterten und gleichfalls eine ge-

geschlossene Gruppe bildenden, mit Auflage verzierten Kelche gelenkt werden, deren syrische Beziehungen eindeutig sind und die mit den obigen geschliffenen Gläsern zusammen zum Vorschein kommen. Solche Kelche wurden in Intereisa und vermutlich auch in Gorsium hergestellt. Die örtliche Erzeugung der geschliffenen Gläser dürfte den mit Auflage verzierten Kelchen ähnlich nicht länger als 25–30 Jahre gedauert haben.

Wie gesehen, arbeitete die örtliche Glasindustrie grundlegend mit zwei Mustergruppen. Heute ist uns noch nicht bekannt, inwiefern die von diesen abweichenden und selten vorkommenden, langen, geschliffenen, sodann gegitterten Ovale oder die aus Ovalen gebildeten, auf die Kante gestellten Vierecke zur örtlichen Glasindustrie gehört haben. Jedenfalls kann vorausgesetzt werden, daß falls diese hier an Ort und Stelle entstanden wären, so müßten von ihnen mehrere Exemplare vorhanden sein. Im Zusammenhang mit dem Gesagten müssen wir damit rechnen, daß einzelne Exemplare auch durch den Handel auf dem Wasserweg durch die Rhein-Donauschiffahrt sowie durch die syrischen Beziehungen hierher gelangt sind, ja dürften sogar gewisse Personen solche Stücke mit sich gebracht haben.

Der Becher von Brigetio (Abb. 9, 10 und Abb. 12, 5) mußte in Germanien erzeugt worden sein, seine Parallele liegt in Köln vor und die flache Schüssel (Fragment) aus Brigetio kam wahrscheinlich ebenfalls aus Germanien (Abb. 9, 12 und Abb. 12, 1). Der mit großen, gegitterten Ovalen verzierte Becher aus Gorsium, von dem drei Fragmente erhalten geblieben sind, kann ebenfalls aus Germanien stammen (Abb. 9, 9a, b, c).

In Pannonien sind in der ersten Hälfte des 3. Jhs viele orientalische Gläser vorzufinden und auch der größte Teil der erörterten, geschliffenen Gläser läßt sich eher an das orientalische Material knüpfen. Der gerandete Becher mit geschliffenen und gegitterten, breiten Ovalen von Aquincum mußte aus Syrien hierhergekommen sein (Abb. 9, 8a, b), wie auch die Schüssel von Intereisa (Abb. 9, 7). Auf syrische Beziehungen weisen auch die in Poetovio, Mursa und Sirmium gefundenen, ähnlichen Glasfunde hin. Im Falle dieser letzteren Städte handelt es sich nur um einige Exemplare, jedoch ist es schwer anzunehmen, daß man weder in Poetovio, noch in Sirmium geschliffene Gläser hergestellt hätte. Problematisch ist vorläufig das Fragment von Aquileia.³³ Wie erwähnt, ist dies dünnwandig und zeigt die Eigenartigkeit, daß sich in der Mitte des geschliffenen Kreises ein kleiner, kreisförmiger Wulst hervorhebt, auch das gegitterte Muster ist vorhanden, das auf den ähnlichen pannonischen Stücken fehlt. Dieser geschliffene Kreis mit Trennungsgliedern kann auch in Germanien und Syrien angetroffen werden, jedoch läßt er sich am besten an die pannonischen Stücke knüpfen. Wir wissen heute noch nicht, wie dieses Fragment aus Aquileia mit den ähnlichen pannonischen Stücken eigentlich in Verbindung gebracht werden kann.

Aus Pannonien sind uns aus dem 2. Jh. solche Gläser nicht bekannt, jedoch können solche vom Beginn des dritten 3. Jhs auch nicht identifiziert werden.

Die in Brigetio zum Vorschein gekommenen Stücke haben keine Fundumstände, aus Aquincum verfügen wir nur von zwei Stücken über zuverlässige Daten.

Aus Intereisa kamen solche Gläser schon leicht deformiert aus einem niedergebrannten Haus mit den Resten eines Wagens zum Vorschein.⁶⁶ Die Zerstörung des Hauses brachte Zsolt Visy mit dem Angriff auf den Limes im Jahre 260 in Zusammenhang. Gleichfalls in Intereisa kamen in der Grube T mehrere solche Gläser ans Tageslicht. Die Einfüllung der Grube, in der sich übrigens auch anderes Material befand, erklärt Visy ebenfalls mit dieser Zerstörung des Hauses. Aus derselben Zeit stammen auch Stücke aus dem Schacht I sowie die übrigen, aus einer planierten Schicht stammenden Gläser.

Gorsium ging 260 völlig zugrunde und war ziemlich lang fast unbewohnt.⁶⁷ Erst im ausgehenden 3. Jh. begann wieder das Leben, jedoch auf ganz anderen Grundlagen als früher. Die hier gefundenen Gläser sind aus den zerstörten Häusern und den im Laufe des Neuaufbaues entstandenen planierten Schichten hervorgekommen.

Die erörterten geschliffenen Gläser kamen in Intereisa und Gorsium in mehreren Fällen aus Gruben, planierten Schichten mit Kelchfragmenten zum Vorschein, die mit Auflage verziert waren.⁶⁸ Dies weist darauf hin, daß diese zweierlei Gläsertypen zur gleichen Zeit in Gebrauch waren. In einer früheren Abhandlung wurde schon meinerseits auf die orientalischen Beziehungen der Kelche, auf die Gegenwart der orientalischen Glasmacher und auf die örtliche Erzeugung hingewiesen. Das Erscheinen der Kelche brachten wir mit der Spät-Severuszeit, ihr Verschwinden hingegen mit dem Verfall der Städte Intereisa und Gorsium im Jahre 260 in Verbindung.⁶⁹

Vom Gesichtspunkt beider Glasarten ist für uns wesentlich, daß das Aufhören der in der Nähe des Lagers zum Vorschein gekommenen — noch nicht publizierten — Glaswerkstätte Zsolt Visy, der Ausgräber gleichfalls mit der Katastrophe des Jahres 260 in Verbindung gebracht hat.⁷⁰

Unlängst wurden zwei geschliffene Fragmente aus Aquincum publiziert.⁷¹ Auf dem einen Fragment können geschliffene Kreise wahrgenommen werden, auf dem anderen ist über dem aus dichten Linien gebildeten Trennungstreifen eine schmale, darunter hingegen eine breitere Ellipsenreihe sichtbar. Ihr Vorkommen ist Teil der Praetentura des Legionslagers. Krisztina Szirmay spricht in ihrer Abhandlung von der Zerstörung des Jahres 260 und die Tiefendaten können darauf verweisen, daß beide Fragmente aus der Wegplanierung des durch die Zerstörung entstandenen Schuttes stammen.

Zur Datierung der in Dura Europos zum Vorschein gekommenen ähnlichen Glasfunde bietet der Untergang der Stadt im Jahre 254 einen wichtigen Anhaltspunkt.⁷²

Die Glasfunde aus den Städten der Schwarzmeergegend datiert Sorokina auf die zweite Hälfte des 2. bzw. auf die ersten vier Jahrzehnte des 3. Jhs.⁷³

Das Erscheinen der ähnlichen Gläser aus Germanien brachte Fremersdorf mit der zweiten Hälfte des 2. Jhs in Verbindung,⁷⁴ jedoch können in der kontinuierlichen Glasindustrie gewisse Formensätze und Schüsselformen auch in der zweiten Hälfte des 3. Jhs, seltener im 4. Jh. verfolgt werden.

Aus dem oben Gesagten scheint es, daß in Pannonien mit dem Jahr 260 die Produktion dieser Gläser aufgehört hat, jedoch kam auch der Import fast völlig zum Stillstand. Zur Zeit haben wir zwei solche Stücke, die sich auf einen späteren Zeitpunkt als 260 datieren lassen. Die eine fragmentarisch erhalten gebliebene Schüssel kam in Aquincum zum Vorschein⁷⁵ (Budajlak Grab B). Es handelt sich um eine Schüssel mit geschnittenem Rand und eingezogenem Hals, unter ihrem Rand befinden sich in zwei Reihen schmale, senkrechte Ellipsen, sodann sind unter der ringsumlaufenden, geschliffenen Linie sich ineinander knüpfende, breite Ovale zu sehen. Im Grab kamen außer sonstigen Funden auch Gläser in stattlicher Anzahl zum Vorschein. Die fragmentarisch erhalten gebliebenen Gläser können mit der ersten Hälfte des 3. Jhs nicht in Verbindung gebracht werden, die drei unversehrten, großen, geschliffenen Glaskrüge lassen sich nicht in eine frühere Zeitspanne datieren als das Ende des 3. oder der Beginn des 4. Jhs.⁷⁶ Diese großen Krüge sind Importwaren, doch scheint es noch wahrscheinlicher zu sein, daß sie mitgebrachte Stücke darstellen und es ist anzunehmen, daß sie gemeinsam mit der geschliffenen Schüssel aus Germanien hierher gelangt sind. Aus dieser Zeit haben wir auch ein anderes importiertes Glas, das bestimmt mit Germanien in Verbindung gebracht werden kann.⁷⁷

Die andere Schüssel kam in Intereisa aus dem Ziegelgrab 126 ans Tageslicht.⁷⁸ An der halbkugelförmigen Schüssel sind an der Schulter schütter angebrachte, senkrechte Ovale zu sehen. In dem vor dem Grab 126 gelegenen, gleichfalls aus Ziegeln gebauten Grab 121 wurden die Münzen von Valens, Valentinianus und Gratianus gefunden.⁷⁹ So kommt die halbkugelige, geschliffene Schüssel schon zu einer sehr späten Zeit hervor und kann nicht mit unserer, mit dem Jahr 260 schließenden Gruppe verknüpft werden. Die Parallele dieser Schüssel liegt gleichfalls in Germanien vor,⁸⁰ jedoch ist es nicht mehr wahrscheinlich, daß sie zu dieser späten Zeit von dort gestammt wäre.

Die Erzeugung der Schüsseln solchen Charakters dürfte — wenn zwar in Pannonien nicht — in Germanien weiter fortgesetzt werden, in irgendeiner römischen Provinz der Balkanhalbinsel, vielleicht irgendwo am Schwarzen Meer, jedoch können wir auch Norditalien nicht außer Rechnung lassen. Im Zusammenhang damit beansprucht die Herkunft der außerhalb der Provinz in Straße zum Vorschein gekommenen fünf Becher aus weißem Glas⁸¹ sowie die der zwei — gleichfalls außerhalb der Provinz — stammenden Becher von Osztropataka (Ostroviany) eine eigene Forschung. Diese gelangten bestimmt nicht aus Pannonien in das Barbaricum.

In Intercisa fiel in der ersten Hälfte des 3. Jhs der orientalischen Glasindustrie eine bestimmende Rolle zu. Hierauf wiesen wir schon im Zusammenhang mit den von einer Auflage verzierten Kelchen hin, außerdem sind mehrere solche Formen anzutreffen, die sich in den Rahmen des orientalischen Handels bzw. der örtlichen orientalischen Glasindustrie einfügen lassen. Es wurde schon öfters darauf hingewiesen, daß das Lager von Intercisa unter Marcus Aurelius eine orientalische Garnison erhielt (cohors milliaria Hemesenorum) und außer den Soldaten kommt auf den Inschriften in stattlicher Anzahl auch das Namensmaterial der orientalischen Zivilbevölkerung

vor.⁸² Wir erwähnten auch, daß in den orientalischen Beziehungen in der Spät-Severuszeit ein neuer Aufschwung festgestellt werden kann. Zu dieser Zeit entstand die Inschrift in der Synagoge von Intercisa, es kann eine Steinplastik und Grabsteinbearbeitung von besserer Qualität beobachtet werden und auf diese Zeitspanne ca. zwischen 230—260 datierten wir auch die Erzeugung der typisch orientalischen, mit Auflage verzierten Kelche in Intercisa.⁸⁴ Außer den Kelchen dürfte man hier auch andere Gläser erzeugt haben und auf diese Zeit läßt sich auch die Produktion der geschliffenen Gläser setzen.

Zusammenfassend kann gesagt werden, daß der Grundmusterschatz der irgendwann unter Alexander Severus in Nordostpannonien sich ansiedelnden orientalischen Glasmacher aus der Rheingegend, Syrien und eventuell Norditalien stets neueren Impulsen ausgesetzt waren und infolgedessen ist der angewandte Musterschatz viel mannigfaltiger als z. B. der des Materials der Städte der Schwarzmeergegend. Diese Glasindustrie hörte 260 auf und ihre Stelle wurde im letzten Drittel bzw. am Ende des 3. Jhs von einer Glasindustrie anderen Typs abgelöst.

L. Barkóczy

ADATOK KENGYEL KÖRNYÉKÉNEK V—VI. SZÁZADI TELEPÜLÉSI VISZONYAIHOZ

(A gepida telepkutatás történetéhez)

I.

1983 tavaszán (április—május) és őszén (szeptember—október), valamint 1984 tavaszán (március—április) régészeti terepbejárást végeztem a Szolnoktól délkeletre, kb. 15 km-re elhelyezkedő Kengyel község (Szolnok megye, szolnoki járás) térségében (1. kép).¹ Céлом az volt, hogy információkat nyerjek egy mai Közép-Tisza-vidéki, természetföldrajzi értelemben nagykunsági falu határának kora népvándorlás kori (és ezzel együtt III—IV. századi) településtörténetéről. A vizsgált területen az első gepida emlékek 1959-ben, Csalog Zsolt ásatásán kerültek elő.²

A terepbejárás során lelt telepek a Kengyel és Rákóczi falva/Rákócziújfalu között észak—déli irányban húzódó, ovális vonalat leíró, 12—13 km hosszú egykori Tisza-meder két oldalán, főként külső partján, néhány esetben enyhén kiemelkedő, kisebb magaslatokon találhatók (2. kép). A megfigyelt körzet nagysága kb. 20 km². A község határának más részein, keleti és déli irányban, nagyszámú III—IV. századi lelőhellyel szemben nem észleltem ebbe a korszakba tartozó telepnyomot.³ A jelenségek közötti távolság szélső értékei (elsősorban a meder külső oldalát véve figyelembe) 200 m és 2500 m. A kerámia szóródása az egyes lelőhelyeken 30—40×30—40 m és 100—130×50—60 m között alakul.

A terület V—VI. századi települési képe hasonlóságot mutat a Szarvas, Battonya és Hódmezővásárhely környékivel.⁴ A telepnyomok szo-

rosan követik az egykor az év egészében vagy egy részében vízjárta ősi medret. Nagyságuk és jelentkezésük intenzitása különböző, amely eltérő települési formákra is utalhat. A lelőhelyek között a korszakon belül a felszíni leletek alapján aligha lehet pontosabb időrendi különbségeket tenni, annyi mindenesetre megállapítható, hogy a telepek egy részén a VI. század első felében és középső évtizedeiben — egyes kerámia-típusoknak a kutatásban elfogadott keltezésére támaszkodva az 530—560-as években — folytatott az élet.

A lelőhelyek és az emléktárgyak leírása

1. sz. lelőhely

A község nyugati szélén, közvetlenül a házak mellett, a régi Tisza-meder külső partján, enyhén kiemelkedő részen fekszik, amely Csalog Zsolt jegyzeteiben „Csöbörérpart” néven szerepel. A vályogvetőként funkcionáló, azóta már betemetett (az 1970-es évek végén) helyen az ott dolgozó cigányok 1959 nyarán bronzkori urnasírokat találtak, melyeknek anyaga Kaposvári Gyula révén került be a szolnoki múzeumba. 1959. november 17—21. között Csalog Zsolt vezetett leletmentő-hitelesítő ásatást, közvetlenül az agyagkitermelő gödör szélén, kb. 80 m²-es felülettel. A négy szelvény (felület) számozásában Mozsolics Amália 1957. évi leletmentesítő-hitelesítő ásatásának szelvénytáblázását⁵ folytatta (III—VI.). Az emléktárgyakban VI. századinak határozható meg a III/a jelzésű objektum, a szórvány — főként a III. szelvényből — egy része és két, az agyagkitermelő gödörben gyűjtött töredék.⁶

¹ A dolgozat kéziratát 1984 szeptemberében zártam le. Itt jegyzem meg, hogy a 2. képen, a Kengyel környéki lelőhelyeket föltüntető térképen a számok az előkerülés, ill. lokalizálás sorrendjét jelzik.

² Egy, az 1970-es évek végén gyűjtött V—VI. századi emléktárgy pontos lelőhelye sajnos ismeretlen, föltehetően az 1—2. sz. vagy pedig a 4. sz. lelőhely térségéből való.

³ A szarmata lelőhelyek ugyancsak az ősi Tisza-meder mentén, főként külső oldalán sűrűsödnek. Kisebb kiterjedésű (40×50 m), jól körülhatárolható telepnyomok mellett több esetben hosszú, 100 m-es szakaszokon összefüggő, hullámszerűen intenzív jelenségeket figyeltem meg. A megtelepedésre legalkalmasabb helyeken kívül továbbiakat leltem a Kengyeltől délre húzódó Csoresán-ér (Bige-csatorna) mentén, a Tisza II. csatorna közelében, valamint a községtől északra a Mária-halom térségében. Összesen mintegy huszonöt lelőhellyel lehet számolni.

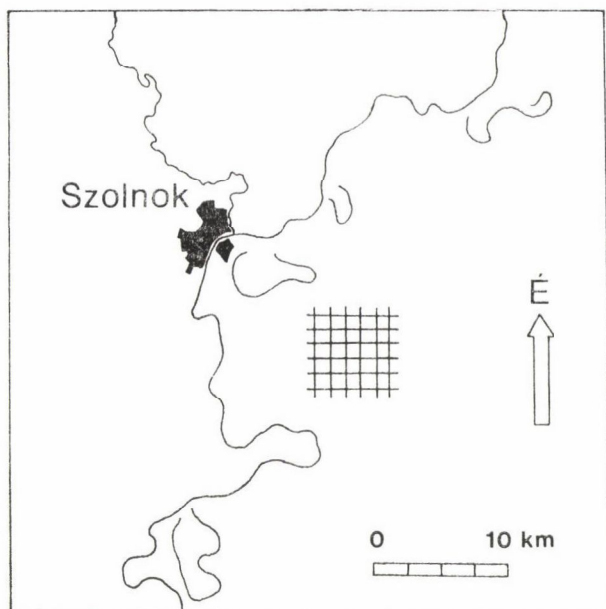
⁴ Szabó J. J.—Vörös I., ArchÉrt 106 (1979) 226—227.; B. Tóth Á., Gepida telepek az Alföldön. I. Doktori

értekezés (ELTE BTK). Bp. 1983. 43—53. (A szerzőnek itt mondok köszönetet, hogy engedélyezte kéziratát dolgozatának tanulmányozását.) Korábbi megjegyzés a Tisza-vidéki gepida településformákra: Bóna I., RDolg 9 (1968) 25. Az említett kisebb-nagyobb területre vonatkozó V—VI. századi településtörténeti adatok a Kiskun-dorozsma környékével egészíthetők ki: Nagy M., Tárgyi hagyatékkuk (gepidék). Szeged története I. A kezdetektől 1686-ig. Szerk.: Kristó Gy. (Szeged, 1983) 153., 119. j.

⁵ Mozsolics, A., Acta ArchHung 9 (1958) 254 l. ábra.

⁶ Az ásatás anyaga a szolnoki Damjanich János Múzeumban a 64.231.-64.27.2. leltári számok alatt szerepel. Az ásatási dokumentáció jelzete: A 61 (a régi A 338). Az őskori kerámiacsoporthoz meghatározásáért Csányi Mariettának tartozom köszönettel.

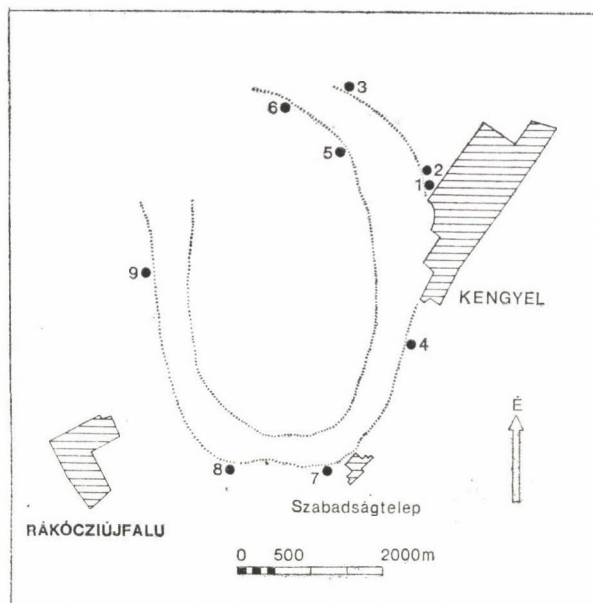

1. kép. A terepbejárás térsége a Közép-Tisza-vidéken
Abb. 1. Gebiet der Geländebegehung in der mittleren Theißgegend

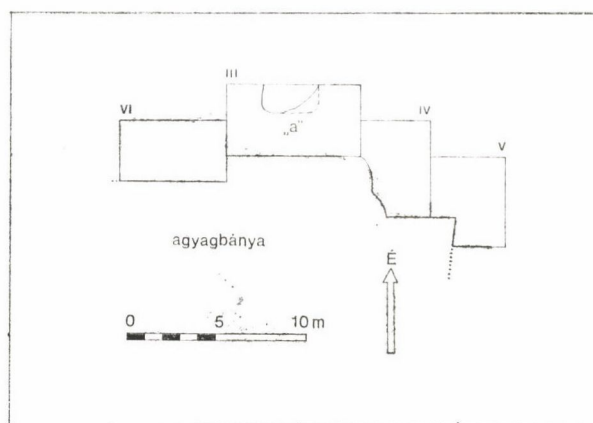
A III/a jelzésű objektum — valószínűleg földbe mélyített ház — a szelvény északi felében, 85–90 cm mélységben jelentkezett egy 310 cm hosszúságú foltal, amely 170 cm szélességben esett a föltárt felületbe. Alja kb. 85 cm mélységben került elő. A helyszínrajzon Csalog Zsolt szaggatott vonallal korrigálta az objektum szélét, amely így lekerekedő sarkú négyszög alakú lehetett (3. kép). Töltélföldjében kavicsal és homokkal⁷ soványított agyagból korongolt, kívül szürkés-barna, foltos és világosbarna, belül néhány esetben világosszürke színű, karcolt vízszintes vonalakkal díszített edények oldaltöredékeit lelték. A falvastagság 0,3–0,6 cm között változik (4. kép 1–7). A kerámiaanyagot egy bronz tárgy két összeillő darabja egészíti ki (H: 11,8 cm; 0,8 cm; V: 0,1 cm). Egyik vége hegyes, a másik végén félkör alakú bevágás látható, másodlagos megmunkálás nyomával. Oldalát poncolt körök és félkörök díszítik (5. kép 4).⁸

⁷ A soványított kerámia leírásánál a szemcsenagyság esetében a természettudományi szempontból megkülönböztethető két kategóriát használok, a határérték kb. 2 mm. Természettudományi Lexikon. Főszerk.: Erdély-Grúz T. Harmadik kötet. (Bp. 1966) 253. és 583.

⁸ A fémtárgy restaurálását Tóth József végezte el 1984 tavaszán. Ekkor derült ki, hogy a tárgy díszített. A VI. századi Tisza-vidéki és a VI–VII. századi erdélyi gepida műhelyek tipikus ötvöstechnikája a poncolt körök és félkörök alkalmazása az öntött bronz, de főként ezüst viseleti tárgyakon és ékszereken (sasfejes csatokon, ereklyetartón, faszelencék veretein, hajtűkön, pajzdudor díszítógombján, piramis alakú vereteken, kés fatokjának veretein, öv- és egyéb viseleti összefüggésbe tartozó csatokon, szíjvégeken, övvereteken, a női viselet pántos veretein). A kengyeli darabon jól látható, hogy a kétféle mintát (kör és félkör) a csőszerű (vas) poncoló eszköz különböző szögben való tartásával készítette az

2. kép. Gepida lelőhelyek Kengyel környékén
Abb. 2. Gepidische Fundstellen in der Umgebung von Kengyel

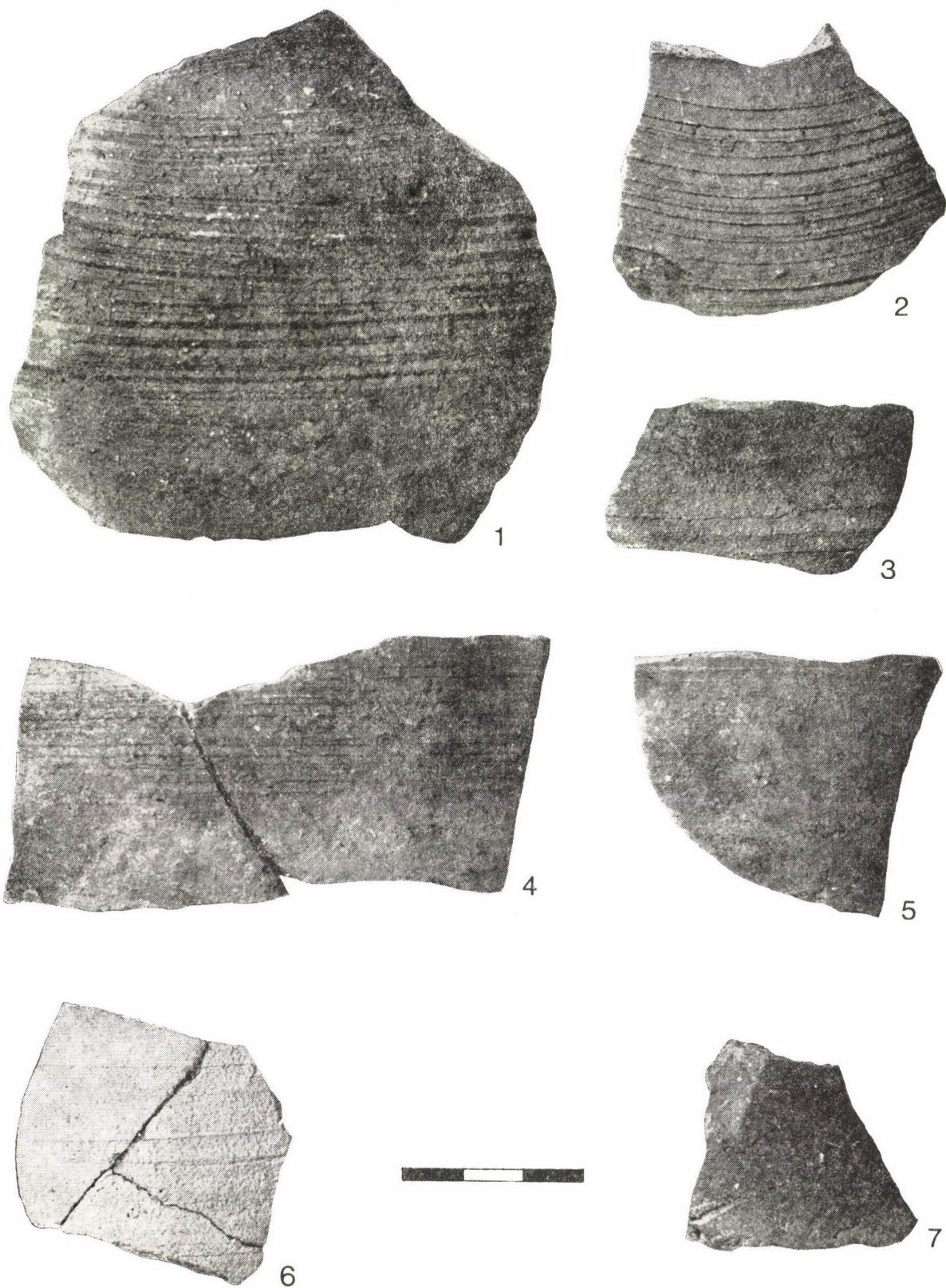

3. kép. Kengyel. 1. sz. lelőhely (Csalog Zsolt helyszínrajza)
Abb. 3. Kengyel. Fundstelle 1 (Lageplan von Zsolt Csalog)

Az agyagkitermelő gödörből került elő egy pecsételt és egy besimított díszítésű töredék. Mindkettő jól iszapolt agyagból korongolt, sötét-szürke–fekete színű, vékony falú (0,55–0,2 cm), polírozott felületű, körte alakú vagy gömbös testű, ill. bikónikus edényből való. A pecsételt díszítésű darab belső oldalán a pecsételéskor keletkezett kitüremkedések figyelhetők meg. A szelvényekben talált anyagot a kavicsos soványítású agyagból korongolt, szürkés és barnás-szürkés árnyalatú, kihajló és lekerekedő peremű fazekak és bögrék

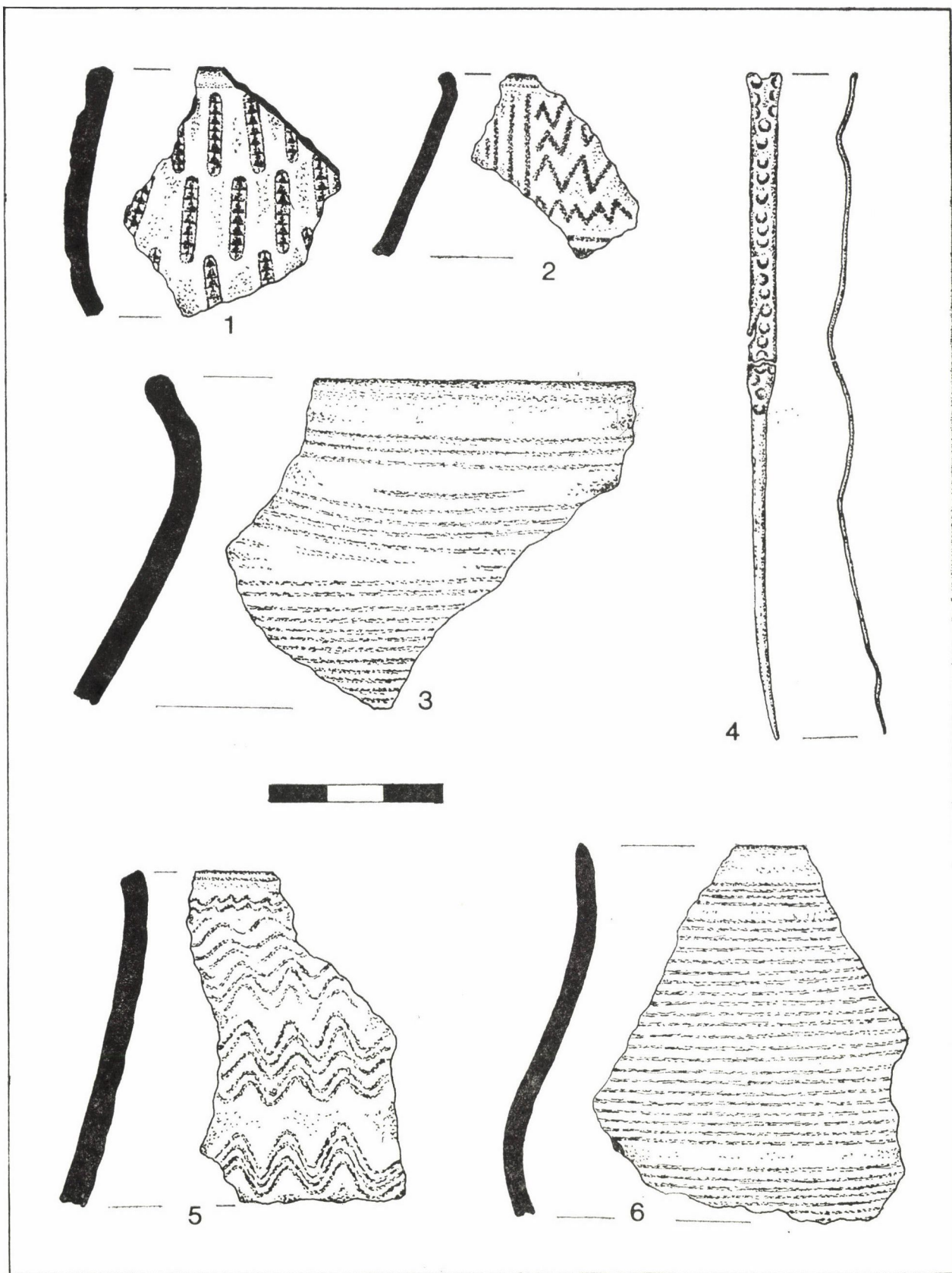
ötvösmester. Funkciója kérdéses. Eredetileg egy kör alakú lyukon keresztül rögzíthették, a III/a jelzésű objektumba már másodlagos megmunkálás után került. Mint lehetőség, pipereeszközként, esetleg hajtűként való meghatározása vetődhet föl.

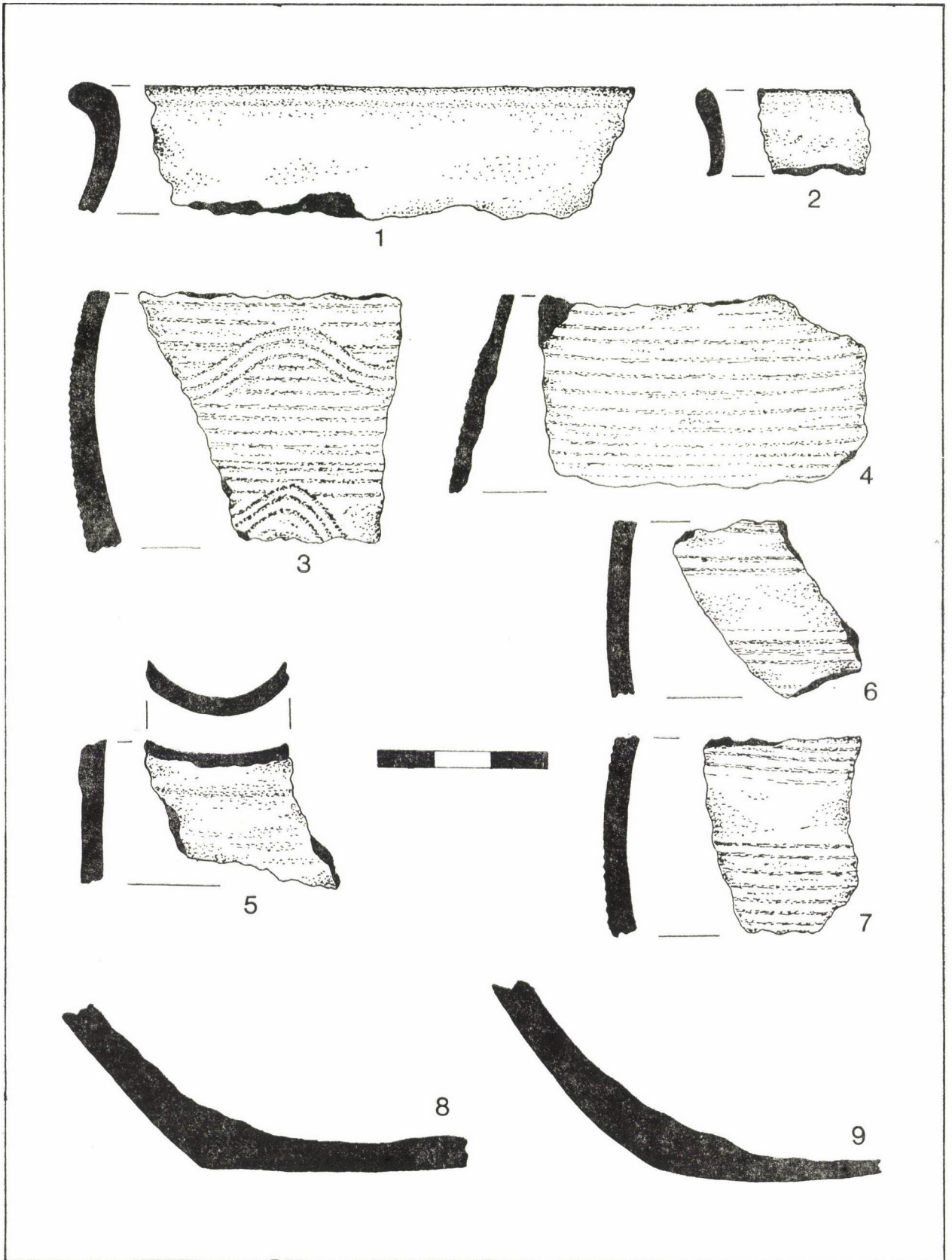
4. kép. 1–7. Kengyel. Kerámia az 1. sz. lelőhely III/a jelzésű objektumából
 Abb. 4. 1–7. Kengyel. Keramik aus dem Objekt unter III/a der Fundstelle 1

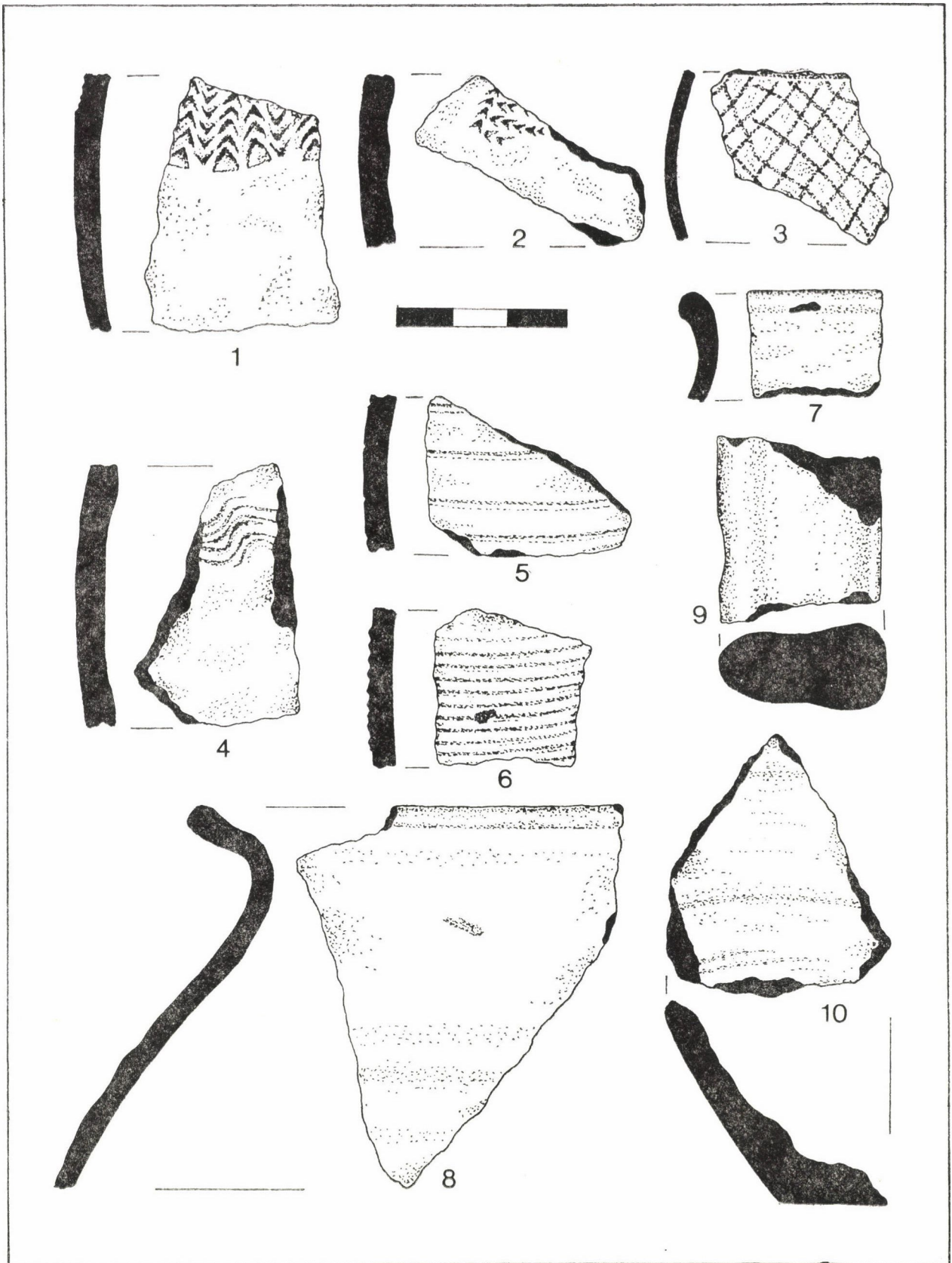
5. kép. 1–3 és 5–6. Kengyel. Szórvány kerámia az 1. sz. lelőhelyről. 4. Bronz tárgy a III/a jelzésű objektumból
 Abb. 5. 1–3 und 5–6. Kengyel. Streukeramik der Fundstelle 1. — 4. Bronzegegenstand aus dem Objekt III/a

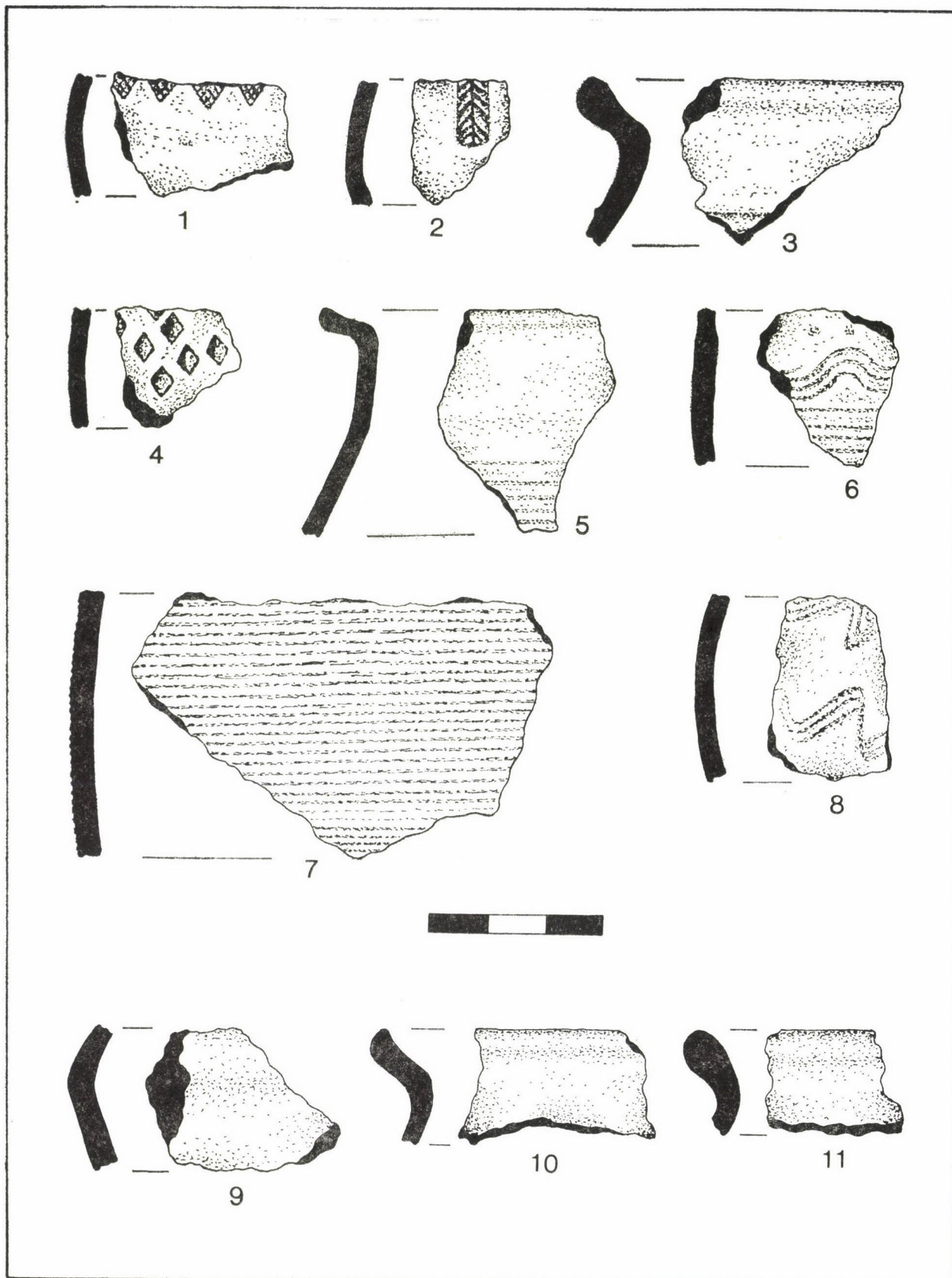
6. kép. 1, 3–4 és 7–9. Kengyel. Szórvány kerámia az 1. sz. lelőhelyről. — 2, 5–6. Kerámia a 2. sz. lelőhelyről
 Abb. 6. 1, 3–4 und 7–9. Kengyel. Streukeramik aus der Fundstelle 1. — 2, 5–6. Keramik der Fundstelle 2

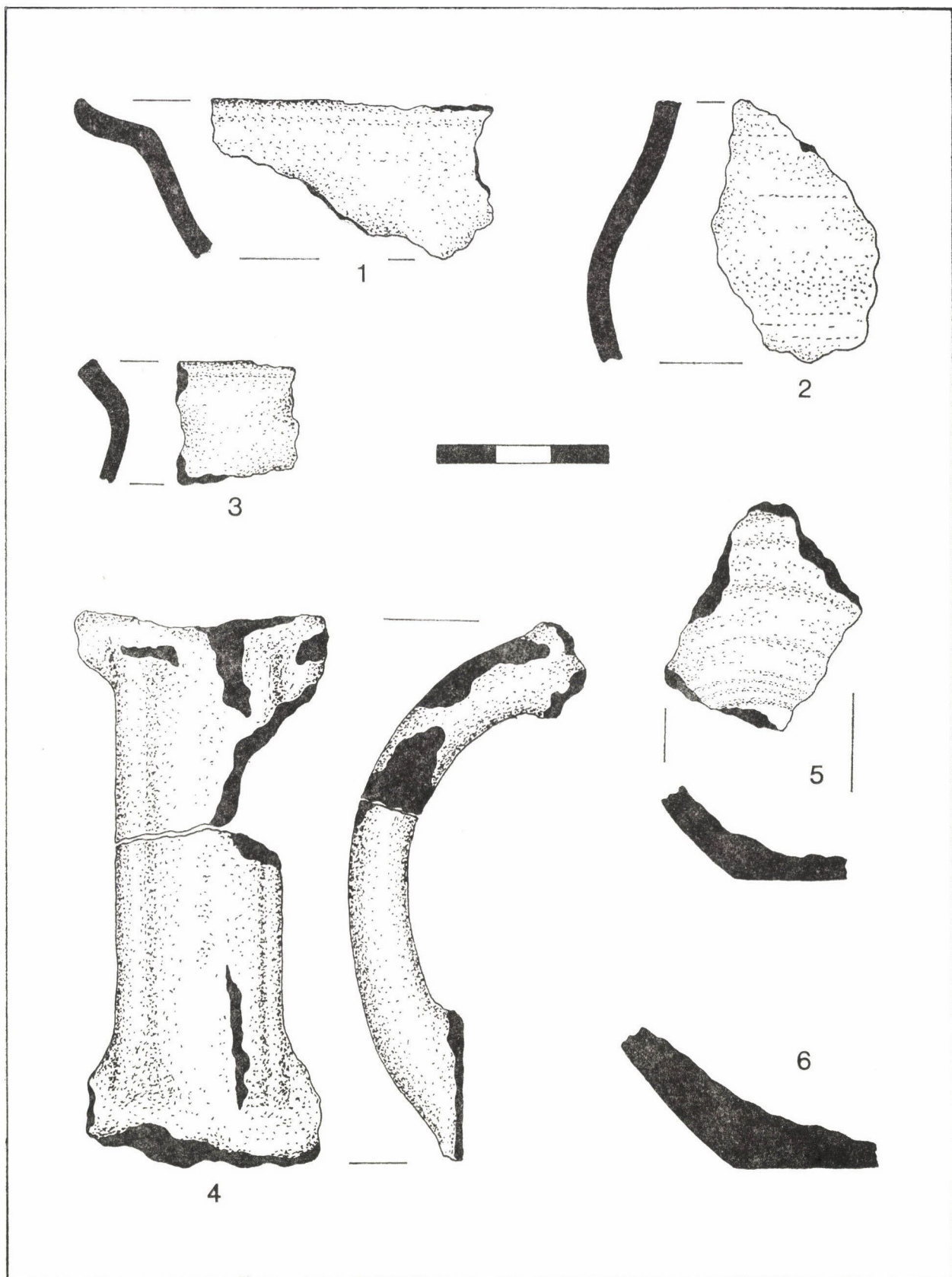
7. kép. 1–10. Kengyel. Kerámia a 3. sz. lelőhelyről
 Abb. 7. 1–10. Kengyel. Keramik der Fundstelle 3

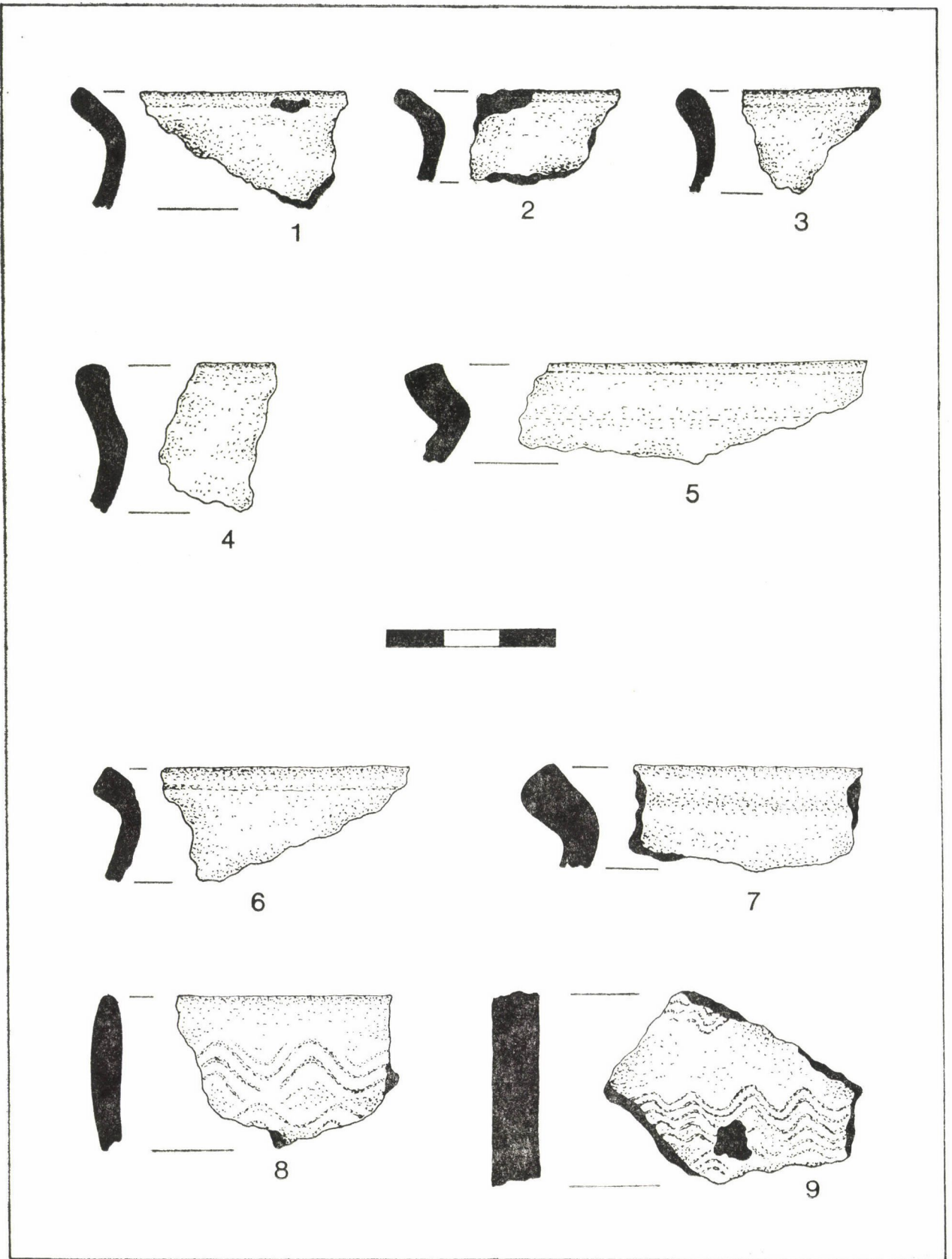
8. kép. 1–11. Kengyel. Kerámia a 4. sz. lelőhelyről
Abb. 8. 1–11. Kengyel. Keramik der Fundstelle 4

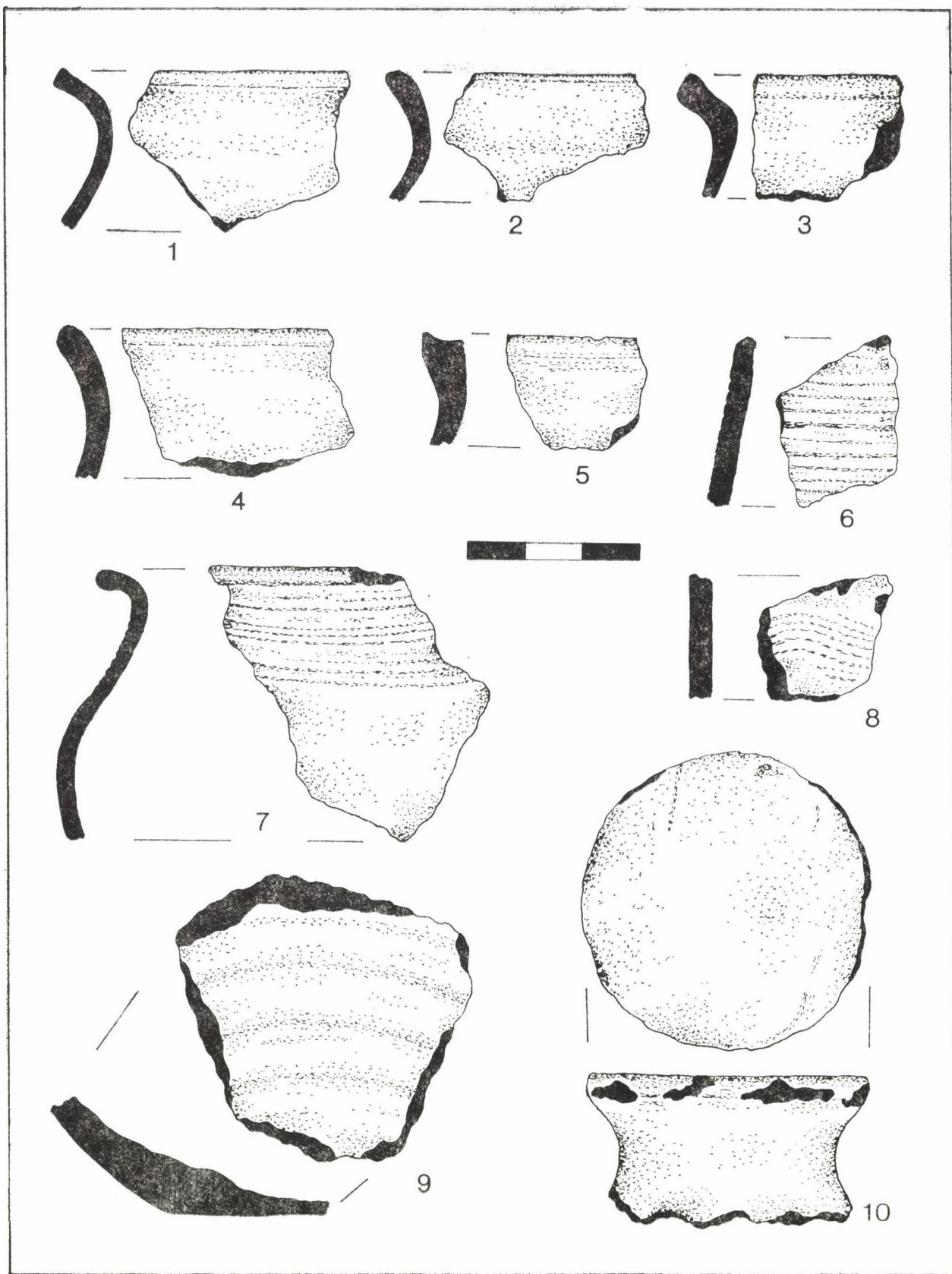
9. kép. 1–6. Kengyel. Kerámia a 4. sz. lelőhelyről
 Abb. 9. 1–6. Kengyel. Keramik der Fundstelle 4

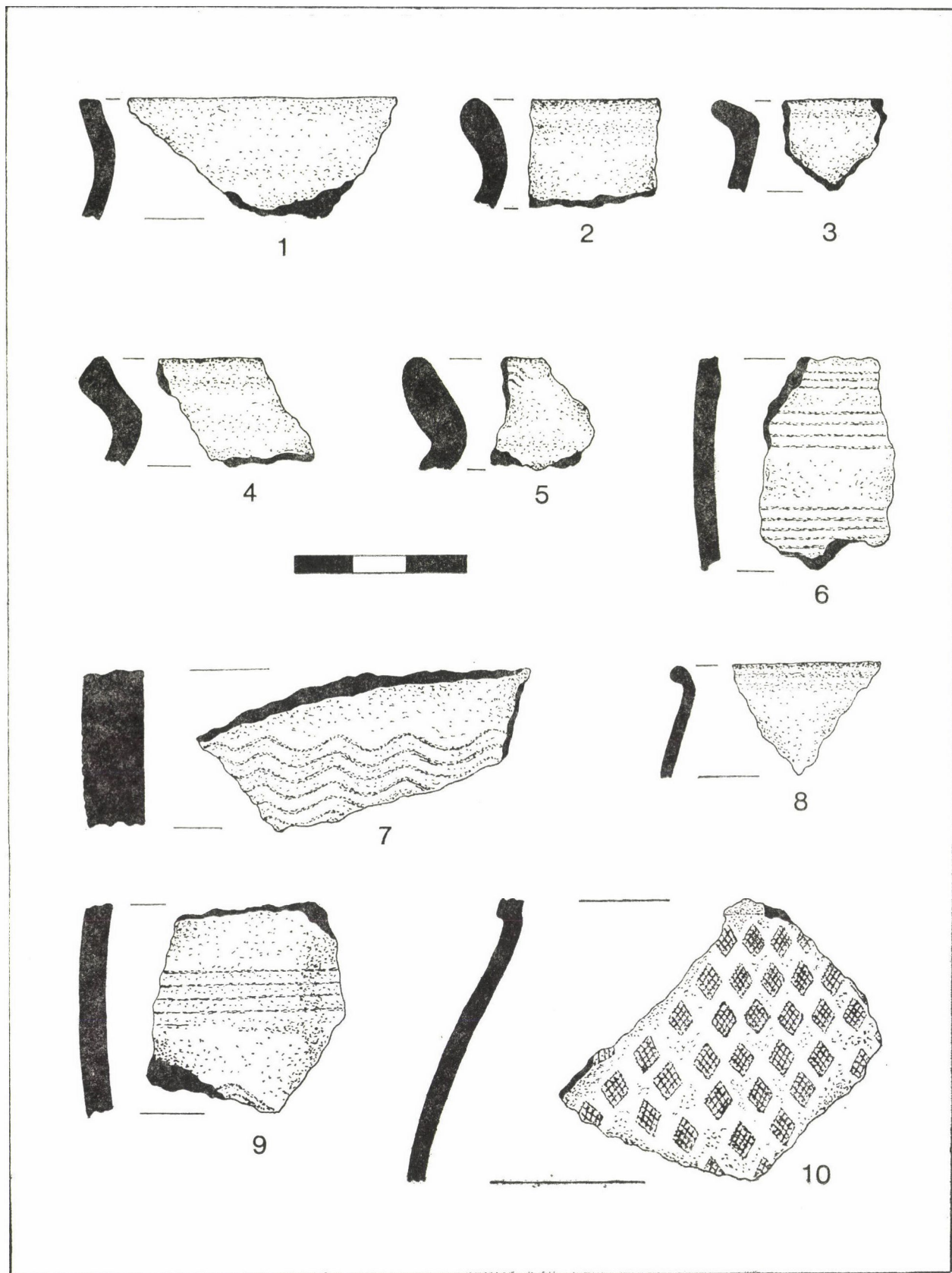
10. kép. 1–9. Kengyel. Kerámia az 5. sz. lelőhelyről
 Abb. 10. 1–9. Kengyel. Keramik der Fundstelle 5

11. kép. 1–10. Kengyel. Kerámia a 6. sz. lelőhelyről
 Abb. 11. 1–10. Kengyel. Keramik der Fundstelle 6

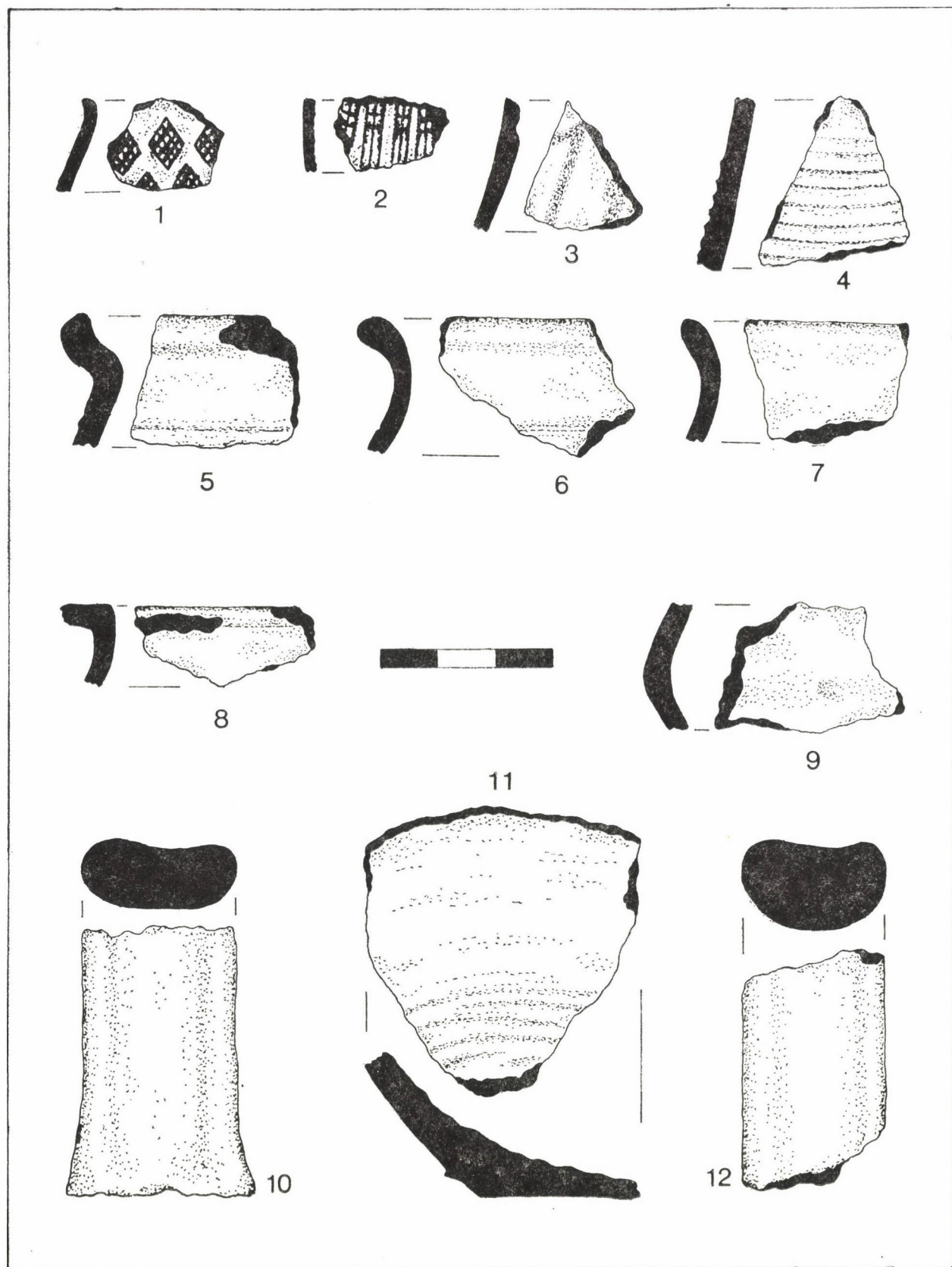

12. kép. 1–6 és 8–9. Kengyel. Kerámia a 7. sz. lelőhelyről. — 7. Kerámia a 8. sz. lelőhelyről. — 10. Kerámia a 9. sz. lelőhelyről

Abb. 12. 1–6 und 8–9. Kengyel. Keramik der Fundstelle 7. — 7. Keramik der Fundstelle 8. — 10. Keramik der Fundstelle 9

13. kép. 1–12. Kengyel. Kerámia a 8. sz. lelőhelyről
 Abb. 13. 1–12. Kengyel. Keramik der Fundstelle 8

töredékei teszik ki. A felületdíszítésre a fésült vízszintes és hullámvonalak a jellemzők, amelyek gyakran nagyobb, szélesebb sávot töltenek ki. Az alj- és oldaltöredékeken erős korongolási nyomok tűnnek föl. A falvastagság 0,9–0,3 cm között alakul (5. kép 1–3 és 5–6, 6. kép 1, 3–4 és 7–9).

2. sz. lelőhely

Az 1959. évi ásatás helyétől északra, hozzávetőlegesen 200 m távolságra, egy kb. 30–40 × 30–40 m nagyságú területen figyeltem meg közepesen intenzív telepjelenséget. A gyűjtött anyagot érdes felületű, változó árnyalatú szürke színű, kihajló, lekerekedő peremű, bekarcolt vízszintes vonalakkal díszített edények darabjai alkotják. Egy jól iszapolt, polírozott felületű töredék korsó vagy palack része lehetett (6. kép 2 és 5–6).

3. sz. lelőhely

A lelőhely a községtől északnyugatra, kb. 2,5 km-re, Vigh József tanyája közelében, az ún. szolnoki út mellett, az egykori Tisza-meder külső partján, annak kissé kiemelkedő szakaszán található. A telepjelenségeket kelet–nyugati kiterjedésben, kb. 60–80 × 30–40 m-es felületen észleltem. Különös figyelemre méltó az a két töredék (az egyik jól iszapolt agyagból korongolt, polírozott, a másik érdes felületű edényből), amelyet a gepida fazekas kalászmintába rendezett, ék alakú (Keilstich) pecsételésekkel díszített. A díszkerámiához tartozik még egy sötétszürke színű, vékony falú, hálós besimítású darab, amely gömbös testű vagy körte alakú bögre része volt. A házikerámia kavicsal, homokkal kevert agyagból korongolt, szürkés színű, különböző szögben kihajló, lekerekedő vagy kissé szögletesen záródó peremű edények töredékeiből áll. A felületet olykor fésült vízszintes és hullámvonalakkal tették díszessé. Korsóból vagy kancsóból való egy fültöredék. Jellegetes az alj és az oldal találkozásánál látható korongolási nyom. A falvastagság szélső értéke 1,5 cm és 0,3 cm (7. kép 1–10).

4. sz. lelőhely

Az előző, 3. sz. lelőhelyen tapasztaltakhoz hasonló intenzitású telepnyomokat a községtől délnyugatra 400–500 m-re, a Martfű felé vezető út jobb oldalán, az ún. Gyepmester-telep közelében, a régi Tisza-meder külső partjának enyhén kiemelkedő részén észleltem. Észak–déli kiterjedésű, kb. 60–80 × 40–50 m-es felületről gyűjtöttem edénytöredékeket. A három pecsételt díszítésű darab jó iszapolású agyagból készített, vékony falú, szürke és szürkésbarna színű, egyik esetben polírozott edény része volt. Belső oldalu-

kon a pecsételések kitüremkedései figyelhetők meg. Egy jól iszapolt agyagból korongolt, világosszürke színű darab bikónikus testű bögrére vagy tálra utal. A kavicsal, homokkal kevert agyagból korongolt kerámiára a kihajló, esetenként konvex-konkáv kialakítású perem és a karcolt vízszintes és hullámvonalas díszítés a jellemző. A szín sötétszürke, szürke és barnásszürke. A korongolási nyomok az alj és az oldal találkozásánál a legpregnansabbak. Említésre méltó egy valószínűleg tálhoz és egy fülcs korszóhoz vagy kancsóhoz tartozó töredék. A falvastagság 1,3–0,3 cm között van (8. kép 1–11 és 9. kép 1–6).

5. sz. lelőhely

A telep a községtől északnyugatra, kb. 2–2,5 km-re, az egykori Tisza-meder belső oldalán, a Földvári-tanya közelében helyezkedik el. A közepes intenzitású nyomok északnyugat–délkeleti kiterjedésben, kb. 40–60 × 30–40 m nagyságú felületen mutatkoztak. Egy jól iszapolt agyagból korongolt, szürke színű, bekarcolt hullámvonalas díszítésű töredék csésze, ill. tál része volt. Az érdes felületű edényekből származó darabok kihajló, lekerekedő vagy szögletesen záródó, néhány esetben megvastagodó, konvex-konkáv peremek, szürke és szürkésbarna színnel. Egy vastag falú, szürke, fésült hullámvonal-kötegekkel díszített töredék hombárhoz tartozhatott. A falvastagságnál 1,1 cm és 0,3 cm közötti értékeket mértem (10. kép 1–9).

6. sz. lelőhely

A telepet a községtől északnyugati irányban kb. 2,5–3 km-re, az ősi Tisza-meder belső partján, az elbontott Hamira-tanya térségében lokalizáltam. A nyomok északnyugat–délkeleti irányban, hozzávetőlegesen 80–100 × 40–50 m kiterjedésű területen jelentek meg. A gyűjtött anyag érdes felületű, szürke, szürkésbarna, barna színű, kihajló, lekerekedő vagy szögletesen záródó, esetleg megvastagodó peremű edények töredékeiből áll. Jellemző a vékony fal. A gepida fazekas készítményeit gyakran fésűszerű eszközzel karcolt vízszintes és hullámvonal-kötegekkel tette díszessé. Figyelemre méltó egy kisebb méretű bögre és egy fedő töredéke. A falvastagság 1,1–0,3 cm között alakul (11. kép 1–10).

7. sz. lelőhely

A lelőhely a közigazgatásilag Kengyelhez tartozó Baghy-majortól (Szabadságtelep) nyugatra kb. 200 m-re, a régi Tisza-meder külső partján található, ahol a közepes intenzitású telepjelenségeket nyugat–keleti kiterjedésben egy 30–40 × 30–40 m-es felületen észleltem. Az anyagra

a kavicssal és homokkal történt soványítás, a világosszürke és szürkésbarna szín, a vékony fal, a kihajló, lekerekedő, esetenként megvastagodó perem, a bekarcolt vízszintes vonalakkal való felületdíszítés a jellemző. Említést érdemel egy jól iszapolt agyagból korongolt, különösen vékony falú (0,25 cm), kihajló, megvastagodó, peremű töredék, amely kisebb csészéhez tartozhatott. A falvastagság 0,8–0,4 cm között van (12. kép 1–6 és 8–9).

8. sz. lelőhely

A telepet az említett Baghy-majortól nyugatra, kb. 1,5–2 km-re, az egykori Tisza-medér külső oldalán lokalizáltam. A jelenségek intenzívek, az edénytöredékek egy nyugat–keleti irányban húzódó, hozzávetőlegesen $100-130 \times 50-60$ m nagyságú területen szóródnak. A díszkerámiát két, jól iszapolt agyagból korongolt, sötétszürke, ill. barnásszürke színű, vékony falú, pecsételt díszítésű edénytöredék, valamint egy hasonlóan jó minőségű agyagból készített, ugyancsak vékony falú bögre vagy csésze darabja képviseli, amelyet a gepida fazekas besimítással ékített. Az anyag zömét az érdes tapintású, változó árnyalatú szürke színű edények konvex-konkáv, ívelten kihajló perem-, oldal- és aljtöredékei teszik ki. A felületet olykor fésült vízszintes vonalakkal díszítették. Két, korból vagy kancsóból származó fültöredék is előfordult. Említésre méltó egy dúsan soványított, különösen vastag falú (1,3 cm), téglaszínű, karcolt hullámvonalakkal díszített darab, amely valószínűleg hombárból való. A falvastagság szélső értékei 1,3 cm és 0,3 cm (13. kép 1–12 és 12. kép 7).

9. sz. lelőhely

A lelőhely a községtől nyugatra, kb. 4,5 km-re, az egykori Tisza-medér külső partján található. Többszöri terepbejárás után is csupán egyetlen töredékét leltem. Lehetséges, hogy sírleletről, ill. temetőről van szó. A darab kevés kavicssal kevert agyagból korongolt, közepes falvastagságú (0,5–0,4 cm), világosszürke színű, polírozott felületű, körte alakú bögréből való, amelyet a gepida fazekas pecsételt mintákkal díszített (12. kép 10).⁹

II.

A továbbiakban rövid áttekintést adok azokról a lelőhelyekről, ahonnan a kengyelihez hasonló V–VI(–VII). századi telepkerámiát publikál-

tak (14. kép). Ennél a hozzávetőlegesen három gepida településterületet vettem alapul, amely mintegy jelzi is majd az egyes körzetek korai népvándorlás kori telepkutatásának helyzetét. Jelen esetben néhány kivételtől eltekintve nem történik hivatkozás azokra a lelőhelyekre, amelyekről csak szűkösen információk állnak rendelkezésre. A magyarországi, 1969 és 1979 között föltárt V–VI. századi telepjelenségeket Bálintné Tóth Ágnes foglalta össze 1983-ban elkészült doktori disszertációjában. Az általa említett és bemutatott anyag a már korábban közöltekén kívül nem szerepel összeállításomban.

Az alföldi településterületen első alkalommal 1901-ben Dömötör László közölt VI. századi edénytöredékeket Pecica/Pécska környékéről.¹⁰ Bihar/Bihar mellett 1954-ben Mircea Rusu, 1977-ben Sever Dumitraşcu végzett ásatást, amelynek során egy ill. nyolc ház került elő, az anyagot 1960-ban és 1978-ban publikálták.¹¹ 1961-ben Csallány Dezső a gepida corpusban csupán egyetlen lelőhelyről, Derecskéről mutatott be telepre utaló kerámiát.¹² Csak föltételezen említem azt az ugyan-csak Derecskén, Mesterházy Károly által 1963-ban megfigyelt kemencét és anyagát, amely 1965-ben került közlésre.¹³ Az 1960-as évek végén és az 1970-es években végzett, Békés megye szeghalmi járására kiterjedő terepbejárás, amelynek kötete 1982-ben jelent meg, Biharugra, Déványa és Zsadány környékén leltek ebbe a korszakba tartozó leleteket.¹⁴ 1982-ben az 1974–1975. évi cenad/nagycsanádi ásatás anyagából közöltek a föltárók néhány VI. századnak meghatározott edénytöredéket.¹⁵ 1978-ban Bálint Csánád az 1976–1977. évi eperjesi ásatás során talált két gepida házból mutatott be kerámia-anyagot.¹⁶ Battonya környékén 1973–1975-ben és 1976–1977-ben két lelőhelyen tárt föl Szabó János József V–VI. századi telepobjektumokat, többek között két, ill. egy házat, ezek és néhány környékbeli telep leletei 1978-ban és 1979-ben kerültek közlésre.¹⁷ Az 1977–1979. évi, Vasile Boroneanţ vezette Cladova/Kladova melletti ásatás

¹⁰ Dömötör L., ArchÉrt 21 (1901) 331 IV. t. 1–7 és 333. V. t. 1–9 (a töredékek között néhány szarmata is előfordul).

¹¹ Rusu, M., AIIC 3 (1960) 21–22. és I. t.; Dumitraşcu, S., Ziridava 10 (1978) 81. és 1–13. ábra.

¹² Csallány, D., Archäologische Denkmäler der Gepiden im Mitteldonaubecken (454–568 u. Z.). ArchHung 38 (Bp. 1961) 219. és CCLXXII. t. 9 (Makkay János 1955. évi gyűjtése).

¹³ Mesterházy K., DMÉ (1965) 30. és 29. 10. kép 1.

¹⁴ Ecsedy I. – Kovács L. – Maráz B. – Torma I., Magyarország Régészeti Topográfiája, 6. Békés megye régészeti topográfiája. A szeghalmi járás. IV/1. (Bp. 1982) 25. és 45. t. 1, 55. és 45. t. 2, 210. és 45. t. 4.

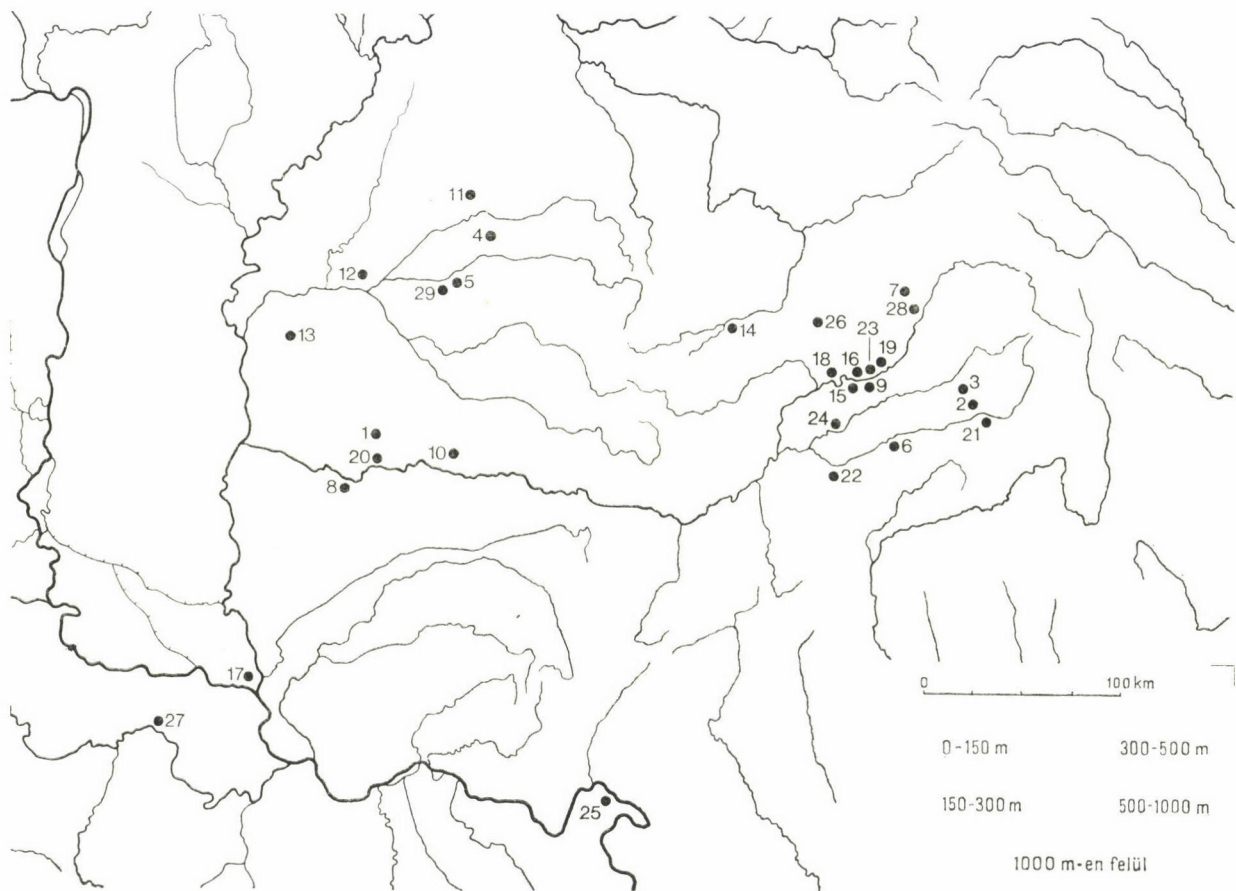
¹⁵ Iambor, P. – Matei, Şt. – Bejan, A., Ziridava 14 (1982) 90 és 96. I. t. 1–2.

¹⁶ Bálint Cs., Tiszatáj 32 (1978) 41–44. és 44–45. közötti t.

¹⁷ Szabó J. J., BékMK 5 (1978) 61.; Szabó J. J. – Vörös I., i. m. 218–230.

⁹ 1985 nyarán még egy kora-népvándorlás kori lelőhelyet (10. sz. lelőhely) találtam a 9. sz. lelőhelytől északra, kb. 2 km-re, Kun István tanyája közelében. A kis intenzitású jelenségek alapján a telep kiterjedése nem határozható meg. A gyűjtött anyagban szemcsés anyagú, korongolt, szürke edények töredékei vannak.

14. kép. Publikált gepida telepkerámia lelőhelyei

Abb. 14. Fundstellen der publizierten gepidischen Siedlungskeramik. 1. Battonya; 2. Betesti/Betfalva; 3. Bezid/Bözöd; 4. Biharea/Bihar; 5. Biharugra; 6. Brateiu/Baráthely; 7. Breaza/Beresztelke; 8. Cenad/Nagycsanád; 9. Cipău/Maros-esapó; 10. Cladova/Kladova; 11. Derecske; 12. Dévaványa; 13. Eperjes; 14. Gilău/Gyalu; 15. Iernut/Radnót; 16. Lechința de Mureș/Maroslekence; 17. Lok; 18. Luduș/Marosluda; 19. Morești/Malomfalva; 20. Pecica/Pécska; 21. Porumbenii Mici/Kisgalambfalva; 22. Șeica Mică/Kisselyk; 23. Sfintu Gheorghe/Szentgyörgy; 24. Simniclăuș/Bethlenszentmiklós; 25. Sip; 26. Soporu de Cîmpie/Mezőszopor; 27. Sremska Mitrovica/Szávaszentdemeter; 28. Voivodeni/Vajdaszentivány; 29. Zsadány

alkalmával házrészlet jutott felszínre, anyagából 1980-ban mutattak be minimális kerámiát.¹⁸

Az alföldi (magyarországi) gepida településterületről máig a két battonyai telep publikációja a legteljesebb. Összefoglalásként megállapítható, hogy az 1930-as évekből Hódmezővásárhely és Szentes, az 1950-es évekből Kardoskút környékéről már vannak ugyan adatok minden valószínűség szerint a pecsételt díszítés alapján germának, ill. gepidának meghatározott telepre¹⁹ — az első lelőhelyről zárt leletegyüttesre, gödöranyagra —, a jellegzetes, szemcsés házikerámia (habár sírok-ból is gyakran előkerült) időrendi helye és etnikai hovatartozása csak az 1960-as évek második felétől vált egyértelművé.²⁰

¹⁸ Boroneanț, V., Ziridava 12 (1980) 120. és 125. 3. t. 1.

¹⁹ Banner J., Dolg 11 (1935) 106.; Olasz E., Emlékkönyv hazánk felszabadulásának és az orosházi Szántó Kovács Múzeum fennállásának 10 éves évfordulójára (Orosháza 1955) 2–3.; Csallány, D., i. m. 44.

²⁰ Parádi Nándor 1954-ben még csak sírkerámiára támaszkodva fűzetett néhány megjegyzést az V–VI.

A három gepida szállásterület közül legkedvezőtlenebb a helyzet a Szerémségben—Észak-Szerbiában—Olténiában, ahol Katica Simoni 1977–1978-ban Sremska Mitrovica/Szávaszentdemeterről,²¹ Dušan Mrkobrad 1980-ban Lok és Sip térségéből²² közölt VI. századi telepkerámiát.

Az erdélyi V–VII. századi gepida telepkutatás összehasonlíthatatlanul jobban áll, mint az alföldi és a délvidéki. A Maros völgyében az 1950-es

századi kerámia készítés-technikájához (Parádi N., Technikai vizsgálatok népvándorlás kori és Árpád-kori edényeken. (Bp. 1954) 6. és 18). Adatok gepidának meghatározott telepkerámiára az említett évekből: Bóna I., i. m. 25.; Bóna I., RFüz 23 (1970) 54–55.; Nagy M., Régészeti adatok a Közép-Tisza-vidék V–VI. századi történetéhez. I. Doktori disszertáció (ELTE BTK). Bp. 1970. 7. (Itt fejezem ki köszönetemet a szerzőnek, hogy engedélyezte dolgozatának elolvasását.)

²¹ Simoni, K., VAMZ 10–11 (1977–1978) 231. és III. t. 5.

²² Mrkobrad, D., Archeološki nalazi seoba naroda u Jugoslaviji. Font ArchIug 3 (Beograd 1980) 53., XLV. t. 5 és 7.

évek első felében (1951–1956) a Kurt Horedt vezette morești/malomfalvi ásatás jól keltezhetően hozta felszínre az etnikai hátteret tekintve mindenestre sokáig homályban hagyott korai népvándorlás kori emlékanyagot. A föltárásról 1952–1955 között folyamatosan publikáltak részletes előzetes jelentéseket, válogatott házi- és díszkerámia bemutatásával, a telep teljes földolgozása 1979-ben látott napvilágot.²³ Erre az emlékanyagra támaszkodva még ugyanabban az évtizedben egész sor V–VII. századi telepet határoztak meg a Szamos, a Maros és a Küküllők térségében. Csak föltételesem említem meg itt a Gilău/gyalui római erőd ásatásából származó anyagot, amelyet Mircea Rusu 1956-ban tett közzé.²⁴ 1952-ben Kurt Horedt az 1951. évi Breaza/beresztelki és a Lechința de Mureș/maroslekencei (két ház) föltárások anyagából közölt kora-népvándorlás kori kerámiát.²⁵ Morești/Malomfalva mellett, ahol harminchat/-hét házat tártak föl, az évtized második legnagyobb gepida teleprészlete (tizenegy házzal) Cipău/Maroscsapón került elő Nicolae Vlassa és Dumitru Protase 1953–1957 közötti és 1960-as leletmentése nyomán, a leírason és az ásatási térképen kívül azonban a kerámiából alig mutattak be néhány darabot.²⁶ Az ugyancsak Cipău/Maroscsapó közelében lévő Sfîntu Gheorghe/Szentgyörgy térségében 1954–1955-ben és 1960-ban Mircea Rusu föltárása hozott gazdag emlékanyagot, a három házból 1955-ben, 1965-ben és 1966-ban publikáltak reprezentatív töredékeket.²⁷ Az 1956–1959. évi porumbenii mici/kisgalambfalvi ásatás (Kurt Horedt, Székely Zoltán, Molnár István) kerámiája 1959-ben és 1962-ben megjelent munkákban látható.²⁸ Dumitru Protase Sopor de Cimpie/mezőszopori ásatása folyamán (1956–1958) V–VI. századi telepobjektumokat, négy házat is lelt, kerámiájukat az ásató és munkatársa már 1959-ben közzétette.²⁹ Székely Zoltán 1959–1961. évi Bezid/bözödi föltárási anyagát (négy ház) 1976-ban jelentette meg.³⁰ Egy 1959-ben Luduş/

Marosludasnál talált házból Mircea Rusu 1962-ben mutatott be néhány kora-népvándorlás kori töredéket.³¹ 1959-ben Székely Zoltán Betești/Betfalváról publikált egy 1957-ben gyűjtött darabot.³² Minimális gepida kerámiát hozott Kurt Horedt 1964-ben az 1962. évi Șeica Mică/kisselyki föltárásból, ahol többek között egy ház is előkerült.³³ Az 1960-ban Iernut/Radnót környékén lokalizált V–VI. századi telepek anyagából Nicolae Vlassa 1965-ben és 1966-ban közölt edénytöredékeket.³⁴

Az 1950-es évek végén kezdődött és még az 1970-es években is tartott a Brateiu/baráthelyi ásatás (Ion Nestor, Eugenia Zaharia, Ligia Bâzu), amelynek jelentősége csak Morești/Malomfalvához mérhető. Az 1. sz. telepről (a föltárt negyvenkét ház egy része korábbi) 1964-ben, 1967-ben, 1971-ben, 1973-ban és 1981-ben került bemutatásra olyan típusú házi- és díszkerámia, amelynek pl. a Kengyel környéki emlékanyagban vannak jó párhuzamai.³⁵ A változatos pecsételt kerámiáról csak minimális információk állnak a kutatás rendelkezésére. Így e Nagy-Küküllő menti gepida faluról, amelyhez a 2. sz. telep anyagának egy része is hozzátartozik, egyelőre aligha lehet még hozzávetőleges képet is alkotni. 1976-ban Mihai Petică Voivodeni/Vajdaszentivány környékéről közölt néhány erre a korszakra tehető edénytöredéket.³⁶ Az 1970-es évek közepén (1974) Gheorghe Anghel és Mihai Blăjan Sinmiclăuș/Bethlenszentmiklós térségében tárt föl egy gepida házat, anyagát az ásatók 1977-ben publikálták.³⁷ A kutatás további eredményeiről is vannak adatok.

Visszatérve még a Tisza-vidéki gepida településterületre, szükséges megemlíteni, hogy az utóbbi években Tiszafüred (valamint Tiszaszőlős) mellett jutottak felszínre olyan jelenségek és leletek, amelyek éppen a zömmel kis területet (Battonya kivételével) érintő föltárások miatt csak körvonalazott és óvatosan kezelt kora-népvándorlás kori településmódra, ill. település-szerkezetre vetnek majd kiértékelésükkel fényt.³⁸

Cseh János

²³ Horedt, K., Morești (Grabungen in einer vor- und frühgeschichtlichen Siedlung in Siebenbürgen). (Bukarest 1979).

²⁴ Rusu, M., MCA 2 (1956) 699–700., 700. 8. ábra és 716. III. t.

²⁵ Horedt, K., SCIV 3 (1952) 327–328. és 325. 8. ábra 20–22, valamint 327. és 325. 8. ábra 14–16.

²⁶ Vlassa, N.—Rusu, M.—Protase, D.—Horedt, K., AMN 3 (1966) 405–407.

²⁷ Horedt, K., SCIV 6 (1955) 661–662. és 646. 3. ábra 6–16.; Vlassa, N., AMN 2 (1965) 26. és 27. 6. ábra 23. 26–32.; Vlassa, N.—Rusu, M.—Protase, D.—Horedt, K., i. m. 405. 6. ábra 3. és 9.

²⁸ Székely Z., MCA 5 (1959) 233–237. és 236. VII. t.; Székely Z., MCA 6 (1959) 527. 5. ábra 3, 5, 7 és 9–13.; Székely Z., MCA 8 (1962) 31. 11. ábra; Horedt, K.—Székely Z.—Molnár, St., MCA 8 (1962) 637. 5. ábra 1–23.

²⁹ Protase, D.—Țigăra, I., MCA 5 (1959) 430. 7. ábra; Protase, D.—Țigăra, I., MCA 6 (1959) 392. 6. ábra.

³⁰ Székely Z., Marisia 6 (1976) 117. Egy közeli lelőhely hasonló korú emlékanyagára: Uo. 117. és XLVIII. t. 7–8.

³¹ Rusu, M., MCA 8 (1962) 351. és 350. 3. ábra 7–11.

³² Székely Z., MCA 6 (1959) 196. 7. ábra 3.

³³ Horedt, K., SCIV 15 (1964) 196. 5. ábra.

³⁴ Vlassa, N., i. m. 33. és 34. 11. ábra 2 és 4; Vlassa, N.—Rusu, M.—Protase, D.—Horedt, K., i. m. 400–402. és 401. 3. ábra 1–6.

³⁵ Nestor, I., RRH 3 (1964) 421. I. t.; Nestor, I., Magazin Istoric 1 (1967) 64–65. képei; Zaharia, E., Dacia 15 (1971) 273–276. 1–4. ábra; Nestor, I.—Zaharia, E., MCA 10 (1973) 193. 1. ábra; Bâzu, L., A román nép anyagi és szellemi műveltségének folytonossága az egykori Dácia területén. (Bukarest 1981) 53. 11. kép 1, 3–5 és 9.

³⁶ Petică, M., Marisia 8 (1978) 87. és LXVI. t. 17–19.

³⁷ Anghel, Gh.—Blăjan, M., Apulum 15 (1977) 289–290. és 291. 5. ábra.

³⁸ A dolgozat lektorálásáért és tanácsaiért Kiss Attilának tartozom köszönettel.

Auszug

Verfasser teilt die Ergebnisse seiner 1983–1984 im Raum der Gemeinde Kengyel (Kom. Szolnok, Kreis Szolnok) durchgeführten, sich auf etwa 20 km² erstreckenden Geländebegehungen mit. Sein Ziel war, Informationen zur frühvölkerwanderungszeitlichen Siedlungsgeschichte des Gebietes einzuholen. Die Fundstellen reihen sich am äußeren und inneren Uferabschnitt des sich westlich von der Gemeinde dahinziehenden einstigen Theißbettes. Ihr Abstand voneinander beträgt 200–2500 m, ihre Größe wechselt zwischen 30–40 × 30–40 m und 100–130 × 50–60 m. Die Ausdehnung und Intensität der Siedlungsspuren lassen auf verschiedene Siedlungsformen hinweisen. Ihre Mehrheit kann vor allem auf Grund der Prunkkeramik auf die Jahre 530–560 datiert werden. Von den beschriebenen neun (bzw. zehn) Fundstellen führte Zsolt Csalog an der Fundstelle Nr. 1 im Jahre 1959 eine Ausgrabung durch, in dessen Verlauf auch der Teil eines in die Erde eingetieften, gepidischen Hauses zum Vorschein kam. Die hier und an den übrigen Siedlungsstellen eingeholte Keramik zeigt die Charakteristika des bisher bekannten Materials des 5–6. Jhs (ein-

gestempelte Motive, eingeläutete und eingeritzte Oberflächenverzierung, Magerung der Hauskeramik mit Kiesen, doppelkonische, birnenförmige, weitbauchige Gefäße, Töpfe, Vorratsgefäße, Henkelkrüge, Deckel, Randausbildung usw.).

Im zweiten Teil der Abhandlung gibt der Verfasser einen kurzen Überblick über die Geschichte der gepidischen Siedlungsforschung. Hier stützt er sich vor allem auf die Fundstellen, deren Keramikkomplexe bereits publiziert wurden. Abgesondert erörtert er die drei Siedlungsgebiete, wobei es sich herausstellt, daß der am besten erforschte Raum Siebenbürgen ist, diesem folgt das Alföld, während in den südlichen Regionen (Syrmien–Nordserbien–Oltenien) uns frühvölkerwanderungszeitliche Siedlungen kaum bekannt sind. Schließlich verweist er auf die letzteren Ergebnisse aus der Körös–Theißgegend (Tiszafüred, Tiszaszőlös), die nach ihrer Auswertung auf die gepidische Siedlungsart bzw. Siedlungsstruktur ein Licht werfen werden.

J. Cseh

RÓMAIKORI LAKATOK MAGYAR MÚZEUMOKBAN

A cikket együtt kezdtük el Salamon Ágnessel. Elkészítettük a tárgyak katalógusát. Ő maga a lakatokkal kapcsolatos műhely és művészeti problémákat kívánta elemezni. Hirtelen halála azonban megakadályozta a munka elvégzését. Így e cikket csönkán, csupán a magam részét, adom közre in *memoriam collegae optime merita Agnetis Salamon*.

A szakirodalom viszonylag keveset foglalkozik a római kori lakatokkal. Viszonylag, ha a zárrakkal vetjük össze őket. A közzétett és előkerült lakatok száma is jóval kevesebb mint a kulcsok vagy záralkatrészek mennyisége. Talán épp ezért maradt a lakatokkal kapcsolatos problémák legtöbbször bizonytalan, például a keltezésük vagy a stílusbeli hovatartozásuk, elterjedésük stb. Még a szerkezetük sem teljesen tisztázott. Mi most nem azt ígérjük, hogy minden eddigi kérdésre megfellebbezhetetlen választ adunk, hanem inkább csak azt, hogy a meglévő tények alapján felvázolunk egy lehetséges megoldást.

A lakatok terminológiája:¹ (1. kép)

a: nyelvcsap	d: kengyel
b: nyelvcsár	e: lakat palást
c: oldalesap	f: kengyel foka

Ez a terminológiai rajz egyúttal mutatja az egyik római kori lakatszerkezetet is, amely nagyon hasonlít a középkori béklyólakatok szerkezetéhez. Így kerülhetett középkori lakat Gaheis római zárrakkal és lakatokkal foglalkozó cikkébe.²

Egy másik fajta lakat szerkezeti rajzát H. Schönberger³ átvéve³ magam adom hozzá a lakatos terminológiát, (2. kép):

a: titkos retesz a lakat palástján
b: pánt a kulcslyukat takaró fedél csukva tartására
c: titkos retesz, amelynek eltávolítása a nyelv mozgását teszi lehetővé
d: köldök
e: nyelv
f: nyelvcsap
g: kengyel
h: kengyel csukló

Eddig elsősorban ezzel az aremaszkos lakattal foglalkoztak. Első példányát F. Kenner ismertette.⁴ Azóta mindenki rá hivatkozik⁵ és joggal. Schönberger komment-

tárt fűzve Kenner rekonstrukciójához, megállapítja, hogy amennyiben a „c” jelzetű titkos reteszt kihúzzuk és a lakatban nincsenek feszítő rugók, akkor a lakat kulcs nélkül is nyitható.⁶ Megállapítása igaz. Nyitva marad azonban az a kérdés, hogy vajon a rekonstrukció pontatlan-e vagy a rómaiakban kell-e keresnünk a „hibát”.

Az európai múzeumok ilyen lakatjait H. Schönberger katalogizálta, foglalkozott hátoldaluk díszítésével, amelyben házabrázolás ismert fel. Ebből gondolta, hogy — analógiás varázslás segítségével — védte a házat a tolvajok ellen.

Salamon Á. az arcok stílusával és apotropaikus jelentésével foglalkozott.⁷ Véleménye szerint ezeket a lakatokat ládikák zárására használták.

H. Ubl egy lauricum darabot tett közzé, amelyet a III/IV. század fordulójára keltezett.⁸ Šmodič egy poetoviói darabot közölt, amelynek kapcsán megemlített még néhány ilyen lakatot.⁹ E poetoviói darab érdekessége, hogy a kengyel helyét lánc foglalja el, karkötő módjára kialakítva.

Miután H. Klumbach újólag összegyűjtötte és az eddig publikálatlan darabokat közzétette,¹⁰ a birodalomban talált ilyen¹¹ aremaszkos lakatok száma 34-re emelkedett. Két fajtát különböztet meg, méghozzá azokat, amelyeket csak egy és azokat, amelyeket két maszk díszít. Ez utóbbiak állatfejek. Egyesek készítése helyét Nyugaton, másokét Keleten keresi. Hogy melyiket hol gyártották, azt stíluskritikai alapon határozza meg. Egyéb támpontja valóban nincs. Az a véleménye, hogy e lakatokkal lakatolták le a kereskedők árubáláikat.

Külső formájukat és alakjukat tekintve a lakatok másik csoportját az állatalakos és az ún. bross-lakatok alkotják. A problémát elsősorban keltezésük jelentette.¹² Mi csatlakozunk Pitt-Rivers véleményéhez, aki római korinak, de nem rómainak tartotta őket.¹³

Schmiede in Mikulčice. Studie Arheologického Ustavu . . . Praha 1980. 29. Abb. 11. (Kennert idézi, de Schönbergerre hivatkozik.)

⁶ Schönberger 86.

⁷ Salamon 67–76.

⁸ Ubl 10.

⁹ Šmodič 59–65.

¹⁰ Klumbach 74–83.

¹¹ A lakatoknak a III. típusán is előfordul aremaszk. Ez az aremaszk azonban egészen más jellegű és mindenképpen külön kezelendő.

¹² Davidson nos. 1005–1008. pp. 137–138. Ugyanitt az ásatáson egy aremaszkos gyűrűlakat is előkerült (no 1012). Épp ennek a gyűrűlakatnak a jelenléte okozza azt a kronológiai problémát, amelyre maga Davidson céloz, hogy ti. Korinthosban ugyanazokat a tárgyakat más időben használták, mint más provinciában. Itt még azonban még egy kérdés járul a problémához: A két említett lakatot különböző korúnak tartottuk eddig, itt viszont együtt kerültek elő.

¹³ L. Pitt-Rivers: On the development and distribution of primitive locks and keys. London 1883. 22. IX. tábla 100C–101C.

¹ Temesváry F.: Lakatosipari remek. Budapest 1958. 12. 1. ábra. Meg kell jegyeznünk, hogy az itt olvasható terminológiának a római korra való adaptációja néhány alkatrésznél inkább a helye és nem annyira a betöltött szerepe miatt volt lehetséges.

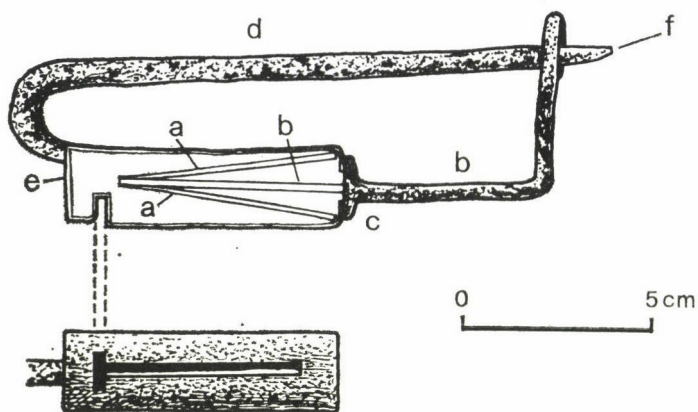
² A. Gaheis: Das römische Tür- und Kastenschloss. JÖAI 26. 1930. Bbl. Sp. 257. Abb. 122.

³ Schönberger 82. Abb. 1.

⁴ F. Kenner: Ein römisches Vorhängeschloss in Aquileia. Mitteilungen der K. K. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Kunst- und historischen Denkmale. NS 8. 1882. LXXIX–LXXX.

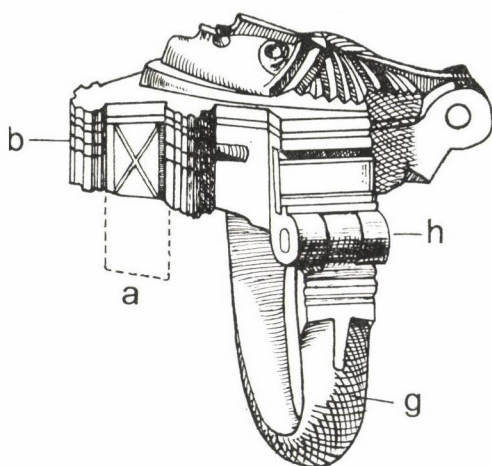
⁵ Schönberger 81–94; Klumbach 75. Abb. 1; Ubl 8. Abb. 2. B. Klíma: Schlosserarbeit der grossmährischen

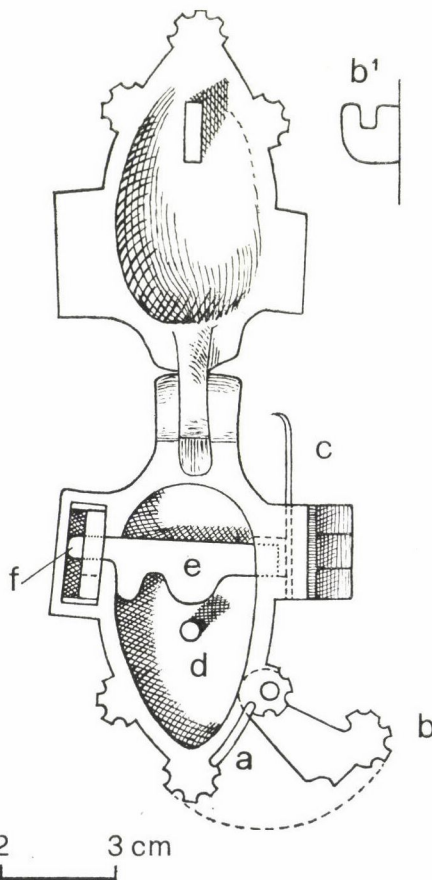

1. kép. A lakatok terminológiai rajza
Abb. 1. Terminologie der Vorhängelösser

(amelyet híjazásnak foghatunk föl) fennakadva tovább-
löki azt. Híjazatlan vagy alig híjazott kulcs szükséges
hozzá. A nyelv elmozdítása csak akkor lehetséges, ha
előzőleg már a „c” jelzetű titkos reteszt eltávolítottuk.
E retesz ugyanis zárja a zárnyelv útját. A kulcsnak a
fentiekben leírt szerepe csak akkor érvényes, ha felté-
telezzük, hogy volt a lakatban feszítő rugó is. Feszítő
rugóként egy vékony rugalmas lemezt lehet elképzelni,
amelynek egyik vége a tojásdad formájú körülethez
volt erősítve, méghozzá úgy, hogy egy kicsi szakaszon
kövesse a körület hajlását. A másik vége beakadt a zár-
nyelv felső szélén lévő híjazásba. Amikor a zárnyelv el-
mozdult, akkor nyomást gyakorolt a feszítő rugóra,
ezzel azt eredményezte, hogy a feszítő rugó a körületre
hosszabb szakaszon feküdt rá. Ebben az állapotban a
rugó feszült, így — mielőtt a kulcs engedte — a rugó
visszanyomta a nyelvet a helyére bezárva ezzel a lakatot.
Ha elfogadjuk, hogy ilyen feszítő rugó létezett, akkor fel
kell tételeznünk, hogy ez minden eddig ismert darabból
kitört. Ha viszont Kenner rajzát fogadjuk el helyesnek,

2. kép. Az aremaszkos gyűrűlakatok terminológiai és szerkezeti rajza
Abb. 2. Terminologie der Ringschlösser mit Gesichtsmaske und ihr Aufbau

A fenti kettőtől eltérő típusú római lakat
rekonstrukcióját Pitt-Riversnek köszönhetjük (3. kép).¹⁴

A római kori lakatoknak — szerkezetüket tekintve —
három típusa van. Jelenleg legalábbis ennyit ismerünk.
Az I. típus (2. kép) szerkezete nem különbözik a római
zárok szerkezetétől. Itt a kengyel foka megfelel az ajtó-
félfának, amelybe a nyelvcsap — vízszintes irányú
mozgása révén — beletolódik. A kulcsot a zárköldök
mentén helyezzük a zárba. A kulcs taraja közvetlenül
ütközik a zárnyelvnek, ennek enyhe kidudorodásában

akkor a „c” retesz eltávolításával kulcs nélkül is nyílt a
lakat. Ebben az esetben viszont csak a pecsét biztosít-
hatta a lakatot. Az ókor ismerte a zárok lepecsételését¹⁵
illetve a pecsét zárként való használatát.¹⁶ Ezek a szo-
kások azonban a birodalomnak inkább a keleti téré felé

¹⁵ S. Clemens I. Rom. Pont: epistola I ad Corinthos
XLIII, 3. PG I. 295.

¹⁶ G. Vikan, J. Nesbitt: Security in Byzantium. Lock-
ing, Sealing and Weighing. Dumbarton Oaks. Byzantine
Collection. Publications No. 2. Washington 1980. 10.

¹⁴ Uo. V. tábla 21C—22C.

voltak jellemzők. Akármelyik variáció is felel meg a valószínűségnek, egy dolog biztos, hogy mind a nyelv, mind a kengyelcsap és a kengyel foka igen gyöngye kivitelű. Tartós és gyakori igénybevételt nem bírt el. Nem véletlen, hogy mindegyik töredékesen maradt ránk. Szerkezetileg ez a lakat mindenképpen tanulságos, hiszen kiindulásul szolgálhat a fordulókulesos záruk újabb változatának rekonstrukciójához.¹⁷ A meglepő, hogy ennek a lakatnak a kulcsa nem egy lakatkulcs, hanem zárkulcs.

Ezeket az arcmaszkos lakatokat — megkülönböztetésül más arcmaszkos lakatoktól — gyűrű/karkötő lakatoknak fogjuk nevezni. Az elnevezéssel alakjukra szeretnénk utalni, ugyanis a gyűrűkulcsokhoz hasonlóan ezeket a lakatokat is lehetett ujjon hordani, vagy pedig — ha a kengyelt lánc helyettesítette — karon karkötő gyanánt viselni. Hogy mi célt szolgált gyűrű/karkötő alakja, nem tudjuk. Öltözékhez tartozott-e amit lakatolt, vagy egyszerűen zseb helyett ujjon/karon várta, hogy használják, eldönthetetlen.

Az I. típusúhoz tartozó lakatok a katalógus 8, 10, 11, 12, 13, 15, 21, 22, 23. számai. Nyitásukra vonatkozó megjegyzéseket lásd még a katalógus 15. számánál.

A II. típus jellemzői: A lakatpalást többnyire henger vagy hasáb alakú. A kengyel merev, rögzítve van a palásthoz. A nyelvcsárhoz két nyelvcsap csatlakozik. A nyelvcsárok száma lehet egy és kettő. A nyelvcsapok száma általában duplája a nyelvcsárok számának. A nyelvcsár az oldalsaphoz van rögzítve. Az oldalsap a nyelvcsárral együtt a lakat mozgó részéhez tartozik. A kulcslyuk a paláston van, alakja „T” vagy egyszerű téglalap (kat. 3. sz.). Kulcsának taraja a kulcsszár egyenes, töretlen folytatása. A kulcs híjazása egyetlen vagy téglalap, ha a nyelvcsár egy: ha viszont két nyelvcsár van, akkor a híjazás is kettő. Zárt állapotban a nyelvcsapok az oldalsapoknak vagy a palást visszahajló peremének ütköznek.

Nyitás: a) a kulcsot bedugjuk a lakatba a rövidebb kulcsnyíláson át. b) A kulcsot mozgatjuk a hosszabb kulcsnyílás mentén. Ez a kulcs híjazása révén lehetséges, ugyanis a kulcs ráhúzódik a nyelvcsárra. c) A kulcs a nyelvcsapokat a nyelvcsárhoz szorítja. d) A nyelvcsárat ki lehet húzni a palástból és le lehet húzni a kengyel fokáról. Záráshoz a kulcs nem kell. Ha a nyelvcsárat a palástba visszahelyezzük, a nyelvcsapok visszapattannak a helyükre.

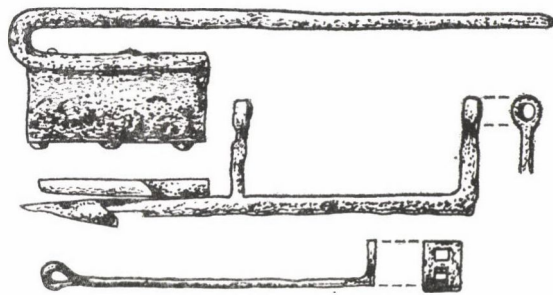
Követelmények a sikeres nyitás érdekében: a) A kulcs híjazásának magassága nem lehet nagyobb mint a nyelvcsár és a nyelvcsapok vastagságának összege. Csak így tudja a nyelvcsapokat a nyelvcsárhoz szorítani. b) A kulcs tarajának a mérete akkora lehet mint a palást belső átmérője. Ki kell töltenie a palást szélességét, de nem szabad benne szorulnia. Kisebb méretű tarájánál nagy lesz a kulcs játéka. E második követelmény enyhítésére szolgál a vezetősín, amely a lakat palástjával párhuzamosan halad és szabályozza a kulcs mozgását. Ld. kat. 2. számot. Vezetősín előfordulhat ebben és a III. típusban is.

II. típusúhoz tartozó lakatok a katalógus 2, 3, 4, 7. számai.

A III. típus jellemzői: A lakatpalást alakja változatos: henger, hasáb, állat, madár stb. A kengyel mereven van rögzítve a palásthoz. A mozgó rész a nyelvcsár, amelyet kétféle módon zártak a kengyelhez: a) a nyelvcsárra oldalsapokat rögzítettek és ezeket ráhúzták a kengyelre. b) A nyelvcsárat a kengyel ívével azonosan meghajlították és csuklósan csatlakoztatták a kengyelhez. Ilyen lakatot közöl Kessler.¹⁸ Ez a megoldás a bilincsekre jellemzőbb, Pannóniában ez a csukló változat nem fordul elő. A kulcslyuk az oldallapon van, a nyelvcsár helyével ellentétes oldalon. A kulcslyuk alakja

¹⁷ Egy változata már rekonstruálva van: D. Gáspár: Das römische Schloss mit Drehschlüssel. Vjesnik Arheološkog Muzeja u Zagrebu 18. 1985. 71–76.

¹⁸ P. T. Kessler: Neue römische Funde aus dem Steinbruch ober „Portland-Cementfabrik-Heidelberg” bei Mainz-Weisenau. MZ 27. 1932. 113–115.

3. kép. A III. típusú lakat szerkezeti rajza

Abb. 3. Konstruktion des Vorhängeschlosses von Typ III

4. kép. Lelőhelytérkép

Abb. 4. Karte der Fundorte

változatos. A kulcsnál a taraj merőlegesen áll a kulcsszárra, vagy a szárfelső merőlegesen a szárszára. A szerkezet maga a II. típus szerkezetével szinte azonos.

III. típusúhoz tartozó lakatok a katalógus 9, 14, 16, 17, 18, 19, 20. számai.

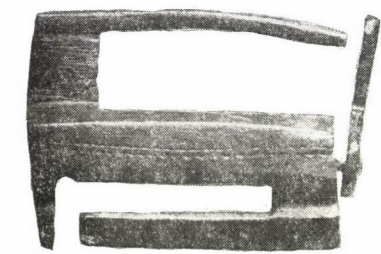
E kevés darabszámú leletanyag csupán nagyon óvatos következtetéseket enged meg. Úgy tűnik, hogy a rómaiak a lakatokat is zár formában képelték el, azaz a lakat testét úgy képezték ki, hogy szabályos zárszerkezetet helyezhessenek bele és kulcsa se különbözzék a záruk kulcsaitól, vagyis „lakatjaik” nem valódi lakatok. Ez a jellemző különbség a római és a vele egyidőben létező de nem római lakatok között. A katalógusban felsorolt tárgyak közül rómainak csak az I. típusbelieket és a kat. 3. számot lehet mondani. Az I. típus kulcsai nem különböznek a záruk VIII. típusának kulcsaitól.¹⁹ A kat. 3. számú lakatot pedig olyan kulcs nyithatta, amelyik a záruk VI. típusához tartozott. Talán ezt a darabot nevezzük átmenetnek a valódi lakatokhoz, kulcsa ugyanis még zár-kulcs, de nyithat valódi lakatszerkezetet is.

A 14. számú lakat — amennyire ezt töredékessége megállapítani engedi — különleges. Római vonást árul el rajta, ugyanis a bronz és vas együttes használata ugyanakkor szerkezete már valódi lakatszerkezetnek tekinthető. Ezért vagy azt kell feltételeznünk, hogy a bronzpalást javítás eredménye vagy azt, hogy egy római *claustrarius* megtanulta a valódi lakat készítését és csinált egyet.

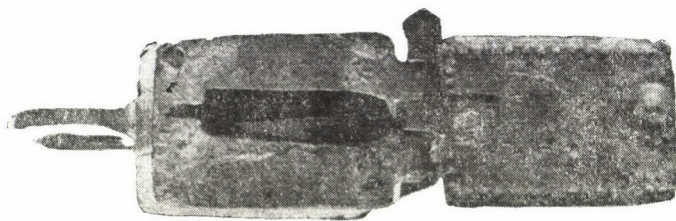
A kat. 5, 6, 16, 17, 19 kivételével a lakatok római koriak ugyan, de nem rómaiak. Importként kerültek a birodalomba.

¹⁹ A zártípusokra való hivatkozás a következő művet jelenti: D. Gáspár: Römische Kästchen aus Pannonien MittArchInst 15 (1986) I. § 44–46 II. Taf. XXVIII*–XXXI*

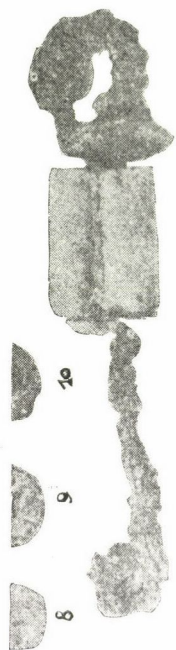

2

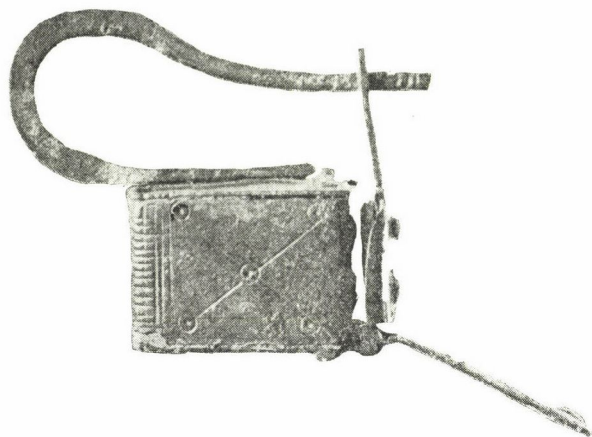

3b

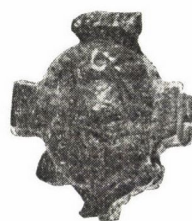

14

0 1cm

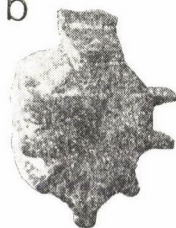

3a

11a

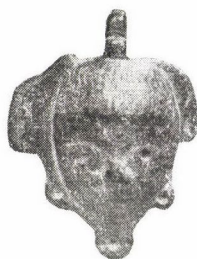
11b

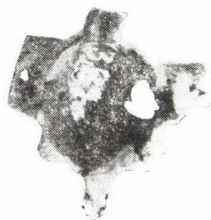
21

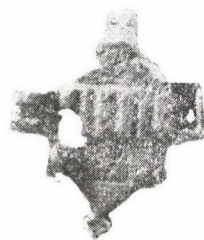
10

23a

23b

5. kép. A katalógus 2, 3, 10, 11, 14, 21 és 23. számú lakatjai
Abb. 5. Vorhängeschlösser Nr. 2, 3, 10, 11, 14, 21, 23 des Katalogs

A kat. 5, 6, 16, 17, 19 darabok kulcsnyílásukkal utánozzák a római záruk VIII. típusának kulcsnyílását, szerkezetileg valódi lakatok, ugyanakkor mindegyiknél hiányzik a palást hátoldala. Noricum bilincseknél van példa arra, hogy a hátoldalt külön erősítették fel,²⁰ de ott maradt nyoma a felerősítésnek, szemben e néhány lakatnál, ahol a felerősítésre semmiféle nyom nincs.

A lakatok keltezésére vonatkozóan — már ami a szerkezetet illeti — a következőket mondhatjuk: A gyűrűlakatok előfordulását — minthogy semmiben sem különböznek a záruk szerkezetétől — az I. századtól kezdve a IV. századdal bezáróan várhatjuk. Hogy ezen belül, mikor, azt inkább csak stíluskritikai szempontok alapján lehet eldönteni.

A kat. 3. számú lakat korát kulcsának a VI. típusába való tartozása határozza meg. A VI. típus pedig a III. század közepénél nem korábbi kezdetű. Ha ezt a lakatot elfogadjuk átmeneti darabnak, akkor a valódi lakatok használatát csak ez utáni időre tehetjük a birodalomban. Feltehetőleg az igény nem volt korábban meg rá. A lakatok kevés száma is arra enged következtetni, hogy a rómaiak ritkán használtak lakatot.

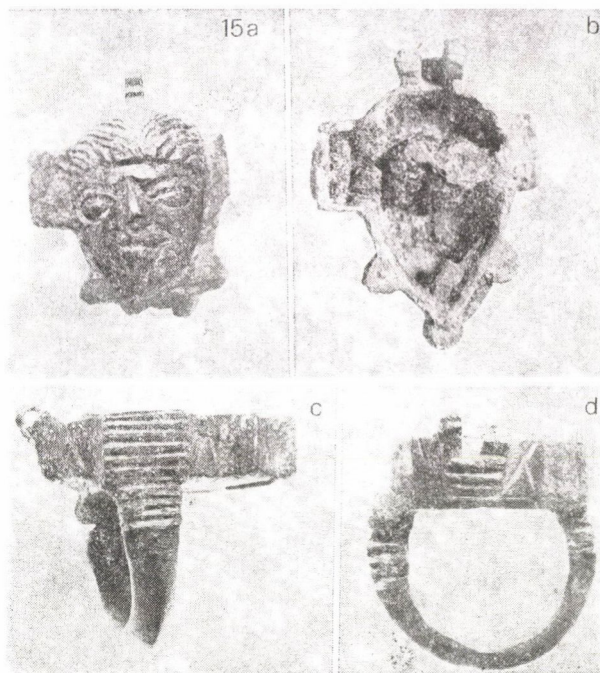
Katalógus

h:	hosszúság
kat:	katalógus
lh:	lelőhely
ltsz:	leltáriszám
m:	magasság
őh:	őrzési hely
sz:	szélesség
BBM	Balassa Bálint Múzeum
BM	Bakony Múzeum
JPM	Janus Pannonius Múzeum
MNM	Magyar Nemzeti Múzeum

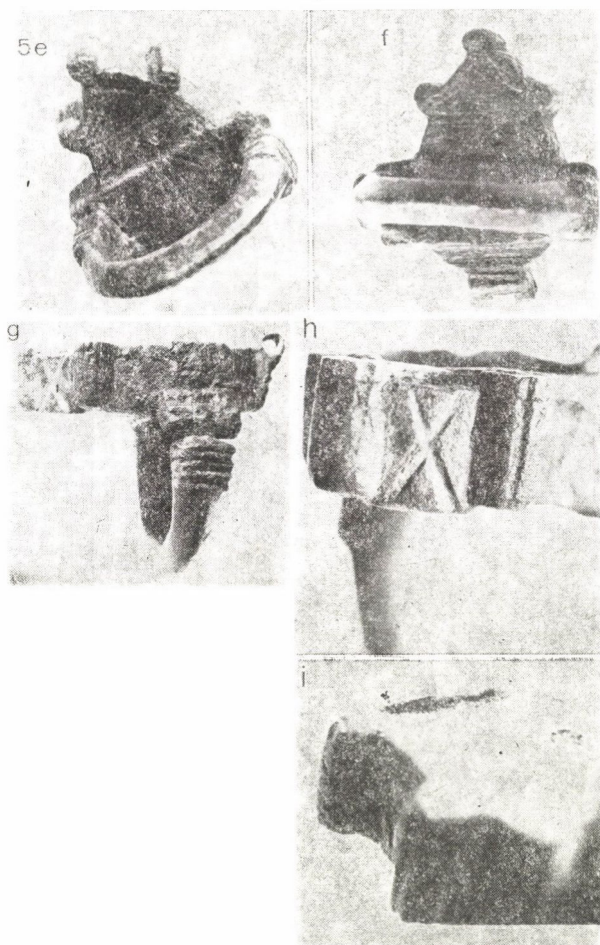
Irodalmi rövidítések:

- Davidson* — G. R. Davidson: Corinth. Results of excavations conducted by the American School of Classical Studies at Athens. Vol. XII. The minor objects. Princeton, New Jersey 1952.
- Grempler* — Grempler V.: Néhány rejtélyes emlék magyarázata. ArchÉrt 11. 1891. 330—333.
- Hampel* — J. Hampel: Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn. Bd I—III. Braunschweig 1905.
- Klumbach* — H. Klumbach: Neue Vorhängeschlösser mit Maskendeckel. Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentral-museum. Mainz 12. 1965. 74—83.
- Párducz* — M. Párducz: A szarmatakor emlékei Magyarországon. II. Budapest 1944.
- Salamon* — Á. Salamon: Pannonische Vorhängeschlösser mit Maskendeckel. FA 10. 1958. 67—76.
- Schönberger* — H. Schönberger: Römische Vorhängeschlösser mit Maskendeckel. Saalburg Jahrbuch 15. 1956. 81—94.
- Smodič* — A. Smodič: Rimska klucavina z masko iz Poetovija. Arheoloski Vestnik 4. 1953. 59—65.
- Ubl* — H.-J. Ubl: Ein römisches Vorhängeschloss mit Maskendeckel aus dem Legionslager Lariacum-Enns. Mitteilungen Museumsverein Lauriacum Enns. NF. Heft. Nr. 13. 1975. 7—11.

²⁰ Römisches Handwerk in Bayern, Kalender für 1986. Februar.

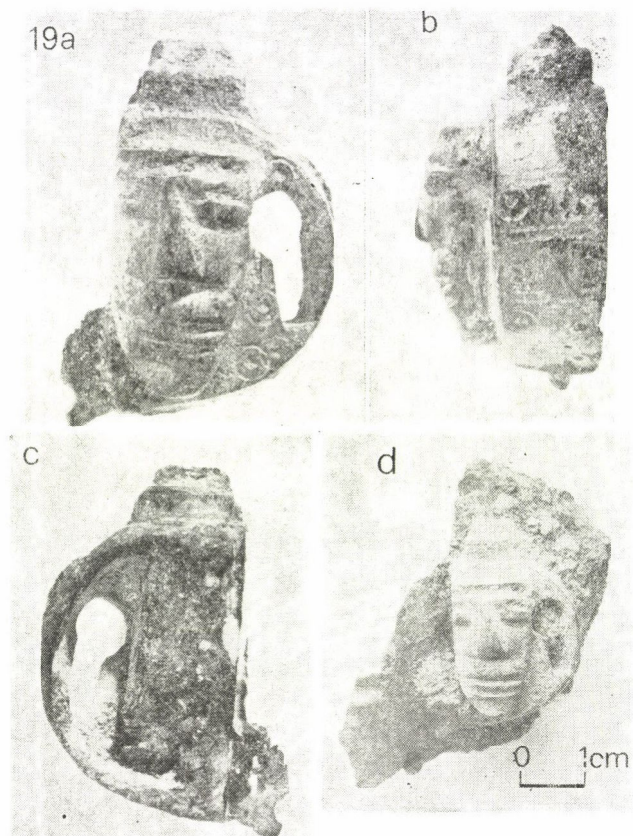

6. kép. A katalógus 15. számú lakatja
Abb. 6. Vorhängeschloß Nr. 15 des Katalogs

7. kép. A katalógus 15. számú lakatja
Abb. 7. Vorhängeschloß Nr. 15 des Katalogs

8. kép. A katalógus 19. számú lakatja
Abb. 8. Vorhängeschloß Nr. 19 des Katalogs

A katalógusban a tárgyakat lelőhelyük abécé rendje szerint soroltuk fel. Az ismeretlen lelőhelyűeket pedig az Őrző múzeum nevének abécé rendje szerint sorakoztattuk. A táblába rendezett képek típusok szerint vannak elhelyezve. A katalógushoz egy elterjedési térképet csatoltunk (4. kép). A szám elé írt + jel arra vonatkozik, hogy a tárgyat csak irodalomból ismerjük, de a kezünkben nem volt.

1. Lh: Bajna, Őh: MNM, ltsz: 37.1904.4, vétel, Közöletlen. 10. kép 1.

Bronz lakat. A lakatpalást nyolcszög alapú hasáb. A kengyel melletti lapok a paláston díszítetlenek, a kengyellel átellenben lévőket pedig háromszöget alkotó kettős vonalakkal és pontokkal díszítették. Mai állapotában nem lehet kinyitni. H: 4,2 cm, m: 2,7 cm. III. típus.

2. Lh: Bodrogek, Szt. Mária erdő. Őh: MNM 93.1893.6 ajándék. Közöletlen. 5. kép 2.

Bronz lakat. Két részből áll, a lakatpalástból és a nyelvcsárból. Ez utóbbi nem ehhez a lakathoz tartozik, ugyanis a nyelvcsárhoz rögzített oldalcsap nem húzható rá a kengyelre. A nyelvcsapok pedig kisebbek, mint ahogy ez a palásthöz viszonyítva szükséges lenne. A lakatnak van vezetősínje. H: 4,2 cm, m: 3,3 cm. A II. típushoz tartozik.

3. Lh: Dunaújváros, Őh: MNM 17.19051 ásatás. Irod: A. Radnóti: *Gebrauchsgeräte und Gegenstände aus Bronze*. Interseca II. Budapest 1957. 231–232. Nr. 13. Taf. XLVIII/23. 27.

Bronz lakat. A lakatpalást hasáb alakú, vésett vonalakkal, pontkörökkel díszített. Az oldalcsapról letört a nyelvcsár. A kulcslyuk téglalap alakú. A kulcslyukat egy zsanérral mozgatható tető fedte. Ennek rögzítésére szolgáló kampó letört. A kengyel foka vésetekkel díszített. A lakatpalást mérete 2,2×2,2×3,5 cm. II. típus. 5. kép 3a: oldalnézet 3b: alulról.

+ 4. Lh: Érdiőszeg, Őh: ? Irod: *Hampel* Bd I 123, Fig. 263.

Bronz lakat. Állat alakú. Törött. Hiányzik a kengyel és a nyelv. A kulcslyuk T alakú, helye az állat hasán van. Hampel felveti, hogy az ilyen lakatok keletről, különösen Egyiptomból származhatnak. Cf. kat. 18. számot. II. típus. 10. kép 4.

+ 5. Lh: Esztergom (SOLVA), Őh: ? Irod: *Párducz* LIII. tábla 17a–b.

Arcmaszkos bronz lakat. Nem gyűrűlakat. Férfi arcot ábrázol. Az archoz oldalról körselet csatlakozik, ezen van a kulcslyuk, amelynek alakja a fordulókulcsokhoz tartozó kulcslyukéval azonos. A lakatban benne van a nyelv. Letört viszont az oldalcsap, amelyhez a nyelvet rögzítették. A lakatpalást hossza 3,3 cm, sz: 1,9 cm a kengyellel együtt a sz: 3,3 cm, a kengyel h: 4,3 cm. III. típus. Pannónián kívüli analógiát ismerünk az athéni Benaki Múzeumból és Csehszlovákiából.²¹

+ 6. Lh: Kecskemét-Ladánybene, elpusztult, sírlelet volt. Irod: *Párducz* 25, 62, LIII. tábla 13a–b.

Arcmaszkos bronzlakat. Férfi arca díszíti a lakatpalástot, amelyhez oldalról körselet csatlakozik. Ezen van a kulcslyuk. A palást poncolt körökkel és pontokkal díszített. Zárt állapotban maradt ránk. A kengyelen és a nyelvcsárat rögzítő csapon egy-egy „szöglyuk” van. Hátdala hiányzik. Lakat test h: 3,0 cm, sz: 2,0 cm, kengyel h: 4,2 cm. Teljes sz: 3,5 cm. Cf. kat. 5, 9, 16, 17, 19. III. típus. Analógia említése kat. 5. számmal.

7. Lh: Peremarton, Újmajortól délre fekvő római temetőből. Őh: BM 55.244.17 gyűjtés. Közöletlen. 9. kép 7.

Vas lakat. A palást henger alakú, ép. H: 16,3 cm. Zárt állapotban maradt ránk, ma már kinyithatatlan. II. típus.

+ 8. Lh: Ptuj (POETOVIO), Őh: Muzéj Ptuj. Irod: *Smodić* 59–65. 1. kép

Bronz arcmaszkos karkötő lakat. I. típus.

9. Lh: Szöny (BRIGETIO), Őh: MNM 147.1880.5 ajándék. Irod: *Grempler* 331. 2a ábra; *Hampel* Bd I 122, Fig. 260; Bd III Taf. 283/1.

Bronz lakat. A lakatpalást nyolcszög alapú hasáb. Díszítése V alakú kettős vonalakkal áll. Eredetileg két nyelvcsára és négy nyelvcsapja volt. Az egyik nyelvcsár a nyelvcsapokkal együtt letörött. Nyitottan maradt ránk. Lakat h: 3,0 cm, sz: 1,0 cm, kengyel h: 4,0 cm. Teljes m: 2,0 cm. Nyelvcsár h: 3,0 cm. Cf. kat. 1,2. III. típus. 10. kép 9a: oldalnézet, 9b: ahol a lakatba a nyelvet be lehet dugni és a nyelv maga felülről.

+ 10. Lh: Szöny (BRIGETIO), Őh: MNM 75.1890.21 vétel, Irod: A képe közölve minden szöveg és aláírás nélkül a Strena Buliciana-ban Zagreb 1827. 386.

Bronz arcmaszkos gyűrűlakat. Cf. Kat. 13. 5. kép 10.

11. Lh: Szöny (BRIGETIO), Őh: MNM 4.1933.41 Milch-gyűjtemény, Irod: *Schönberger* Nr. 18; *Salamon* Nr. 1.

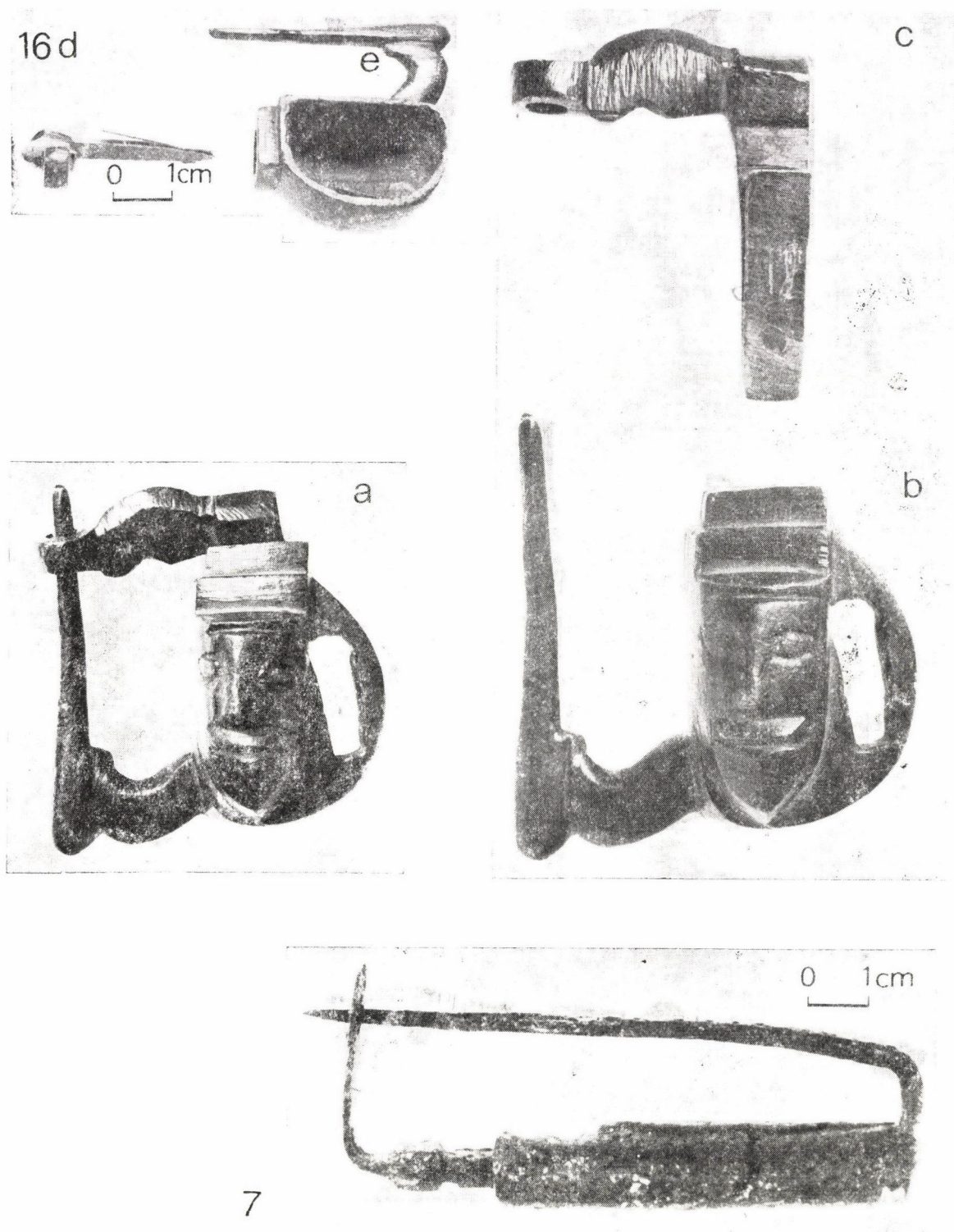
Bronz gyűrűlakat női arccal díszítve. A két titkos retesz (cf. 2. kép a, c) és a pánt (cf. 2. kép b) hiányzik. A vas zárnyelvcsárból vannak maradványok. A nyelvcsap számára készített híjazásba belerögződött a kengyel foka és a nyelvcsap, amelynek keresztmetszete kör. A kengyel letörött, de megmaradt a kengyelycsukló. A zárköldökeknek csak a nyoma látszik. H: 2,1 cm, sz: 2,2 cm. I. típus. 5. kép 11.

+ 12. Lh: Szöny (BRIGETIO), Őh: Kunsthistorisches Museum, ltsz VI. 4065, Irod: *Schönberger* Nr. 19. Arcmaszkos bronz gyűrűlakat. I. típus.

+ 13. Lh: Szöny (BRIGETIO), Őh: Museum des Vereins „Niederösterreich. Landesfreunde” Baden bei Wien. Elveszett. Irod: *Klumbach* 75. Nr. 3. 17. tábla 1.

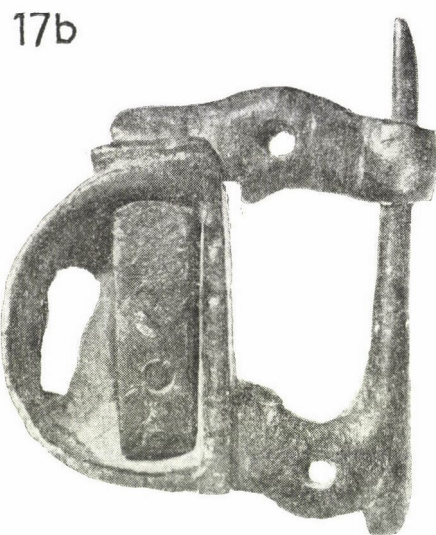
²¹ Megköszönjük Dr. Laskaria Bowrasnak, hogy a lakatot megmutatta és engedélyezte a lakatra való hivatkozást. A Benaki Múzeumban ez a lakat publikálatlan. *T. Kolnín—M. Rejholcová: Römische Delikte auf slawischen Fundstellen... SIA. XXXIV. 2. (1986) 343–356. Abb. 2–3.*

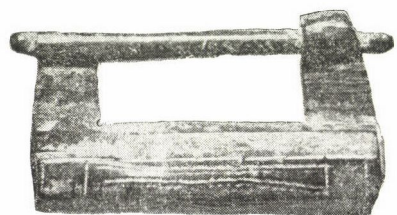

9. kép. A katalógus 7, 16. számú lakatja
 Abb. 9. Vorhängeschlösser Nr. 7, 16 des Katalogs

0 1cm

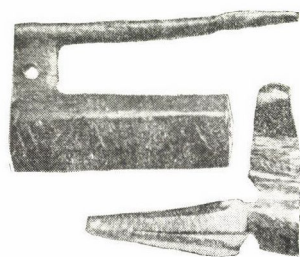

1

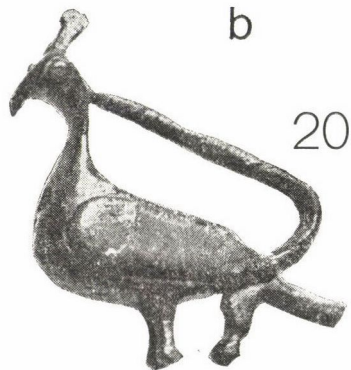
0 1cm

b

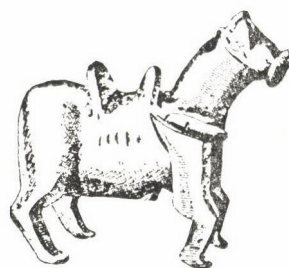
a

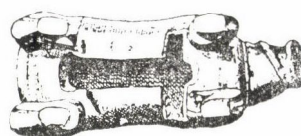
20

18

4

10. kép. A katalógus 1, 4, 17, 18, 20. számú lakatja
Abb. 10. Vorhängeschlösser Nr. 1, 4, 17, 18, 20 des Katalogs

Bronz aremaszkos gyűrűlakat. Cf. kat. 10. számot. I. típus.

14. Lh: Zengővárkony, II. temető 11b sír, férfisír, Őh: JPM 5.1934.10 Irod: *Dombay J.*: Késő római temetők Baranyában. Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 1957. 207–209. XVI–XVII. táblák. A lakattal együtt talált mellékletek: hagymafejes fibula, bronz övesat, bronz szíjvég, üveg pohár, ólom pohár, vaskés, kerámia Constantinus kori pénzek, szárnyas állat csontjai.

A lakat palástja bronzból van. Alakja henger. A henger átmérője 1,5 cm. A bronzpaláston kívül a lakat valamennyi alkatrésze vas. A vas részek igen rossz állapotúak. A kengyel törött, eredeti formáját inkább csak sejteni lehet. A palást hossza 2,7 cm, a nyelvészár jelenleg mérhető hossza 5,5 cm. III. típus. 5. kép 14.

Hasonló, de nagyméretű lakatot közöl *K. Jażdżewski* Lengyelországból.²²

15. Lh: ismeretlen, Őh: BBM 57.13.1 Irod: *Salamon* Nr. 4. (Itt 6–7. kép 15a–i).

Bronz aremaszkos gyűrűlakat. A lakat a fedelet tartó zsanérnál szét tört. A fedél: h: 3,1 cm, sz: 2,5 cm, a lakat test h: 3,1 cm, sz: 2,5 cm, m: 0,8 cm.

Mint ahogy a lakat kettőtört, sikerült olyan részlet-felvételeket is készíteni, amelyek a szerkezetet, annak apró részleteit jól mutatja. A lakat leírását épp ezért a felvételek sorrendjében adjuk. 6. kép 15a: aremaszk a fedélről. 15b: A lakattest belülről. Látszik a vas nyelv (cf. 2. kép e). A nyelv híjazását a felső szélén két körvonal jelenti, az alsó szélén pedig két rövid kiálló henger. Nyitáskor a kules balról a második hengernek tud ütközni és így jobbra tudja tolni a nyelvet. Nyitáskor a kules az óramutató járásával egyező irányban fordul. A köldöknek (cf. 2. kép d) csak a nyoma látszik, a köldök maga letört. Látszik még a kengyel foka. Megmaradt a pánt, amely a fedél csukva tartására szolgált. Helyéről kibillenve rögzült (cf. 2. kép b). 15c: A palást hosszanti oldalának nézete. Látszik a kengyel illeszkedése. A díszítés azt a hatás kelti, mintha a kengyelt és a lakat palástjának ezt a részét egybeöntötték volna. Az illeszkedés pontatlanságát csak a kengyel belső oldaláról lehet észrevenni, 15e, g képek. 15d: A lakatpalást oldalnézete a fedelét kapcsoló zsanér töredékével. 7. kép 15e: A lakatpalást hátoldala a házmozgató adó díszítéssel. Látszik a kengyel és a test illeszkedése a belső oldalról. 15f: Ugyancsak a lakat hátlapja, amelynek síkjából kissé kiáll a helyéről kimozdult titkos retesz (cf. 2. kép a). 15g: A lakatpalást oldalnézete, hosszanti oldal a kengyel csuklóval. Itt ismét látható a kengyel és a test illeszkedése. A titkos retesz (cf. 2. kép a) már annyira kimozdult a helyéből, hogy a pánt is (cf. 2. kép b) mozdíthatóvá vált. 15h: A titkos retesz elmozdulását mutatja a hátlapról nézve. 15i: A titkos retesz és az elmozdított pánt. E lakat nyitásának teljes menete a következő: Elsőként a titkos reteszt (cf. 2. kép a) kell lefelé húzni. Ezt kézzel meg lehet tenni, utána a pántot el kell fordítani (cf. 2. ábra b), így szabaddá válik a maszkkal díszített fedél. A fedelet felemeljük, akkor látjuk meg a zárköldököt és a zárat borító fémlapot a kuleslyukkal. Ki kell húzni a másikat titkos reteszt (cf. 2. kép c). Ettől kezdve úgy kell nyitni a lakatot, mintha zár lenne. Bővebben lásd az I. típus leírásánál.

16. Lh: ismeretlen, Őh: MNM 1.1874.314 Ráth-gyűjtemény. Közöletlen. 9. kép 16a–e.

Aremaszkos bronzlakat. Férfi arcot ábrázol, amelyhez oldalról körselet csatlakozik. Itt van a kuleslyuk. A palást díszítetlen (9. kép 16a–b). A nyelv (9. kép 16c) kihúzható. Az egyik nyelvcsap letört (9. kép 16d). A lakatpalást hátlapja hiányzik (9. kép 16e). A lakat

méretei: 3,4×1,7 cm, a kengyel 2,9×1,7 cm. A nyelvcsarát rögzítő csap m: 2,0 cm. A nyelvcsar h: 3,0 cm. Cf. kat. 5, 6, 9, 17, 19. számokat. III. típus. Analógiára hivatkozást lásd kat. 5. számmal.

17. Lh: ismeretlen, Őh: MNM 1.1874.314 Ráth-gyűjtemény. Közöletlen. 10. kép 17a–b.

Aremaszkos bronz lakat. Férfi maszkot ábrázol, amelyhez körselet csatlakozik. Ezen van a kuleslyuk. A palástot poncolt körök és pontok díszítik (10. kép 17a). A kengyelen és a nyelvcsarát rögzítő csapon egy-egy „szöglyuk” van. A palást hátlapja hiányzik (10. kép 17b). Zárt állapotban maradt ránc. H: 3,3 cm, sz: 1,7 cm, kengyel h: 4,4 cm. Cf. kat. 5, 6, 9, 16, 19. számokat. Analógiára hivatkozást lásd kat. 5. számmal.

18. Lh: ismeretlen, Őh: MNM 67.1876.85. Irod: *Grempler* 331, 3. ábra; *Hampel* Bd I 123, Fig. 262; Bd III 283 tábla 3.

Bronz lakat. A lakat teste állat alakú. Két egyenlő félből van összeállítva, ezeket nitt fogja össze. A kuleslyuk az állat mellén van, nyolcszög alakú. A nyelvet az állat hátsó felénél lehetett a lakatba illeszteni. A kengyel letört. Hiányzik a nyelv és a nyelvet rögzítő csap. H: 5,0 cm, m: 4,5 cm. Cf. kat. 20. III. típus. Állat alakú lakatot Korinthusból Davidson közöl.²³ 10. kép 18.

19. Lh: ismeretlen, Őh: MNM 40.1895.15 Lanfrancoi hagyaték. Közöletlen. 8. kép 19a–d.

Aremaszkos bronz lakat. Férfi arcot ábrázol, amelyhez oldalról körselet csatlakozik. (8. kép 19a). Ezen van az igen szabályos kuleslyuk. A palást poncolt körökkel és pontokkal díszített, oldalán a köröket kettős vonalak választják el egymástól (8. kép 19b). A kengyel és a nyelvet rögzítő csap letört. A hátlap hiányzik (8. kép 19c). Múzeumba kerülésekor egy kovakőre volt rározódva (8. kép 19d). Erről könnyen levált. Nem valószínű, hogy a kovakő lett volna a hátlap. H: 3,4 cm, sz: 1,7 cm. Cf. kat. 5, 6, 9, 16, 17 számokat. III. típus. Analógiára való hivatkozást lásd kat. 5. számmal.

20. Lh: ismeretlen, Őh: MNM 10.1951.72, Irod: *Grempler* 332; *Hampel J.*: Keresztény emlékek a régibb középkorból. ArchÉrt 14. 1894. 29, 10. kép; *Hampel* Bd I 122, Fig. 261; Bd III 283. tábla 2.

Bronz lakat. Madár alakú. *Grempler* szerint páva, épp ezért *Hampel* kereszténynek tartja. A lakat különlegessége, hogy a nyelvcsarra van rögzítve a kengyel is, tehát a kengyel is mozog szemben a többi lakat rögzített kengyelével. H: 5,1 cm. III. típus. 10. kép 20.

21. Lh: ismeretlen, Őh: MNM 10.1951.73, Irod: *Schönberger* Nr. 16; *Salamon* Nr. 3.

Aremaszkos bronz gyűrűlakat. A maszk női arcot ábrázol (5. kép 21). A kengyel foka törött. A nyelv vas. Csak töredéke maradt meg. Alakját megállapítani nem lehet. A fedél belsején a kampó, amelybe a pántot (cf. 2. kép b) be lehetett tolni, letört. A nyoma még látszik. A pánt kitört. Az „a” jelzetű titkos retesz hiányzik (cf. 2. kép a). A köldök is letört. H: 2,2 cm, sz: 2,1 cm. I. típus.

22. Lh: ismeretlen, Őh: MNM 10.1950.77, Irod: *Schönberger* Nr. 17; *Salamon* Nr. 2.

Aremaszkos bronz gyűrűlakat. Női arcot ábrázol. A kengyel törött, a titkos retesz hiányzik (cf. 2. kép a). I. típus.

23. Lh: ismeretlen, Őh: SM 54.381.26, Közöletlen. 5. kép 23a–b.

Aremaszkos bronz gyűrűlakat töredéke. A lakat test maradt meg. Egyéb alkatrészei hiányoznak. Belsejét az 5. kép 23a mutatja, kívülről pedig az 5. kép 23b. H: 3,0 cm, sz: 2,6 cm.

Gáspár Dorottya – Salamon Ágnes

²² *K. Jażdżewski*: The „Princes” graves and associated industrial settlement of the second and third centuries A. D. at Przywóz, Central Poland. in: To illustrate the

monuments. Essays on archaeology presented to Stuart Piggott. Ed. J. V. S. Megaw. London 1976. 210–228. Ill. 40. Site la.

²³ *Davidson* no 1005.

Auszug

Diesen Aufsatz begannen wir mit Ágnes Salamon gemeinsam und wurden mit dem Katalogsteil fertig. Sie wollte die mit Vorhängeschlössern verbundenen Werkstatt- und Stilprobleme untersuchen. Ihr plötzlicher Tod aber verhinderte dies. So kann ich in diesem Beitrag unvollständig, nur meine Arbeit, die technische Untersuchung der Vorhängeschlösser *in memoriam collegae optime merita Agnetis Salamon* publizieren.

Die Literatur beschäftigt sich — mit den Schlössern verglichen — relativ wenig mit den römerzeitlichen Vorhängeschlössern. Auch die Zahl der hervorgekommenen und veröffentlichten Vorhängeschlösser ist viel geringer, als die Menge der Schlüssel oder Schloßbestandteile. Vielleicht deswegen sind die meisten, mit den Vorhängeschlössern verbundenen Fragen (z. B. ihre Datierung oder stilartige Zugehörigkeit, Ausbreitung, usw.) unbeantwortet geblieben. Auch ihre Konstruktion ist problematisch. Es kann jetzt nicht versprochen werden, auf die bisherigen Fragen eine eindeutige Antwort zu geben, vielmehr daß eine Lösung aufgrund der vorhandenen Tatsachen möglich sei.

Terminologie der Vorhängeschlösser¹ (Abb. 1.)

a: Riegelkopf	d: Bügel
b: Riegelschaft	e: Mantel
c: Seitendübel	f: Bügelspitze

Diese terminologische Zeichnung zeigt gleichzeitig den Aufbau eines römerzeitlichen Vorhängeschlosses der der Konstruktion mittelalterlicher Fesseln sehr ähnlich ist. So konnte Gaheis ein mittelalterliches Vorhängeschloß unter den römischen Schlössern ermittelt haben.²

Die Zeichnung eines anderen Vorhängeschlosses wird, von H. Schönberger übernommen,³ mit unserer Schlösserterminologie ergänzt. (Abb. 2.)

a: Geheime Sperreplättchen am Mantel
b: Haken, der den Schloßdeckel geschlossen hält
c: Geheimestift, dessen Entfernung die Bewegung des Riegels ermöglicht
d: Dorn
e: Riegel
f: Riegelkopf
g: Bügel
h: Bügelsscharnier

Bis jetzt wurde fast immer das Vorhängeschloß mit Maskendeckel besprochen. Seitdem F. Kenner das erste Stück publiziert hat,⁴ beruft sich jedermann auf ihn. Schönberger hat hinzugefügt, einen Kommentar zur Rekonstruktion Kenners geknüpft, daß wenn wir den Geheimestift „c“ ausziehen und es im Vorhängeschloß keine Zuhaltungsfeder gibt, ist das Vorhängeschloß ohne Schlüssel zu öffnen.⁵ Die Stellung ist richtig. Aber wo ist der Fehler: in der Rekonstruktion oder im Vorhängeschloß selbst?

Nach Form bilden die tierförmigen und Fibelvorhängeschlösser eine andere Gruppe. Die Datierung ist das Hauptproblem.¹² Wir schließen uns der Ansicht von Pitt-Rivers an, der diese für römerzeitliche, aber für keine römischen Schlösser gehalten hat.¹³

Die Rekonstruktion eines dritten römerzeitlichen Vorhängeschlosses hat Pitt-Rivers gemacht (Abb. 3.).¹⁴

Nach dem Stand der bisherigen Forschung kennen wir drei römerzeitliche Vorhängeschloßtypen.

Der Aufbau des Typs I. (siehe Abb. 2.) unterscheidet sich vom Aufbau der römischen Schlösser nicht. Die Bügelspitze entspricht hier dem Pfosten, in dem sich der Riegelkopf durch waagerechte Bewegung einschiebt. Der Schlüssel wird dem Dorn entlang in das Schloß gesteckt. Der Bart stößt direkt an den Riegel, in dessen sanfter Bauung, die man als Bruch auffassen kann, durch Hängenbleiben den Riegel weiterstößt. Schlüssel ohne Bruch oder selten mit einem solchen ist zum Vorhängeschloß nötig.

Die Bewegung des Riegels ist erst möglich, wenn der mit „c“ bezeichnete Geheimestift, der den Weg des Riegels sperrt, schon entfernt worden ist. Die oben beschriebene Rolle des Schlüssels gilt erst, wenn man annimmt, daß es auch Zuhaltungsfedern im Vorhängeschloß gab. Als Zuhaltungsfeder kann man ein dünnes, federndes Blech vorstellen, dessen eine Ende zum ovalförmigen Umschweif befestigt war, so daß er der Biegung des Umschweifes teilweise folgt und das andere Ende der Feder im Bruch des Riegels eingehakt wird. Wenn der Riegel schon bewegt ist, übt er einen Druck auf die Zuhaltungsfeder aus, infolgedessen sich die Feder auf den längeren Abschnitt des Umschweifes aufliegt. In diesem Zustand ist die Feder gespannt, so hat sie, den Riegel an seine Stelle zurückgedrückt, wenn der Schlüssel herausgenommen wird. So schließt sich das Vorhängeschloß. In der Annahme einer solchen Zuhaltungsfeder, so muß man vermuten, daß diese aus allen, bisher bekannten Exemplaren ausgebrochen war. Wenn aber die Zeichnung von Kenner richtig ist, öffnet sich das Vorhängeschloß auch ohne Schlüssel mit Entfernung des mit „c“ bezeichneten Geheimestiftes. In diesem Falle konnte nur ein Siegel das Vorhängeschloß gesichert haben. Im Altertum war die Versiegelung des Schlosses¹⁵ bzw. der Gebrauch des Siegels als Schloß bekannt.¹⁶ Dieser Gebrauch verbreitete sich eher über das Ostgebiet des Reichs. Entspricht irgendwelche Variation auch der Wahrheit, so ist es sicher, daß sowohl der Riegel, als auch der Bügel und die Bügelspitze sehr schwach waren. Es ist kein Zufall, daß sie alle in Fragmenten erhalten geblieben sind. Nach dem Mechanismus ist jedoch dieses Vorhängeschloß lehrreich, weil es ein Ausgangspunkt der neueren Variante der Schlösser mit Drehschlüssel sein kann.¹⁷ Es soll betont werden, daß der Schlüssel dieses Vorhängeschlosses kein spezieller Vorhängeschloßschlüssel, sondern nur ein Schloßschlüssel ist.

Diese Vorhängeschlösser mit Maskendeckel nennen wir — zum Unterschied von anderen — Ring- oder Armband-Vorhängeschlösser. Mit dieser Benennung möchten wir auf die Form hinweisen. Es war nämlich möglich, diese Vorhängeschlösser (wie die Ringschlüssel) am Finger oder wenn der Bügel mit einer Kette ersetzt wird, auf dem Arm zu tragen. Jedoch wissen wir nicht, welchem Zweck die Ring- bzw. Armband-Form gedient hat. Es kann nicht ausgeschlossen werden, daß sie zur Bekleidung gehörten. Oder müssen wir vielleicht daran denken, daß Arm bzw. Finger statt der Tasche benutzt wurden?

Die zum Typ I. gehörigen Vorhängeschlösser sind die Kat. Nr. 8, 10, 11, 12, 13, 15, 21, 22, 23. (Bemerkungen zur Öffnung siehe oben bei Kat. Nr. 15.)

Die Charakteristika des Typs II.: Der Mantel ist meistens zylindrisch oder säulenförmig. Der Bügel ist steif, er wurde zum Mantel befestigt. Dem Riegelschaft werden zwei Riegelköpfe angeschlossen. Die Zahl der Riegelschäfte kann ein oder zwei sein. Die Zahl der Riegelköpfe ist gewöhnlich doppelt so viel, als die der Riegelschäfte. Der Riegelschaft wird dem Seitendübel angeschlossen. Der Seitendübel gehört mit dem Riegelschaft zusammen zu den beweglichen Teilen des Vorhängeschlosses. Das T-förmige oder rechteckige Schlüsselloch ist am Mantel geschnitten (Kat. Nr. 3.). Der Schlüsselbart ist eine ungewinkelte Fortsetzung des Schlüsselchaftes. Der Bruch des Schlüssels ist quadratisch oder rechteckig, seine Zahlen stimmen mit den Zahlen der Riegelschäfte überein. Im geschlossenen Zustand stoßen die Riegelköpfe an die Seitendübel oder den Rand des Mantels an.

Die Öffnung: a.) Der Schlüssel wird in das Vorhängeschloß durch den kürzeren Stiel des Schlüsseloches gesteckt. b.) Der Schlüssel wird entlang des längeren Stieles des Schlüsseloches bewegt. Dies ist durch den Bruch möglich, der Schlüssel zieht sich nämlich auf den Riegelschaft. c.) Die Riegelköpfe werden durch den Schlüssel dem Riegelschaft angedrückt. d.) So ist es möglich, den Riegelschaft aus dem Mantel zu ziehen und von der Bügelspitze befreien.

Zum Verschluß ist der Schlüssel nicht notwendig. Wenn der Riegelschaft in den Mantel zurückgesetzt wird, prallen die Riegelköpfe in ihre Stellen zurück.

Anforderungen zur Öffnung: a.) Die Höhe des Bruchs darf nicht größer sein, als die Gesamthöhe des Riegelschaftes und der Riegelköpfe. Der Riegel kann die Riegelköpfe nur so an den Riegelschaft drücken. b.) Der Schlüsselbart muß so groß sein, wie der Innendurchmesser des Mantels. Er muß die Mantelbreite ausfüllen, aber er darf sich nicht festklemmen. Bei einem kleineren Bart ist das Spiel des Schlüssels zu groß. Zur Milderung dieser zweiten Anforderung dient die Leitschiene, die mit dem Mantel parallel geht und die Bewegung des Schlüssels richtet, siehe Kat. Nr. 2. Leitschiene kann in diesem und auch im Typ III. vorkommen.

Die zum Typ II. gehörigen Vorhängeschlösser sind die Kat. Nr. 2, 3, 4, 7.

Die Charakteristika des Typs III.: Die Form des Mantels ist abwechslungsreich: Zylinder, Säule, Tier, Vogel, usw. Der Bügel ist an den Mantel befestigt. Der bewegliche Teil ist der Riegelschaft, der dem Bügel auf zweierlei Art angeschlossen ist: a.) An den Riegelschaft werden Seitendübel festgemacht und diese auf dem Bügel aufgezogen. b.) Der Riegelschaft wird mit dem Bogen des Bügels übereinstimmend gebeugt und zum Bügel gelenkig angeschlossen. Solches Vorhängeschloß wurde von Kessler publiziert.¹⁸ Diese Lösung ist für Fesseln charakteristisch. Aus Pannonien kommt diese gelenkige Variante nicht vor. Das Schlüsselloch, dessen Form abwechslungsreich ist, ist an der Seitenfläche, auf der anderen Seite des der Riegelschaft eingeschnitten. Der Bart ist senkrecht auf den Schlüsselschaft, oder der Oberschaft senkrecht auf den Unterschaft. Der Mechanismus selbst ist fast gleich mit dem zum Typ II. gehörigen.

Die zum Typ III. gehörigen Vorhängeschlösser sind die Kat. Nr. 9, 14, 16, 17, 18, 19, 20.

Das wenige Fundmaterial gestattet nur sehr vorsichtige Schlußfolgerungen. Es scheint, daß sich die Römer die Vorhängeschlösser auch in Form eines Schlosses vorgestellt haben. Das heißt, der Vorhängeschloßkörper wird so aus gebildet, daß es möglich sei auch einen normalen Schloßmechanismus in ihn zu setzen und so kann sein Schlüssel von den Schloßschlüsseln nicht unterschieden werden. Also die römischen „Vorhängeschlösser“ sind keine echten Vorhängeschlösser. Das ist der charakteristische Unterschied zwischen den römischen und anderen römerzeitlichen Vorhängeschlössern. Von den im

Katalog aufgeführten Gegenständen können nur die zum Typ I. angehörigen und die Kat. Nr. 3. als römisch bezeichnet werden. Die Schlüssel des Typs I. unterscheiden sich nicht von den Schlüsseln des Typs VIII. der Schlösser.¹⁹ Das Vorhängeschloß Kat. Nr. 3. aber konnte man mit solchem Schlüssel öffnen, der zum Typ VI. der Schlösser gehört. Vielleicht gibt dieses Stück den Übergang zu den echten Vorhängeschlössern. Sein Schlüssel ist nämlich noch ein Schloßschlüssel, er kann aber auch einen echten Vorhängeschloßmechanismus öffnen.

Das Vorhängeschloß Kat. Nr. 14. — soweit das Fragment feststellen läßt — ist sehenswert. Die gemeinsame Verwendung von Bronze und Eisen ist ein römisches Merkmal. Aber sein Mechanismus ist schon für einen echten Vorhängeschloßmechanismus zu halten. Darum muß man annehmen, daß entweder der Bronzemantel das Ergebnis einer Reparatur ist, oder die Herstellung des echten Vorhängeschlosses ein römischer *claustrarius* erlernt und verfertigt hat.

Die Vorhängeschlösser sind mit Ausnahme der Kat. Nr. 5, 6, 16, 17, 19. römerzeitlich, doch nicht römisch. Sie kamen als Importwaren in das Reich. Diese Gegenstände ahmen mit dem Schlüsselloch dem Schlüsselloch des Typs VIII. der römischen Schlösser nach. Sie sind dem Mechanismus nach echte Vorhängeschlösser, aber es fehlt bei jedem die Rückseite des Mantels. Bei den Fesseln aus Noricum ist ein Beispiel dafür, daß die Rückseite zusätzlich angemacht wurde,²⁰ dort blieben aber die Spuren der Anmachung, dementsgegen ist bei diesen etlichen Vorhängeschlössern keinerlei Anmachungsspuren zu sehen.

Über die Datierung — was den Mechanismus betrifft — können wir folgendes sagen: das Vorkommen der Ringschlösser, da sie sich vom Mechanismus der Schlösser nicht unterscheiden kann in das Zeitalter vom 1. bis 4. Jahrhundert gestzt werden. Nähere chronologische Angaben lassen sich aber nur in stilkritischer Hinsicht geben.

Das Alter des Schlüssels vom Vorhängeschloß Kat. Nr. 3 läßt sich durch die Zugehörigkeit zum Typ VI. bestimmen. Der Typ VI. kommt nicht früher als die Mitte des 3. Jahrhunderts vor. Wenn diese Vorhängeschloß als Übergangstyp angenommen wird, so kann der Gebrauch der echten Vorhängeschlösser im Reich erst nach dieser Zeit behauptet werden.

D. Gáspár — A. Salamon

A TISZALÚC-SARKADPUSZTAI (BORSOD-ABAÚJ-ZEMPLÉN M.) 11. SZÁZADI MAGYAR TEMETŐ (ELŐZETES JELENTÉS)*

Tiszalúc-dankadombi ásátásának idején, 1960-ban Kalicz Nándor terepbejárást végzett a lelőhely környékén, és Sarkadpusztán a rézkori Hunyadi-halmi csoport településnyomaira bukkant. 1974-ben ő kísérte a helyszínre Patay Pált, aki ott még abban az évben szondázó feltárást vezetett. Ennek során négy temetkezést (1–3., 5. sír) is talált, amelynek korát az 5. sír I. András érméje pontosan meghatározta. Az 1975-ben folytatódott ásátása újabb temetkezéseket ugyan nem eredményezett, de mivel a későbbiekben lehetőségükkel számolnia kellett, az 1976-os évadra e sorok íróját munkatársának kérte fel. Az 1976–1984-es évek mindegyikében végzett ásátások folyamán 252 sír feltárásaig sikerült eljutnunk, s ezzel a temető gyakorlatilag kiásottnak tekinthető.¹ A rézkori telep kutatása azonban tovább folytatódik, s így a temető széleitől esetleg távol fekvő temetkezések megfigyelésére is sor kerülhet.²

A lelőhely a községhatár délnyugati részén helyezkedik el (1. kép). A tiszalúc-körömi műutat – egy délnyugati erős kanyarulata előtt – keresztező Sarkad-ér nyugati partján, a kereszteződéstől délre mintegy 700 méterre fekszik egy ívelt oldalú háromszög alakú kiemelkedés, amely az érpárt felett hat méterrel, a környező térszíntől három méterrel magasodik ki. A sírmező a kiemelkedés nagy részét elfoglalta, csak az északi, valamint a Sarkad-érre futó keleti lejtőjén nem találtunk temetkezéseket.

A feltárt leletek a Magyar Nemzeti Múzeum Középkori Osztályának gyűjteményébe kerültek (lt.sz.: 81.37.1. A – 81.37.65.A: a 185. sírig), a csontok pedig a Természettudományi Múzeum Embertani Tárát gyarapították (lt.sz.: 82.1.1.-1.182; 83.1.1.-1.19: a 215. sírig). Utóbbiak feldolgozását Pap Ildikó vállalta, csontkémiai módszerrel történő vizsgálatát pedig Lengyel Imre végezte el. Az

alábbiakban még csak az ő eredményei álltak rendelkezésünkre,³ amelyek alapján 42 férfi, 63 nő és 133 gyermek temetkezésével számolhatunk, 14 esetben pedig még nem készült el az értékelés. A gyermeksírok csaknem 53%-os részaránya e már teljesen feltárt temetőben nagyon figyelemre méltó jelenség, hiszen egy 26 sírmezőre vonatkozó adatgyűjtés szerint, csak egy részlegesen feltárt temető 58%-os aránya múlja felül, a többiben viszont mindössze 9,2–46,8% közötti gyermeksír mennyiséggel találkozunk.⁴

A temető felnőtt sírjai nehezen követhető és vitatható rendszerű⁵ sorokba látszanak csoportosulni (1. kép), amelyekben néhol a férfiak és a nők bizonyos elkülönülése is megfigyelhető. Az egyes temetkezések a nyugat–keleti főiránytól északnyugat–délkelet felé nagyobb, délnyugat–északkelet felé kisebb eltérésekkel tájoltak. A gyermeksírok részint e sorokba illeszkedve, részint a felnőttsírok körül rendszertelenül, vagy éppen önállóan látszó csoportosulást alkotva helyezkedtek el. A temetkezések többségének sikerült megfigyelni a sírfoltját: ez általában a megszokott, lekerekedő sarkú téglalap alakban jelentkezett. A gyermekeknek rendszerint nem ástak mély gödröt, s ezt a humuszban nem lehetett észlelni ugyanígy, mint a rézkori hulladékgödörök kitöltéscsődjébe nyúló sírok foltjának részleteit. A felnőtteket 40–140 (zömmel 60–70) cm, a gyermekeket 20–80 cm mélységben hantolták el, s az utóbbiak sírgödre csak néhány kivétel esetében érte el a 90–110 centimétert. Több alkalommal sikerült megfigyelni a fej, illetve a váll, valamint az alsó láb-szárközep mellett, a sírfolt hosszanti széleibe ássott 2–2 gödröcske foltját; ezekben azonban famaradványt nem találtunk (157., 159. [2. kép], 167., 179., 182., 193., 196.,

³ Lengyel Imre jelentése a temető csontvázmaradványai nem és életkor, valamint ABO vércsoport meghatározásai eredményéről. MTA Régészeti Intézete Adattára 7-199/84. Lengyel Imre 42 férfi, 61 nő és 131 gyermek csontmaradványait határozta meg. Az 1–3. és 5. sír embertani anyagát Patay Pál nem gyűjtötte be, de a sírrajzok alapján a 2. és 5. sírban nő, az 1. és 3. sírban pedig gyermek nyugodhatott.

⁴ Székesfehérvár-Szárazrét 58%, Zalavár-Községi temető 46,8%, Pécs-Vasas 44,6%, Fiad-Képuszt 38,5%, Letkés-Tégláégető I. 36,2%, Halimba-Cseres 35,6%, Székesfehérvár-Rádiótelep 32,9%, Ellend-Szilfa dűlő 32,8%, Zsitvabesenyő (Bešenov) 32,3%, Palotabozsok-Kirchgrund 31%, Hencida-Szerdekhalom 30,4%, Székesfehérvár-Sárkeresztúri út 29%, Szob-Vendelin 27,5%, Ógyalla(Hurbanovo)-Ibolyás 27%, Oroszvár(Rusovec)-Wiesenacker dűlő 25,9%, Piliny-Sirmányhegy 25,6%, Zalavár-Kápolna 24,9%, Sorokpolány 23,7%, Zalavár-Vár 22,3%, Szob-Kiserdő 20,8%, Ógyalla(Hurbanovo)-Bagota 20%, Ellend-Nagygyödör dűlő 18,9%, Letkés-Tégláégető II. 18,6%, Szentmihályúr(Michal nad Žitavou) 15,6%, Tornóc(Tnovec nad Váhom-Horný Jatov)-Remíz 14,1%, Komáromszentpéter(Dolný Peter)-Kiserdő 9,2%.

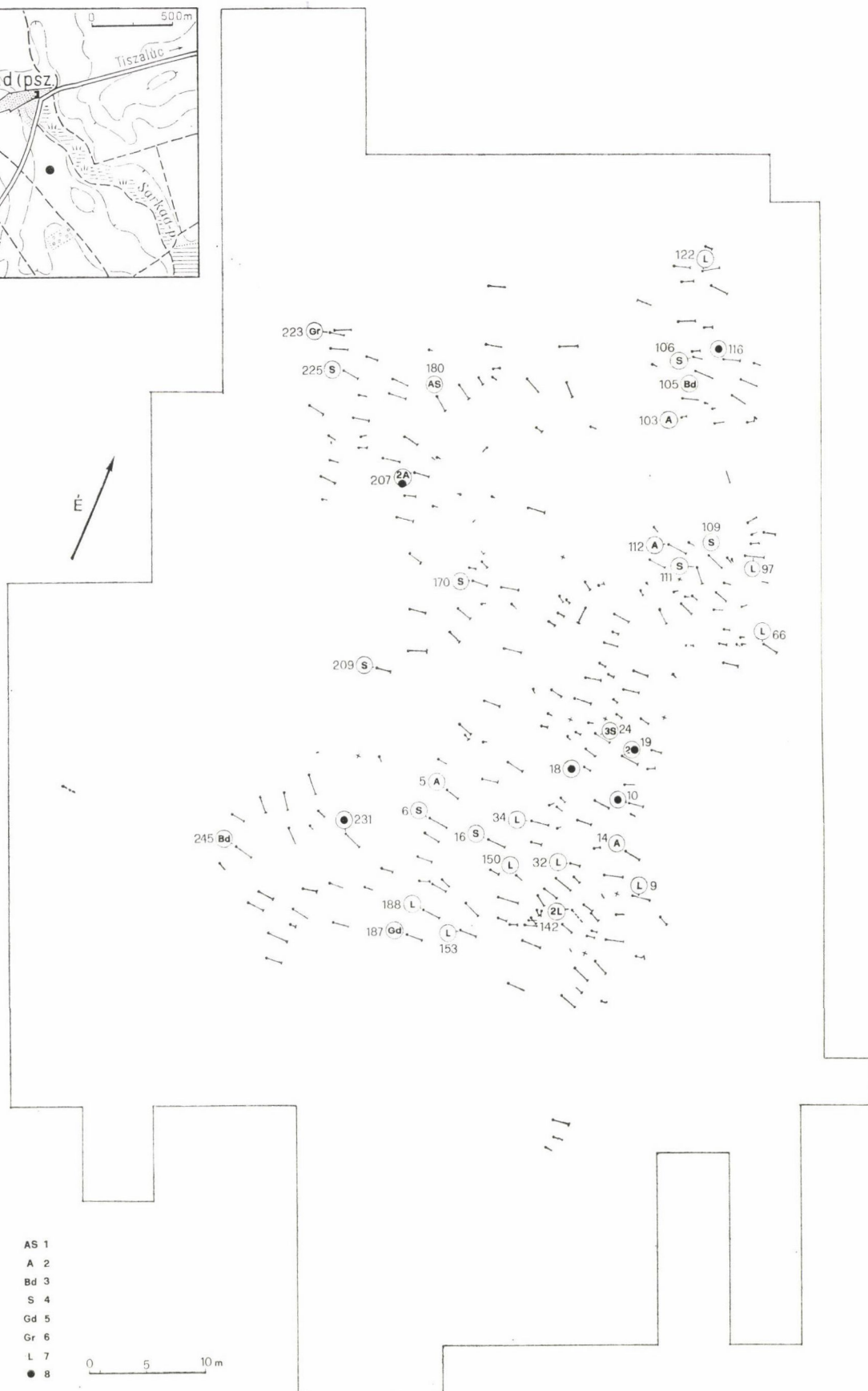
⁵ A sorosnak látszó rendszer más megközelítésű értékelése: Bakay K., SomMK 2 (1975) 23–46.

* A Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat 1985. április 12-i ülésén elhangzott előadás jegyzetével kibővített változata.

¹ A telep és a temető ásátásáról hol külön, hol együttesen Patay Pál és Kovács László adott le évenkénti jelentést: RégFüz I: 28 (1975) 27; RégFüz I: 30 (1977) 13 = ArchÉrt 104 (1977) 264; RégFüz I: 31 (1978) 90 = ArchÉrt 105 (1978) 275; RégFüz I: 32 (1979) 30–31 = ArchÉrt 106 (1979) 277; RégFüz I: 33 (1980) 24 = ArchÉrt 107 (1980) 240; RégFüz I: 34 (1981) 22–23 = ArchÉrt 108 (1981) 264; RégFüz I: 35 (1982) 98 = ArchÉrt 109 (1982) 297; RégFüz I: 36 (1983) 88–89 = ArchÉrt 110 (1983) 307; RégFüz I: 37 (1984) 95 = ArchÉrt 111 (1984); 278; RégFüz I: 38 (1985) 28, 83–84 = ArchÉrt 112 (1985) 287. — Ezúton is köszönetet mondunk Patay Pálnak, hogy lehetővé tette és mindvégig elősegítette a temető feltárást, továbbá Jankovich Katalin, Kiss Zsuzsa, Kövecses Etelka és Virágh Zsuzsa régészeknek, Pap Ildikó antropológusnak, az ásatási munkák résztvevőinek.

² 1985 nyarán a rézkori telep feltárása tovább folytatódott, de újabb sír nem került elő; vö. RégFüz I: 39 (1986) 30. A 2. kép a feltárást határait az ezévi munkát követően jelzi! 1986–87-ben sem bukkant fel újabb 11. századi temetkezés.

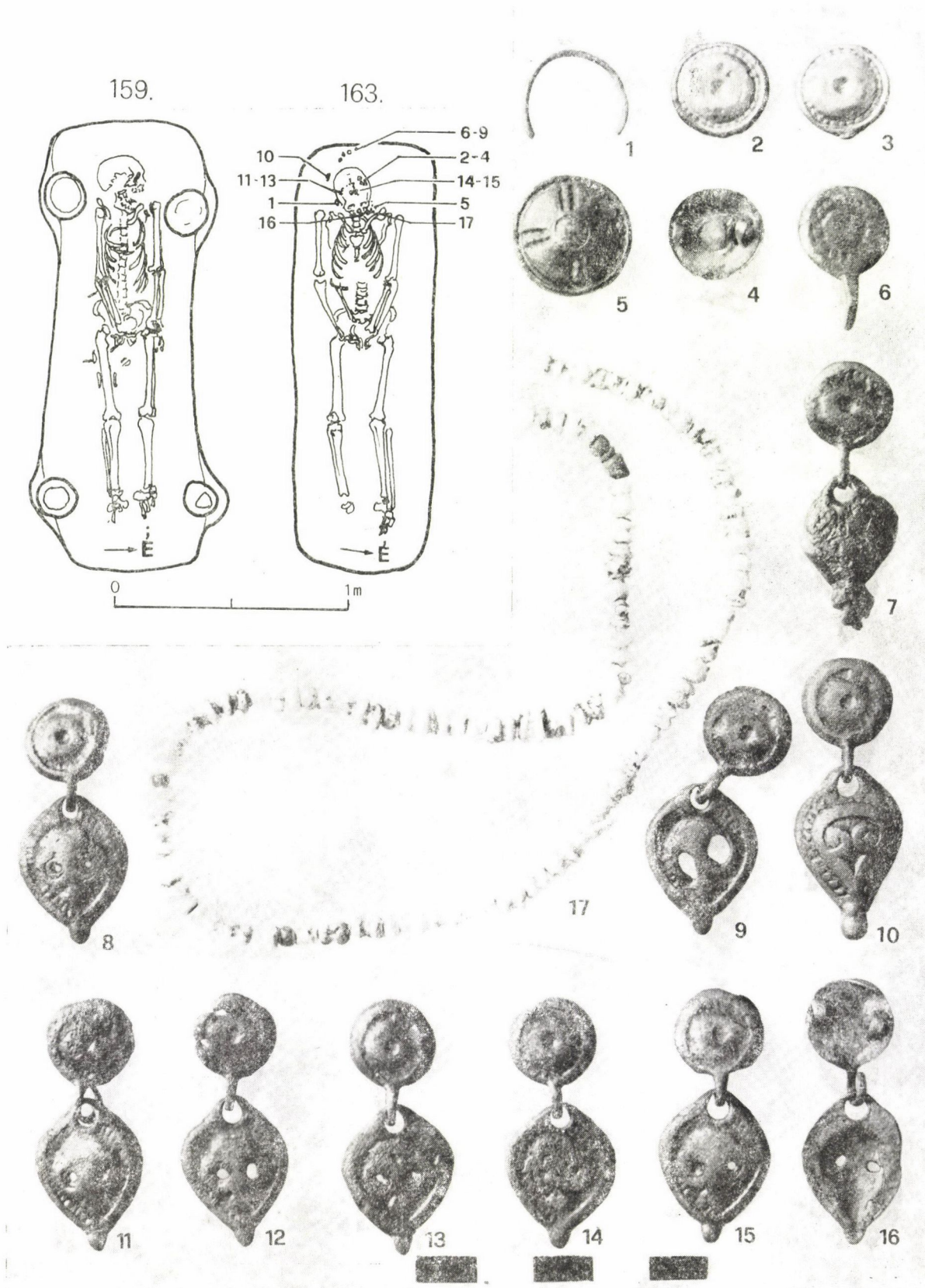

1. kép. A tiszalúc-sarkadpusztai temető fekvése és a feltárt sírok térképe. Az érmék rövidítései: 1. Aba Sámuel (1041–1044). – 2. I. András (1046–1060). – 3. Béla dux (1048–1060). – 4. Salamon (1063–1074). – 5. Géza dux (1064–1074). – 6. I. Géza (1074–1077). – 7. I. László (1077–1095). – 8. meghatározhatatlan veret

Abb. 1. Lage des Gräberfeldes von Tiszaútc-Sarkadpuszta und Karte der erschlossenen Gräber. Die Abkürzungen der Münzen: 1. Samuel Aba (1041–1044). – 2. Andreas I. (1046–1060). – 3. Béla dux (1048–1060). – 4. Salomon (1063–1074). – 5. Géza dux (1064–1074). – 6. Géza I. (1074–1077). – 7. Ladislaus I. (1077–1095). – 8. Unbestimmbare Prägung

2. kép. A 159. és a 163. sír rajza és az utóbbi temetkezés mellékletei
 Abb. 2. Zeichnung der Gräber 159 und 163 und die Beigaben der letzteren Bestattung

206? és 229. sír). A feltételezhető facölöpök teljes elkorhadásával azért nem számolhatunk, mert a halott alá (132. sír), illetve fölé (180. sír) helyezett deszkareteg maradványait, szegezést nélkül csapolt deszkakeret nyomait (26., 86., 119., 138. és 150. sír), valamint aljjal és fedéllel is rendelkező, csapolt oldalú koporsó korhadékait (99. sír) is észlelhetjük. E sírok többségébe felnőtteket, többnyire nőket temettek.

A halottakat egykor hátonfekvő, nyújtott testhelyzetben hantolták el. A gyermekek karjait rendszerint a test mellé fektették, a felnőttek körében azonban más változatokat is megfigyelhettünk: a jobb, bal vagy mindkét alkarnak a medencére hajlítását, ritkábban egy vagy mindkét alkar derékszőgű behajlítását, esetleg egy-egy alkar hegyesszőgű visszahajlítását. A lábakat általában nyújtva, egymás mellé fektették. Egy esetben a csontváz félig bal oldalán fekvő helyzetét rögzíthettük (151. sír). Sok temetkezést ért állati eredetű, vagy a mezőgazdasági munkák okozta bolygatás, de a feldúlt csontmaradványokat ilyenkor is sikerült észlelnünk, mert nem kerülve a földfelszínre, nem tűntek el nyomtalanul.

A temető leletekben nem bővelkedett, mert a 171 melléklet nélküli csontvázhhoz csak 81 mellékletes társult. A mellékletes temetkezések itt megfigyelt 32,14%-os aránya nagyon alacsony; egy 25 temetőre kiterjedő gyűjtésben csak néhány hasonlólt és kisebbet találtunk.⁶ A leletanyag ékszerekből és ruhadíszekből állt, teljesen hiányzott belőle az edény és minden apró, a hétköznapi életben nélkülözhetetlen eszköz: a kés, csiholó, kova, fenékdő, de még a ruha csatja is. Elsősorban a nőket és a kisleányokat temették el „felékszerezve” (a 63 nő közül 38-at, a 68 kisleány közül 17-et), a férfiakat és a fiúkat jóval ritkábban, akkor is kevesebb ékszerrel fektették a földbe (a 42 férfisírból 17, a 63 fiúsírból csak 6 tartalmazott mellékletet!), bár tárgytypusaikban nem volt szemmel látható megkülönböztetés.

A fej ékszerei voltak a leggyakoribbak: sima bronz és ezüst varkocskarikák, körte alakra görbített, kis bronz és ezüstkarikák, valamint az s-végű karikák változatai: az egészen apró, mindössze 1 cm átmérőjű bronz, és szélesre kalapált s-végű ezüst példányoktól a nagy méretű lemezesre formált, s néha bordázott s-végű, bronz és ezüst példányokig, továbbá a vastag huzalú, bordázott s-végű darabokig. Síronként általában 1–3 karika látható napvilágot újszerű viseleti megfigyelés nélkül. Két sírban volt 5–5 példány, de ezek rendszertelenül feküdtek: a 225. sírban például három a bal csecsnnyúlvány alatt, egy a bal felkarközép mellett, egy pedig a szájiüregben. Egy női csontváz mellett (78. sír) kettéhajtott, s a szélén összevarrt bőrszalag maradványaira lertünk, amelynek egy a koponyán, s egy a jobb vállon fekvő kis darabkája azért

örződött meg, mert átitatta a ráhúzott két vékony, fenyőmintás díszítésű, egymásra hajtott végű kis bronzgyűrűcske oxidációs anyaga. A temető gyöngyei csekély formagazdagságot mutattak: hatszög metszetű, ellipszis alakú nagy fluoritgyöngyök, kisebb-nagyobb hordó alakú és hengeres, arany és ezüstfóliás pasztagyöngyök, két-három tagú, de túlnyomórészt egytagúra darabolt rúdgyöngyök, lecsapott sarkú hasáb-, valamint lapított gömb alakú kék üvegyöngyök, végezettel pici, lapított gömb vagy csonkakúp alakú kásagyöngyök alkották a készletet. E tekintetben is említést érdemel a 225. sír, egy fiatal nő temetkezése, amelyben a két szálból csavart bronz nyakpereg, és a kerek metszetű vastag bronzhuzalból készült, nyitott végű karpereg mellett tarka gyöngysort is találtunk. Ez 11 db kissé lapított gömb alakú szemesgyöngyből, tovább 17 db fehér, zöld és sárga, kockásra vagdalt felületű hengeres gyöngyből állott. A sírból még Salamon ezüstterméje is előkerült, megerősítve az utóbbi gyöngytemetkezése, inkább a 11. század második felére sejtett, s nem is túlságosan gyakori használatát.⁷ Temetőnk utolsó ékszerfajtáját a sokféle gyűrű képezte: közöttük hegyesedő végű, nyitott, továbbá egymásra hajtott végű, bronz huzalgyűrűk, bronz és ónozott bronz, sima karikagyűrűk, sekély rovátkolásokkal díszített bronz karikagyűrű, valamint a fonott gyűrűk több változata. Találtunk 4 és 5 ezüstszálból fonott, hegyesre kalapált végű példányokat, vastagabb huzalra ráfont öt szálból készített, s lemezesre kalapált végű gyűrűt, valamint egy 7 ezüstszálból font, ugyancsak lemezesre kalapált végű, nagyon szép kivitelű darabot. Ritka típus a 138. sírban fekvő nő nyolcszegletes, egymásra forrasztott végű ezüst pántgyűrűje, amelynek lapjain különféle alakú, poncolt keretelésben betűszerű és egyéb jelek láthatók, amelyek azonban nem képeznek feliratot.⁸

Külön említést érdemel a 163. sírban, egy 21–25 éves korában elhunyt nő hagyatékában megmaradt leletgyűjtes (2. kép), amely gyöngygyorsból, ezüstkarikából és egy veretkészletből állott. Három aranyozott ezüst, kerek ingnyakdísz-veret a koponyán feküdt. E veretek másodlagos felhasználást követően kerültek a földbe, mert eltávolították róluk az egykori csüngőrész függesztőfülét. 11 db, hajdanán ónozott bronz csüngős ingnyakdísz-veret a nyaktáj alatt, illetve a koponya mellett került elő. A legalább három féle típusú veretek elmosódott mintázatúak, s gyakran hiányos öntésűek; az egykori ezüstös csillogásukat kölcsönző ónozásuk csaknem teljesen lekopott. A koponya alól egy nagyobb, négyesztatú bronzveret is napvilágot látott, ennek elsőleges szerepe a csizma vagy lószerszám díszítése lehetett. A felsorolt veretek a nő ingének nyakát szegélyezhették, amelyet kigombolva hagyhattak.

A 81 mellékletes sírból 34-ben találtunk érmét (1. kép); közülük öt sír hat veretét rossz megtartása miatt nem lehetett meghatározni, a 207. sír két I. András pénzének keltező értékét pedig egy töredékes harmadik veret csökkentette le. A maradék 28 temetkezés Aba Sámuel (1041–1044) és I. László (1077–1095) uralkodása közötti fél évszázadból tartalmazott 31 érméből álló sorozatot. A pénz elsősorban a felnőttek melléklete volt: 12 férfi, 16 nő, 1 fiúcska, 4 kisleány és egy, még meghatározatlan nemű felnőtt hagyatékában sikerült megfigyel-nünk. Szembetűnő jelenségnek mutatkozott, hogy a pénzzel temetett nők többségét (16-ból 11-et) más tárgyakkal is ellátták az utolsó öltöztetésekor, viszont a gyermekek mindegyikének, s a férfiak zömének (12-ből 9-nek), az érme volt az egyetlen melléklete. Valószínű, hogy a temetőt használó közösségben a pénznek a halottal való temetése kezdetben csak a nők körében vált szokássá, sírjaik

⁶ K. Éry Kinga 10 temető anyagát összesítette, további 13 adat Bakay Kornél munkájából való, s hozzájuk még két kiegészítést mellékeltek: Kenézlő-Fazekaszug 96%, Tiszaeszlár-Bashalom I, 73,9%, Piliny-Sírmányhegy 72,5%, Szentcs-Szentlászló 72,4%, Szentmihályúr (Michal nad Žitavou) 71,9%, Érsekújvár (Nové Zámky)-Szomoray útra dűlő 64,3%, Szob-Vendelin 62,7%, Letkés-Téglá-égető II. 62,3%, Ondrohó (Ondrochov)-Tallószér I. 59,5%, Hódmezővásárhely-Kopács 56%, Tornóc (Trnovec nad Váhom-Horný Jatov)-Remíz 55,3%, Majs-Udvari rétek és Ondrohó-Tallószér II. 54,8%, Ógyalla (Hurbanovo)-Ibolyás 54%, Halimba-Cseres 52,8%, Szob-Kiserdő 48,8%, Hódmezővásárhely-Szakálhát 45,8%, Letkés-Tégláégető I. 40,2%, Sárbogárd-Forrás dűlő 40,6%, Szekesfehérvár-Bikasziget 38%, Ógyalla (Hurbanovo)-Bagota 34,6%, Békés-Povádzug 32,8%, Fied-Képuszta 32,5%, Komáromszentpéter (Dolný Peter)-Kisrét 25,7%, Zalavár-Kápolna 17,4%. Vö. Bakay K., Honfoglalás... 132–134, 143, 147–149, 154–157, 170; K. Éry K., Alba Regia 8–9 (1967–68) 99; Kiss A., Baranya megye X–XI. századi sírleletei. Magyarország honfoglalás és kora Árpád-kori temetőinek leletanyaga I (1983) Budapest, 208–236. alapján; Gy. Török, Die Bewohner von Halimba im 10. und 11. Jahrhundert. AH 39 (1962) 127–142. alapján.

⁷ Szőke B., A honfoglaló és kora Árpád-kori magyarság régészeti emlékei. RégTan 1 (1962) 90; Kovács L., StCom 17 (1985), 380–382; Ritoók Á., VeszprMMK 17 (1984) 102–103.

⁸ Az utóbbi gyűrűtípusról: Szőke B. M. – Vándor L., Pusztaaszentlászló Árpád-kori temetője. Fontes ArchHung (1987), 68–73; Szőke B. M., ÉT 38:17 (1983. IV. 29.) 516–517.

háromnegyedében ugyanis Aba Sámuel és I. Géza (1074–1077) uralkodása közötti időszak érméire leltünk, a maradvék pedig felismerhetetlenné morzsolódott vereteket tartalmazott. A férfiak zömét viszont I. László pénzeivel temették el: 8 sírból kerültek elő a szent király veretei, míg kettő korábbi, kettő pedig meghatározhatatlanná vált érméket rejtett magában. A pénzeket a szájuüregben, a koponya környékén, a mellkas mindkét oldalán, a szegycsonton, a bal lapocka alatt, valamint mindkét marokba szorítva találtuk meg, a nemekre utaló jellegzetesség nélkül. Négy sírban volt egynél több pénz; ilyenkor a szájuüregben, a mellkason vagy a kézfejen leltük meg őket a 207. sír kivételével, amelyben a fiatal nő bal melle tájára egy ezüst s-végű karikát és három, lapjával egymáshoz tapadó, függőleges helyzetben maradt ezüstpénzt raktak.

A későbbiekben, talán szerencsés embertani vizsgálati eredmények birtokában, kísérletet tehetünk a temető betelepítési rendszerének felvázolására. Valószínű, hogy a temetkezéseket két csomópontból kiindulva kezdték meg, s mindkét temetőmag közepén sírmentes felületet hagytak. Mivel nem számolhatunk még a felnőtt temetkezéseket is elpusztító erőzóiával, azt kell feltételeznünk, hogy – más lelőhelyekhez hasonlóan – itt is valamilyen kultusz-kellék: szent fa, szent ligetecske vagy faragott bálvány állott.⁹ Az északnyugati temetőközépből sugárirányban kifelé haladva ásták meg a mind fiatalabb sírokat; ezt érmék fokozatos fiatalodása megbízhatóan jelzi. Itt három–négy család temetkezési helyét valószínűsíthetjük. A másik temetőmag a sírmező nyugati szélé mentén lehetett. Itt is sugár irányú bővítéssel számolhatunk, de azzal a különbséggel, hogy nyugati irányban csak szórványos temetkezések történtek.

A temető lényegében véve egyrétegűnek tekinthető, bár mind a gyermek-, mind a gyermek- és felnőtt sírok esetében előfordult részleges egymásra rétegződés; természetesen eltérő mélységben. Új sír által feldúlt régebbi temetkezéssel nem találkozunk.¹⁰ Lehetséges, hogy a feltételezhető sírjelek ellenére, vagy éppen azok útmutatását kihasználva testvéreket (pl. 30. és 41., 52. és 52a. sír), anyát és gyermekét (159. és 155. sír), vagy házaspárt temettek egymás közelébe. Az utóbbi esetben az I. Géza érméjével keltezett női sír (223.) fölé temették később

a férfit (224. sír) úgy, hogy a két temetkezés gödrének felülete csaknem egymásra esett.

Az érmék tanúsága szerint, a temetőt az 1040-es évek tájékán nyithatták meg, s mintegy 50–60 évig használták. Ezt a rövid használati időt az egyéb leletanyag is megerősíteni látszik, hiszen kevés benne – a legtöbbször kis példányszámban képviselt – a korábbi idők felé is kapcsolódó néhány tárgytípus: a nyakpérec, huzalkarpérec, a sima és a körte alakúra hajlított karika, a kerek és a csüngős ingnyakdísz-veret. Leletfűpusaink – általában nagyobb darabszámú – többsége azonban valóban az említett korszakból való: a lemezes, sőt a bordázott s-végű, gyakran vastag huzalú karikák, a fluorit és a fóliás gyöngyök, az öntött és a fonott gyűrűk, valamint a nyolcszögletes, jelsorozatos gyűrű.¹¹

A tiszalúc-sarkadpusztai temető nem sorolható be a magyar köznép hagyatékának Szőke Béla vázolta három csoportosítású rendszerébe. Ő úgy találta, hogy e 10. századi indítású, eltérő leletanyagú sírmezők használati ideje különböző hosszúságú volt, azaz típusuk szerint a század 60–70-es éveiben, az ezredfordulón, illetve a 12. század elején hagytak fel bennük a temetkezéssel.¹² Temetőnk – és kitűnő párhuzama, a Szőke Béla Miklós és Vándor László által feltárt pusztaszentes-lászló-deáksűrűi temető¹³ – a vitathatatlanul 11. századi indítása miatt új típust képvisel. Lehetséges, hogy a temető létrehozó közösség kirajzás útján jelent meg e vidéken, de az sem kizárt, hogy a Szent István király 1038. évi halálát követő zavaros időkben hagyta el korábbi lakhelyét, hogy új, kedvezőbb feltételeket biztosító falut létesítsen.¹⁴ Falusi temetőjük felhagyásának oka lehetett továbbköltözés is, de valószínűbb, hogy I. László és Kálmán idevágó törvényeinek volt fogantatja, s a közösség a 12. század elejétől már a templom cintermébe temette a halottait.

Nem az alkalmas időben, hanem csak a nyári ásatások alatt bejártuk a temető tágabb környékét, s bár más korszakok lelőhelyeire rátaláltunk, nem leltük meg temetőnk falujának helyét. Ezért csak feltételezzük, hogy a sarkadpusztai major és állami gazdasági telep területén állhatott, s talán azzal a – d-képzős, a 12. századi névadás gyakorlatát őrző – Sarkaddal lehetett azonos, amelynek nevét a temető mellett futó ér őrzi meg.

DER UNGARISCHE FRIEDHOF VON TISZALÚC-SARKADPUSZTA

[(KOM. BORSOD-ABAÚJ-ZEMPLÉN) AUS DEM 11. JH. (VORBERICHT)]

Auszug

Die ersten vier Gräber des Friedhofes (Gräber 1–3., 5) kamen 1974 zum Vorschein und als Mitarbeiter legte der Verfasser zwischen 1976–1984 insgesamt 252 Bestattungen frei. Hiermit wurde der Friedhof vollständig erschlossen.^{1–2} Die Funde kamen in die Mittelalterliche Abteilung des Ungarischen Nationalmuseums, die menschlichen Skelettreste in die Sammlung der Anthropologischen Abteilung des Museums der Naturwissenschaften. Den Knochenchemischen Untersuchungen von Imre Lengyel³ nach können wir mit den Bestattungen von 42 Männern, 63 Frauen und 133 Kindern rechnen, letztere heben sich mit 53% im Vergleich zu den Friedhöfen desselben Zeitalters hervor.⁴ Das System der als Reihenfriedhof zu betrachtenden⁵ Bestattungstätte muß noch analysiert werden. Von den des öfteren von der W-O Haupttrichtung abweichenden Bestattungen wurden die der Erwachsenen im allgemeinen tiefer begraben und unter den rechteckförmigen Gruben mit gewöhnlich abgerundeten Ecken finden sich selten auch solche, wo am Rande der zwei Längsseiten die Grube von je 2

Pfahlöchern erhalten geblieben sind. Auch die Spuren der unter bzw. über den Toten gelegten Bretterschicht, des gedübelten Bretterrahmens, des ohne Nägel bestatteten Sarges blieben erhalten. Beigaben waren nur in 81 Gräbern und dieser Prozentsatz (32,14%) gilt als sehr niedrig in den Fundorten des 10–11. Jh.⁶ Es sind nur Schmuckgegenstände, Gewandzierden ans Tageslicht gekommen, am meisten einfache birnenförmige Ringe und solche mit S-Ende, Fluorit-, Folien- und verschiedene Pastaperlen, vielerlei Ringe, unter diesen der mit buchstabenartigen Zeichen verzierte, seltene, achteckige Typ.⁸ Die zylindrischen Pastaperlen mit würfelförmig eingeschnittener Oberfläche wurden hier von der Münze von Salomon (1063–1074) datiert.⁷ In 34 Gräbern waren Münzen vorhanden, jedoch konnten 6 Prägungen von 5 Bestattungen nicht mehr bestimmt werden, in Grab 207 begleitete die 2 Münzen von Andreas I. (1046–1060) eine dritte, zerfallene Münze. Die restlichen 28 Bestattungen enthielten 31 Münzen aus dem halben Jahrhundert der Regierungszeit von Samuel Aba (1041–1044) und Ladislaus I. (1077–

⁹ *Tettamanti S.*, StCom 3 (1975) 89.

¹⁰ Vö. Kovács, L., Acta ArchHung 28 (1976) 385.

¹¹ Az említett tárgytípusok keltezéséhez: *Giesler, J.*, Untersuchungen zur Chronologie der Bijelo Brdo-Kultur. PZ 56: 1 (1981).

¹² *Szőke B.*, i. m. 28–35.

¹³ *Szőke B. M. – Vándor L.*, i. m.

¹⁴ *Szabó I.*, A falurendszer kialakulása Magyarországon. (Budapest 1966.) 89–91; *Györffy Gy.*, István király és műve. (Budapest 1977.) 516.

1095). Von den Frauen abweichend bildete bei der Mehrheit der Männer die Münze die einzige Beigabe und zwischen den 16 Frauen- und 12 Männergräbern kann in der Ausübung der Sitte auch eine chronologische Verschiebung beobachtet werden: der Großteil der ersteren kam bis Géza I. (1074—1077), die letzteren gelangten mit unter Ladislaus I. geprägten Münzen in die Erde. Aus der Lage der Münzen kann vermutet werden, daß die einschichtigen¹⁰ Bestattungen aus zwei Knotenpunkten ausgehend — in deren leerem Mittelpunkt ein Kultgegenstand: heiliger Baum, Idol usw. gestanden haben dürfte⁹ — sich in Strahlenrichtung verzweigten. Der Friedhof dürfte in den

Jahren 1040 angelegt worden sein und wurde wahrscheinlich 50—60 Jahre lang belegt.^{11–12} Eine gute Parallele zeigt der Friedhof von Pusztaszentlászló-Deáksűrű.¹³ Die Bevölkerung dürfte in den dem Tode des Königs Stephan I. (1038) folgenden, unsicheren Zeiten in das neue Dorf umgezogen sein und begann auch den neuen Friedhof zu belegen,¹⁴ bis dieser den Gesetzen von Ladislaus I. und Koloman (1095—1116) entsprechend aufgelassen wurde, um die Bestattungen im Kirchhof des Dorfes fortzusetzen. Der Platz des Dorfes konnte mit Geländebegehungen nicht bestimmt werden.

L. Kovács

ÁRPÁD-KORI FALUSI ÉPÍTMÉNYEK A SZERI MONOSTOR TERÜLETÉRŐL

A szeri templomot és a kolostor egy részét 1970 és 1975 között nagyszabású munkálatokkal tárták fel.¹ Az 1980 óta ismét folyamatosan haladót ásatás² fő célkitűzése a kolostorhoz csatlakozó gazdasági épületek alaprajzának tisztázása. Feltárásunk területe egy középkori rétegzett lelőhely, amelyen belül eddig három települési időszakot különíthettünk el. Az első időszakot a kora Árpád-kori település jelenti, melyből az elmúlt hat év során összesen 15 lakó- és gazdasági épületet, számos szabadban álló kemencét, gödröt, vermet és a települést behálózó árokrendszerek hosszabb-rövidebb szakaszait tártuk fel. A második időszakban épült a kolostorhoz csatlakozó, két hosszan elnyúló épületszárnyat alkotó gazdasági épületek sora, melyek egy kb. 70 m × 55 m-es udvart fognak közre. A harmadik időszakot a kolostor gazdasági épületeinek pusztulása után e területen is terjeszkedő későközépkori Szeri mezőváros épületeinek maradványai képviselik.

Ezúttal az Árpád-kori település néhány kérdésével kívánunk foglalkozni. A kolostor területén 2500 m²-t tártunk eddig fel, s ugyanekkor a feltáratlan terület is. Így az Árpád-kori település is bizonyára további objektumokkal gyarapodik majd. A település szerkezetének és belső időrendjének a feldolgozása csak az ásatás teljes befejezése után lehetséges, amikor összefüggő felületen tudjuk majd vizsgálni az egyes objektumok egymáshoz való viszonyát. Mivel azonban előre láthatóan a feltárás több évig is elhúzódik még, s mivel az eddig előkerült épületek több esetben is az Árpád-kori településeinkről eddig ismert, általánosan elterjedt objektumok képétől eltérő, ritka vagy egyedi vonásokat mutatnak, indokoltnak látjuk, hogy a végső összegzés előtt folyamatosan közöljük legalább a lakó- és gazdasági épületeket. Az eddig feltárt 15 objektumból most hat épület alaprajzát és leletanyagát adjuk közre.

1. sz. ház (1. kép): 3,40 m × 2,40 m-es, lekerekített sarkú, kissé szabálytalan téglalap alakú földbemélyített lakóház. Az oldalfalait 40–45 cm-es magasságig tudtuk észlelni, eredeti mélysége —70–80 cm lehetett.³ A nyeregtetős földház hosszanti tengelyének két végén egy-egy cölöplyuk (—18 cm, ill. —12 cm mély) jelezte az ágasfák helyét. A falba vájt, kör alakú kemence (60 cm × 70 cm) az épület ÉK-i sarkában volt, sem a boltozatát, sem az alját nem tapasztották ki. Tűzterét 1–2 cm vastag hamu- és faszénréteg borította. A kemence szájnnyílása előtt egy szabályos kör alakú, —8 cm mély gödör volt. Padlóját több rétegben erősen letaposott sár alkotta. Bejárata az oldalfal kitüremkedése alapján az északi oldalon lehetett. A ház ÉK-i oldalfalát vágta a 8. sz. gödör.

¹ *Trogmayer O. — Zombori I.*: Szeri monostorától Ópusztaszerig. (Gyorsuló idő sorozat, Bp. 1980) 7–69.

² *Váhyi K.*, RégFüz Bp. Ser. I: 34. (1981) 76; RégFüz Bp. Ser. I: 35 (1982) 94–95; RégFüz Bp. Ser. I: 36 (1983) 109–110; RégFüz Bp. Ser. I: 37 (1984) 92–93.

³ A házak padlójának a jelenlegi felszíntől számított mélységét nem adjuk meg, mivel az ásatás területén tapasztalható erős feltöltődés (évszázadokon át tartó folyamatos megtelepedés, építkezésekkel kapcsolatos tereprendezések, planírozások) miatt ennek nincs jelentősége. A házak mélységét az észlelt vagy kikövetkeztethető eredeti felszíntől számítjuk.

2. sz. ház (2. kép): az ÉNy–DK-i tájolású, téglalap alakú földbemélyített ház hossza 5,30 m. Teljes szélességét sajnos nem ismerjük, mert a ház DNy-i fala fölött a kolostor gazdasági épületeinek egyik kőfala haladt. Szélessége a kolostorfalig: 3,20–3,30 m. A DK-i sarok közelében volt a kívül mérve 130 cm × 130 cm-es (belül kb. 80 × 80 cm-es), kőből és téglából vegyesen sárga agyagba épített kemence (téglaméret: 24 cm × 15,5 cm × 5 cm). A kemence déli sarkát, valamint a kiszedett kolostorfal törmelékét is a későbbi Szeri mezőváros 3. sz. kútja vágta. A ház eredeti mélysége —80 cm volt. Tapasztott vagy keményre letaposott padló nyomát nem találtuk benne. Az alja kissé egyenetlen felületű sárga homok, amelybe 4 db cölöplyuk mélyedt: a K-i sarokban —45 cm mély, a K-i oldal közepén —26 cm mély, a ház közepén egy —20 cm-es, vele egyvonalban, az ÉNy-i házfalnál pedig egy —47 cm-es mélységű tetőtartó oszlopnymomot találtunk. Az ÉNy-i sarokban azonban nem került elő cölöplyuk. Bejáratnak nem észleltük a nyomát. A ház gödrének betöltése erősen habarcsos, kötőrmelékű föld volt, ami arra utal, hogy a kolostorfal építése előtti tereprendezéskor mesterségesen töltötték fel. A ház gödre két egymás mellett párhuzamosan futó kora Árpád-kori árkot vágott.

3. sz. ház (3. kép): a téglalap alakú, ÉNy–DK-i tájolású földbemélyített ház hossza 5,10 m. Teljes szélességét nem ismerjük, mivel a DNy-i földfala felett (akárcsak az előző ház esetében) a kolostorépület kőfala haladt. Szélessége a kolostorfalig: 3,20–3,30 m. Bejárata az ÉNy-i oldalán volt, ahol félkör alakban keményre taposott, enyhén lejtős föld jelezte ezt. A ház mindhárom oldalánál földpadkát találtunk. A padka szélessége a bejáratnál 110 cm, magassága a házbelsőhöz képest 40 cm, az DK-i oldalon szélessége 60 cm, magassága 30 cm, az ÉK-i falnál pedig átlag 40 cm széles volt. A padkák által körülvevett házbelső hossza: 3,70 m. A keményre taposott bejáratot leszámítva a ház belsejében sehol sem találtunk erősen lejtő (vagy tapasztott) padlót, az alját mindenütt csupán a sárga homok jelezte. A bejárat két oldalánál, valamint a DK-i sarokban találtunk egy-egy cölöplyukat (—10 cm, —18 cm, ill. az utóbbi —40 cm mély volt). A ház DK-i negyedében egy szabálytalan alakú, —15–20 cm mély gödör mélyedt a padlóba. Kemencére vagy tüzelőhelyre utaló nyomot nem találtunk — talán a ház DNy-i sarkában lehetett. A ház ÉK-i sarka vágta a 4. sz. ház DNy-i oldalát. A bejárat előtt 60 cm-rel egy Árpád-kori árok haladt, s az árkot és a bejáratot is egy későbbi gödör vágta.

4. sz. ház (4. kép): 3,20 m × 2,55 m-es, lekerekített sarkú, szabálytalan téglalap alakú földbemélyített lakóház. Oldalfalait 50 cm-es magasságig tudtuk követni, eredeti mélysége azonban 80–90 cm lehetett. Szabálytalan ovális alakú, 70 cm × 50 cm-es kemencéje az ÉK-i sarokban volt, legyező alakú tűztere alját hamu és faszén borította. A kemence szájnnyílásának egyik oldalánál egy nagy, erősen kormos és égett réti mészsző hevert. Sem a padlót, sem a kemencét nem tapasztották le agyaggal, a padlót több rétegben letaposott sár alkotta. Tetőszerkezetre és bejáratra utaló nyomokat nem találtunk. A ház DNy-i oldalfalát a 3. sz. ház ÉK-i sarka vágta.

5. sz. ház (5. kép): 3 m × 2,40 m-es, szabályos téglalap alakú földbemélyített lakóház. Oldalfalait 40–45 cm-es magasságig észleltük, eredeti mélysége —80–100 cm lehetett. A nyeregtetős ház hosszanti tengelyének két

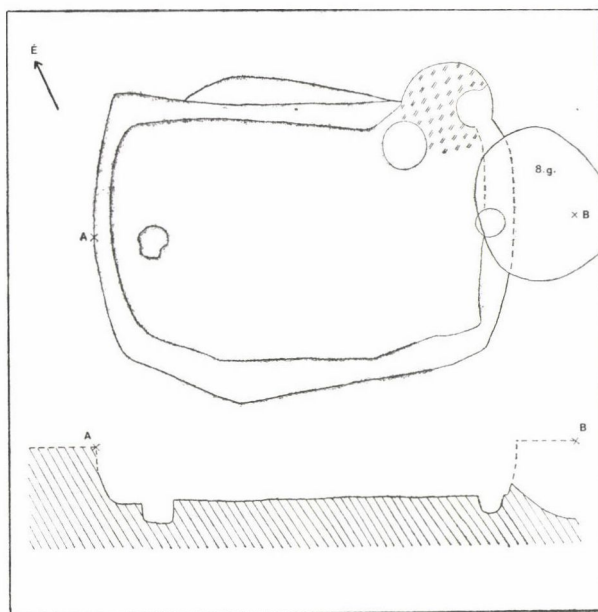
végén egy-egy cölöplyukat találtunk (–45 cm, ill. –38 cm). Padlóját 8–10 cm vastag, keményre taposott sárreteg alkotta. Patkó alakú, kőből épített kemencéje az ÉK-i sarokban volt, melynek hátsó falát kissé a ház földfalába mélyítették. A tűzterén 5–6 cm vastag faszenréteget találtunk. A kemence szájnnyílásával szemben, a ház déli hosszanti oldalának közepe táján egy 60 cm × 40 cm-es, szabályos ovális alakú, –17 cm mély gödör mélyedt a padlóba. Bejáratra utaló nyomot nem találtunk.

6. sz. objektum (6. kép): a lekerekített sarkú, 6,95 m hosszú földbemélyített épület szabálytalan téglalap alakú, szélessége a K-i végén 2,60 m, nyugaton: 3,80 m. Oldalfalait teknősen képezték ki, mélysége É-ről D felé növekvő (legnagyobb mélysége: –1,37 m), bejáratát talán az É-i, sekélyebb oldalán sejtethjük (egyéb, a bejáratra utaló nyomot nem találtunk). Kemencének vagy tüzelőhelynek semmi nyoma nem volt az épületben. Az alját sárga homok jelezte, letaposott vagy tapasztott padlója nem volt. ÉK–DNy-i tengelyében 7 db cölöplyukat találtunk, melyek egyértelműen nyeregtetőre utalnak. Az épület gödre egy korábbi Árpád-kori árkot vág, Ny-i része fölött pedig a későbbi kolostorépület egyik kőfala haladt. Betöltése erősen kötörmelékös, habarcsos föld volt, ami a kolostorépítkezést megelőző tereprendezésre, vagyis mesterséges betöltésre utal. Szokatlanul nagy méretei, a többi háznál jelentősen nagyobb mélysége és a tüzelőberendezés hiánya miatt gazdasági épületnek (pincének) tartjuk.

A házak szerkezete

A fent ismertetett hat földbemélyített épületünk közül három, az 1. sz., 4. sz. és 5. sz., azonos tájolású, közel azonos méretű és szerkezetű ház alkotja lakóépületeink alaprajzilag elkülöníthető egyik csoportját. Szerkezetükben megegyeznek az Árpád-kori falufeltárásaink során megismert, általánosan elterjedt házakkal (Pl. Tiszalök-Rázom,⁴ Szarvas-Rózsás,⁵ Doboz-Hajduirtás,⁶ Sarud-Pócestöltés,⁷ Dunaújváros,⁸ Tiszaeszlár-Bashalom⁹, stb.). A kétágasfás-nyeregtetős háztípustól néhány vonásban azonban eltérnek e szeri házak, bár ezek az eltérések sem példa nélküliek hazai ásatainkon. Így pl. a Tiszalök-rázomi V. sz. házhoz¹⁰ hasonlóan a 4. sz. házunkban nem találtuk az ágasfák nyomát. Gyakrabban találkozunk az 1. sz. és 4. sz. házunkhoz hasonlóan a munkagödör hiányával (pl. Doboz-Hajduirtás 8. vagy 15. sz. ház,¹¹ Tiszaeszlár-Bashalom 8. sz. ház).¹²

Alföldi viszonylatban ritkaságnak számít az 5. sz. ház kőből épített kemencéje. Ha azonban figyelembe vesszük, hogy e településrésztől csupán 60 m-re északra a templom ekkor már állott,¹³ s hogy a réti mészkő (darázkő) előfordulása, ill. felhasználása a Duna–Tisza köze déli részén az Árpád-kortól a 19. századig kimutatható,¹⁴ nyilvánvaló, hogy a település lakói is hozzájuthattak a temp-

1. kép. Ópusztaszer. 1. sz. ház alaprajza és metszete
Рис. 1. Опусztасэр, план и разрез жилища № 1

Abb. 1. Ópusztaszer. Grundriß und Profil des Hauses 1

lomépítéshez használt építőanyagokhoz. Ezekkel az eltérésekkel együtt is az Árpád-kori földházak jellegzetes példáinak tarthatjuk e három házunkat.

A több ágasfás–nyeregtetős szerkezetre ugyancsak ismerünk példát Tiszaeszlár-Bashalomról¹⁵ és Dunaújvárosból¹⁶ is. Valószínűen a 6. sz. épületünk esetében is eredetileg 4 oszlop tarthatta a tetőt, s talán éppen a szokatlanul nagy mérete (csaknem 7 m hosszú) miatt kellett több helyen is aládúcolni (a három középső, sekélyebb cölöplyuk ezt sugallja).

A 2. sz. és 3. sz. házunk nemcsak méretében és tájolásában, hanem elsősorban a tetőszerkezetet tartó oszlopok rendszerében tér el az előző, szokásos szerkezetű háztól. A 3. sz. ház esetében nyilvánvaló, hogy a ház négy sarkában állhatott egy-egy oszlop, ami feltétlenül utal. A 2. sz. házban a két hosszanti fal mentén feltehetően 3–3 oszlop lehetett, s a ház tengelyében 2 további oszlop támaszthatta alá a tetőszerkezetet, ami a feltétlen kívül a nyeregtetős megoldást is elképzelhetővé teszi. Hazai ásatainkon, ha nem is gyakran, de kerültek már elő olyan földbemélyített házak, melyekben az oszlopnymok nem (vagy nem csak) a ház tengelyében voltak, hanem a falak mentén. Így pl. Kardoskút-Hatablakról¹⁷ egy gazdasági épületet és egy lakóházat is ismerünk, Dunaújvároson pedig szintén egy gazdasági épület¹⁸ készült hasonló szerkezettel.

Ritkán találkozunk hazánk területén a házak gödrében meghagyott földpadkával is. Répcevisen a ház ÉNy-i oldalfala mentén húzódó földpadkát 5 cm vastag tapasztás fedte, a padlószintet (akárcsak az ópusztaszeri földpadkás házban) az érintetlen, sárga talaj alkotta.¹⁹ Tiszafüreden ugyancsak földpadka került elő egy lakóházban.²⁰ A jugoszláviai Bostaniste lelőhelyen (Titel fölött) több hasonló korú objektumot is tártak fel, melyekben föld-

⁴ Méri I., ArchÉrt 79 (1952) 49–67.

⁵ Kovalovszki J., ArchÉrt 87 (1960) 32–40.

⁶ Kovalovszki J., ArchÉrt 102 (1975) 204–223.

⁷ Szabó J. Gy., EgriMÉ 13 (1975) 19–61.

⁸ Bóna I., VII. századi avar települések és Árpád-kori magyar falu Dunaújvárosban. Fontes ArchHung (Bp. 1973) 80–81.

⁹ Kovalovszki J., Településásatások Tiszaeszlár-Bashalom. Fontes ArchHung (Bp. 1980) 29–30.

¹⁰ Méri I., ArchÉrt 79 (1952) 58, 2. kép V.

¹¹ Kovalovszki J., ArchÉrt 102 (1975) 204–223, 2. kép.

¹² Kovalovszki J., Településásatások... 32, 21. rajz.

¹³ Trogmayer O.–Zombori I., Szer monostorától... 20.

¹⁴ Juhász A., A réti mészkő kitermelése és felhasználása a Duna–Tisza köze déli részén. Közlemények a magyarországi ásványi nyersanyagok történetéből I. kötet (Miskolc, 1982), 145–166.

¹⁵ Kovalovszki J., Településásatások... 47, 30–31, 20. rajz (2. sz. ház); 35, 40, 41, 47, 23. rajz (12. sz. ház).

¹⁶ Bóna I., VII. századi... 15. (2. sz. lakóház).

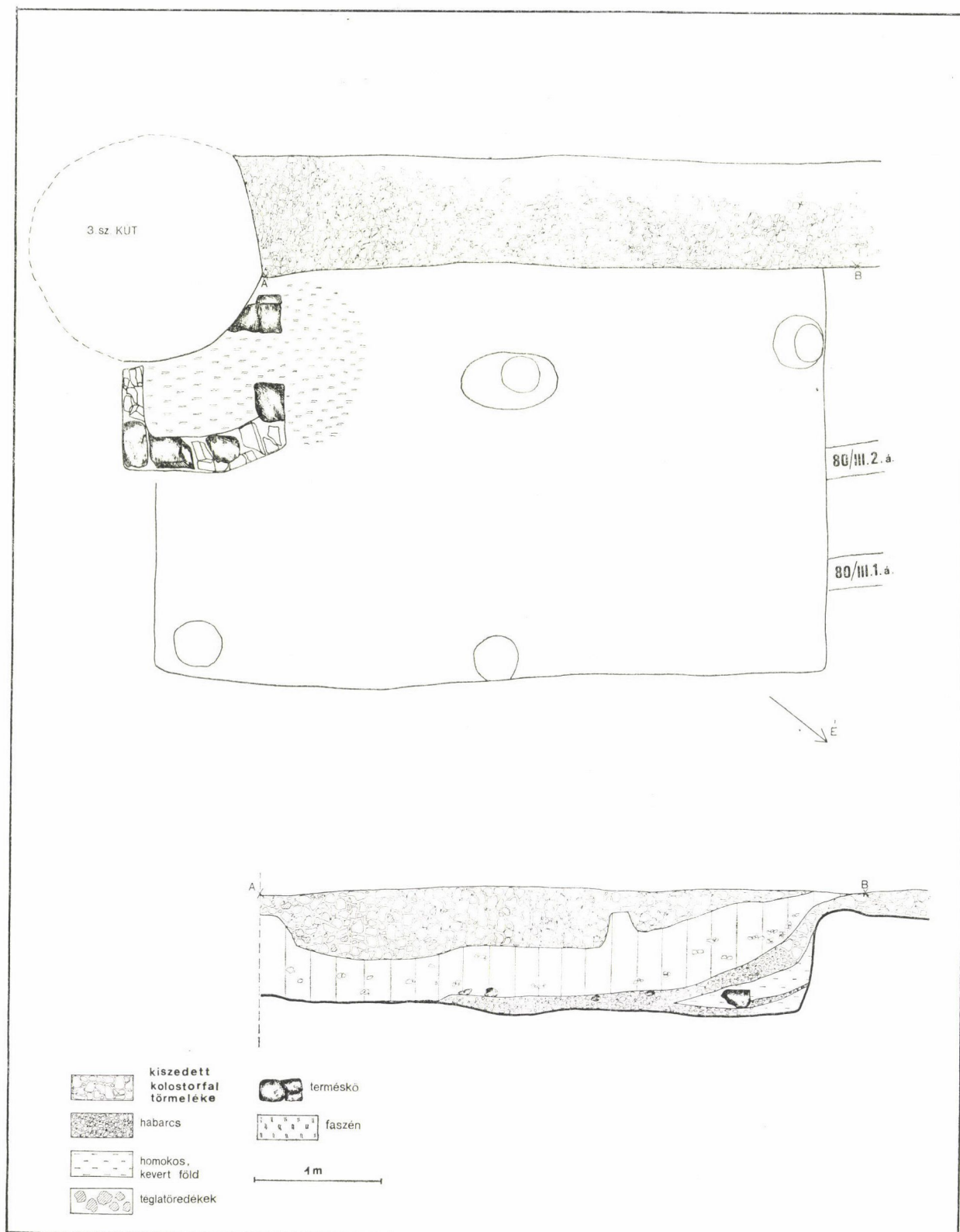
¹⁷ Méri I., RégFüz Bp. Ser. II: 12 (1964) 3. kép, 6. kép.

¹⁸ Bóna I., VII. századi... 18.

¹⁹ Nováki Gy., ArchÉrt 83 (1956) 51.

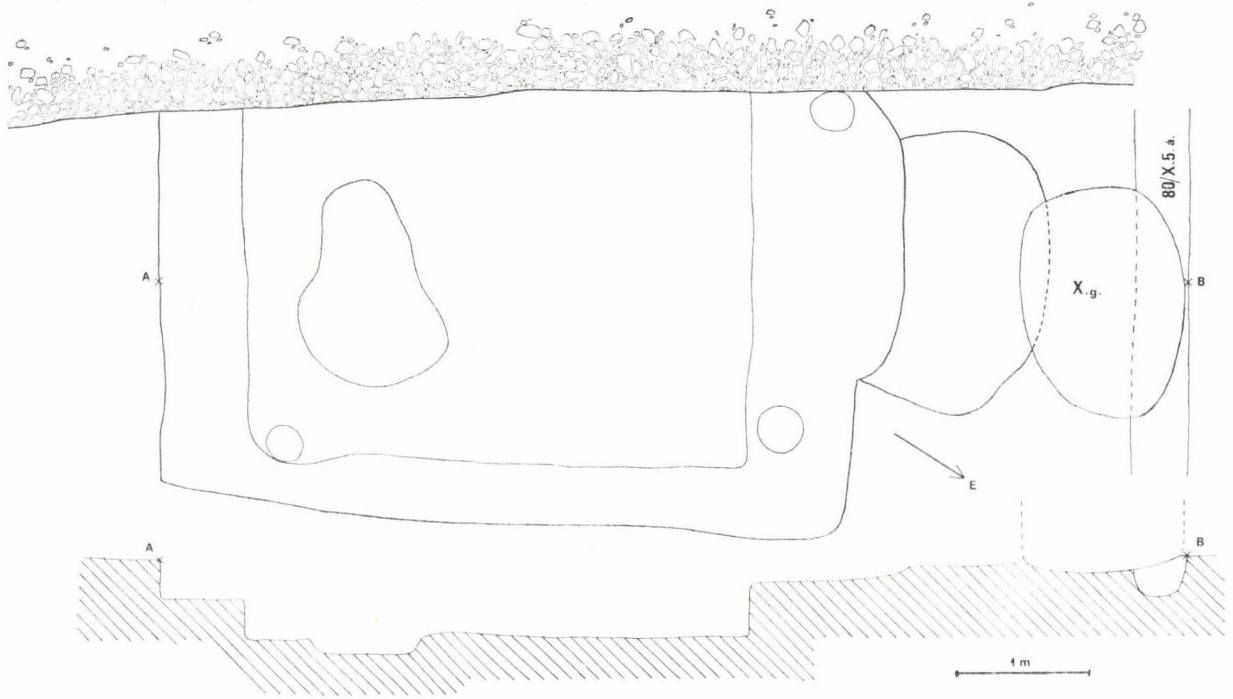
²⁰ Fodor I., ET Bp. 33 (1978).

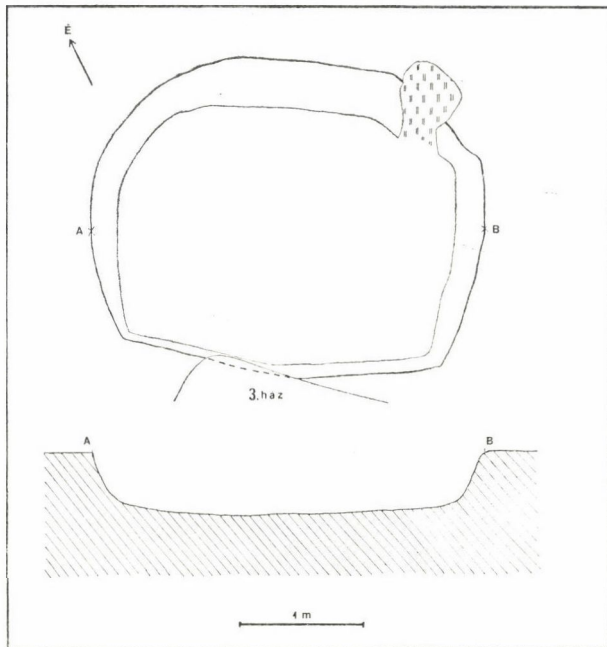

2. kép. Ópusztaszer. 2. sz. ház alaprajza és metszete
 Рис. 2. Опустасэр, план и разрез жилища № 2
 Abb. 2. Ópusztaszer. Grundriß und Profil des Hauses 2

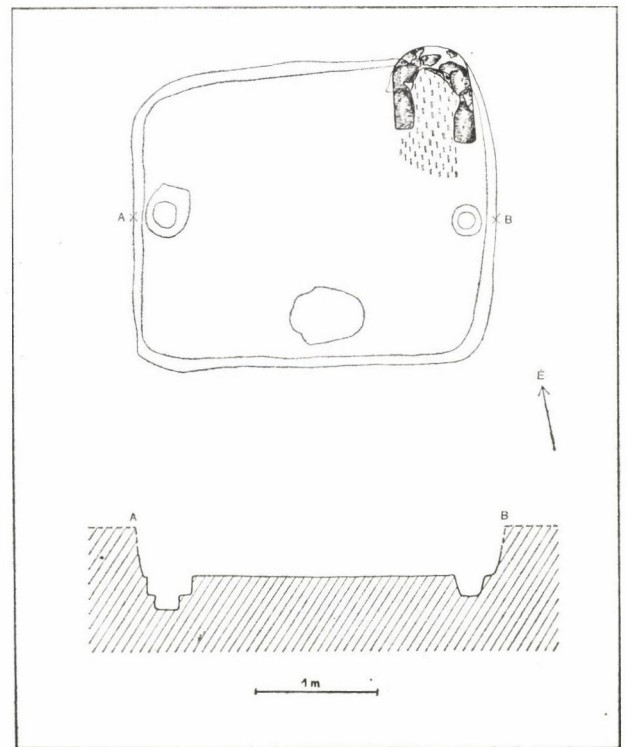

3. kép. Ópusztaszer. 3. sz. ház alaprajza és metszete
 Рис. 3. Опустасэр, план и разрез жилища № 3
 Abb. 3. Ópusztaszer. Grundriß und Profil des Hauses 3

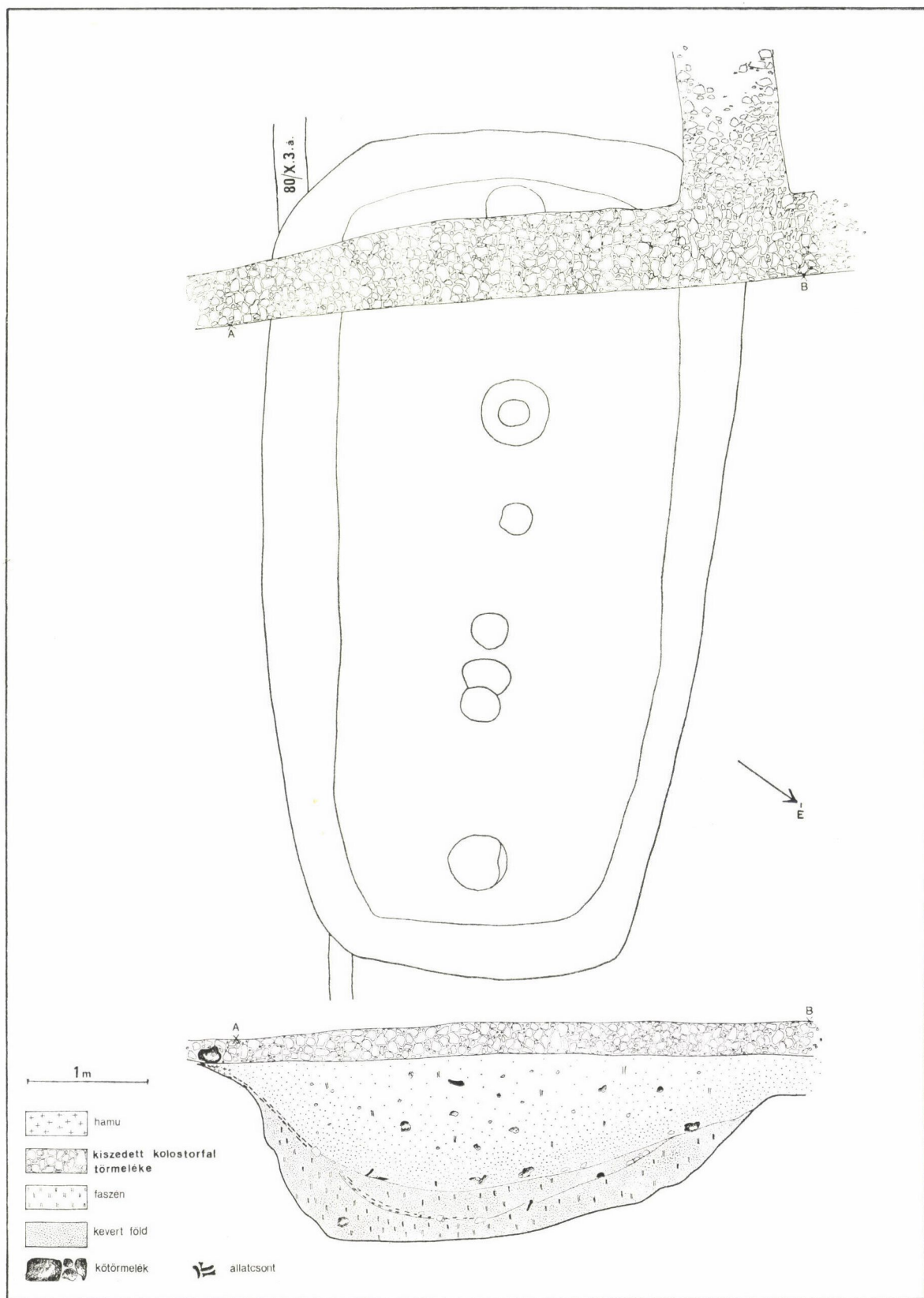

4. kép. Ópusztaszer. 4. sz. ház alaprajza és metszete
 Рис. 4. Опустасэр, план и разрез жилища № 4
 Abb. 4. Ópusztaszer. Grundriß und Profil des Hauses 4

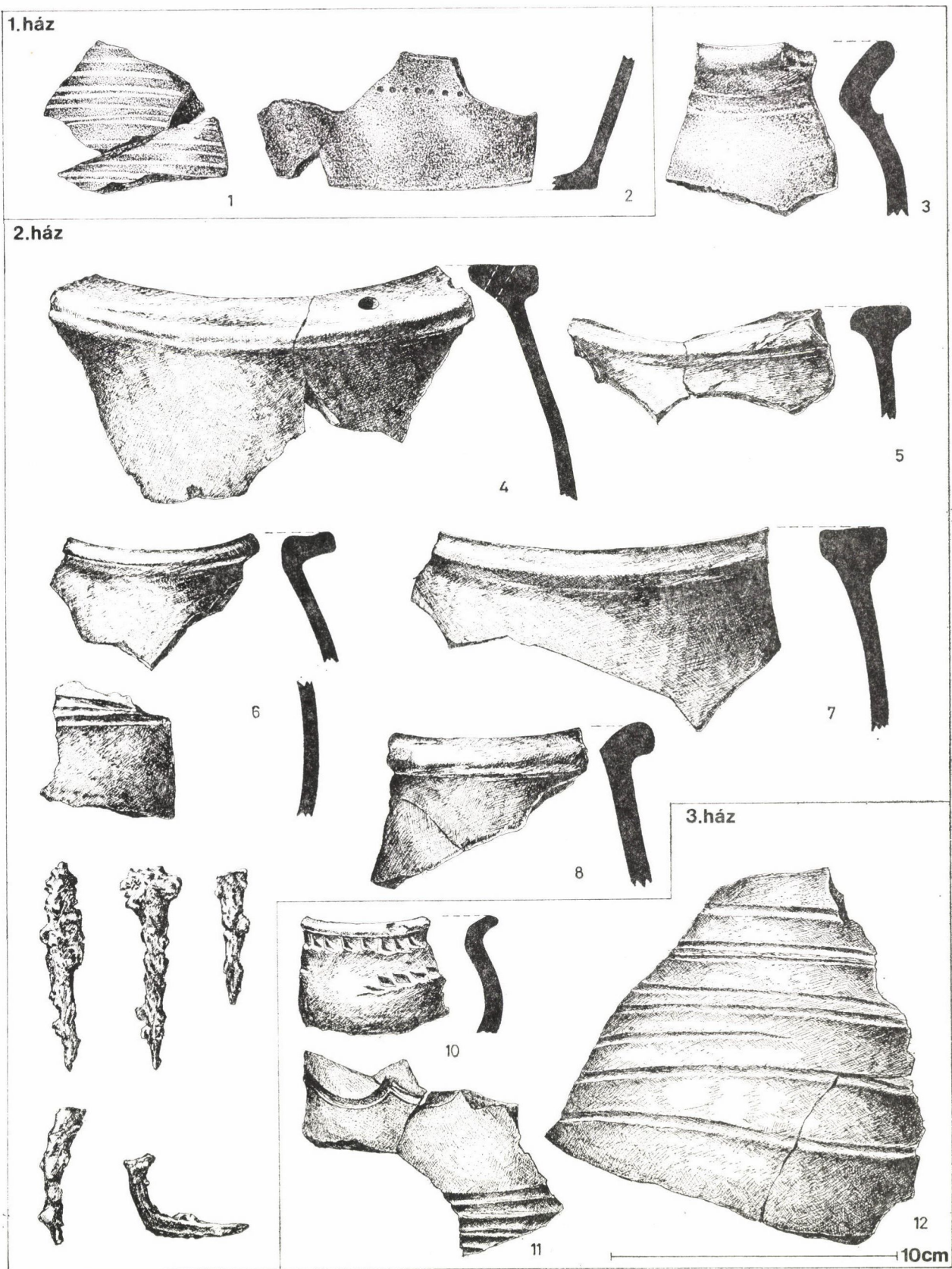
5. kép. Ópusztaszer. 5. sz. ház alaprajza és metszete
 Рис. 5. Опустасэр, план и разрез жилища № 5
 Abb. 5. Ópusztaszer. Grundriß und Profil des Hauses 5

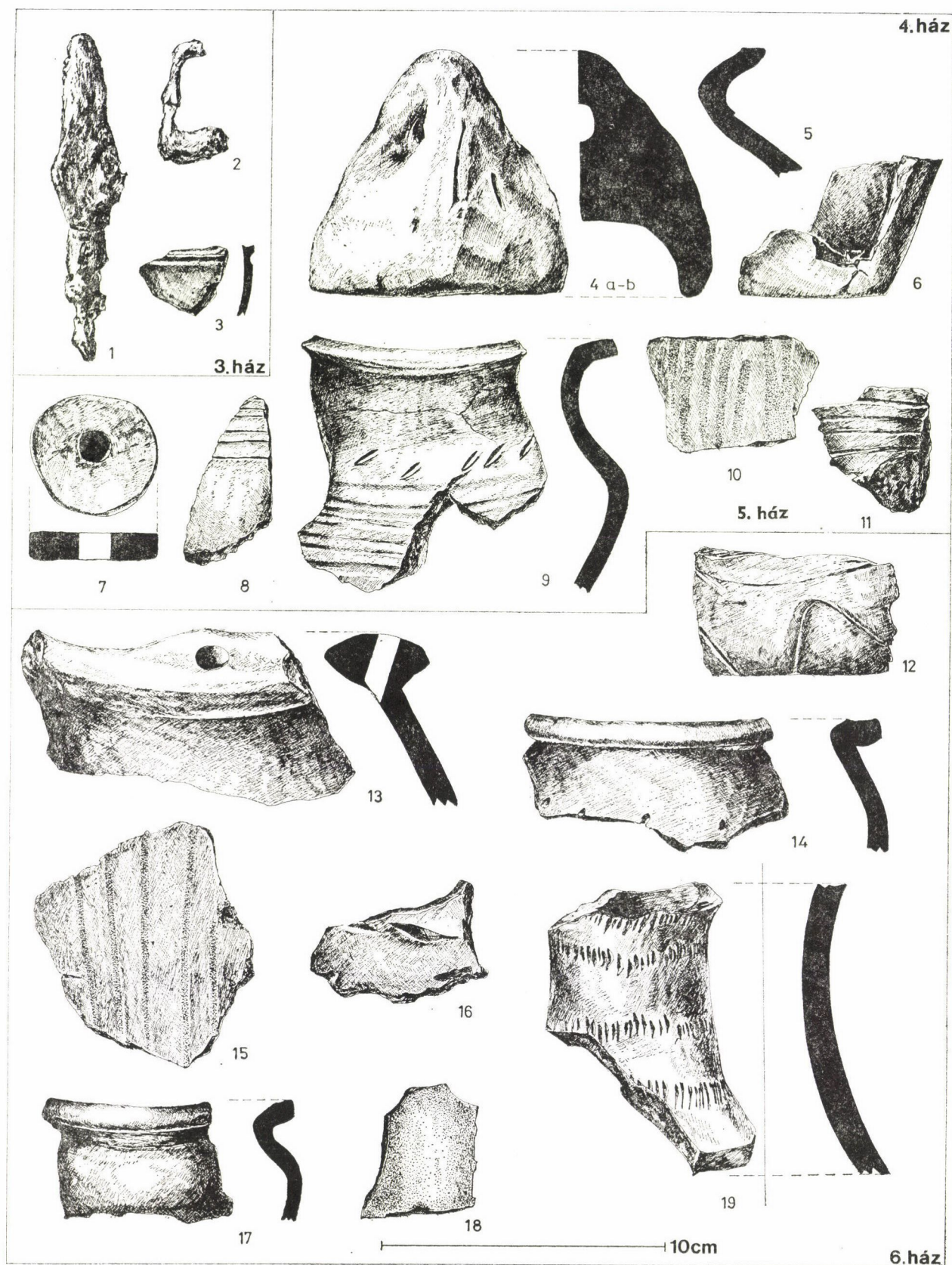
6. kép. Ópusztaszer. 6. sz. ház alaprajza és metszete
 Рис. 6. Опустасэр, план и разрез жилища № 6
 Abb. 6. Ópusztaszer. Grundriß und Profil des Hauses 6

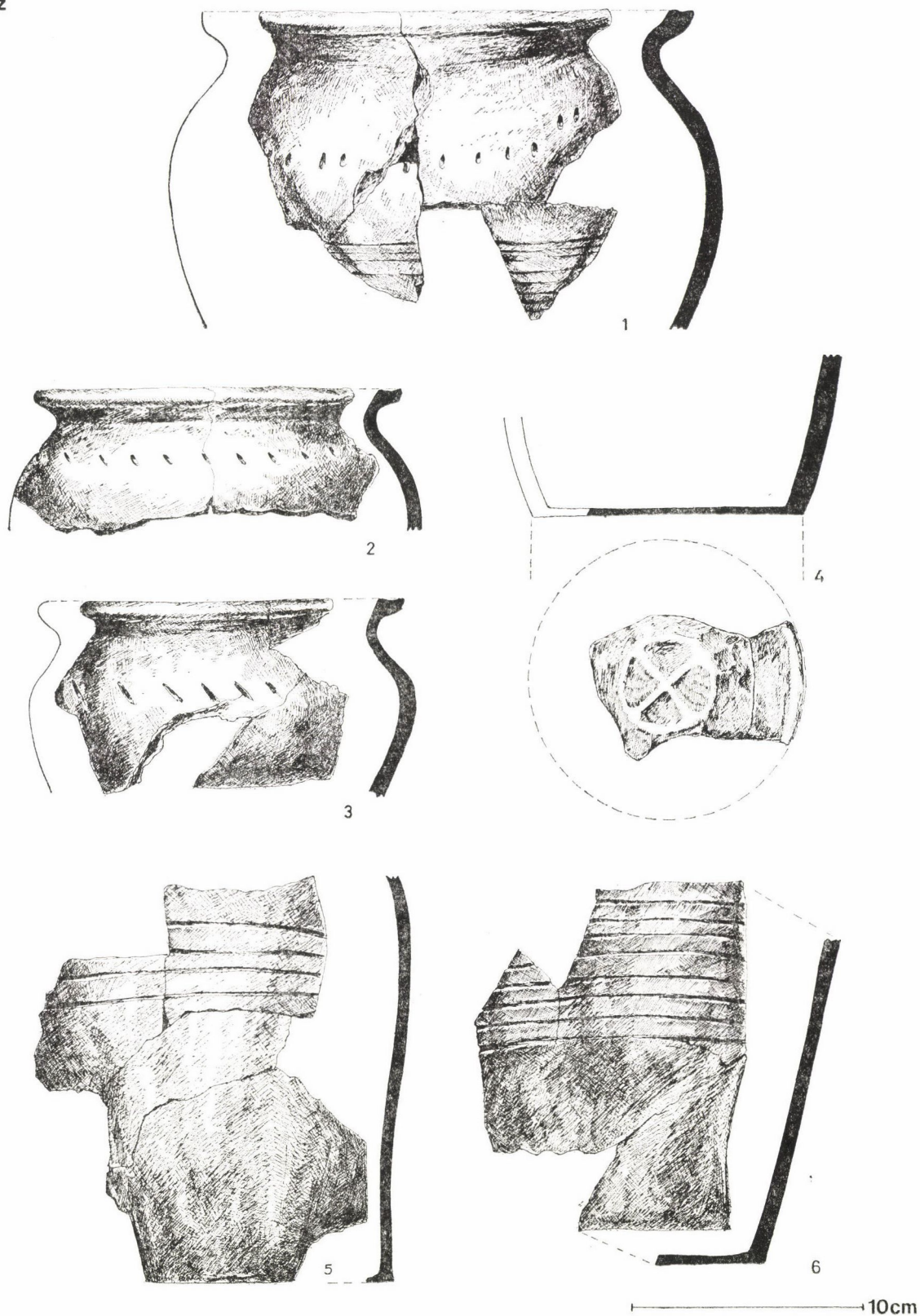
7. kép. Ópusztaszer. 1–2. 1. ház. — 3–9. 2. ház. — 10–12. 3. ház
 Рис. 7. Опустасэр. 1–2. Жилище № 1. — 3–9. Жилище № 2. — 10–12. Жилище № 3
 Abb. 7. Ópusztaszer. 1–2. Haus 1. — 3–9. Haus 2. — 10–12. Haus 3

8. kép. Ópusztaszer. 1–3. 3. ház. — 4–6. 4. ház. — 7–11. 5. ház. — 12–19. 6. sz. épület
 Рис. 8. Опустасэр. 1–3. Жилище № 3. — 4–6. Жилище № 4. — 7–11. Жилище № 5. — 12–19. Постройка № 6
 Abb. 8. Ópusztaszer. 1–3. Haus 3. — 4–6. Haus 4. — 7–11. Haus 5. — 12–19. Gebäude 6

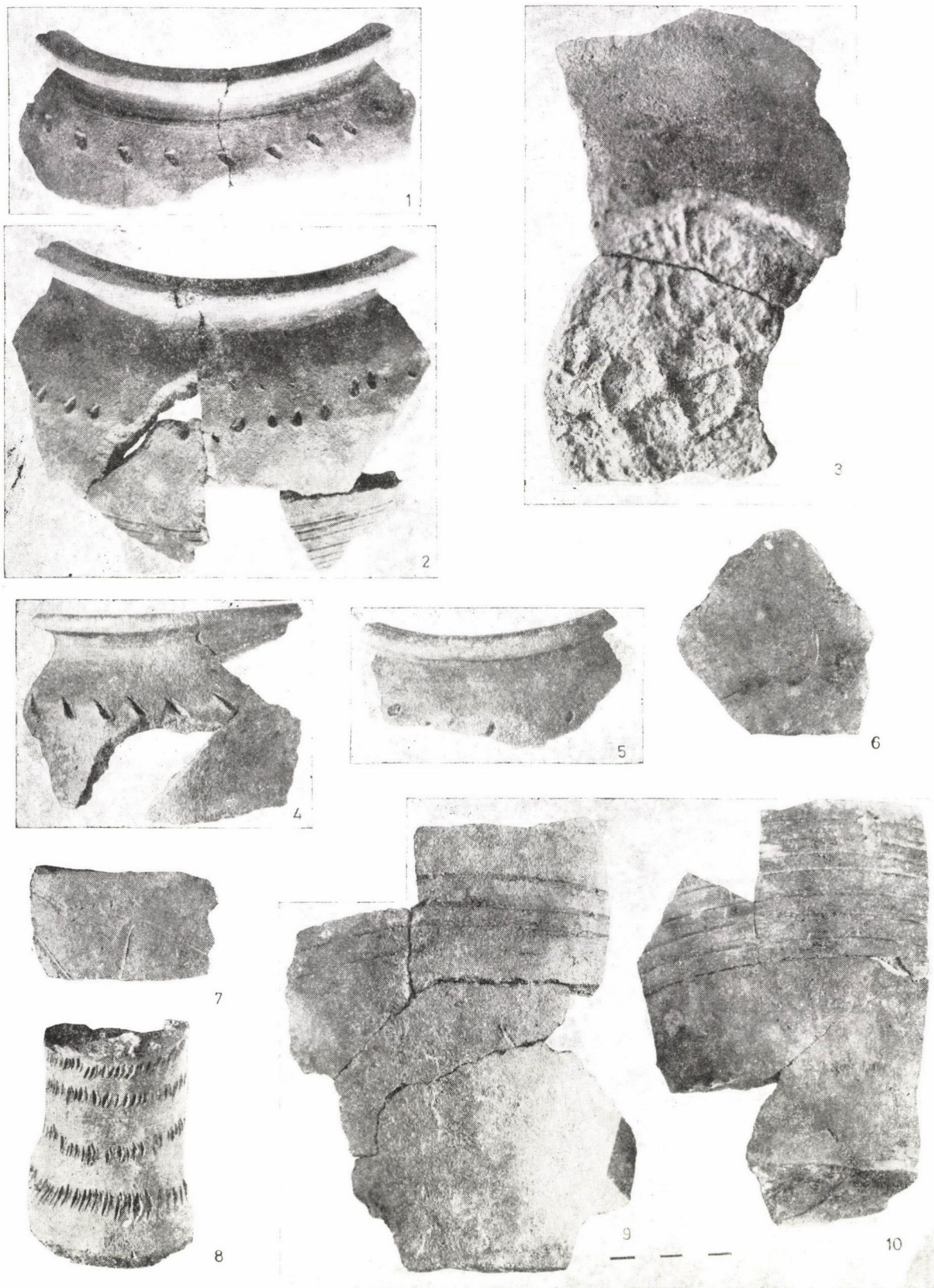
9. kép. Ópusztaszer. 1–6. 6. sz. épület
 Рис. 9. Опустасэр. 1– 6. Постройка № 6
 Abb. 9. Ópusztaszer. 1–6. Gebäude 6

10. kép. Ópusztaszer. 1. 1. ház. — 2—3. 3. ház. — 4. 4. ház. — 5—6. 5. ház
 Рис. 10. Опустасэр. 1. Жилище № 1. — 2—3. Жилище № 3. — 4. Жилище № 4. — 5—6. Жилище № 5
 Abb. 10. Ópusztaszer. 1. Haus 1. — 2—3. Haus 3. — 4. Haus 4. — 5—6. Haus 5

11. kép. Ópusztaszer. 1–10. 6. sz. épület
 Рис. 11. Опустасэр. 1–10. Постройка № 6
 Abb. 11. Ópusztaszer. 1–10. Gebäude 6

padka volt.²¹ Nagyobb számban találunk analógiákat a Szovjetunió területéről. A 9–10. század emlékanyagában padkás házakat tártak fel pl. a novotrojickojei²² és a majaki településen²³ is, s tudjuk, hogy használatuk a keleti szláv lakóházakban a 12–13. században vált gyakorivá.²⁴ Az említett házak egyúttal jó példái a tetőtartó oszlopok falmelletti elhelyezésének is, ami gyakran a földfal fával való kibélelésével hozható összefüggésbe. Az Ópusztaszeren feltárt 2. és 3. sz. házunkban azonban az oszlopnyomok hasonló elhelyezkedése ellenére ennek semmi nyomát nem találtuk. Mindkét házunk esetében viszont feltételezzük, hogy a *padlót* deszkával, vagy valami más nem időálló, szerves anyagból (gyékény?) készült borítással fedték be. Más magyarázatát ugyanis nem találjuk annak, hogy a többi házban észlelt letaposott padlónak nyoma sincs e házakban. Különösen szembetűnő ez a 3. sz. háznál, melynél a házban kívüli bejáratot még jól letaposott, keményre járt talaj jelezte, s amelyben a földpadkák használatát és megmaradását sem képzelhetjük el valamilyen borítás nélkül (példa erre a fent említett répevisi ház földpadkájának tapasztása is). A házszerkezet vizsgálatánál végül néhány szót érdemel a bejárat kérdése is. A 3. sz. háznál egyértelműen az ÉNy-i oldalon volt a bejárat, s az 1. sz. és 6. sz. épületnél a földfal kiképzéséből ugyancsak ÉK-i, ill. É-i bejáratra következtettünk. Árpád-kori falvainkban leggyakrabban D-i oldalon lévő bejáratot tártak fel, vagy ennek alapján a bizonytalan esetekben is déli bejáratot tételeztek fel a kutatók.²⁵ Dunaújváros esetében találunk É-i vagy ÉK-i oldalon bejáratot, még hozzá nemcsak az Árpád-kori, hanem az avar lakóházak esetében is.²⁶ Mindkét lelőhelyen helyi sajátosságnak tűnik az É-i oldalon (vagy annak közelében) lévő bejárat, aminek azonban a szeri házak esetében igen kézenfekvő magyarázatát találjuk. A helyi mikroklíma jellemzője ugyanis, hogy csaknem mindig D–DNy-ról jön az eső vagy zivatar, s szinte sosem É–ÉK-i irányból. A házak építésénél ezt a szempontot bizonyára messzemenően figyelembe vették az Árpád-korban is.

A leletanyag

A házak betöltéséből származó kerámiaanyagban leggyakoribb a kézikorongon készült, kihajlító peremű fazék-töredék, melyet a vállán egy sor ferde bevagdosás, vagy ún. körömbenyomkodás díszít (8. kép 9, 14; 9. kép 1–3; 10. kép 5; 11. kép 1–3, 5). Oldalukon általában különböző szélességű sávban sűrűközű esigavonalas bekarcolás található (7. kép 1; 8. kép 8; 9. kép 1, 5–6; 10. kép 1, 5; 11. kép 2, 9–10). Ezek a díszítések közismertek Árpád-kori falvaink leletanyagában,²⁷ de a 11. század első felére keltezett sírból is ismerünk hasonlóan díszített edényt.²⁸ Az egyik fazék alján körbe rajzolt kereszt alakú, nagyobb fenékbélyeg van (9. kép 4; 11. kép 3), mely az Árpád-kor korábbi szakaszára jellemző.²⁹ Egy sárgásbarna színű válltöredéken széthúzott hullámvonal látható (8. kép 12; 11. kép 7), egy másikon a bizonytalanul kivehető hullámvonal alatt sűrűközű esigavonalas díszítés van. Az egy vonallal megrajzolt tág hullámvonal a 11. század első felétől a 12. század végéig ismert díszítésmód.³⁰ A kézi-

korongon készült, zömök kis fazekak között díszítés nélküliek is voltak (8. kép 5, 17).

Az 1. sz. ház betöltéséből származik egy fazék alsó részének a töredéke, melyen az edény falán lévő fogas-kerékkel benyomott pontsor-díszítés legalsó sora látszik (7. kép 2). Ezt a díszítést az andornaktályai pénzleletes edény³¹ alapján általában a 11. század második felétől a 13. század elejéig datálják a kutatók,³² de a Majs-Udvari rétek 10–11. századi temetőjében feltárt és azóta közzétett sírokból származó hasonló díszítésű edények³³ a valamivel korábbi, legalábbis a 11. század első felére való korhatározását is megengedik.

Külön említést érdemel a 4. sz. házunkból származó kisméretű (gyermekjáték) sütőharang töredéke (8. kép 4; 10. kép 4a–b). Nagyobb méretű sütőharang-töredékeket Szarvas-Rózsásról is ismerünk,³⁴ de mindenképpen kiemelkedő jelentőségű e tekintetben a dobozi település, ahol szinte minden házból, a ház közepén lévő gondosan tapasztott felületű nyílt tűzhely közeléből kerültek elő sütőharang-töredékek.³⁵ A szerihez hasonló kisméretű (átm. = 10 cm, M = 8,5 cm) darabot azonban ezidáig nem ismertünk.

A 6. sz. épület betöltéséből került elő egy belül sárgásbarna, kívül vörös színű és fényezett felületű edénytöredék (8. kép 18), melyhez hasonlókat az Alföld területéről is több település anyagából ismerünk (pl. Kardoskút,³⁶ Szarvas-Rózsás,³⁷ Csátalja).³⁸ Az eddigi megfigyelések szerint ezek a töredékek általában szűk nyakú, palack vagy korsó alakú edényekből származnak.³⁹

Szokatlan díszítésével szinte egyedülállónak mondható az ugyancsak a 6. sz. épületből származó palacknyaktöredék (8. kép 19; 11. kép 8). A belül szürke, kívül világosbarna színű, 1 cm vastag falú töredéken négy sorban vízszintesen körbefutó, sűrűn bekarcolt függőleges vonalakból álló díszítés van, ami alatt a váll indításánál az 5. sor hasonló díszítés felső része is jól látható (átm. = 5,7 cm, a töredék magassága = 8,2 cm). Díszítés nélküli korsótöredékek is viszonylag ritkán kerülnek elő Árpád-kori telepeinken (pl. Kardoskútról⁴⁰ és Dunaújvárosból⁴¹ ismerünk ilyeneket), hasonló díszítésű darabról azonban nincs tudomásunk. A garvani ásatáson viszont került elő egy erre emlékeztető díszítésű fazéktöredék, melyet a szerző a 10. század vége és a 11. század vége közé keltezett helyi készítmények közé sorolt.⁴²

Az 5. sz. és a 6. sz. épület betöltésében is találtunk 2–2 db fazékdoldal-töredéket, melyeken függőleges irányú, szabálytalan vonalú, szürkés-fekete színű festett sávok látszanak (8. kép 10, 15; 10. kép 6). Régészeti kutatásunk eddig kevés figyelmet szentelt az Árpád-kori festett kerámia megjelenésének. A legrégibb, biztosan meghatározható korú festett edényt – egy vörös alapon fehér sávós festésű korsót – a benne talált pénzlelet alapján nem sokkal a 13. század közepe előtt rejthették el.⁴³ Ebből kiindulva a kutatás a 12–13. század fordulójára helyezi

³¹ Parádi N., ArchÉrt 90 (1963) 207, 1. kép 3, 14. kép 4–4a. (Andornaktálya.)

³² Parádi N., FA XXII. (1971) 132. — Szabó J. Gy., EgrIME 13 (1975) 24. — Kovalovszki J., Településásatások... 46.

³³ Kiss A., Baranya megye... 82, 66. rajz, 102. tábla 3, 112, 67. rajz, 104. tábla 4.

³⁴ Kovalovszki J., ArchÉrt 87 (1960) 37, XII. tábla 1–5.

³⁵ Kovalovszki J., ArchÉrt 102 (1975) 209, 5. kép 1–10, 6. kép 2.

³⁶ Méri I., RégFüz Bp. Ser. II: 12/a. 46.

³⁷ Kovalovszki J., ArchÉrt 87 (1960) 37.

³⁸ Parádi N., FA XXII (1971) 130.

³⁹ Uo.

⁴⁰ Méri I., RégFüz Bp. Ser. II: 12/a. 46.

⁴¹ Bóna I., VII. századi... 51, 16. tábla 8.

⁴² Stefan, Gh.-Barnea, I.-Comşa, M.-Comşa, E., Dinogetia. (Bukarest, 1967) 176, 109. kép 11, 204, 131. ábra.

⁴³ Parádi N., ArchÉrt 90 (1963) 208, 223.

²¹ Veselinović, R. L., RVM (1953) 5–58.

²² Ljapuskín, I. I., MIA 74 (1958) 82–84, XXIII. tábla (18. sz. ház); 93, 95, XXXI. tábla, 61. kép (24. sz. ház).

²³ Vinnikov, A. Z., Majackoje gorodisce (Moszkva, 1984). 102–113, 6. kép 2, 3. tábla (19. sz. ház).

²⁴ Fodor I., ArchÉrt 104 (1977) 286.

²⁵ L. 4–7. jegyzet, 9. jegyzet.

²⁶ L. 8. jegyzet.

²⁷ Kovalovszki J., Településásatások... 46, 25. rajz 7, 17. tábla 4.

²⁸ Kiss A., Baranya megye X–XI. századi sírleletei. Bp. (1983) 721. sír: 125, 67. ábra, 107. tábla 2.

²⁹ Kovalovszki J., Településásatások... 46, 26. rajz 5.

³⁰ Szabó J. Gy., EgrIME 13 (1975) 23.

a vörös festés megjelenését,⁴⁴ s ritkaságként tartja számon a fehér festés e korai alkalmazását.⁴⁵ Külön figyelmet érdemel e tekintetben Kardoskút-Hatablak leletanyaga, melyről az ásató Méri István megjegyzi, hogy az itt előkerült cseréptöredékek közül igen sokat kívülről vörösre festettek.⁴⁶ Ugyanitt említi, hogy a Csongrád-felgyői és a visegrádi ásatáson előkerült töredékeken is festés nyomait találta.

Jánosszállásról 10–12. századi gödörből ismerünk piros festésű cseréptöredéket.⁴⁷

Ópusztaszeren a kolostor gazdasági épületeinek leletanyagában a vörös festésű bográcsötredékeken kívül fekete sávós festésű töredéket is találtunk (bár egyik sem gyakori).⁴⁸ Ezek alapján bizonyosnak tartjuk, hogy a vörös és a fekete festést is a feltételezettnél korábban, már a 12. század folyamán is ismerték (ha ritkán is alkalmazták ekkor még).

A 3. sz. ház betöltéséből egy pici, mázas edénytöredék is került elő (8. kép 3; 10. kép 3). A finoman iszapolt, szürke anyagú kis nyaktöredék kívül-belül világos zöldes színű máz borítja, s egy sekély, vízszintes hornyolás díszíti. A töredék valószínűen nem származhat magyar mester termékéből, hiszen a legkorábbi, biztosan keltezhető mázas edényünk a 13. századból ismert,⁴⁹ pontosabban elrejtése az 1240 körüli évekre tehető,⁵⁰ az is ausztriai készítménynek bizonyult. Ez azonban nem jelenti azt, hogy más irányból ne kerülhetett volna hazánk területére már korábban is importárként mázas kerámia.

A sóshartyáni honfoglaláskori temetőben előkerült mázas amfora⁵¹ figyelmünket e tekintetben is egyértelműen kelet felé irányítja. A majaki településen pl. a 29. sz. házból ismert egy mázas edénytöredék, amelynek kapcsán Vinnikov megjegyzi, hogy a kelet-európai sztyeppén a mázas kerámia megjelenése a 9. század végére – 10. század elejére tehető.⁵² Későbbi időre, a 10. század vége és a 12. század eleje közé keltezhetők a sarkeli vár szláv rétegeiből származó mázas edények,⁵³ melyek ott is importárként jelennek meg.

Az elmúlt évtized kutatásai a honfoglaláskor és az Árpád-kor számos kelet-európai kapcsolatára hívták fel a figyelmet.⁵⁴ A mázas kerámia megjelenése arra utal, hogy déli irányból érkező leletanyaggal is számolnunk kell, amit az Árpád-kor első felére jellemző intenzív magyar–bizánci kapcsolatok⁵⁵ is nagymértékben valószínűsítenek. Ennek alátámasztására azonban további leletekre van szükség.

A fenti edénytöredékeken kívül kézikorongon készült

cserépbográcsötredékek (7. kép 4, 5, 7; 8. kép 13), egy szabadkézzel formált kis edény – kihajló pereme alatt 2 sorban sűrű, szabálytalan bevagdosás díszíti – (7. kép 10; 10. kép 2) töredéke, egy cseréptöredékből készített orsógomb (8. kép 7), egy vaskés (8. kép 1) és néhány vasszeg (7. kép 9) került még elő a házak betöltéséből.

A házak időrendje

A 2., 3. és 6. sz. épületeinknek közös időrendi jellemzőjük, hogy gödreikkel korábbi Árpád-kori árkokat vágta – tehát nem a széri település kezdetét képviselik, s hogy használatuknak a terjeszkedő kolostorépítkezéseket megelőző tereprendezési munkák vetettek véget. (Így a betöltésükből előkerült leletanyag a házak használatának megszűnését jelzi.) A kolostoregyüttes részét jelentő gazdasági épületek építésének korát az eddigi megfigyelések összevetésével a 12. század második felére, legkésőbb a század végére tehetjük.⁵⁶ A földbemélyített objektumok gödreinek feltöltésére ennek megfelelően a 12. század közepén – vagy második felében kerülhetett sor, így e házaink használatát a 12. század első felére, legkésőbb a közepére kell helyeznünk.

Az 1., 4. és 5. sz. ház sem a területet behálózó árokrendszerekkel, sem egyéb Árpád-kori objektummal nem érintkezett, leszámítva a 4. sz. házat, melynek déli oldalát a 3. sz. ház ÉK-i sarka vágta. Így e házaikat ezen a területen a település valamivel korábbi objektumaiként tartjuk számon. Ezt az a megfigyelés is alátámasztja, hogy gödreik természetes úton, még a kolostorépítkezést megelőző planírozás előtt töltődtek fel. Ha azonban a földházak használatának feltehetően aránylag rövid idejét is figyelembe vesszük, lehet, hogy ez az időbeli eltérés csak néhány évtizedet, esetleg csupán néhány évet jelent. E ház-csoport használatát ezért a 12. század elejére, esetleg a 11–12. század fordulójára tehetjük. Ezt a keltezt az épületek leletanyaga megerősíti.

A széri település háztípusainak az alakulása sokmindenben alátámasztja Fodor István azon megállapítását, hogy falusi lakóházaink fejlődése a Don-vidékről hozott építési hagyományok továbbformálása és a helyi sajátosságokhoz, lehetőségekhez való alakítása mellett főbb vonásaiban a kelet-európai lakóházak fejlődési törvényszerűségeinek megfelelően zajlott az Árpád-korban.⁵⁷

Vályi Katalin

СЕЛЬСКИЕ ПОСТРОЙКИ ЭПОХИ АРПАДОВ НА ТЕРРИТОРИИ МОНАСТЫРЯ СЭР

Резюме

Церковь и монастырь Сэр были открыты раскопками с 1970 по 1975 г. Главной целью раскопок, ведущихся с 1980-ого года непрерывно, является открытие хозяйственных сооружений, связанных с монастырем. На данной территории были открыты три средневековых слоя. Самый ранний является поселением эпохи Арпадов (XI–XII вв.), на котором за последние годы было открыто 15 жилых и хозяйственных сооружений, далее печи, распо-

ложенные вне жилищ, ямы, хранилища и также части системы рвов, расположенной на всей площади поселения. Ко второму слою относятся хозяйственные постройки монастыря, образующие два длинных крыла, которые окружают двор размером примерно 70×55 м. Третий слой составляют остатки построек позднесредневекового сельского городка Сэр, построенных после разрушения хозяйственных построек монастыря (XIV–XV вв.).

⁴⁴ Szabó J. Gy., EgrME 13 (1975) 24.

⁴⁵ Parádi N., ArchÉrt 90 (1963) 223.

⁴⁶ Méri I., RégFüz Bp. Ser. II: 12/a (1964) 46.

⁴⁷ Bálint Cs., MFMÉ 1971/1. 298.

⁴⁸ A kolostor gazdasági épületeinek feldolgozását külön tanulmányban tervezzük.

⁴⁹ Höllrigl J., ArchÉrt 50 (1937) 147–151.

⁵⁰ Parádi N., ArchÉrt 90 (1963) 208.

⁵¹ Dienes I., A honfoglaló magyarok. (Hereditas sorozat, Bp. 1972) 82, 29. kép; Fodor I., Verecke híres útján. (Bp. 1975.) 247, 61. kép.

⁵² Vinnikov, A. Z., Majackoje gorodisce. (Moszkva, 1984) 120.

⁵³ Selkovnyikov, B. A. MIA 75 (1959) 274. 1. kép, 275. 2. kép, 280.

⁵⁴ Mesterházy K., FA XXVI. (1975) 99–117. — Kovalovszki J., ArchÉrt 102 (1975) 219–222. — Fodor I., Régészeti adalékok lakáskultúránk történetéhez. Népi kultúra – népi társadalom XIII. (1983) 94–107; Fodor I., ArchÉrt 104 (1975) 287–288. — Fodor I., ArchÉrt 102 (1975) 250–265.

⁵⁵ Györfly Gy., Magyarország története I. (Bp. 1984) 575–1006.

⁵⁶ Trogmayer O., i. m. 24–25, 61. — Horváth F., Régészeti tanulmányok Csongrád megye középkori történetéhez. Doktori disszertáció, kézirat (Szeged, 1978), 168.

⁵⁷ Fodor I., ArchÉrt 104 (1977) 288.

⁵⁸ Köszönettel tartozom Kovalovszki Júliának a lektorálás során adott hasznos tanácsaiért.

В данной статье рассматриваются некоторые вопросы поселения эпохи Арпадов, публикуются планы шести построек из раскопанных 15-и.

Исследования последних лет раскрыли немало связей могильников и поселений X—XIII вв. с Восточной Европой.⁵⁴ Появление поливной керамики этого периода указывает также на южные связи, вероятность которых подтверждаются оживленными венгеро-византийскими контактами в первый период эпохи Арпадов.

Кроме этого было найдено большое количество обломков керамики, типичной для этого времени.

Стратиграфическое положение построек №№ 2, 3 и 6, и также их соотношения со зданием монастыря датируют эти сооружения на первую половину или на середину XII-ого века. Жилища №№ 1, 4 и 5 датируются несколько раньше, началом XII-ого века (или может быть, рубежом XI—XII вв.).

K. Байу

ARPADENZEITLICHE LANDBAUTEN AUS DEM GEBIETE DES KLOSTERS VON SZER

Auszug

Die Kirche und der Teil des Klosters von Szer wurden zwischen 1970 und 1975 erschlossen. Die Hauptzielsetzung der seit 1980 wiederum kontinuierlich durchgeführten Ausgrabungen ist die Klärung des Grundrisses der sich dem Kloster anschließenden Wirtschaftsgebäude. Das Gebiet unserer Erschließung ist eine mittelalterliche, geschichtete Fundstelle, innerhalb der wir bisher drei Siedlungsperioden absondern konnten. Die erste Periode bedeutet die früharpadenzeitliche Siedlung (11—12. Jh.), aus der im Laufe der vergangenen Jahre insgesamt 15 Wohn- und Wirtschaftsgebäude, zahlreiche im Freien stehende Öfen, Gruben und längere oder kürzere Abschnitte der sich über die ganze Siedlung erstreckenden Grabensysteme freigelegt wurden. In der zweiten Periode wurde die Reihe der sich an das Kloster anschließenden, zwei länglichen Gebäudeflügel bildenden Wirtschaftsgebäude erbaut, die einen etwa 70×55 m großen Hof umgaben. Die dritte Phase vertreten die Reste der sich nach der Zerstörung der Wirtschaftsgebäude des Klosters auch in diesem Gebiet erstreckenden spätmittelalterlichen Gebäude des Marktfleckens Szer (14—15. Jh.).

Vorliegend möchten wir uns mit einigen Fragen der arpadenzeitlichen Siedlung befassen. Von den bisher erschlossenen 15 Objekten veröffentlichen wir den Grundriß von sechs Gebäuden und ihr Fundmaterial.

Die Häuser Nr. 1., 4 und 5 von gleicher Orientierung, fast gleicher Größe und Konstruktion (Abb. 1, 4, 5) bilden die im Grundriß absonderbare eine Gruppe der Wohngebäude. Sie stimmen in ihrer Konstruktion mit den im Laufe unserer arpadenzeitlichen Dorferschließungen erkannten, im allgemeinen verbreiteten Häusern überein. Von dem am meisten verbreiteten Typ der Häuser mit gabelförmigem Stützbalken befestigtem Satteldach weichen aber auch diese Häuser in einigen Zügen ab. So fanden wir z. B. im Haus 4 keine Spur der gabelförmigen Stützbalken und in den Häusern 1 und 4 war kein Arbeitsloch. Eine ähnliche Konstruktion hatte auch das Gebäude 6 (Abb. 6), in dem aber das Satteldach von in der Achse des Gebäudes stehenden 7 Pfosten getragen wurde. Dieses Objekt halten wir infolge seiner großen Maße (fast 7 m lang), der im Vergleich zu den übrigen Häusern bedeutend größeren Tiefe und des Fehlens der Heizvorrichtung für ein Wirtschaftsgebäude (Keller).

Die Häuser 2 und 3 weichen nicht nur in ihrer Größe und Orientierung, sondern vor allem im System der Dachkonstruktion haltenden Pfosten von den obigen Häusern ab. In den vier Ecken des Hauses 3 dürfte je ein Pfosten gestanden haben, was auf ein Halbdach verweist. Im Haus 2 standen wahrscheinlich an beiden Längsmauern je 3 Pfosten und in der Achse des Hauses hielten 2 weitere gabelförmige Stützbalken das Dach, was außer dem Halbdach auch eine Lösung mit Satteldach vorstellbar macht. An allen drei Seiten des Hauses 3 fanden wir

Erdbänke, was in unseren heimischen Siedlungen als eine Seltenheit gilt. Für die in der Grube des Hauses vorhandene Erdbank und die Anbringung der dachtragenden Pfosten an der Wand sind uns die besten Analogien aus dem Gebiet der Sowjetunion bekannt^{22—24}. Im Falle der Häuser von Ópusztaszer waren aber keine Spuren einer Verkleidung der Erdwand mit Holz wahrnehmbar. Der Fußboden der Häuser 2, 3 wurde hingegen vermutlich mit Brettern oder mit einem anderen organischen Material bedeckt.

Aus dem Fundmaterial ist das Halsfragment einer Flasche erwähnenswert (Abb. 8, 19; Abb. 11, 8), dessen beste Parallele wir im Grabungsmaterial von Garvan vorgefunden haben.⁴² Der Fund des Hauses 4 war das Fragment einer kleinen Backglocke (Kinderspielzeug) (Abb. 8, 4; Abb. 10, 4a—b). Auch aus der Auffüllung der Gebäude 5 und 6 kamen Gefäßwandfragmente hervor, auf welchen senkrechte, gräulichschwarz bemalte Streifen zu sehen sind (Abb. 8, 10, 15; Abb. 10, 6). Die bisherige Forschung setzte das Erscheinen der Bemalung im ungarischen Raum auf das 12—13. Jh. und wir kennen aus dieser Zeit vor allem die rote Bemalung. Auf Grund der Funde von Ópusztaszer setzen wir voraus, daß man die rote und schwarze Bemalung auch schon früher, im Laufe des 12. Jhs gekannt hat, wenn sie auch selten angewandt wurde. Aus dem Haus 3 kam das kleine Fragment eines grünglasierten Gefäßes zum Vorschein (Abb. 8, 3; Abb. 10, 3), das wir für das Fragment einer Importware östlichen Ursprunges halten. Die aus der Siedlung von Majak⁵² und aus den slawischen Schichten der Burg von Sarkel⁵³ stammenden Gefäße beweisen, daß in der osteuropäischen Steppenlandschaft zu dieser Zeit die glasierte Keramik schon eine verbreitete Importware war. Die Forschungen der vergangenen Jahrzehnte lenkten auf zahlreiche osteuropäische Beziehungen der Landnahme- und Arpadenzeit die Aufmerksamkeit.⁵⁴

Das Erscheinen der glasierten Keramik weist darauf hin, daß wir auch mit einem aus südlicher Richtung kommenden Fundmaterial rechnen müssen, was die für die erste Hälfte der Arpadenzeit charakteristischen, intensiven ungarisch-byzantinischen Beziehungen⁵⁵ in hohem Maße wahrscheinlich machen.

Außer den obigen fanden wir Fragmente der in der Arpadenzeit allgemein verbreiteten Gefäßtypen in stattlicher Anzahl vor.

Die Gebäude 2, 3 und 6 können wir auf Grund ihrer stratigraphischen Lage innerhalb der Siedlung und ihres Verhältnisses zum Kloster auf die erste Hälfte des 12., spätestens auf dessen Mitte datieren. Die Benutzung der Häuser 1., 4 und 5 läßt sich um etwas früher auf den Beginn des 12., eventuell auf die Wende des 11—12. Jhs setzen.

K. Vályi

15. SZÁZADI TELEPNYOMOK VÁCOTT A SZÉCHENYI UTCÁBAN

A város belterületén, a Széchenyi utca 4–6. sz. telken 1983 májusában új lakóépület alapozását kezdték meg. Első lépcsőben 3 m vastagságú földréteget távolítottak el. Munka közben közép- és újkori cserepek kerültek elő, illetve az építkezés művezetője, Kovács János egy XV. századi fazekat is átadott a Váci Vak Bottyán Múzeumnak. Az edényt — a művezető elmondása szerint — kb. 2,5–3 m mélységben találták (1. kép).

A további mélyítés során a telek DK-i részén áttörték és elbontották a korábban itt állt lakóház pincéjének téglaboltozatát és elkezdték a pince kőfalainak eltávolítását is, mivel ezek akadályozták a tervezett épület cölöpalapozását. A teleknek ezen a részén ekkor állította le a múzeum ideiglenesen a munkát.

A leletmentést Kővári Klára vezette; hosszabb-rövidebb ideig részt vett a munkában Tettamanti Sarolta, Torma István és a szerző. A műszeres felmérést Egyed Endre és Merényi Armandné (MTA Régészeti Intézet) végezték el.¹

A leletmentés során a Széchenyi utca jelenlegi szintjétől 3–4 m-rel lejjebb egy 70–100 cm falvastagságú, 4,50×6,20 m belméretű pince szabálytalan kövekből épült falat találtak meg. ÉNy-i oldalán küszöb lenyomata mutatkozott 484 cm mélységben. A K-i, a Széchenyi utca felőli sarkán pedig két kőlépcső — az egykori pincelejárát maradványa — bontakozott ki. A 140 cm széles lejárát két oldalát alkotó falaknak csak rövid csomkja maradt meg, a jelenlegi járda alá húzódva.

A pincebelső teljes területének feltárására nem nyílt lehetőség. A rétegek vizsgálatára az ÉNy-i részen, a két hosszanti fal között, az építők kutatószondájához csatlakozva nyitottuk az I. kutatóárkot. A fal alapozásának alját az utca szintjétől számítva 570 cm mélyen találtuk meg. Középkori leletek 460–530 cm közötti mélységből, a 3–4. rétegből kerültek ki (2–4. kép). A holgatatlan altalaj 540 cm mélyen jelentkezett. A pince többi részén 380–440 cm mélységig távolítottuk el a törmelékét. Itt, valamint az I. árok 1–2., kevert rétegéből közép- és újkori cserepek kerültek elő (pl. két bélyeges, XV. századi osztrák fazékperem).

A pincétől É-ra 8 m-re került elő egy 80 cm belső átmérőjű kút. Fala szárazon rakott, nagyméretű kváderkövekből áll. Kávéjának tetejétől számítva 150 cm mélységig tisztítottuk ki: a köves-téglás törmelékben porcelán bögre darabjait, „Victoria Austria” feliratú porcelántányért, réz gyertyatartót, bőrfoszlányokat, rongydarabokat stb. találtunk. 150 cm mélyen szivattyúcső teteje bukkant elő. Ennek hossza — a markolóval történt kiemelés után — 476 cm-esnek bizonyult. A kút betöltését azonban — a rendkívül laza törmelék, omlásveszély miatt — nem tudtuk tovább bontani (3. kép 3).

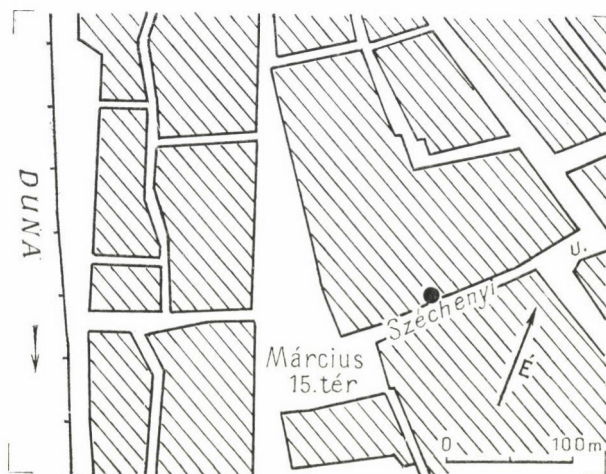
A fent leírt pincétől NY-ra 25 m-re, hasonló mélységben, az építkezéssel kapcsolatos szintsüllyesztés során, a jelenlegi úttól befelé 8,5 m-re bukkant elő a 2. pince. A 4,8–5×5,7–6,20 m-es belméretű, szabálytalan téglalap alaprajzú pince falvastagsága 80 cm. 160 cm széles

bejárata DK felé nyílik. Falai szabálytalan kövekből készültek. Dongaboltozatának indítását 320 cm mélységben figyeltük meg. Ennek a pincének a feltárására nem volt lehetőség (3. kép 2).

A 2. pincétől É-ra 6 m-re szintén előkerült egy kút. Belső átmérője 110 cm, nagyméretű kváderekkel kirakott falának vastagsága 20 cm.

Az 1. pince falainak tisztítása közben, D-i külső sarkánál — közvetlenül a falhoz csatlakozva — 150×116 cm alapterületű, négyszögletes gödör (a továbbiakban: 1. gödör) bukkant elő. Belsejét erdei fenyőből (pinus silvestris)² készített vékony deszkával bélelték. Ennek legnagyobb mérhető vastagsága 8–9 mm volt. A fa bélés a gödör alján csak kis felületen, a DK-i, DNY-i és ÉNY-i oldalon azonban jól megfigyelhetően, összefüggően jelentkezett. A DK-i oldalon összefüggően a gödör hosszában és 40 cm magasságban megmaradt. A gödör alját enyhén teknősré, oldalait függőlegesre képezték ki. Eredeti magasságát nem ismerjük, mivel felső részét a markológép elpusztította. Általunk kibontott alsó része 90 cm mély volt. Alját a jelenlegi járda szintjétől 320 cm-rel lejjebb találtuk meg.

A gödör leletanyagának zömét kerámia képezte (ép vagy csaknem teljesen ép, illetve töredékes, de kiegészíthető edények; különböző edényekből származó, össze nem függő töredékek. Néhány esetben (pl. az osztrák korsónál) jól megfigyelhetjük, hogy az edény egészben került a gödörbe, és ott tört össze; sok redukált égetésű kályhaszem töredéke és néhány csempetöredék); ezen kívül számos — igen rossz megtartású — üvegedény töredéket és fém tárgyakat bontottunk ki. A tárgyak között és részben az edényekben nagy mennyiségű állatesontot és szőlőmagot is találtunk (5. kép).

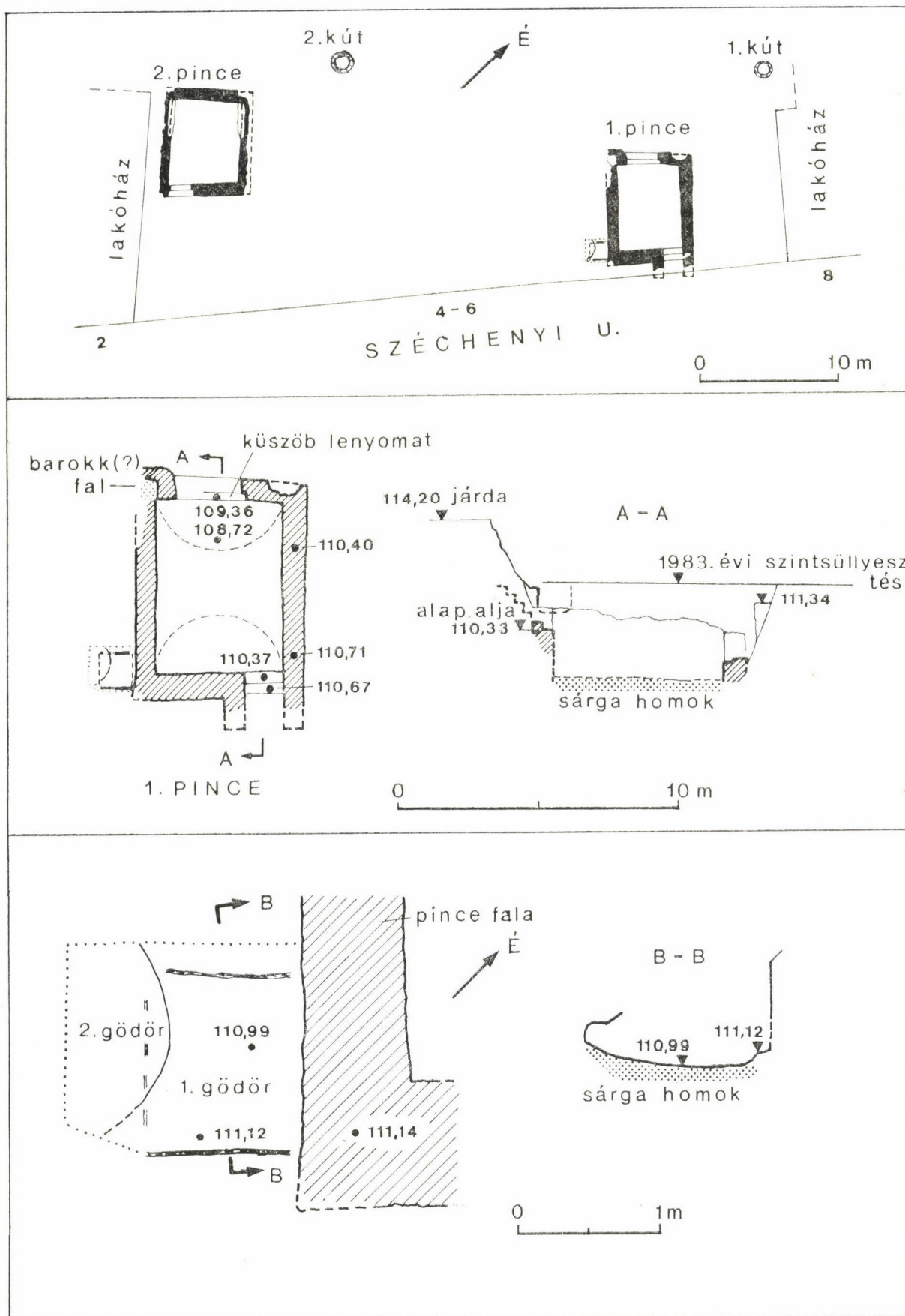

1. kép. Vác, Széchenyi u. 4–6. Helyszínvázlat
Abb. 1. Vác, Széchenyi u. 4–6. Planskizze

¹ Ezúton is köszönöm Kővári Klárának, hogy a régészeti leletanyagot közlésre átengedte. — A leletmentés dokumentációjának száma: MNM Adattár VIII. 77/1985. A leletek a Váci Vak Bottyán Múzeumba (VVM) kerültek, leltári számuk: 84.6.1. — 84.10.1.

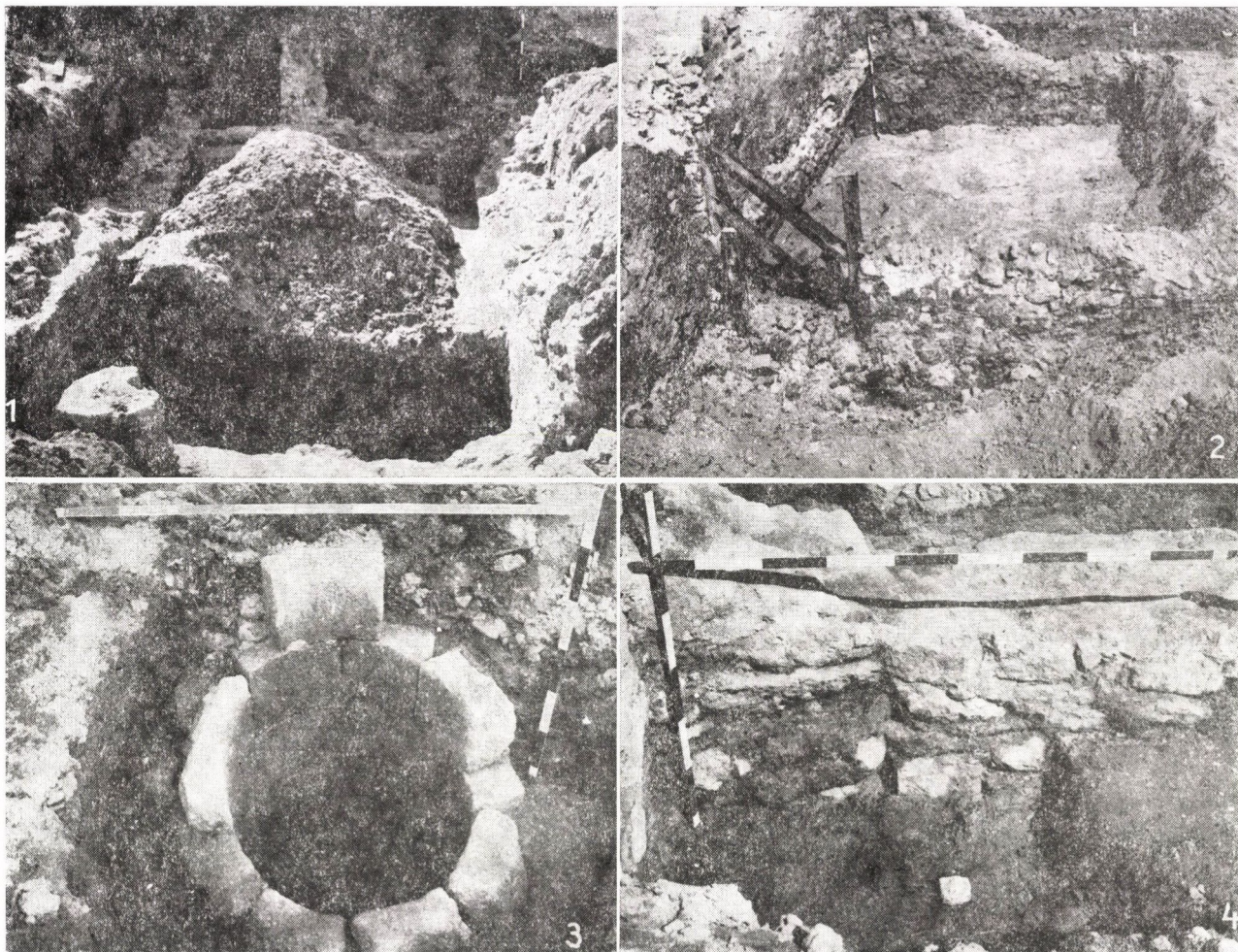
² MTA Régészeti Intézet Adattára J-263/83.

2. kép. Vác, Széchenyi u. 4-6. Alaprajz és metszet. Egyed Endre és Merényi Armandné felmérése
Abb. 2. Vác, Széchenyi u. 4-6. Grundriß und Profil. Vermessung von E. Egyed und Frau A. Merényi

3. kép. Vác, Széchenyi u. 4–6. 1. Az 1. pince. — 2. A 2. pince. — 3. Az 1. kút. — 4. Az 1. pince küszöbe
Abb. 3. Vác, Széchenyi u. 4–6. — 1. Keller 1. — 2. Keller 2. — 3. Brunnen 1. — 4. Schwelle des Kellers 1

Az 1. gödör teljes kibontása után, nyelésnél jelentkezett a 2. gödör. Sötét foltja élesen elvált az 1. gödör aljánál már jelentkező sárga homoktól. Ennek a gödörnek csupán az É-i, kb. 70 × 150 cm-es részét tudtuk kibontani, a felette levő mintegy 2 m-es földréteg és az idő hiánya miatt. Az eredetileg nagyjából kerek, teknős aljú gödör kibontott, 30–35 cm mély, 75 × 140 cm-es feléből néhány sárgásfehér, körbefutó esigavonallal díszített XIII. századi fazéktöredék és két vastárgy került felszínre³ (11. kép 4–5).

Leletanyag

1. gödör

Kerámia

Összesen 24 edény, 3 kályhaszem és igen sok töredék került ki a gödörből.⁴ (6. kép)

Fehér kerámia Fazekak (84.6.1–10.)

Szürkésfehér, kavicsos, csillámos anyagú, zömök, nyomott nyakú, erősen hasasodó, vékonyfalú fazekak. Fenekük felett erősen beszűkülnek, hasuk átmérője nagyobb, mint a perem átmérője. Korongról leemelve készültek, néhány példányon kereszt alakú fenékbélyeg látható (84.6.5,6,10.) Testüket sűrű, igen sekély bordázás díszíti a nyaktól a has alsó részéig. Valamennyi fazék pereme erősen tagolt. Két fazekat a peremből kiinduló, a vállra támaszkodó szalagfüllel is elláttak (84.6.9–10.)⁵ (7. kép 2, 4–6; 8. kép 4–7).

Bizonyára ebből a gödörből származik az építkezés művezetője által beszolgáltatott kis, nyúlánk alakú fazék is, amelynek oldala sekélyen bordázott, vállát 4 vízszintes bekarcolás díszíti (84.6.1. — 7. kép 1).

Hengeres testű korsó (84.6.12.)

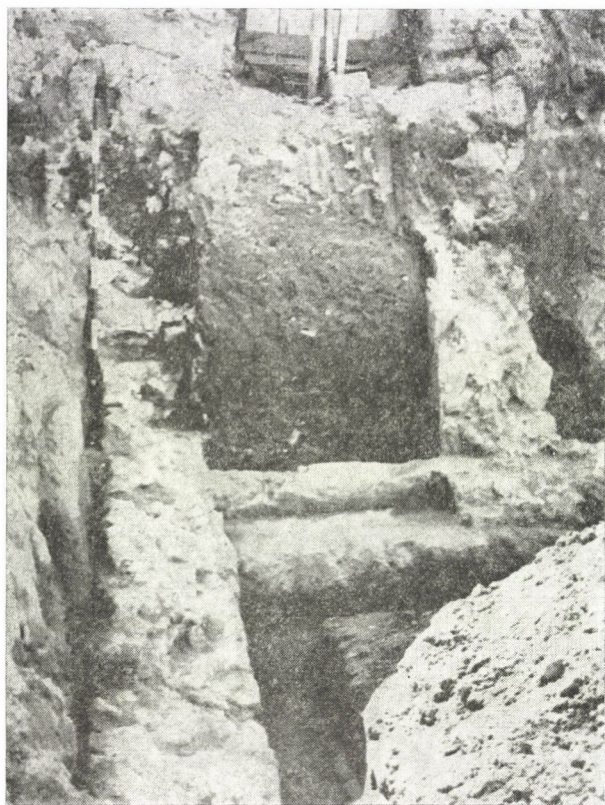
Fehér, kavicsos anyagú. Hengeres teste felfelé kissé összeszűkül. Hasát két vízszintes sáv között ferde hálós

³ Lelt. sz. 84.6.40; 84.8.10; 84.10.1.

⁴ Restaurálás során az 1. gödörből és az ásítás, ill. az építkezés területéről származó, össze nem illő edény- és kályhaszemtöredékek összekeveredtek, ezért csak a biztosan az 1. gödörből származó leleteket tárgyalom ott. A többi kerámiatöredéket külön elemzem.

⁵ Vö. *Holl I.*, BpR 20 (1963) 349. old., 77. kép; Ilyen típusú fazekak kerültek elő lelőhelyünk közelében, a Városházánál 1908-ban, valamint a Március 15. tér 20. szám alatt, a Curiánál. — A Váci Múzeum gyűjteményeinek leíró lajstroma. Vác, 1912, 101.; VVM 53.44.2; 58.1.4.

4. kép. Vác, Széchenyi u. 4–6. Az 1. pince lejárata
Abb. 4. Vác, Széchenyi u. 4–6. Abstieg des Kellers 1

vörös festés díszíti. Szája és füle hiányos. A fülesonkon is vörös festés látható. Kiöntője a füllel szemben helyezkedik el. Alján fenékbélyeg látható (8. kép 3). A közölt leletanyagban ilyen edényformát nem találtam.

Vörös edények

Egy vörös fazék kiegészíthető állapotban került elő. Anyaga kavicsos, színe barnás-vöröses. Legnagyobb szélességét a hasánál éri el, felső részén 9 sekélyen bekarcolt vízszintes vonal díszíti. Pereme tagolt, fenékén jól látható, hogy a korongról leemelték (84.6.13. — 7. kép 7).

A finoman iszapolt, szélesszájú korsó kiöntője a füllel szemközti oldalon van, vállát körbefutó vízszintes vonalak díszítik. A másik korsótöredék szintén jól iszapolt, nyaka szűk, szájrésze hiányos, vállát 4 vízszintesen bekarcolt vonal díszíti (84.6.24. — 8. kép 2).

Vörös anyagúak a belül mázas bögrék, lábasok, fazekek is. Anyaguk enyhén kavicsos. Kívül többnyire fehér engobbal, belül zöld, illetve sárgásbarna ólomházzal bevontak. Így készült 3 ép, illetve kiegészíthető és 2 töredékes lábas, melyeknek oldalát sűrű, sekély vízszintes bekarcolás díszíti (84.6.16–18,33,36. — 8. kép 1; 9. kép 2). Hasonlóak az egyfülű bögrék, amelyek közül az egyik háromlábú (84.6.14,15,32,34,35. — 9. kép 1, 3).

A két hasonló típusú fazék finoman iszapolt, egyfülű, egyikük pereme ujjbenyomásokkal tagolt. (84.6.19.) Ennek alja hiányzott, de a másikon megfigyelhető, hogy korongról levágva készült (84.6.20.). Ezt a két fazekat nem vonták be engobbal (10. kép 11, 12).

Ugyancsak vörös, finoman iszapolt egy meredekfalú tál, amely gyorskorongon készült, a korongról levágva. Pereme alatt két vízszintesen körbefutó bekarcolás díszíti (84.6.37. — 10. kép 5).

Ebbe a csoportba tartozik egy kisméretű, játékedényhez készült (átm. 5,4 cm) fedő is (84.6.26. — 10. kép 1).

A talpas pohár is vörös színű, töleszerű alakú száját kívülről sűrű hornyolás tagolja. Gyorskorongon készült (84.6.11. — 7. kép 3).

Vöröses-, illetve sárgásbarna kerámia:

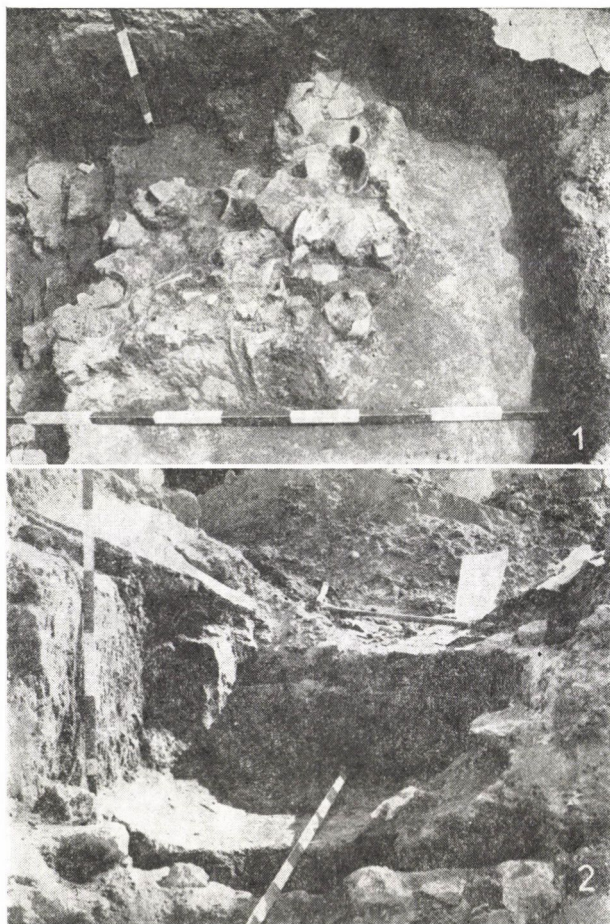
Vörösesbarnára égetett a kavicsos anyagú, harang alakú fedő. (84.6.27. — 10. kép 3). Sárgásbarna, kavicsos anyagú, kézikorongon formált egy nagyméretű, tagolt peremű, töredékekben megmaradt fazék (84.6.31.).

Osztúk kerámia

Ezt az edénytípust 3 edény képviseli: egy fazék, egy korsó és egy kis, egyfülű fazék.

Fazék: Grafitos anyagú. Vállát két széles, vízszintes bekarcolás díszíti. Korongról leemelve készült. Perembélyegéhez közölt anyagban nem találtam analógiát (84.6.22. — 9. kép 6).

Korsó: Grafitos anyagú, töleszerű szájú. A korongról leemelték. Füle a perem alatt indul, s a vállra támaszkodik. A fület egész hosszában közepesen bekarcolt vonal, s annak kétoldalán ferde bevágások díszítik. A peremhez való csatlakozásnál, a fül alsó részén, és a füllel szemközti kicsücskösödésen ugyanaz a bélyeg látható. Analógiát ehhez sem találtam (84.6.23. — 9. kép 6).

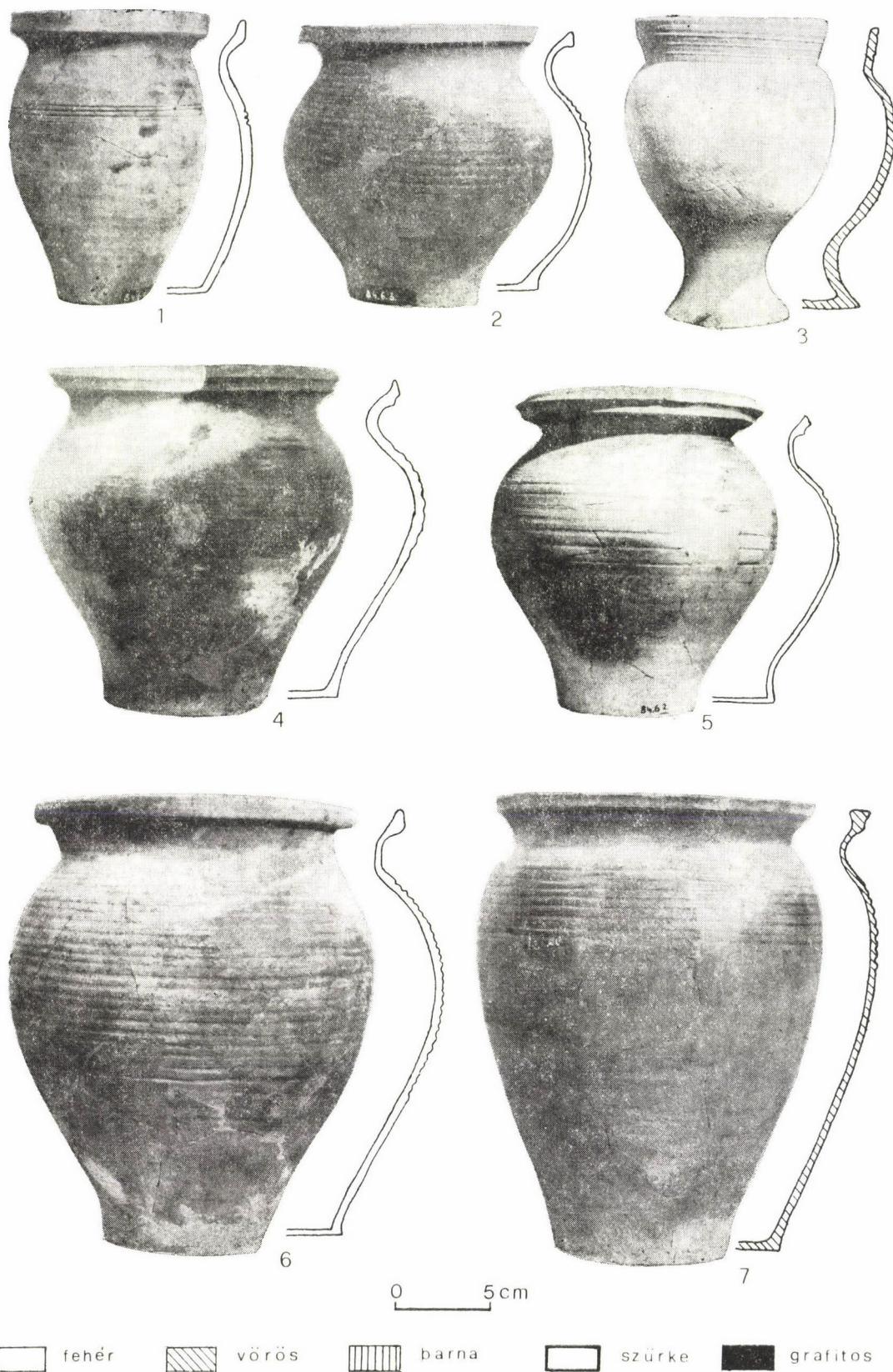
5. kép. Vác, Széchenyi u. 4–6. 1. Az 1. gödör bontás közben. — 2. Az 1. gödör, kibontása után
Abb. 5. Vác, Széchenyi u. 4–6. — 1. Grube 1 bei der Erschließung. — 2. Grube 1 nach der Erschließung

6. kép. Vác, Széchenyi u. 4—6. Az 1. gödör edényei
 Abb. 6. Vác, Széchenyi u. 4—6. Gefäße der Grube 1

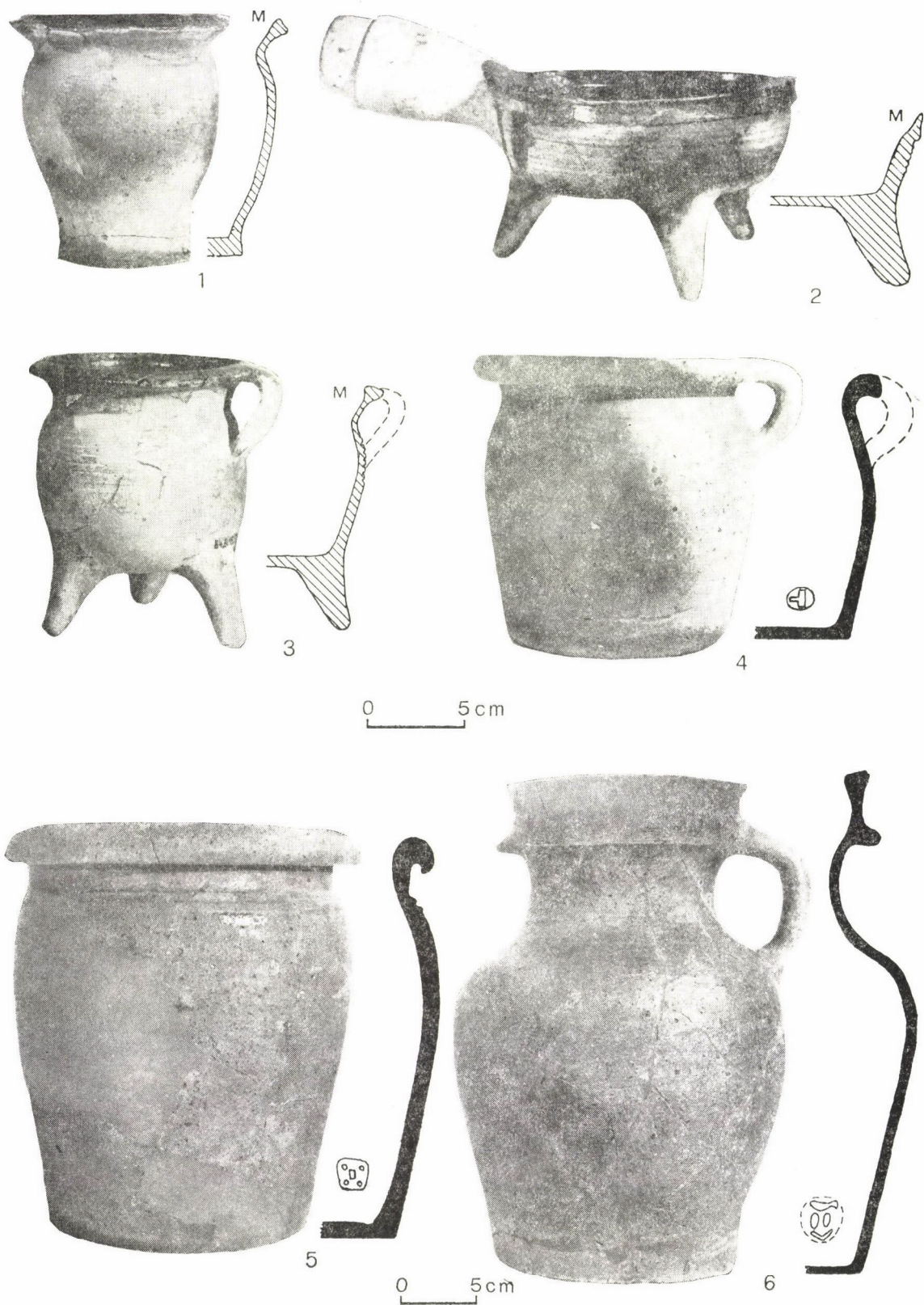
7. kép. Vác, Széchenyi u. 4–6. Edények az 1. gödörből
Abb. 7. Vác, Széchenyi u. 4–6. Gefäße aus Grube 1

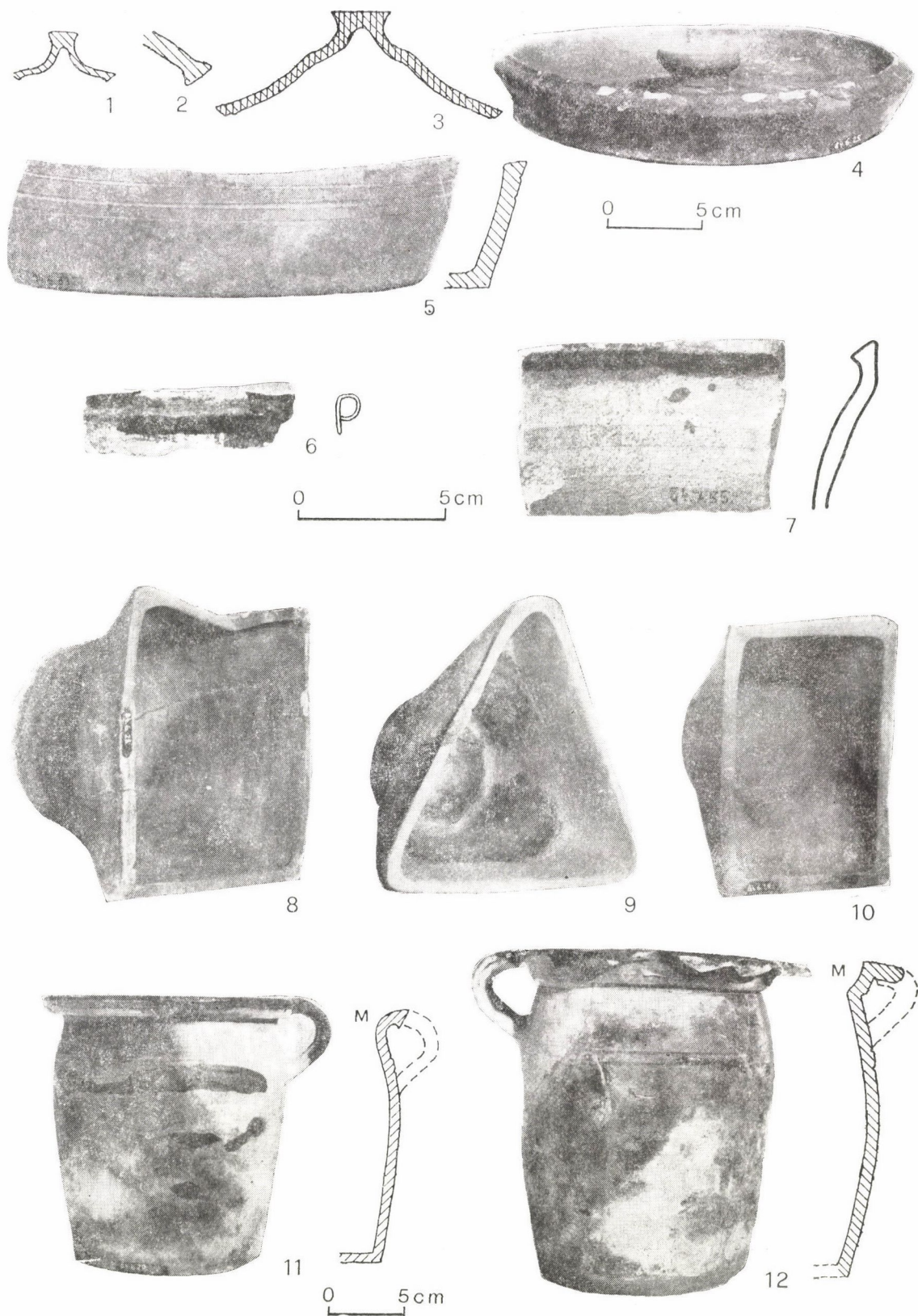
8. kép. Vác, Széchenyi u. 4–6. Edények az 1. gödörből
Abb. 8. Vác, Széchenyi u. 4–6. Gefäße aus Grube 1

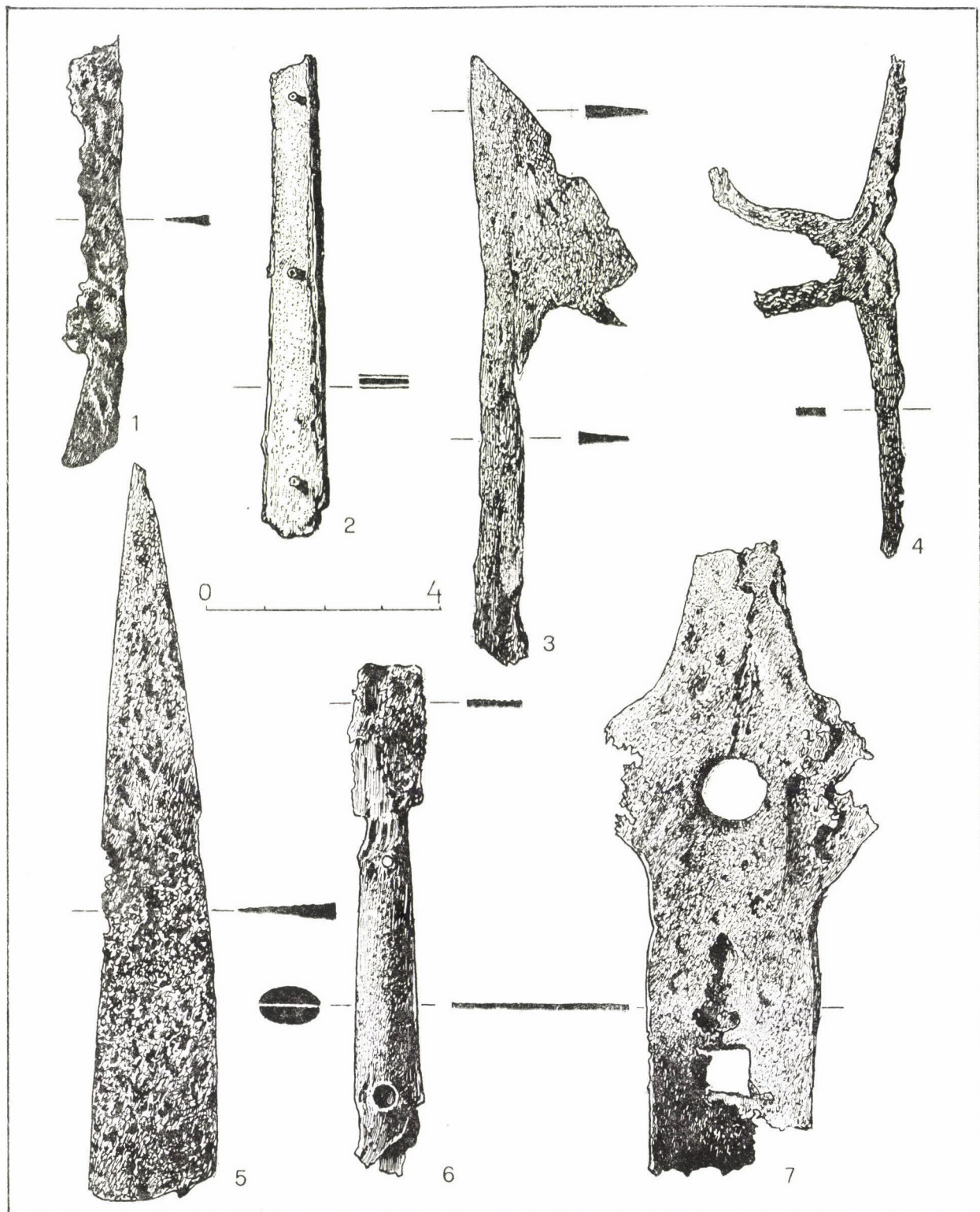
9. kép. Vác, Széchenyi u. 4–6. Edények az 1. gödörből
 Abb. 9. Vác, Széchenyi u. 4–6. Gefäße aus Grube 1

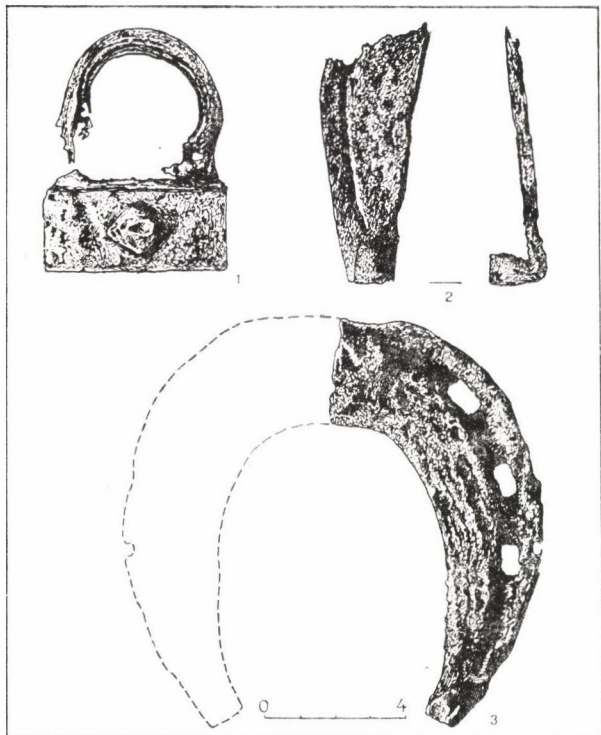
10. kép. Vác, Széchenyi u. 4–6. Edények az 1. gödörből
 Abb. 10. Vác, Széchenyi u. 4–6. Gefäße aus Grube 1

11. kép. Vác, Széchenyi u. 4–6. Fémleletek
 Abb. 11. Vác, Széchenyi u. 4–6. Metallfunde

12. kép. Vác, Széchenyi u. 4–6. Fémleletek
Abb. 12. Vác, Széchenyi u. 4–6. Metallfunde

Kis fazék: Grafitos anyagú, egyfülű, erősen legömbölyített peremű. Kézikorongon készült. Peremén T-bélyeg látható⁶ (84.6.21. – 9. kép 4).

Több ép, illetve kiegészíthető szürke, redukált égetésű kályhaszem és töredék is előkerült az 1. gödörből (84.6.28–30). A négyzetes, téglalap vagy háromszög alakú kályhaszemek pereme szögletes (10. kép 8–10).

Az 1. gödör edényei közül került felszínre egy szürkel redukált égetésű, tál alakú, kézikorongon készült fedő is (84.6.25). Ez XIII. századi,⁷ így idegen a gödör többi leletétől. Feltehetően az egykori ház környékén végzett földmunka során találták, így kerülhetett a gödörbe (10. kép 4).

Fémleletek:

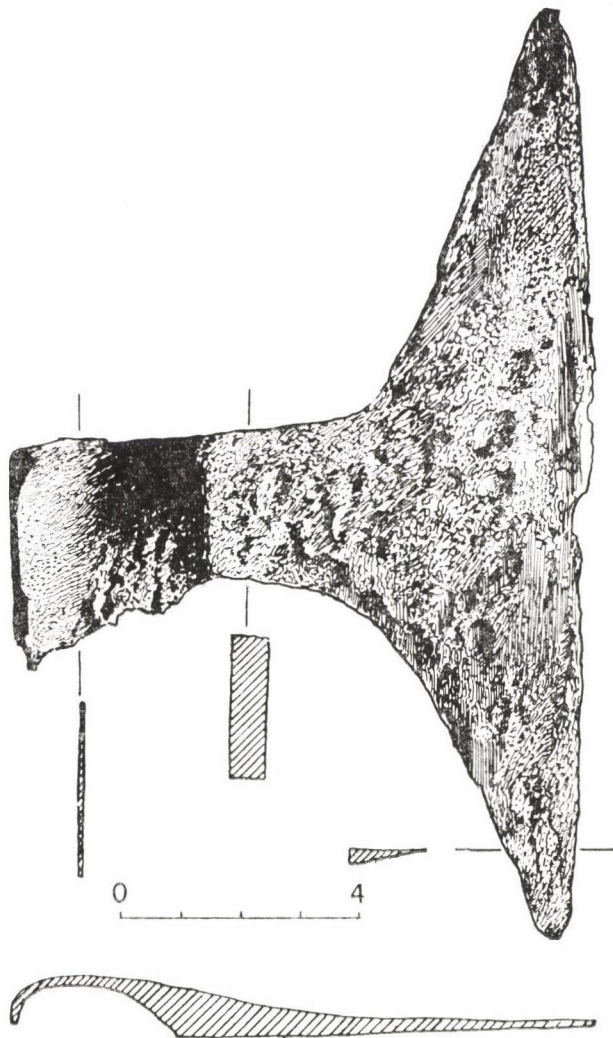
Három késtörödéket tártunk fel a gödörben. Valamennyi nyállapos. A penge indulása csak két késnél maradt meg. A nyél maradványa alapján a 84.8.9. leltári számú darab a Holl Imre felosztása szerinti B-típusba sorolható: a 8 cm hosszú, hátrafelé enyhén szélesedő, lekerekített végű nyél magját alkotó vaslemez kétoldalról vékony rézlemez borítja, amelyre eredetileg fa burkolatot helyezhettek. A borítást 3 csőalakú réz szegeccsel erősítették fel⁸ (11. kép 2).

Az A-3 vagy A-4-es típusba tartozik a 84.8.8. számú töredék. Pengéje szélesebb a nyállapnál. A nyél hátrafelé enyhén szélesedik, vége hiányos. A nyél és a penge találkozásánál a penge bal oldalán veret lenyomata és szegecslyuk látható. A következő szegecslyuk ennek közelében, de már a nyélen helyezkedik el. Az egész késen összesen 4 szegecslyuk van, közülük az első három igen vékony (átm. 1 mm), a hátsó – megmaradt – szegecs átm. 4 mm.

⁶ Vö. Holl I., BpR 16 (1955) 183., 56. kép 44. típus: Tulln bélyege.

⁷ Vö. Holl I., BpR 20 (1963) 373., 71. kép 5.

⁸ Vö. I. Holl–N. Parádi: Das mittelalterliche Dorf Sarvaly. (Bp. 1982) 23. kép 1.

13. kép. Vác, Széchenyi u. 4–6. Bárd az 1. gödörből
Abb. 13. Vác, Széchenyi u. 4–6. Beil aus Grube 1

A nyélborítás legömbölyített, vagy félgömbös keresztmetszetű⁹ (11. kép 6).

E két kés párhuzamai (a Sarvalyon előkerültek) XV. századiak.¹⁰

Lakat: (84.8.15.) Teste hossznegyszög alakú, ebből 8 mm-re áll ki a dülény alakú zárköldök. A kengyel félkör alakú, a borítékmez rézzel forrasztott. Ez a típus a XV. században jelent meg¹¹ (12. kép 1).

Szekecs: (84.8.4.) Rövid, szögletes nyakon ülő, lefelé rövidebben, felfelé hosszabban a nyéllyuk fölé nyúló pengéje csaknem egyenes. A nyéllyuk nyílása ovális. A szekecs az összekovácsolás mentén kettévált. Élhossza 15,3 cm, a nyéllyuk magassága 3,7 cm. Hasonló példányt közöl Szabó Kálmán Lakitelekről¹² (13. kép).

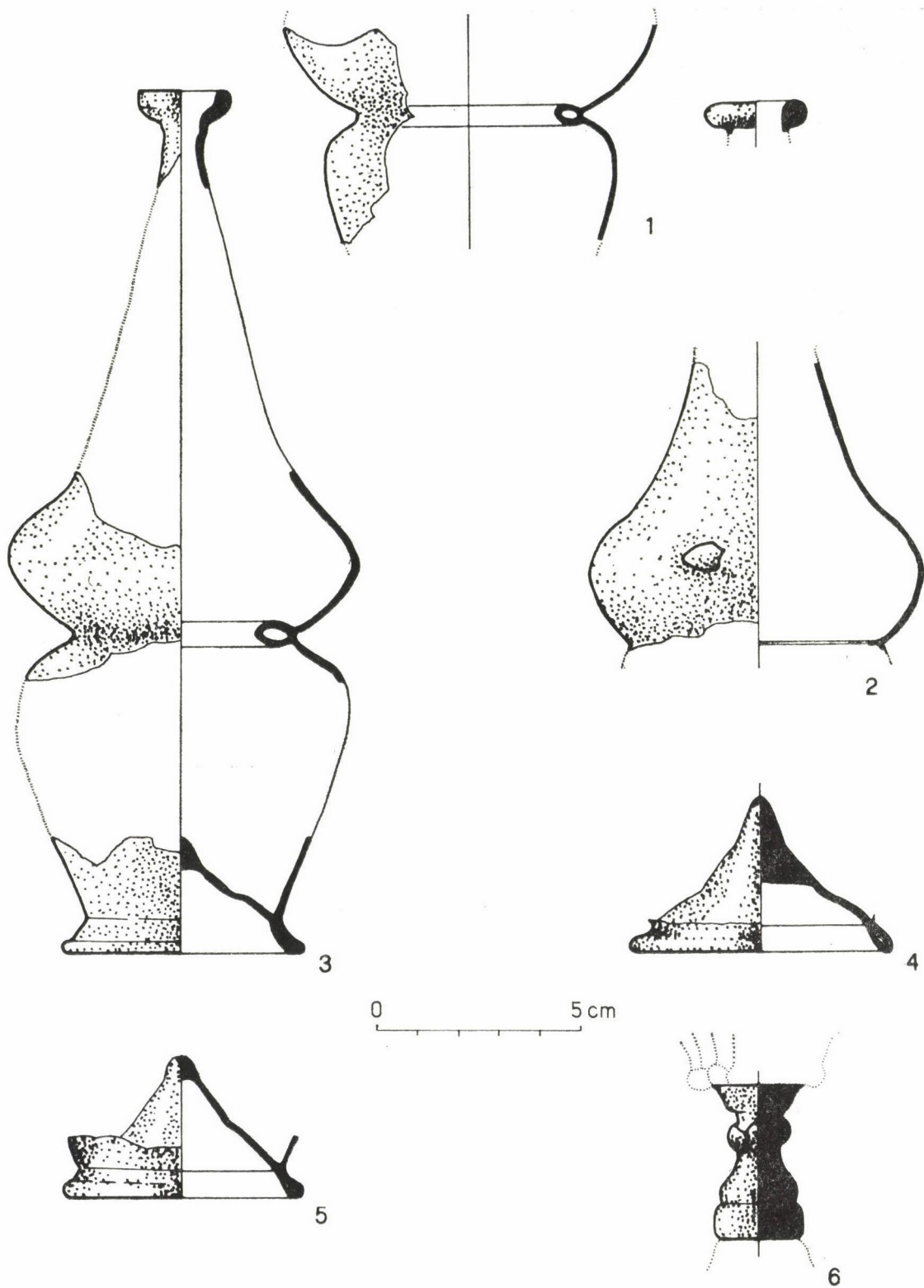
⁹ Uo. 23. kép 7.

¹⁰ Uo. 71.; Érdekességgént említtem meg, hogy 1563–64-ben, 1 év alatt 182 100 db kést vámoztak el Vácon, a nyugat felé irányuló kereskedelem során. – Káldy-Nagy Gy., Statisztikai adatok a török hódoltság terület nyugat felé irányuló áruforgalmáról 1560–1564-ben. Tört. Stat. Évk. 1965–66 (1968) 40.

¹¹ Vö. Temesváry F., FA 13 (1961) 165–168.

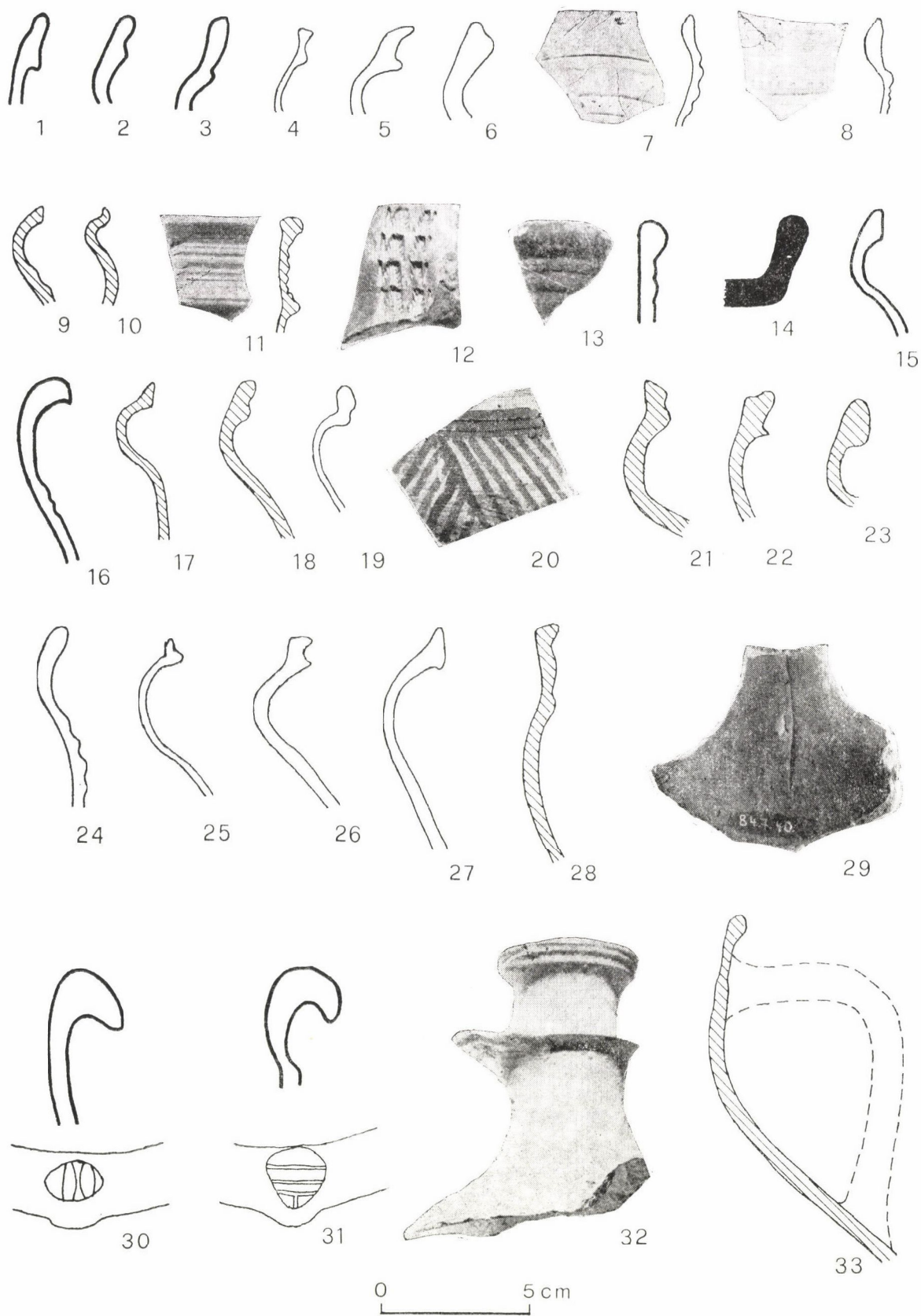
¹² Szabó K., Az alföldi magyar nép művelődéstörténeti emlékei. – Kulturgeschichtliche Denkmäler der ungarischen Tiefebene. (Bp. 1938) 125–126., 604. kép.

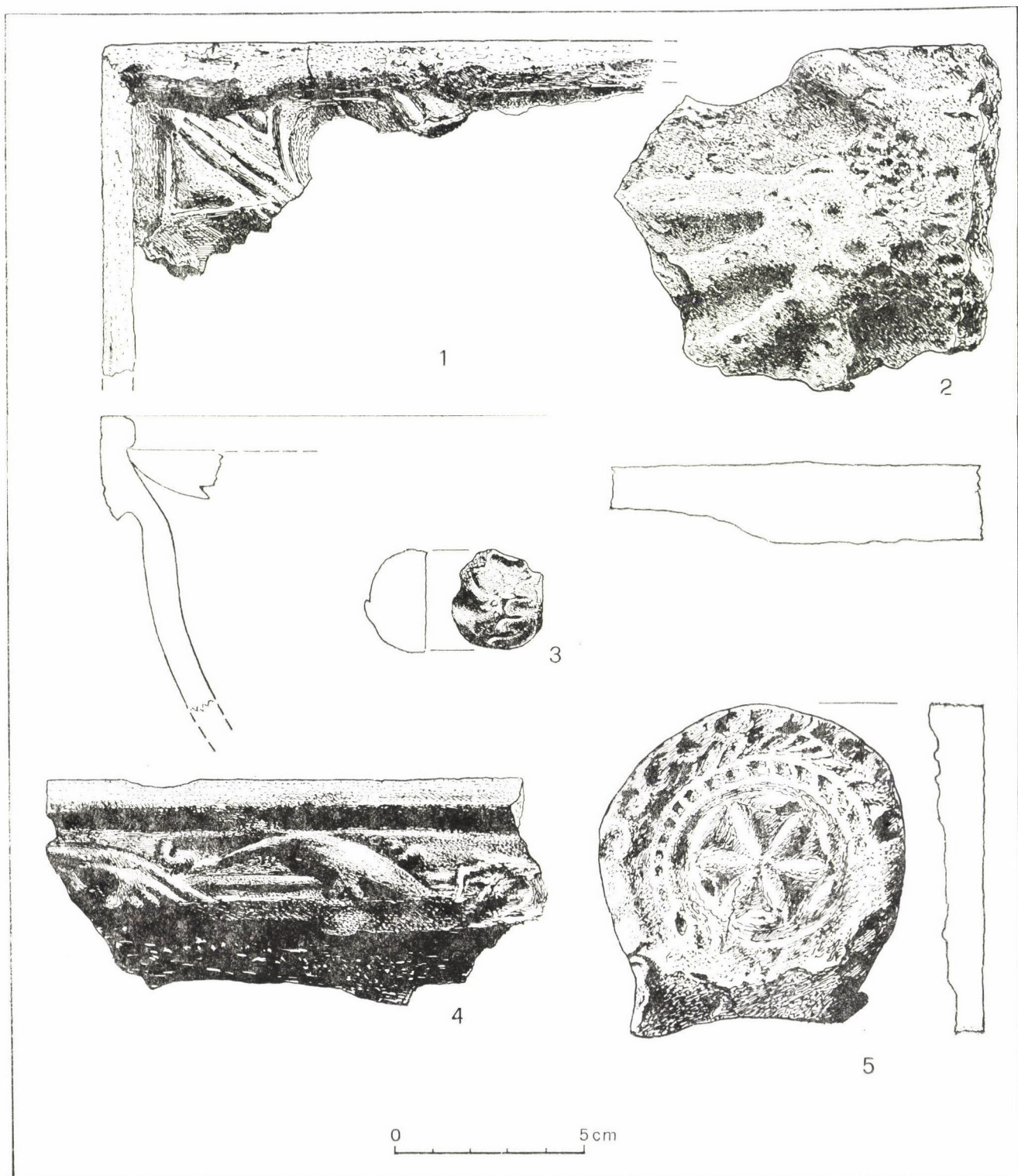
14. kép. Vác, Széchenyi u. 4–6. Üvegtöredékek az 1. gödörből. H. Gyürky Katalin rekonstrukciója
 Abb. 14. Vác, Széchenyi u. 4–6. Glasfragmente aus Grube 1. Rekonstruktion von Katalin H. Gyürky

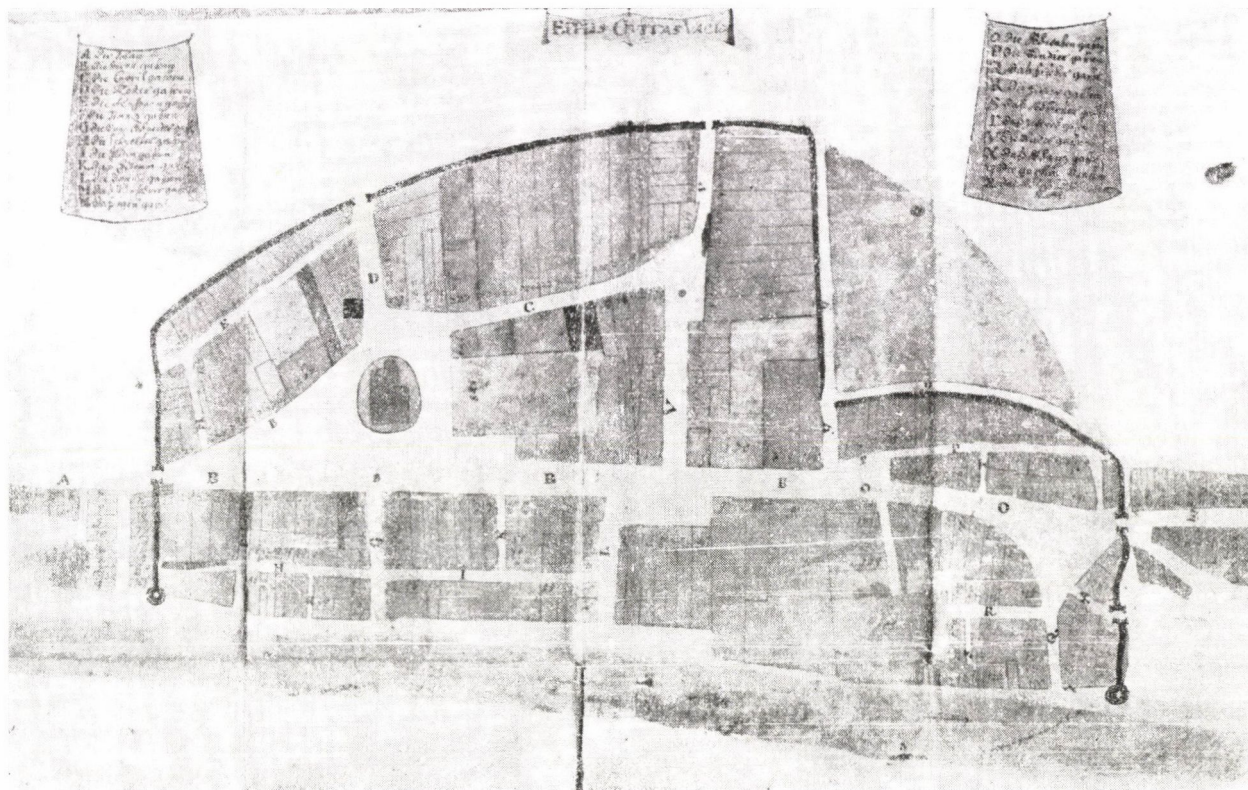
15. kép. Vác, Széchenyi u. 4–6. Edénytöredékek az építkezés területéről
 Abb. 15. Vác, Széchenyi u. 4–6. Gefäßfragmente von der Baustelle

16. kép. Vác, Széchenyi u. 4–6. Kályhacsempe töredékek
 Abb. 16. Vác, Széchenyi u. 4–6. Ofenkachelfragmente

17. kép. Vác, Széchenyi u. 4–6. Az Althann-féle telekkönyv térképe. Négyzettel jelölve a lelőhely
Abb. 17. Vác, Széchenyi u. 4–6. Karte des Grundbuches von Althann. Der Fundort mit einem Quadrat bezeichnet

Vaspánt: (84.8.6.) Valószínűleg ajtópánt töredéke. Széleit visszahajtották a két hosszanti oldalon. Egyik végén 3 irányban hegyesen végződhetett. Másik vége hiányzik. Egy kerek és egy négyzetes szöglyuk látszik rajta. Hiányos téglalap alakú részén még egy kerek szöglyuk részlete látható. H. 10,5 cm, legnagyobb szélessége 4,4 cm (11. kép 7).

Patkók: (84.8.2,5.) A két töredék azonos típusú: Kiszélesedő testű, széles szögesatornával. A sarok erősen kiemelkedő. Egyiken 3 lesarkított téglalap alakú szöglyuk látható. Magyarországon ez a típus a XIV. század közepétől mutatható ki¹³ (12. kép 2–3).

Rézedény töredék: (84.8.13.) Alaktalanná torzult. 24 cm átmérőjű peremének csak kis töredéke maradt meg. Széle az oldalfalhoz visszahajlott. Ennek és a többi részletnek alaján meredek falú, lapos vagy enyhén domború aljú kis tárla lehet következtetni (10. kép 6).

Üvegleletek

Az 1. gödörből 6 db kettőskónikus palack különböző töredékei kerültek elő. Közülük egyet lehetett rajzban rekonstruálni (14. kép 3). Ez az edénytípus Magyarországon a XIII. századtól mutatható ki, a XIV–XVI. században pedig egyre jobban elterjedt.¹⁴

Említésre méltó még az üvegtöredékek közül egy serlegrész töredék¹⁵ (14. kép 6).

¹³ Vö. I. Holl–N. Parádi: i. m. 58.

¹⁴ Vö. H. Gyürky K., Az üveg Katalógus. XII. típus (X. tábla 1–5.) – Ezúton is köszönöm H. Gyürky Katalinnak az üvegtöredékek rekonstrukciójának elkészítését és az analógiák közlését. – I. Holl–N. Parádi: i. m. 90.

¹⁵ Vö. H. Gyürky K., i. m. XV. 4. típus (XXXIV. tábla 1–4.).

Az 1. gödör leletei közül bukkant elő egy Mátyás-dénár (1467–1490 közötti), CNH II. 235A Jegy? ✕ ? (84.6.39.)¹⁶

Állatsontok

Az állatsontokat Vörös István határozta meg.¹⁷ Az eredményről külön cikkben számol be.

Növényi maradványok

Az 1. gödörben összeszedett, és a Magyar Mezőgazdasági Múzeumnak átadott magok közül 19 cm³ Vitis vinifera L. (Bortermő szőlő), 16 db Solanum dulcamara L. (Ebszőlő), 4 db Rubus idaeus L. (Málna), 1 db Cucumis melo L. (Sárgadinnye), 1 db Linum flavum L. (Sárga len), 1 db Prunus sp. (szilva).¹⁸

Az 1. gödör kerámia-leletei a budai várban előkerült XV. századi, illetve e század második feléből származó edényeihez állnak legközelebb. A belül mázas lábasok, illetve a kis háromlábú fazék méretben és kivitelben is szinte teljesen megegyezik a budai anyaggal.¹⁹ A fém- és üvegleletek is beleillenek ebbe a korba. Alátámasztja ezt a keletkezést a gödörből felszínre került Mátyás-dénár is.

A leletek viszonylag rövid idő alatt kerülhettek a gödörbe, hiszen nagyrészt egykorúak. Szemétdödröt azonban nem béleltek fával, tehát eredetileg más rendeltetése

¹⁶ Gedai István meghatározása. Segítségét ezúton is köszönöm.

¹⁷ Az állatsontok meghatározását köszönöm.

¹⁸ A növényi magvakat P. Hartyáni Borbála és Kaszai M. Katalin (Magyar Mezőgazdasági Múzeum) határozta meg. Segítségüket hálással köszönöm.

¹⁹ Vö. Holl I., BpR 20 (1963) 349–365., 77–80. kép.

lehetett. Biztosan földbe ássott volt — bár környezetét nem tudtuk feltárni —, hiszen a felszínen a vékony fa hamar szétesett volna. A gödör gondos kibélelése egyrészt a fal bedőlése ellen biztosított, másrészt a gödör tartalmát védte. A sok szőlőmag alapján arra is gondolhatunk, hogy eredetileg cefrét tároltak itt, s csak később — pl. a fa bélés előregedése, illetve megrongálódása után — használták szeméttgödörnek.

Az 1. gödör keltezi az 1. pincét is. Mivel egyik oldalával pontosan illeszkedik a pincefal külső síkjához, a gödör létesítésekor a pince, illetve a felette levő épület már állt. Sajnos nem ismerjük az 1. gödör eredeti magasságát (illetve mélységét), pedig ebből következtethetnénk az eredeti felszínre, és esetleg a pince belső magasságára is.

A 2. pincét — feltárási hiányában — feltételelesen keltezhetjük a középkorra. Mérete, építésmódja, tájolása, a bejárat elhelyezkedése ugyanis szinte teljesen azonos az 1. pincéével.

Az 1. pince és az építkezés többi részén előkerült leletek I. kutatóárok

A kutatóárok felett, kevert rétegből (újkori törmelékkel együtt) került elő két szürke, redukált égetésű, bélyeggel ellátott fazékperem. Mindkettő a XV. századra, sőt a 84.6.42. számú a XV. század 2. felére keltezhető²⁰ (15. kép 30–31).

Szórvány az építkezés területéről

A XIII. századra keltezhető leletanyag zöme szürke, redukált égetésű, enyhén tagolt, lekerekített szélű fazékperem²¹ (84.7.37,38,60,61,108. — 15. kép 1, 2, 15). Redukált égetésű két mécses-töredék (egyikük anyaga grafitos)²² (84.7.39. — 15. kép 14); és egy serpenyő töredéke is (84.7.40. — 15. kép 29).

A XIII. századi fehér kerámiát néhány kettősen tagolt fazékperem, és vízszintesen bekarcolt vonallal illetve egysoros hullámvonallal díszített oldal képviseli. (84.7.62—64,66,68.) Szintén a XIII. századból származik egy vékonyfalú csésze perem- és oldaltöredéke, vállán három mélyen bekarcolt vonallal. (84.7.67.)

A XIV. századot néhány fehér kerámia képviseli: kihajló szögfejtő formájú perem, mély, széles hornyolással tagolt oldalú pohártöredék (84.7.70—71,89. — 15. kép 24, 27).

A XIV–XV. századra tehető néhány piros festésű, illetve széles vízszintes hornyolással tagolt oldal (84.7.84,85,91).

XV. század

Fehér kerámia: E kerámiatípus zömét fazekak képviselik. Korongról leemelték, néhány esetben fenékbélyeg is megfigyelhető. Oldalukat azonban felhúzással készítették. E fazekak fala vékony, hasukat, vállukat sűrű, sekély hornyolás díszíti. Peremük erősen tagolt, a fedő peremének alakjához igazodó (84.7.72,74—79,92,94,95,97—100, 103,105,109,110. — 15. kép 19, 25, 26).

A rövid nyakú korsók szája orsó formájú. Széles szalagfüllük a perem alatti, erősen kiugró keskeny bordához kapcsolódik. Egy töredék vállát sűrű, vízszintesen körbefutó bekarcolás díszíti. Gyakoribb a korsók hasát díszítő piros festés: két vízszintes sáv között váltakozva jobbra, ill. balra dőlő ferde vonalak²⁴ (84.7.57,58,81. — 15. kép 20).

A kancsókat egy szélesszájú, tagolt peremű, széles szalagfüllű ellátott töredék képviseli (84.7.90.).

A fehér pohártöredékek közül kettő még korongról leemelve készült, jól látszik a talp és az oldal összeillesztése. (84.7.88.) Egy finoman iszapolt példány talpán azonban már megfigyelhető a korongról való levágás nyoma (84.7.59.).

Több vékonyfalú, kisméretű, tagolt peremű, sűrű vízszintes bekarcolással ellátott edény töredéke is felszínre került. Két kis peremtöredéket vízszintesen elhelyezett piros pöttyök díszítenek (84.7.82—83. — 15. kép 7—8).

Vörös kerámia

A vörös edények zömét a közepes nagyságú, kavicsos (néhány esetben homokos, jól iszapolt) anyagú fazekak töredékei képviselik. Valamennyi gyorskorongon készült. Változatos peremképzésűek, válluk néhány esetben sűrű vízszintes bekarcolással, illetve sekély hornyolással díszített (84.7.4—9, 11—13, 28—30, 32, 73). Hasonló típusú edények láttak napvilágot Sarvalyon²⁵ (15. kép 17, 18, 21—23).

Előkerült néhány ujjbenyomással tagolt szélű, füles fazéktöredék is, amelyek vállát sűrűn bekarcolt vízszintes vonalak díszítik²⁶ (84.7.1—2.).

Valamennyi fedő kúpos alakú. Peremük átmérője alapján közepes nagyságú fazekakhoz tartozhattak²⁷ (84.7.33. — 10. kép 2).

Több tagolt peremű, kavicsos anyagú, ill. finoman iszapolt korsó száj- és vállrésze is előbukkant. Néhány esetben a széles szalagfüll is megmaradt. Vállukat sűrűn bekarcolt vízszintes vonalakkal díszítették. Az analógiák alapján ezek is a XV. század második felére keltezhetőek²⁸ (84.7.10, 14, 15, 17—23, 27. — 15. kép 11, 33).

Több kisméretű, jól iszapolt edénykét kívül-belül fehér engobbal vontak be (84.7.24—26. — 15. kép 9—10).

*

A finom kivitelű asztali edényeket két töredék képviseli: a jól iszapolt, vörös korsófület szépen mintázott, a füll hosszában két sorban bepecsételt minta díszíti (84.7.16. — 15. kép 12). A fehér, kisméretű edényt zegzug alakban bepecsételt vagy inkább bekarcolt díszítéssel látták el (84.7.86.). Hasonló bepecsételt díszítésű kerámia ismert pl. a budai várból a XV. század második feléből.²⁹

Szürke, redukált égetésű töredékek

Az ilyen típusú szórványleletek közül néhány korsó száj- és oldaltöredék említhető meg. Valamennyi a XV. századra tehető (84.7.111—113.).

Kályhacsempék

Összesen 6 db szórvány csempetöredéket találtunk. Közülük egy sárgásfehér, kavicsos anyagú, 3 vörös anyagú, mázatlan, 2 vörös anyagú, zöld olommázzal bevont.

A sárgásfehér anyagú töredék (84.7.55.) kerek szájnnyílású (átm. 21 cm). Pereme befelé ferdén levágott, és váltakozva vörös és fekete, ferde sávokkal díszített (10. kép 7).

A vörös, mázatlan példányok közül az egyik (84.7.49.) áttört előlapú, mély tál alakú. Előlapjának csak igen kis részlete maradt meg, ezen növényi vagy mértani (?) minta látható, amelyet fehér engobbal (?) vontak be (16. kép 1).

²⁰ 84.6.41: 66/1. típus; 84.6.42: 81. típus. — *Holl I.*, BpR 16 (1955) 179—185.

²¹ Vö. *Holl I.*, ArchÉrt 100 (1973) 194. old. 20. kép 2, 12; 26. kép 33; 28. kép 10.

²² Vö. *Holl I.*, BpR 20 (1963) 71. kép 8—9.

²³ Vö. *Holl I.*, BpR 16 (1955) 172. 47. kép.

²⁴ Vö. *Holl I.*, BpR 20 (1963) 78. kép 3.; 349. 30—31. kép.

²⁵ *I. Holl—N. Parádi*, i. m. 53. kép 6, 15, 19; 42. kép 2; 44. kép 5—6.; *Holl I.*, BpR 20 (1963) 79. kép 6.

²⁶ Vö. *Holl I.*, BpR 20 (1963) 78. kép 1.

²⁷ Uo. 79. kép 1.; *I. Holl—N. Parádi*, i. m. 46. kép: XV. század második fele.

²⁸ *Holl I.*, BpR 20 (1963) 78. kép 3—4.

²⁹ Uo. 80. kép.

84.7.51.: Zárt előlap töredéke plasztikusan megformált stilizált állatalak (?) részletével (16. kép 2).

85.7.50.: Oromcsempe oromrésze: lapos, köralakú, széle ferdén bevagdosott. Közepén 6 szirmú virág és azt keretező fonatos dísz. A díszített felületen vastag vöröses, s azon még külön fehér festékréteg látható (16. kép 5).

84.7.52.: Áttört előlapú csempe pereme. Vörös agyagú, amelynek belső felületét zöld ólommal borítja. A perem belső szélén a keretet kúszólevél minta képezi (16. kép 4).

84.7.53.: Zöld ólommal borított. A lovagalakos csempék köréhez tartozik: a lovas sisakjának felső része³⁰ (16. kép. 3).

A zöldmázás csempetöredékek az analógiák alapján a XV. század második feléből származnak. A mázatlan töredékek XV. századiak.

Kályhaszemek

Igen sok szürke, redukált égetésű kályhaszem töredéke került elő. Többségük tál alakú, de néhány háromszögletes szárnnyílású, téglalap alakú és félhenger alakú is előbukkant. Az áttört díszű töredék oromdísz lehetett. Méretük alapján feltehető, hogy egy kályhához tartozhattak (84.7.43, 45, 46, 47, 54, 56).

E kályhaszemek egy része az I. gödörből származhat, anyaguk, készítmódjuk, méretük erre enged következtetni. Ennek alapján e töredékek is a XV. század második felére keltezhetők.

XVI—XVII. század

A terület törökkori lakottságára utal többek között egy vörös anyagú, belül zöld mázas török talpas tál (84.7.116.); a fehér, finoman iszapolt, vékonyfalú tányértöredék, amelyet belül zöld máz borított, kívül sekélyen benyomott dísszel láttak el (84.7.117.); és néhány szürke, finoman iszapolt korsótöredék (84.7.41—42.).

* * *

A középkori Vác legfontosabb adatait Kubinyi András feldolgozása alapján ismertetem: Vácot „váci vár” formában egy német évkönyv említi az 1074-es évnél. 1075-ben I. Géza király oklevelében szerepel a Vác vári Boldogasszony-püspökség. Ez a püspökvár a Duna melletti, környezetéből kiemelkedő dombon épült fel, ahol jelenleg a volt ferences-templom áll. A suburbium (vár-alja) a vártól K-re és É-ra levő területen, a XI—XII. század folyamán keletkezett; azonos a XIV. századtól „váci magyar városnak” nevezett településsel.³¹ A kőfallal övezett ún. német város a magyar várostól É-ra, hosszan nyúlt el a Duna mentén. A történeti köztudat szerint a tatárjárás után keletkezett. Kubinyi András feltételezi, hogy a városrészt alapító „vendégek” a Dunától É-ra eső ostrák — cseh területről érkeztek.³² A német várost 1319-ben említik először, a Szt. Jakab kolostor létesítésével kapcsolatban.³³

A Széchenyi utcai lelőhely a német város központja, a Szt. Mihály plébániatemplom és a hatvani kapu között helyezkedett el. A hatvani kapu az 1680-ban készült városalaprajz szerint a mai Széchenyi utca vonalában állhatott.³⁴ A városfalnak a kapuhoz csatlakozó része 1974-ben, a Széchenyi utca—Beloianisz utca sarkán álló

élelmiszer áruház építéskor, a pillérgödörökben került napvilágra. A falnak a Széchenyi utca vonala felé eső részén történő megvastagodása esetleg a kaputorony közelségét jelzi.³⁵ Lelőhelyünk az itt észlelt városfalszakasztól NY-ra kb. 80 m-re található. A Szt. Mihály templom az 1680-as térkép szerint a jelenlegi Március 15. tér D-i részén állt.

A városról középkori összeírás nem maradt fenn. A legrészletesebb adatokat az 1570—1580 között készült török összeírás tartalmazza. Hátránya, hogy nem utal, hanem városnegyedek szerint sorolja fel a házakat, tulajdonosaikat, szomszédaikat. E városnegyedek azonosításában eltérőek a vélemények. Fekete Lajos, az összeírás közlője szerint a mai Széchenyi utca és az attól D-re eső terület a Kaszím bej-mecset mahalléhoz tartozott.³⁶ Ezzel szemben Kubinyi András és Vass Előd a Sáros utca mahallával azonosítja ezt a környéket.³⁷ Nehézségekbe ütközik az egyes házak térképre vitele is: a török összeíró ugyanis nem minden esetben közli a szomszédokat, ill. — mivel valószínűleg hosszabb ideig tartott az összeírás elkészítése — időközben az eredetileg megnevezett szomszéd meghalt, ill. megváltozott a tulajdonos.³⁸

Az összeírás szerint a Sáros utca mahallában a háztulajdonosok magyarok; egyaránt találhatók itt kőből és sövényből épült házak. Gyakori a vegyes technikával készült épület. Pl. a Sáros utca mahalle 341. számú háza: kőből épült szoba, alatta pince, sövényből további 4 szoba, konyhakert, udvar.³⁹ A házak általában 2—5 szobából álltak.

Ugyancsak részletes városleírást tartalmaz az 1718-ból származó, ún. Althann-féle telekkönyv is:⁴⁰ 299 ház adatait ismerteti, s közli a város alaprajzát is. A térképen méretarány nincs; az ismert távolságok összevetése alapján azonban megközelítőleg 1 : 25 000 lehet. A német városban a telkek szélessége 18—30 m között váltakozik. Ritkán, de előfordul a dupla széles telek is. Pl. lelőhelyünkön a telekszélesség a térkép szerint és a valóságban is 47 m, tehát kétszerese az átlagos telekszélességnek (17. kép). A telken előkerült két pince is arra utal, hogy eredetileg két külön telek volt itt. A két kút is ezt támasztaná alá, bár jelenlegi formájukban újkorinak látszanak. Feladásukra nem volt lehetőség, ezért korukat nem lehet egyértelműen eldönteni.

Lelőhelyünk a telekkönyv szerinti számozás 258. számú telkével azonosítható. Az összeíró az erre vonatkozó adatokat német és latin nyelven rögzítette: „Joannes Latkovicz [successit Andream Kép 1724. Restauravi Joannes cum Thobia Germano fratre 1751. cessi Fratri Thobiae 1757. quippe Kép.] N°. 258. Ein Hauss in der Koster gassen zwischen Andream Fillo undt Georgium Sako, als denen Nris 257, et 259 ligend: haltet in Gesicht, wie in Rückher 16. Kl: 3 Schuhe, undt in der breite 6 Kl: 4 Schuhe.”⁴¹

A Klaftert, mint az ől egyik kifejezését a győri telekkönyvekben házak méreténél alkalmazták.⁴² Azt nem tudjuk, hogy melyik őlet használták a váci házméreteknél. Az átszámításnál az országosan elterjedt „szokásos” őlet

³⁰ Kozák Károly helyszínelése 1974. VVM Adattár 793. (MNM Adattár I. 4. 1975.)

³⁶ Fekete L., A törökkori Vác egy XVI. századi összeírás alapján. (Bp. 1942) térkép.

³⁷ Kubinyi A., i. m. 64.; Vass E., StCom 13 (1983) 107.

³⁸ Erre a jelenségre Torma István hívta fel figyelmet. Segítségét ezúton is köszönöm.

³⁹ Fekete L., i. m. 80—81.

⁴⁰ Eredetije: Grundbuch über die Bischöfliche Stadt Waitzen c. kéziratos könyv melléklete (Vác, Püspöki Levéltár) Közli Tragor I., i. m. 159—162., IX. melléklet.

⁴¹ Pálmány Béla és Tóth István György olvasata. Segítségüket hálásan köszönöm; A telek tulajdonosa eredetileg Joannes Latkovicz volt. A szögletes zárójelben levő szöveg későbbi betoldás.

⁴² Bogdán I., Magyarországi hossz- és földmértékek a XVI. század végéig. (Bp. 1978) 89.

(= kb. 1,8 m)⁴³ és a Schuh esetében a XVIII–XIX. századi hivatalos méretet (= 31,6 cm)⁴⁴ vettem figyelembe. Ennek alapján a 258. számú ház hossza 1718-ban 29,8 m, szélessége 12,06 m lehetett. Méretei alapján tehát ez a ház nem azonos a XV. századi házzal. A királyi ölet itt nem használhatták, mivel azzal átszámítva a ház hosszának kb. 51 métert kapunk, ami azonban több, mint a telek teljes hossza. Számításba jöhet még, hogy esetleg helyi ölet használtak, ennek nagyságát azonban szintén nem ismerjük.

A telekkönyv szerint a Koster (Kosdi = Széchenyi) utca a tér (= Március 15. tér) felé enyhén töleséresedik. A Széchenyi utca jelenleg azonos szélességű a Március 15. téri torkolatáig. A feltárás alapján azonban valószínűsíthető, hogy a telekkönyv még megközelítően az utca középkori vonalát rögzítette. A Széchenyi utca É-i vonala – az 1. pince elhelyezkedése szerint – 1–2 m-rel délebbre lehetett, mivel a pincelejárata a jelenlegi járda alá húzódik. A 2. pince viszont az utca mai vonalától É-ra 8,5 m-re kezdődik, tehát az utca egykori kiszélesedésére utal. Ugyanilyen ferde irányban helyezkednek el a kutak is⁴⁵

Lelőhelyünkön az 1. pince lejárata az utca felőli oldalon volt. A másik végén megfigyelt küszöb további helyiség(ek)re utal. Annak a területnek a feltárására azonban nem volt lehetőség.

A felszíni építmény nagyságára, építőanyagára nincs adatunk. Csúpnál feltételezni lehet, hogy NY-i irányban továbbterjedt az épület. Azon a részen kőépületre utaló nyomok nem kerültek elő. Faszerkezetű ház azonban állhatott itt, amelyet – ha nem volt alatta pince – az évszázadok során a különböző építkezések teljesen megsemmisíthettek. A törökkori összeírás szerint gyakori volt a városban a kő- és faszerkezet kombinációja (pl. a már említett 341. számú ház). Ennek alapján feltehető, hogy az 1. pince feletti kőépület állt, ennek É-i folytatását pedig nem maradandó anyagból építették fel.

Az 1. pince NY-i részén levő küszöb, valamint a középkori cserepeket tartalmazó rétegek magassági adatait összevetve az eredeti járószint kb. 500 cm mélységben

lehetett. Ezt a szintet a K-i lejárata felől csak úgy érhették el, ha a meglevő két kőlépcsőhöz még falépcső is csatlakozott. Feltételezve, hogy az 1. és 2. pince hasonló mélységű volt, meglevő adataik alapján valószínűsíthető, hogy belső magasságuk 3–3,5 m lehetett.

Az 1. pince falához helyezett 1. gödör alja a sárga homokba mélyedt. Ez a szint kb. 50 cm-rel volt magasabban a pince feltételezett járó szintjétől.

Az 1. és 2. pince azonos típusú: az utcára merőlegesen helyezkednek el, téglalap alakúak, bejáratuk az utca felőli, rövidebbik oldalon, a sarokban volt. A különböző szintek összevetéséből valószínűsíthető, hogy teljesen földbe mélyítették voltak. Az 1. pince falát a feltételezett középkori szintnél 60 cm-rel mélyebbre alapozták. Lejárata alul a fal vastagságával egyező két lépcsőt alakítottak ki. Hasonló megoldást alkalmaztak Sarvalyon pl. az 1. pincénél.⁴⁶

A hasonló korú alsódőrsi udvarház pincéjének szélessége a vácival szinte egyező, bejárata annak is a keskenyebbik, DK-i végén van.⁴⁷

A váci pincék méretükben, elrendezésükben a sarvalyi 1–2. pincéhez állnak közel. Míg azonban e két sarvalyi pince a ház végében helyezkedett el,⁴⁸ Vácra a ház első helyisége alá építették őket. Sarvalyon a gádor többnyire a házak egyik helyiségének egy részét foglalta el; Vácra a bejárat az utca felől helyezkedett el. Följe biztosan készítették gádort, ezért a ház bejárata valószínűleg nem az utca, hanem az udvar felől volt.

Az 1. pincét terménytárolásra (minden bizonnyal elsősorban bortárolásra) használták. Erre utalnak az 1. gödörben talált, borszőlőből származó magok.

A Széchenyi u. 4–6. számú telek 1. számú pincéje az első, hitelesen feltárt épületrészlet a középkori Vác területén. Az eddigiek során ugyanis csúpnál a város területén folyó építkezések, közműépítések közben előbukkanó falmaradványok megfigyelésére volt lehetőség. Rendszeres ásatás csak az egykori várban folyik, ahol az eddigi kutatások során a várfal, ill. egy-egy épület részleteit figyelték meg.⁴⁹

Miklós Zsuzsa

SIEDLUNGSSPUREN AUS DEM 15. JH. IN VÁC, SZÉCHENYI GASSE

Auszug

In Vác, unter Széchenyi-Gasse Nr. 4–6 kamen 1983 die Mauerreste von zwei mittelalterlichen Kellern und an der Mauer des Kellers 1 eine Grube mit Holzbesehalung (*pinus silvestris*) zum Vorschein. In der Grube waren 25 unversehrte bzw. ergänzbare Gefäße, viele Fragmente, mehrere unversehrte und fragmentarische Ofenkacheln, Metall- und Glasgegenstände, Tierknochen, Pflanzensamen und ein Matthias-Denar (CNH II. 235A). Die Funde stammen aus der zweiten Hälfte des 15. Jhs.

Die Fundstelle liegt im mittelalterlichen Gebiet der Stadt Vác, in der sog. Deutschen Stadt, zwischen der St. Michaelikirche und dem Hatvaner Tor. Den Keller 1 da-

tiert die Grube 1; den Keller 2 datieren wir auf Grund der ähnlichen Größe, Lage und seines Charakters auf das Mittelalter.

Von der Stadt blieb keine mittelalterliche Konskription auf uns; die zwischen 1570–1580 entstandene, türkische Zusammenschreibung eignet sich nicht dazu, um unsere Fundstelle mit in ihr vorkommendem, irgendeinem Haus zu identifizieren. Das Grundstück Nr. 258 des aus 1718 stammenden sog. Grundbuches von Althann entspricht hingegen dem Grundstück unter Széchenyi-Gasse Nr. 4–6.

Zs. Miklós

⁴³ Uo. 89–90.

⁴⁴ Uo. 78.

⁴⁵ Erre a lehetőségre Torma István hívta fel figyelmet.

⁴⁶ Parádi N., ArchÉrt 106 (1979) 52.; 1. kép 2.

⁴⁷ Entz G., MűÉ. 5 (1956) 125–132.

⁴⁸ Holl I., ArchÉrt 106 (1979) 39.; 8. kép.

⁴⁹ Kőszegi Frigyes, Stefaits István, Kővári Klára, Tettamanti Sárolda ásatásai. — Ezúton is köszönöm lektoraim, Holl Imre és Parádi Nándor, valamint Torma István hasznos tanácsait.

EGY 15. SZÁZADI HÁZ ÁLLATCSONTLELETE VÁCOTT

1983 nyarán Kővári Klára végzett leletmentést Vácán, a Széchenyi u. 4–6. sz. lebontott házak területén. A leletmentés során egy 15. sz. második felére keltezhető kőház pincemaradványát és közvetlenül a pince DNy-i sarkához kapcsolódó tárológödrt (1. sz.) tárt fel.¹ A gödör faburkolattal volt bélelve. Az állatesontmaradványok ebből a gödörből származnak:

	db
Szarvasmarha (<i>Bos taurus</i>)	231
Kiskérődző (<i>Ovis</i> , <i>Capra</i>)	19
Sertés (<i>Sus scrofa</i> dom.)	27
Ló (<i>Equus caballus</i>)	1
	278
Házityúk (<i>Gallus dom.</i>)	13
Házilúd (<i>Anser dom.</i>)	3
Szajkó (<i>Garrulus glandarius</i>)	5
Hal (<i>Pisces</i>)	11
Összesen:	310

Az állatesontanyag — a ló metacarpus kivételével — konyhai hulladék, topográfiai előfordulása valószínűleg másodlagos. Vagyis a pince melletti faburkolásos gödör funkcióját tekintve nem szeméttároló gödör lehetett.

Az állatesontmaradványok faji és mennyiségi összetétele nem reprezentálja a középkori állatállomány lehetséges összetételét. Kizárólag az élelmzési és mészárszéki gyakorlatnak, szokásoknak megfelelő dominancia viszonyok szűk spektrumát jelzi.

Az állatesont leletanyag erősen fragmentált, sok csont felületén vágásból, hasításból származó sérülések vannak.

Szarvasmarha — 231 db

A szarvasmarhacsontok anatómiai megoszlása aszimmetrikus (1. táblázat). A legtöbb csontmaradvány a törzsrégióból származik: 113 db. A 38 csigolya maradványból 20 db proc. spinosus és transversus (csigolya nyúlványok), amelyeket az állat feldarabolásakor a csigolyákról lehasítottak. A többi csigolya is mind hosszában hasított. A bordatöredékek átlagos hossza egy arasz (18–22 cm). Feltűnően sok csontmaradvány származik a fejrégióból: 40 db. Ebből 30 db homlokcsont és arcokoponya töredék. Koponyaalapi részek hiányoznak. Egyetlen homlokcsontos szarvesap kivételével a homlokcsonttöredékek a foramen supraorbitalék előtti szemüreg peremi részből vannak. Felületükön vágási-hasítási sérülésekkel. Két szarvasmarha egyed összefüggő jobb és bal oldali maxillája a szájpadlással együtt szintén előkerült. A pelvis és a végtag csonttöredékek viszonylag nagy száma — 73 db — közül csak 10 db származik az ún. nem húsos (száraz) testrégióból. De ezek a csontok is a felkar és a comb bontási részéhez kapcsolódnak.

A szarvasmarhacsontok közül csak 9 db volt mérhető (2. táblázat). A szarvesap középhosszú, oldalt felfelé hajlik.

Felső fogsor hossz méretek (mm):

	P–M	P ²⁻⁴	M ¹⁻³
adult	110	45	70
juv-subad.	125	52	73

¹ A régészeti leletanyag ismertetését és feldolgozását Miklós Zsuzsa végezte el, tanulmányát lásd ugyanebben a kötetben. Az állatesontanyagot meghatározásra Kővári Klárától kaptam, melyet ezúton is szeretnék megköszönni.

A kifejlett (ad.) állat szájpadlás (külső) szélessége: P²-nél 48, M²-nél 110, M³-nál 90 mm. Egy borjú alsó fogsor hossza (dp₂₋₄): 54 mm. Egy bal oldali scapula ang. artic. szélessége 64, magassága 48 mm.

A szarvasmarhacsontok — a fragmentáltak is — méreteik alapján két csoportra jól elkülönülnek: 1. alacsony, 110–120 cm marmagasságú, vékony csontozatú; és 2. magas, 130–135 cm marmagasságú, robusztus csontozatú egyedek csontjaira. A két eltérő méretű és habitusú csontokkal rendelkező egyedek feltételezhetően különböző fajtákhoz tartoztak.

A gödörből előkerült szarvasmarha fej- és végtagcsontok minimálisan 12 egyedhez tartoztak: 1 infantilis, 5 juvenilis-subadultus és 6 adultus életkorú. A törzsrégió csigolya és bordatöredékei kevesebb, de több egyedhez is tartozhatnak.

1. táblázat

Az állatesontok faj- és anatómiai megoszlása (db)

	Szarvasmarha	Kiskérődzők	Sertés	Ló
Szarvesap	1	1	—	—
Agykoponya	20	1	1	—
Arckoponya	10	1	1	—
Mandibula	5	6	1	—
Fogak	3	—	—	—
Nyelvcsont	1	—	—	—
Csigolyák	38	—	6	—
Bordák	75	1	5	—
Scapula	15	—	1	—
Humerus	5	1	4	—
Radius	7	4	3	—
Ulna	2	—	2	—
Carpalia	2	—	—	—
Metacarpus	4	—	1	1
Pelvis	7	1	—	—
Femur	14	—	—	—
Patella	1	—	—	—
Tibia	17	1	1	—
Astragalus	1	1	—	—
Calcaneus	1	—	1	—
Tarsalia	1	—	—	—
Metatarsus	—	1	—	—
Os phalangis I.	1	—	—	—
	231	19	27	1

A szarvasmarhacsontok testrégiók szerinti megoszlásából valószínűsíthető, hogy a középkori ház konyhájába a szarvasmarha széthasított feje; lapocka- (csigolya—borda—scapula); hát- (csigolya—borda); felkar- (humerus—radius); comb- (borjúnál femur; marhánál femur—tibia); és fartó (borjúnál pelvis—femur; marhánál pelvis—femur prox.) bontási részek kerültek. Ezek — a fejhús kivételével — mind I. és II. osztályú húst tartalmaznak.

A 12 szarvasmarha egyed által produkált életkorcsoportok szerint kalibrált hasznos húsmennyiség 2600 kg. Ez a szarvasmarhákból kimérhető és nem a házban elfogyasztott húsmennyiséget jelzi.

2. táblázat

Csontméretek (mm)

Szarvasap	1.	2.	3.	4.			
Szarvasmarha	158	50	40	138	ad.		
Juh	30	24	20	70	inf.		
	1. — hosszúság, 2. — legnagyobb átmérő, 3. — legkisebb átmérő, — báziskörméret,						
Vázcsontok	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.
Radius	—	24	—	—	17	—	—
Sertés	—	27	—	—	18	—	—
Metacarpus							
Szarvasmarha	—	57	—	—	34	—	—
	—	62	—	—	38	—	—
	—	—	29	—	—	21	—
Ló	—	—	—	48	—	—	38
Metatarsus							
Juh	—	19	8,5	—	19	8,5	—
Os phalangis I.							
Szarvasmarha	53	31	28	30	31	20	22
	1. — hosszúság, 2. — prox. epiph. szélesség, 3. — diaph. legkisebb sz., 4. — dist. epiph. sz., 5. — prox. epiph. mélység, 6. — diaph. legk. m., 7. — dist. epiph. m.						

Kiskérődző — 19 db

A pince melletti gödörből mindössze 19 db kiskérődző csontmaradvány került elő. A fajilag meghatározható csonttöredékek mind juhtól származnak. A csontmaradványok anatómiai megoszlása szintén aszimmetrikus (1. táblázat). Megállapítható, hogy 5 egyednek (2 fiatal és 3 kifejlett) a széthasított fejéből a mandi bulák, valamint 2 mellső lábszár töredéke (hum-rad); 1 kosbárány egész feje és 1 fiatal egyed bal oldali hátulso végtagja — valószínűleg két darabban — (pelvis-tibia-astragalus-metatarsus) került a gödörbe.

A 3-4 hónapos kosbárány hatalmas szarvasapkezdemenyének a méretei a 2. táblázatban vannak.

Foghosszméretek (mm):

sup.	dp ²⁻⁴	33,5		
inf.	dp ₂₋₄	33,0	dp ₄	18
	p ₂₋₄	20,0;	25,5	
	M ₁₋₃	50,0	M ₃	23,0; 21,0

Egy fiatal — valószínűleg kos — egyed marmagassága kb. 650 mm. A 7 kiskérődző életkor szerinti megoszlása: 2 infantilis (1,5–2 hónap), 1 infantilis (3–4 hónapos kos), 1 juvenilis (1–1,5 év, kos) és 3 adult egyed.

A 7 egyed által termelt életkorcsoportonként kalibrált hasznos húsmennyiség kb. 110 kg.

Sertés — 27 db

A sertésmaradványok anatómiai megoszlása szintén aszimmetrikus (1. táblázat). A csontmaradványok 4 egyedhez tartoznak, ezek: egy malac (2-3 hét) mindkét oldali lapockája (hum-rad-ulna); egy fiatal (juvenilis, 1-1,5 éves) egyed mellső és hátulso csülök része (mc, tibia-calc.) és két juvenilis-subadultus (1,5-2 éves) egyed jobb oldali lapocka része (scapula-hum-rad-ulna) és az egyik rövidkaraj része (ágyékesigolyák). Az egyik lapocka rész csontfelületei égettek (hum. dist-rad. prox.), valószínűleg az étel elkészítésekor pörköldött meg.

A 4 egyed által termelt hasznos húsmennyiség 117 kg.

Ló — 1 db

Az egyetlen lócsont egy metacarpus dext. dist. db, amely egy alacsony testmagasságú (130–135 cm) egyed-től származik. A ló metacarpus, mint már említettem, nem tartozik az ételmaradékok közé.

Házityúk — 13 db

Az 5 egyed (1 infantilis, 1 juvenilis és 3 kifejlett) szárny, comb és lábfej csontjai feltűnően kistermetű ún. parlagi fajtától származnak. Hosszúcsont méretek (mm): humerus 63 (görbe diaphysis), ulna 56, emc 40, femur 66, tmt 65 (tyúk). A gödör betöltéséből tyúktöredékek is előfordultak.

Házilúd — 3 db

Egy közepes testméretű kifejlett egyed szárnyesont töredékei képviselik ezt a házimaradékat.

Sajkó — 5 db

Ennek az erdei madárnak a pelvis és a két combja (femur-tibiotarsus) került elő. A pelvis hossza 38, max. szélessége 26 mm. Az acetabulumok közötti távolság 25 mm. A femur hossza 36, 36 mm; a tibiotarsus h. 65, 65 mm. Ezt a kitűnő hangutánzó madarat fogságban is tarthatták, de „feketelével” kitűnő levest vagy sültet készíthettek belőle.

Hal — 11 db

A halmaradványok között dentale, koponyacsontok, csigolyák és úszósugarak fordulnak elő. De a töltelékanyagban halpikkelyek is előfordultak. A dentale töredék egy csukától származik.

A szarvasmarha, juh, sertés és a hal beszerzés útján, a háziszárnyasok saját tartásból kerülhettek a ház konyhájába.

Vörös István

TIERKNOCHENFUNDE AUS DEM 15. JH. IN VÁC

Auszug

In Vác, im Gebiet der unter Széchenyi-Gasse Nr. 4-6 abgerissenen Häuser wurden anlässlich der 1983 durchgeführten Bergungsgrabung der Keller eines auf die zweite Hälfte des 15. Jhs datierbaren Steingebäudes und die daneben errichtete Grube erschlossen.¹ Die Grube hatte eine Holzschalung.

Das aus dieser Grube stammende Tierknochenmaterial setzt sich folgendermaßen zusammen: Rind 131, Kleinwiederkäuer 19, Schwein 27, Pferd, 1, Huhn 13 (außer den Knochen waren auch Eierschalen), Gans 3, Häher 5, Fisch 11 St. (ein Dentale stammt von einem Hecht).

Das Tierknochenmaterial ist — mit Ausnahme des Pferdes — Küchenabfall. Die Zusammensetzung des Tierknochenmaterials je Arten und Menge repräsentiert

nicht die mögliche Zusammensetzung des mittelalterlichen Tierbestandes, sondern zeigt nur ein enges Spektrum der Ernährungssitte und der Schlachtbankpraxis entsprechenden Dominanzverhältnisse.

Die Rinderreste stammen von 12 Individuen (1 Inf., 5 Juv.-Subad., 6 Adult). Verteilung der 7 Kleinwiederkäuer nach Lebensalter: 2 Inf. (im 1,5-2. Monat), 1 Inf. (im 3-4. Monat), 1 Juv. (im 1-1,5 Jahr) und 3 adulte Exemplare. Verteilung der 4 Schweine nach Lebensalter: 1 Neo-Inf. (in der 2-3. Woche), 1 Juv. (im 1-1,5 . Jahr) und 2 Juv.-Subad. (im 1,5-2. Jahr).

Die Rinder, Schafe, Schweine und Fische dürften durch Beschaffung, das Hausgeflügel durch eigene Haltung in die Küche des Hauses gelangt sein.

I. Vörös

FÜLEP FERENC
1919–1986

Plinius Maior a hirtelen halálról azt írja: „*hoc est summa vitae felicitas*” (Nat. hist. lib. VII. cap. LIV.). Füle Ferencnek megadatott a Sorsnak ez a félelmetes ajándéka. Munkakedvének, munkaerejének csúcsán távozott el döbbenetesen váratlanul...

Füle Ferenc a Zemplén megyei Szerencsen született 1919. augusztus 5-én, kilencgyermekes család tagjaként. Édesatyja csizmadia-mester volt, s magától értetődőleg csak súlyos áldozatok árán tudta népes családját felnevelni. Ferenc fia szerencsi, majd tiszaluci elemi iskolai tanulmányok után Miskolcon lett gimnazista. Nem volt erős szervezete, s három évig betegség miatt kénytelen volt tanulói éveit megszakítani. Akaratereje azonban legyőzte a betegséget, s 1941-ben kitüntetéssel szerezte meg az érettségi oklevelét. Még ugyanezen évben a debreceni, akkor Tisza Istvánról elnevezett Tudományegyetem (ma Kossuth Lajos Tudományegyetem) bölcsészettudományi karára iratkozott be latin–történelem szakra, majd egyetemi tanulmányai közben régészetre szakosodott. Egyetemi tanulmányait a háború szakította ketté. Már 1943-ban három hónapos munkaszolgálatra hívták be Kassára, majd 1944-ben megkapta a sorkatonai szolgálatra való behívót. Ő azonban nem tett eleget a bevonulási parancsnak, 1944 végén a fővárosba jött fel, és Kispesten húzódott meg. Itt érte meg a felszabadulást 1945. január 9-én.

A felszabadulást követően Füle Ferenc visszatért Debrecenbe, ahol folytatta tanulmányait, s díjtalan gyakornoki szolgálatát az Egyetem Régészeti Intézetében, amelyet Járdányi-Paulovics István vezetett. Az ő irányítása mellett írta meg pannóniai történeti-epigráfiai témából bölcsészdoktori értekezését, s 1946 júniusában „*summa cum laude*” eredménnyel szerezte meg a bölcsészdoktori diplomát. 1946 évben Járdányi-Paulovics István tanszékén díjas gyakornok lett, de 1947-ben – ahogy önéletrajzában írja „az egyetem részéről ért anyagi sérelem” miatt megvált a Régészeti Intézettől.

1947 közepén a Közgújttemények Országos Főfelügyelősége a székesfehérvári múzeum vezetésével bízta

meg. A múzeumot Füle Ferenc igen súlyos állapotban vette át, valósággal a romok alól kellett kiszabadítania. Munkája oly eredményes volt, hogy 1948-ban a múzeum már önálló kiállítással emlékeztetett meg az 1848-as forradalom és a szabadságharc dicső korszakáról. 1949 május 1-én Budapestre került: ekkor nevezték ki előadónak a Közgújttemények Országos Főfelügyelőségéhez, majd egy hónap múlva az akkor létrehozott Magyar Tudományos Tanácshoz került ugyancsak előadói minőségben. Ennek az intézménynek átszervezését követően a Magyar Tudományos Akadémia apparátusához került, ahol 1951 áprilisáig dolgozott.

Füle Ferenc életében fordulópontot jelentett az 1951-es év: ugyanis ez év áprilisában főigazgatóhelyettesi rangban a Történeti Múzeum vezetőjévé nevezték ki. Ez évben nyerte el a történettudományok kandidátusa címet, s kapta meg a Magyar Népköztársasági Érdemérem arany fokozatát. 1953–56 között kettős funkciót is teljesített, mert a Történeti Múzeum igazgatása mellett a Népművelési Minisztérium Múzeumi Főosztályát is ő irányította. 1956-ban lett a Magyar Nemzeti Múzeum főigazgatója: ilyen fiatalon még senki sem töltötte be ezt a magas tisztséget, ugyanezen évben a Munka Érdemrendet is elnyerte.

Füle Ferenc régészeti kutatómunkássága központjában az ötvenes évek első felében a nagy-tétényi ásások állottak, ahol korábban – a két világháború közti időben, egykori professzora Járdányi-Paulovics István tevékenykedett. Füle Ferenc közel egy évtizedig: 1949–1957 közt folytatta a nagy-tétényi római tábor feltárásának munkálatait. Kutatásairól – kisebb tanulmányok mellett – két nagyobb összefoglalásban számolt be („*Les fouilles du camp romain de Nagytétény*” Budapest 1955, továbbá: „*The Roman Camp at Nagytétény*” in Budapest Műemlékei II, Bp. 1962), s ő írta meg ennek a jelentős limes menti településnek és táborának történetét a Pauly-Wissowa-féle Realencyklopädie számára is („*Campona*” in PWRE, Suppl. Bd. XI. Stuttgart 1968).

Bár a dunai limes egyik különösen jelentős településének Intercisának (Dunapentele-Dunaújváros) kutatása már a múlt században megindult, s századunkban különösen Hekler Antal és Mahler Lajos, majd (Járdányi) Paulovics István ásásai és közleményei nyomán, komoly eredményekkel gazdagította Pannónia római koráról szóló ismereteinket – a nagy monografikus összefoglalás mégis felszabadulásunk után születhetett meg. A kétkötetes munkában Füle Ferenc jelentős részt vállalt. Ő írta meg az epigráfiai összefoglalást („*Intercisa – Geschichte der Stadt in der Römerzeit, Archaeologica Hungarica*, 33. Budapest 1954), s ő készítette el a kőemlékek feliratainak jegyzékét („*Katalog der Steindenkmäler*” zusammen mit G. Erdélyi – pp. 232–273 és 277–332). Vallástörténeti érdeklődését jól bizonyítja, hogy az ottani római kori zsinagóga kérdésével külön is foglalkozott („*New Remarks on the Question of the Jewish Synagogue at Intercisa*” Acta ArchHung. 18., 1966). Vallás-, művészettörténeti és régészeti jellegű az a tanulmánya is, amelyben a pannóniai ún. „*fondo d'oro*” emlékeket tárgyalja, elsőként közzétéve egy ugyancsak intercisai eredetűnek tartható arany alapú üvegpohár-feneket („*Early Christian Gold Glasses in the Hungarian National Museum*” in Acta Antiqua XVI, 1968).

Nemcsak Füle Ferenc tudományos és ásatói tevékenységében, hanem az egész pannóniai késő római és ókeresztény régészeti és művészettörténeti kutatások történetében új periódust jelentenek az ő Pécs (az ókori Sopianae) területén végzett feltárásai, amelyek 1955-ben kezdődtek meg. Mint ismeretes, ezen a területen már

viszonylag igen korán megkezdődtek a római emlékek feltárásai és publikálásai, hiszen Koller József nagyrészt már 1780-ban felfedezte az I. számú ókeresztény cubiculumot, amelyet 1804-ben már közzé is tett. A XIX. század folyamán különösen Henszelmann Imre professzornak a pécsi ókeresztény emlékekről szóló munkái maradandó értékűek. A pécsi cella trichora részbeni feltárása a székesegyház Ny-i bejárata előtt 1922-ben Szónyi Ottó pap-tanár érdeme, majd az 1938–39-es ásatások során, melynek építészettörténész szakértője Gosztonyi Gyula volt, előkerült a II. számú festett sírkamra, továbbá a cella septichora.

Fülep Ferenc 1955-ben folytatta a háromkarélyú temetőkápolna feltárását, ugyanis annak előcsarnokát Szónyi és Möller István professzor annak idején nem tarták fel teljes hosszúságában, ez csak a jelzett évben történt. A négyszögletes alaprajzú előcsarnok padlója alatt Szónyi Ottó egy feldúlt sírt talált; 1955-ben ennek nyugati végénél sikerült még egy sírt felfedezni a megállapítani, hogy a padló alatt eredetileg két sírba temetkeztek. Fülep Ferenc úgy vélte, hogy feltehetően a sopianaei ókeresztény közösség mártírjai, talán püspökei feküdtek ezen a rangos helyen eltemetve. Az 1955-ben végzett ásatások kronológiai szempontból is fontos eredményt hoztak. Megállapítást nyert, hogy a kápolna a római birodalom bukása utáni évszázadokban tönkrement, padlóját vastag törmelékkeg borította – a IX. század folyamán azonban újra használatba került, kitatarozták s ekkor került rá a mai napig is látható „kufikus” jellegű díszítésekkel ékes függönymotívum.

A pécsi késő római–ókeresztény temető feltárásában jelentős új eredményt hozott az 1958-as esztendő. Ekkor ugyanis a kápolnától nyugatra újabb sírkamra került elő. Mivel a sírkamra épen maradt három falán bejárat nyomait nem találta, Fülep Ferenc feltételezte, hogy a keleti falához csatlakozó, sekélyebb alapozású, vele összeépített római fal a sírkamra előteréről szolgáló kis előcsarnok (narthex) céljára szolgált, ezen keresztül lehetett bejutni a sírkápolnába. Valószínű, hogy ez egy boltozatos sírkamra volt, s az építése egybeesik a cella trichora második periódusával, vagyis a IX–X. századdal, amikor a *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* is említést tesz a városról (lásd Fülep Ferenc következő tanulmányait: „Neuere Ausgrabungen in der cella trichora von Pécs [Fünfkirchen]”, *Acta Arch. Acad. Scient. Hung.* 1959, továbbá „Újabb ásatások a pécsi ókeresztény temetőben” *Arch. Ért.* 88, 1961, „Újabb kutatások a pécsi késő római temetőben („Neuere Forschungen im spätrömischen Gräberfeld von Pécs [Fünfkirchen]” *Arch. Ért.* 89 [1962]).

Az ötvenes években végzett pécsi kutatásait Fülep Ferenc a szélesebb olvasókörönség számára is feltárta: „Pécs római emlékei” (Pécs 1963) című – mintegy 110 oldalas – könyvecskében kb. félszáz oldalas történeti bevezetés után részletesen foglalkozik a feltárt ókeresztény emlékekkel a régi kutatások eredményeinek az általa végzett ásatások tanúságainak összehangolásával (német, angol és orosz nyelvű kivonatokkal).

Fülep Ferenc arra is törekedett, hogy ásatási módszerét külföldi tapasztalatokkal tökéletesítse: 1951-től hosszabb tanulmányúton járt a Szovjetunióban, s részt vett a keresi (az ókori Pantikapaion) ásatásokon, majd pedig 1959–60-ban három hónapos tanulmányúton vett részt Olaszországban. Később, 1964–67-ben hét hónapos UNESCO-ösztöndíjjal tanulmányozta a múzeumügyet Olaszországban, Franciaországban és Angliában.

Két év múlva, 1969-ben, ismét Olaszországba utazott Fülep Ferenc, ezúttal Ravennába, a „XVI. Corso di Cultura sull'arte ravennate e bizantina” ülésszakára. Ugyanis az említett évben a „corso” főtémája Magyarország ókori és középkori keresztény művészete volt. Fülep Ferenc két előadást is tartott itt. Az egyik a pécsi régészeti ásatásokról számolt be („Scavi archeologici a Sopianae”), ebben az 1955–1968 közti ásatásokról számolt be, előadásának végén összefoglalva az ókeresztény temetőben megállapított sírírásokat, hat csoportot különböztetve meg a temetőkörzetben. A másik előadásában („Nuove indicazioni per la storia del Cristianesimo

in Pannonia”) összefoglaló képet nyújtott Sopianae történetéről az írott források és régészeti emlékek alapján. Ebben az előadásában Fülep Ferenc hangsúlyozta, hogy Pécssett a kereszténység nyomai a római idők után is kimutathatók, így annak bizonyos folytonosságáról beszélhetünk egészen a XI. században újjászülető középkori magyar kultúráig.

Fülep Ferencnek a pécsi ókeresztény temetőben folytatott kutatásai századunk hetvenes éveiben újabb jelentős eredményekhez vezettek. 1971-ben a pécsi Janus Pannonius Múzeum Évkönyvében megjelent tanulmánya („Neuere Forschungen in der ausgemalten, frühchristlichen Grabkammer Nr. II. von Pécs”) – Fetter Antallal együtt tisztázta a II. számú festett sírkamra építészeti problémáit, rétegtanát, a benne talált sírok helyzetét stb. Művészettörténeti és technikatörténeti szempontból is különös figyelmet érdemel az a Duma Györggyel együtt készített tanulmánya („Examinations of the wall paintings in the Cella trichora of Pécs”, *Folia Arch. XXIII*, 1972), amely a cella trichora falfestményeinek beható technikai vizsgálatát nyújtja. Fülep Ferencet pécsi kutatásaiban egyre inkább izgatta az ún. kontinuitás problémája, amelyről – mint említettük, már a ravennai előadásában is beszélt. Az írott és tárgyi források együttes értékelését különösen jól sikerült egységbe fognia a „Beiträge zur frühmittelalterlichen Geschichte von Pécs (Sopianae – Quinque Basilicae – Fünfkirchen)” című tanulmányában (*Acta Archaeol. Acad. Scient. Hung.*, 25, 1973). Ez a tanulmány voltaképpen kivonat a Sopianae (Pécs) római kori történetéről és a későrómai népesség továbbéléséről írott összefoglaló munkájának, amelynek alapján az előző évben (1972) a történettudományok doktora fokozatát elnyerte.

Az egyre fokozódó ásatási tevékenységet szerencsés módon egészítik ki az egyre növekvő publikációk: 1974-ben két jelentős nagyobb közleménye is napvilágot lát. Az egyik a pécsi főposta területén, illetőleg annak környékén 1961–1969 közt végzett ásatások eredményeit tartalmazza: a mintegy 200 oldalas füzet dokumentációs anyagában különös figyelmet érdemlő a számos régerrajz, s főként pedig a szóban forgó területen előkerült éremanyag katalógusa („Neuere Ausgrabungen in der Römerstadt Sopianae (Pécs”) (Régészeti Füzet. ser. II. No. 16.). Nem kevésbé jelentős a munkatársával, Sz. Burger Alicével írott „Pécs római kori emlékei” című munkája (Dunántúli Dolgozatok 7.), amely epigráfiai és művészettörténeti szempontból egyaránt fontos anyagot nyújt.

A pécsi ásatások folyamán a római kori temető sírjaiból előkerült régészeti anyag összefoglaló publikációja jelent meg 1977-ben angol nyelven („Roman cemeteries on the territory of Pécs (Sopianae”), Akadémiai Kiadó, Budapest).

Az említett évben látott napvilágot a „Propyläen Kunstgeschichte” új kiadásában a pannóniai késő antik és ókeresztény művészet legjelentősebb emlékeiről készített tanulmánya, amelyet Török Gyulával együtt készített; ebben az összefoglaló tanulmányon kívül mintegy húsz nemzetközi viszonylatban is kiemelkedő hazai késő római, illetőleg ókeresztény emlék bemutatásával találkozunk.

Bármennyire is törekedett arra Fülep Ferenc, hogy ásatási eredményeit lehetőleg minél gyorsabban tegye közzé, sajnos a hazai nyomdai átfutási idő nehézségei miatt ezek néha késéssel láthattak csak napvilágot. Így a nagy összefoglaló műve („Sopianae”, Akadémiai Kiadó, Bp.), amely 1970-ig tárgyalja a teljes Sopianae-kutatás történetét, benne a saját ásatásainak részletes feldolgozását, sajnos csak 1984-ben jelenhetett meg, jóllehet szerzője már több mint egy évtizeddel korábban leadta a kiadónak. A közel 400 oldalas összefoglalás így is kiemelkedő állomása a pannóniai késő római–ókeresztény kutatás történetének. A munka nemcsak azért jelentős, mert együttes képet nyújt az emlékanagyról – a világhírű I. számú sírkamra (mauzóleum) falképeitől a legapróbb újabb leletekig –, hanem az eddigi irodalom (1970-el bezárólag) és a fontos történeti eredmények mellett az is fontos, hogy a leletanyagot korszerű mód-

szerek szerint vizsgálja. Mindazonáltal ebből a könyvből a jelzett átfutási késés miatt, kimaradt Fülep Ferenc talán legjelentősebb felfedezése: a pécsi ókeresztény mauzóleum 1975–76-os ásatásainak ismertetése. Ennek az ásatási ciklusnak kapcsán került elő ugyanis a kamara (a mauzóleum alsó része) É-i és K-i falán azok a falfestmények (Ádám és Éva a bűnbeesés jelenetében, Dániel az oroszlánok közt stb.), amelyek a korábban már ismert freskókkal együtt a Róma városi katakombafestészet talán legészakibb kisugárzásának tarthatók („A pécsi ókeresztény mauzóleum ásatása” Arch. Ért. 104, 1977).

Utolsó nagy összefoglaló munkája, amelyet pécsi kutatásainak főmunkatársa, Burger Alice társaságában írt a dél-pannoniai kőemlékek fontos csoportjának monográfiája („Das Gebiet zwischen der Drau und der Limesstrecke — Lussonium-Altinum,” RIU 4. Lief. Bp. — Bonn 1984).

Fülep Ferenc már akkor, midőn a Történeti Múzeum élére került, vállalta a múzeum régészet évkönyvének, a „Folia Archaeologica”-nak szerkesztését, 1960-ban pedig a Magyar Tudományos Akadémia vezetőségének határozata alapján átvette az Archaeologiai Értesítő új szerkesztőbizottságának élén, a folyóirat vezetését. Az akkor 80. évébe lépő folyóirat ekkor már kizárólag régészeti jellegű volt, hiszen a felszabadulás után megindult „Művészettörténeti Értesítő” lehetővé tette azt, hogy (az 1940-es éveket megelőző helyzettel ellentétben) a sajtóorgánium hasábjai teljesen felszabaduljanak a testvértudomány publikációinak terhéért.

Az új évfolyam beköszöntőjében Fülep Ferenc főként hét célt jelöl meg, amelyek megvalósítását óhajtja. Tudományos szempontból mindenekelőtt fontos a tanulmányok történeti következtetéseiben és a kritikai rovatban a marxista módszer alkalmazása. Igen fontos továbbá — olvassuk a „beköszöntő”-ben — a szakemberek friss tájékoztatása az országban folyó régészeti munkákról, továbbá a legjelentősebb külföldi ásatásokról. Külön foglalkozni kell a múzeumi baráti körökkel, fontos egy ilyen hálózat kiépítése különösen a hazánkban folyó nagy építkezések kapcsán (megjegyezzük, hogy a pécsi ásatások is ebben az összefüggésben kerülhettek napirendre!). Fontos a múzeumi kiállításokról szóló viták, a különböző régészeti vonatkozású személyi és tárgyi jellegű hírek közlése. A művészettörténettel való kapcsolat sem szűnhet meg teljesen, hiszen a műemlékek helyreállítását igen gyakran régészeti kutatómunka előzi meg. Egyébként is — hangsúlyozza az említett írás — a kitűzött célokat csak akkor lehet megvalósítani, ha szorosabbra fűzzük kapcsolatainkat a különböző rokontudományokkal és azok folyóirataival.

1958-ban ünnepelte ez a folyóirat centenáriumát. Fülep Ferenc az ekkor írott tanulmányában hangsúlyozza, hogy a folyóiratban: „a rövid ismertetések színvonalát lényegesen kell emelnünk”.

Fülep Ferenc rendkívül sokoldalú tevékenységében súlyponti szerep jutott a múzeumiügynek. Közismertek azok a korszerű kiállítási elvek szerint született kiállítások, amelyek — akár állandó, akár időszakos jelleggel — főigazgatói tevékenysége alatt a Magyar Nemzeti Múzeum épületében létrejöttek. De nemcsak hazánkban, hanem külföldön is számos kiállítást rendezett munkatársaival együtt a M. Nemzeti Múzeum tárgyaiból Tokiótól New Yorkig. Sajnos, az utolsó nagy terve,

amely a Múzeum kiállításával összefüggésben egy amerikai úthoz kapcsolódó kutatás lett volna, már nem valósulhatott meg. Pedig úgy gondolta, hogy ez alkalommal tanulmányozhatja a princetoni egyetem által fotóanyagban összegyűjtött késő antik és ókeresztény emlékeket. Erre azért lett volna szüksége, mert — e sorok írójával együtt — elvállalta, hogy a Pontificio Istituto di Archeologia Cristiana számára elkészíti a Magyarország területén található ókeresztény emlékek teljes, monografikus feldolgozását.

Gazdag munkásságát külföldön és hazájában egyaránt méltányolták. Levelező tagja volt a „Deutsches Archäologisches Institut”-nak a fentebb említett kitüntetések mellett elnyerte a Magyar Népköztársasági Erdeméret, a Felszabadulási Jubileumi emlékérmét. Nem hiányozhattak a szakmai kitüntetések sem, megkapta a Móra Ferenc emlékérmét, s az Országos Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társaság elnökévé választotta, s a Rómer Flóris emlékéremmel tüntette ki.

1980-ban az UNESCO felkérésére Tanzániában — az oludvai világhírű afrikai előember-leletek bemutatásának szakértőjeként járt a helyszínen, és vett részt a páratlan bemutatási lehetőségek kidolgozásában.

Az utolsó évtizedében életének a feltáró régészeti ásatások, az állandó szakirodalmi kutatás és publikálás, a múzeumi munka vezetői állását lelkiismeretesen betöltő férfi mindennapi gondjai mellett újabb és újabb felelősségterhes feladatokat vállalt. Társelnöke volt az Országos Múzeumi Tanácsnak, elnöke a Tudományos Minősítő Bizottság Művészettörténeti, Régészeti- és Építéstörténeti Szakbizottságának, az International Council of Museums (ICOMOS) magyar bizottságának. Újabb gondokat és örömeket jelentett számára a magyar koronázási jelvények hazatérte és elhelyezése a nemzet legelső múzeumában, nemrégiben az ún. koronabizottság elnökségével is megbízták. Óirányítónak a székesfehérvári királysírok feltárását végző bizottság munkáját is. Al-elnöke volt a magyar UNESCO kulturális bizottságának. Vállalta a „Folia Historica” szerkesztőségét. Minden feladatát határozottsággal és szívóssággal végezte, rengeteg munkájában mindegyiket legteltesebb odaadással és páratlan ügyszeretettel, segítőkészséggel végezte. Közben újabb és újabb terveket szőtt... 1982-ben lerakta a hazai régészeti kutatás számítógépes feldolgozásának alapjait, megindította a korszerű technikai apparátus munkálatait a MNM-ban. E sorok írójával utolsó beszélgetése (a Farkasréti Temetőben egy vezető múzeológus-tudósunk búcsúztatása után) még arról töprengött, hogy kiváló elődje Hampel József halálának közelgő 75. évfordulója alkalmából, hogyan lehetne a kiváló professzorról, múzeumigazgatóról és tudósról méltóan megemlékezni.

Am Fülep Ferenc szívósságát, erejét a vállalt feladatok tengernyi súlya összeroppantotta. 1986. május 8-án délelőtt még bent dolgozott a M. Nemzeti Múzeumban. Ugyanaznap délutánján szívroham érte, s úgyszólván percek alatt kioltotta életét, ott ahová éppen megnyugodni tért rövid időkre, kis páttyi nyaralójában. Róla is elmondhatjuk, amit a római Via Salaria egyik építáfiú-mán olvashatunk:

MERVIT PER SAECVLA NOMEN

Kádár Zoltán

FÜLEP FERENC RÉGÉSZETI MUNKÁSSÁGA

(Válogatott bibliográfia)

1945

Római sírkő Seregélyesről. — Une stèle inconnue à Seregélyes. *Antiquitas Hungarica* (1949) 77—82
Római kori kocsitemetkezés Vajtán. — Погребение колясок в с. Вайта в римскую эпоху. *ArchÉrt* 76 (1949) 40—54

1954

(Erdélyi Gizellával közösen) Kőemlékkatalógus. *Intercisa* (Dunapentele—Sztálinváros) története a római korban I. AH XXXIII. (Budapest, 1954) 233—276
Epigráfia. *Intercisa* (Dunapentele—Sztálinváros) története a római korban I. AH XXXIII. (Budapest, 1954) 194—229

(*Erdélyi Gizellával közösen*) Katalog der Steindenkmäler Intercisa (Dunapentele—Sztálinváros) Geschichte der Stadt in der Römerzeit I. AH XXXIII. (Budapest, 1954) 277—332
 Epigraphie. Intercisa (Dunapentele—Sztálinváros) Geschichte der Stadt in der Römerzeit I. AH XXXIII (Budapest, 1954) 232—273

1955

Les fouilles du camp romain de Nagytétény. Programme et Discours (Budapest, 1955) 213—221

1957

(*Cserey Évával közösen*) Nagytétény műemlékei. (Budapest, 1957)

1958

Das früh-kaiserzeitliche Gräberfeld von Vasas. Acta ArchHung 9 (1958) 371—406
 Die Ausgrabungen des römischen Lagers von Nagytétény. Bibliotheca Classica Orientalis 2 (1958) 119—122
 A vasasi kora császárkori temető. — Das frühkaiserzeitliche Gräberfeld in Vasas. JPMÉ (1958) 103—127

1959

Neuere Ausgrabungen in der Cella trichora von Pécs (Fünfkirchen). Acta ArchHung 11 (1959) 399—417

1960

Újabb ásatások a pécsi cella trichorában. — Neuere Ausgrabungen in der Cella Trichora von Pécs. — Новые раскопки в Cella Trichora в г. Печ. JPMÉ (1959) 75—89

1961

Római kori kutatások Pécsen és Baranya megyében. Művelődésügyi Tájékoztató 12 (1961) 108—115
 Adatok a pécsi székesegyház alatt húzódó csatorna kérdéséhez. — Angaben zur Problematik des Kanals unterhalb des Domes zu Pécs (Fünfkirchen). — Данные к вопросу о канале проходящем под печским собором. JPMÉ (1961) 59—67

1962

A nagytétényi római tábor. Budapest műemlékei II. (Budapest, 1962) 643—652
 A pécsi késő római sírépítmények. A pécsi Janus Pannonius Múzeum füzetek 2 (Budapest, 1962)
 Újabb kutatások a pécsi késő római temetőben. — Новые исследования могильника позднеримской эпохи в г. Печ. — Neuere Forschungen in spätrömischen Gräberfeld von Pécs (Fünfkirchen). ArchÉrt 89 (1962) 23—46
 A pécsi régészeti kutatások legújabb eredményei. — Magyar Tudomány 1962, 99—100

1963

Pécs római kori emlékei. — Römerzeitliche Denkmäler in Pécs. — The Roman monuments of Pécs. — Памятники римского времени в г. Печ. (Pécs, 1963)

1964

Pécs római kori emlékei. — Die Römerzeit in Pécs (Budapest, 1964)

1965

New Excavations in Southern Pannonia. Kongress für klassische Philologie. (Budapest, 1965) 28/a—28/b

1966

New remarks on the question of the Jewish synagogue at Intercisa. Acta ArchHung 18 (1966) 93—98
 Pécs—Sopianae római kori emlékeinek feltárása és műemléki problémái. Műemlékvédelem 1966, 66—70

1967

Ókeresztény üvegedények a Magyar Nemzeti Múzeumban. AntTan 14 (1967) 239—249.
 Les découvertes archéologiques en Hongrie. Nouvelles Études Hongroises 1967, 48—54; 1968, 109—115.
 The stratigraphy of Sopianae as reflected by pottery. Acta RCRF 9 (Tongeren, 1967) 23—28.

1968

Early Christian gold glasses in the Hungarian National Museum. Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae 16 (1968) 401—412
 Campona. Paulys Realencyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft Supplementband 11 (Stuttgart, 1968) 357—368.

1969

Késő római temető Pécs — Geisler Eta u. 8. sz. alatt. — Early Christian cemetery at Pécs, No. 8. Geisler Eta Street. ArchÉrt 96 (1969) 3—42
 Scavi archeologici a Sopianae. Corsi di cultura sull'arte ravennate e bizantina. (Ravenna, 1969) 151—163.
 Nuove indicazioni per la storia del cristianesimo in Pannonia. Corsi di cultura sull'arte ravennate e bizantina. (Ravenna, 1969) 165—178.

1970

Roman relics in Pécs (Sopianae). The New Hungarian Quarterly 11 (1970) 175—179.

1971

(*Fetter Antallal közösen*) Neuere Forschungen in der ausgemalten, frühchristlichen Grabkammer Nr. 11 von Pécs. JPMÉ 16 (1971) 91—103.

1972

(*Duma Györggyel közösen*) Adatok a római kori emlékek továbbéléséhez. (A pécsi cella trichora falfestményeinek vizsgálata). AntTan 19 (1972) 64—80.
 (*Duma Györggyel közösen*) Examinations of the wall paintings in the cella trichora of Pécs. FA 23 (1972) 195—213.

1973

Beiträge zur frühmittelalterlichen Geschichte von Pécs (Sopianae — Quinque Basilicae — Fünfkirchen). Acta ArchHung 25 (1973) 307—326.
 The survival of an early Christian chapel at Pécs. The New Hungarian Quarterly 14 (1973) 191—196.

1974

(*Sz. Burger Alice-zal közösen*) Pécs római kori köemlékei. Dunántúli Dolgozatok 7 (Budapest, 1974)
 Neuere Ausgrabungen in der Römerstadt Sopianae (Pécs). RégFüz II: 16 (Budapest, 1974)

Sopianae. A római kori Pécs. (Budapest, 1975).
Sopianae. Die Stadt Pécs zur Römerzeit. — Grad Pečuj u rimsko doba. (Budapest, 1975).

Campona. The Princeton Encyclopedia of Classical Sites (Princeton, 1976) 190.
Sopianae. The Princeton Encyclopedia of Classical Sites. (Princeton, 1976) 852.

(*Török Gyulával közösen*) Ungarn. Brenk, Beat, Spätantike und Frühes Christentum, Propyläen Kunstgeschichte Supplementband I. (Frankfurt am Main — Berlin — Wien, 1977) 310—316; 384—393.
A pécsi ókeresztény mauzóleum ásatása. — Excavations of the early Christian mausoleum of Pécs. ArchÉrt 104 (1977) 246—257.
Roman cemeteries on the territory of Pécs (Sopianae). Fontes Archaeologici Hungariae (Budapest, 1977).

(*Sz. Burger Alice-zal közösen*) Baranya megye a római korban. — Die Römerzeit im Komitat Baranya. Baranya megye története az őskortól a honfoglalásig (Pécs, 1979) 221—328.

Pannonia research in Hungary. The archaeology of Roman Pannonia (Szerk.: Lengyel, A. — Radan, G. T. B.) (Budapest—Lexington, 1980) 33—56.

(*Sz. Burger Alice-zal közösen*) Ein spätrömischer Münzschatz aus der Römerstadt Sopianae (Pécs). — Késő római éremlelet Pécsről. FA 32 (1981) 169—189.

Sopianae. The history of Pécs during the Roman era, and the problem of the continuity of the late Roman population. (Budapest, 1984).
(*Sz. Burger Alice-zal közösen*) Die römischen Inschriften Ungarns (RIU) 4. Lieferung. Das Gebiet zwischen der Drau und der Limesstrecke Lussonium — Altinun. (Budapest—Bonn, 1984).

(*Bachman Zoltánnal, Pintér Attilával, Kovács Györggyel, Bálint Gáborral és Siptár Tiborral közösen*) A római—ókeresztény műemlékek védelme Pécsen. (Budapest, 1987)

Ásatási jelentések*

Budapest XXII.; Nagytétény, Ady E. u. 25.
ArchÉrt 89 (1962) 261

Nagyharsány
ArchÉrt 89 (1962) 261—262; 91 (1964) 256

Pécs — Geisler Eta u. 8.
ArchÉrt 87 (1960) 234; 88 (1961) 288; 89 (1962) 262

Pécs — Geisler Eta u. 14.
ArchÉrt 97 (1970) 310—314; 98 (1971) 272

Pécs — Gyárváros, Buzsáki Imre u.
ArchÉrt 89 (1962) 265

Pécs — Jókai u. 10.
ArchÉrt 89 (1962) 265

Pécs — Jókai u. 10.
ArchÉrt 100 (1973) 265; 105 (1978) 279

Pécs — Majláth u. 23. 25. 27.
ArchÉrt 95 (1968) 131

Pécs — Majláth u.—Szalai A. u.
ArchÉrt 100 (1973) 265

Pécs — Megyei Könyvtár
ArchÉrt 87 (1960) 234; 88 (1961) 288

Pécs — Munkácsy M. u. 8.
ArchÉrt 104 (1977) 266

Pécs — Postaközpont
ArchÉrt 90 (1963) 301; 92 (1965) 236; 93 (1966) 295; 102 (1975) 300—301

Pécs — Rákóczi út 1.
ArchÉrt 100 (1973) 265

Pécs — Szalai A. u.—Jókai u. sarka
ArchÉrt 100 (1973) 265

Pécs — (Szent) István tér 12.
ArchÉrt 97 (1970) 310—311; 98 (1971) 272

Ókeresztény mauzóleum
ArchÉrt 109 (1982) 301; 110 (1983) 296

Szőny — Almásfűző
ArchÉrt 88 (1961) 289

Összeállította: Nagy Mihály

* Vö.: Régészeti Füzetek Ser. I. köteteit 1951-től.

1986. június 18-án meghalt Salamon Ágnes. Ahhoz a régész-generációhoz tartozott, melynek „szabad bölcsészként” folytatott tanulmányait az első egyetemi oktatási reform szakította félbe és elsőnek nyert 1950-ben muzeológusi oklevelet az Eötvös Lóránd Tudományegyetemen. Pályáját a Budapesti Történeti Múzeum Régészeti Osztályán kezdte, de rövidesen a Magyar Nemzeti Múzeum kutatója lett, ezt követően pedig az MTA Társadalmi és Történeti Tudományok Osztályán dolgozott mint szakelőadó. Ezt a munkakört később, 1968-ig külső előadóként látta el, amikor már ismét a Nemzeti Múzeum, majd 1960-tól az MTA Régészeti Intézetének munkatársa. Bár tudományos munkássága főleg ahhoz az időhöz fűződik, melyet a Régészeti Intézetben töltött, aktivitását 1983. évi nyugdíjazása nem befolyásolta.

Salamon Ágnes tudományos munkásságát a széles érdeklődési terület mellett elsősorban a komplex szemléleti mód és módszer kialakítására való törekvés jellemzi. Tollából, a nagyszámú kritikai könyvismertetésen kívül közel félszáz tanulmány, beleértve monografikus feldolgozásokat is, származik, de több nagyobb volumenű munka megjelenését már nem érte meg. Ez utóbbiakhoz tartoznak azok a temető-feldolgozások, melyek a kiadás alatt álló Avar Corpus kötet számára készültek (Szeged-Kundomb, Makkoserdő) és itt kell említeni a pókaszepetki kora középkori temetők (6–9. század) ugyancsak kiadás alatt lévő monográfiáját, amelynek társszerzője volt. Időben az avarkor régészeti és történeti kérdései jelentik érdeklődési körének zárószakaszát; új utak keresése jellemzi a környei leletmentés 1971-ben kiadott monográfiáját, melyet az ásatás egyik résztvevőjével, Erdélyi Istvánnal jelentetett meg. Egy másik fontos avar kori leletanyagot felszínre hozó dunántúli leletmentő ásatás (Szekszárd-Palánk) feldolgozása sajnos befejezetlenül maradt.

Salamon Ágnes nem tartozott az elszigetelten dolgozó kutatók közé. Amellett, hogy szívesen dolgozott együtt régész kollégákkal (Barkóczy L., Erdélyi I., Papp L., Cs. Sós Á., Török Gy.), arra törekedett, hogy a tanulmányul választott kérdések kidolgozásában a ter-

mészettudományok eredményei is megfelelő helyet kapjanak. Így egy-egy római vagy népvándorláskori tárgytípusról írt dolgozatának társszerzőjeként is gyakran találkozunk az utóbbi tudományágak képviselőinek neveivel (Duma Gy., Lengyel I., Ravasz Cs.). A császárkori és népvándorláskori tárgyi anyag közül elsősorban a vaseszközök, az üveg- és csontművesség és a keramika érdekelték. Elsőnek megjelent nagyobb publikációja (1957), mely egyúttal az első ilyen összefoglaló feldolgozás, az intercisai vas használati eszközökkel foglalkozik, ezt rövidesen egy barbarikum területére eső lelőhely (Ócsa) hasonló anyagának értékelése követte. Évtizedek munkáját jelenti az a hatalmas anyaggyűjtés, amely ÉK-Magyarország császárkori barbár telepéről adhatott volna összefogó képet. Kitűnő ismerője volt a késői provinciális keramikának és jó érzékkel, széles áttekin-téssel nyúlt az 5–6/7. századi edényművesség kérdései-hez, a laboratóriumi vizsgálatok eredményeire is támaszkodva (a környei és a Szekszárd-palánk 6–7. századi keramikáról írt tanulmányok az Osztrák Tudományos Akadémia kora középkori kiadványsorozatában jelentek meg: 1982, 1984). Az egyes tárgytípusokkal, részletkérdésekkel való beható foglalkozás nyújthatott szilárdabb alapot ahhoz, hogy Salamon Ágnes olyan, mind régészetiileg mind történetileg összetett kérdésekhez nyúljon, mint a hun–alán–germán problematika, illetve a 4. század végéről és az 5. század első feléből származó leletanyag kronológiai kérdései. Feldolgozásainak betetőzése lehetett volna az 5. század első feléig tartó csákvári temető publikációja, melynek megírásában nagy részt vállalt. Részben az 1962-ig itt feltárt síroportok adtak lehetőséget a szerzőknek (Barkóczy L. – Salamon Á., 1970) ahhoz, hogy más késő római lelőhelyek, így Szabadbattyán anyagának (1974–75) bevonásával a 4. század végétől datált temetkezések régészeti jelenségeit, az akkor megjelenő „idegen” anyag fellépésének történeti hátterét körvonalazza új, Pannónia egész 5. századi településtörténetére és a limes-kronológiára is kiható szempontok alapján elemezzék. Az ebben a tárgykörben megjelent publikációkat (1978, 1980, 1982, 1984) kiegészítik Salamon Ágnes hun és germán vonatkozású anyag- és temető-elemzései, mint Hács-Bőndekpuszta, Mözs, Letkés (1970, 1978, 1980); a kővágószőlősi sírleletek részletes publikációjával befejezés előtt állt.

A széles körű anyagismeret, párosulva a szakirodalom napra kész áttekintésével már korán meggyőzte, hogy az anyagfelvétel módja a magyarországi kutatások viszonylatában is szükségképpen az alapvető változtatások problémája elé kerül. Elsőnek tett kísérletet egy 5. századra és az avar korra vonatkozó, lyukkartonra alkalmazott kódrendszer kidolgozására (1966), ezzel nem csupán a tudományos kutatás, hanem a múzeumi nyilvántartás szempontjait is szem előtt tartva. Egy részletes, a korszerű információs rendszer, illetve adatbázis kialakításához elengedhetetlen és mind az avar kor tárgyi emlékeanyagát, mind rítusjelenségeit felölelő terminológia kidolgozásával csak részben készülhetett el, a befejezés munkatársának feladata.

Salamon Ágnes ásatási tevékenységének jó részét a hosszabb-rövidebb ideig tartó leletmentő ásatások tették ki. Az 50-es évek és a 60-as évek elejének múzeum-szervezeti körülményei követelték meg, hogy ez a tevékenység mind a Dunántúlra, mind a keleti országrészre kiterjedjen. Nemzetközi jelentőségű mentési munkában vett részt, amikor tagja lett az 1964. évi magyar–nubiai expedíciónak, annak sikeréhez a feldolgozásban való részvételével is hozzájárulva (1974). Egy itáliai, amerikai egyetemeken (Kentucky, Villanova) által szervezett fel-táráson, Santa Lucian, több éven keresztül (1971–73, 1975) mint vendég munkatárs vett részt, az előkerült nagy mennyiségű kerámiaanyag feldolgozásához egy kód-

rendszer is kidolgozva néhány középkori típus analízisét Duma Györggyel együtt végezte (1979). A nemzetközi tudományos életbe való aktív bekapcsolódását tükrözi többek között az amerikai–magyar szerkesztésben megjelent (1980), Pannonia régészeti emlékeit a

9. századig összefogó kézikönyv is, melynek egyik szerző munkatársa volt.

Személyében Salamon Ágnestól a pálya- és munkatárstól, a mindig segítőkész embertől és jóbaráttól búcsúzom.

Cs. Sós Ágnes

SZABÓ JÁNOS GYÖZŐ 1929–1986

Hosszú, nagy emberi méltósággal viselt betegség után 1986. június 15-én, életének 57. évében hagyott itt bennünket Szabó János Győző, aki a jelenlegi régész generáció emlékezetében és számtalan dedikációjában *Gioni* néven él tovább.

Szabó János Győző 1929. július 27-én született Budapesten értelmiségi családban. Gimnáziumi tanulmányait a budapesti bencés gimnáziumban végezte, majd jeles érettségi után 1948 és 1953 között a budapesti Pázmány Péter/Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán folytatta tanulmányait. A Magyar Nemzeti Múzeumban töltött gyakorló év után 1953-ban jeles eredménnyel tette le az államvizsgát őskori és népvándorlás kori régészetből. Szakdolgozata a pilismarót-öreges dűlői avar temető feldolgozása volt, amely munka csak huszonnégy évvel később jelent meg az 'avar corpus' I. kötetében.

1953/54-ben a szentesi múzeum igazgatója volt, 1954 és 1957 között a szolnoki múzeumban dolgozott, majd egyesztendő betegség után 1958. augusztus 15-től haláláig Egert választotta hivatása városául, úgy, hogy rövidebb-hosszabb megszakításokkal megmaradt szülővárosa lakójának is.

Szabó János Győző hallatlan odaadással végezte terepmunkáit: a hatvanas években voltak olyan esztendők, amikor évszámra 10–10 ásatást és leletmentést végzett el! Az a tudományos ember volt, aki egy terület — Heves megye — valódi régész gazdája volt. Egyforma lelkesedéssel végezte el leletmentéseit a neolitikumtól egészen a barokk korig! 30 esztendő alatt több mint 110 (!) ásatást és leletmentést vezetett közismerten precíz megfigyelésekkel és pontos dokumentációval. Ha vesszük magunknak a fáradságot, hogy végiglapozzuk Szabó János Győző 1953 és 1984 közötti ásatási jelentéseit (az 1985-ös esztendői munkáról már betegsége miatt nem tudott beszámolni), akkor látszik, hogy milyen intenzitással dolgozott, s mennyire fontosnak tartotta az egyszerű, megismételhetetlen régészeti emlékek meg-

mentését, még annak árán is, hogy maximális tájékozottságra felépülő tudományos munkáit nagy tudásához mérten csak lassú ütemben tudta megírni.

Széles látóköre és a Heves megyei történelem iránti érdeklődés vezette oda is, hogy évtizedeken keresztül — évenként váltogatva — hol a régészeti eredményeket dolgozta fel, hol pedig mint történétíró alkotott.

Ha most a régész Szabó János Győzőről emlékezünk, akkor leszögezhetjük: a széles időbeni skálán mozgó ásatásai ellenére is szíve mindig az avar kori és honfoglalás kori kutatásokért égett s alkotásaiban e két téren volt igazi *poeta doctus*.

Nyilván a tízéves Heves megyei gyűjtőmunka eredményeként, a hatvanas/hetvenes évek fordulóján egymás után jelentek meg településtörténeti munkái. Elsőnek ismerte fel, hogy a szarmata kori sáncrendszer, a „Csörzárók” jelentette a 456 és 567 között a tiszavidéki gepida királyság északi és keleti határait. Mint Heves megye régészeti gazdája dolgozta fel a Heves megye műemlékei c. kötetben a megye I. évezredbeli településtörténetét. Nagy alaposítással összeállított, korszakonként tagolt lelőhelykatasztereit vetette össze a megye természetföldrajzi tényezőivel; s az egymást követő időszakok lelőhelyeinek számából és azok megoszlásából következtetett a megye népvándorlás korban emberi lakottságra kevésbé alkalmas hegyes terepeinek benépesítésére. Az avar korszakban a régészeti és hely-névanyag egybevetéséből következtetett az avar–szláv etnikai határra. Ennek a munkának végeredményeit olvashatjuk az 1966-os kisvezekényi konferencia eredményeit közzétevő kötetben még gondolatgazdagabban — egy településtörténeti esszé keretében.

Szabó János Győző legszebb kutatói erényei: a cseppben a tengert bemutató — kényszer-szülte — miniatűrökben figyelhetők meg. Ezek közül a legkorábbi az 1956-ban Kaposvári Gyulával végzett késő avar kori bányászati leletmentés értékelése. A késő avar kori szíjfév ábrázolásának elemzésében egész Eurázia hitvilága jelenik meg. Hasonló kultúrtörténeti remek a tarnaméri kora avar kori sírban talált aranyozott szemek szellemes megszólaltatása: a hat mozaikszem mögött a kora avar kori félévszázados Bizánc-ellenes avar háború eseményei villannak fel.

A hatvanas évek második felében került sor az egeri múzeum avar kori anyagának (valójában saját ásatásainak) három tanulmányban való közreadására. E munkák jellemzője a mesteri keltezés és a sorokon átsütő témaszeret. Az évtizedek óta meg-megújuló vitához (ti. megért-e a késő avar kori népesség/kultúra a magyar honfoglalást?) szolgáltatott adatokat Szabó János Győző a szegedi egyik konferencián elmondott, majd nyomtatásban is közzétett előadásában. Pozitív választ emberi hite alapján lehet elfogadni, hiszen a bizonyító adatokat szolgáltató Szarvas-Kápusztai temető közzétételére már nem jutott ideje. Ugyanígy, időhiányra vezethető vissza legkésőbb megjelent, avar korral foglalkozó tanulmánya is: az 1970-ben feltárt 195 síros gyöngyöspatai avar kori temető állatcsontanyagának adatai alapján a középső avar kori megtelepedés és DNy-Szlovákia avar kori temetőinek etnikumára tett perdöntő megállapításokat.

Szabó János Győző érdeklődésének és kutatásának másik területe a magyar honfoglalás és államalapítás régészetének és történetének kutatása volt. E tanulmá-

nyoknak is jellemzője, hogy a legtöbb ásatás teljes közlésére nem jutott ideje, helyette az ásatás egy-egy jelenségének vizsgálatára került sor. Így a káli X. századi temető ásatásainak eredményeiből csak a temetőárok feldolgozása jelent meg. A dormánd-hanyipusztai és aldebrő-mocsárosi honfoglalás kori temetők értékeléséből egy kis részlet készült el: a honfoglalás kori lemezes korongok viseletéről szóló, a tanulmány készülésekor teljes adatgyűjtésre támaszkodó dolgozata.

Ha kézbe vesszük Szabó János Győzőnek azokat a munkáit, ahol sikerült a leletek teljes feldolgozását elvégeznie, akkor világossá válik, miért van belőlük olyan kevés. Az ok egyszerű: hatalmas tudású kutató volt, akit igényessége hajszolt, s mivel egy-egy honfoglalás kori temető 30-50 vagy esetleg ennél is több értékelendő jelenséget tartalmaz, ezek feldolgozására nem volt ideje. Jellemző munkamódszerére az Eger-Répástetői két sírról szóló munkája, melyben a leletanyag részletes feldolgozása mellett, hogy a megfigyelt temetkezési szokásokat megvilágítsa, Eurázia és a szomszéd népek temetkezési szokásainak teljes arzenálját vetette be, nem beszélve arról, hogy e két sír kapcsán Eger X. századi településtörténetének vázlatát is megadta. Ugyanilyen kis remekmű a Túrkeve-Ecsegpusztai tarsolylemez közlése: egy pontos leletkörülmények nélküli leletből kiindulva sikerült stíluselmélet alapján a X. században egy földrajzilag centrális ötvösműhelyt elkülönítenie, felvetve ennek népi/politikai értelmezési lehetőségét is. E megfigyelés továbbfejlesztését egy másik tanulmányában (Forrás 1983/7) találjuk meg, ahol kimutatta, hogy a centrális ötvösműhely termékei a X. sz. utolsó harmadában a fejedelmi uralmi körzet területét jelzik.

Ha Szabó János Győző „miniátúrjeit” a permanens időhiánnyal magyaráztam, akkor a Sarud határában feltárt Árpádkori telep és temetőjéről szóló négy közleménye (valójában egy évkönyv lapjain megbújó 250 oldalas, 710 jegyzetes monográfia!) olvasása meggyőzhet mindenkit arról, hogy írója az avar kor és a X–XI. századi régészet/történeti problematika szinte minden ágának milyen egyetemes ismerője volt aki, ha ideje lett volna hozzá, a sarudi leleteknél és megfigyeléseknél sokkal gazdagabb, más ásatásaiból milyen csodálatos eredményeket hozott volna létre! Szabó János Győző elvesztése a család, barátok, kollégák vesztesége, a

sajnos meg nem írott munkák azonban az avar kori és honfoglalás korról/államalapítás korról foglalkozó régészeti/történeti kutatás pótolhatatlan veszteségei!

Életében utoljára megjelent munkája, „A keleti kereszténység egyik ismertetőjegye temetkezéseinkben” címmel jelent meg, s koronája lehet egy régész kutató életének: egy régészeti megfigyelés (a X–XI. sz.-i halottak kezének/alkarjának helyzete) alapján térben és időben és kultúrában óriási távlatokat bejárva tette tételét valószínűvé, bizonyított tételét szokott szerénységével munkahipotézisnek nevezve. (Ebben a tanulmányában is látjuk: hallatlanul nagy ismeretanyaga mögött kilenc nyelven való olvasás tudása bújott meg!)

Jellemző Szabó János Győzőnek a magyar régészet belüli szakmai és emberi megbecsültségére, hogy az 1982 novemberében megtartott ’velemi beszélgetések’ c. népvándorlás kori konferencián a jelenlevők egyhangúlag választották meg a többnapos ülészak elnökének, s mint előadó, vitázó fél és elnök milyen bölcsességgel és szakértelemmel vezette a vitákat és összegezte az eredményeket.

Szabó János Győző teljességre törekvő kutató volt, aki a történeti rekonstrukció során a régészeti módszerek mellett — óriási olvasottsága alapján — egyforma biztonsággal mozgott a történeti és néprajzi, vallástörténeti irodalomban és szuverén módon használta az embertani, archeozoológiai, valamint a legkülönbözőbb természet-tudományi kutatások eredményeit. Sorait olvasva csodálkozva lehet figyelni, ahogyan a témák sokoldalú megközelítése közben módszerbeli mimikrit csinálva alakult át egy-egy tanulmányon belül is a különféle tudományok tudományágak művelőjévé.

Szabó János Győző élete és tudományos pályája kettőtört. Egyik utolsó beszélgetésünkkor maga vonta meg mérlegét: ’tíz esztendőm hiányzik, hogy befejezhettem volna azt, ami adósságom a régészet felé...’ Igen, a rá jellemző optimizmussal feltételezett tíz év hiányzott neki, hogy fanatikus munkájával betakaríthassa a több mint 30 esztendő 110 ásatásának általa legfontosabbnak tartott eredményeit, s valószínűleg még ezután is maradt volna belőle a vesztes utóknak is...

Kiss Attila

ARCHÄOLOGISCHE FORSCHUNGEN IM JAHRE 1985

(Wegen des beschränkten Umfanges der Zeitschrift werden hier bloß die wichtigsten Grabungsergebnisse des Jahres 1985 mitgeteilt. Das vollständige Material s. in Régészeti Füzetek Ser. 1. Nr. 39.)

URZEIT

(Auf der Karte: Nr. 1–29)

1/1. *Balatonmagyaród-Hídvégpuszta* (Kom. Zala) (XIX). Es wurde die Erschließung der bedeutendsten Fundstelle im Raum des Klein-Balatons fortgesetzt. In dem zur Gewinnung des Fundmaterials ausgesteckten Gebiet untersuchten wir den N-Teil des Hügelrückens. 1985 schlossen wir uns an dieses zusammenhängende Gebiet von W her mit einer fast 200 m² großen Fläche und erreichten von O nach W schreitend den Hügelrückens. Den früheren Erschließungen ähnlich kam ein besonders bedeutendes Material aus den Objekten der Lengyel-, Kisapostag-, Hügelgräber- und Urnenfelder-kultur zum Vorschein. 1985 wurden nicht nur die durchschnittlich 3 m tiefen Gräben um die früh- und spätbronzezeitliche Siedlung freigelegt, sondern wir konnten auch den Graben der in ähnlicher Weise befestigten Siedlung aus der ausgehenden Jungsteinzeit (späte Lengyel-Kultur) mit den Spuren des Tores beobachten. Außer diesen wurden auch eine Bäckerei aus dem 9. Jh., einige árpádenzeitliche und spätmittelalterliche Wohnhäuser zutage gefördert. In der einen mittelalterlichen Grube

stießen wir auf eine Eisenschmelze verweisende Spuren und in derselben Grube lagen auch die Knochenreste eines enthaupeten Mannes.

Mitarbeiter: Sára Kató, Eszter Bánffy und Mária Bondár.

László Horváth

1/2. *Balatonmagyaród-Kiskányavár* (Kom. Zala) (XIX). Es mußte der sich dem Erholungszentrum anschließende Parkplatz vor dem Einbau durchforstet werden. Im April 1985 erschlossen wir im Laufe unserer, zwei Wochen in Anspruch genommenen Bergungsgrabung eine Fläche von 1500 m² und fanden Siedlungsobjekte aus mehreren Perioden vor. Einige Gruben können in die Balaton-Kultur, Römerzeit und Arpadenzeit gereiht werden. Auch ein Brunnen mit Holzbeschalung aus dem letzteren Zeitalter konnte freigelegt werden. Das bedeutendste Material stellte die Nachlassenschaft der Badener (Pécel-)Kultur dar: außer mehreren Gruben kamen ein mit fünf Herdstellen versehenes Grubensystem und ein Wohnhaus zum Vorschein. Es wurde auch ein W–O orientiertes, beigabenloses Skelettgrab erschlossen.

László Horváth

Budapest, IV. Wohnsiedlung von Káposztásmegyer, s. Nr. 47.

2. *Budapest, XI. Gellérthegy (III).* Das Historische Museum der Stadt Budapest setzte auch 1985 auf dem Gellért-Berg im Gebiet des spätkeltischen Oppidums seine Planausgrabung fort. Das Ziel war auf dem archäologisch bis jetzt noch nicht durchforschten Teil des Berges das Festungssystem des Oppidums und die anschließenden Siedlungsreste auf der Terrasse zwischen dem Jubiläum-Park und der Kelenhegyi-Str. zu finden. Es gelang mit zwei N–S gerichteten Suchgräben bis zur quaderartigen, in Lehm gesetzten Felsenmauer der Befestigung vorzustoßen, deren Breite zwischen 1,40–2 m wechselte und mit dem Schutt zusammen 3,60 m breit war. Das zum Vorschein gekommene Fundmaterial stammt aus der Periode LT D. In den von der Mauer nach innen zu gezogenen Suchgräben wurden keine Siedlungsspuren gefunden.

Unsere in der Gegend der Rezeda-Gasse gezogenen Gräben (in 60 und 10 m Länge) waren völlig negativ. Gleichzeitig führten wir in der Umgebung der von É. Bónis schon früher erschlossenen Wohnhäuser des 15–16. Jhs Forschungen durch. Hier wünschten wir ein als „Mauer“ erwähntes Objekt zu authentisieren. Im steilen Abhang zwischen der Zitadelle und dem sog. „Majom-Platzes“ fanden wir im N–S Graben die schwächer ausgeführte Variante der an der S-Terrasse bereits bekannten Festungsmauer, die sich in O–Richtung der heutigen Freiheitsstatue zu zieht. Sie ist vielleicht die Fortsetzung der Mauer des Oppidums oder dürfte zu einem inneren Befestigungssystem gehört haben. Dies zu klären, ist unsere weitere Aufgabe. Innerhalb der Mauer kamen aus zwei Perioden ein niedergebranntes Wohnhaus aus zwei Perioden, Ofenreste und eine bronzene Gußform in reinem LT D-Milieu zum Vorschein.

Mitarbeiter: Frigyes Kószegi, Gyula Nováki, Éva Bónis.

Mária Pető

Budapest, XVII. Rákoscaba, Péceli-Str. Prz.: 138598, s. Nr. 31/5.

3. *Csanytelek-Újhalastó (Kom. Csongrád) (XXIX).* Es wurde die Ausgrabung des skythenzeitlichen Gräberfeldes sowie der neolithischen Siedlung (Szakálhát-Kultur) fortgesetzt. Während dieser Zeit kamen die Gräber 233–252 zur Erschließung, von welchen zwei (251, 252) zur Szakálhát-Kultur gehören, die übrigen stammen aus der Skythenzeit. Das Gräberfeld ist auf diese Weise in N–NW Richtung als abgeschlossen zu betrachten. Durch die Ausgrabung im Jahre 1985 gelang es auch auf dem höchsten Punkt des Hügels das bisher noch nicht erschlossene Gebiet zu untersuchen und so gewannen wir ein durchforschtes, zusammenhängendes Gebiet. Weitere Forschungen wären noch bei der südlichen und südöstlichen Seite des Gräberfeldes nötig, wo dies aber infolge der Auffüllung des Teiches vorläufig noch unmöglich ist. Im Gebiet der neolithischen Siedlung legten wir den Grundgraben, mehrerer Hausreste sowie Gruben frei. Es gelang auch den die Siedlung begrenzenden Graben weiter zu verfolgen.

An der Ausgrabung nahmen die Archäologinnen Gabriella Vörös und Mária Béres sowie die Archäologiestudenten Károly Győrbíró, Éva Pávai, Andrea Pölös, Katalin Bodnár, Csilla Ács, Róbert Kertész, Katalin Bozsik, Andrea Dudás, Gabriella Pál (JATE) teil.

Márta Galántha

4. *Fehérvárcsurgó (Kom. Fejér) (XXX).* Die Erschließung des im Wald von Eresztvény gefundenen früheisenzeitlichen Hügelgräberfeldes wurde fortgesetzt. Da die Bestattungen der Hügel I und IV bereits früher freigelegt wurden, führten wir im ausgebauten Hügel II eine Kontrollausgrabung durch. Wir setzten die im vorigen Jahr begonnene Erschließung des Hügels III

fort und legten das Hügelgrab V vollständig frei. Es wurden in den Hügeln I und III ein Grabbau mit Holz- und Steinkonstruktion, im Hügel IV eine ausschließlich aus Stein gebaute Grabkammer gefunden. Im kleineren Hügel V, der reich an Beigaben war, befand sich kein Grabbau. Die reiche Keramik und die Metallbeigaben, ferner die gut wahrnehmbaren Ritenamente verleihen dem HC 2-zeitlichen Gräberfeld eine besondere Bedeutung. Die Erschließung des Gräberfeldes wird fortgesetzt, die Bearbeitung ist im Gange.

Éva F. Petres (IKM)–Tibor Kovács (MNM)–
Béla Jungbert (IKM)

5. *Főnyed-Feketesziget (Kom. Somogy) (XIV).* Im Rahmen des „Klein-Balaton-Programms“ führten wir auf dem südlichsten Hügelrücken von Fenyőd-Feketesziget eine Bergungsgrabung durch. Auf dem 1200 m² großen, erschlossenen Gelände wurden 24 Gruben mit sehr wenig Fundmaterial freigelegt. Aus zwei Gruben kamen Scherben der transdanubischen Linienbandkeramik aus dem mittleren Neolithikum zum Vorschein, in den übrigen wurde die Nachlassenschaft der nordtransdanubischen Gruppe der Kultur des Volkes mit inkrustierter Keramik gefunden. Im Zuge der Ausgrabung kamen auch 15 Brandgräber des Volkes der transdanubischen inkrustierten Keramik ans Tageslicht, deren größerer Teil durch die frühere Bodenbearbeitung stark beschädigt war.

Mitarbeiterin: Ildikó Egry.

Szilvia Honti

6/1. *Gyomaendrőd (Kom. Békés) – Fundstelle 6 (II).* Das Ziel war, die in den Profilwänden der Sandgrube sichtbaren Objekte zu bergen. Es wurde deshalb die Sandgrube in durchschnittlich 5 m Breite umgraben. In unseren 14 Blöcken wurden fünf urzeitliche Gruben beobachtet und zum Teil auch erschlossen. Aus diesen kamen die charakteristischen Scherben der Alföld-Linienbandkeramik, der Tiszapolgár- und der Gáva-Kultur zum Vorschein. Zerstreut, ohne Objekt fanden wir auch spätawarezeitliche Scherben vor. In der nördlichen Profilwand der Sandgrube erschlossen wir Teile einer árpádenzeitlichen Siedlung: sieben Häuser, mit in ihren Ecken aus Lehm gebauten und unter das Fußbodenniveau des Hauses eingetieften, kleinen Herdnischen. Außerdem wurden noch eine Getreidegrube, zwei Herdstellen im Freien, ferner Teile von acht Gräben aus verschiedenen Zeitaltern zutage gefördert. In der westlichen Profilwand der Sandgrube legten wir weitere 82 Gräber des um die Kirche gelegenen Gräberfeldes frei. Als Beigaben kamen bloß sieben S-Haarringe und ein Ohrgehänge hervor.

Dénes Jankovich–Judit Kvassay

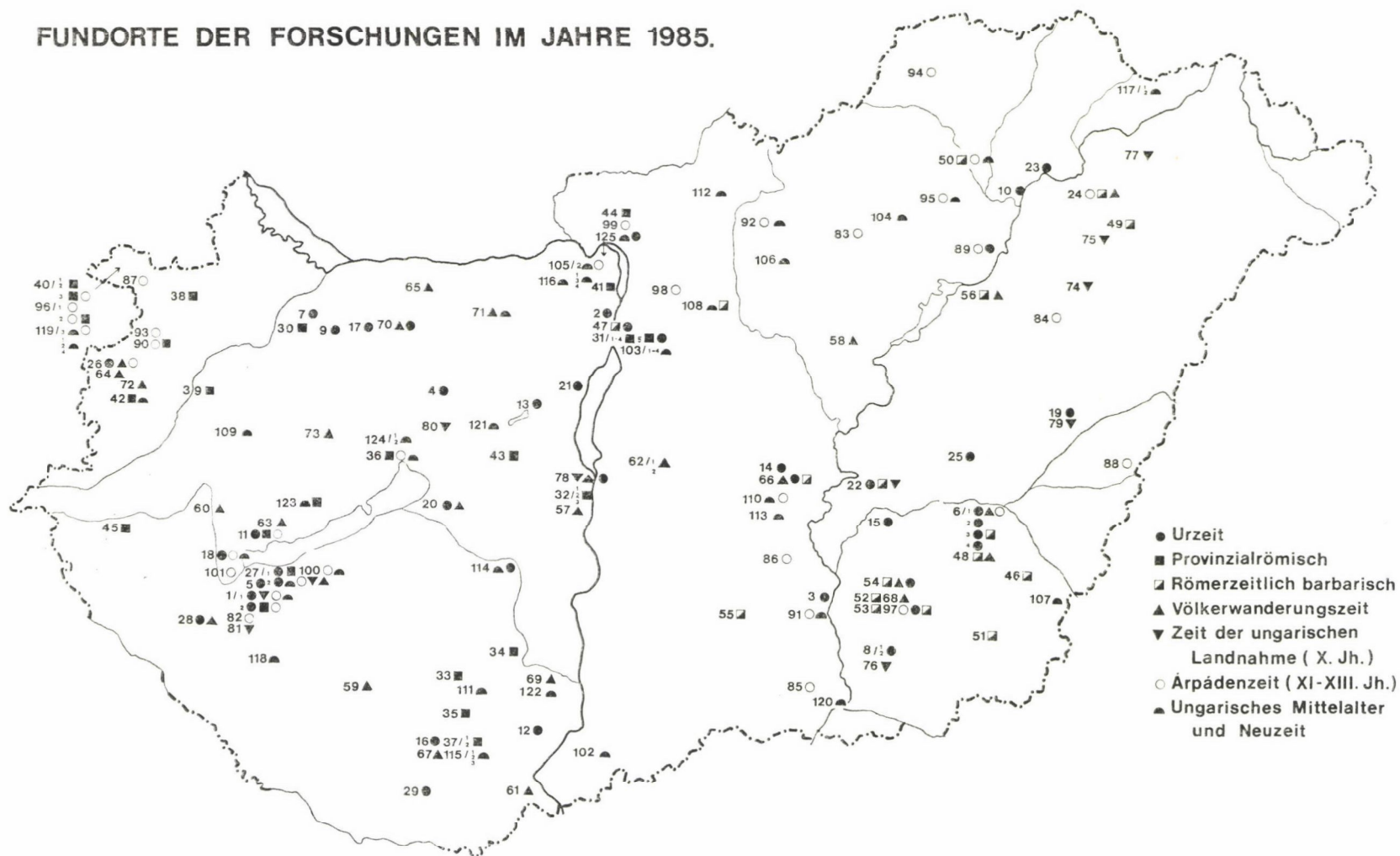
6/2. *Gyomaendrőd – Fundstelle 42 (Kom. Békés) (II).* Im Rahmen des Forschungsplanes des Arch. Institutes der VAW führte ich die Erschließung einer, bereits in den Jahren 1970 beobachteten Grube der Alföld-Linienbandkeramik durch. Die kleine und verhältnismäßig untiefe Grube enthielt eine reiche Keramik sowie in der obigen Aschenschicht auch zwei Hockerbestattungen. Die eine von diesen war gestört, die andere hingegen in gutem Zustand.

János Makkay

6/3. *Gyomaendrőd – Gyoma, Fundstelle 133 (Kom. Békés) (II).* Im Rahmen der Erforschung der Mikroregion im Komitat Békés führten wir eine Sondierungsausgrabung an der Fundstelle durch, deren größter Teil durch die Lehmgruben der einstigen Eiler-Ziegelei schon vernichtet wurde. In den Profilwänden der Lehmgrube tieften wir an mehreren Punkten der Fundstelle Forschungs sonden ein, aus welchen an der einen Stelle

FUNDORTE DER FORSCHUNGEN IM JAHRE 1985.

Fragmente von fünf oder sechs großen Gefäßen der Gáva-Kultur zum Vorschein kamen (drei waren ergänzbar). In ihrer Nähe kam auch ein Hockerskelett ohne Beigabe ans Tageslicht. Über sie lag hingegen ein auf das 3. Jh. datierbares, reiches, sarmatenzeitliches Fundmaterial. In der NW-Ecke der Lehmgrube stießen wir in bedeutender Zahl auf ein Fundmaterial aus dem Ende des 4.-Beginn des 5. Jhs.

Mitarbeiter: János Makkay, Andrea Vaday.

Bruno Genito

6/4. *Gyomaendrőd — Fundstelle 158* (Kom. Békés) (II). In der Seitenwand eines Ableitungskanals führte ich die gänzliche Freilegung einer durch den Kanalbau stark zerstörten neolithischen Grube durch. Im unberührt gebliebenen kleinen Teil waren die Funde der Körös-Kultur. Über dem N-Teil der Grube beobachteten wir die ebenfalls gestörte Schicht der Alföld-Linienbandkeramik, die auch Reste eines O—W orientierten Kinderskelettes enthielt. Die Beigaben bestanden aus Muschelperlen um den Hals.

János Makkay

7. *Győrszemere — Tóth tag* (Kom. Győr-Sopron) (XI). Uns an die Bergungsgrabungen der früheren Jahre anschließend, legten wir drei neolithische Gruben frei, die zur Notenkopfperiode der transdanubischen Linienbandkeramik gehören. Es wurden vier frühbronzezeitliche Gruben erschlossen, von welchen die eine Grube das Fragment einer innen verzierten Schüssel enthielt. Aus dem früheisenzeitlichen Gräberfeld legten wir sechs Gräber frei. Hiermit stieg die Zahl der erschlossenen Gräber auf 15 an. In den Gräbern waren charakteristische Bestattungen des gemeinen Volkes, mit wenig Keramik und Metallbeigaben.

András Figler

8/1. *Hódmezővásárhely-Gorzsa* (Kom. Csongrád) (XXIX). Ein neuer Block wurde nicht geöffnet. Es wurden die Blöcke IX., XIII., XIV und XVIII je nach Niveaus weiter erschlossen. Im Block IX kamen wir über die Niveaus der C-Phase. Den unteren Teil der D-Phase deutet in diesem Block eine auf den Jungfernboden der D-Phase gebaute Häusergruppe umgebender Graben an. In den Blöcken XIII—X gelang es die stratigraphische Lage der die Bestattungen der B-Phase durchschneidenden, in den früheren Jahren bereits untersuchten Wallgraben zu klären. In diesen Blöcken war nämlich der Graben eindeutig von dem gut ausgetretenen, lange Zeit benutzten Straßenniveau der A-Phase bedeckt. Im Block XIV kamen wir bis zum 8. neolithzeitlichen Niveau, das hier schon der D-Phase angehört. Der Abschluß der Arbeiten im Block ist im folgenden Jahr zu erwarten. Im Block XVIII drangen wir bis zum 5. Niveau vor. Zwischen den Niveaus 2-3 erschienen bereits die strukturellen Fortsetzungen der 1984 beobachteten, systematisch angebrachten, großen Pfahlstellen. Bisher war keine Möglichkeit, das Verhältnis dieses Systems zu den von der A-Phase geschlossenen Wällen zu entscheiden.

An der Ausgrabung nahmen folgende teil: die Archäologin Katalin Vályi (Szeged, MFM), Barbara und Jim Ottaway (GB, Edinburgh), Péter Boldizsár (Bp, BTM), der Bohrmeister András Varga (Szeged, Direktion für Wasserwesen), die Studenten Károly Győrbíró, Andrea Dudás (Szeged, JATE) sowie die Restauratorstudenten der KMI (Bp.) unter der Leitung von Zoltán Szalay, Judit Perjés und András Morgós.

Ferenc Horváth

8/2. *Hódmezővásárhely-Kökénydomb* (Kom. Csongrád) (XXIX). Auf dem Fundort führten János Banner und József Korek zwischen 1929 und 1969 sechsmal Ausgrabungen durch. Unser stratigraphischer Kontrollblock (14×2 m) wurde mit dem Vorhaben geöffnet, um die

Zusammenhänge der Siedlungsniveaus der Tellsiedlung von Gorzsa und der Siedlung von Kökénydomb mit einem durch gleiche Methode durchgeführten Verfahren je nach Niveaus zu klären. Die jungsteinzeitliche Schicht, deren obere Niveaus durch die Pflugarbeit bereits gestört wurden, ist hier 1 m stark. Mit Sicherheit konnten sechs Siedlungsniveaus auseinandergehalten werden, die sich auf Grund der partiellen Änderungen der Siedlungsstruktur und des Fundmaterials in drei Siedlungsphasen teilen. A-Phase: (Niveaus 1—2.) Die schwarze, geglänzte, mit winzigen Buckeln verzierte Keramik kommt hier mit der geritzten Theiß-Keramik gemeinsam vor. Diese Phase läßt sich mit der D-Phase von Gorzsa gut in Parallele stellen. B-Phase: (Niveaus 3—4.) In dieser Phase standen im untersuchten Gebiet Häuser mit Pfahlkonstruktion und Lehmewurf, die durch eine starke Feuersbrunst vernichtet wurden. Die Dicke der Schuttschicht betrug 40-60 cm. Es gelang uns einen Teil der nördlichen Abschlußmauer des in den Block fallenden Raumes mit dick beschmierem Lehmewurf freizulegen. Auf dem Fußboden lagen Fragmente von kleineren Gefäßen und die Reste eines großen Vorratsgefäßes. Aller Wahrscheinlichkeit nach stammt aus diesem Bau das dreieckförmige Altarfragment, das aus dem zerpfügten Schutt zum Vorschein gekommen ist. Auf Grund des Fundmaterials erlebte diese Phase vielleicht noch die Zeit der D-Phase von Gorzsa. C-Phase: der A-Phase ähnlich enthielt das außerhalb der Häuser gelegene Gebiet Gruben. Auf Grund der Keramik geht sie der D-Phase von Gorzsa gewiß voraus. Besonders bedeutend sind die aus der A-Phase hervorgehenden Bestattungen, von welchen wir zwei vollständige und zwei, in den Block nur teilweise hineinreichende Gräber erschlossen haben. Die Pfahllöcher der Grube des 3. Grabes beweisen, daß zum Grab auch ein Holzbau gehört hat. Neben den Bestattungen war außer Ockerklumpen und außer Kalksteinperlen kein anderes Fundmaterial vorhanden.

An der Ausgrabung nahmen teil: die Archäologin Katalin Vályi (Szeged, MFM), die Studenten Péter Boldizsár (Bp., BTM), Magdolna Kiss (Pécs) und Károly Győrbíró (Szeged, JATE).

Ferenc Horváth.

9. *Kajárpéc-Pokolfadomb* (Kom. Győr-Sopron) (XI) Der Lößhügel in der Gemarkung des Dorfes ließ die örtliche LPG wegen des Baues eines Betriebsmaterialdepots abtragen. Im Laufe der Erdarbeiten wurden der größte Teil einer spätneolithischen Siedlung (Lengyel III), eine Siedlung der Badener Kultur und eine spätbronzezeitliche Siedlung (oder Gräberfeld) vernichtet. Durch einen glücklichen Zufall gelang es eine spätbronzezeitliche, aus 55—60 kleinen Gefäßen bestehende Depotgarnitur zu bergen. Die Gefäße — überwiegend eckige Schalen mit hochgezogenem Henkel — waren in etwa 170 cm Tiefe, an einer Fläche von 80 cm Durchmesser, mit dem Rand nach unten gekehrt, aufeinander gelegt. Infolge der Störung kamen fast alle in zerbrochenem Zustand zum Vorschein. Die genaue Zahl der Gefäße kann infolge der vielen gleichen Formen nicht festgestellt werden. Der Fundkomplex läßt sich auf die Periode R/BD—HA₁ datieren.

András Figler

10. *Kesznyéten-Szérúskert* (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén) (XVII). Der Bergungsgrabung des Jahres 1984 folgend ist es zur Erschließung gekommen. Es kamen insgesamt 36 Gräber — 23 Brandgräber, teils Brandschüttungs-, teils Urnengräber und 13 Skelettgräber; — ans Tageslicht. Die Orientierung der Skelettgräber ist in neun Fällen W—O. Das Gräberfeld zieht sich nach O. Auf Grund des zum Vorschein gekommenen Fundmaterials — Bernsteinperlen, Tonperlen, scheibenge drehte und handgemachte Keramik, mit Ösen versehener Bronzering, Eisenaxt — stammt das Gräberfeld aus der Skythenzeit.

Magdolna B. Hellebrandt

11. *Keszthely-Fenekpuszta* (Kom. Zala) (XVI). Das sich von der Verkehrsstraße Nr. 76 südlich erstreckende, verflachende Ende der Erdzunge von Fenekpuszta wurde in der II. Phase der Rekonstruktionsarbeiten des Klein-Balatons als Materialgrube ausesehen. Im laufenden Jahr führten wir an dem etwa 250×500 m großen, unmittelbar gefährdeten, südwestlichen Teil des Geländes eine Notausgrabung durch. Es konnte festgestellt werden, daß in diesem Gebiet mit einer größeren Siedlung aus der Frühphase der Lengyel-Kultur zu rechnen ist. Es gelang uns zu klären, daß man den N-Rand der Siedlung ursprünglich mit einem unregelmäßig verlaufenden, im Durchschnitt 150 cm breiten und tiefen Graben umgrenzten, sodann sich später auch außerhalb von diesem niederließ. Im Laufe unserer Notausgrabung konnten insgesamt 51 Objekte der jungsteinzeitlichen Siedlung gefunden und sie völlig oder partiell freigelegt werden. Mit Ausnahme der Material- und Abfallgruben ließen sich andere Siedlungsobjekte nicht beobachten. An verschiedenen Punkten der Siedlung, in Objekte eingegraben kamen insgesamt sechs Hockerskelette zum Vorschein, von denen vier in ein und derselben Grube bestattet waren. Mit Ausnahme eines einzigen Grabes waren die übrigen beigabenlos.

Anläßlich der Notausgrabung wurden auch eine mittelbronzezeitliche, eine keltische, drei römische und zwei árpádenzeitliche Gruben sowie zwei árpádenzeitliche Backöfen erschlossen.

Mitarbeiter: Róbert Müller.

Zsuzsanna M. Virág

Mezőcsát-Csicske (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén), s. Nr. 89.

12. *Mórág-Tűzkődomb* (Kom. Tolna) (XXXI). Auf dem Grabungsgelände „B“ erschlossen wir acht weitere Bestattungen der seit 1980 erforschten Gräbergruppe aus der Frühphase der Lengyel-Kultur. Die Mehrheit der Skelette liegt an der rechten Seite in Hockerlage in W-O Richtung, mit kleineren Abweichungen von der Hauptrichtung, jedoch finden wir auch in entgegengesetzter Richtung bestattete Skelette. Die jetzt erschlossenen Bestattungen sind außerordentlich reich an Keramik und Schmuck-(Tracht-) Beigaben. Auf den Gefäßen sind rotbemalte Muster zu sehen, es kommt auch eine Keramik auf roten Grund mit weißem Muster vor. Von den Schmuckbeigaben kann ein Spiralarmband aus Kupfer für hervorragend gehalten werden, jedoch gibt es auch viele scheibenförmige Kupferperlen und es kamen zugleich spiralförmige Kupferringe zum Vorschein. Die Skelette lagen in ovalen Grabgruben, wir treffen auch Spuren der Extremitätenverstümmelung an. Ein bedeutender Fund ist das Grabobjekt 72, in dem zerbrochene Knochen eines Frauenskeletts, Schädelfragmente mit Scherben und Tierknochen in einer kleineren Grube, mit Brandspuren waren: vermutlich handelt es sich hier um die Erscheinung des keltischen Kannibalismus, wofür uns bisher schon mehrere Beispiele von Mórág-Tűzkődomb bekannt sind.

István Zakai-Gaál

13. *Nadap-Steinbruch* (Kom. Fejér) (V). Ein Budapest Privatamateur gab bekannt, daß im Vorraum des bekannten Steinbruches von Nadap mit illegal geöffneten Sand- und Kiesgruben eine jungpaläolithische Siedlung gestört wurde. Im Laufe unserer Arbeit erschlossen wir eine etwas größere Fläche als 100 m². Unter dem gegenwärtigen (künstlerischen) Niveau gelang es uns in 15-20 cm Tiefe dem 50 m² großen ungestörten Teil einer Siedlung aus dem späten Jungpaläolithikum zu bergen. Neben den Knochen von erbeuteten Tieren (Pferd, Ren) lagen typische Steingeräte, wie Mikroklingen mit abgestumpften Rücken und Gravettien-Spitzen. Mit der Erschließung der altsteinzeitlichen Fundstelle parallel authentisierten wir westlich über der Steingrube, auf dem bewaldeten Bergrücken ein bronzezeitliches

Gräberfeld: es wurden zwei mittelbronzezeitliche (Vatya-Kultur) Gräber und ein spätbronzezeitliches (Urnfelderkultur) Skelettgrab geborgen.

Viola T. Dobosi—Béla Jungbert—Árpád Ringer

14. *Nagykőrös-Burgwall* (Kom. Pest) (XX). Die 1984 begonnene Kontrollausgrabung wurde fortgesetzt. Unser Ziel war das Durchschneiden des Walles und in seiner Nähe die Siedlungsschichten zu klären. Mit den Schnitten II und III des Jahres 1959 im großen und ganzen parallel durchschnitten wir mit einem $37 \times 1,20$ m großen, NO-SW gerichteten Schnitt den N-Rand des Burgwalles. Wir gruben 12 Spatenstiche tief nach unten und durchschnitten Siedlungsschichten, Gruben. Aus dem Profil des Grabens ist ersichtlich, daß ein Wall selbst am höchsten Punkt des Siedlungsrandes nicht beobachtet werden kann, es sind nur die bronzezeitlichen Schichten zum Vorschein gekommen. Der Wallgrab konnte etwa in 6 m Breite beobachtet werden, seine Aufschüttung war lehmig-schlammig. Hier drangen wir bis etwa 220 cm Tiefe vor, weiter konnten wir infolge des aufbrechenden Grundwassers nicht graben. Senkrecht auf den Graben steckten wir einen 15×4 m großen Block aus, wo wir vier Gehniveaus, vier Herdstellen drei Hausreste und 15 Gruben erschlossen. Ein großer Teil der Gruben geht aus dem oberen Niveau aus, so beschädigten sie stark die Niveaus und die Häuser. Trotz dessen stellten wir im Falle des 2. Hauses fest, daß es zweiteilig war, an einer kurzen Strecke konnten auch die Spuren einer Trennmauer beobachtet werden. Das Fundmaterial gehört in die Vatya III Periode, es sind mehrere Importkeramiken zum Vorschein gekommen. Konsultanten der Ausgrabung: István Bóna, Gyula Nováki.

An der Ausgrabung nahmen teil: die Archäologen Péter Gróf, Katalin Debiczky und Magdalena Seleanu sowie der Restaurator Gábor Hutai und der Graphiker László Hornyák.

Ildikó Poroszlai

Nagykőrös-Szárazdűlő (Kom. Pest), s. Nr. 66.

Ozora-Kastell (Kom. Tolna), s. Nr. 114.

Nemesvámos, Balácsa, Lászkődomb (Kom. Veszprém), s. Nr. 36.

15. *Öcsöd-Kováshalom* (Kom. Szolnok) (XXXIV). Auch 1985 setzten wir die Erschließungsarbeiten der am Körös-Ufer gelegenen neolithischen Tellsiedlung fort. Im Laufe der früheren Jahre sind aus beiden Siedlungsniveaus schwer unreiße Hausreste (Fußböden) zum Vorschein gekommen. Die Bestimmung des ursprünglichen Umfanges der Häuser haben die einstigen Planierungen und die ständige Erosion nicht ermöglicht. Gerade deshalb brachten die im Urhumus gefundenen Objekte, die zur Konstruktion der neolithischen Häuser ausgebildeten Grundgräben und Gruben waren wichtige Ergebnisse. Auf Grund dieser kann auf das Vorhandensein von großen ($10-15 \times 4-6$ m), reihenweise nebeneinandergebauten Häusern mit aufgehenden und lehmbeurten Wänden, Pfahlkonstruktion und mehreren Räumen geschlossen werden. Zur Siedlung gehörten zahlreiche Abfallgruben, die von den Häusern absondert, vermutlich den Rand der Siedlung andeuteten. Vom SO-Teil der erschlossenen Fläche, im Gebiet zwischen den Häusern und den Gruben kamen in bedeutender Menge am meistens beigabenlose Hocker- und Brandbestattungen zum Vorschein. In beiden Fällen konnten starke Spuren einer roten Ockerbemalung wahrgenommen werden. An der zur weiteren Untersuchung der Siedlungsstruktur erschlossenen neueren Fläche fanden wir die Fortsetzung der urzeitlichen Häuser, einige weitere Fußbodenniveaus bzw. Konstruktionsgräben und Gruben sowie die Fortsetzung eines halbbogenförmigen Grabens (von unbekannter Funktion).

Im untersten Niveau der Siedlung kamen die Formen, Motive und ziertechnischen Eigenartigkeiten der jüngeren Szakálhát-Periode und der im Entstehen begriffenen Theißkultur gemeinsam, miteinander gemischt zum Vorschein. Aus dem Fundmaterial konnten wir mit bogenförmigen Spiralen, mit Bitumen überzogenen und mit organischer Stoffauflage ausgebildete Motive, geometrische Einritzungen, in Felder geteilte Gefäßflächen, rot-gelb-schwarze, pastos bemalte Gefäße usw., Dekkel von mannigfaltiger Form und Verzierung, Altar- und Idollfragmente kennenlernen. Auf Grund der Ergebnisse der vorangehenden Bodensondierungsforschungen können im Bereich der Fundstelle von Kováshalom mehrere Siedlungszentren vorausgesetzt werden. Die Erkennung, kulturelle und chronologische Bestimmung dieser erzielte die weiteren Sondierungen, die das Vorhandensein eines frühneolithischen (im Zeitraum der Körös-Kultur entstandenen) und einer neueren spätneolithischen Siedlungszentrums beweisen.

Parallel mit der Erforschung der Fundstelle ist eine Flotationsuntersuchung der Abfallgruben der Siedlung, die Säuberung und Restauration des Fundmaterials im Gange.

Mitwirkende Forscher waren: Gábor Kalla, Hargita Oravecz, Judith Rasson, Magdaléna Seleanu, Csilla Siklódi, Magdolna Vize sowie die Restauratorinnen Erzsébet Pintér und Ágnes Zarnadits.

Pál Raczky

16. *Pécs-Jakab-hegy* (Kom. Baranya) (XXIV). Im Zuge der seit 1976 mit kleineren Unterbrechungen durchgeführten Erschließungen kam es in der Grabungskampagne des Jahres 1985 im Gebiet des eisenzeitlichen Burgwalles zu siedlungsgeschichtlichen Forschungen. Im mittleren Teil des Burgwalles fanden wir in den über der Lichtung oberhalb des Paulinerklosters geöffneten Blöcken die Siedlungsschicht der spätbronzezeitlichen Urnenfelderkultur und über diese die Siedlungsobjekte des frühhallstattzeitlichen Burgwalles. Diese Schicht wurde stellenweise durch die aller Wahrscheinlichkeit nach späthallstattzeitlichen Brandbestattungen gestört, die durch die Erosion stark beschädigt waren. Von der Lichtung des Paulinerklosters nach O, an der in der Nähe des von der sog. Befestigung trennenden Innenwalles erschlossenen Terrasse fanden wir über der frühhallstattzeitlichen Siedlungsschicht und der Objekte (Teile eines Hausfundaments, mit Abfällen gefüllte Gruben) das durch die Erosion zerstörte Fundmaterial des spätlatènezeitlichen Oppidums.

Borbála Maráz

Rácalmás-Göböljárás (Kom. Fejér), s. Nr. 78.

17. *Ravasz-Villibald domb* (Kom. Győr-Sopron) (XI). Am SW-Rand des Hügelrückens kam 1984 ein frühbronzezeitlicher Hortfund zum Vorschein, an der Oberfläche mit vielen bronzezeitlichen Keramikfragmenten. Im Laufe einer kleineren Sondierungsgrabung versuchten wir die Zeit der Siedlung zu bestimmen. Anlässlich der mit Suchgräben durchgeführten Erschließung legten wir am SW-Hang des Hügels bzw. auf seinem Rücken 12 bronzezeitliche Objekte (kleinere und größere Gruben) und ein Grab frei. Das aus 11 Gruben zutage geförderte Fundmaterial repräsentiert die zweite Phase der Kisapostag-Kultur. In einer bienenkorbformigen Grube fanden wir das späte, in die inkrustierte Keramik übergehende Material dieser Kultur vor. Am Hang des Hügels wurden die Reste eines durch die Erosion gestörten Brandgrabes erschlossen.

András Figler

18. *Sármellék-Égenföld* (Kom. Zala) (XVI). In der II. Phase der Rekonstruktion des Klein-Balatons wurden auch in diesem Jahre an der im Jahre 1985 bereits zum Abbau einbezogenen Materialgewinnungsstelle in-

tensiv die Erdarbeiten fortgesetzt. Im Laufe der Ausföderung der Erde nahmen wir die ersten archäologischen Erscheinungen vom Ableitungskanal etwa 300 m nach N wahr, wo am leichten O-Abhang des Hügelzuges 13 Objekte aus der klassischen Phase der Badener Kultur gestört wurden. Ein bedeutender Teil der Siedlung wurde anlässlich eines früheren Erdabbaues vernichtet, die hier zum Vorschein gekommenen Material- und Abfallgruben zeigten den N-Rand der Siedlung an. Außer der reichen Keramik der Badener Kultur kamen aus dem einen Objekt auch zwei Kupferfunde ans Tageslicht. In dem am O-Rand der Sandgrube sich entlangziehenden Ableitungskanal und in seiner Umgebung beobachteten wir weitere 13 spätkupferzeitliche Objekte, von welchen das südlichste vom N-Rand der Siedlung 200 m weit lag. Die Mehrheit der Objekte war auch hier in beträchtlichem Maße gestört.

Im abgetragenen Gebiet gelang es auch das Material eines Objekts der Boleráz-Kultur und von 19 bronzezeitlichen (frühen und späten) Objekte zu bergen. Im Laufe der Bergungsgrabung wurden auch ein ovales, in die Erde eingetieftes Haus und eine Grube aus dem 10. Jh. erschlossen. Die weiteren 12 Objekte können auf die Árpádenzeit bzw. auf das Spätmittelalter datiert werden.

Mitarbeiter: Róbert Müller.

Zsuzsanna M. Virág

19. *Sárrétudvari-Hizóföld* (LPG Boeskaai) (Kom. Hajdú-Bihar) (VIII). Es wurden weitere sechs Urnengräber des auf demselben Gelände mit dem landnahmezeitlichen Gräberfeld liegenden, spätbronzezeitlichen Urnengräberfeldes erschlossen. Hiermit stieg die Zahl der Gräber auf 22 an. Die kleine Gräbergruppe und die Urnentypen sowie ein turbanförmiger Urnendeckel sind für die Hajdubagos-Gruppe charakteristisch. Die Urnen enthielten sehr wenige Bronzebeigaben, in der einen Urne war eine Nähnadel aus Bein.

Márta Sz. Máthé

20. *Siófok-Kiliti Fundort M7/65* (Kom. Somogy) (XIV). Vor der endgültigen Ausgestaltung des bei der Kreuzung der Autobahn M7 und der Straße 65 im Bau befindlichen Knotenpunktes haben wir in der von den Ausfahrtsstreifen umgebenen Fläche zehn weitere urzeitliche Gruben sowie sechs spätawarenzeitliche Gräber und ein Pferdeskelett erschlossen. Letzteres wurde auf eine 2,5 m tiefe, keltische Grube bestattet. Für das Gebiet war im allgemeinen der tiefe, dunkle Humusboden charakteristisch, in dem die Grabflecken überhaupt nicht oder nur sehr schwer sichtbar waren. Von den Funden der urzeitlichen Gruben ist der aus dem Objekt 110 zum Vorschein gekommene Bronzeschlacken und das Fragment eines Bronzegehänges bedeutender. Von den awarischen Gräbern enthielten drei Beigaben, von diesen war in zwei Fällen die Beigabe von Geflügel zu beobachten.

Im Laufe der Bergungsgrabung fanden wir den W-Rand des Gräberfeldes und es konnte festgestellt werden, daß auf dem untersuchten Gelände sich die Gräber auch in SO-Richtung nicht fortsetzen.

Mitarbeiter: der Archäologiestudent Péter Németh, der Geodät János Tólos und der Zeichner Csaba Pető.

László Költő

21. *Szászhalombatta-Alsó Szőlők* (Kom. Pest) (XX). 1974–1975 stieß Judit Topál im W-Teil des südlichen Gräberfeldes von Matrica auf bronzezeitliche Urnengräber. Die Bagger richteten bei dieser Gelegenheit neun Gräber zugrunde, zwei Urnen konnten geborgen werden. Im Laufe der Ausgrabung des Jahres 1985 wollten wir uns davon überzeugen, ob nach dem Bau der Absetzbecken der DKV Spuren des bronzezeitlichen Gräberfeldes noch erhalten blieben. Wir arbeiteten in einem

20 × 2 m großen Graben und auf den Graben senkrecht gezogenen 6 × 5 m großen Block. Es wurden 20 Urnengräber freigelegt, die Urnen befanden sich dicht nebeneinander, von der Erdoberfläche durchschnittlich in 80 cm Tiefe. Über den Urnennestern und zwischen ihnen waren Steine ausgebreitet und das Grab befand sich im allgemeinen unter der Steinsetzung oder in ihrer Nähe. Die Mündung der Urnen war mit einer größeren und einer kleineren Schüssel bedeckt, im Inneren der Urnen befanden sich unter der Asche eine kleine Schale, seltener Bronzegegenstände (Nadeln, Spiralen). Die meisten Urnengräber waren von einem flachen Stein bedeckt. Die Keramik und das Bronzematerial gehören einheitlich in die Vátya III Periode.

An der Ausgrabung nahmen die Archäologen Péter Gróf, Magdalena Seleanu, die Studentin Magdolna Vicze und Károly Trunk teil.

Ilkó Poroszlai

Szegvár-Kontrapart (Kom. Csongrád), s. Nr. 97.

Szentes-Belsőcsér (Kom. Csongrád), s. Nr. 54.

Táp-Borbapuszta (Kom. Győr-Sopron), s. Nr. 70.

22. *Tiszaföldvár-Ziegelei* (Kom. Szolnok) (XXXIV). Im gefährdeten Gebiet wurde ein Haus der Alföld-Linienbandkeramik und ein mit Ockerfarbe bemaltes Grab mit Hockerskelett, ferner Gruben der Szakálhát-Kultur und der Alföld-Linienbandkeramik freigelegt. Es sind ein in die La Tène D-Periode reihbares, in die Erde eingetieftes Haus und seine Gruben, einer Opferstätte ähnlicher Altar, Öfen, ein dakischer Ofen mit in mehreren Schichten mit Scherben gepflastertem Boden sowie Gruben mit sarmatischem Material zum Vorschein gekommen. Aus der späteren Periode beobachteten wir nur schwache Siedlungsspuren aus dem 9–10. Jh.

An der Ausgrabung nahmen Eszter Istvánovits (Nyíregyháza, JAM), Valéria Kulesár (Kecskemét, KJM), der Restaurator Gyula Tóth (MTA RI) und die Studentin Csilla Ács (JATE) teil.

Andrea H. Vaday

23. *Tiszabéc-Sarkad* (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén) (V). In der kupferzeitlichen Siedlung wurde im Laufe der schon zum zwölftenmal durchgeführten Ausgrabung eine Fläche von 520 m² freigelegt (das bisher erschlossene Gesamtgebiet beträgt 5872 m²). Die Arbeit wurde an der SW-Seite und an der O-Ecke der Siedlung verrichtet. Der Großteil der Funde vertritt weiterhin das Material der Hunyadi-halom-Gruppe, jedoch konnte auch diesmal festgestellt werden, daß das aus der oberen Schicht der einzelnen Gruben stammende Material die Nachlassenschaft der spätkupferzeitlichen Boleráz-Gruppe repräsentiert. Es kamen auch frühbronzezeitliche Gruben zum Vorschein. Als eine neue Erscheinung ist zu betrachten, daß an der O-Ecke der Siedlung eine auf Palisaden verweisende Pfahlöcherreihe beobachtet werden konnte. Es hat sich erwiesen, daß das auf dem Fundort erschlossene Gräberfeld des 11. Jhs schon durch die Ausgrabung des vorigen Jahres erschöpft wurde.

Mitarbeiterin war Hargita Oravecz, an der Ausgrabung nahm István Vörös teil.

Pál Patay

24. *Tiszavasvári, Városföldje, Jegyző-tag* (Kom. Szabolcs-Szatmár). (XXI). Die 1983–84 begonnene Bergungsgrabung am Rande der Sandgrube wurde fortgesetzt. Wir erschlossen zwei Urnengräber (Nyírség-Kultur) eine spätbronzezeitliche Grube (Gáva-Kultur), vier Brand- und drei keltische Skelettgräber, zwei S–N und ein W–O orientiertes sarmatisches Grab, einige Gruben unbestimmten Alters, Gräben und ein Grab, ein großes hunnenzeitliches Objekt mit hineingeworfenen, enthauptetem Toten sowie einen hunnenzeitlichen Töpfer-

ofen mit hineingesetztem Kind und den Resten eines dazugehörenden Baues.

Mitarbeiter: Gábor Lőrinczy (MFM), der Zeichner László Iván und der Photograph Zoltán Brezina (JAM).

Eszter Istvánovits

25. *Tárkeve-Terehalom* (Kom. Szolnok) (XXXIV). Die Fundstelle ist ein etwa 7 m hoher, großer Hügel, in der Balapuszta – von den Umwohnern auch Tányér-sapkás halom – genannten Gemarkung der Stadt. Im ersten Niveau, das schon im Humus erschien, gelangte nur die Spuren der bronzezeitlichen Häuser zu erfassen. Das Fundmaterial war infolge der zahlreichen und hier noch kaum umreißbaren neuzeitlichen Eingrabungen gemischt. Auf dem 2. Niveau konnte festgestellt werden, daß in unseren Block 19 Gruben von verschiedener Größe und Tiefe fallen, die sich mit Ausnahme einer einzigen Grube als neuzeitlich erwiesen haben. In der einzigen bronzezeitlichen Grube fanden wir Material aus der Koszider-Zeit. Zwischen den Eingrabungen konnten nur Fußbodenreste dokumentiert werden, aus welchen die Umriss von drei Häusern hervortraten.

Das in den Block des 3. Niveaus reichende Haus fiel in der Bronzezeit einer nicht gewöhnlichen Feuersbrunst zum Opfer. Dementsprechend legten wir das Haus in zwei Phasen frei. Zuerst wurde die zusammenhängende rote Schuttschicht erschlossen und dokumentiert, sodann erfolgte durch sorgfältige Entfernung des 25–30 cm dicken Schuttes die Erschließung des Fußbodens. Obwohl die späteren Gruben stellenweise auch dieses Niveau durchbrachen, zeichnete sich vor uns in nicht erhoffter Unversehrtheit das einstige Haus mit seinem ausgezeichnet beschmierten Fußbodenbelag und ringsum mit seiner durchschnittlich bis 20–30 cm Höhe erhalten gebliebenen Lehm-mauer. Etwa die Hälfte (5–6 m langer Abschnitt) des 5 m breiten, rechteckförmigen Hauses mit NO–SW-Achse fiel in den Block. Innerhalb des Hauses konnten wir in der heimischen Bronzezeitforschung bisher einzigartige Erscheinungen festhalten. An der SO-Längsmauer des Hauses waren ein runder, 10 cm hoher, in der Mitte eingesunkener Lehmtisch von 1 m Durchmesser, weiter von ihm eine kleinere, ovale Sitzgelegenheit, auf dem Fußboden des Hauses zerstreut die Fragmente je eines Gefäßes. Am SO-Rand des Hauses können wir aus der Form der eingestürzten Mauerstücke auf kleine, abgerundete, sechseckförmige Fenster schließen. Im Fundmaterial des Hauses kamen Keramiken von Füzesabony-, Gyulavarsánd- und Szőreg-Charakter gleichfalls vor.

An der Ausgrabung nahmen die Archäologen Tamás Bács, János Cséh, Béla Kriveczky, Ilona Stanczik, die Studentin Magdolna Vicze und der Photograph Károly Kozma teil.

Mitarbeiterin: Judit Tárnoki.

Konsultant: István Bóna.

Marietta Csányi

26. *Velem–Szentvid* (Kom. Vas) (XXXV). Wir setzten die Erschließung der in den früheren Jahren begonnenen Flächen fort. An der Terrasse unter der oberen Burg legten wir unter dem aus großen Steinen gebauten Gehniveau eine früheisenzeitliche, mit Steinen ausgelegte Befestigung mit Balkenkonstruktion frei. In den benachbarten Blöcken arbeiteten wir in den früheren Niveaus. Hier blieb die spätbronzezeitliche innere Befestigung in besserem Zustand als die in den früheren Jahren erschlossenen Erscheinungen erhalten. An der zweiten Terrassenstufe stand eine aus 20–30 cm dicken Balken gebaute Mauer. Diese Befestigung war stark durchbrannt: wir treffen sich an die Balken anhaftende, bogenförmige Lehmbeschmierungen an. Der niedergebrannte Wall wurde von neuem mit Lehm beschmiert. Auf dem Gelände des Gräberfeldes aus dem 9. Jh. gelang es von unseren bisherigen Blöcken südöstlich – auf Grund der Skizze von Kálmán Miske – die Stelle des

von ihm freigelegten Gräberfeldabschnittes zu identifizieren. In dieser Saison kam kein weiteres Grab zum Vorschein, wir stießen hingegen auf die Spuren einer Befestigung von mindest zwei Perioden. Oben auf dem älteren Wall waren zerbrochene, früheisenzeitliche Großgefäße, der jüngere Wall begann vom Rande des vorherigen um 2 m nach innen, mit wenigem spätkeltischem Fundmaterial. Die Oberfläche ist stark durchbrannt, hier kam völkerwanderungs- und arpádenzeitliches Fundmaterial zum Vorschein. Wir begannen — neben dem von Miske in den 20er Jahren erschlossenen Suchgraben — den im großen und ganzen N—O verlaufenden größten Wall durchzuschneiden. In unserer Fläche konnten bisher zwei Perioden beobachtet werden. Ein zeitbestimmendes Fundmaterial kam bisher noch nicht hervor.

Mitarbeiter: Gábor Vékony, Gábor Kiss.

Mária Fekete

Visegrád-Benetelek (Kom. Pest), s. Nr. 125.

27/1. *Vörs-Battyán, Schweineweide* (Kom. Somogy) (XIV). Östlich von den Suchgräben des Jahres 1983 etwa 150-200 m weit, im zusammenhängenden Gebiet von 1200 m² legten wir mehr als 160 Objekte frei. Von diesen waren 44 in die klassische Phase (HA—B) der spätbronzezeitlichen Urnenfelderkultur gehörende Urnengräber. Charakteristische Funde sind die mit dichter Kannelüre verzierten, tiefen Schüsseln, Schüsseln mit eingezogenem, turbanartig und waagrecht facettiertem Rand, doppelstumpfkegelförmige Urnen, zwischen den Bronzebeigaben Nadeln mit keulenförmigem Kopf und Tannenzweigmuster, gegossene konische Gehänge mit hirschförmiger Verzierung, Posamentierfibel mit vier Scheiben. Aus den etwa 120 Siedlungsobjekten sind drei keltenezeitliche, in die Erde eingetiefte Häuser (LT D-Periode): ein römerzeitlicher, in die Erde eingegrabener Ofen mit beschmiertem Boden und großem viereckigem Vorraum und ein spätbronzezeitlicher, in die Erde eingetiefter, in den 4 Ecken mit Pfahlöchern versehener Bau von quadratischem Grundriß von Bedeutung. Die zahlreichen, urzeitlichen, bienenkorbähnlichen Gruben enthielten wenig Material, unter diesen waren neolithische (Lengyel-Kultur), frühbronzezeitliche (Gruppe von Somogyvár-Vinkovci und Kisapostag) und mittelbronzezeitliche (Kultur des Volkes mit inkrustierter Keramik) Objekte. Von größter Menge war das Material der Kisapostag-Gruppe (das Gelniveau bedeckende Keramikfragmente), in ein-zwei runden Gruben mit senkrechter Wand war römerzeitliches Fundmaterial. Im NW-Teil des erschlossenen Gebietes legten wir einen kleinen Abschnitt eines großen, 2 m tiefen, 3-3,60 m breiten, wahrscheinlich in der Kupferzeit eingetieften Grabens frei, der sich endgültig in der Keltenzeit auffüllte.

Mitarbeiter waren der Student Péter Németh, der Geodät János Tálos und der Zeichner Csaba Pető.

Szilvia Honti

27/2. *Vörs-Papkert, Fundstelle „B“* (Kom. Somogy) (XIV). Durch das Fundmaterial des Jahres 1985 wird das Denkmateriale der 1984 erkannten archäologischen Perioden bzw. Kulturen (bronzezeitliche Urnenbestattungen, keltische Siedlungerscheinungen, frühmittelalterliches Gräberfeld, arpádenzeitliche und spätmittelalterliche Häuser, Öfen) ergänzt, andererseits bedeuteten ein neues Element das noch auf frühere Zeiten datierbare, spätawarische Fundmaterial und die Reiterbestattungen sowie das Vorkommen eines landnahmezeitlichen Männergrabes. Von den im Grabungssaison 1985 zum Vorschein gekommenen 27 Urnengräbern gehörten zwei zur Kultur des bronzezeitlichen Volkes mit inkrustierter Keramik (insgesamt 14), die übrigen waren die Urnengräber der ältesten Periode (RBD—HA,) der

Urnengräberkultur mit Hügelgräbertradition (insgesamt 27 Gräber). Charakteristisch ist die weitbauchige Urne mit waagrecht abgeschnittenem Rand, zylindrischem Hals, 2 Henkeln oder flachen Buckeln. Diese bedeckt im allgemeinen eine flache Schüssel mit ausladendem Rand, in einem Fall eine kleine Fußschüssel. In Grab XXVI fanden wir eine verdickte Nadel mit großem Kugelpfand und geripptem Hals, einen dünnen Bronze- und Goldring bzw. Haarreif, einen bronzenen Arm- und Halsring sowie Fragmente eines Blechgürtels. Es wurde auch ein quadratisches, in die Erde eingetieftes keltisches Haus mit Pfahlkonstruktion erschlossen (LT C-Periode). In diesem Jahr legten wir 138 weitere frühmittelalterliche Bestattungen frei. Von diesen waren 64 beigabenlos und zwei leer. Bedeutendere Beigaben: zwei komplette Gürtelgarnituren, ferner in neun Fällen Gürtel- und Pferdegeschirrbeschläge, unter diesen mehrere vergoldet bzw. verzinnt, Bogenendversteifungen, Pfeilspitzen, Streitaxt (aus gestörten Reitergräbern). Aus den Frauengräbern kamen zwei weitere „fränkische Flaschen“, Nadelhalter aus gedrehtem Bein, Silberohrgehänge mit weintraubenförmigem Gehänge, Goldohrgehänge mit ovalem Reif, Stangenperlen aus Silberfolie, bronzenen Brandring mit gepunztem Kopf zum Vorschein. In der Umgebung der spätawarischen Reitergräber stießen wir auf eine klassische, landnahmezeitliche Männerbestattung. Am Brustkorb war eine rhomboide, eiserne Pfeilspitze, links vom Kopf in der Schulterregion ein birnenförmiger Steigbügel aus Eisen mit geschmiedeter Öse. In 11 Gräbern wurden als Beigabe Schaf- und Kalbknochen, -schädel gefunden.

Mitarbeiter waren die Archäologin Szilvia Honti, der Student Péter Németh, der Geodät János Tálos, der Zeichner Csaba Pető, von der Dokumentationsabteilung Zoltán Gál.

László Költő—József Szentpéteri

28. *Zalavár-Balatonhídvég* (Kom. Zala) (XVI). In der II. Phase des Klein-Balatonprogramms führten wir eine kleinere Ausgrabung auf dem östlich von der Barockkapelle gelegenen Hügel durch, wo wir unserem Suchgraben des Jahres 1983 anschließend sieben Blöcke eröffneten. Im Laufe der Ausgrabung gelang es uns den mit Stein gepflasterten Teil der zum Zalafluß führenden, spätmittelalterlichen Straße zu finden. Die etwas in NW—SO Richtung verlaufende Straße war von beiden Seiten von einem durchschnittlich 2 m breiten Graben flankiert. Aus den Blöcken holten wir auch Streufunde aus der transdanubischen Linienbandkeramik, Balaton-Lásinja I, Kisapostag-, Urnenfelderkultur, Römerzeit sowie aus dem 7.—8. Jh. Keramikfragmente ein, jedoch konnten hier aus keiner Periode Objekte gefunden werden. In dem einen Objekt kamen zwei, nebeneinander, vermutlich gleichzeitig begrabene, beigabenlose Skelette zum Vorschein. Weiter nördlicher, dem östlichen Abhang eines kleinen Hügels zu, eröffneten wir weitere fünf Blöcke, in welchen insgesamt sieben Objekte erschlossen wurden. Die Objekte können auf Grund des in ihnen in geringer Menge gefundenen Materials auf das frühe Neolithikum und auf die mittlere Kupferzeit datiert werden.

Mitarbeiter: Róbert Müller.

Zsuzsanna M. Virág

29. *Zók-Burgberg* (Kom. Baranya) (XXIV). Der am N-Teil des Plateaus des Burgberges erschlossene Block enthielt die Funde der Hausreste der frühbronzezeitlichen Siedlung und ihrer Abfallgruben sowie der den einstigen Abhang ausgleichenden, im Laufe der Frühphase der Vučedol-Zók-Siedlung angehäuften Abfallschicht. Hier kamen auch die in der Frühbronzezeit geplanierte Badener Siedlungsschicht und einige Badener Objekte zum Vorschein, so auch eine Grube mit dem Skelett eines Rindes. Außerhalb des NW-Randes der Siedlung fanden wir einen weiteren Trakt des die frühbronzezeitliche Siedlung umgebenden Grabens. Teils über

der Aufschüttung des urzeitlichen Grabens, teils in dessen Linie befand sich ein bis auf unsere Tage fast völlig verwitterter, erodierter, rötlicher, Humusboden enthaltender „gebrannter“ Wall, in dessen Aufschüttung auch einige mittelalterliche Scherben waren. Diese wahrscheinlich árpádenzeitliche Befestigung kann der Grund für die Benennung „Burgberg“ sein, obwohl das auf der Fundstelle zum Vorschein gekommene Fundmaterial keine Spuren einer intensiven mittelalterlichen Siedlung andeuten. Zum Fundmaterial der von den in den früheren Jahren erschlossenen einigen römischen Gruben angedeuteten vorübergehenden Ansiedlung kann die in der obersten, gestörten Schicht gefundene Claudius Gothicus-Münze gehören.

István Ecsedy

RÖMERZEIT

(Auf der Karte: Nr. 30–45)

30. *Árpás-Dombföld, Malomdomb* (Kom. Győr-Sopron) (XI). Im Gebiet der römischen Stadt Mursella setzten wir die Erschließung des Steingebäudes Nr. 2 fort. In S- und W-Richtung wurde eine Fläche von 225 m² freigelegt. Das Steingebäude zeigt den Typ eines Hauses mit Atrium, ein Gehniveau konnte nur im kiesbestreuten Innenhof beobachtet werden. Zur Datierung des Gebäudes bietet einen näheren Anhaltspunkt der Denar des Philippus Arabs, der aus einem bei der Errichtung des Gebäudes aufgefüllten Objekts zum Vorschein gekommen ist. Eine Bronzemünze desselben Herrschers wurde auf dem Gehniveau des kiesbestreuten Hofes gefunden. Die Bauzeit des Steingebäudes Nr. 2 ist also die Mitte des 3. Jhs. Im W-Teil des Grabungsgeländes stießen wir auf die Reste von zwei weiteren Töpferöfen, von welchen Nr. 12 fast völlig zerstört war. In der Einfüllung des relativ unverseht erhalten gebliebenen Ofens Nr. 13 waren graue Hauskeramik, insbesondere Deckel. Dieses Fundmaterial gibt keinen weiteren Anhaltspunkt zur Zeitstellung der bisher auf die zweite Hälfte des 1. Jhs. datierten Öfen. Der Grundriß eines aus einem früheren Zeitpunkt als die Öfen stammenden Objekts (kleine Hütte) konnte wegen den späteren Störungen nicht rekonstruiert werden. Auf Grund der zum Vorschein gekommenen Sigillaten bestimmten wir sein Alter auf die Tiberius-Zeit bzw. auf die dieser unmittelbar folgenden Zeitspanne. Hiermit fanden wir in diesem Gebiet das bisher älteste Fundmaterial römischen Charakters.

Mitarbeiter: Péter Tomka.

Eszter Szőnyi

Balatonmagyaród-Kiskányavár (Kom. Zala, s. 1/2.

31/1. *Budapest III. Aquincum (Óbuda)* (Zusammenfassung). Mit Abschluß des Umbaus der Árpád-Brücke wurden die Ausgrabungen und Bergungsgrabungen größeren Volumens zum größten Teil beendet, an einigen Punkten kam es aber — den Bauarbeiten anschließend — zu einer vorherigen Erschließung oder Bergungsgrabung.

Im Gebiet der *frühen Lager* begannen wir eine dem Bau des Óbuda-Hotels vorangehende Erschließung, jedoch können wir über die Ergebnisse erst im nächsten Jahr berichten, da wir bisher nur die neuzeitliche Einfüllung entfernt haben (Lajos u. — Árpád fejedelem útja). Gleichfalls zum frühen Lager oder zu seinem Vicus dürften die Siedlungsspuren gehört haben, die wir anlässlich des Umbaus der südlichen Häuserreihe am Dugovics Titusz-Platz beobachten konnten, Ebendort beobachteten wir je einen Abschnitt der südlichen Mauer der *spätromischen Festung* und eines dazugehörenden Turmes.

Die meisten Ergebnisse brachten die Bergungsgrabungen an der Bécsi-Straße, wo an mehreren Punkten zu den spätromischen *Gräberfeldern* gehörende, gemischten und frühchristlichen Ritus zeigende Bestattungen zum Vorschein gekommen sind.

Margit Németh

31/2. *Budapest III. Bécsi út* (III). 1985 wurde an beiden Seiten der Bécsi-Str. zwischen der Zápor-Gasse und der Fehéregyházi Str. eine Fernheizungsleitung gelegt. Im Laufe dieser dokumentierten wir weitere Gräber des schon an mehreren Stellen bekannten, weitreichenden, jedoch nicht zusammenhängenden, römischen Gräberfeldes:

Parzelle I. Unter Bécsi Str. Nr. 166 (W-Seite) bargen wir weitere 19 Gräber. Die Mehrheit der Bestattungen von gemischtem Ritus war ungestört und enthielt reiche Gefäß-(Glas-) und Schmuckbeigaben.

Vor den Häusern unter Bécsi Str. 170–172 (W-Seite) kamen 103 weitere Bestattungen zum Vorschein, ihre Mehrzahl mit Störungen aus derselben Zeit und verhältnismäßig bescheidenen Beigaben. Zeit: erstes Drittel des 2. Jhs. — erste Hälfte des 4. Jhs. u. Z. Parzelle III. Vor dem Haus unter Bécsi Str. Nr. 203 (O-Seite) sowie anlässlich der Rohrstauchprobe unter dem Straßenkörper und im westlichen Empfangsschacht legten wir 14 spätromische und frühchristliche Steinplatten- und Ziegelgräber frei, mit zahlreichen sekundär angewandten inschriftlichen Fragmenten und reichen Glasbeigaben. Unter dem Straßenkörper (W-Gleispaar der Straßenbahn Nr. 17) kam das Fragment einer aus Steinplatten gebauten Grabkammer (Grab 9) zum Vorschein mit an der Innenseite bemaltem Christogramm (zwischen zwei Vögeln und einem Ölweig). Im O-Schacht legten wir auch die Reste eines bei den Gräbern früher gebrauchten runden Töpferofens mit Bänken frei. Aus seiner Einfüllung kamen in großer Menge Gefäßfragmente, Terrakotta-Statuetten, bronzene und eiserne Gebrauchsgegenstände ans Tageslicht.

Judit Topál

31/3. *Budapest, III. Dugovics Titusz-Platz 13–17* (III). Uns an einen Bau anschließend, führten wir in den Gebäuden der südlichen Häuserreihe des Platzes eine Bergungsgrabung durch. Es kam im Keller des Hauses Nr. 15 ein Teil der südlichen Mauer der spätromischen Festung und der ausgebeutete Abschnitt derselben Mauer unter dem neu aufzubauenden Teil des Hauses Nr. 17 zum Vorschein. Im Keller des Hauses Nr. 17 legten wir einen NO gerichteten Mauerabschnitt des vom Tor gerechneten ersten hufeisenförmigen Turmes der Festung frei. In denselben beiden Kellern ließen sich auch zu einer früheren Bauperiode gehörende Gebäudereste beobachten, meistens so, daß die zur spätromischen Festung gehörenden Gehniveaus schon bei dem Bau des Kellers zugrunde gingen und an mehreren Punkten konnten nur Reste aus dem 2.–3. Jh. erschlossen werden. Eine größere Grundrißforschung machten die Keller nicht möglich. Wir haben vor allem Teile von Lehnbauten, Gehniveaus und Reste der Staßenschichten, ferner einen Brunnen beobachtet.

Margit Németh

31/4. *Budapest, III. Kaszás dűlő — Raktárrét* (III). Durch die Erweiterung des Wohnviertels der Kaszás dűlő in südlicher Richtung mußte die Erschließung weiterer Teile des nördlichen Gräberfeldes der Aquincumer Militärstadt vorgenommen werden. Da zur völligen Erschließung des Gräberfeldes weder Zeit, noch Geld zur Verfügung stand, konnten wir nur an den archäologisch wichtigen Punkten bzw. im Bereich unter den zu erbauenden Häusern forschen. Uns auf die Ausgrabungsergebnisse der Jahre 1978 und 1980/81 stützend, steckten wir die Gräben aus, deren Erschließung folgende neue Ergebnisse brachte. Es gelang das von J. Hampel 1881 beobachtete Gebäude und die sich im Norden anschließende, NW-SO verlaufende Straße zu authentisieren. Wir fanden den Punkt, wo von der obigen, breiteren Straße ein schmalerer Schotterweg in nördlicher Richtung in das Gräberfeld führte sowie auch die mehrere Perioden zeigenden Reste des bei der Wegabzweigung einst vorhandenen kleineren Gebäudes. An einem neueren Abschnitt klärten wir den SW-Rand des Gräberfeldes, wo weitere 20 Gräber erschlossen

wurden. Diese stammten zum Teil aus der ältesten Schicht des Gräberfeldes (erste Hälfte des 2. Jhs), andererseits aus einer der spätesten Perioden (Mitte des 4. Jhs). Die Benutzung des Gebietes zwischen den beiden Zeitpunkten beweisen eine dicke römerzeitliche Schuttschicht bzw. die außerhalb des Randes des Gräberfeldes vorhandenen, mit Holzdauben beschalteten Speichergruben.

Paula Zsidi

31/5. Budapest, XVII. Rákosszaba, Péceli Str. Prz. 138598. (III). Die 1971 begonnene Erschließung des Gräberfeldes aus dem 3.—4. Jh. setzten wir auch 1985 fort. An der O-Seite fanden wir an einer 82×15 m großen Fläche nur zwei Gräber und bei dem Gräberfeld frühere Siedlungsspuren vor. An der N-Seite kamen schon im 75×15 m großen Block keine weiteren Bestattungen ans Tageslicht. Im nordöstlichen Teil des Blockes erschlossen wir dicht nebeneinander gezogene, bienenkorbformige Gruben und ein spätbronzezeitliches Urnengrab.

Um die Erschließung des Gräberfeldes abschließen zu können, müssen wir die Randgräber der NW- und W-Seite erreichen.

Margit Nagy

32/1. Dunaújváros — Fűzfás dűlő (Kom. Fejér) (XXX). In Dunaújváros, in der Fűzfás-Flur begann man im Frühjahr 1985 Familienhäuser zu erbauen. Da schon 1956 die Spuren einer römerzeitlichen Villa zum Vorschein kamen (E. B. Arch. Ért. 85/1958/87), wurde es notwendig einen Teil des Gebietes archäologisch zu erschließen. Im Laufe der Notausgrabung kamen die Reste eines 26,5×18,5 m großen Gebäudes ans Tageslicht. Leider ist die Oberfläche infolge der mehrmaligen Anlage eines Weinberges und der starken Abschüssigkeit des Geländes stark verwittert und so konnten bei dem größten Teil des Gebäudes nur die Spuren des Fundaments erfaßt werden. Die Anordnung der Grundmauern läßt auf ein größeres Gebäude mit fünf Räumen schließen, an der Seite mit einem risalitartigen Vorsprung. An der nordöstlichen Seite des Gebäudes befand sich ein dielenförmiger Bau, der wahrscheinlich mit einem Halbdach bedeckt war und von zwei Seiten offen gelassen wurde. Aus dem Gebäude und seiner Umgebung kam eine ziemlich atypische Keramik des 2.—4. Jhs. zum Vorschein. Gefunden wurde hingegen in einem kleinen Raum — neben der Diele — auf dem vermutlichen Fußbodenbelag eine Valens-Münze (RIC 7b/2) und aus dem Fundament der nördlichen Mauer dieses Raumes eine Münze des Valentinianus I (RIC 15a/10). Wahrscheinlich war das Gebäude Teil einer villa rustica, das im 3. Jh. erbaut, sodann im 4. Jh. erneuert wurde oder dem man einen weiteren Raum angeschlossen hat. Südwestlich von der Villa etwa 25 m weit, kamen weitere Mauerreste zum Vorschein, jedoch ihre Ausdehnung konnte nicht festgestellt werden. Etwa 250 m westlicher von der Villa wurden drei Gräber erschlossen. Das eine Grab wurde von den Baggern zerstört und es blieb nur ein kleines, auf das 4. Jh. datierbares, graues Töpfchen erhalten. Das verhältnismäßig intakt gebliebene Männergrab enthielt eine Zwiebelkopffibel, das Frauengrab hingegen Armringe, Perlen und ein Ohrgehänge. Die Gräber können auf das 4. Jh. datiert werden. Westlich von der Villa wurde eine Abfallgrube mit üblicher römischer Keramik freigelegt. Aus der Grube kam auch eine gefurchte Perle und eine Elagabalus-Münze hervor. (BMC 225)

Attila Zarnóczy

32/2. Dunaújváros, Intercisa-castellum (Kom. Fejér) (XLVII). Im Zusammenhang mit der Regulierung des hohen Donauufers in der Altstadt mußte die Trasse des sich im Gebiet der Festung entlangziehenden Ableitungskanals freigelegt werden. Im untiefen Graben — unmittelbar unter der Oberfläche — trat ein Teil des von Ede Mahler 1908 geforschten Gebäudekomplexes hervor (um diesen erschließen zu können, mußte auch die Trasse des Grabens geändert werden): es wurde ein Teil des Hypo-

kaustums von einem anderen Gebäude freigelegt, ferner stießen wir auf die Spuren früherer Ausgrabungen, die meistens Raubausgrabungen waren.

Jolán B. Horváth

32/3. Dunaújváros — Martinovics-Gasse (Kom. Fejér) (XIV). Im Juli 1985 wurden in dem zum großen römischen Gräberfeld von Intercisa gehörenden, noch nicht erschlossenen Gebiet die Wasserleitungsbauarbeiten begonnen. Infolge des beschleunigten Tempos der Investition konnte die Erschließung nur mit gleichzeitig durchgeführter Maschinenarbeit vorgenommen werden. Im Laufe der archäologischen Forschung kamen 25 Gräber zum Vorschein, von welchen drei Brandgräber waren. Die Skelettgräber waren zum größten Teil fast völlig zerstört; sie fielen vermutlich der neuzeitlichen Störung zum Opfer. Die Erschließung war dadurch erschwert, da die Spuren des Kanals unter dem gepflasterten Weg führten, was die Freilegung von der Seite her nicht ermöglichte. In vielen Fällen konnte die Lage des Grabes nur aus dem in der Seitenwand des Grabens sichtbaren Fleck festgestellt werden.

Mitarbeiter: Jolán B. Horváth, Emilia Pásztor, G. Hatházi.

Attila Zarnóczy

33. Kapospula — Alsóhetény (Kom. Tolna) (XIV) 1985 führten wir in der Festung und im Gebiet des Gräberfeldes eine Erschließung durch. An der S-Festungsmauer wurden die Stelle des einen Seitenturmes, im Inneren der Festung, im Handwerkerviertel eine Gruppe von Backöfen freigelegt. Im Gräberfeld stützen wir die Erschließung der 1984 gefundenen Grabkapelle und der umliegenden Bestattungen fort. Es wurde der Grundriß der Grabkapelle bestimmt. Der Bau ist 23,5 m lang und besteht aus zwei Trakten. Der SO-Flügel ist sechseckig, den Seitenmauern schließen sich halbrunde Apsiden und viereckige Räume an. Der NW-Flügel ist viereckig; an der NW-Seite öffnet sich der Eingang, den beiden Seiten schließt sich je eine große, halbrunde Apside an. Die Mauern wurden aus Ziegeln gebaut; der Schwellenstein war ein früherer Grabstein, dessen Abdruck sich nur im Mörtel bewahrte. Der Innenraum des NW-Flügels wurde prunkvoll ausgebildet: der Fußboden ist aus Terrazzo von guter Qualität, die Mauern wurden auf blauem Grund mit Blumen- und Sternmustern ausgemalt, die Einrichtung war aus Marmor. In der NO-Apside legten wir zwei Ziegelgräber frei. Der sechseckige Trakt ist unverziert und hatte auch keinen Fußbodenbelag. In diesem Teil sind auch keine Bestattungen zum Vorschein gekommen. Diejenigen, für die diese Grabkapelle als Bestattungstätte errichtet wurde, verließen also das Gebiet und deshalb kam es nicht zu weiteren Bestattungen. Die Zahl der Brandgräber stieg auf 10 an. Die Mauern der Kapelle schneiden in mehreren Fällen die Brandgräber durch: diese Bestattungen stammen deshalb zweifellos aus dem 4. Jh. Die Zahl der Skelettgräber beträgt insgesamt 34. In der Nähe der Kapelle waren sehr gut gebaute Ziegelgräber, ohne Beigaben. Aus dem einen Grab gelang es Textilreste zu bergen. Das Gesicht des Toten bedeckte ein Tuch mit Goldfäden gestickt. Der Goldfaden wurde mit der üblichen Technik erzeugt: den Golddraht drehte man auf einen Seidenfaden auf. Der außerordentlich feine Goldfaden stammt aus dem Fernen Osten. Die Mauer des einen Grabes war weißgetüncht und mit roter Farbe bemalt und mit Paradiesgartenmuster verziert.

An der Ausgrabung nahm Mihály Nagy und der Student László Borhy teil.

Endre Tóth

Keszthely — Fenékpusztá (Kom. Zala), s. Nr. 11.

34. Kisdorog — Hegytszántók-dűlő (Kom. Tolna) (XXXI). Im Herbst 1984 stürten im Laufe der Bodenmeliorisationsarbeiten die Arbeitsmaschinen in der Ge-

markung von Kisdorog in der Hegyiszántók-Flur römervzeitliche Ziegelgräber. Unter der Leitung von Attila Gaál wurden die acht am meisten gefährdeten Gräber freigelegt, sodann verschonte man das Gebiet vom weiteren Anbau. 1985 setzten wir die Notausgrabung fort. Es kam zur Erschließung weiterer 12 Gräber, jedoch enthielten von diesen nur fünf Beigaben. Die Gräber waren einfache Grabgruben, es gelang nur ein gut gebautes Ziegelgrab zu erschließen. Leider haben die Maschinen im Laufe der Erdarbeiten des Jahres 1984 die reichsten Gräber des nur wenige Gräber enthaltenden Gräberfeldes vernichtet. Auf Grund der zutage geförderten typischen spätrömischen Funde kann das Gräberfeld auf die Mitte – zweite Hälfte des 4. Jhs u. Z. datieren.

Zsuzsanna V. Péterfi

35. *Komló. Mecsekfalui út* (Kom. Baranya) (XXIV). Die Erschließung des 1984 begonnenen römervzeitlichen Villengebäudes wurde fortgesetzt. Es wurden der SO- und W-Trakt des Gebäudes freigelegt.

An der Ausgrabung nahm die Studentin Andrea Dudás (JATE) teil.

Zsuzsa Katona Győr

36. *Nemesvámos-Balácsa* (Kom. Veszprém) (XXXVIII) MRT 214., Fo. 10. Im Grabungssaison des Jahres 1985 steckten wir vor allem die Bestimmung der vollständigen Ausdehnung der Gebäude II und X zum Ziele. Die Periodenforschungen des Gebäudes II beschränkten sich auf dessen westlichen und nördlichen Teil, bei dem Gebäude X auf die W- und N-Ecken. Zur Klärung der vom Gebäude I ausgehenden Mauern untersuchten wir den Hof zwischen den Gebäuden I und II. Den günstigen landwirtschaftlichen Anbau ausnutzend und die weitere Zerstörung durch das wiederholte Pflügen verhindert, gingen wir an die Freilegung des römervzeitlichen Hügels, namens Likas domb heran.

Mitarbeiter: Márta H. Kelemen, Judit Regénye.

An der Ausgrabung nahmen teil: Prof. H. U. Nuber mit seinen 8 Mitarbeitern bzw. Studenten (Freiburg), Ch. Ertel (Wien – Carnuntum), D. Beyll, E. Lotter, V. Pirker (Studenten aus Wien).

Sylvia K. Palágyi

Der sog. nördliche Hof zwischen den Gebäuden I – II. Die W-Mauer des Korridors 34 des Gebäudes I läuft als Umfriedungsmauer weiter nach N, wo sie von den sich annähernd O–W ziehenden drei Mauern mit der mittleren eine Ecke bildet und von N her den die Gebäude I – II verbindenden Hof abschließt. Von den Mauern innerhalb des Hofes fanden wir in unseren Blöcken die Fortsetzung des ebenfalls vom Gebäude I ausgehenden, stark abgetragenen Mauer. Ein weiterer Abschnitt der außerhalb der NW-Ecke gefundenen Mauerecke bzw. ein weiterer Trakt der Mauer kamen zum Vorschein. Wir können an die Lösung mit Pfählen und Halbdach vor der N-Hofmauer denken.

In der Umgebung der N-Hofmauer beobachteten wir einen einschichtigen Schutt, größtenteils mit einem Fundmaterial des 3. Jhs. In der nordwestlichen inneren Ecke des Hofes wurden bisher drei runde Backöfen erschlossen. Es gelang uns einen Teil des gebrannten Lehmgewölbes bei dem einen Ofen zu bergen. In unseren Blöcken neben der N-Hofmauer ist häufig arpadenzeitliches und mittelalterliches Fundmaterial anzutreffen. Von den römervzeitlichen Funden können wir den Eimer von Hemmoor-Typ und das bronzene-eiserne Rasiernmesser hervorheben.

Sylvia K. Palágyi

Gebäude II

1985 führten wir bei dem W- und N-Rand des Gebäudes Erschließungen durch. An der W-Seite legten wir gänzlich die W-Mauer des Raumes I frei. Es wurde festgestellt, daß von den O–W verlaufenden, den Hofteil bei dem

N-Rand des Hauptgebäudes I abschließenden Mauern die S-Mauer sich bis zur W-Mauer des Raumes I des Gebäudes II zieht bzw. daß ihre Fortsetzung die im Raum I schon früher gefundene und wahrscheinlich beim Bau des Raumes bis zur untersten Steinreihe abgetragene, O–W verlaufende frühere Mauer war. Die den Hof des Gebäudes I abschließende, sich von der vorherigen Mauer nach N ziehende Mauer läuft hingegen bis zur NW-Ecke des Raumes I des Gebäudes II. Es wurde die ganze Fläche des Raumes freigelegt. Im Laufe dieser Arbeit wurden zahlreiche Pfahlgruben und -löcher erschlossen. An der ganzen Fläche fanden wir ein dickes, schwarz-russiges, mit Holzkohlen und Getreidekörnern gefülltes Verwitterungsniveau vor, das von Münzen des 4. Jhs. datiert wird. Das gebrannte Niveau haben die Flecke des von den Mauern bzw. von der Decke heruntergefallenen Mörtels bedeckt. In der untersten, gestampften, gelbgrauen Lehmschicht des Raumes ohne Fußboden oder eventuell mit Bretterboden kamen mehrere Münzen des 3. Jhs. zum Vorschein.

Nördlich vom Raum I fanden wir die Fundierungsgräben der Mauern eines abgerissenen Raumes, die an der W-Seite als die nördliche Fortsetzung der W-Mauer des Raumes I, an der N-Seite hingegen als die westliche Fortsetzung der N-Mauer des Raumes 10 erschienen. An der N-Front des Gebäudes, östlich von der außen fünfeckigen Apside Nr. 9 klärte sich das Verhältnis der schwachen Qualität zeigenden Abschlußmauer des nördlichen Korridorteils und der unter der Mauer einst vorhandenen Ziegelmauer: die Ziegelmauer gehörte zu einem kleineren Raum, wir fanden die W-Mauer des Raumes, im Osten hingegen zog sie sich unter der Abschlußmauer des Korridors. Da der bei dem O-Rand der Apside gefundene Heizkanal und auch der Heizkanal des östlichen großen Korridors hier eingelaufen sind, können wir den Raum 17 mit Ziegelmauern als ein Praefurnium bestimmen. Der Raum hatte keinen gelegten Fußboden, sein stark durchgebranntes Gehniveau wurde beim Bau der N-Abschlußmauer aufgefüllt. Aus der Auffüllung kamen Wandgemäldefragmente, Mörtelschutt, Gefäßfragmente zum Vorschein. Der Korridor hatte gleichfalls ein durchgebranntes, lehmiges Gehniveau mit vielen eingetieften Pfahlöchern und mehreren Pfahlgruben.

Beim W-Ende des N-Korridors stehen 2 Ziegelpfeiler, deren Funktion vorläufig noch unsicher ist. Außerhalb der N-Abschlußmauer zeigte sich das äußere Gehniveau in Mörtelflecken.

Márta H. Kelemen

Gebäude X

In diesem Jahr nahmen wir die endgültige Klärung des Grundrisses vor. In diesem Sinne forschten wir an der S-Seite des Gebäudes, wo die gesuchte S-Mauer und außer dieser das Gehniveau zum Vorschein kam. In der Nähe der SW-Ecke, senkrecht auf die W-Mauer stießen wir auf einen teilweise abgetragenen Mauerabschnitt. Innerhalb der W-Mauer fanden wir das Ende des bis zur Mitte des Gebäudes laufenden Heizkanals mit Ziegelpfeilern. Es gelang auch das Heizsystem mit der Heizöffnung des Raumes 2 zu klären. Die SO-Ecke des Gebäudes wurde in der Arpadenzeit und zu Beginn unseres Jahrhunderts gestört.

Judit Regénye

Likas domb, Hügel

Die Erschließung des 4,5 bis 5 m hohen Hügels mit ca. 80 m Durchmesser begannen wir mit 4, einzeln 2 m breiten Suchgräben. Die Schichtenverhältnisse zeugten von Störungen. Die vor Jahrhunderten früher vorgenommenen und die neueren Eingrabungen konnten gut auseinandergehalten werden. In unseren Suchgräben erschienen schon die Abschnitte der 93 cm breiten Umfriedungsmauer. Der Durchmesser der mit einer Mauer umgebenen Bestattungsstätte übertraf die 39 m.

Nach dem Abtragen der Hügelauffüllung über den Mauerkronen zeichnete sich in unseren Blöcken das NO-Viertel der Umfriedungsmauer ab. Die sich an diese anschließende 120 cm breite weitere Mauer war zumindest den vier Himmelsrichtungen zu mit risalitartigen Strebepfeilern gegliedert. Ihren oberen Teil deckten rote Sandsteinplatten derart ab, daß ihr der Umfriedungsmauer zu fallender Rand mit leicht bogenförmig gemeißelten, profilierten roten Sandsteinprismen verziert war. In den Blöcken neben dem nördlichen Abschnitt der Umfriedungsmauer kamen Inschriftenfragmente zum Vorschein. Die architektonischen Verzierungen waren aus rotem Sandstein, die inschriftlichen Steine aus weißem sandigem Kalkstein. In der Mitte des Hügels legten wir eine doppelte Grabkammer frei. Die Ecken waren eingestürzt, die Mauern stark ausgebeutet. Der Innenteil der Grabkammer war bis zum Grundboden gestört und ausgeplündert. Zur Grabkammer führte ein 120 cm breiter Dromos. Ihr Eingang war der Villenwirtschaft zu, nach S orientiert. In der Auffüllung des Hügels fanden wir urzeitliche Gefäßfragmente. Die Erschließung des Likas domb wird im nächsten Grabungssaison fortgesetzt.

Sylvia K. Palágyi

Olmód — Olmódi-Bach (Kom. Vas), s. Nr. 90.

37/1. Pécs, Geisler E. u. (Kom. Baranya) (XXIV). Dem Anlegen von Wasserleitung und Kanalisation anschließend, ist in der ganzen Länge der Straße eine Notausgrabung notwendig geworden. Im Laufe dieser Arbeiten wurden ein spät römisches Ziegelgrab und ein Steingebäude von näher nicht bestimmtem Alter erschlossen.

Zsuzsa Katona Győr

37/2. Pécs-Málom Vigh József u. (Kom. Baranya) (XXIV). Im Graben anlässlich des Anlegens von Wasserleitung und Kanalisation einer neuen Häuserreihe wurden die Wohngruben und ein Teil des Ableitungsgrabens im Rahmen einer Notausgrabung freigelegt.

Zsuzsa Katona Győr, Gábor Kárpáti

38. Petőháza — Lésálja dűlő (Kom. Győr-Sopron) (XXIX). An der schon früher bekannten Stelle einer römischen Villa begann die Zuckerfabrik von Petőháza ohne vorherige Anmeldung ein Absetzbecken zu bauen. Vorangehend haben wir ein etwa 350 × 350 m großes Gebiet durchforscht und die obere Humusschicht entfernt, eine größere Bergungsgrabung für das Jahr 1986 vorbereitet. Die römischen Steingebäude erschienen fast ohne Ausnahme nur mit ihren Fundierungsgräben, in gutem Zustand blieben aber die Heizkanäle mit den Ziegelpfeilern des in der Mitte der Villenwirtschaft gefundenen Gebäudes (Bad?), sieben größere Steingebäude, drei römische, in die Erde eingetiefte Holzhäuser, ein römisches Holzhaus an der Oberfläche, neun, römische Gruben, mehrere Öfen, zwei eckige La Tene C—D-zeitliche, in die Erde eingetiefte Häuser und vier Flächen mit Eisenschlacke. Die aus Schmieden stammenden Schlacken gehören zur Periode des 4. Jhs., obwohl die Villa schon vom 1.—2. Jh. an (kontinuierlich?) bewohnt war und durch mehrmaligen Umbau erweitert wurde. Die erschlossene Schmiede — ein Pfahlbau an der Oberfläche — liegt im S-Rand der Villenwirtschaft. Seine Herdstelle ist eine Asche und Holzkohle enthaltende Grube von etwa 50 cm Durchmesser, am Rand mit feuerumfassendem Stein zur Blaseapparat. Hammer, Zange, Beil, Eisentreuse usw. sind nicht in der Werkstätte, sondern vor allem im Terrazogebäude 1 zum Vorschein gekommen. Auf dem 9 × 5 m großen Terrazzo des Gebäudes 1 können auch eckige Säulenbasen beobachtet werden. In der Schmiede wurde eine Bronzemünze aus dem 4. Jh. gefunden. In den keltischen Häusern waren reichlich Keramikmaterial und ein Querbeil mit eiserner Tülle, im Gebäude 1 ein Dachgiebelornament mit Maske. Auch zwei römische Ziegelgräber wurden

freigelegt. Als Streufunde kamen auch noch Eisenwerkzeuge, Nägel, Mahlstein usw. hervor. Der Grundriß der Villenwirtschaft wurde festgelegt. Zwischen der Villa und dem Ikva-Bach kann eine Raseneisenerzanlage gefunden werden. Auf das Schmelzen hinweisende Spuren wurden bisher nicht wahrgenommen, nur Schmiedeschlacken.

Geophysikalische (magnetische) Messung: József Verő, Probeentnahme zur archäomagnetischen Altersbestimmung: Péter Márton. Mitarbeiter: die Archäologinnen Gabriella Gabrieli und Eszter T. Szőnyi.

János Gömöri

39. Sárvár — Vég malom (Kom. Vas) (XXXVI). Bei der Übergangsstelle der römischen Straße zwischen Savaria-Arrabona durch den Raabfluß, bei der Gyöngyös-Mündung setzten wir die 1983—1984 begonnene Erschließungsserie fort, mit dem Ziel den Durchschnitt der Straße und die an diesem gelegenen Gebäude zu erschließen.

Im Laufe dieser Arbeit wurde eine Fläche von 120 m² durchforscht und so konnten wir genau die Ausdehnung des unter der römischen Straße vorhandenen Holzgebäudes (mansio oder mutatio) eines regelmäßig rechteckförmigen, 30 × 17 m großen Gebäudes bestimmen und erhielten betreffs ihrer inneren Einteilung neuere Informationen. Der Grundgraben des Holzbaues durchschnitt Spuren von früheren Konstruktionen ähnlichen Charakters. Auf diese Weise konnte festgestellt werden, daß der Holzbau drei Perioden hatte. Die ältesten Gebäude wurden den padanischen Sigillaten nach zur Zeit des Vespasianus errichtet, die jüngsten gingen während den Marcus-Kriegen zugrunde. Auch die an der Oberfläche gut sichtbare, in der zweiten Hälfte des 2. Jhs. ausgebaute Straße, 130 m von dem bisher geforschten Gebiet durchschnitten wir westlich von neuem: unter diesem fanden wir Spuren früherer Siedlungsobjekte vor. In das Schotterfundament der Straße wurden in der spätrömischen Zeit Gräber eingehauen, mit den im Jahre 1985 erschlossenen 10 Gräbern zusammen konnten wir insgesamt 21 spätrömische Bestattungen registrieren.

Auf der Straße fanden wir auf Schotterfundament aus Rohsteinen, mit sog. Trockenmauerung gebaute Mauern. Im Inneren des spätrömischen Baues kamen größere Pfeiler zum Vorschein.

An der Ausgrabung nahm die Archäologin Zsuzsa Szabolcsi teil.

Dénes Gabler

40/1. Sopron-Árpád u. (Domus Warenhaus) (Kom. Győr-Sopron) (XXIX). Bei den Grundierungsarbeiten des Warenhauses wurden römische Schichten durchschnitten. Rote Freskenfragmente, Terra sigillata-Fragmente, Stücke von Stempelziegeln datieren die am Stadtrand von Scarbantia, an der Ikva beobachteten Schichten auf das 2.—3. Jh. Es zeigten sich auch die Spuren des Fundaments eines breiten Schotterweges.

János Gömöri

40/2. Sopron-Templom u. 10/A. (Kom. Győr-Sopron) (XXIX). Infolge des neben der evangelischen Kirche geöffneten Durchganges im vorigen Jahrhundert wurden die Stadtmauern bis zu dem heutigen Straßenniveau abgerissen. Beim gegenwärtigen Anlegen einer Gasleitung wurde die Bastei Nr. 26 durchschnitten. Wir führten eine Bergungsgrabung durch und vermaßen genau die Ausdehnung der Bastei aus dem 4. Jh., außen beobachteten wir die Mauerung mit großen Quadersteinen, innen den Ausbau mit kleinen Quadern. Die W-Mauer des Hauses unter Templom u. 10/A steht an der römischen Stadtmauer. In 50—100 cm Tiefe bilden das Fundament der Mauer schon die großen römischen Quadersteine. Der innere Teil der Bastei ist ein in Kalksteinnörtel gegossenes Mauerwerk. Seine Maße stimmen mit denen der bisher bekannten Basteien von Scarbantia überein.

János Gömöri

40/3. *Sopron-Városház u.* (Kom. Győr-Sopron) (XXIX). Innen in der NO-Ecke der Festung der Stadt Scarbantia des 4. Jhs. legten wir die Grundbalken und einen Teil des Bretterbodens eines aus dem 1. Jh. stammenden Holzgebäudes frei. Der äußere Teil der Bastei Nr. 2 an der Ö-Mauer des Rathauses haben wir mit dem vor ihm vorhandenen, aus Leithakalk gemeißelten, gehsteigartigen Fundierungsvorsprung zusammen völlig erschlossen. Den äußeren Teil der (nordöstlichen) runden Eckbastei Nr. 3, die im 18. Jh. teilweise abgetragen wurde, haben wir in ihren Fundamenten freigelegt. Im Innenteil der früher erschlossenen Bastei Nr. 4 wurden die Fundamente untersucht. Diese sind vom Niveau der römischen Straße um noch weitere 2 m eingetieft. Im Abschnitt der „roten Schanze“ in der Városház-Gasse wurden aus dem gebrannten Wall (Arpadenzeit) von Dr. Péter Márton, ELTE, Geophysikalischer Lehrstuhl archäomagnetische Proben entnommen.

János Gömöri

41. *Szentendre, Ethnographisches Freilichtmuseum* (Kom. Pest) (III). Im Laufe der Vorkonservierungsarbeiten der 1973–75 erschlossenen großen villa rustica kamen 1985 anlässlich der Säuberung des südlich vom Atrium vorhandenen Traktes weitere Münzen und Gefäßfragmente von Datierungswert zum Vorschein. Neben der Außenmauer der SW-Fassade fanden wir auch als bisher einzigartigen Fund eine große bronzene Zikadenfibel vor. Im Laufe der Konservierungs- und der teilweisen Erschließungsarbeit des internationalen architektonischen Lagers kamen zur ersten Periode der Villa knüpfbare (severuszeitliche) Sigillatenfragmente, Fibeln und Münzen ans Tageslicht.

Judit Topál

42. *Szombathely-Alkotmány u. 1–5 (Járdányi Paulovics István-Ruinengarten)* (Kom. Vas) (XXXV). Es wurden die Grundmauern der N-Mauer und der Apside der großen Aula erschlossen. Wir untersuchten und zeichneten die Technik der Aufmauerung und Zusammensetzung der Mauer ab. Die Reste des bei der N-Seite der Aula gelegenen mehrbogigen Gebäudeteile wurden von dem sich unmittelbar darunter ziehenden, großangelegten Gebäudekomplex unterschieden, deren Teile auch unter dem Mosaik der Aula vorhanden sind. Es wurde der östliche Eingang der mittelalterlichen Rundburg erschlossen, der auf den früheren Burggraben gebaut war.

Terézia Buócz—Tihamér Szentlélek

43. *Tác* (Kom. Fejér) (XXX). Im Jahr der systematisch durchgeführten Forschungen in Gorsium stand auch weiterhin die Erschließung der Stadtmauer im Mittelpunkt der Ausgrabungen. Im Vorsaison setzte sich die Erforschung des NW-Eckturmes fort, die Sommerarbeiten wurden an drei Stellen durchgeführt. In bedeutendem Maße ging die Erschließung der W-Stadtmauer vor sich, bei der der Einbau der früher festgestellten, gemeißelten Steine auch in dem von neuem erschlossenen Abschnitt beobachtet werden konnte. Sie an die Stadtmauer fügend, kamen auch eine schwache Qualität zeigende spätrömische bzw. mittelalterliche Gebäudereste ans Tageslicht. Im O-Stadtmauerabschnitt kam es zur Erschließung eines neueren Wachturmes. Die Mauern blieben an dieser Stelle in herausgenommenem Zustand erhalten, ähnlich des in der Linie der S-Stadtmauer, ebenfalls im laufenden Jahr zum Vorschein gekommenen, dem SO-Eckturm folgenden ersten Wachturmes. In der Umgebung des Turmes gelang es auch eine Straßenstrecke freizulegen. Im Laufe der Ausgrabung zeichnete sich im O-Abschnitt der Stadtmauer, ein sich vor der Mauer dahinziehender Doppelgraben ab. In der Nähe der S-Stadtmauer setzte

sich die Ausgrabung des einen spätrömischen, auf die Mitte des 5. Jhs. datierten Gräberfeldes von Gorsium mit der Erschließung von 40–58 Gräbern fort.

Mitarbeiter waren: Zsuzsanna Bánki und Zoltán Farkas, ferner nahmen an der Ausgrabung noch die Studenten Rachel Strain, William Russel, Issac Heath (Leicester), Lisa Kunert, Frank Kammel, Marianna Kleinert, Wolf Pawel, Elke Blauert, Sabine Fritz, Christine Kühn (Berlin, Humboldt-Universität) und der Restaurator Zsolt Koppán teil.

Jenő Fitz

Tapolca-Templomdomb (Kom. Veszprém), s. Nr. 123.

44. *Visegrád-Sibrik domb* (Kom. Pest) (XXXIX). In der Nähe des SW-Eckturmes eines römischen Lagers führten wir an der Stelle eines durch die Instrumentenmessungen nachgewiesenen Gebäudes eine Kontrollausgrabung durch. An der Innenseite der S-Lagermauer kamen die Mauern eines römischen Gebäudes zum Vorschein.

Sándor Soproni

Vörs–Battyán, Schweineweide (Kom. Somogy), s. Nr. 27.

45. *Zalatövő* (Kom. Zala) (XI). 1985 setzten wir an zwei Arbeitsstellen die Erschließungen fort. Die Arbeitsstelle F liegt im Mittelpunkt der Ausgrabungen, die Arbeitsstelle V auf dem Grundstück unter Kossuth L.-Str. 26.

Wir durchbrachen an der Arbeitsstelle F das Niveau eines in der nördlichen Hälfte der „villa publica“ gelegenen geschlossenen Hofes und untersuchten die Objekte unter diesem. Es wurden hier die Häuser der auf den Beginn des 2. Jhs datierbaren dörflichen Siedlung gefunden. Es kamen zwei Räume eines Gebäudes mit Terrazzoboden, jedoch mit Balkenfundament zum Vorschein. In dem einen Raum war auch eine Herdstelle mit Ziegelbasis. Unter dieser Schicht waren zum Militärlager des 1. Jhs. gehörende Spuren. Die Richtung der miteinander parallel, in NW-SO Richtung laufenden Balkenspurten weicht um einige Grade von der Richtung der späteren Gebäude ab und stimmt genau mit der der unter dem Raum I der „villa publica“ erschlossenen Barackenmauern überein. Diese Balkenspurten gehören nicht zu einem Gebäude, sie stehen wahrscheinlich mit der Befestigung des Lagers in Zusammenhang. In der NO-Ecke der Arbeitsstelle F erstreckten wir die Forschung auf neue Flächen. Es wurde eine 1983 gefundene, längere Strecke des aus Stein erbauten Kanals erschlossen. NO von dem neu erschlossenen Abschnitt, neben dem bereits bekannten Praefurnium kamen ein Raum mit Hypokaustum, östlich davon die Mauern, der Fußboden, der Abfluß des mit Terrazzoboden ausgelegten Beckens zum Vorschein. Das Becken hat zwei Phasen, ähnlich dem daneben verlaufenden Kanal.

Die Arbeitsstelle V ist ein neues Gelände, befindet sich am N-Teil der Siedlung. Östlich von der Hauptverkehrsline fanden wir Schichten aus dem 2. Jh., Spuren eines Gebäudes mit Lehm Boden und Balkenfundament. In diesem Teil verdünnt sich das bewohnte Gebiet, wahrscheinlich stand an der Hauptstraße nur eine Häuserreihe, in deren dem Hof zu liegenden Seite wir einen Block eingegraben haben.

Die Mitarbeiter der Ausgrabung waren die Studenten des Archäologischen Lehrstuhles der ELTE sowie András Mócsy, Vera Lányi, Dénes Gabler, Tamás Bezeckzy und Mihály Nagy.

Ferenc Redő

Zalavár-Balatonhidvég (Kom. Zala), s. Nr. 28.

46. *Békéscsaba, Lehmgrube der Dachziegelfabrik Nr. 3 der Unternehmung Dél-Alföldi Téglá- és Cserépipari Vállalat* (Kom. Békés) (III). Im Laufe der Lehmgewinnung wurden 1984 mit römischer und dakischer Keramik datierbare Brunnen gefunden. 1985 führten wir parallel mit dem Bau die Notausgrabung der zum Vorschein gekommenen Objekte durch. Es wurden drei, mit Brettern eingefasste Brunnen freigelegt, leider sind außer einer, in sekundärer Lage vorhandenen sarmatischen Scherbe keine weiteren Funde ans Tageslicht gekommen. Zwei Brunnen passen sich auf Grund ihrer Größe, Richtung und ihres Bestandes dem System der 1984 erschlossenen an, der dritte, größere, mit mehr unversehrter Bretterbeschallung dürfte ein Herdenbrunnen aus dem vorigen Jahrhundert oder Beginn des laufenden Jahrhunderts gewesen sein. Auch eine sarmatische Grube kam zum Vorschein.

Edit Nikolin

47. *Budapest, IV. Káposztásmegyer, Wohnviertel, II/A. (III)*. In der NO-Gemarkung von Budapest, auf dem vom Megyer-Bach und dem Óceán-Graben umfaßten Hochufer führten wir dem Bau vorangehend eine archäologische Ausgrabung durch. Die Arbeit ging an drei verschiedenen Gebieten vor sich (insgesamt 2148 m²); an allen drei Gebieten legten wir sarmatische Siedlungsspuren aus dem 2.–3. Jh. frei. An der südlichsten Arbeitsstelle unter Prz. 76579 (Nr. I) erschlossen wir 23 bienenkorbformige Abfallgruben, die wahrscheinlich zu einer kleineren Übergänglichen Siedlung gehörten. Auf dem mittleren Hügel unter Prz. 76571 (Nr. II) wurden 73 Gruben und zwei Hausfundamente mit Pfahloberbau freigelegt. Auf dem 120 m vom Gebiet Nr. 2 nördlich gelegenen Hochufer stießen wir auf den Rand der Siedlung mit acht Gruben und einem viereckigen Hausfundament (Nr. III). Mit unserem, im nördlichsten Gebiet Nr. III ausgesteckten Block schlossen wir uns dem einen Suchgraben der von F. Kőszegi 1969 durchgeführten Probeausgrabung an.

Außer den sarmatischen Siedlungsspuren holten wir aus allen drei Gebieten zerstreute, urzeitliche (UK) Scherben, Steinklingen ein.

Mitarbeiterin: Anna Endrődi.

An der Ausgrabung nahm Katalin Debitzky teil.

Margit Nagy

48. *Gyomaendrőd 60.* (Kom. Békés) (II). Im Rahmen der siedlungshistorischen Forschungen (Mikroregion) der MTA RI führten wir auf den Ackerfeldern von Vince Bula, Frau B. Varjú und László Bacsa eine zweiwöchige Erschließung durch. Es kamen ein Teil des schmalen, ringsumlaufenden Grabens eines wahrscheinlich sarmatischen Grabes, in der Nähe mehrere Gruben einer sarmatischen Siedlung und eine awarenzeitliche Grube (9. Jh.?) zum Vorschein. Das Gelniveau der spätawarenzeitlichen Schicht befindet sich 35–40 cm tief, das der Sarmatenzeit in etwa doppelter Tiefe.

Mitgewirkt hat der Stipendiant József Szentpéteri. Die Kontrollausgrabung führte Andrea Vaday durch.

István Erdélyi

Gyomaendrőd, Fundort 133 (Kom. Békés), s. Nr. 6/3.

Hévízgyörk, röm.-kath. Kirche (Kom. Pest), s. Nr. 108.

49. *Kálmánháza* (Kom. Szabolcs-Szatmár) (XXI). Der Mechaniker János Kiss, Bewohner von Kálmánháza gab dem Museum aus vier verschiedenen Fundorten der Gemarkung der Gemeinde stammende, zerstreute, sarma-

tische Scherben. An einer Stelle — bei dem Varga-Gehöft — gelang es eine größere Grube zu beobachten. Anlässlich der Lokalinspektion haben wir diese Grube freigelegt. Es kamen in großer Menge sarmatische Scherben sowie das Fragment einer Westendorfer Terra sigillata zum Vorschein. Es kann festgestellt werden, daß die sarmatischen Siedlungsspuren am Ufer des sog. Pongos-Baches kettenartig vorkommen.

Eszter Istvánovits

50. *Miskolc — Széchenyi u.* (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén) (XVII). An der Stelle der einstigen „villa Miskouc“, in dem heute von dem Szinva-Szabadság-Platz-Széchenyi Gasse-Szemere Gasse umfaßten Gebiet führten wir, uns den Rekonstruktionsarbeiten der Innenstadt anschließend eine Bergungsgrabung durch. Es wurden eine kaiserzeitliche Grube, ein Hausteil, ein arpadenzeitliches, zur Hälfte in die Erde eingetieftes Haus sowie Spuren von Steinbauten aus dem 16.–18. Jh. gefunden.

László Révész

Nagykőrös — Száraz dűlő (Kom. Pest), s. Nr. 66.

51. *Pusztaföldvár — Wasserspeicher* (Kom. Békés) (III). Anlässlich der Erweiterung eines auch schon früher vorhandenen Kanals wurde die Fundstätte gestört. Im Laufe unserer Notausgrabung, die wir mit der wirklichen Unterstützung der dortigen Grundschule führten, wurden sarmatenzeitliche Gruben und ein zweiteiliger Ofen erschlossen.

Júlia Szénászký

Szegvár — Kontrapart (Kom. Csongrád), s. Nr. 97.

52. *Szegvár — Kőrózsgyörgy* (Kom. Csongrád) (XXIX). Bei der Kreuzung der Eisenbahnlinie und des Hügels Oromvonulat wurde der Durchschnitt erweitert. Der Bagger störte ein — wahrscheinlich sarmatenzeitliches — Grab und ein Haus ähnlichen Alters. Im Laufe der Lokalinspektion gelang es aus dem Grab nur mehr den Schädel zu bergen. Anlässlich der Notausgrabung haben wir das Viertel eines Hauses und eine Grube erschlossen und dokumentiert.

Gábor Lőrinczy

53. *Szegvár — Nagypusztu* (Kom. Csongrád) (XXIX). Die hiesige LPG grub sich dem Ludas-Bach anschließend einen mehrere Kilometer langen Bewässerungskanal. Im Laufe der Erdarbeiten störte der Grabenbagger unmittelbar am Ufer des Baches sarmatenzeitliche Objekte. Während der Bergungsgrabung legten wir ein S–N orientiertes, ausgeplündertes, sarmatisches Grab, zwei sarmatenzeitliche, als Häuser bestimmbare Objekte und sechs gleichaltrige Gruben frei.

Gábor Lőrinczy

54. *Szentes — Belsőcsér* (Kom. Csongrád) (XXIX). Im Laufe der Vertiefung und Erweiterung des Flurkanals von Veker störte der Grabenbagger Skelette. Es wurden anlässlich der Bergungsgrabung vier NW–SO orientierte Gräber erschlossen. Bei dem Treffpunkt des Kanals und des Baches kamen durch die Erdarbeiten Scherben und Knochen ans Tageslicht. Im Laufe unserer Lokalinspektion erschlossen wir die Fragmente eines in die Csorvágá-Periode gehörenden großen Gefäßes, zwei sarmatische Gruben und ein gleichaltriges Haus.

Mitarbeiter: Gábor Rózsa.

Gábor Lőrinczy

55. *Tázlár, gew. Kriván-Gehöft* (Kom. Bács-Kiskun) (XV). Die 1983 begonnene Notausgrabung wurde in diesem Jahr beendet. Der aus den erschlossenen sieben Häu-

sern und 53 Gruben bestehende Siedlungsteil kann auf Grund der in großer Menge zum Vorschein gekommenen Keramik und römischen Importstücke (unter diesen mehrere Terra sigillata-Fragmente) auf die mittlere Periode der Sarmatenzeit datiert werden. Kupferzeitliche zerstreute Scherben wurden ohne wahrnehmbare Objekte gefunden.

Valéria Kulcsár

56. *Tiszafüred — Morotvapart* (Kom. Szolnok). An der III. Fläche der Notausgrabung des Jahres 1984 haben wir spätrömerzeitliche und frühvölkerwanderungszeitliche Siedlungerscheinungen beobachtet und erschlossen. Die fünf bienenkorbförmigen, sarmatischen Gruben zeigten sich in der Uferwand. Das frühvölkerwanderungszeitliche (gepidische), in die Erde eingetiefte Haus, von dem wir nur einen Teil erschließen konnten, ist $275 \times 260 \times 270$ cm groß, viereckig mit abgerundeten Ecken, 0–18 cm tief, auf dem Fußboden mit dicker, schwarzer Schlammsschicht. Außerhalb des Objekts legten wir an der S-Seite zwei größere Säulenstellen frei, die mit dem Eingang des Hauses in Zusammenhang sein können. Aus der Aufschüttungserde kamen Fragmente von scheibengedrehten, grauen und rohen, handgemachten Gefäßen aus körniger Materie (z. B. Töpfe und Henkelkrug), konische Tongewichte (Spinnrad), Fragment einer Handmühle sowie Tierknochen zum Vorschein.

János Cseh

Tiszaföldvár — Ziegelei (Kom. Szolnok), s. Nr. 22.

Tiszavasvári, Városföldje (Kom. Szabolcs-Szatmár), s. Nr. 24.

VÖLKERWANDERUNGSZEIT

(Auf der Karte: Nr. 57–73)

57. *Dunaújváros — Béke Stadtteil — Alsófoki-Bach* (Kom. Fejér) (XXX). Wir haben den NW-Streifen der bereits früher erforschten (1979, 1983. 84) awarenzeitlichen Siedlung erschlossen. An der Ausgrabung legten wir sieben Häuser, sechs zur Hälfte in die Erde eingetiefte Öfen und mehrere Gräben frei. Ein geringer Teil des Fundmaterials ist frühawarenzeitlich, der größte Teil stammt aus dem 8.–9. Jh. Der noch im Boden vorhandene Teil der awarenischen Siedlung liegt im Garten der zur Enteignung nicht kommenden Häuser in der Baracsi-Str.

Gyula Fülöp

Gyomaendrőd, Fundstelle Nr. 6 (Kom. Békés), s. Nr. 6/1.

Gyomaendrőd 60 (Kom. Békés), s. Nr. 48.

58. *Jászapáti — Gulyás-Gehöft* (Kom. Szolnok) (XXXIV). Östlich, etwa 1 Km von der I. Meierei der LPG Velemi Endre entfernt, auf dem Hügel neben dem Gulyás-Gehöft wurden anlässlich der Sandgewinnung Siedlungsobjekte durch gewühlt. Es kamen ein Ofen und einige Grabenteile zur Erschließung. Der Ofen kann auf Grund der Keramik auf das 8. Jh. datiert werden. Im Bereich der Sandgrube wurde auch ein gleichaltriges Gräberfeld durchgewühlt, dem, aus Stücke einer gegossenen, rankenverzierten Gürtelgarnitur und ein Silberohrgehänge in das Museum gelangten.

An der Ausgrabung nahmen Béla Kriveczky und János Cseh teil.

László Madaras

59. *Kaposmérő — Lehmgrube* (Kom. Somogy) (XIV). Im Laufe der Lehmgewinnung für die Ziegelei wurde ein spätawarisches Gräberfeld mit greifen-rankenverzierten Funden durchgewühlt. Nach der Abstellung der Arbeiten erschlossen wir auf dem zum Anbau vorbereiteten Gelände 86 Gräber, unter diesen ein Reitergrab im Rahmen unserer Bergungsgrabung.

Mitarbeiter war Zoltán Gál der Mitarbeiter von der Dokumentationsabteilung.

Edith Bárdos

60. *Kehida — Zentral-LPG — Meierei* (Kom. Zala) (XL). Im Dorfteil von Kehida, namens Kehidakustány, bei dem S-Rand der Meierei der Zentral-LPG, etwa einen halben Kilometer westlich vom Zalafluß, auf einer inselartigen Erhebung liegt der Fundort. In ihrer Mitte wurde eine durchschnittlich 2–3 m breite, 2–2,5 m tiefe Silogrube in W-O-Richtung noch früher errichtet, die man später als Sandgrube, sodann als Abfallgrube benutzte. Obwohl schon im Laufe der früheren Erdarbeiten Menschen- und Pferdeknochen gefunden wurden, erhielt das Museum von Zalaegerszeg vom ersten Grab erst dann Kenntnis, als man nach den Jungen eines in die Silogrube eingezogenen Fuchses forschte. Man stieß auf das Grab eines mit Schwert, Beil, Pfeilspitzen und silberbeschlagenem Gürtel ausgestatteten Mannes. Bei der Lokalinspektion sahen wir, daß auch die übrigen Teile des Gräberfeldes in Gefahr gerieten, da man kaum einige Meter von dem Grab große Silos mit betoniertem Grund zu bauen begann. Im gefährdeten Gebiete legten wir insgesamt 29 Gräber frei. Ein Teil dieser war ausgeraubt, jedoch fanden wir auch ungestörte Gräber, mit neueren Waffen, Gürtel mit verziertem Beschlag vor. In mehreren Fällen erschlossen wir ein Doppelgrab, das gemeinsame Grab von Mann und Frau. Bei dem Fußende eines solchen Grabes lagen in eigener Grabgrube die Skelette von zwei beschrifteten Pferden. Die Orientierung der Gräber ist W-O, der Gräberfeldabschnitt kann auf das 7. Jh. datiert werden.

Miklós Szőke B. — László Vándor

61. *Kölked — Feketekapu, Arbeitsstätte „B“* (Kom. Baranya) (XXcV). Im Gebiet der awarenzeitlichen Siedlung erschlossen wir an einer Fläche von 2370 m² die in die Erde eingegrabenen Häuser No. 135–140, die im Freien stehenden Öfen No. CIV–CVII, die Gruben No. CCVIII–CCXII sowie von der 1984 gefundenen neueren awarenzeitlichen Gräbergruppe die Gräber No. 445–460.

Mitarbeiterin: Zsuzsanna K. Zoffmann.

Attila Kiss

62/1. *Kunpeszér — Schottergrube* (Kom. Bács-Kiskun) (XV). Die Gräben der Probeausgrabung des Jahres 1984 erweiternd, erschlossen wir an einer Fläche von ungefähr 400 m² den Teil einer spätaawarenzeitlichen Hirtenbehausung. Die Stelle der Bauten war vor allem durch Pfahlöcher angedeutet. Zwischen diesen zeichnete sich ein rundes Zelt — wiederholterweise fast an derselben Fläche aufgestellt — und der Teil eines rechteckförmigen Pferches (?) ab. Es wurden ferner drei Arbeits- oder Lehmgruben, eine mit Lehm beschmierte Oberfläche, auf den Herdstellen als Wärmespeicher angewandte Steine usw. freigelegt. Außer dem Tierknochenfragment und den bescheidenen spätaawarenischen Scherbenfragmenten ist aus anderen Perioden kein Fundmaterial zum Vorschein gekommen.

An der Arbeit nahmen drei Hörer des letzten Jahres der Aarhus-Universität teil.

Elvira H. Tóth — Attila Horváth

62/2. *Kunpeszér — Judenberg* (Kom. Bács-Kiskun) (XV). Bei der SW-Schulter des Sandhügels legten wir den größeren Teil eines durch das Tiefpflügen zum Vorschein

gebrachten, spätaawarenzeitlichen Wohnhauses frei. Aus der stark aschigen, gebrannte Lehmklumpen enthaltenden Auffüllung des N-NW-SSO orientierten, rechteckförmigen, leicht in die Erde eingetieften Gebäudes sind in größerer Menge Tierknochen- und Scherbenfragmente zum Vorschein gekommen. Östlich vom Gebäude fanden wir ein Säuglingsskelett bzw. einen halbbogenförmigen Graben.

Elvira H. Tóth — Attila Horváth

63. *Lesencetomaj — Piroskereszt* (Kom. Veszprém) (XXXVIII). In dem aus der Fachliteratur früher bekannten Gebiet wurden beim Ausheben des Grabens der Gasleitung weitere sog. Gräber der „Keszthely-Kultur“ gestört. Im Laufe der Ausgrabung erschlossen wir 44, W—O orientierte Gräber. In mehreren Fällen konnte man Störungsspuren aus derselben Zeit wahrnehmen. Im größten Teil der Gräber konnten auf Särge hinweisende Spuren festgestellt werden. Die Beigaben der Frauengräber: große bronzene, kleinere bronzene und silberne Körbchenohrringe, mit gespaltenem Schaft hergestellte und unverzierte, bronzene Stilusnadeln, melonenkernförmige und winzige Augenperlen bzw. wülstige Perlen von ein- oder mehrreihigen Halsketten, mit aufgeschnürten Bronzegehängen, Spinnwirtel, verzierte Eisen- und Bronzearmringe, Bronzearmringe mit Schlangenkopf, Eisenmesser, Schnallen, Hängeösen usw. Von den Frauengräbern hebt sich das Grab 39 hervor, in dem wir ein kleines, goldenes Körbchenohrringpaar, eine aus wülstigen Perlen bestehende, zweireihige Halskette mit aufgeschnürtem kleinem Kreuz und Gehänge, unverzierte, gepunzte bronzene Stilusnadel, Spinnwirtel, Armring mit Schlangenkopf fanden. Aus Kindergräbern kamen silberne und bronzene Kugelohrgehänge, in einem Grab Eierschalen und ebenfalls einmal ein Tontöpfchen zum Vorschein. Auf Grund der bisher erschlossenen Gräber handelt es sich um ein größeres, lange Zeit hindurch belegtes Gräberfeld.

Ágota Perémi

64. *Lukácsháza* (Kom. Vas) (XXXV). In dem von der Lehmgrube unmittelbar gefährdeten Gebiet erschlossen wir 1985 11 O—W orientierte spätaawarenzeitliche Gräber. Wir haben festgestellt, daß sich das Gräberfeld vor allem nach O, in die Richtung des Hügelfußes erstreckt. Von den armselige Beigaben enthaltenden Gräbern tritt das Grab 8 hervor, wo in einer zweigeteilten, gezimmerten Grabkammer ein mit dem Gürtel begrabener Krieger mit seinem beschirrten Pferd ruhte. Auf dem Rücken des Pferdes konnte der Abdruck des unverzierten Holzsattels wahrgenommen werden. Von den Beigaben ist außer der aus Bronze gegossenen, rankenverzierten (Vrap) Gürtelgarnitur und ihrer einen Fisch zerreisenden Adler darstellenden Schnalle, ein kleineres und ein größeres, tauschiertes Eisenphalerenpaar beachtenswert. Das Grab No. 15 barg eine in mehrere Fächern geteilte (vermutlich) Kleiderkiste in der Kleinkind bestattet wurde. Neben ihm lag eine Langsax.

Gábor Kiss

65. *Nagyigmánd* (Kom. Komárom) (XXVI). Im Gebiet an der nach Komárom führenden Landstraße wurden durch die Bagger Gräber durchgewühlt. Nach der Anmeldung führten wir im gefährdeten Gebiet eine Notausgrabung durch, im Laufe derer es uns gelang 76 Gräber zu bergen. Die Zeit der Entstehung der erschlossenen Gräber kann auf die zweite Hälfte des 8. Jhs. geschätzt werden. Infolge des wäßrigen Unterbodens waren in mehreren Gräbern die Särge gut wahrzunehmen. In den Gräbern war das Gefäß die häufigste Beigabe (aus 43 Gräbern kamen Gefäße zum Vorschein). Die Zahl der Gürtelbeschläge enthaltenden Gräber war gering und auch diese bedeuteten nur ein Paar fragmentarische Beschläge. Viele Gräber waren gestört. Die häufigsten Gegenstände waren die Eisenschnalle und das Eisenmesser. In einen Grab

waren Beinendversteifungen eines Bogens, in fünf Gräbern Pfeilspitzen. Das Gräberfeld ist wahrscheinlich von großer Ausdehnung.

Sarolta B. Szathmári

66. *Nagykőrös — Száraz dűlő* (Kom. Pest) (XX). Etwa 12 Km von der Stadt, entfernt an einem ausgetrockneten Teich legten wir — als Fortsetzung der Notausgrabung des Jahres 1984 — eine etwa 1200 m² große Fläche frei. Es sind zwei frühbronzezeitliche Urnengräber (Nagyrév-Kultur), verschiedene spätsarmatische Siedlungsobjekte, ferner awarenzeitliche Gräberfelder zum Vorschein gekommen. Sämtliche awarenzeitliche Gräber waren gestört. In mehreren Fällen konnten wir Särge und Totenbahnen beobachten. Häufig war das Fleischopfer. Trotz des Raubes kann das Fundmaterial als reich bezeichnet werden: viereckige, vergoldete Bronzegürtelbeschläge mit Glaseinlage, rankenverzierte Zopfzierden, Messer, Beinendversteifungen von Bögen, Knute mit beinernem Ende usw. Das Fundmaterial datiert den bisher freigelegten völkerwanderungszeitlichen Gräberfeldabschnitt auf die zweite Hälfte des 7. Jhs.

László Simon

67. *Pécs, Nagypárad — Boros u.* (0250⁸². Pr.) (Kom. Baranya) (XXIV). Gábor Kárpáti stellte 1975 in der Gemarkung von Nagypárad, südlich vom Dorfe ein spätvölkerwanderungszeitliches Grab in Sicherheit und beobachtete im Wasserlauf des Hügelabhangs die Reste von mehreren zugrunde gegangenen Gräbern (Rég. Füz. I. No. 29. 1976. 60). Um den Fundort zu authentifizieren und die Zeit bzw. Ausdehnung des Gräberfeldes zu bestimmen, führten wir eine Bergungsgrabung durch. Es wurden 16 spätaawarenzeitliche Gräber erschlossen und der S-SO-Rand des Gräberfeldes bestimmt.

Erzsébet Nagy

Rácalmás — Göböljárás (Kom. Fejér), s. Nr. 78.

Siófok — Kiliti, Fundstelle M 7/65 (Kom. Somogy), s. Nr. 20.

68. *Szegvár — Oromdűlő* (Kom. Csongrád) (XXIX). Es wurde die der Sandgewinnung vorangehende Bergungsgrabung im Gebiet des schon früher bekannten frühawarenzeitlichen Gräberfeldes fortgesetzt. 1985 legten wir an einer etwa 550—600 m² großen Fläche 15 Gräber frei. Von diesen waren gleichfalls Schacht- und Nischengräber sowie auch Gräber mit Bank vertreten. In mehreren Gräbern haben wir partielle Tierbestattungen erschlossen. Das archäologische Fundmaterial der neuen Gräber Das archäologische Fundmaterial der neuen Gräber ist dem Fundmaterial der in den vergangenen Jahren zutage geförderten Gräber gleich oder ähnlich.

An der Ausgrabung nahmen die Restauratorin Ágnes Szőke und die Studentinnen Katalin Bodnár, Csilla Ács (JATE) teil.

Gábor Lőrinczy

69. *Szekszárd — Bogyiszlói Str., awarenzeitliche Siedlung* (Kom. Tolna) (XXXI). Mit voller Sicherheit kann festgestellt werden, daß ein bedeutender Teil der Siedlung durch einen früheren militärischen Bau zerstört wurde. Das O-Ende des awarenzeitlichen Dorfes bringt aber bedeutende Ergebnisse ein. Die Neutronaktivisationsuntersuchungen erwiesen, daß außer den bereits bekannten zwei Töpferwerkstätten noch zumindest eine Werkstatt existierte. Die Erschließung im Jahre 1985 brachte mehrere Lehmgruben, drei Häuser mit sehr reichem Fundmaterial ans Tageslicht. Vielleicht die größte Bedeutung fällt den zwei Öfen einer neuen, schon dritten Werkstatt zu.

Gyula Rosner

70. *Táp — Borbapuszta* (Kom. Győr-Sopron) (XI). Aus dem mittellawarischen Teil (letztes Drittel des 7. Jhs.) des awarenzeitlichen Gräberfeldes legten wir 51 Gräber frei und erreichten die Gräberzahl 412.

Das Gräberfeld setzt sich nach W-NW fort. Die 1985 freigelegte Fläche beträgt 775 m². Auch weiterhin ist insbesondere die große Durchgewühltheit der reicheren Männergräber charakteristisch. Die Männer wurden mit Gürteln bestattet, die mit runden oder eckigen, gepreßten Silber- und Bronzegürtelbeschlägen verziert waren. Mehrere geschnitzte Beinköcherzierden und Pfeilspitzen beweisen die Waffenbeigaben. Die Frauengräber charakterisieren Pastapernketten und Ohrgehänge mit Blechkugeln. Gefäßbeigaben kamen fast ausschließlich nur in den Kindergräbern vor, einige unserer Beobachtungen weisen aber auch auf das Vorhandensein von Holzgefäßen in den Gräbern der Erwachsenen hin (Gräber No. 400, 396., 395). Als eigenartig gelten die Großriemenzunge aus gepreßtem Blech mit kompliziertem Muster im Grab No. 370, das Ohrgehängepaar mit goldenem Gehänge des Grabes No. 392 und im Gräberfeld von Tápi, ja sogar im Sammelbereich des Museums von Győr die erste Nachahmung einer Goldmünze (Grab. No. 383). Am W-Rand des Gräberfeldes erschlossen wir weitere frühbronzezeitliche Gruben, zum Teil mit reichen Gefäßfragmenten.

Mitarbeiter: András Figler, Eszter Szőnyi.

Péter Tomka

71. *Tatabánya — Alsógalla* (an der Autobahn) (Kom. Komárom) (XXVI). Anlässlich der Erforschung des abschließenden Teiles des awarischen Gräberfeldes erschlossen wir 1985 zwei negative Blockreihen und so bestätigte sich, daß das Gräberfeld mit den im vorangehenden Jahr freigelegten 395 Gräbern als beendet betrachtet werden kann. Es kamen noch ein Haus zum Vorschein, das dem über dem Haus Nr. 395 gestandenen Haus ähnlich auf das 12. Jh. zu datieren ist sowie ein Teil einer mittelalterlichen Siedlung die etwa 300 Jahre nach der Belegung des Gräberfeldes entstand. Die Ausgrabung der zum awarischen Gräberfeld gehörenden awarischen Siedlung wird 1986 fortgesetzt.

Sarolta B. Szatmári

Tiszafüred — Morotvapart (Kom. Szolnok), s. Nr. 56.

Tiszavasvári, Városföldje (Kom. Szabolcs-Szatmár), s. Nr. 21.

72. *Vasasszonyfa* (Kom. Vas) (XXXV). Im Gebiet des awarenzeitlichen Gräberfeldes legten wir in diesem Jahr insgesamt 26 NW-SO orientierte Gräber frei. Der durch die einstige Lehmgrube durchführende Erdweg wurde bisher in 25 m Länge durchforscht. Auf Grund des Fundmaterials (Haarreifen mit mehrfacher S-Endung, Drahtschmuck, Stangenperlen) und der Bestattungssitten (Hockerlage und umgekehrte Orientierung) arbeiteten wir in der Nähe des O-Randes des auch im 9. Jh. gebrauchten großen Gräberfeldes. Der Großteil der Gräber wurde in der Neuzeit durchgewühlt.

Gábor Kiss

73. *Városlőd — Feldacker dűlő* (Kom. Veszprém) (XXXVIII). Es war uns 1985 möglich 13 Gräber zu erforschen. In einem Teil der NW-SO orientierten Gräber konnten auf Särge hinweisende Spuren beobachtet werden. Beigaben der Männergräber: Eisenschnallen, Eisenmesser, Hängerringe, bronzene Ohringe, eiserne Pfeilspitzen. In den Frauengräbern wurden Ohringe mit Perlengehänge, winzige gelbe und melonenkernförmige Perlen, Spinnwirtel, Bronzeringe, Bronzearmringe, Nadelhalter, Eisenschnalle usw. gefunden. Eine Rassel ist aus

einem Kindergrab zum Vorschein gekommen. Über eine häufige Sitte zeugen sowohl in Männern-, als auch in Frauengräbern Perlen von der Unterschenkelregion. Ein jedes Grab enthielt Gefäße, Tierknochen und Eierschalen.

Ágota Perémi

Velem — Szentvid (Kom. Vas), s. Nr. 25.

Vörs — Papkert, Fundstelle „B” (Kom. Somogy), s. Nr. 27.

Zalavár — Balatonhidvég (Kom. Zala), s. Nr. 28.

ZEIT DER UNGARISCHEN LANDNAHME

(Auf der Karte: Nr. 74—81)

Balatonmagyaród — Hidvéppuszta (Kom. Zala), s. Nr. 1/1.

74. *Hajdúböszörmény — Vidizug* (Kom. Hajdú-Bihar) (VIII). Etwa 3 Km von Apród entfernt wurde die östliche Hälfte des etwa 1 m hohen Hügels von 40 cm Durchmesser abgetragen und hierbei zerstörte man Gräber von unbekannter Zahl, unter diesen ein Reitergrab. (Ein Steigbügelpaar gelangte in das Museum.) Im Laufe der Bergungsgrabung kamen 16 Gräber aus dem 10. Jh. mit ziemlich armseligen Beigaben zum Vorschein (Unverzierte Haarreifen, ein Armring, zwei Kaftanbeschläge, Trense, Köcherbeschläge). An der N-Seite des Hügels erschlossen wir auch einen mit Vorraumgrube versehenen Ofen vorläufig unbekannten Alters. Auf dem Fundort sind auch weitere landnahmezeitliche Gräber zu erwarten.

István Fodor

75. *Hajdúdorog-Temetőhegy* (Kom. Hajdú-Bihar) (VIII). Die 1977 begonnene Erschließung des Gräberfeldes aus dem 10.—12. Jh. setzten wir fort und an seinem O-Rand wurden weitere 132 Gräber erschlossen. Die Gräber verkürzen sich hier stark, wir näherten uns sichtbar an den Rand des Gräberfeldes. Beigaben: S-Haarringe, Ringe, Perlen, Ring mit granuliertem Stein, ferner 13 Münzen des László (d. HL.), 3 Münzen des Kálmán und je eine Münze der Könige Géza I. und Béla II.

István Fodor

76. *Hódmezővásárhely-Nagysziget* (Kom. Csongrád) (XIII). Die 1982 begonnene Erschließung des Gräberfeldes des gemeinen Volkes aus dem 10.—11. Jh. setzten wir auch in diesem Jahr fort und es kamen die Gräber 62—75 ans Tageslicht. Zu den interessanteren Funden gehört ein zusammengebundenes, an die Seite gelegtes Skelett, unter dessen Sohle bei der Bestattung auch ein Eisenmesser gelegt wurde. In Grab 63 fanden wir die Reste eines solchen beinernen Bogens, dessen Parallelen aus dem Karpatenbecken noch nicht bekannt sind. Die dreieckigen Beinenden des Bogens waren an der vorderen, dem Ziel zu blickenden Seite, ihre Länge erreicht 32 cm. In die Gräberreihe eingefügt, fanden wir auch zwei runde Gruben, von denen die eine leer war, in der anderen Grube erschlossen wir die Stücke eines mit der Mündung nach unten gekehrten Gefäßes. Im Laufe der Ausgrabung kamen bisher verhältnismäßig viele Kindergräber zum Vorschein.

An der Ausgrabung nahmen die Archäologen Katalin Simán, Judit S. Koós, László Gere sowie die Archäologiestudentinnen Csilla Ács, Katalin Bodnár (JATE) teil.

Katalin B. Nagy—L. Révész

77. *Ibrány-Esbó halom* (Kom. Szabolcs-Szatmár) (XXI). Auf dem durch den Ackerbau stark abgenutzten Sandhügel führten wir eine Bergungsgrabung durch. Es wurden 50 W-O orientierte Gräber aus dem 10.—11. Jh. freigelegt. Aus den Frauengräbern kamen S-Haarringe, Armringe, Ringe, Perlen und ein Torques hervor, in den Männergräbern war das Messer ein häufiger Fund, von diesen hatten zwei einen beinernen Griff.

Mitarbeiter waren Ferenc Nagy, László Iván und der Fotograf Zoltán Brezina.

Eszter Istvánovits

78. *Rácalmás-Göböljárás* (Kom. Fejér). Die Graberzahl des auf dem Ackerfeld der LPG Március 21 von Adony zum Vorschein gekommenen, aus dem 10. Jh. stammenden Gräberfeldes stieg mit den 46 Gräbern der Ausgrabung des Jahres 1985 auf 484 an. Das Gräberfeld selbst war von größerer Ausdehnung, als wir es anfangs vermutet hatten. Unsere Ausgrabung im Jahre 1985 brachte keine Neuigkeit ans Tageslicht: in ihrer Mehrheit sind sie gestörte Gräber mit Holzsärgen und enthielten in geringerer Zahl die üblichen Trachtzubehöre (Haarring, einige Ringe, Armring). Zur Zeit der ersten Ausgrabungen stießen wir hierauf auf das Gräberfeld von zwei anderen Perioden. Wir legten die in unseren Block fallenden fünf Gräber des bronzezeitlichen Urnenfeldes der Spät-Vatya-Kultur frei, die Zahl der Gräber des awarenzeitlichen Gräberfeldes stieg um acht an.

Jolán B. Horváth—István Bóna

79. *Sárrétudvari-Hizóföld* (Bocskai-LPG) (Kom. Hajdú-Bihar) (VIII). Die seit 1983 laufende Notausgrabung wurde mit der Erschließung von weiteren 16 Gräbern (254—269) beendet. Auch den O- und N-Rand des bis zum letzten Drittel des 10. Jhs. belegten Gräberfeldes gelang es abzugrenzen. An der O-Seite war das Gräberfeld durch die Reitergräber der mit Bogen begrabenen Männer abgeschlossen. Aus den erschlossenen Gräbern kam ein reiches Fundmaterial zum Vorschein: Bögen, Pferdegeschirre, Säbel, Scheibenpaar aus durchbrochenen bronzenen und silbervergoldeten Blechen.

Ibolya M. Nepper

80. *Várpalota — Semmelweis u. 55.* (Kom. Veszprém) (XXXVIII). Beim Bau eines Kanals wurde ein landnahmezeitliches Frauengrab gestört. Im Laufe der Bergungsgrabung sammelten wir Knochen und Beigaben ein.

In der Wand des Grabens konnten auf Särge verweisende Spuren beobachtet werden. Beigaben: aus Silberblech gepreßte, runde Kopfverzierungen, silbernes Ohring mit Kugelgehänge, Silberkette mit vier gepreßten blattförmigen Silbergehängen, aus Kaurimuscheln geschnürte Halskette, Bronzeknöpfechen, zwei Bronzearmringe.

Ágota Perémi

Vörs-Papkert, Fundstelle „B“ (Kom. Somogy), s. Nr. 27/2.

81. *Zalakomár-Lesvári dűlő* (Kom. Zala) (XL). Es wurden einige Kontrollblöcke an den beiden Rändern des erschlossenen Gräberfeldes, zum Teil neben den Gräbern 579, 581 und 583, die westlich vom Block des Skelettgräber des 9. Jhs. bei dem äußeren Rand des Grabens um das Gräberfeld lagen, geöffnet, um zu kontrollieren, ob sich hier nicht weitere Gräber in der Erde befinden, zum Teil im gegenüberliegenden Ende des Gräberfeldes, bei dem N-Rand des mit einem 9×9 m großen Graben umgebenen Gebietes, um das von N her anschließende Gelände durchzuforschen und festzustellen, ob es in der Belegungszeit der beiden, mit Gräben umgebenen Gebiete eine chronologische Abweichung bestehe. Auf unsere

erste Frage erhielten wir eine negative Antwort, wir fanden keine weiteren Gräber, unsere zweite Frage können wir damit beantworten, daß die beiden, mit Gräben umgebenen, quadratischen Gebiete zu gleicher Zeit in Gebrauch waren und vermutlich als heidnische Heiligtümer funktionierten.

B. M. Szőke—L. Vándor

ARPADENZEIT (11.—13. JH.)

(Auf der Karte: Nr. 82—101)

82. *Balatonmagyaród — Felső Koloni dűlő* (Kom. Zala). Auf dem Fundort, der an dem mit Zalakomár benachbarten, südlichen Rand von Balatonmagyaród, auf einem langen, N—S verlaufenden Hügelrücken, etwa 300 m östlich von der nach Zalakomár führenden Kunststraße liegt, erschlossen 1970 Á. Cs. Sós und L. Kovács 16 Gräber. Den Gräberfeldabschnitt datierten sie auf Grund der Beigaben auf das 10.—11. Jh. (Rég. Fü. 24 (1970) 78.—den Fundort nannten sie irrtümlicherweise Zalakomár-Kolon, da er verwaltungsmäßig zu Balatonmagyaród gehört). Die Ausgrabung des Gräberfeldes mußte infolge der in unmittelbarer Nähe errichteten Pumpstation der OKFT fortgesetzt werden, da bei deren Anlagen schon einige Gräber gestört wurden. Im Laufe unserer Bergungsgrabung erschlossen wir westlich vom Suchgraben des Jahres 1970 einen Gräberfeldabschnitt mit insgesamt 195 Gräbern und an dieser Seite klärten wir im großen und ganzen auch den Rand des Gräberfeldes. Die Gräber werden durch die Denare von István I., András I. und Béla I., ferner durch die unverzierten und gerippten S-Ohringe, aus Draht erzeugte, offene Ringe mit geflochtenem bzw. sich zuspitzendem Ende und rhombusförmigem Querschnitt, ferner durch Augen- bzw. Folienperlen, Tonnen- und winzigen Graupenperlen auf die erste Hälfte des 11. Jhs datiert.

An der Ausgrabung nahmen noch die Archäologen E. Bánffy und S. Kató sowie der Restaurator E. Pintér teil.

B. M. Szőke—L. Vándor

Balatonmagyaród — Hidvépuzsza (Kom. Zala), s. Nr. 1/1.

Balatonmagyaród-Kiskányavár (Kom. Zala), s. Nr. 1/2.

83. *Egerszalók* (Kom. Heves) (IX). Die sich an den vor einigen Jahren in Betrieb gesetzten Wasserspeicher von Egerszalók schließenden Erdarbeiten gaben eine neue Möglichkeit zur Sondierung. So erschlossen wir einige, in die Erde eingetiefte Behausungen der einst in der Nähe des Laskó-Baches gelegenen, zerstörten mittelalterlichen Siedlung, namens Tekse-Szalók sowie die zu den Häusern gehörenden Öfen und Gruben. Der Typ des Hauses: regelrechte quadratische Form, in die Erde eingetiefte Wohnhaus mit Zeltdach. Die Öfen schließen sich nicht an die Häuser. Aus dem Schutt der Häuser, aus der Aufschüttung der Gruben kamen mehrere dunkelgraue und braune, dickwandige, mit gerädeltem Muster oder Wellenlinien verzierte Gefäßfragmente zum Vorschein. Es wurden auch einige Stücke mit Bodenstempel gefunden. Die Zeit der Scherbenfragmente können wir auf das 12.—13. Jh. setzen.

László Fodor

Esztergom, IV. Béla király u. 3., s. Nr. 105/2.

Esztergom — Burg (Kom. Komárom), s. Nr. 105/4.

Gyomaendrőd — Fundstelle Nr. 6 (Kom. Békés), s. Nr. 6/1.

84. *Hortobágy-Máta-Szeghatárhalm* (Kom. Hajdú-Bihar) (VIII). Zwischen Papere und dem Ableitungskanal von Szeghatárhalm erschlossen wir das beschädigte, gestampfte Lehmfundament der auf die zweite Hälfte des 11. Jhs datierbaren Kirche von sechseckigem Grundriß von Papegyháza (Dm: 8,5 m, Mauerdicke: 1–1,20 m). Neben ihr kam eine andere, aus Ziegel gebaute, kleine Kirche mit hufeisenförmiger Apside zum Vorschein (L: 7,80 m, Br: 4,40 m, Mauerdicke: 0,80 m). Aus den um die Kirchen liegenden Friedhöfen wurden 48 Gräber erschlossen. Aus diesen kamen S-Haarringe, Silberringe und in der zweiten Hälfte des 13. Jhs. geprägte Wiener Denare ans Tageslicht.

An der Ausgrabung nahm der Praktikant László Tarsoly teil.

Ibolya M. Nepper—György Módy

Keszthely-Fenekpuszta (Kom. Zala), s. Nr. 11.

85. *Kiskundorozsma-Rózsálapos* (Kom. Csongrád) (XXIX). Durch maschinell verrichtete Erdarbeiten wurde im nordwestlichen Teil der Gemarkung ein Friedhof mit Skelettgräbern durchgewühlt. Im Laufe unserer kurzen Nottausgrabung konnten einige unberührte Gräber eines mit S-Haarringen charakterisierbaren, arpadenzeitlichen Friedhofes erschlossen werden.

An der Bergungsgrabung nahmen die Archäologiestudenten der JATE teil.

Béla Kürti

86. *Kiskunfélegyháza Körösi u. Gehöft Nr. 341.* (Kom. Bács-Kiskun). Durch die Arbeitsmaschinen der LPG Vörös Csillag wurde anlässlich der Sandgewinnung ein früharpadenzeitlicher Friedhof durchgewühlt. Bei der Bergungsgrabung stellte sich heraus, daß die Störung den NO-Teil des Friedhofes berührte. Es wurden neun Gräber erschlossen. Die Orientierung der Gräber war O-W, ihre Beigaben waren S-Haarringe, Ringe, Ohrgehänge, Armringe. Es wurde auch das Fragment eines Denars von László I. gefunden, wodurch die genaue chronologische Bestimmung des Friedhofes möglich geworden war. Der Fundort ist vorläufig nicht gefährdet.

Ágnes Somogyvári

87. *Kópháza* (Kom. Győr-Sopron) (XXIX). Von den im vorigen Jahr im Wald, in der Grenzzone entdeckten Minengruben wurde Nr. 1 (von 250, die am Rande liegt und so aus der spätesten Periode stammt) 1985 freigelegt. Der sich nach unten, gerade vertiefende Schacht ist 650 cm tief. In den obersten Schichten wurde pannonische Limonitkonkretion gewonnen, der untere Teil der Mine ist nur ein Versuchsbau aus derselben Zeit mit negativem Ergebnis. Hiernit fanden wir die älteste bekannte Eisengrube Ungarns, die im NO-Grenzgebiet des Tagherwerkes zwischen dem in Burgenland gelegenen Felsőpulya (Obenpullendorf) und Keresztúr (Deutschkreutz) liegt. Spuren einer Bölung können in der Grube nicht beobachtet werden. 150 m vom Grubenfeld konnten auf Grund der zerstreuten Eisenschlacken die Eisenhütten erforscht werden. Diese kamen in völlig zerstörtem Zustand zum Vorschein. Das Übergewicht der schmelzflüssigen Schlacke sowie die lehmigen Mantelstücke aus dem aufgehenden Teil des Schmelzofens läßt auf ein starkes Gebläse und auf diese Weise noch mehr auf den sog. Typ von Nemeskér schließen. Auch die Windbläserfragmente weisen auf das frühe Mittelalter, auf die Arpadenzeit hin. Weder in der Mine, noch bei der Eisenhütte konnte Keramik mit datierendem Wert gefunden werden. Die genaue Bestimmung des Alters mit Hilfe des C₁₄-Verfahrens stammt von Dr. Éva Csongor ATOMKI (Debrecen), der vorherigen Vermessung nach: Mine 1150 ± 180, Hütte 990 ± 170.

Die geodätische Vermessung führte György Sándorfi die geophysikalische Bergungsgrabung bei den Hütten (magnetisches Verfahren) Dr. J. Verő, UAW Geodätisches

Forschungsinstitut Sopron, die geologische Untersuchung des Grubenfeldes Jenő Ivancsics, die petrographische Auswertung der Erze und Schlacken Dr. Péter Kisházi (KBFI Petrographie, Sopron) durch.

An der Ausgrabung nahm der Archäologe Attila Szemán (Sopron) teil.

János Gömöri

Lászlófalva-Templom dűlő (Kom. Bács-Kiskun), s. Nr. 110.

88. *Magyarhomorog-Könyadomb* (Kom. Hajdú-Bihar) (XLII). Das erreichte Ziel der von neuem begonnenen Ausgrabung (die Fortsetzung der Freilegung von I. Dienes aus den Jahren 1961–71) war die Erschließung der in das Innere des ausgegrabenen Gebietes hineinreichenden Blöcke, sodann gingen wir an die Bestimmung des NO-Friedhofrandes heran. Durch die Durchforschung einer Fläche von etwa 660 m² ist dies auch gelungen und so können die Grenzen des Friedhofes nach W, NW, NO und SO schon als bekannt betrachtet werden. Wir erschlossen die Gräber 402–440 und von diesen 39 Bestattungen waren nur 15 beigabenlos. In den Gräbern fanden wir unverzierte und in S-Form ausgehende Bronze- und Silberringe, Perlen, mehrere Ringtypen (tordierte – wulstige – mit aufeinandergebogenen Enden, mit Kopf versehen – geflochtene – ringförmige) Drahtarmringe von viereckigem Querschnitt, ferner neben 13 Skeletten auch 20 Münzen. Die Serie der Münzen stammt aus den Regierungszeiten zwischen König Péter bis László I. Die Fortsetzung der Ausgrabung des ungestörten und vollständig erschließbaren Friedhofes hoffen wir bis zum Abschluß durchführen zu können.

Mitarbeiter waren die Archäologiestudentin Katalin Berencz, die Archäologin Beatrix Darázs, die Anthropologin Ildikó Pap.

László Kovács

89. *Mezőcsát-Csicske* (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén) (XVIII). Im Herbst 1984 wurde dem HOM ein Fund angemeldet, wonach in der Csicske-Flur beim Pflügen Scherben und Knochen sowie ein 1,5 m langer, ovaler Stein mit einer Menschengestalt in orientischer Haltung zum Vorschein kam. Durch die in Gang gesetzte Bergungsgrabung wurden 1985 eine aus dem 11.–12. Jh. stammende kleine Kirche mit hufeisenförmiger Apside und der Teil eines Kirchenhofes freigelegt. Anlässlich der Erschließung von mehr als 150 Gräbern kamen S-Haarringe, Perlen, mit Zierstein versehene und geflochtene Ringe zum Vorschein. Nördlich von der Kirche lag die Siedlung, bei deren Erschließung Vorrats- und Abfallgruben gefunden wurden, zwei von diesen waren mit einem Steinkanten bedeckt. An gleicher Stelle kam ein zusammenhängender Grubenkomplex ans Tageslicht, der auf Grund seiner reichen Keramik der Alföld-Linienbandkeramik angehört haben dürfte.

An der Ausgrabung nahmen die Archäologinnen Katalin Simán und Emese Lovász sowie die Restauratorin Judit Kozma-Bányi teil.

Judit S. Koós—L. Révész—Mária L. Wolf

Miskolc-Széchenyi u. (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén), s. Nr. 50.

Nemesvámos-Balácsa (Kom. Veszprém), s. Nr. 36.

90. *Olmód-Olmódi-Bach (Ribnyák-Bach)* (Kom. Vas) (XXXIX). Bei der Sondierung des vom Historischen Ausschuß für Hüttenwesen registrierten Eisenschlackenvorkommens fanden wir Gruben, die Fundamente eines Holzhauses mit Grundbalken, mit Wellenbündellinien verzierte Topffragmente (11.–12. Jh.) und einen römischen Topfrand. Die zwei Hütten der erschlossenen

Werkstätte standen nebeneinander. Sie gehören in den Typ von Vasvár und auch ihre Maße stimmen mit diesem überein. Dieser Typ ist bei uns bisher nur aus dem Komitat Vas bekannt.

Geophysikalische Fundforschung: Dr. József Verő, UAW Geodätisches und Geophysikalisches Forschungsinstitut (Sopron). Archäomagnetische Zeitbestimmung: Dr. Péter Márton, ELTE Geophysikalischer Lehrstuhl. C₁₄-Kontrolle: Dr. Éva Sz. Csongor, ATOMKI (Debrecen). Zeit der Hütte auf Grund der Scherben: 11.–12. Jh.

János Gömöri

91. *Ópusztaszer* (Kom. Csongrád) (XXIX). 1985 setzten wir an einer etwa 500 m² großen Fläche die Erschließung der Wirtschaftsgebäude und des Hofes des Klosters von Ópusztaszer fort. Die Zahl der Wohnobjekte der früharpadenzeitlichen Siedlung unter den Klostergebäuden stieg mit den in diesem Jahr freigelegten drei neuen Häusern auf 15 an. Mit der Freilegung von zwei im Freien stehenden Öfen sowie der Teile von weiteren Grabensystemen bereicherte sich noch mehr unser Bild über die Struktur der Siedlung. Im östlichen Flügel der Wirtschaftsgebäude des Klosters arbeiteten wir an der vollständigen Erschließung des von Norden gerechneten vierten Raumes weiter. An der O-Seite des zweiten Raumes fanden wir einen von der Linie des Gebäudeflügels nach Osten abweichenden weiteren Raum. Die über den Klosterruinen bisher freigelegten Denkmäler des aus dem 14.–15. Jh. stammenden Marktfleckens nahmen mit der Klärung des Grundrisses eines großen, wahrscheinlich zu Wirtschaftszwecken benutzten Gebäudes weiter zu.

Katalin Vályi

92. *Pásztó-Werkstätten der Benediktinerabtei* (Kom. Nógrád) (XXV). In dem südlich von dem gotischen Haus fallenden Gebiet fanden wir 1979 und 1981 die Fundamente von zwei mittelalterlichen Gebäuden in den Suchgräben. Im Sommer 1985 setzten wir die systematische Erschließung der Gebäude fort. Unmittelbar vor der S-Seite des gotischen Hauses wurde ein 20 × 5 m großes, in O–W Richtung verlaufendes, aus Stein und Ziegel erbautes Werkstattgebäude freigelegt, das in der ersten Hälfte des 12. Jhs. entstand und das Werkstattgebäude der frühen Benediktinerabtei war. Seine Mauern dürften auch ursprünglich vom Fußbodenniveau gerechnet nur in anderthalb Meter Höhe gestanden haben und waren durch eine mit der Mauer verbundene, sich in der Mitte auf Balken stützende, offene, gezimmerte Dachkonstruktion mit Dachstuhl bedeckt. Alldies verraten uns die Balken- und Pfahllöcher. Es wurden drei Öfen in diesem zweiteiligen Gebäude erschlossen, die aus den Glasschlacken und den hier zum Vorschein gekommenen Glasgegenständen geurteilt, zu den einzelnen Phasen der Glaserzeugung gehörende Vorwärme-, Schmelz- und Kühlöfen waren. Auch die durchgeführten Schlackenuntersuchungen bekräftigten, daß hier im 12. Jh. eine Glaswerkstatt in Betrieb war. Das Gebäude brannte in der ersten Hälfte des 13. Jhs. nieder und ging zugrunde.

Südlich vom Werkstattgebäude Nr. I legten wir die Fundamente eines N–S orientierten, 32 × 5 m großen Werkstattgebäudes frei. Auf seinen nördlichen Teil wurde ein Schulgebäude in Barockstil gebaut, das unterkellert war und so blieb der N-Teil des mittelalterlichen Gebäudes nicht erhalten. Auch auf einem Teil der W-Mauer fanden wir eine Barockmauer. Die O-Mauer blieb vor allem im S-Teil erhalten, die S-Mauer wurde hingegen abgerissen. Auch dies war ein Werkstattgebäude, wo wir gleichfalls Schlackenstücke fanden, jedoch kann von diesen nicht mit aller Sicherheit entschieden werden, ob sie zu einer Schmiede oder einer Glashütte gehört hätten. Auch dieses Gebäude aus dem 12. Jh. brannte zu Beginn des 13. Jhs. nieder und ging zugrunde.

Ilona Valter

93. *Répcévis-am Görbeárok* (Kom. Győr-Sopron) (XXIX). Auf der von Gyula Nováki erwähnten Eisenschlackenlagerstätte erschlossen wir drei Eisenschmelzwerkstätten (mit den üblichen Maßen). Im Ausbau der Hütten, in der Ausgestaltung des eckigen und runden Unterfutters kann eine lokale Eigenartigkeit beobachtet werden. Wir legten auch eine Grube zur Erzzröstung frei. Diese ist eine rechteckförmige Eintiefung, deren Grund rot und die Wänden grau gebrannt sind. Die Auffüllung ist mit Eisenerzresten gemischte Holzkohle.

Geophysikalische Fundforschung: Dr. József Verő, UAW, Geodätisches und Geophysikalisches Forschungsinstitut, Sopron. Archäomagnetische Zeitbestimmung: Dr. Márton Péter, ELTE, Geophysikalischer Lehrstuhl. Vorläufige Zeitschätzung auf Grund der Scherben: 11. Jh.

János Gömöri

94. *Rudabánya-Telekes völgy* (Kom. Borsod) Rudabánya, südlich vom Bohrpunkt 611. Kontrollausgrabung. In einem der auf Grund der an der Oberfläche erscheinenden Schlackenstücke und Gebläsebruchstücke abgegrenzten zwei Blöcke kam das Fundament der Eisenschmelzhütte zum Vorschein. Zeitbestimmende Funde kamen nicht hervor, die Datierung ist auf Grund der Parallelen von Imola und Trizs vermutlich das 10.–12. Jh.

Mária M. Albeker

95. *Sály-Lator* (Kom. Borsod-Abauj-Zemplén) (V). Die Freilegung unter Prz. 6132/15 wurde fortgesetzt und die Säuberung der 1984 erschlossenen fünf Häuser sowie des darüber errichteten Grabens durchgeführt. Die Forschung wurde unter Prz. 6132/19 fortgesetzt, wo wir zur Hälfte ein in die Erde eingetieftes, aus Lehm gesetztes Haus mit Steinofen erschlossen. Das zum Teil freigelegte Haus Nr. 7 stammt wahrscheinlich aus der Zeit nach dem Mongolensturm, sein Fußboden liegt etwa 160 cm über der Oberfläche, seine Mauern stehen 80 cm hoch in den mergeligen Unterboden eingeschnitten. Es konnten auch mehrere untiefe Gruben beobachtet werden, die Keramik stammt aus dem 10.–11. Jh.

Károly Mesterházy

Sármellék-Égenföld (Kom. Zala), s. Nr. 18.

96/1. *Sopron-Fő tér 8. (Storno-Haus)* (Kom. Győr-Sopron) (XXIX). Anlässlich einer denkmalpflegerischen Restauration auf dem Hof und der Erneuerung der Kanalisation kam ein Teil des Inneren der arpadenzeitlichen „roten Schanze“ schon in eingestürztem Zustand, ohne wahrnehmbare Balkenspur zum Vorschein. Aus der Schanze wurden zur archäomagnetischen Zeitbestimmung vom Physiker Dr. Péter Márton (ELTE, Abteilung für Geophysik) Proben entnommen.

János Gömöri

Sopron, Szent György u. 3. (Kom. Győr-Sopron) s. Nr. 119/3.

96/2. *Sopron, Templom u. 14* (Kom. Győr-Sopron) (XXIX). Im Rahmen der von den Archäometrischen und Gewerbearchäologischen Ausschüssen der VEAB angeregten Erforschung der roten Schanze erschlossen wir einen Teil der arpadenzeitlichen Schanze, wo die in allen Richtungen stehenden Balkenkapseln beobachtet werden können (bei der Verbindung von vier „Kassetten“). Der Grabungsbereich liegt neben dem früheren Block von P. Tomka. Bis in eine Tiefe von 6 m vorgedrungen, fanden wir zwischen gebrannten Knochen, Scherben und Steinen auch eine römische Münze.

Aus der Schanze haben die folgende Mitarbeiter entnommen: zur Bestimmung der Mineralzusammensetzung Jenő Iváncsik (KBFI Petrographie, Sopron), zu den

Untersuchungen der Verbreitung der Verbrennungswärme László Kriston und József Kardos, zu den archäomagnetischen Untersuchungen Péter Márton, zur Zeitbestimmung TL Lázár Benkő, ferner maß József Verő die magnetische Wirkung der Schanze.

János Gömöri

Sopron-Városház u. (Kom. Győr-Sopron), s. Nr. 40/3.

97. *Szegvár-Kontrapart* (Kom. Csongrád) (XXIX). Die Fundstelle befindet sich auf halbem Weg zwischen Szentes und Szegvár, dem Hügel Szépalom gegenüber. In der Sandgrube wurde eine Fläche von etwa 5000 m² erschlossen. Es kamen ein mit Wall befestigter, spätneolithischer Dorfteil, Abfallgruben mit Scherben der Tiszapolgár- und Badener Kultur, der Teil eines spätkeltischen Dorfes (Häuser, Gruben, Gräben) sowie sarmatenzeitliche Abfallgruben und die arpadenzeitlichen Teile des Dorfes „Sáp“ mit Funden zum Vorschein. Der größte Teil der erschlossenen, fast 400 Objekte gehörten in die Arpadenzeit. (In die Erde eingetiefte Häuser, Gräben, im Freien stehende Öfen, Abfallgruben, bienenkorbähnliche Getreidespeicher mit stufigem Abstieg.) In großer Menge konnten zerstreute Eisenschlacken eingeholt werden. Auf Grund des Fundmaterials läßt sich das Dorf auf das 10./11.–13. Jh. datieren.

Mitarbeiter: Gábor Lőrinczy (MFM).

Mária Béres

Velem-Szentvid (Kom. Vas), s. Nr. 25.

98. *Veresegyház* (Kom. Pest) (V). Wir legten die spätarpadenzeitlichen Häuser in der Gemarkung Ivács frei, es kamen zwei Häuser (Haus 12–13), drei Gräben und zahlreiche Abfallgruben zum Vorschein. Das Fundmaterial enthielt auch unversehrte Gefäße, in der Aufschüttung der Häuser und auf dem Fußboden war in verhältnismäßig großer Zahl Scherbenmaterial, es wurden Pfeilspitzen, Sporen, aus Schafastragali erzeugte Würfel und aus der einen Grube eine Perle, ein Spinnwirtel und auch ein unversehrtes Gefäß gefunden. Das andere unversehrte Gefäß wurde wahrscheinlich mit kultischem Zweck begraben, es stand mit der Mündung nach unten gekehrt in einer ganz kleinen, nur für die Eingrabung errichteten Grube, unter dieser mit Resten eines kleinen Eisengegenstandes.

Károly Mesterházy

99. *Visegrád-Schlossgarten* (Kom. Pest) (XLVI). Aus dem Gebiet der zum Komitatssitz aus der Zeit des István I. (Sitz des Gespans und des Dechanten) gehörenden Siedlung erschlossen wir eine Fläche von etwa 200 m². Die Blöcke waren im Bereich der Kirche, so kamen außer dem in die Erde eingegrabenen Wohnhaus mit Steinofen und den Gruben aus dem um die Kirche angelegten Friedhof weitere 36 Gräber zum Vorschein.

Der Friedhof erstreckte sich auch auf die Einfüllung des Hauses. In den Gräbern waren S-Haarringe, einfache Schmuckgegenstände, in einem Grab wurde eine Münze des Königs Salamon gefunden.

An der Ausgrabung nahmen Károly Trunk (MNM), Katalin Varga (ÖSzK), ferner Katalin Bodnár (JATE), András Végh und Tivadar Vida (ELTE) teil.

Júlia Kovalorszki

100. *Vörs-Borzás dűlő* (Kom. Somogy) (XIV). Auf dem weit ausgebreiteten Gebiet dürfte es sich auf Grund des Fundmaterials der verhältnismäßig zerstreut angebrachten Objekte (Gruben und Öfen) aus den in Gruben gefundenen Münzen von Béla III – 1172–1196 – CNH. I. 98 sowie des Einzeldenars von Maximilian aus dem Jahre 1579 geurteilt, von einer arpaden- und türken-

zeitliche Siedlung handeln. Die Mehrzahl der etwa 70 Objekte war nicht weit unter der Oberfläche im Sand unter der dünnen Humusschicht nur mit unsicheren Umrissen schwer ausnehmbar. Im N-Teil des Gebietes fanden wir nicht weit unter der Oberfläche von der jetzigen Oberfläche etwa 25–30 cm) die Spuren eines eingetiefen, niedergebrannten arpadenzeitlichen Hauses mit Balkengerüst und mit vielen Keramikfragmenten. Das Haus dürfte eine aus Steinen gesetzte Herdstelle (Ofen) gehabt haben. Der im W-Ende des Blockes II im südlichen Gebiet gefundene Ofen, der gleichfalls dem Pflügen zum Opfer fiel, dürfte dem aus dem N-Hügel gefundenen ähnlich gewesen sein. In seinem schwach eingetieften Vorraum wurden Spuren eines Oberbaues nicht gefunden. Das Keramikmaterial datiert den Ofen gleichfalls auf die frühe Arpadenzeit. Ein bedeutenderes Objekt ist noch ein aus Lehm gesetzter, in die Erde eingegrabener Ofen. Im Laufe der Ausgestaltung des Ofenvorraumes wurden noch ältere (auf Grund des Scherbenmaterials aus dem 9. Jh. stammende) Gruben gestört.

Mitarbeiter waren die Archäologin Katalin Ottomány, der Geodät János Tálos und der Zeichner Csaba Pető.

László Költő

Vörs-Papkert, Fundstelle „B“ (Kom. Somogy s.) Nr. 27/2.

101. *Zalavár-Burg* (Kom. Zala) (V). 1985 wurden auf der Burginsel auf zwei Gebieten Erschließungen vorgenommen, beide liegen südlich von der zwischen Zalavár-Zalasabar verlaufenden Kunststraße. Das sich unmittelbar dem südlichen Grabenabschnitt der Kunststraße anschließende, etwa 1500 m² große Gelände war in höchstem Maße gefährdet, da dort (besser gesagt, der im künstlich errichteten Hügel des Hl. Stefan-Denkmal bzw. südlich und östlich davon) im Zusammenhang mit dem im Herbst 1985 auf gestellten Method-Denkmal und dem Austausch des Hl. Stefan-Denkmal Gelände-regulierungen durchgeführt und Parkanlagen errichtet wurden. Dem Beweis früherer Suchgräben nach waren in den betreffenden Teilen Gebäude- bzw. Siedlungsreste zu erwarten. Im Laufe der Notausgrabung wurden 80 Grubenobjekte erschlossen, deren größten Teil wir auf das 9. Jh. datieren können. Das Gelände wurde den späteren Bauarbeiten vorangehend planiert. Diese Periode vertritt ein 9,50 × 8,50 m großes Steingebäude mit Pfostenfundament, dessen Steinmaterial fast überall ausgebeutet wurde. Das Gebäude stammt wahrscheinlich aus der frühen Arpadenzeit. Die Erschließung des gefährdeten Gebietes war nur durch eine größere Abtragung des Humus durch Arbeitsmaschinen möglich.

Das andere Forschungsgebiet auf der Burginsel fällt südwestlich vom Denkmal; hier setzten wir die begonnene Erschließung der Kirche bzw. des Friedhofes fort. Es wurde im Laufe der Arbeit im Jahre 1985 klar, daß die erste Periode eine größere dreischiffige Holzkirche vertritt und daß die Steinperiode (deren Fundamente mancherorts die früheren großen Pfostenstellen durchschneiden) wesentlich größer ist, als worauf man 1984 schließen konnte. Das zum Teil ausgebeutete Fundament der abgrenzbaren, 225 m langen W-Mauer wurde in der ersten Hälfte des 11. Jhs. durch eine große Abfallgrube durchschnitten. Die Holzkirche ist wahrscheinlich mit der Marienkirche der Pribina-Burg identisch, die Zahl der erschlossenen Gräber des dazu gehörenden Friedhofes stieg auf 51. an. Aus der Fundierung der Steinperiode blieb durchschnittlich der unterste, 30 cm dicke Abschnitt erhalten, diese Tiefe ist durch die landwirtschaftlichen Arbeiten stark gefährdet.

Ágnes Cs. Sós

Balatonmagyaród-Hídvéppuszta (Kom. Zala), s. Nr. 1/1.

102. *Bátmonostor-Pusztafalu* (Kom. Bács-Kiskún) (XV). Es wurde der gotische Chor der Klosterkirche mit Ausnahme eines etwa 6 m langen Stückes der S-Chormauer erschlossen. Bedeutend ist der in der Nähe des Chors freigelegte Grabenteil, der es noch wahrscheinlicher machte, daß die Kirche in den frühen Zeiten von einem Graben umgeben war. In der Umgebung des Chors kamen wir vermutlich dem Friedhofsrand nahe, da sich die Gräber hier verdünnen. Es wurden die Gräber 2586—2642 erschlossen. Sie sind größtenteils beigabene Sargbestattungen.

Piroska Biczó

103/1. *Budapest II. Budakeszi út 91—95* (III). Das Ziel der Ausgrabung im Jahre 1985 war die in der im 14. Jh. erbauten dreischiffigen Kirche gefundenen Gräber — der Möglichkeit nach — zu erschließen. Im S-Seitenschiff zwischen den Pfeilern der S-Pfeilerreihe sowie im S-Streifen des Hauptschiffes fanden wir 56 Gräber. Die Orientierung der Gräber war — ebenso wie die der Kirche — annähernd von O—W-Richtung mit dem Kopf nach W. In ihrem größten Teil lag nur das Skelett, Beigaben fanden wir in fünf Gräbern, aus vier Gräbern kamen Textilreste zum Vorschein. Es wurden die S-Abschlußmauer der Kirche westlich von der Hl. Kreuz-Kapelle sowie die in diesem Teil der Mauer vorfindbaren drei inneren und äußeren Strebpfeiler ausgegraben. Auch der 3. und 4. Pfeiler der südlichen Pfeilerreihe der Kirche wurde freigelegt. Westlich vom 4. Pfeiler fanden wir einen neueren — im Vergleich zu den übrigen vier — kleineren Pfeiler, durch den auch mehrere Gräber in der Linie der S-Pfeilerreihe abgeschnitten wurden. An der Innenseite der W-Abschlußmauer der Kirche wurde ein innerer Strebpfeiler zutage gefördert. Parallel mit dem den halbbogenförmigen Chor des S-Seitenschiffes abschließenden Mauer zogen wir bis zum Fundament der Mauer einen Suchgraben. Das Fundament der den Chor des S-Seitenschiffes abschließenden Mauer war um mehr als 1 m tiefer als die Abschlußmauer der Kirche, vielleicht dürfte hier ein Turm gestanden haben. Auch an der inneren, südlichen Seite des frühen Chors des Hauptschiffes führten wir Forschungen durch. Es konnte beobachtet werden, daß die Innenseite der Chormauer bis zu einem Stück gemörtelt und halbbogenförmig abgeschlossen war, unter dem gemörtelten Teil hingegen schon eine eckigen Form hatte. Aus der Außenseite des frühen Chors des Hauptschiffes kam der äußere S-Strebpfeiler des Chors zum Vorschein. In diesem Teil fanden wir auch Bauniveaus vor. Es wurde noch ein Gehniveau gefunden, unter dem wir unmittelbar auf eine Silbermünze des Königs Sigismund stießen. Östlich von dem äußeren S-Strebpfeiler des frühen Chors des Hauptschiffes fanden wir einen längeren Abschnitt der frühen Umfriedungsmauer. Dort wo diese in die innere Seite der S-Mauer des späten Chors des Hauptschiffes mündet, wurde der größte Teil der Mauer durch die Eingrabung einer Grube abgerissen. Diese Grube war voll mit gemeißelten Steinen. An der Außenseite der frühen Umfriedungsmauer, 0,96 m unter der Mauerkrone kam die Silbermünze des Károly Róbert zum Vorschein. Parallel mit der archäologischen Erschließung setzte sich auch die in den früheren Jahren begonnene Restaurationsarbeit unter der Leitung des OMF fort.

Zoltán Bencze

103/2. *Budapest II/a. Pesthidegkút Gercse puszta* (III). Die um die mittelalterliche Kirche gezogene Umfriedungsmauer wurde gänzlich erschlossen. In der NO. Hälfte des Gebietes von unregelmäßigem polygonalem Grundriß liegt die Kirche, um sie mit dem spätmittel-

alterlichen Friedhof. Auch die Umfriedungsmauer stammt aus dem späten Mittelalter und ist zu Beginn des 16. Jhs. zugrunde gegangen.

Katalin I. Melis

103/3. *Budapest, V. Váci utca 1—3; 2—4: Straßenkörper* (III). Die mit dem Bau der neuen Prachtpflasterung in der Váci-Gasse einhergehenden Erdarbeiten berührten auch das N-Tor der spätmittelalterlichen Stadtmauer von Pest. Es wurde ermöglicht die O-Hälfte des Torturmes fast völlig zu erschließen. Die Ergebnisse der neuesten Ausgrabung mit den Daten der früheren Jahre zusammenfassend, wurde uns die genaue Lage und der Grundriß des Tores klar. Dem 6,3×7 m großen, vier-eckigen Innenraum des Turmes schließt sich von N ein 1,6×4,2 m großer Vorraum an, an den Ecken mit sich in den Innenraum öffnenden Konsolen, die abgerundete Ecken hatten. Die Öffnung des Tores betrug 4,2 m. An der N-Seite sind zwei an der äußeren Ecke aufeinander senkrecht, doppelte Strebpfeiler, an den inneren Ecken befindet sich je ein in 45° gebauter Strebpfeiler. Die Stadtmauer schließt sich bei dem Zweidrittel des Tores an die S-Turmmauer an. Das Váci Tor ist seinen Maßen und seinem Grundriß nach dem früher erschlossenen Kecskeméter Tor ähnlich (V. Mündung Kálvin-Platz-Kecskeméti Gasse). Im Laufe der Erschließung stellte sich heraus, daß das spätmittelalterliche Tor auf die Grundmauern eines früheren Turmes gebaut wurde, dessen richtige Funktion uns heute noch nicht bekannt ist.

Katalin I. Melis

103/4. *Budapest, XI. Balatoni-Str. 148/4.* (III). Die Erschließung der "Kanaer Abtei" ist seit 1981 kontinuierlich im Gange. Anlässlich unserer Ausgrabung im Jahre 1985 wurde es offenbar, daß die Zahl und die Grundfläche der bewohnten Gebäude des Klosterkomplexes sich bis in das späte Mittelalter bedeutend verringerte. Vom Klosterviereck war nur der O- und W-Flügel bewohnt, diese wurden jedoch mit dem quaderförmig gemeißelten Steinmaterial der abgerissenen Gebäude ausgebessert. Der S-Klosterflügel und die vermutlich wirtschaftlichen Zwecken dienenden Gebäude südlich vom Hauptgebäude wurden abgerissen. Wir stießen auf einige ihrer Mauerreste und auf einen mächtigen Keller. Von der Kirche nördlich des Klostergebäudes kam bisher nur eine Ecke zum Vorschein, jedoch ist es schon jetzt klar, daß die Kirche nicht eng — wie üblich — an das Klostergebäude angebaut, sondern damit nur durch einen Strebpfeiler verbunden war. Einige Gräber des um die Kirche gelegenen Friedhofes des gemeinen Volkes legten wir am nördlichen Ende des O-Klosterflügels frei. Unter dem Fußbodenbelag des nördlichen, letzten Raumes des O-Flügels kamen acht Mönchsgräber zur Erschließung, von welchen sechs mit Steinen ausgemauert und zwei von Steinplatten bedeckt waren. Diese Toten wurden zu einer verhältnismäßig späten Zeit begraben und aus den Gräbern kam schon ein aus dem Abriß des Gebäudes des 13. Jhs. stammende, mit beblättertem Zweig verzierte Steinbearbeitung zum Vorschein. Von den erschlossenen Mauerresten der im Mittelalter abgerissenen Gebäude fanden wir auf das ausgehende 12. Jh. bzw. auf das 13. Jh. datierbare Keramikfragmente, Stücke eines Tonkessels.

Katalin H. Gyürky

104. *Eger-Dózsa György Platz 1 — Bad der Sultana Valide* (Kom. Heves) (IX). 1985 setzten wir die Erschließung weiterer Teile des Bades bzw. die Klärung seines völligen Grundrisses sowie die partielle Bestimmung seiner äußeren Niveaus fort. Im Laufe der Arbeit legten wir in der Vorhalle — in ihrem SO-Teil — "in situ" die Reste der in der Mitte des Raumes gestandenen Brunnen speisenden Wasserleitung frei. Mit den an der N-Seite der Mauer zwischen der Vorhalle und dem Tepidarium gezogenen zwei Suchgräben erschlossen wir auch

die Fundierungsebene der Mauer. Hierbei stellte es sich heraus, daß diese — wahrscheinlich infolge der früheren Geländebeziehungen — nicht in derselben Tiefe war, da sie nämlich tiefer als der südwestliche innere Eckanschluß lag. Den Eingang des Bades, der im S-Ende der O-Mauer der Vorhalle war, konnten wir nur zum Teil klären, da man die Eingangsöffnung wahrscheinlich am Ende des 17. Jhs. oder im Laufe des 18. Jhs. vergrößert und so ihre ursprünglichen Mauerflächen abgerissen hat. In der O-Fortsetzung des Tepidarium schlossen wir einen kleinen Raum von fast viereckigem Grundriß frei, der ein Hypokaustum hatte und dessen Eingang sich aus dem Tepidarium öffnete. Dies war das Depilatorium, das wenige Reste des aufgehenden Mauerwerkes zeigt und dessen Fußbodenbelag von einem einzigen, im Heizraum stehenden, gemauerten Steinpfeiler gestützt wurde. Im O-Ende des Tepidarium, im schmalen Korridor zwischen dem Tepidarium und der S-Mauer des Raumes legten wir die Reste eines sich teils an das Tepidarium, teils an die NO-Eckkammer des Caldarium schließenden kleinen Raumes von rechteckförmigem Grundriß frei, der wahrscheinlich die Latrine des Bades war. Auf dem Geländeabschnitt vor der O-Fassade des Bades gelang es an mehreren Stellen das zum Gebäude gehörende, türkenzeitliche, äußere Niveau zu bestimmen. Demnach war hier das Gelände in S-Richtung in bedeutendem Maße abschüssig und infolgedessen lag das Innenniveau der Vorhalle wesentlich tiefer, als das äußere Gehniveau der Gasse, während der Fußboden des Caldarium und das Straßenniveau im großen und ganzen übereinstimmen. Im Laufe der Erschließung der erwähnten Räumlichkeiten des Bades kamen gemischt viele glasierte und verzierte Keramikfragmente aus dem 18.—19. Jh. sowie Fragmente von türkischen Wasserleitungsröhren, ferner Bruchstücke von dem die obigen Beleuchtungsöffnungen an den Kuppeln des Bades abschließenden Glas. Die Abfallgrube unter dem türkischen Gehniveau enthielt glasierte Bruchstücke von kleinen türkischen Fußschüsseln.

Mitarbeiter: der Archäologe László Fodor (DIM).

Győző Gerő

105/1. *Esztergom-Alsósziget* (Kom. Komárom) (X). Die seit 1979 anhaltenden Erschließungen setzten wir im Gebiet des mittelalterlichen Nonnenklosters fort. Diesmal arbeiteten wir westlich vom erschlossenen Gelände, wo wir äußere Niveaus und einen Ofen von eigenartiger Form mit einem aus gemeißelten Kalksteinen gesetzten Vorraum (Räucherofen?) fanden. Am N-Rand des Gebietes, ganz im Überschwemmungsgebiet der Donau kam mit den sich nach S anschließenden Mauern eine in O—W Richtung verlaufende, kräftige Mauerfundierung zum Vorschein, die das äußere Mauerwerk des Klostergebäudes gewesen sein konnte. Im S-Teil wurde die S-Mauer eines im vorigen Jahr erschlossenen, O—W orientierten, langen Gebäudes aus dem 12. Jh. in beiden Richtungen verlängert. Von diesem durchschnitten wir nur den bis 2,8 m Tiefe hinabreichenden, mit dem Schutt der ausgebeuteten Mauer aufgefüllten Graben an drei Stellen. Mit einigen Blöcken gruben wir auf einen Teil zwischen dem Klostergebäude und dem von der Kirche südlich gelegenen Friedhof und fanden äußere Niveaus, mit Resten der abgerissenen Mauern.

An der Ausgrabung nahmen Károly Trunk und Attila Szemán sowie der Student Sándor Petényi teil.

Zsuzsa Lovag

105/2. *Esztergom-IV. Béla király utca 3.* (Kom. Komárom) (X). Es wurde das Gewölbe eines früher für mittelalterlich gehaltenen Kellers, das sich auf dem Hof der Pfarre befand, erschlossen. Es stellte sich heraus, daß das Kellergewölbe im 18. Jh. aus Ziegeln errichtet wurde. Da auf den Kellermauern und auch auf dem Gewölbe Risse waren, vermuteten wir, daß sich tiefer eine eventuell frühere, tiefer gelegene Mauer befindet (die Chormauer der St. Peterskirche) und zogen deshalb in der

Länge des Kellers einen Suchgraben. Es wurde zwar keine Mauer gefunden, jedoch erhielten wir ein gutes Profil über die mittelalterliche Schichtung des Gebietes: aus der vom Niveau des Hofes gerechneten 260—300 cm Tiefe fanden wir eine Schicht aus dem 14. Jh., unter dieser arpadenzeitliche Scherben und eine bronze Pfeilspitze zum Vorschein kamen. — 360 cm Tiefe fanden wir ein 5 cm dickes, an der Oberfläche gebranntes, aschig-lehmiges Gehniveau. Bei —290 cm folgte ein weiteres lehmiges Gehniveau, unter diesem eine weitere braune Kulturschicht, die bei —440 cm bei einem gelben Unterboden endete. Aus dem letzteren kam außer früharpadenzeitlichen Scherben auch ein Eisenschlackenstück hervor. — Laut Beweis des Suchgrabens reichte der Chor der im Garten des Hauses 1980 gefundenen, mittelalterlichen Kirche nicht bis daher.

István Horváth

105/3. *Esztergom-Hévízi malom* (Kom. Komárom) (X). Im Stadtzentrum von Esztergom stießen wir im Laufe der Fundierungsarbeiten auf Keller. Auf Grund der Erfahrungen der früheren Jahre sind in diesem Gebiet Reste der in der Arpadenzeit erbauten, bis zum 20. Jh. benutzten und öfters umgebauten Mühle zu erwarten. In den jetzt zum Vorschein gekommenen Kellern mit Ziegelgewölbe bzw. neben ihnen konnten wir keine zeitbestimmenden, ungestörten Schichten finden. Aus dem Ziegelmantel an der O-Mauer des einen N—S verlaufenden Kellers legten wir Ziegel mit der Stempelung RCS frei, die beweisen, daß es zur Mauerverdickung im 18. Jh. gekommen sein dürfte. Die Steinausfüllung der Kellermauer war wahrscheinlich türkenzeitlich. Ihr S-Ende war von einer Steinmauerung abgeschlossen, auf dem N-Ende befand sich eine Ziegelmauerung bzw. Betonierung aus der neuesten Zeit. Die andere, sich ihr anschließende Kellerabzweigung war am W-Ende eingestürzt. Im Laufe der weiteren Erdarbeiten kam neben der NW-Ecke des N—S verlaufenden Kellers ein weiterer, auf diesen vertikaler Keller zum Vorschein, neben diesem wurde nach der Trockenlegung des Hévízi Teiches der eine Zugang des zur Mitte des 19. Jhs. gebauten Tunnelsystems, ferner ein Teil des den Teich in zwei Teile schneidenden, im 18. Jh. aus Stein gebauten Staudammes sichtbar. Fast Zweidrittel des Kellers (mit Ausnahme der SW-Seite) wurde leider durch die Bauarbeiten völlig abgerissen.

István Horváth — Sarolta Lázár

105/4. *Esztergom-Burg* (Kom. Komárom) (X). Die Erforschung des Vitéz-Palastes wurde fortgesetzt: die komplette archäologisch-architektonische Dokumentation des Gebäudes wurde fertig gemacht bzw. wir gingen mit einer neueren Mauererschließung in der äußeren NW-Trakttiefe weiter. Es wurde auch mit der gänzlichen Reinigung des W-Berghanges unter dem Schloß begonnen, die etwa in fünf Jahren fertig gebracht werden kann. Die westliche, mit Strebpfeiler befestigte Mauer des Palastes aus dem 15. Jh. wurde auf den Sandstein-Felsenrand des Berges erbaut, den wir schon gänzlich vom Schutt befreit haben. — Ein Großteil der oberen Schichten gelangte bei der Ausgrabung des Schloßpalastes zwischen 1934—38 in den Bergabhang, aus diesen kam ein gemischtes Fundmaterial von der Urzeit bis in unsere Tage zum Vorschein. Die auf die Felsenränder aufgeführten, früheren Schichten enthielten Funde aus dem 11.—17. Jh., mit wenigen, kleinen, mittelalterlichen Steinbearbeitungen. Der in großer Menge vorhandene Steinschutt ist am Fuß des Anhangs, in 4—5 m Tiefe zu erwarten. Mit Aufmerksamkeit verfolgten wir die an der N-Seite des Burgberges vor sich gehenden Arbeiten anläßlich des Anlegens von Kanalisation und Wasserleitung. Im Laufe dieser Arbeiten wurden in das Lipidarium gotische und renaissancezeitliche Steinbearbeitungen (Grabsteinfragmente, gotische Fensterumrahmungsstücke, renaissancezeitliche Gesimsfragmente usw.) eingeliefert.

István Horváth

106. *Gyöngyös-Mátrafüred, Benevár* (Kom. Heves) (IX). Als Teil der seit 1982 durchgeführten Ausgrabung setzten wir die Erschließung der Ruinen der mittelalterlichen Burg fort. Der N-Teil des Palastgebäudes wurde gänzlich freigelegt (Raum II). Durch die in der Profilwand des östlich vom Palast gegrabenen Suchgrabens III gelang es durch bis in die Einzelheiten eingehende Teilbeobachtungen zur Geschichte des Baues, der Benutzung und der Zerstörung der Burg Daten zu gewinnen. Über der Humusschicht erschienen an einigen Stellen winzige Holzkohlenkörnerchen, auf die Auffüllung von wechselnder Dicke aufgetragen wurde, diese bedeckte ein Mörtelstreifen der Bauzeit des Palastes, dem dann ein ebenfalls aus der Bauzeit stammender Schutt mit Scherben, Knochen, Steinbearbeitungsabfälle aus dem 12.–14. Jh. und mit der abgenutzten Kupfermünze des Béla III. folgte. Diese Schicht wird durch eine die Beendigung des Baues andeutende, stellenweise mörtelige, ausgleichende Schicht abgeschlossen, an der sich die aus der Funktionierung der Burg stammende, etwa 20 cm dicke Kulturschicht bildete. Die über diese erscheinende, des öfteren mehr als 1 m dicke Schuttschicht bedeutet nicht die endgültige Zerstörung der Burg, da ja sich an ihr eine dünne, Funde aus dem 15. Jh. enthaltende Schicht zieht. Mit der Fortsetzung des Suchgrabens I begannen wir die Erschließung des Raumes II.b. Die Schichtenverhältnisse scheinen komplizierter zu sein, als außerhalb des Gebäudes. In der dicken, rotgebrannten Lehmsschicht auf dem Fußboden konnten wir gebrannte Balkenreste beobachten, die wahrscheinlich Reste der einstigen Plattdecke sind. Südlich von dem südlichen, äußeren Wallgraben wurden Reste eines mittelalterlichen Kalkbrennofens beobachtet.

József J. Szabó

107. *Gyula-Schlossgarten* (Kom. Békés) (II). Die in den früheren Jahren begonnene Erschließung im Garten des Säuglingsheimes wurde fortgesetzt. An der S-Seite der türkischen Dschami aus dem 16. Jh. legten wir die weitere Fortsetzung der Mauer des Gebäudes frei. Auch weitere Teile der das Fundament des Gebäudes bildenden fünfschichtigen Balken-Gitterkonstruktion kamen zum Vorschein. An der N-Seite — im Inneren des gesuchten Gebäudes — erschlossen wir ein weiteres, vierreihiges Pfostenlochsystem, das senkrecht auf die Mauer der Dschami, parallel zur früher erschlossenen, ähnlichen vierreihigen Pfostenlochreihe, von dieser etwa 4 m weit läuft. Diese Pfostenlöcher gehörten wahrscheinlich zu einem inneren Holzbau, bildeten eventuell im Inneren der Dschami einen Teil (Fundament) der für die Frauen umfriedeten Holzdielung. 1985 durchschnitten wir mit einem Suchgraben die Dschami und zugleich die die äußere Burg von W umfriedende Palisade. Es wurde ein 8 m breites, sich in 3 parallelen Reihen ziehendes, mehrmals erneuertes Pfostenlochsystem erschlossen. An der Außenseite legten wir einen Teil der rotgebrannten, umgefallenen Lehmwand frei.

Ibolya Gereelyes

108. *Hévízgyörk-Röm.-kath. Kirche*. (Kom. Pest) (VI). W–O orientierte Kirche mit geradem Chorabschluß, westlichem Turm und rechteckförmigem Schiff. Dem Chor schließt sich von N her eine Sakristei von viereckigem Grundriß an. Im Laufe der der denkmalpflegerischen Herstellung vorangehenden Mauerforschung und Ausgrabung gelang es uns fünf baugeschichtliche Perioden auseinanderzuhalten. Unter der romanenzeitlichen Schiffmauer fanden wir ein früheres, zum Teil abgetragenes Mauerfundament, dessen Ausdehnung uns nicht gelang in vollem Maße zu klären. Unter dieser Fundierung kam ein reiches sarmatisches Frauengrab zum Vorschein (von der Vernichtung durch die Mauer geschützt). Beigaben: Holzkiste, die einen Spiegel, ein kleines Gefäß, eine Spinnwirtel, ferner kamen noch eine Glasflasche, Fibeln, ein Eisenmesser und Perlen von verschiedener Größe zum Vorschein.

Unter dem Turm fanden wir die Stücke eines zer-

brochenen Taufbeckens aus Stein, neben diesem einen Ofen mit unter seine Backfläche schiebendrehbarem, viereckigem Ofenkacheln-Belag.

Konsultant: István Horváth (Esztergom, BBM).

An der Ausgrabung nahm der Student der Architektur Dénes Holnapp teil.

Edit Tari

109. *Jánosháza, Erdődy-Choron-Schloß* (Kom. Vas) (XXXV). Die Forschungsarbeiten am Schloß sind schon seit 1979 im Gange. In diesem Jahre wurden die Mauern und der Torturm des Schloßgebäudes untersucht sowie der mittelalterliche Brunnen erschlossen. Der O-Flügel des Schlosses faßte das Gebäude eines Herrenhauses aus dem 15. Jh. in sich, das in W-Richtung mit dem Flügel eines Ziegelgebäudes in der zweiten Hälfte des 16. Jhs. erweitert wurde. Auf dem Gebäude wurden zu Beginn des 17., in der Mitte des 18. und zu Beginn des 19. Jhs. dann selbst in diesem Jahrhundert bedeutende Bauarbeiten vorgenommen. Unter den diesjährigen Forschungsergebnissen sind die auf dem Stock des Haupttraktes zum Vorschein gekommenen, bemalten Holzdecken mit Balkenwerk von hervorragendem Wert. In zwei Räumen kamen sie fast völlig unversehrt nach dem Abschlagen der Rohrdecke ans Tageslicht. Die Holzdecke mit dem Balken stammt aus dem 17., die Bemalung auf dieser aus der Mitte des 18. Jhs. Auch die Räume des alten Herrenhauses im Erdgeschoß bedeckte eine Holzdecke mit Balken. In den Räumen der Etage führten auch die Wandgemälderestauratoren Forschungen durch, im Laufe dieser wurden rekonstruierbare, in großem Umfang erhalten gebliebene, bemalte Wandflächen aus dem 18. Jh. gefunden.

Auf dem Hof gingen an zwei Stellen Forschungen vor sich. Der mit Stein ausgesetzte Brunnen aus dem 15. Jh. wurde gereinigt. Außerdem führten wir die Erschließung des an der S-Seite aus Ziegeln gebauten Torturmes durch. Hier wurden auch die Reste einer aus Stein gesetzten Festungsmauer aus dem Beginn des 16. Jhs. gefunden. Der Torturm stammt aus dem Beginn des 17. Jhs.

Entworfen von der Architektin Ilona S. Pusztai.

Éva M. Kozák

110. *Lászlófalva-Templom dűlő* (Kom. Bács-Kiskún) (XV). An die Arbeitsstelle des vorigen Jahres anschliessend, setzten wir 1985 südlich und südöstliche von der reformierten Kirche die Erschließung des spätmittelalterlichen, kumanischen Dorfes "Szentkirály" fort. Es wurden die Blöcke LXV–LXVI und LXXII–LXXV sowie die Suchgräben 33–36 geöffnet.

Während der Forschung erschlossen wir auch auf dem ausgedehnten Gewanne nach SO die letzten Objekte, so wurde die Ausdehnung des Dorfes in allen Richtungen geklärt. Die Orientierung des Gebäudes 16 und 16/a ist NO–SW. Sie vertreten zwei eigene Perioden; beide können als Wohnhäuser betrachtet werden. Das Gebäude 17 ist ein Wirtschaftsgebäude mit ovalem Grundriß. Außerdem wurden noch Teile von zwei, der Viehhaltung dienenden Gebäuden mit den äußeren Gehniveaus des Wirtschaftshofes erschlossen. Das Grundstück wird von einem Ableitungsgraben in NO–SW-Richtung geteilt (Graben 34). Es wurden weitere Vorratsgruben erschlossen (Gruben 107–116). Ein sehr reiches Fundamentarium kam aus einem Grubenbrunnen zum Vorschein (Grube 94): Holzgeräte, Tongefäße, Leder- und Textilreste, Gebäudebalken und Beschmierungen, Pflanzensamen, zoologische Funde. Der aus gespaltenem Balkenfachwerk bestehende Brunnenkranz blieb in gutem Zustand erhalten, seine Erschließung und Konservierung ist für das Jahr 1986 eingeplant, bis dorthin wurde es bedeckt bis zur Hälfte zurückgegraben.

Im Friedhof um die mittelalterliche Kirche erschlossen wir die Gräber 270–314, von welchen ein Teil arpa-denzeitlich ist. Aus zwei spätmittelalterlichen Gräbern ist der Kopfschmuck zum Vorschein gekommen.

Mitarbeiter waren die Anthropologin Márta Ferencz, der Archäozoologe István Takács, die Archäobotanikerin Katalin M. Kassai, der Ethnologe György Balázs.

An der Ausgrabung nahmen Károly Trunk, der Restaurator Gábor Hutaí, die Präparatorin Éva Bárdos, der Archäologe Gábor Hatházy, die Studentin Csilla Ács teil.

András Pálóczi Horváth

111. *Mázasszászvár-Szászvár-Burg* (Röm.-kath. Pfarre) (Kom. Baranya) (XXIV). Im Laufe der Arbeiten im Jahre 1985 führten wir in den Räumen des Pfarrhauses im Erdgeschoß Mauerforschungen durch. Es gelang bedeutende mittelalterliche Teile des Gebäudes sowie der S- und O-Fassade zu erschließen. Auch die früher begonnene Ausgrabung setzten wir im Garten nördlich vom Gebäude fort. Anlässlich der am S-Teil der S- und O-Fassade des Gebäudes durchgeführten Mauerforschung kamen keine mittelalterlichen Teile hervor. Als Ergebnis der an der S-Fassade der an der O-Fassade des Hauses stehenden gegenwärtigen Treppenturmes durchgeführten Mauerforschung fanden wir die mittelalterliche Eckarmierung der SO-Ecke des Turmes. So wurde es möglich, den mittelalterlichen Grundriß des Gebäudes genau zu umreißen. Im Zusammenhang mit der Ausgrabung forschten wir in dem vom Gebäude nördlich gelegenen Garten die O-Fortsetzung der schon früher in mehreren Abschnitten gefundenen, O-W orientierten, aus Bruchstein gebauten mittelalterlichen Mauer weiter. In dem hier gezogenen Suchgraben war es möglich auch die äußeren und inneren mittelalterlichen Niveaus zu bestimmen. Ebendort kam auch ein größerer, eingestürzter Rest der erwähnten Mauer zum Vorschein. In der mittelalterlichen Eckarmierung der NO-Ecke des Pfarrhauses schließt sich eine in O-Richtung verlaufende — ebenfalls aus Bruchstein gesetzte — Mauer an, die zu der zweiten mittelalterlichen Bauperiode des Gebäudes gehört.

Aus der Ausgrabung wurden in großer Menge spätmittelalterliche, glasierte und unglasierte Keramik und Fragmente einiger glasierter, gotischer Ofenkacheln zutage gefördert.

Mária G. Sándor — Győző Gerő

Miskolc-Széchenyi u. (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén), s. Nr. 50.

Nemesvámos-Balácsa (Kom. Veszprém), s. Nr. 36.

112. *Nógrádsipek-Strahora, Burg* (Kom. Nógrád) (XXV). An der von Hollókő nach Nógrádsipek führenden Straße erhebt sich am NO-Ende des sich nach NO-SW ziehenden, 340 m hohen Hügelrückens die Burg. Im Laufe der Sondierungsgrabung gelang es die Grundrißlage zu klären. Den SW-Teil der aus Bruchstein gebauten Burg mit ovalem Grundriß schließt ein Turm von viereckigem Grundriß ab. Die Breite der sich an die 200 cm dicken Mauern des Turmes anschließenden Umfriedungsmauer beträgt bloß 100 cm. Im NO-Ende der Burg wurde an die Umfriedungsmauer ein "L"-förmiger Palast angebaut. Die Mauern des Palastes und der damit verbundenen Umfriedungsmauer beweist ihre Gleichaltrigkeit. In dem vom Turm und vom Palast umgebenen Hof wurde die Zisterne ausgebaut. Wir stellten fest, daß die Mauern auf den felsigen Unterboden erbaut wurden, sodann glied man die sich im Hof erscheinenden Niveauunterschiede mit einer braunen, steinigten Erde aus. Die auf einen schmalen Vorsprung errichtete Burg wurde von NO und SW — 20 m niedriger als die Burg — mit je einer, auf den Hügel senkrechten Erdschanze befestigt.

Die anlässlich der Erschließung zum Vorschein gekommene Keramik vertritt das charakteristische Material des 13.—14. Jhs. Die Beachtung der historischen Daten sowie die im Hof beobachtete, dünne Auffüllung sprechen für das kurze Leben der Burg. Die zur Mitte des 13. Jhs. erbaute Burg verließ im ersten Drittel des 14. Jhs. Tamás Szécsényi, der den Großteil der Besitze der Familie Kacsics in einer Hand vereinigte.

Juan Cabello

113. *Nyárlőrinc-Hangár u.* (Kom. Bács-Kiskún) (XV). Im Laufe der Ausgrabung der Pfarrkirche des mittelalterlichen Dorfes Szentlőrinc wurde 1985 die Erforschung der äußeren Seiten des Chors beendet und wir begannen die Sakristei zu erschließen. In der Sakristei von fast viereckigem Grundriß gelang es einen Altarsockel zu beobachten. Bei dem Bau der Sakristei wurden mehrere Gräber gestört, aus welchen zeitbestimmende Beigaben nicht zum Vorschein kamen. Anlässlich der diesjährigen Ausgrabung heben sich von den außerhalb und innerhalb der Sakristei erschlossenen 75 Gräbern die Gräber 91—92 mit ihrem reichen Fundmaterial aus dem 14. Jh. hervor: dreikugeliges Ohrhängepaar, mit Lilien verzierte, gepreßte Silberbleche, Ringe mit Kopf, silbervergoldete Gürtelschnalle, Denare von Lajos I. (CNH. II. 89. A.).

György V. Székely

Ópusztaszer (Kom. Csongrád), s. Nr. 91.

Pásztó-Benediktinerabtei (Kom. Nógrád), s. Nr. 92.

114. *Ozora, Burgkastell* (Kom. Tolna) (XXXI). Im fünften Jahr der Forschung setzten wir vor allem auf dem Gelände vor den äußeren Fassaden des Palastes die Erschließung fort. So führten wir an der W- und N-Seite — nach Vollständigkeit strebend — die Ausgrabung in Blöcken weiter. Im bisher unbekannten O-Teil informierten wir uns mit Suchgräben. Es wurden die Grundmauern des südwestlichen äußeren runden Eckturmes und ein bedeutender Abschnitt der sich an diesen anschließenden W-Burgmauer erschlossen. Im Inneren des Palastes wurden kleinere Untersuchungen durchgeführt, der reiches Fundmaterial enthaltende Sinkkasten des SW-Eckraumes wurde völlig erschlossen, im S-Flügel die Reste eines Kamins bestimmt und im Stockwerk die Denkmäler des renaissancezeitlichen Umbaus des Gebäudes zu Beginn des 16. Jhs. geklärt.

Zwischen dem Palast und den Burgmauern wurden weitere bedeutende Objekte aus der Türkenzeit — verschiedene Backöfen, Bauten mit Balkengerüst und Pfostenkonstruktion — erschlossen. An der S-Seite kamen weitere runde Gruben zum Vorschein. In diesem Trakt wurde die Burgmauer bisher nicht gefunden, sie wurde wahrscheinlich — samt Fundament — im 16.—17. Jh. abgetragen. Westlich von ihrer vermutlichen Trasse zeigten sich neuere, urzeitliche, weitere Forschung beanspruchende Siedlungsspuren. Bei der NW-Palasteecke begannen wir eine — vermutlich mit dem sich hierher mündenden, doppelten Abortschacht verbundene — dicke Abfallschicht zu erschließen, deren hervorragende Teile die verschiedenen, zum Teil bisher unbekannten Typen repräsentierenden Ofenkacheln aus dem ausgehenden 15. Jh. — Beginn des 16. Jhs. bilden. Im Schulhof blieb aus dem mit dem früher erschlossenen SO-Eckbau im Grundriß übereinstimmenden, südwestlichen Rundturm nur mehr das Steinfundament erhalten und der ebenfalls aus Stein gebaute, geböschte untere Teil der S-Hälfte der W-Burgmauer wurde freigelegt. An einem Punkt erreichten wir den Grund des W-Burggrabens. Im Erdgeschoß des Palastes, im SW-Saal wurden in besonders großer Menge zusammenstellbare Gefäße aus dem gemauerten W-Sinkkasten gefunden, deren größter Teil aus der Türkenzeit stammt, jedoch enthielten die unteren münzdatierten Schichten auch Keramik aus dem 15. Jh. In der S-Mauer des von O benachbarten Raumes erschlossen wir aus dem Mauerwerk des 18. Jhs. Teile eines einfacheren gotischen Eekamins.

Aus den vor allem aus dem 16.—18. Jh. stammenden Auffüllungsschichten kamen auch weiterhin in bedeutender Menge gotische und renaissancezeitliche Steinbearbeitungen zum Vorschein. Außer den gotischen Fragmenten von rotem Marmor sind zahlreiche Elemente einer renaissancezeitlichen Balustrade hervorzuheben, deren System größtenteils bestimmbar war.

Mitarbeiter: Tibor Koppány (Architektur und Stein-

bearbeitungen), Ibolya Gerelyes (Türkenzeit), Júlia Kisfaludy (Urzeit), Márta Vizi und László Gere sowie der Student der Architektur Ferenc Tóth.

István Feld

115/1. *Pécs-Citrom u. 14–15* (Kom. Baranya) (XXIV). Im Laufe der vor dem Anlegen der endgültigen Prachtpflasterung durchgeführten Ausgrabung (als Fortsetzung der Ausgrabung des Jahres 1984) stellten wir die genaue Ausdehnung der Vorhalle der St. Benedikt-Pfarrkirche fest und erschlossen 48 Skelette. Die Mauern der Vorhalle wurden in der neuen Pflasterung angedeutet. Es wurden die Spuren einer nach der Zerstörung der mittelalterlichen St. Benedikt-Kirche und die Kirche und ihr Gebiet angebauten Siedlung balkanischen Charakters erschlossen.

Gábor Kárpáti

115/2. *Pécs-Málom, Vigh József u.* (Kom. Baranya) (XXIV). In den Gräben für das Anlegen von Wasserleitung und Kanalisation der auf dem Kirchenhügel entstehenden neuen Siedlung und im Gebiet des Straßenkörpers erschlossen wir die dicht nebeneinander errichteten Wohngruben eines mittelalterlichen Dorfes. Neben den Wohngruben wurden auch leichte Bauten mit Pfostenkonstruktion und Keller unter dem Gelniveau sowie ein Brunnen freigelegt, der bis zur Mitte des 16. Jhs. in Gebrauch war.

Gábor Kárpáti

115/3. *Pécs-Bischofsburg* (Kom. Baranya) (XXIV). 1985 setzten wir im N-Garten der Bischofsburg sowie in der NW-Ecke der Burg in dem an der vermutlichen Stelle der Kapelle des Johannes des Täufers gestandenen Haus des Hofmeisters die Ausgrabungen fort. Im N-Garten wurden in diesem Jahr bei dem NW-Ende des Gebäudes der mittelalterlichen Universität die Ausgrabungen fortgesetzt, um die Verbindung zwischen der frühen Burgmauer und der N-Fassade der Universität zu klären. Es stellte sich heraus, daß sich die N-Mauer der Universität in W-Richtung weiter erstreckt als die frühe, mittelalterliche innere Burgmauer. An der Stelle des gewesenen Gebäudes des Hofmeisters — das 1780 erbaut wurde — vermutete schon die frühere ortsgeschichtliche Forschung auf Grund der Karte von Haüy die mittelalterliche Kapelle des Johannes des Täufers genannten Kollegialkapitels. Auf der erwähnten Karte kann der Grundriß einer O–W orientierten, polygonal schließenden Kirche beobachtet werden. Im Laufe der Forschung des Gebäudes und der in diesem durchgeführten Ausgrabung wurde klar, daß das Gebäude fast in seiner ganzen Länge eigentlich auf die teilweise abgetragenen Mauern der Kapelle des Johannes des Täufers erbaut wurde. Auf Grund der erschlossenen Grundmauern des hufeisen sowie halbbogenförmigen Chors gelang es zwei frühe Bauperioden der Kapelle zu bestimmen. Die älteste urkundliche Erwähnung der Kapelle stammt aus dem Jahre 1217. Die Reste des am Situationsplan von Haüy sowie von Hermann aus dem Jahre 1754 angezeigten, polygonal schließenden Chors sind bislang nicht zum Vorschein gekommen. Im Laufe der Mauerforschung des Hofmeistergebäudes fanden wir sehr viele sekundär eingebaute, gemeißelte, gotische Fragmente, die zweifelsohne aus der gotischen Periode der Kapelle stammen. Der N-Fassade des Hofmeisterhauses schließt sich ein O–W orientierter, länglicher Raum an, dessen Abschluß uns weder nach O, noch nach W bekannt ist. Dies zu klären ist die Aufgabe der weiteren Ausgrabung.

Mária G. Sándor—Győző Gerő

116. *Pilisszentlélek-Klosterruine des Paulinerordens* (Kom. Komárom) (X). Die Erschließung der in der zweiten Hälfte des 13. Jhs. aus einem königlichen Jagdschloß umgebauten Kirche und des Klosters sowie ihre Bestandkonservierung begannen wir mit gesellschaftlicher Hilfe. Das Schiff der Kirche legten wir bis zum

mittelalterlichen Ziegelboden frei. In der aufgewühlten Erde fanden wir mittelalterliche Gefäß-, Schüsselkachel-, Ofenkachelfragmente, Eisennägel, Beschläge, Schmelze von Buntmetall, Fensterglasfragmente mit Bleifassung, Eisenschloß, Silberdenare aus dem 16. Jh. vor. Wir erschlossen das Fundament des Siegesbogens, in der SO-Ecke einen Nebentalar, an der nördlichen, dem Kloster zu blickenden Seite einen Eingang, an der W-Mauer einen vermutlichen Eingang, an der S-Mauer eine Mauerverdickung vorläufig unbekannten Alters. Zwischen dem Schwellenstein des Chors und dem Nebentalar kamen mehrere Rippenfragmente aus dem 14.–15. Jh. und kleinere Freskenfragmente zum Vorschein. Im Schiff fanden wir auch zwei früheren Mauerfundamente. Die gereinigten Mauerkrönen versahen wir mit einer Schutzmauer. Der aus Ziegel gebaute Nebentalar wurde zurückgemauert. Die Kirche (Chor, Schiff, Seitenkapelle) wurde von neuem vermessen. Auch im S-Teil der Kirche und das Kloster umgebenden Umfriedungsmauer nahmen wir eine Erschließung vor. Hier wurde ein vermutlich doppeltes, befestigtes Tor für Fußgänger erschlossen. Neben den Mauern war eine Lanzenspitze. Aus dem ungestörten, gelben Löß neben der –2,20 m tiefen Fundierung kamen Gefäßfragmente aus dem 14.–15. Jh. hervor. Im ganzen Gebiet der Kirche und des Klosters führten wir eine Terrainregulierung durch.

Károly Kozák—Sarlotta Lázár

Sály-Lator (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén), s. Nr. 95.

Sármellék-Égenföld (Kom. Zala), s. Nr. 18.

117/1. *Sárospatak-W-Burggraben* (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén) (XXVI). Zu Beginn des vorigen Jahrhunderts verschwand mit dem Parkbau der Bretzenheimzeit, mit der Auffüllung des W-Burggrabens ein bedeutender Teil der Stadtmauer und sie gelangte unter die Auffüllung. Im Schloßpark legten wir in diesem Jahre einen fast 90 m langen Abschnitt der Stadtmauer frei. Es wurde die zur Bauperiode der Perényzeit gehörende, fünfeckige Bastei erschlossen, die auch auf dem Stadtplan von Angeli aus dem Jahre 1573 vorkommt. Wir legten den in die Bastei von O her führenden Treppenzugang frei. Die Grundrißordnung der Bastei wurde geklärt: S-Mauer: 10,4 m lang, 1,5–1,8 m breit, während N-Mauer: 9,2 m. Die zwei Mauern brechen stumpfwinkelig. Die Ausdehnung der Bastei nach W: 11 m. Innenmaß, Breite: 8,5 m. Ursprünglich dürfte sie dreigeschossig gewesen sein, das obere Geschoß wurde 1702 gesprengt. Die im mittleren Geschoß unversehrt gebliebene eine Schießscharte und von dem zerstörten Teil zwei Schießscharten in der äußeren Fläche der N-Mauer wurden erschlossen, im unteren Geschoß waren vier, sich trichterförmig verengende Schießscharten. Die zwei Geschoße waren voneinander den Balkenkapseln nach geurteilt von einer Holzdecke getrennt. Bei der Innenfläche der N-Wand gelang es uns den Fundierungssockel der Mauer zu erschließen und so konnte die innere Höhe: 2,8 m festgestellt werden. Zur Bauperiode des 17. Jhs kann die an die M- und S-Mauer der Bastei gebaute Ziegelmauer mit Steinfundament (50 cm breit) gehören, die bei der N-Basteimauer zu den Schießscharten hinaufläuft und an deren Oberfläche Kalkanstrichspuren wahrzunehmen sind. Die Klärung der Erweiterung der Bastei zur Rákóczizeit ist die Aufgabe der Ausgrabung im nächsten Jahr.

Entworfen von Judit M. Anda.

Katalin J. Dankó

117/2. *Sárospatak-Roter Turm* (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén) (XXVI). Die Rettung der renaissancezeitlichen Steinbearbeitungen des Roten Turmes von unvergleichlichem Wert wurde durch die hochgradige Verwitterung der Steine zu einer unaufschiebbaren Aufgabe. Die Aufrüstung des Roten Turmes schuf die Möglichkeit zur Konservierung der Steine und auch die Gelegenheit zur Mauerforschung, die jedoch dadurch beschränkt war, da der Bereich der Öffnungen vor der Verstärkung nicht

erforscht werden konnte. Wir begannen die sekundär eingebauten Steinplastiken zu vermessen. Den Rege-
lungsplan der eine architektonische Ordnung beanspru-
chenden, eingestürzten Ecke kann durch das Forschungs-
ergebnis des "Pokalhauses" beeinflusst und so die Rekon-
struktion des Raumes ermöglicht werden. An der S-
Fassade hatte dieser Raum ein Fenster, an der O-Seite
zwei Fenster mit Rahmenteilung. Auf dem Weg der
Anastylose, durch die Rückführung der im Lapidarium
ausgestellten Originalstücke, die Rekonstruktion des
Muldengewölbes, die auf Grund der Mörtelabdrücke an
die W-Mauer wieder angebrachten Pokalkacheln, durch
eine Offenrekonstruktion auf den Ofensockel könnte der
ursprüngliche Pomp des Saales wachgerufen werden.
Auch der ursprüngliche Fußbodenbelag läßt sich rekon-
struieren.

Entworfen von Judit M. Anda.

Katalin J. Dankó—István Feld—Csaba László

118. *Segesd* (Kom. Somogy) (XIV). Im Sommer 1985
setzten wir die Erschließung der in Segesd zuerst 1330
als civitas, also als Stadt, sodann von 1389 bis 1417 als
Marktflecken der Königin bzw. bis 1690 als oppidum
bekannten Siedlung fort. Über dem 1984 gefundenen
6,4×9,35 m großen Keller mit Fußgänger- und Wirt-
schaftszugang dürfte ein mehrgeschossiger (zumindest
zwei-dreigeschossiger), aus dem 14–15. Jh. stammender,
mit gotischen Steinbearbeitungen versehener Ziegelbau
gestanden haben. Die Geschosse des Gebäudes waren
voneinander wahrscheinlich teils durch eine Balken-
decke, teils durch ein — mit gotischen Rippen verzier-
tes — Gewölbe getrennt. Letzten Endes stimmt das Altee
des von uns erschlossenen, als vornehm zubetrachtbaren
Gebäudes mit der der — in den Urkunden der Jahre
1395–96 erwähnten — Herrenhäuser von Segesd über-
ein, die im Besitze von Standespersonen waren.

1985 forschten wir S und SO vom gotischen Gebäude
mit den auf dem sog. Baraesi-Acker geöffneten Such-
gräben 15–24 bzw. mit den Blöcken XXI–XXV das
mittelalterliche Stadtzentrum von Segesd. Hier fanden
wir zu mittelalterlichen Gebäudeflügeln gehörende Ziegel-
mauerreste sowie aus verschiedenen Zeiten, durch Brand
getrennte Ziegelniveaus, Gehniveaus. Das eine große
(11×11 m), W–O orientierte Gebäude mit zwei Trakten
dürfte ein Getreidemagazin gewesen sein. (In großer
Menge kamen hier gebrannte Weizen-, Roggen-, Hafer-
und Gerstenreste zum Vorschein!) Südlich von den brei-
ten, schräg verlaufenden Ziegelmauerresten (von der
Mauer des Kirchhofes!) kamen W–O orientierte Ske-
lette aus Sargresten zeigenden, zum Teil durchwühlten
Gräbern ans Tageslicht. Am S-Rand des ausgedehnten
Friedhofes legten wir die etwa 20×7 m große mit Ziegel-
pfeiler [Ziegelstützpfeiler] gestützte gotische Kirche mit
dem gerade schließenden Chor frei. (Im Chor konnten
wir auch noch Reste des Sockels eines prunkvollen Altars
sehen.) NO von der Kirche erschienen die Grundmauern
eines 14×7,2 m großen Ziegelgebäudes, gleichfalls mit
zwei Trakten, vielleicht das Wohnhaus des Pfarrers.
30 m südlich von diesem gotischen Haus kam ein klei-
ner, runder Bau ans Tageslicht, mit einer 7 m langen,
1 m breiten, zum Teil abgetragenen Ziegelmauer. Zwei-
fellos fanden wir das Zentrum des Marktfleckens der
Königin, mit der dortigen Pfarrkirche, dem Friedhof
bzw. mit den Herrenhäusern und den Wirtschaftsge-
bäuden in der Umgebung des Marktplatzes. Diesen be-
deutenden Stadtkern umfaßten die einfacheren Gebäude,
die Häuserreihe der Leibeigenen mit Hüttenlehmbröcken
und geflochtener Wand.

Das gotische Stadtzentrum (aus dem 14–15. Jh.)
der ersten mittelalterlichen Stadt (Marktflecken) des
Komitats Somogy kam demnach zum Vorschein mit rei-
chem Fundmaterial. Dies bestand aus Keramik, Schlüssel-
kacheln, Metallgegenständen, Waffen, Tierknochenmate-
rial, Profilziegeln, gemeißeltem Steinmaterial.

Mitarbeiter: Zsuzsanna M. Hrotkó, Gergely Nagy.

Kálmán Magyar

119/1. *Sopron-Lenin krt. 74.* (Kom. Győr-Sopron)
(XXIX). In der für die Vorbereitung der Stadtmauer-
forschungen von Sopron ausgegrabenen FTV-Sonde
(240×150 cm) drangen wir bis in eine Tiefe von 420 cm.
In dem sich an die Mauer des hinteren Flügels anschlies-
senden Hofteil kam der aus dem 14. Jh. stammende,
später umgebaute Trakt der äußeren Stadtmauer zum
Vorschein. Die Stadtmauer, deren aufgehender Teil dem
einstigen Stadtgraben zugebösch war, bildet das Funda-
ment der O-Mauer des Gebäudes. Die äußere Fläche der
200 cm hoch stehenden Stadtmauer besteht aus großen
Quadersteinen (17. Jh.). Die Fundierung der Mauer reicht
hält vom heutigen Hofniveau bis in eine Tiefe von 220–
400 cm. Die Profilierung der Fundierung weist in diesem
Trakt auf einen mehrfachen Umbau hin.

János Gömöri

119/2. *Sopron-Lenin krt. 88.* (Kom. Győr-Sopron)
(XXIX). Vor dem Prachtbrunnen des hinteren Gebäude-
flügels wurde von der FTV eine Sonde zur Erforschung
der Stadtmauer gegraben. Die Krone der aus dem 14. Jh.
stammenden äußeren Stadtmauer liegt 110 cm unter
dem heutigen Hofniveau. Sie ist 90 cm breit. Die Fundie-
rung der Mauer springt 20 cm hervor und vertieft sich
um 120 cm (der Grund liegt vom heutigen Hofniveau
–210 cm, schon unter der Grundwasserschicht). Die
Mauer wurde von außen, vom Stadtgraben her, im 17.
Jh. durch eingetriebene Pfosten und hinter diesen mit
ausgespannten Brettern befestigt. Die Bretter blieben
im Schlamm in konserviertem Zustand erhalten.

János Gömöri

119/3. *Sopron-Szt. György u. 3. (Fórum-Durchgang)*
(Kom. Győr-Sopron) (XXIX). In der FTV-Sonde kam
der Trakt der inneren Stadtmauer aus dem 14. Jh. und
ein Teil der arpadenzeitlichen Roten Schanze zum Vor-
schein. Die Balkenabdrücke der Schanze wurden vermes-
sen. Die Fundierung der inneren Stadtmauer "schwebt"
jetzt infolge der späteren Wegplanung der Schanze in
der Luft. Aus der Schanze wurden vom Institut für Bau-
wissenschaft zur Festigkeitsuntersuchung Proben ent-
nommen.

János Gömöri

119/4. *Sopron-Városház u. 4. (Tálos-Haus)* (Kom.
Győr-Sopron) (XXIX). Im Basteigarten des Hauses
wurde im Rahmen der PTV-Untersuchung der Stadt-
mauern von Sopron ein 440×180 cm großer, 300 m tiefer
Block ausgehoben, der vor der neuen Zugrabung ver-
messen wurde. Vor der O-Mauer des Hauses fanden wir
mit der Fundamentbreite von 250 cm eine Mauer, die
wahrscheinlich zu dem neben die innere, mittelalterliche
Stadtmauer gebauten — schon abgerissenen — Festung-
sturm gehörte. Das aufgehende Mauerwerk — von dem
aus dem 18. Jh. stammenden Schutt bedeckt — steht
70 cm hoch, die Mauerkrone ist 70 cm unter dem heuti-
gen Gartenniveau zu finden. Die Mauer wurde 430 cm
von der mittleren Stadtmauer, entfernt parallel zu dieser
noch im Mittelalter gebaut.

János Gömöri

120. *Szeged, Röm.-kath. Kirche der Unterstadt* (Kom.
Csongrád) (XXIX). 1985 setzten wir die im vorigen Jahr
begonnene Mauerforschung fort. Dieser Arbeit schloß
sich eine archäologische Freilegung an, die Otto Trog-
mayer führte. Auf dem in mehreren Perioden errichteten,
spätgotischen Gebäude konnten wir beobachten, daß der
Chor früher als der sich ihm von N anschließende Turm
erbaut wurde und eine Zeit lang — schon vor der Errich-
tung des Turmes — bemörtelt, getüncht stand. Der Turm
wurde durch Anwendung der gemeißelten Steine von
einer früheren romanischen Kirche gebaut; von diesen
hoben wir die in der äußeren Mauerfläche vorhandenen
Stücke heraus, jedoch bildet auch diese jene, die auch
einen—Großteil der Kernmauer bilden, sind unzugänglich

ist. Mit dem Turm gleichaltrig ist die sich ihm von N anschließende Sakristei, zu deren Bau das Baumaterial der romanischen Kirche ebenfalls benützt wurde. Die Deckplatten der Strebe Pfeiler des Chors wurden zum Teil aus sekundär benutzten gotischen, gemeißelten Steinen ausgestaltet. Hier sowie aus der Chor- und Sakristeimaauer nahmen wir etwa hundert gemeißelte Steine heraus. An der S-Fassade des Schiffes kamen die mittelalterlichen — bemörtelten — Balustraden und Zargenreste zum Vorschein. Zu dem zur Erhöhung der Fensterbalustraden dienenden Mauerungsmaterial wurde ein Teil der Maßwerke und der Pfosten der mittelalterlichen Fenster angewendet. Betreffs zur ursprünglichen Ausgestaltung des bei dem Einsetzen des Barocktores zerstörten mittelalterlichen W-Tores brachte die archäologische Erschließung folgende Daten: im W stand ein dem bereits erschlossenen S-Tor ähnliches, aus Ziegel ausgebildetes Tor mit Füllung, das aus der Mauerfläche um ein 1/4 Ziegel hervorstand; dieses wurde bei der Einsetzung der Barocksteinumrahmung aus der Mauer ausgebrochen und hier die Mauerflächen von neuem gemauert.

Mitarbeiter: Ottó Trogmayer.

Zsuzsa Lukács

121. *Székesfehérvár-Sziget, Johanniterordenhaus* (Kom. Fejér) (XXX). Im Gebiet der einstigen Vorstadt (Sziget (heute: Lenin-Wohnviertel) öffneten wir mit dem Suchgraben 60 an der bereits eröffneten Stelle den Block 68. In diesem Block wurden die Schichtenverhältnisse durch die Eingrabungen fast völlig zugrunde gerichtet. Auswertbare Daten konnten wir nur im N-Teil des Blockes einholen. In diesem Gebiet vermaßen wir die Teile der Fortsetzung des in den Blöcken 40–49 gefundenen späten Mauerwerks. Das im Block gefundene Gelniveau mit weißem Gußmörtel stammt aus dem 14–15. Jh.

Es gelang uns den Block 66 auch in diesem Jahre infolge des aufbrechenden Grundwassers nicht zu bearbeiten. An der N-Seite des Blockes fanden wir die Fortsetzung der Bauten des Blockes 58. Wir legten aus gelbem Mörtel, aus formlosen Steinen gesetzte, 60–80 cm breite Mauern frei, die O–W und NS orientiert waren.

Gyula Siklósi

122. *Szekszárd-Palánk* (Kom. Tolna) (XXXI). Im Grabungssaison 1985 erschlossen wir mit einer fast vierwöchigen Arbeit einen Abschnitt der O-Hauptmauer der türkischen Palisadenburg von Szekszárd-Palánk sowie die sich an die Mauern anschließenden inneren Burgteile. Die 1984 freigelegte, sich an die NO-Rundbastei mit kompliziertem Bindungssystem anschließende O-Mauer wurde mit doppeltem Mauergraben in der früher beobachteten Bauweise gesetzt. Gebäude wurden in dem sich diesem Grabensystem anschließenden Burgteil nicht gefunden, jedoch kamen in großer Zahl — im allgemeinen mit Abfällen bzw. Schutt aufgefüllte — Gruben zum Vorschein. Auch buntglasierte Fragmente, glasierte Schüsseln und Teller, figuralverzierte, chinesische Kaffeetassenbruchstücke aus dem 17. Jh., Metallgefäße nachahmende, schlanke, reduziert gebrannte Flaschen und Krüge kamen reichlich zum Vorschein. Von den Metallgegenständen verdienen die landwirtschaftlichen Geräte und Waffen (Hacke, Spitzhacke, Lanze usw.) besondere Beachtung. Der stets größere Reichtum des Fundmaterials läßt vielleicht darauf schließen, daß in dem jetzt erschlossenen Burgtrakt oder in seiner unmittelbaren Nähe die Wohnung des Agas, des Burgkommandanten gewesen sein dürfte.

Attila Gaál

123. *Tapolca-Templomdomb* (Kom. Veszprém) (XXXVIII). In der Erweiterung des Blockes aus dem Jahre 1984 in westlicher Richtung erschlossen wir 1985 eine 9,5 m breite, 6 m lange und 3 m tiefe "Wolfgrube", die vielleicht zu dem Torschutzwirk der Festung des

16. Jhs gehörte und eines seiner wichtigsten Elemente gebildet haben dürfte. SW von der Pfarrkirche wurde ein neuer Block geöffnet, in dessen untersten Schicht wir auf die in seinen Zusammenhängen noch nicht genügend geklärten Mauerteile eines römischen Gebäudes stießen. Die Mauern können wir mit dem fragmentarischen Tegula- und Keramikmaterial des 3–4. Jhs datieren. Ebendort kamen als organischer Teil der aus dem 15. Jh. stammenden Kirchenfestung das Fundament eines Eckturmes mit der dazugehörenden, noch nicht völlig erschlossenen, N–S orientierten Cortina zusammen sowie auch das Fundament eines eventuell auch über spätgotische Vorläufer verfügenden Barockgebäudeteiles zum Vorschein.

Mitarbeiter: András Uzsoi, Károly Kozák und Balázs Erdélyi.

Zoltán Töröcsik

Tabábánya-Alsógalla (Kom. Komárom), s. Nr. 71.

124/1. *Veszprém-Burg, Straßenkörper vor dem Haus Nr. 35–37* (Kom. Veszprém). Aus dem zum Anlagen von Wasserleitung und Kanalisation vorgesehenen Gebiet ergaben sich anlässlich der Fortsetzung der Erschließung folgende Ergebnisse: Die Erschließungen auf dem wegen dem Bar von Wasserleitung und Kanalisation zur Zerstörung verurteilten Gebiet wurden weitergeführt und die folgende Ergebnisse gebracht: a) unter dem westlich von der St. Georgkapelle gelegenen Straßenkörper, 13,0–18,6 m weit von der Kapelle kam eine aus Bruchstein gelegte, in Mörtel gesetzte, durchschnittlich 0,9–1,0 m breite, auf Felsen errichtete, zum Teil abgetragene Mauer zum Vorschein, die sich nach S in Rechteck gebrochen 5,6 m lang, mit geradem Mauerabschluß fortsetzte; b) unmittelbar vor dem S-Mauerabschluß wurde in O–W-Richtung ein 0,8 m breiter, wasserableitender Mauerstumpf aus Bruchstein ohne Bindematerial bzw. ein mit mörteligem Humus zugeschütteter Graben in 7 m Länge beobachtet; c) dieser letztere Fund dürfte dem auf das 10–11. Jh. datierbaren Steinmauerbau vorangehend zu einem Pfostenbau mit 0,35–0,45 m Durchmesser gehört haben, dessen Grundriß und Funktion infolge der vorhandenen Wasserleitung und Kanalisation bzw. der stehenden Häuser nicht bestimmbar war; d) mit dem mörteligen, aus Bruchstein gesetzten Mauer zusammen dürfte die in der N–S-Achse liegende, voneinander 3 m weit gebaute Säulen- (?), Pfosten (?) Fundierung funktioniert haben, die ebenfalls auf den Felsen lag und auch die Krone der zum Teil abgetragenen Grundmauer befand sich auf dem gleichen Niveau wie die im Punkt "a" erwähnt wurde; e) der Abriß der in den Punkten "a" und "d" erwähnten Mauern erfolgte den stratigraphischen Daten nach wahrscheinlich in der Spätpaläolithzeit. Beide konnten sowohl zu einem Gebäude als auch zu einer Umfriedung gehört haben. Ernste Argumente sprechen für und gegen diese beiden Möglichkeiten. Es kann nur vermutet werden, daß der Pfostenbau der Teil einer früheren (10. Jh. ?), der Steinbau hingegen eines späteren (11. Jh. ?) fürstlichen (?), königlich-gespannschaftlichen (?), bischöflichen (?) Palatiums gewesen sein dürfte; f) über den abgerissenen Steinmauern waren Gräberfelder aus dem 13–14. Jh.; g) Auf zu dieser Bestattung wurde im 14–15. Jh. eines N–S fallender, aus Ziegeln errichteter, geschlossener Wasserableitungskanal errichtet. Sein Niveau stimmt mit dem des W-Tores der früher gefundenen Domkirche überein; h) über diese wurde eine Planierschicht mit neuzeitlichem Gebäudeschutt bis zu dem mit dem Niveau des 18. Jhs übereinstimmenden, heutigen Gelniveau beobachtet; i) sämtliche Erscheinungen wurden im Laufe der in Gang gesetzten Bauarbeiten in einem Streifen von 5 m zerstört.

Alán Kralovánszky

124/2. *Veszprém, Burg* (Kom. Veszprém) (XXXVIII). Im Laufe der Erdarbeiten konnte auf den Höfen der Häuser unter Tolbuchin u. Nr. 10., 16., 20 folgendes

Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae. XXXV. kötet. Bóna I., Dienes I., Kubinyi A., Mócsy A., Patek E. és Torma I. közreműködésével szerkesztette Castiglione L. Budapest 1983 (valójában 1984 és 1985). Akadémiai Kiadó, 478 lap, számos szöveg közti kép, ábra, rajzos illusztráció, térkép és táblázat.

Nem kerülhetjük el, hogy nagyon röviden ne emlékezzünk meg arról: ez az utolsó kötet, amelyet *Castiglione László* szerkesztőként teljes egészében jegyzett. Munkásságának méltatása nem a mi feladatunk, és csupán azért említjük meg, mert az *Acta* következő kötetében napvilágot látott megemlékezés (Szilágyi J. Gy., 36, 1984, 3) egyetlen, bár nagyon elismerő fél mondatról eltekintve, nem foglalkozik szerkesztői tevékenységével. A 21. (1969) kötettől kezdve látta el ezt a munkát, nagy hozzáértéssel, rendkívüli felelősséggel, igazi demokratizmussal és a tudomány iránti feltétlen alázatossággal.

A 478 lapnyi terjedelemből 450 oldal a hasznos rész, a fennmaradó 28-ból feltűnően magas az üresen hagyott 19 (!) oldal aránya. Ésszerűbb tördeléssel, egy-egy cikk egészen jelentéktelen rövidítésével tehát egy tanulmányra való helyet lehetett volna megtakarítani vagy kihasználni. A 19 cikk terjedelme 361 oldal, ebből őskorral foglalkozik 5 (117), római korról 7 (138), népvándorlás korról 4 (47), honfoglalás korról és középkorral 3 (57). *Discussio* ezúttal nincs, igen jónak tartjuk viszont a tanulmányok és a communicationes arányát, és főleg azt, hogy az utóbbi rovatba oda illő, kisebb közlemények kerültek. A könyvismertetések száma 88, összesen 89 oldalon, ebből magyar munkák 8 (10 oldal), külföldi 80 (79). Egy ismertetésre tehát átlag egy nyomott oldal jutott. Az illusztrációk terjedelme 145 oldal, a 19 cikk 361 oldalnyi terjedelmének tehát körülbelül 40%-a. Ebből leletek fényképét láthatjuk 41, rajzát 33 oldalon, jelenségek fényképét 4, rajzát 7 oldalon, 16 oldalnyi a térképek, és 44 a táblázatok terjedelme. Elsődleges információt ad 74 oldalnyi fénykép és rajz, tehát az illusztrációk fele, amit éppen annyira nem tekinthetünk jónak, mint ahogy feltétlenül helyeselnünk kell a fényképek és rajzok magas számát. Már jóval rosszabb ez az arány, ha azt vizsgáljuk meg, hogy ezekből a fényképekből és rajzokból mennyi az ősközlés, és mennyi az, amely régebbi hazai és külföldi publikációkból átvett, illetve korábban másutt már közölt tárgyak, leletek ábrázolása.

Az olvasónak talán fel sem tűnt, hogy Gábori Miklós 1970-ben napvilágot látott kutatástörténeti áttekintése óta (*Acta* 22, 351–364) írd és mondd mindössze két (!) paleolitikummal foglalkozó cikk jelent meg az *Acta* hasábjain, mindkettő a Gábori-házaspár tollából (30, 1978, 3–11, 31, 1979, 239–248), azok sem közöltek leletanyagot, illetve nem kimondottan hazai kérdésekkel foglalkoztak. Most *Gábori-Csánk Vera* a máriaremetei Felső-barlangban 1969–1970-ben folytatott ásatásainak eredményeit teszi közzé, és meggyőző leleteinek ismertetését és következtetéseit azzal a kapitális jelentőségű megállapítással zárja, hogy dunántúli szeletai nem létezett, hanem az annak tartott leletek (Remete mellett a Jankovich-barlang, a csákvári sziklaüreg, a Szelim-barlang és mások) középső paleolitikusak, és a Würm I hideghullámát közvetlen megelőző időszakra vagy magára a Würm I-re keltezendők. Az ipar neve Jankovichien. A felismerés jelentőségét csak növeli, hogy a leletanyag-

ban előkerült a *Palaeoanthropus*, tehát a neandervölgyi ember három foga is. A feltárások kiegészítő, de azért fontos leleteinek számítanak azok a bronz- és aranytárgyak, amelyek egy koszideri korú kis kincsletnek a darabjai.

T. Dobosi Viola 1981–1982-ben tárta fel egy felső paleolit, késői Würmkori szabadtéri település egy kis részét Pilismarót és Esztergom között, a Pálréten. A jó néhány kérdést tisztázó régészeti anyag mellett különösen ki szeretnénk emelni azt a körülményt, hogy a szerzőnő a lelőhelyre, ráadásul sohasem bolygatott lelőhelyre terepjárás során bukkant rá, egyszer s mindenkorra cáfolva azt a tévhitet, hogy nyíltszíni paleolit vagy mezolitik lelőhelyek terepjárási módszerekkel nem fedezhetők fel. Kiemelkedő leletnek számít egy különböző csigákból összeállított nyakdísz, valamint az a két, elein rövid bevésésekkel díszített kőtárgy, amelyek funkciójukra nézve csiszolókövek, ékszerek, játékok vagy kultikus tárgyak egyaránt lehetnek. Ahhoz képest, hogy a felső paleolitikumból mindeddig talán 30 ezer körüli az ilyesféle tárgyak száma, a hazai három darab egyelőre csak a további, nyitva álló lehetőségekre utal. Kár, hogy a szerzőnő nem utasította határozottabban el A. Marschacknak és Vértés Lászlónak azokat az interpretációit, amelyek a hasonló tárgyak bekarcolásában mindenféle misztikát kerestek és találtak, például a Hold változásainak rögzítését.

Makkay J. annak bizonyítását kísérte meg, hogy a nevezetes mojrádi kincs egyik különös darabja, az aranyból kovácsolt ötágú szigony — a kincs tárgyainak jelentős részével együtt — a bodrogkeresztúri kultúra kiemelkedő fontosságú lelete, és Eurázsia i. e. 3–2. évezred, sokféle művelődésben megtalálható párhuzamából ítélve egy (korai indo-európai hatalmi) vallásos szimbólum lehetett.

Andrew G. Sherratt (Ashmolean Museum, Oxford) cikke azokkal a legkülönbözőbb és modern módszerekkel végzett felszíni kutatásokkal foglalkozik, amelyek 1979–1980-ban az MTA Régészeti Intézete és az Ashmolean Museum közös vállalkozásában a szeghalmi járás területén, Dévaványa határában folytak. E közös munka eredményeit Sherratt sietett egy más folyóiratban és nagyobb összefüggésekre általánosítva közzétenni (*Oxford Journal of Archaeology* 1: 3, 1982, 287–316, és 2: 1, 1983, 13–41), és így az *Acta*-ban napvilágot látott cikke inkább csak tájékoztatás a magyar kutatóknak arról, hogyan kell vagy lehet végezni az ásatást előkészítő és tökéletesen „korszerű” terepkutatásokat. Azt majd azonban csak a felszíni és felszín-alatti lelet- és jelsűrűsödések egyike-másika helyén végzett feltárások közzélé alapján lehet megítélni, mennyivel gyorsabbak, pontosabbak ezek az előrejelzések. Annyi máris látható, hogy jóval drágábbak. Nem árt talán tisztázni Sherratt egy téves következtetését sem, amikor arról ír (*OJA* 2: 1, 1983, 22), hogy a hírhedt digó-gödrökből kikerült kerámia-anyag nem módosítja lényegesen az egyes lelőhelyek fekvését és kiterjedését. Saját békés-megyei munkáinkból tucatjával lehetne említeni az ellenkező példákat, és biztosra vesszük, hogy az itt a 7. ábrán közölt dévaványai lelőhely hatalmas méreteinek szintén ez az egyik oka. Kár, hogy ha már szorgalmasan forgatta az MRT IV/1. kötetét, a szeghalmi járás topográfiáját, lelőhelyeinél nem adja meg a kötetben használt számozást.

C. W. Beck és *Sprincz Emma* közös cikke a hallstatti

temetőben talált borostyánok származási helyét igyekeznek megállapítani az infravörös fénnel végzett spektrálanalízis segítségével. A megvizsgált leletek közül az egyik, 18 szem gyöngyből és egy gyöngysortagolóból álló nyaklánc az MNM-ben van (lelt. sz. 199. 1871. 22, és mindaddig foglalkunk sem volt arról, hogy Nemzeti Múzeumunk birtokában ilyen világhíres lelőhelyről származó tárgyak is vannak). Az eredmény alighanem a várakozásokat igazolta: a borostyán balti eredetű, maga Hallstatt pedig nagyobb terület számára dolgozó feldolgozó központ volt.

A római korról foglalkozó tanulmányok közül nemcsak terjedelmére a leghosszabb, hanem jelentőségére nézve is a legfontosabb Tóth Endre munkája. Egy több, mint 100 éve ismert, sokat vitatott, de tulajdonképpen soha fel nem dolgozott savariai feliratos és ábrázolásos márványfaragványt és egy kis felirat-töredéket vizsgált meg részletesen. A tanulmány első részében a felső felén töredékes márványbázis — régebben hexagonként emlegették — formai rekonstrukcióját és értelmezését adja, valamint az öt oldalán ábrázolt alakokat határozza meg. A faragvány nem más, mint egy hat oszlopos körtemplom modellje. Az oszlopok között az egyik nézetben a feliratos mezőt két áldozószolga fogja közre. A másik nézetben sikerült kétséget kizáróan meghatározni a három istenséget: Marsot, Victoriát és Fortunát. Szerző a tholosoknak a halotti kultuszban és a triumphális művészetben betöltött szerepe és az egyértelműen a katonai győzelmekhez kapcsolható három istenábrázolás alapján a savariai faragványt egy jelentős katonai győzelem alkalmával állított győzelmi emlékműnek határozza meg. Formai egyedülállósága és kvalitások megmunkálása egyaránt az állító személy jelentőségére utal. A felirat értelmezésével az emléket a későflaviusi korra sikerült kelteznie, és Domitianus 89-es vagy 93-as szarmata — kvád háborújával hozta kapcsolatba. Az állító szenátor korábban Pannónia helytartója volt, és ebben a minőségében állította ezt a győzelmi emléket. Miután a nevét a feliratról kivették, az állítót tehát damnatioval sújtották. Személyét tehát a Domitianus-kor kivégzett consularisai között kell keresni. A cikk második része egy kis szenatori cursus-töredéket vizsgál, és bizonyítja, hogy ez ugyanannak a szenátornak a pályafutását tartalmazta, aki a győzelmi emléket állította. Sajnos, a cursus-felirat kiegészítéséből nyomdahiba következtében egy sor kimaradt. A felirat első négy sora tehát helyesen a következő (a kiegészítést a szerző, Tóth Endre volt szíves rendelkezésünkre bocsátani):

legato Aug. pr. pr. prov. Pannoniae et missio ad adsignan- / dos agro / S PVB LICO [s . . . . leg. Aug. pr. pr. / leg. tert] IAE AVG IT [em . . . curat. viar. / Clodiae] CASSIAE C[iminius] . . . electo ad faciendum /

Ami a szenátor közelebbi személyét illeti, elsősorban egy bizonyos Helvidius Priscus jöhet gyanúba, aki 87 előtt volt consul, de a feltevés nem bizonyítható. Ennek ellenére nem kétséges, hogy az intuícióval, széles körű ismeretekre támaszkodva és hatalmas apparátussal megírt tanulmány az elmúlt évtizedek egyik legkiemelkedőbb teljesítménye a római kori hazai kutatásokban.

Két kisebb tanulmány ugyancsak fontos adatokkal gazdagította Pannóniáról való ismereteinket. Lőrincz Barnabás két dunabogányi feliratot közöl. Az egyik Commodus idejéből két szenatori rangú férfiúval, Ti. Claudianusszal és Prastina Messallinusszal kapcsolatban tartalmaz eddig ismeretlen adatokat. A másik egy olyan, egyelőre ismeretlen nevű praefectus praetoriáról tudósít, aki Severus Alexander idejében már Rómában szolgált, de onnan rendelkezett egy templom helyreállításáról. A szerző röviden ismerteti egy harmadik, töredékes feliratot is.

Vissy Zsolt az 1973–1975 közötti interceisai ásatások során a castellum principijának, illetve basilicájának területén előkerült 13 olyan emléket ismerteti, amelyek Caracalla, Trebonianus Gallus, III. Gordianus, illetve meg nem határozható császárok kőből vagy bronzból

állított szobraiból maradtak fenn. A lehetőségig pontos attribúciók mellett ki kell emelnünk a cikk rövidségét, és azt a gyorsaságot, amellyel megjelentette.

Borszék J. és három munkatársa Antoninianus-kori érmek verdehelyeit állapította meg lézeres mikrospektrálanalízissel. Adatai nyilván használhatók lesznek az éremtani kutatásokban. Ugyanebben a reményben született a Fundmünzenbericht 1980 is, hűségesen követve a korábbi közlemények rendjét és szempontjait. Ezúttal mintegy félszáz lelőhely csaknem ezer érmét adja (közülük néhány lelőhely nélküli kincslelet, illetve az 1975–1979 közötti évek termése). Az olvasóban felmerül a kérdés, hogy az egyes lelőhelyek címében az ásató neve mellett nem lehetne-e megadni legalább az előzetes régészeti közlés (például a Régészeti Füzetek) vonatkozó adatait. A cikk fél oldalnyi német szövegébe (Anmerkungen) néhány pontatlanság mégiscsak becsúszott: Strahlenkronender helyesen Strahlengelenkronter, Scepter helyesen Zepter (rég.), illetve Zepter. Azt sem lehet tudni pontosan, mit jelent a „Nach links stehende Frau”.

Az Actában fehér holló külföldi szerző cikke, annak ellenére, hogy a borító harmadik oldalán erre három nyelvű felhívás is biztat (amelyek közül az orosz nyelvű érthetetlen részeket is tartalmaz). Most négy ilyen munka is van, közülük kettő antik kérdésekkel foglalkozik. V. P. Vasilev néhány bulgáriai, Trebenistében és Staro Szelo-ban évtizedekkel előtt talált görög bronzot vizsgál a rajtuk felfedezett betűk, illetve mesterjegy-szerű bevésések szempontjából. Az egyik a Vix-i kratérrel is kapcsolatba hozható volutás kratér. Következtetései ezeknek a bronzleleteknek a déli műhelyekből való szállítási módjára vonatkoznak. D. Isac tanulmánya viszont néhány évvel ezelőtt másutt már megjelent, így nem szükséges foglalkoznunk vele.

Kiss Attila a Duna–Tisza közének középső és déli részén előkerült olyan előkelő népvándorlás kori együttesek etnikai meghatározására tett nagyszabású kísérletet, mint Bácsmonostor, Bakodpuszta (azaz Dunapataj-Böd-puszt), Bácsordas (Karavukovo), Kiskőrös, Kiskunfélegyháza és mások. Jordanes (Getica, cap. 275–276) adataiból, illetve a megfelelő időszak (az ötödik század második felének első évtizedei) germán leleteiből indul ki. Elgondolása szerint azok az együttesek tartozhatnak a szkírek emlékmagyarához, amelyek a mondott időben a Jordán alapján kikövetkeztethető területen jellegzetesen germán(kori), jóllehet specifikusan esetleg nem sajátosan (csak) szkír leletek. Meggyőző érvelése szerint a *super Danubium* kifejezés nem a „Duna mellett”, hanem a „Duna másik, túlsó partján” jelentésű, a forrás szempontjából tehát a Dráva torkolata és Belgrád közötti, nagyjából Ny–K irányú Duna-szakasztól északra eső terület, azaz a Duna–Tisza köze. A nagyobb részt remek leletekről készült, zömében kiváló fényképekkel felszerelt tanulmány jelentős hozzájárulása a hun korszakot követő időszak zavaros történetének tisztázásához.

Juhász Irén mindössze öt oldalnyi cikke gálans gestus nemcsak az avar kor, hanem az írástörténet kutatói iránt is: elismerés illeti, hogy fontolgatás nélkül közzétette a nevezetes szarvasi tütartót, jó fényképekkel, és sajnos, kevésbé jó és pontos rajzokkal (amelyek függőleges oszlopokba vannak állítva, és ráadásul eredeti vagy annak tartott sorszámozásuk is felcserélődött. Mint kiderült, a helyes sorrend, Juhász Irén számozását véve alapul, 1, 4, 2, 3. A cikk bővített változata jelent meg a Magyar Tudomány U. f. 30 : 2, 1985. febr. 92–95. oldalain). Számítani lehetett arra, hogy az *editio princeps*et rögtön heves vita követi, amelynek azonban az első részi népszerűsítő folyóiratokban láttak napvilágot (Vékony Gábor három cikke az Életünk-ben, 22 : 1, 2, 12, 1985, 71–84, 147–168, 1133–1145, valamint a Róna-Tas András Élet és Tudomány 41 : 2, 1986. jan. 10, 35–37, és 41 : 3, 1986. jan. 17, 70–71, illetve Magyar Tudomány U. f. 30 : 2, 1985. febr. 95–98). Eltekintve attól, hogy a fundamentális jelentőségű lelet és kérdés interpretációjának tudományos útjához rögvessz szükségtelen zavaró jelenségek is társultak [amelyekről a szöbeszedén kívül Vékony elejtett megjegyzései is árulkodnak (Életünk 1985, 1133, 1136)], nagyon rossz néven kell vennünk az

Élet és Tudománytól, hogy szarvasi ügyben legelőször annak a Forrai Sándornak adott fórumot (40 : 34, 1985. aug. 23, 1065–1067), aki Küskarácsonról Sülvester estig című könyvével (Budapest, é. n., sajnós, Múzsák Kiadó kiadása) már bizonyította, hogy alaposan megcsapta a sumer-, szkíta- és etruszkmagyarológia szele. Mivel mind Róna-Tas, mind Vékony alapos tudományos feldolgozás megjelentetését helyezte kilátásba, a kérdés részletesebb megvitatására később kell visszatérnünk.

Kovács László tanulmánya sajtó alatt lévő könyvének egyik, katalógussal bővített fejezete, egy elhanyagolt kutatási terület alapos áttekintése. A 9. századtól kezdve a bizánci birodalommal közvetlen kapcsolatba került magyarság külső kapcsolataihoz fontos adatokat jelentenek a Kárpát-medencében talált, 10. századi bizánci érmek. Az eddig ismert 188, jórészt szörványos veretből mindössze 17 származik összesen 16 hitelesen feltárt temetkezésből. Ezek egyharmada fegyveres férfiaknak bizonyult. Az érmeik tehát valószínűleg a 920–930-as évektől 970 körül vezettet Bizánc elleni hadjáratok és adóztatás „jövedéke” volt, de császári ajándékok és a kereskedelem révén is kerülhettek hozzánk pénzek. A nagyobb értékű – arany és subaeratus – veretek egy sajátos viseleti és temetkezési szokáshoz kapcsolódnak: az ilyeneket nem sorozatokban, hanem egyesével függesztették a nyakba, varrták a ruhára. A cikk alapján nagy érdeklődéssel várjuk az arab, nyugat-európai és római érméket is tárgyaló teljes mű (Die Münzen der ungarischen Landnahmezeit) megjelenését.

V. B. Vinogradov és L. L. Galkin rövid cikkeikben a honfoglaló magyarság hagyatékával némi összefüggést mutató Kaukázus-vidéki és Volgán túli sírleleteket ismeret. Nehéz rájönni a nyitjára annak, hogy Erdélyi István hozzáfűzött megjegyzései (207. l.) miért előzik meg Vinogradov cikkét, és főleg azt, hogy a 220. oldalon végül is mit jelent I. Erdélyi aláírása. Ő volt talán a Vinogradov-cikk szerzője?

Gerevich László a dömösi ásatások eredményeit vizsgálja, az Árpád-házi királyok curiája, a prépostság, a falu, és egy királyi nagybirtoki központ összefüggései szempontjából. A cikk érdekes és fontos szembeállítását adja a királyi palota és templom európai rangra emelkedett minőségének és a szolgáltatásra rendelt falu szegényes házainak, a szolgálónépek gödörlakásainak és kemencéinek.

A könyvismertetések jelentős részénél azt tapasztaltuk, hogy inkább egyszerű tartalmi kivonatokat, semmint érdemi méltatásokat, kritikai megjegyzéseket nélkül (például Harris és Orton munkáinál, 421–422. lapok). Esetenként gondatlan volt a korrekúra elvégzése is, így maradt az egyik szövegben (426. l.) az egy idegen nyelvű ismertetésben egyébként is vitatható Zseliz helyett a Somogy és Baranya határán fekvő erdős dombvidék Zselic (vagy a Zselicség) neve.

Makkay János

A. Mozsolics, Bronzefunde aus Ungarn, Depotfundhorizonte von Aranyos, Kurd und Gyermely. Akadémiai Kiadó, Budapest 1985. 235 lap., 286 tábla.

A „Bronzefunde aus Ungarn” Mozsolics előző két kötete után — Bronzefunde des Karpatenbeckens (1967) és Bronze- und Goldfunde des Karpatenbeckens (1973) — a fiatalabb bronzkor magyarországi depotleleteit tárgyalja, egyúttal a Kárpát-medence egykorú együttesét is figyelembe véve. E leletek a korai urnamezős kor történetének jelentős dokumentumai. A könyv szerkezeti felépítése követi az előző két kötetben már alkalmazott szisztémát, s az egyes fejezetek megfelelő áttekintést adnak a három depotszint bronztárgyainak tipológiai fejlődéséről. A tárgyeszoportok ismertetését a korszak kronológiáját tárgyaló fejezet egészíti ki, amely településtörténeti összefüggéseket is tartalmaz. A kötet jelentős részét kitevő Fundliste betűsorrendben taglalja a különböző leleteket, leletegyütteseket a mai Magyarország területéről,

majd ezt követi a gazdag táblaanyag. Természetesen nem hiányoznak a könyvből a bibliográfia, valamint a különböző mutatók sem.

A tipológiai felsorolás leglátványosabb része kétségtelenül a fegyvereket tárgyaló fejezet. A támadó fegyverek közül a kardok már eddig is megkülönböztetett figyelemmel részesültek egyes szerzők, így természetesen Mozsolics részéről is. A tömör markolatúak csoportjába tartozó Riegsee-kardok Erdélytől Baden – Württembergig és Észak-Németországig terjedtek el, kisebb területről ismertek a Ragály típusú kardok. Ezeknél lényegesen több figyelmet érdemelnek, mindenekelőtt történeti szempontból a nagyjából hasonló korú nyelnyújtványos kardok. Ezek ún. nenzingeni variánsai, más szóval a Naue 11 típusok elterjedése lényegesen szélesebb körű, s különösen az Égeikum térségében napvilágra került példányok érdemelnek figyelmet.

Mozsolics kitűnően ismeri a bronzkori kardleleteket, a legapróbb részleteket is figyelembe véve határolja el ezek számtalan variánsát, de ez a látszatra tipológiai játék valójában regionális és kronológiai különbözőségeket takar. Talán egyetlen változatot emelnék ki a felsorolt kardok közül, azt, melyet Mozsolics Pécska típusnak határoz meg. A fegyver analógiái világosan meghatározzák azt a környezetet, melyben használták, s sokkal közelebb áll bizonyos hasonló formájú törökhöz, mint a nenzingeni típusú kardokhoz. Jellegzetes keleti típusú fegyverről van szó, melynek történeti jelentősége még a kurdit közvetlenül megelőző korszakhoz fűződik, a Nyírkarász – Gyulaháza típusú harcos sírok világához.

Nem kevésbé jelentős fegyverfajta a későbronzkori aranyos és kurd típusú kincseletek korában. A vázlatos feldolgozásból talán a Peroni által meghatározott „D” típusú török, ill. ezek Tenja variánsai kaptak, érdemelt jelentőségüknek megfelelő figyelmet, viszont hiányunk kell a rendszerint tömör markolatú keleti típusú török ismertetését, melyekről néhány mondatot a pécskai típusú kardoknál olvashattunk.

A fegyverek sorában kaptak helyet a korongos csákányok, valamint az igen részletesen taglalt lándzsák és dárdák, pontosabban ezek csúcsai. Ez utóbbi fegyverek társadalomtörténeti jelentősége közismert, antik források helyek is alátámasztják, s erről részletesen is olvashatunk a fejezetben. Szó esik a korai urnamezős korszak ún. harcos sírjairól, így többek között Csekéről, Ocskóról vagy éppen Bakonyszűcsről. E sírok mellékletanyagában fellelhető a dárda és a lándzsa, mint a korabeli hadfelszerelés elengedhetetlen tartozékai. Kár, hogy a terjedeleme korlátozott volta nem tette lehetővé, hogy részletesebben is szó essék a korszak fegyvereinek a harcos sírok köréhez fűződő szoros kapcsolatairól.

Nem kevésbé érdemelnek figyelmet a védőfegyverek, a sisakok, a páncéltakaró, a nyaklemezek, a lábvérték, a pajzsok, valamint a kéz- és karspirálok. Ez a fejezet rész a kötet egyik legsikerültebb részlete, különösen alapos a korabeli sisakok feldolgozása. Jelentős mértékben sikerült a magyarországi példányok körét a kincseletekben gyakori sisaktörödékekkel bővíteni, de ehhez először azonosítani kellett a korábban ismeretlen rendeltetésű lemezdarabokat. Egy meglehetősen szokatlan védőfegyverzet, a nyaklemez után a megérdemelnél kevesebbet olvashatunk a második évezred két utolsó századának talán legjellegzetesebb és egyben meghatározó tárgyáról, a mellpáncélról. A sírokból és kincseletekből egyaránt ismert páncélingek, azaz ezek kisebb-nagyobb töredéke nem egyszer a szakirodalom főszereplői. A Kárpát-medencében ma még nem nagy számban előforduló páncélleletek sejtetik a fiatalabb bronzkori társadalomnak erős katonai színezetét.

A korabeli Égeikumából Közép-Európába átszármazott haremódor további sajátos tartozéka a láb páncél szépen díszített példányokkal képviselt vidékünkön. Talán a nadapi lábvérték ébresztik fel leginkább az érdeklődést ismét néhány előzetes leletközlés után a jellegzetes védőfegyver iránt.

A Patay Pál által rekonstruált nyírturai pajzs egészíti ki a középső Duna-vidék fiatalabb bronzkori harco-

sának teljes hadifelszerelését, ill. ad hozzáférhető képet a mediterrán típustól eltérő közép-európai példányokról. Sajnos, ma már nehéz eldönteni a kincsleletekben gyakori ún. pajzsdudorokról, hogy ezek valóban pajzsok tartozékai voltak, avagy más célt szolgáltak.

A munkaeszközök címen összefoglalt fejezet közel sem ígér olyan érdekesítő újításokat, amelyenről a fegyvereknél olvashattunk. Bár nem olyan látványosak, jelentőségük cseppet sem kisebb ez utóbbiaknál, a tárgyalt kor gazdasági életének meghatározó tartozékai. Talán a legszélesebb variánsokat dokumentáló balta a legaprólékosabban kidolgozott tárgyak sorában. Ragadjuk ki ezek közül az egyik széles körben használatos típust, az ún. közép-szárnyállású, baltát, melynek meglepően sok példányát ismerjük a már idézett harcos sírokból. Nem véletlenül hangoztatja ezek nyomán a szakirodalom ezek fegyver jellegét, bár ezt Mozsolics elég kétkedően fogadja.

Talán a megszokottnál gyengébben sikerült a bronzkészekkel foglalkozó összeállítás, melynek nyilvánvaló oka az egy-két kurd típusú kinstől eltekintve meglehetősen szegényes hazai választék.

A használati eszközök sorát a ma már szinte áttekinthetetlen mennyiségű sarlók, s egyéb tárgyak, mint fűrészek, nyílhegyek, horgok egészítik ki, s természetesen a különböző fémedények, de ez utóbbiak már új fejezeteim alatt. A több típussal is képviselt csészek, az üstök és bográcok a speciális védőfegyverzet mellett a korszaknak talán legjellegzetesebb tárgyai emlékei. Mozsolics részletes képet fest ezek tipológiájáról, kronológiájáról, a Mediterrán medencéhez, mindenekelőtt Itáliához fűződő kapcsolatokról, de jóval kevesebbet tudunk meg a korabeli társadalomban, az életmódban játszott jelentőségükről.

A tipológiai fejezetek sorában találkozhatunk többek között a löszszármazattal, különböző koecialkatrészekkel, s nem utolsósorban a viselet tartozékaival, ékszerekkel, toalettikkal stb. Ezek között is találunk komoly érdeklődésre számot tartható tárgyakat. Így pl. fibulákat, melyek az időrend pontos jelzői is.

Az utolsó érdemi fejezet, a kronológia summázza Mozsolics nézeteit az általa tárgyalt korszak kultúráiról, ezek egymáshoz és környezetükhöz fűződő kapcsolatairól és természetesen a relatív és abszolút időrend kérdéseiről. Aranyos, Kurd és Gyermely Mozsolics interpretációjában a fiatalabb bronzkor meghatározó kincslelet-horizontjai, s valójában átölelik az urnamezős korszak jelentős tartamát. Bár nézetei nem mindig esnek egybe mások elképzeléseivel logikai okfejtései többnyire meggyőzőek. Az Itáliához fűződő kapcsolatok igen alapos felgöngyölítése feltétlenül érdeme a monográfiának, s ugyanígy az Erdély és Horvátország felé vezető szálak bogozása is. Ezek viszont csak részei a fent említett nagy egységnek, melynek kétségtelenül meghatározó leletei a jelen könyvben olvashatók.

A rendkívül gazdag leletanyagot felsoroló Fundliste minden bizonnyal a kötet legidőállóbb része, s a kincsleletek mellett tartalmazza a korszak fontosabb szórványait, s néhány érdekesebb síregyüttesét. Rövid, inventárszerű felsorolásban kapjuk az egyes lelőhelyek anyagát körbehatárolással, a legszükségesebb leletkörülmények ismertetésével és az alapirodalommal. A szöveg-részt jól használható ábraanyag egészíti ki, fényképes és rajzos táblák egyaránt. Az egyes kincslelet-horizontokhoz formatáblát is mellékeltek, melyek segítik az alaptípusok-ban való eligazodást.

Az eredeti kézirat még egy fejezetet tartalmazott „Metallhandwerk” címmel. A terjedelem szűk lehetőségei miatt ez kimaradt a kötetből. A szerző ezt egy szélesebb körre kidolgozta és a bronzleletszintek kronológiai táblázatával kibővítve „Ein Beitrag zum Metallhandwerk der ungarischen Bronzezeit” címmel megjelent Frankfurtban (BerRGK 65, 1984, 19–72. l. és 25 tábla).

A magyarországi bronzleletek harmadik kötete fontos és egyben nélkülözhetetlen forrás mindazok számára, akik határainkon belül és kívül kutatják a fiatalabb bronzkor ma még számtalan tisztázatlan problémáját. Minden bizonnyal vitatják majd leletcsoportosításának,

kronológiai rendszerének, értékelésének nem egy tételét, s ez természetes is, figyelembe véve a kutatói megközelítés különböző lehetőségeit. Ez az azonban nem változtat azon a tényen, hogy Mozsolics Amália könyve a fiatalabb bronzkori depoteletekről kutatásunk újabb jelentős állomása.

Kőszegi Frigyes

B. Schmider, Les industries lithiques du paléolithique supérieur en Ile-de-France. VIe supplément à Gallia Préhistoire. Paris 1984. Éditions du CNRS. 243 lap 113 ábra.

Az Ile-de-France több mint egy egyszerű földrajzi fogalom, érzelmi töltése van. A témaválasztásnál ez is lebeghetett a szerző szeme előtt: nincs különösebben körülhatárolható topográfiai oka, hogy vizsgálódásait erre a területre koncentrált. Bennünket pedig ismét lenyűgöz a franciák viszonya a paleolitikumhoz és az, hogy milyen elégszak a Gallia Préhistoire mellékletei.

A párizsi medence közepe északról dél felé enyhén emelkedő táblavídek, a Somme és a Loire közötti területet délkelet-északnyugati irányban a Szajna átlója felezi.

Őskori történetének kutatása már 1860-ban megkezdődött, s új lendületet kapott Pincevent feltárásával 1964-től. A lelőhely váratlan topográfiai helyzete választ adott arra a kérdésre, hogy a terület felsőpaleolitikuma a megelőző és követő időszakhoz képest miért olyan szegényes. 1964-ig azzal magyarázták ezt a tényt, hogy a terület barlangokban szegény, s a jégkorvíg szigorú feltételei között ez a körülmény nem tette vonzóvá Franciaország belső területeit. Pincevent után nyilvánvaló lett, hogy a hiba a kutatás módszereiben volt, s a felsőpaleolit telepeket éppoly sikeresen lehet kutatni nyílt sínen, mint barlangokban.

Az Ile-de-France morfológiai képét alapvetően meghatározzák a Szajna és mellékfolyói, a lelőhelyek ezek meleg, kedvező fekvésű teraszain koncentrálnak. Különösen ott, ahol a nyersanyagumók a felszínen hevernek.

A felsőpaleolitikum helyi érvényű sztratigráfiája:

- périgordien supérieur (Gravettien)
- badegoulien (Magdalénien I)
- magdalénien
- épipaleolitikum

A szerző következetes rendben vizsgálja a kultúrát. A természeti környezet rövid ismertetése után területi csoportosításban veszi sorra a lelőhelyeket: kutatástörténet, a köipar értékelése a hagyományos, Sonnevillé – Perrot módszer szerint. Akinek saját munkájához nem elég az értékelés és összefoglalás, a kötet végén a lelőhelyek teljes eszközlétárát és az indexeket is megtalálja.

Az Ile-de-France felsőpaleolitikumának a történetét a szerző a következőkben vázolja.

A középső őskörök végén a terület teljesen elnéptelenedett. A *chatelperronien* helyi hiánya kapcsolódik a középsőpaleolitikum – felsőpaleolitikum átmenet általános problémájához. Az *aurignacien* hiánya már meglepőbb, mivel a karakteres kultúra igen nagy területet népesít be. A jelenség egyik lehetséges magyarázata a terület geomorfológiájában rejlik: a középső Duna-medence vidékéről érkező (Delpont szerint) kultúra „hűsége a barlangokhoz”.

A tárgyalt területet először a Würm közepének enyhe oszcillációjában, a Paudorffban népesítik be: pedológiaiag a humid éghajlatban talajosodott lösz, archeológiaiag a *périgordien supérieur* ez a szint. A délnyugat-franciaországi sztratigráfiához viszonyítva ismét hiátus következik: a területen nincs *solutréi* lelőhely. Magyarázatára kissé általános, kevéssé meggyőző érveket hoz fel a szerző: az északi lösz-zónák keletkezésének mostoha körülményei, szegényes fauna stb.

A folyamatos fejlődés a IV. lösz lerakódásának stadiális időszakában ismét megszokás, majd a Lascaux

interstadiálisban megjelenik a *badegoulien*/magdaléni I. Bár a korszakra általában az eszközkészlet homogenitása jellemző, az indexekben kimutatható eltérések arra készítik a szerzőt, hogy a kultúra eme legkorábbi szakaszát külön névvel illesse. Indokolja ezt a badegoulien és az utódkultúrák fejlődésében kimutatható divergencia is.

A *magdaléni* klasszikus lelőhelye Pincevent kárpótól a terület vélt vagy valós hiányosságaiért. A lelőhely feltárásának, feldolgozásának módszere, alapossága nemhogy fölül nem múlható, de hosszú ideig utól sem érhető. A lelőhelyről külön monográfia jelent meg. A magdaléni kultúrát a tompított hátú pengék és a bec-ek aránya alapján három alesoportra osztja B. Schmider. Az *epipaleolitikum* az Alleröd oszcilláció viszonylag szegényes kultúrája, eszközkészletére az északi szomszédságban élő Federmesser-lelőhelyek leletanyaga van hatással.

A kimutatható kapcsolatok iránya egyébként is az egész időszakban sokkal inkább északkeleti mintsem délnyugati.

A könyv eredményeit két okból tartom tanulságosnak.

1. A felsőpaleolitikum közép-franciaországi története a legszorosabb analógiát mutatja a Kárpát-medence azonos időszakával. A felsőpaleolit népesoportok az interstadiális kedvező körülményei között, hullámokban népesítették be a vidéket (Paudorf, Lascaux, Alleröd). Azt, hogy ez a tény csak az ökológiailag közel azonos zónák betelepülésének általános törvényszerűsége-e vagy mélyebb tartalmi összefüggéseket takar, további kutatás döntheti el. Megszívlelendőnek vélem, hogy a hazai események megértéséhez szükséges párhuzamok keresését mindig az ökológiai viszonyok megismerésével kezdjük. Könnyebben jutunk el az események lényegének megértéséhez, mintha engednénk annak a látványos, de néha félrevezető csábításnak, amit egy-egy eszköztípus analógiáinak felsorolása jelent.

Amennyire tanácstalanok vagyunk a délnyugat-franciaországi nomenklátúra és sztratigráfia „honosításakor”, annyira hazai léptékűek ennek a könyvnek az eredményei, problémái, megoldási kísérletei.

2. Egy könyvismertetés keretén belül nem részletezhetjük, de az a benyomásunk, hogy a felsőpaleolitikum kis helyi színezetű kultúrái egymáshoz kapcsolódó láncszemek füzeként (a széleken több-kevesebb átfedéssel) húzódnak az Ile-de-France — Belgium — német — cseh — morva ívben, innen tovább a Kárpátokat megkerülve. Ehhez a vonulathoz a Kárpát-medence belső területeit a folyóvölgyek kapcsolják.

A mozgás iránya, időrendje tisztázandó, de a két távoli terület (Ile-de-France és a Kárpát-medence) eseményeiben mutatózó meghökkentő párhuzamosság valószínűsíti ezt a feltevést.

Hadd fejezzem be a recenziót a szokásos dicséretekkel, amelyek ezúttal nem formálisak: a könyv tipográfiája valóban szép, a rajzok jók, a bibliográfia alapos. A szakember örömmel forgathatja a könyvet.

T. Dobosi Viola

konstrukciója. Ebből az az igen fontos következtetés adódott, hogy mai tudásunk szerint ez a samosi építmény volt a „görög ókorban” e típus legnagyobb, egységes koncepció szerint tervezett és kivitelezett képviselője. A stratigráfiai megfigyelések és az építészeti emlékek elemzése alapján három építési fázis különíthető el: a legkorábbi az i. e. III. század első harmadára, a második i. e. 160 körülre, míg a harmadik az i. e. II. század utolsó harmadára keltezhető. A kezdetek nyilvánvalóan összefüggének Samos városának újjáéledésével, amely a száműzött lakosság visszatérését követően az építő tevékenység területén i. e. 300 táján bontakozott ki. A samosi gymnasion az épülettípus funkcióinak a milétosi iskola hatását tükröző, paradigmatiszta építészeti megfogalmazását szemlélteti. Olyan létesítmény volt, amely immár a polis lakóinak nemcsak a testi és zenei nevelését, hanem oktatását is szolgálta. Nem lehet véletlen, hogy éppen Samoson került elő az egyik legkorábbi, az i. e. III. századra keltezhető felirat-dokumentuma annak, hogy a gymnasion a már korábban meglévő funkciók ellátása mellett a szellemi képzés színhelyévé vált. Megalapozottan látszik az a megállapítás, hogy a rekonstruált épület térszervezésének hatását számos későbbi gymnasion, így mindenekelőtt a pergamoni mutatja.

Figyelemre méltó az a felismerés, hogy az i. e. III/II. században a samosi szentélyben az előbbihez hasonló építő tevékenység nem mutatható ki: az újjáéledő és felvirágzó hellénisztikus polis polgárai ilyenformán elsősorban városuk politikai és gazdasági jelentőségét kívánták hangsúlyozni.

A mithridatési háborúk és a kalózok tevékenysége által fémjelzett válságperiódussal a samosi gymnasion építéstörténete is lezárult. Új korszak kezdetét az i. sz. I. század, a római császárkor jelentette. Feltehetően az i. sz. 47-es földrengés után a hellénisztikus lutront *more romano* termává építették át. Minthogy a német ásatások erre a részre koncentráltak, az ennek határain kívül eső átalakításról biztosat jóformán nem lehet mondani. Magának a fürdőnek a következő építési periódusa a Hadrianus–Antoninus-korra tehető, majd újabb átalakítás és renoválás i. sz. 270 körül mutatható ki. Samos jel szerint az i. sz. IV. századi földrengések után, pontosabban e század 2. felében, a samosiak már nem rendelkeztek a helyreállításához szükséges anyagi javakkal.

Mindenesetre a rekonstruálható császárkori építéstörténet egyértelműen a város gazdasági virágzását tükrözi a IV. századot megelőző időkben: a gymnasionba beépített fürdő a „császár-terma” típusát követi, szemben Kós, Milétos vagy éppen Pergamon hasonló építményeivel. Ez természetesen nem volt egyedülálló jelenség: ilyen vállalkozásra Aphrodisiasban vagy Ephesosban is van példa.

A fentiekben röviden összefoglalt eredmények jól szemléltetik W. Martini munkájának jelentőségét, amely a német *Bauforschung* legjobb hagyományaihoz híven a hellénisztikus és római császárkori épületek maradványainak kitűnő leírására, elemzésére, rekonstrukciójára és értelmezésére alapozza a Samos történetén messze túlmutató megfigyeléseket és következtetéseket.

Szabó Miklós

W. Martini, Das Gymnasium von Samos. (Samos XVI.) R. Habelt, Bonn 1984. — XVI + 281 oldal, 84 szövegközi illusztráció, 49 tábla, 1 melléklet.

A Samos antik városának (ma Pythagoreion) délnyugati zónájában lévő „római rom” ásatásait az athéni Német Régészeti Intézet 1969 és 1979 között végezte el. A kutatások legérdekesebb eredményének az a felfedezés számít, miszerint a császárkori fürdő hellénisztikus *lutronra* épült rá, amely viszont nagy gymnasion része volt.

A Samos-sorozat XVI. tagjaként publikált feldolgozás e két nagy együttest tárgyalja; a kora bizánci kolostor maradványai, valamint a leletanyag további kötet tárgyát képezi.

A feltárások alapján és a környező területen fellelhető falmaradványok gondos figyelembevételével lehetővé vált a korábbi létesítmény, azaz a gymnasion re-

M. E. Mariën, L'Empreinte de Rome. Belgica Antiqua Anvers, 1980. Fonds Mercator S. A. 531. 278 + 4 ill., 3 térkép, 38 + 1 alaprajz, tipológia 6 l. Előszó: S. J. de Laet. (A kiadvány megjelent flamand nyelven is: M. E. Mariën: Belgica Antiqua. De Stempel van Roma. Antwerpen, 1980, Mercator Fonds.)

Gallia Belgica történeti és régészeti kutatása iránt eleinte inkább a francia, mint a belga tudósok érdeklődtek. Összefoglaló művek 1919-ben, majd 1944-ben jelentek meg. Több, mint 30 év elteltével, hatalmas, sokrétű anyaggá duzzadtak az ismeretek, számtalan kisebb-nagyobb résztanulmány jelent meg, úgy, hogy

ezek figyelembevételével újabb összefoglaló mű vált indokolttá. Ezt most olyan kutató — M. E. Mariën — végezte el, aki maga is részese az eddigi munkáknak és több korzakkal is behatóan foglalkozott. Egy 1983-ban megjelent válogatott bibliográfia szerint (*Bulletin des Musées Royaux d'Art et d'Histoire. Bruxelles, 54. Fasc. 1. 1983. pp. 109–111.*), az 1943 óta, több nyelven is publikáló szerző, több mint 70 könyvet, tanulmányt stb. írt, a bronzkortól kezdve a La Tène periódusain át a római és merovingkorig.

S. J. de Laet professzornak (aki többször volt szerzőtársa Mariënnek) a kötethez írt előszava külön fémjelzi e vállalkozást. De Laet nagy vonalakban mutat rá azokra az eredményekre, amelyeket az utóbbi évek kutatásainak köszönhetünk: pl. bebizonyosodott, hogy e terület nem „városok nélküli provincia”. Épületekkel, sírmezőkkel, vízvezetékekkel lettek gazdagabbak az egyes vidékek. Különösen a hadiutak vizsgálatára, a rajnai limes-sel és a Litus Saxonicussal való összefüggésekre mutat rá. Kiderült, hogy római burgusok és más települések, középkori belga városoknak (Anvers, Bruges, Gand stb.) a kimutatható alapjai.

M. E. Mariën „Bevezetését” rövid kutatástörténettel kezdi, majd rátér a múlt században Európa-szerte erőteljesen megindult érdeklődésre az egyes vidékek múltja, régészeti leletei iránt. A szerző ismerteti az anyag feldolgozásánál követett módszereket, kiemelve az interdiszciplináris munkát. Belgium valamennyi múzeumából, sok magángyűjteményéből, a környező államokból (Luxemburg, Tier [NSZK] Leyden [Hollandia] stb.) válogathatta a legjellemzőbb leleteket és munkáját számos régész, restaurátor stb. segítette.

Ezek után következik a történeti és régészeti összefoglalás Gallia Belgicáról 12 fejezetben. A szöveghez több mint 30 oldalas jegyzetapparátus járul. Mindezt kiegészíti a részletes bibliográfia. A jobb áttekinthetőséget segíti három térkép. Az első: a vaskor végén, a belga területen élt törzsek neveinek és szálláshelyeinek valószínű jelölésével; az egyes települések, oppidumok, sírmezők is szerepelnek. A második térkép a római foglalat, a császárkor kezdete körüli időkben ábrázolja. Itt részletesen fel vannak tüntetve a polgári és katonai települések, a különféle utak — a feltételezettek is — az egyes törzsi és provinciális határok. A harmadik térkép a római uralom végső szakaszát mutatja: a települések, városok, katonai objektumok megnövekedett számát. Az úthálózat, mint az előzőnél is részletesen van ábrázolva. A három térkép összevetése tanulságos Belgica történeti változásai megismeréséhez. A szerző még különféle építészeti emlékek alaprajzát közli irodalmi utalásokkal (478–502. l.). További vizuális segítséget jelent a részletes, rajzos tipológia, kronológiai sorrendbe állítva a tárgyakat a La Tène III.-tól egész i. sz. 500-ig. Itt a régészeti leletek szinte minden alfaja szerepel. A kötetet részletes jól használható név- és tárgymutató (index) zárja (511–531. l.).

A könyv fényképanyagát több szempontból is ki kell emelni. A 278 + 4 illusztráció fekete-fehér és különböző színű változatban látható. Minőségük (hála a kitűnő Jacques Picard fotóművészetének és a nyomdai előállítás technikájának) elsőrangú. Amellett, hogy változatos nagyságban és különféle színhatásokkal szerepelteti a fotókat, sikerült azokat a szövegírással közvetlen közelébe elhelyezni. A képaláírások rövidke, de jellemzőek. A kötet végén (447–469. l.) viszont részletes, katalógus-szerű listát találunk.

Rátérve a könyv tulajdonképpeni szövegrészére, megállapíthatjuk, hogy a fejezetek felépítése, megszerkesztése eléggé egyöntetű. Logikus sorrend szerint következik — minden megadott korhatárnál a fejezet témája szerint — először a Birodalom általános helyzetének, majd Gallia történeti eseményei, és utána a Belgicával összefüggések. Utóbbiakat tárgyalja természetesen a leg-részletesebben, mindig kiemelve az egyes törzsekkel kapcsolatosakat. Amennyiben auctorhely illusztrálná a történeteket, arra külön kitér, a jegyzetekben pedig szó szerint idézi a forrásokat. Ugyanígy a modern szerzők véleményének is helyt ad, érintve az eltérő nézeteket.

Ezek után következnek a helyi vallási, katonai, kereskedelmi stb. vonatkozások ismertetése, majd rátér a konkrét régészeti emlékek felsorolására, az analógiákra történő utalással, a vonatkozó irodalom részletes megadásával. A műhelyek, a datálás kérdéseire külön súlyt helyez.

A vaskor második szakaszának tárgyalásával indítja Mariën a belga föld történetének felvázolását, amikor az első érintkezések történetét Rómával (I. fejezet). A terület törzsi elhelyezkedésére fektet súlyt elsősorban. — A II. fejezet már címében utal a rómaiak „felfedezésére” e vidékeken, a Kimberektől Julius Caesar koráig. Az ismerkedést auctoridézetekkel illusztrálja. Kitér a vallási helyzetre, a törzsi ellentétekre. Képanyaga főleg a változatos kerámiai anyagot mutatja. — A III. fejezetben Caesar írásait a szerző szó szerint idézi, így elemzi az eseményeket, tekintettel a törzsi összefüggésekre. — A IV. fejezet történeti és régészeti szempontból egyaránt számba veszi a már meghódított területet Caesartól Augustusig. — A római uralom berendezkedését Belgicában az V. fejezet taglalja, Tiberiustól Galbáig. Ismerteti a galliai felkelés részleteit; a Rómához való új relációkat a gazdasági fellendülés tükrében mutatja. Kiemeli a városok, az úthálózat jelentőségét. A régészeti anyag bemutatásánál elsősorban a terra sigillata és a speciálisan „belga áruk” taglására tér ki, de érinti az üveg, a fém készítményeket, a kémlékek mellett. A kereskedelmi kapcsolatok kiterjesztése Britannia, a Rajnavidék és Pannónia felé már megindult. — Nagy célok elérését tűzték maguk elé e vidéken a Vespasianustól Hadrianusig terjedő időszakban. A VI. fejezet hosszan, részletes jegyzetanyaggal és képekkel tárja elénk e kor életformájának változásait: a hódítók és meghódítottak egyre közelebb kerülnek egymáshoz. Ez egyaránt megmutatkozik a provincia kiépítésében és a régészeti anyag sokféleségében. — A következőkben a polgáriassult jólétet mutatja be szerző Antoninus Pius-tól Marcus Aureliusig. A VII. fejezet hatalmas jegyzet- és képanyagával a könyv gerincét képezi. Az egyes törzsek helyzetének elemzésére, eredményeik bemutatására, régészeti emlékeik taglására különös gondot fordít Mariën, bevonva a szomszédos provinciákkal való érintkezések kérdését. — Az Antoninusoktól Commodusig terjedő VIII. fejezet, előtérbe állítja a temetkezések gazdagságát, sokféleségét. Figyelemreméltó ekkor a tumulusok elterjedése. Érdemes megfigyelni, hány sírba helyeztek el régebbi korban készült, megbeesült tárgyakat. — A Birodalom krízisjelenségei azonban hamarosan észlelhetők voltak: ezt a IX. fejezet tárgyalja behatóan a Septimius Severustól Carinusig tartó időhatárok között. A szerző a világtörténeti események felvázolása kapcsán, különösen a keletről terjedő szellemi áramlatokra hívja fel a figyelmet, melyek alól Belgica sem tudta kivonni magát. De ettől függetlenül hatalmas építkezések, kémlékek sokasága és különféle kis leletek tanúsítják, hogy nem hirtelen jött az elkerülhetetlen hanyatlás. — Az újjászervezés szükségességét a Diocletianustól Constantinusig terjedő időhatárok között a X. fejezet tárgyalja. A törzsi nyugtalanságok itt is az erődítések megerősítését vonták maguk után. A területi újjászervezés Belgicát is érintette; a szerző részletesen elemzi Trier — Augusta Treverorum — új, megnövekedett jelentőségét. — A Constantinus-tól Honoriusig történő hadi események, a további katonai intézkedések töltik ki a XI. fejezet mondanivalóját. A különféle barbár törzsek mozgásai megrendítik a Birodalmat, az egymást követő császárok intézkedései csak lelassítják e folyamatot. A képanyag már nem égetett, hanem esontvázas sírokat mutat, és más temetkezési szokásokat. — A III. Constantinus és Clovis közti időhatárt tárgyaló, XII. fejezet ismerteti a drámai gyorsasággal, a véghez vezető utat. A Notitia Dignitatum adatai hírül adják, hogy a belga területen lévő reguláris csapatokat visszavonta Róma és a frankok hatalma állandósult, hamarosan egész Gallia területén megszűnt a Birodalom jelenléte. — A rövid epilógusban a szerző az ezután következő helyzetet tárja elénk bemutatva, hogy a meroving királyok milyen hatalmas, romjaiban is komoly építészeti örökséghez jutottak. A germánosság és a kereszténység előretörése ellenére még a VI–VII. századig is nagyjából hatott a gall–római kul-

túra; és a „barbárok” századai után a római szellemiség bizonyos nosztalgiát váltott ki a népekben az antik életforma, nyelv és humanizmus iránt.

A pannóniai régészek számára a könyv ismerete igen hasznos lehet, bár provinciákra csak kevés célzás történik, inkább utalás néhány összefüggésre, bizonyos valási és szociáltörténeti mozzanatra, a vidéki településformák hasonlóságára. A leletanyag tárgyalásánál főleg a bronzedények, az emailos tárgyak stb. előfordulására hívja fel a figyelmet mind Belgiában, mind Pannóniában. A könyvtárainkban lévő belga vonatkozású régészeti irodalom kiegészítésére is alkalmas a könyv, megismerhetjük a legújabb nézeteket, a hatalmas képanyag pedig analógiául szolgálhat.

Sellye Ibolya

A. Kaltöfen, Studien zur Chronologie der Völkerwanderungszeit in südöstlichen Mitteleuropa. BAR International Series 191. Oxford 1984. 407 oldal, 5 melléklet, 1 térkép.

A jelentős munka címe megtévesztő, a monográfia ugyanis többet, mást is tartalmaz, mint amire a cím alapján gondolni lehet. A szerző vizsgálatait egyfelől 375-től indítja, amikor a hunok még csak a Volgát lépték át (s a szerző által vizsgált területtől még kb. 1900 km-re voltak légvonalban), s így ennek megfelelően a mű Pannónia I. és Valeria kb. utolsó 50 esztendejének emlékeit is tárgyalja. A kötet tehát bizvást a hazai római kori kutatás érdeklődésére is számot tarthat. Másfelől a szerző nem korlátozza kutatásait csupán a kb. 375–525 közötti időszak régészeti leleteinek kronológiai vizsgálatára, hanem a leletanyag etnikai értékelhetőségének is jelentős fejezetet szentelt.

A számunkra nem egykönnyen érthető DK-Közép-Európa fogalom, a Moldva folyónak Elbába torkollásától a Dráva torkolatáig terjedő területet öleli fel, vagyis az egykori Pannónia I. és Valeria területén kívül a Barbarikumból a Dévényi kaputól az Ipolyig terjedő Kisalföldet, valamint a Morva- és Cseh-medencét foglalja magában. Már a szerző által kijelölt kutatási terület földrajzi keretei is jelzik a szerző álláspontját: egy történeti korszakban a régészeti források (látszólag) független vizsgálatát. A szerző tehát tudatosan a Várady-könyv (Das letzte Jahrhundert Pannoniens [376–476]) régészeti antitézisének, módszertani tükörképét adja, úgy kezelvén korszakának emléktanyát, mintha az őskori lenne (vö. 5. melléklet: kronológiai táblázat és elterjedési térkép).

A munka a vizsgált terület egység kiterjedésének ismeretével és az időbeni határok rögzítésével, ill. rövid kutatástörténettel indul. Ezt követi a 'Befunde' c. fejezet, melyben A. Kaltöfen a temetőket tájolás, a sírok kiképzése, a vázak helyzete, a mellékletek sírbani helyzete, az embertani típusok szempontjából, míg a telepüket a római kori településekhez való viszonyuk alapján elemzi. A leletek típusok (kerámia, fibulák, fülbevalók, tűkrök, csatok, üvegedények, fésűk, lőszerszármok és kardok) szerint kerültek részletes elemzésre. A kronológia c. fejezet tárgyát az V. sz. közepéig a pannóniai és barbaricum helyzet külön-külön, majd az V. sz. II. felétől már egységes vizsgálata képezi. Az etnikai értelmezésről szóló fejezetben a szerző a leletek és különböző etnikumok azonosításának módjait vizsgálja. Az összefoglalás a szerző nézeteinek rövid summája. A 860 tételes jegyzetanyagot 184 oldal, egységes elvek szerint rendezett, 363 lelőhelyet tartalmazó, szöveges katalógus követi, majd a munkát egy több, mint 50 oldalas bibliográfia zárja.

A szerző munkája arra a (részben helyes) alapelvre épül fel, hogy a régészeti emlékeket önmagukban — az írott forrásoktól nem befolyásolva — kell kezelni, értékelni. Ahol — szerencsére, ez a mű lényege — a felvetett kérdések vizsgálatát (pl. temetkezési szokások, telepkek elhelyezkedése, a leletanyag rendszerezése, kronológiai

vizsgálata) természettudományos egzaktussággal és logikával (mintha a terület növény- vagy állatvilágáról lenne szó) a koncepció nem zavarja, ott a munka kitűnő eredményeket hozott. Amikor viszont a 375–525 közötti idősakra vonatkozóan a szerző negligálja — az általa is ismert! — írott forrásokat, akkor éppen eredményei mutatják, hogy egy történeti stúdiumban az írott forrásokat nem lehet figyelmen kívül hagyni. Az a tény, hogy az írott és régészeti forrásokat — különösen etnikai kérdésekben — nehéz szinkronba hozni, vagy a két forrástípus mondandója közé nem lehet/szabad egyszerűen egyenlőségjelet tenni, még nem ok arra, hogy a késő római korban vagy a népvándorlás korban lemondjunk az őskori kutatás által irigylet helyzetéről (ti. az írott források birtokáról és kontrolljáról) és ismételtén csak 'Stufé'-kban gondolkodjunk.

Az etnikai értelmezés c. fejezetben a szerző sorra veszi a korszakra vonatkozó — számára a nyolevanas évek elejéig követhető — kutatástörténetet, összes tév-útjaival és buktatóival, s mivel nem talált olyan, egy-mástól élesen elkülönülő régészeti kultúrákat, melyek az írott forrásokban szereplő *gens*eknek/népeknek — sarkítva! — „katonai egyenruhaszerű egységességgel” (a recenzens megfogalmazása!) megfelelnek, ezért tagadja a leletek etnikai szempontú értelmezési lehetőségét. Nemesak azt tagadja, hogy a vizsgált időszakra vonatkozóan sikerült volna a régészeti leletanyagból kiindulva egy-egy leletesoportot (ti. sírokat és temetőket) egy-egy néphez kapcsolni, hanem tagadja pl. azt a — hazai kntatásban már régóta vallott, elfogadott és alkalmazott — elvet is, hogy ha egy adott időszakban egy adott terület egységre vonatkozóan az írott források egy adott népről beszélnek, akkor az ugyanazon terület egységen az azonoskorú régészeti leletek — megközelítőben — az írott forrásban szereplő néphez kapcsolhatók, beleértve az import tárgyakat vagy az esetleg bevándorolt mesterek helyszínen készült termékeit is (ilyen értelemben lehet pl. a magyar román kori vagy renaissance- kultúráról beszélni!). Ha lemondanánk a régészeti leletek ilyen jellegű etnikai csoportosításának lehetőségéről, az egy-egy azonos nyelvet beszélő (esetleg több néprajzi értelemben vett etnikai csoporthoz tartozó) néphez kötéséről, akkor a népvándorlás kori régészet (is) az iparművészet egyik ágává alakulna át, ill. az írásos források előtti időszakban le kel-lene mondanunk arról, hogy történetiségre, közösségre, népek történetének rekonstrukciójára törekedhessünk.

Tudomásul kell venni, hogy az egy-egy népet meghatározó tényezők közül a régészeti módszerekkel megfogható tényezők nem elsődlegesek és időben nem is a legváltozatlanabbak. Földrajzilag vagy társadalmilag erősen tagolt népek esetleg többszínű/többféle anyagi kultúrával is rendelkezhetnek. Az etnikai kérdések vizsgálata tehát a régészet egyik legtöbb hibalehetőséget kínáló ága, éppen itt nem szabad hiperkritikával fel-lépni.

Ennek az írott forrásokat figyelmen kívül hagyó, szuperöntudatos régészeti szemléletnek vannak természetesen előnyei is, pl. amikor a szerző Pannónia késő római kori és a rómaiából a barbár idősakba való átmeneti kort előítéletektől mentesen tudja vizsgálni. De bármennyire hiszünk is a régészeti forrásokban, egy olyan időszakban, amikor közvetlen vagy közvetett kortárs szemtanúk feljegyzéseivel rendelkezik a (történeti) kutatás, nem lehet csak a megtörténtek régészetileg megfogható nyomait tudomásul venni. (Vagy ha igen, akkor így eltűnnek a rómaiak, alanok, hunok, keleti-gótok, svébek, rugiak, herulok s langobardok s helyüket a 'Stufe'-Ságvár, — Csákvár, — Szabadbattyán-Smolín, — Gáva-Bácsordas stb. foglalják el?)

Az óriási anyaggyűjtés, ennek mesteri rendezése miatt a munka komoly nyeresége a korszak kutatásának, olyan munka, amelyet a DK-közép-európai régészek joggal fognak még sokáig forgatni. Csak irigylkedve tekinthetünk arra a hazainál tízszer gyorsabb kiadási lehetőségre, melyet a BAR teremtett: a kötet kb. egy esztendő alatt jelent meg!

Kiss Attila

F. Daim—A. Lippert, Das awarische Gräberfeld von Sommerein am Leithagebirge, NÖ. Studien zur Archäologie der Awaren I., Studien zur Ur- und Frühgeschichte des Donau und Ostalpenraumes Nr 2., Österreichische Akademie der Wissenschaften Philosophisch-Historische Klasse Denkschriften 170. Wien 1984. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften. 402 lap.

A két szerző munkájaként megjelent gyönyörű kiállítású könyv az Osztrák Tudományos Akadémia új, a mi Avar Corpusunkhoz hasonló célkitűzésű sorozatának (Studien zur Archäologie der Awaren) első kötete, amely a sommereini avar temető leletanyagát teszi közzé.

Az egyes fejezeteket a szerzőpáros más-más tagja írta, így a lelőhelyet és a leletkörülményeket ismertető és a kronológiai elemző részt Falko Daim, a temetkezési szokásokról szólót és a régészeti leletanyagot tárgyalót pedig Andreas Lippert. A katalógus közös munkában készült.

Az avar temető az alsó-ausztriai Mannersdorf és Sommerein községek közötti homokbányában fekszik, az ún. Leithagebirgén. 1963-ban az első sírok előkerülését több évi leletmentés követte (1963–65, 1967, 1970.), amíg végül 1973–77 között nagyobb szabású ásatással a 256. sír feltárásiig jutottak el, ebből azonban csak 209 volt avar kori. Sajnos, az ásatást 1977-ben „technikai okokból” meg kellett szakítani, „jóllehet a temető szélét egyik irányban sem érték el megnyugtatóan” (22. oldal). Emellett az ásatások szüneteiben történt homokbányászások és a műgyűjtők által rendezett rablóásatások a temetőnek már mintegy harmadát pusztították el (4. térkép).

A Temetkezési szokások című II. részben A. Lippert részletesen ismerteti az előkerült sírok fekvését, mélységét, irányítását, a csontvázak helyzetét és egyéb ritkább jelenségeket is (faborítás, a sírfalba vájt fülke, koporsók stb.). Figyelmet érdemel a 64. számú hamvasztott női sír, valamint a 17 esetben előforduló szuperpozíció.

A régészeti leletanyagot értékelő III. fejezetben ugyanő először az előkerült díszöveket veszi sírszámok (és nem kronológiai sorrendben) szerint sorra, amelyek rekonstrukcióját a 7. ábrán közli. Legfontosabb ezek közül a 216. sír észak-italiai típusú bronzból öntött övgarnitúrája, amelyet vereteinek kopottságát figyelembe véve igen valószínűen a 7. század második felében tehetők sírba. Ezek alapján talán a hasonló pannóniai darabok sem mindig a korai avar korban (7. század első fele) kerültek sírba, ellentétben Bóna István (Alba Regia 2–3 [1961–62] 49–64.) véleményével.

A sírokban előforduló fegyverek közül itt is a nyílhegyek dominálnak, mindössze egy fókusz (31), egy sax (74A) és egy szórvány lándzsacsúcs képviseli a többi fegyvertípust. A változatos fülbevalótípusokat a 8., a gyöngy típusokat a 9. ábra szemlélteti. Majd kitér a többi tárgytípusra. Ezek közül a XXI. női sír lemezveretei és a 140. sír tordírozott nyakperece a figyelemre méltóbb. Lippert néhány párhuzam felsorolásával inkább csak bemutatja a régészeti anyagot, a keltezési kérdések megoldását szerzőtársára hagyja.

Falko Daim kronológiai kiértékelésében a kombinációtisztítási módszer segítségével kísérel meg meghatározni a leletek és ezzel a temetkezések időbeli egymásutánját. Ennek a módszernek részletes leírását is adja a 61–64. oldalakon, rámutatva az avar kori leletanyag relatív és abszolút keltezésének néhány főbb nehézségére és a kutatásban uralkodó egyes nézetekre.

A temetőben sajnos elég kevés tárgytípus volt, amit ehhez a vizsgálathoz fel lehetett használni. A 42 jobb női sírből 13, a 9 gazdagabb férfi sírből pedig 9 tárgytípust vonhattak be az értékeléshez (10–11. ábra). Ezek elterjedését a temetőben a 9–31. térkép mutatja be igen szemléletesen. A felvett tárgytípusok jó része nem kombinálódik egymással a sírgyűttesekben. A bemutatott és kiértékelt táblázatok a sírok valószínű időbeli sorrendjét mutatják (12–14. ábra). Ezek mellett bőven foglalkozik a szuperpozíciós sírok kérdésével, amelyek közül a 60. és 61. sír esete a legtanulságosabb. Itt ugyanis egy sima bronz lemezsíjvégekből és

félgömbölyű fejű szögekből álló övgarnitúrás, gömbcsüngős fülbevalójú férfitemető (60. sír) felett feküdt az igari típusú láncfonatos nagyszíjvéggel ellátott, gyöngyözött négyzetes bronzlemezéből préselt veretes övet viselő férfi halott (61. sír). Mivel a két sír ásása között jelentős idő telhetett el, Daim feltételezi, hogy itt is hasonló esettel állunk szemben mint pl. a (még közöletlen) leobersdorfi temetőben. Ott ugyanis két korai avar sír is előkerült, amelyek közül az egyik a temetőtől 50 méterre látott napvilágot. Voltaképpen magányos temetkezéseknek számítanak, csak később alakult ki mellettük-felettük a soros közép-késő avar temető. A sommereini temetőnek ugyanehhez a korai temetkezési periódusához sorolja a 40. és 67. női sírokat, amelyek szintén későbbi temetkezésektől vágya, ill. azok alatt feküdtek. Ezt a korai keltezést a szegényes leletanyag alapján azonban teljesen alátámasztani aligha lehet. Többet szerencsétlen módon erről a korai fázisról nemigen lehet megtudni, mivel éppen a temető centruma pusztult el. Ráadásul a 67. sír keltezésére később idő is valószínűsíthető, mivel a felette fekvő hamvasztásos 64. sír a rítus alapján 9. századi is lehet.

A továbbiakban a férfi sírok bontása nagyjából a következő: Közép avarok I. szakasza (MA I.): 39, 53, 61, 89, 117, 195, 253, VI/238. préselt lemez és hármas veretesportú öves sírok. Közép-avar kor II. szakasza (MA II.): 16, 86, 216, XII. nyugati eredetű taustirozott vas, és észak-italiai öntött bronz veretes övű stb. sírok.

A 6 darab késő-avar kori öves férfi sír különféle övdíszait és ezek párhuzamait vizsgálva, valamint tipológiailag összevetve őket a temetőben talált közép avar kori övdíszekkel a következő megállapításra jut: „A sommereini temetőben talált öntött övgarnitúrák férfi sírok mind a java késő avar korhoz tartoznak. A késői közép avar kor és a fent nevezett kor övgarnitúrái között tipológiai hiátus mutatkozik, azonban a mi esetünkben ezt a rendelkezésre álló övgarnitúrák kis számával és a temető erős bolygatottságával magyarázhatjuk. Semmi sem utal arra, hogy a temetkezések egy generáción keresztül szüneteltek volna.” (77. oldal) Valóban igaza van, mert egy ilyen, teljesen fel nem tárt és részben elpusztult temetőből messzemenő következtetéseket aligha érdemes levonni!

A női sírok időbeli meghatározásánál a gyöngy- és fülbevalótípusok szolgáltatták az alapot, akár a többi avar temetőben is. Am az ezekkel való keltezést megnehezíti az, hogy az egyes típusok viszonylag hosszú ideig forgalomban voltak (pl. a lemezgömbös fülbevalók).

A női síroknál az időbeli megoszlás a következőképpen néz ki: Közép avar koriak (MA) az 5, 7, 10, 15, 21, 26, 27, 30, 36, 48, 64, 68, 71, 77, 87, 88, 98, 116, 122, 123, 125, 130, 138, 140, 192, 198, 202, 212, 213, 218, 219, 225, 226, IV/237, XIII. sírok, késő avar koriak (SPA) pedig a 4, 6, 9, 13, 14, 15, 18, 23, 27, 32, 35, 36, 41, 48, 55, 74A, 93, 98, 100, 101, 112, 118, 127, 130, 190, 204, 207, 244, 249, 254, II, XXI. sírok. A fentebb felsoroltak finomabb időbeli bontását a 32–35. összefoglaló térképen kísérhetjük nyomon.

Főként a még közöletlen Mödling-Goldene Stiegen feltárt temető kerámiaanyagából kiindulva Daim nagyjából szétválasztja a közép avar és késő avar kori kerámiatípusok termékeit a sommereini temetőben. Az I. sír kiöntöcsőves korsóját és az egymást keresztező hullámvonalakkal díszített edényeket a közép avar korra, a vagdalt peremű kézzel formált edényeket a közép avar-kor végére és az egész kései avar korra teszi, amíg a korongoltak közül szinte az S profilúak a java közép avar korban és a késő avar kor elején használatosak. Ezeknél későbbieknek (késő avar kor közepe–vége) tartja a nyaknál törtvonalú és ferdén levágott peremű, valamint a függőlegesen levágott, megvastagodó peremű fazekakat.

A relatív-kronológiai fejezet összefoglalásaként a leletanyag értékelése és temetőben való elterjedése alapján a 36. térképen hat különböző temetkezési fázist különít el (FA, MA I–II, SPA I–III.).

A következő részben Daim a sommereini temető abszolút datálásával foglalkozik, kitérve ennek összes

nehézségére. A pénzmellékletes vezérleletekben található tárgyi párhuzamokat nem elhanyagolva, de ezek pontos keltezőértékét eléggé óvatosan kezelve (az érmeke verésétől a sírbajutásig eléggé sok idő is eltelhetett) inkább a más (bajor, langobard, alamann) régészeti kultúrákban jobban keltezett nyugati importtárgyak által felkínált lehetőséget próbálja meg kihasználni (sax, tausírozott vas és észak-itáliai bronz övgarnitúrák, bajor edény). A 216. sír észak-itáliai típusú övgarnitúrája a 7. század harmadik negyedében készülhetett, de mivel igen kopott, inkább annak negyedik negyedében jutott sírba. A 16. sír tausírozott vas övgarnitúrája a 7. század 70–80-as éveire jellemző.

Az avar kronológiára is kiható megfigyeléseit végül így összegzi: „Mind az 'észak-itáliai', mind a tausírozott vas övgarnitúrákat fel lehet használni a középső- és késő avar kor átmenetének datálásához”... ezek nyomán „...a késő avar kor kezdetével a 7. század vége előtt számolhatunk” (90. oldal).

A történeti sorsfordulók hatását igen sokszor nehéz a régészeti anyagban lemérni (pl. 626, 670/680, 796.) és az ezekkel való abszolút datálás is meglehetősen bajos. Így például nehéz megítélni Nagy Károly hadjáratainak hatását is, amelyeket sokszor mint terminus ante quem szerepel a késő avar kori leletanyag keltezésében. De mindez aligha jelentkezik éles határként a Kárpát-medence középső területein, ahol a késő avar kor még bőven belenyúlik a 9. századba. Daim szerint azonban ezt „az alsó-ausztriai és burgenlandi térségben mindenképpen ki lehet zárni”, majd alább még hozzáteszi, hogy „a mi kelet-ausztriai avar temetőink használatának végéhez ez a terminus ante quem jó kiindulópont”, annál is inkább, mivel „az alsó-ausztriai késő avar és szláv temetők időbeli egymásmellettségét ki lehet zárni” (90. oldal).

A temető abszolút keltezését összefoglalva Daim azon a véleményen van, hogy a sommereini temetőt egy generációnyi kora avar (egy generációt 30 évre számolva), két generációnyi középső avar népesség után hosszabb ideig késő avar kori lakosság használta. Tehát a temető használata a 7. század második negyedében kezdődött és 800 körül, az avar háborúk idején végződött, hozzáátve azt, hogy a tipológiailag legkésőbbi öntött övveretek is megvannak a temetőben.

A kiértékelő részt, külön az V. fejezetben egy az avar korról és ezen belül a sommereini temető és a Bécsi-medence avar lakosságának etnikai, társadalmi, gazdasági, életmódbeli és hitvilági viszonyairól írtak zárják, amelyek ugyan már kevésbé kapcsolódnak magához a temető elemzéséhez, inkább az általánosabb történeti kép megrajzolására törekszik benne Falko Daim.

Az értékelő részt végül az irodalomjegyzék zárja (VI. fejezet), ami azonban kár, hogy csak „válogatás”, helyesebb lett volna, úgy hisszük, a mi Avar Corpusaink gyakorlatát követve a teljes felhasznált irodalmat felölelő bibliográfiát összeállítani. Így a lábjegyzetanyagot is jóval áttekinthetőbbé, rövidebbé lehetett volna tenni, hiszen így elégséges csak a szerző, évszám és oldalszám kiírása. A jegyzetek egyébként fejezetenként külön számozódnak.

A függelék részben (VII. fejezet) több más társ-szerző kísérelte meg teljesebbé tenni a sommereini avar temetőről alkotott képet.

Gustav Melzer a környék régészeti topográfiáját készítette el, amiből jó képet kapunk a szűkebb földrajzi környezet lakosságáról az egyes régészeti korokban. Ennek ellenére mégis úgy hisszük, hogy ennek közlése, kivéve a népvándorlás kor nyomait a vidéken, nem ennek a kötetnek lett volna feladata. Ugyanezt mondhatjuk el a Peter Stadler által írottakról is, aki a Daim által is alkalmazott kombinációstatisztikai módszer számítógépes továbbfejlesztésén dolgozik. Célja az avar kori leletanyag pontos relatívkronológiai sorának kidolgozása.

Jobban kapcsolódnak magához a temető közléséhez a természettudományos feldolgozások. Maria Hopf a sommereini 35. sírban talált bodzamazogatókat elemzi, amely a túlvilágra szánt friss bodzafürt maradványa.

Hans Jürgen Hundt a 86. sír textilmaradványairól állapítja meg, hogy azok a ruha lenszövetéből származnak.

Herbert Kritscher és Johann Szilvássy a temető igen rossz megtartású anthropológiai anyagát elemezték. Sajnos az egész anyagból mindössze négy koponya volt vizsgálható, ami messzemenő következtetések levonására az egész temetőt illetően aligha alkalmas.

A kötet utolsó, VIII. fejezetében kapott helyet a Katalógus, vagyis a síroknak és a bennük talált leleteknek a leírása. Ez utóbbiak méreteit és leltári számát is minden esetben közlik. Ezzel szemben nem térnek ki az elhunyt nemére (ami pedig a leletekből gyakran egyértelmű), sem pedig a sírban mérhető vázhozra, nem is beszélve az esetleges életkor-meghatározásokról. Legtöbbször még azt sem említik, ha a sírban gyermek feküdt. Mindezeket a szerzők az anthropológiai feldolgozás körébe utalták, aminek viszont a beküldött csontanyag alapján, a mellékleteket és a sírrajzokat nem ismerő anthropológusok már csak ritkán tudtak eleget tenni. Nyilván ennek is következménye az, hogy a felnőtt vázák közül csak 14% férfit és 12% nőt tudtak meghatározni. Hiányzik a könyvből a nálunk már megszokottá vált tárgytípusokat mutató táblázat is.

A szép rajzú táblák a leleteket 1 : 1 méretben (edények esetén 1 : 2 méretben) közlik, ami túlzás, bőven elég lett volna a feles méretarány, hiszen a régészeti anyag nagy része úgy is különféle vastoredék, orsógomb, edény stb. Az igen összetört állapotban napvilágra került fülbevalók (főként a fémgömbösesüngös fülbevalók) esetében a gondosan elkészített különféle nézetek és átmetszetek között gyakorta elvész magának a fülbevalónak a típusa. Inkább a rekonstrukcióra kellett volna a rajzban törekedni. A különböző gyöngyök színeit erősebb, ill. gyengébb pontozással érzékelhetőbbé lehetett volna tenni. Nagy pozitívum viszont, ami követésre méltó lehetne, hogy a tárgyak rajza mellett ott van a sírrajz is, így a leletek fekvését hosszabb böngészés nélkül rögtön tudni lehet. Gyakorlatilag a hosszadalmas leírások elolvasása nélkül is azonnal képet kapunk magáról az adott temetkezésről!

A szebb tárgyakat fényképes táblákon is bemutat-ták a szerzők, amelyek jól egészítik ki a rajzos táblák anyagát. Zárójelben itt megjegyezhetjük, hogy a könyv szép kivitele sajnos nem áll arányban a benne közzétett temető „leletgazdagságával”.

A nagy örömmel kézbe vett publikációt haszonnal fogják forgatni a hazai, avar korról foglalkozó kutatók, hiszen újabb mozaikszemekkel gazdagítja a birodalom nyugati határszéle életéről alkotott képünket.

Kiss Gábor

Valter I., Romanische Sakralbauten Westpannoniens. Hg. von Ladislaus Triber. „Burgenland Mosaik”, Ed. Roetzer, Eisenstadt 1985. 304 old. 88 alprajz, 7 térkép, 206 kép.

A kötet társszerzői osztrák részről: Friedrich Berg és szlovén részről: Marijan Zadnikar.

A terület, amelyről e kötetben szó van a Nyugat-Dunántúl négy vármegyéje (Moson, Sopron, Vas és Zala), Burgenland és a Muraköz. Térképmellékletek és kétnyelvű helynévtár segítik az eligazodást.

A második rész a katalógus, amely e terület temp-lomait betűrendben, rövid ismertetéssel, alprajz és fényképmellékletekkel együtt mutatja be.

Az első rész földrajzi, történeti és művészettörténeti szempontok szerint a 11–13. századok közötti időszakot tárgyalja. A határvidék (gyepű) nyugati oldalán a Bajor grófságok helyezkedtek el, közöttük a gyorsan fejlődő Ostarichi grófság. Nyugat-Magyarországon a királyi vármegyék szerveződtek, s bennük a király — mint legfőbb birtokos — mellett az egyház, valamint a hazai- és az idegenből jött nemzetségek voltak birtokosok. 300 év leforgása alatt a társadalom nagy változáson ment keresztül és kialakult a várjobbágyokból és a határ őrzésére letelepített szabadokból a középső és kismemesség-nek erős rétege. A négy megyében birtokló nemzetségekről megyénkénti áttekintő táblázat kapott helyet a

kötetben. Ezen nemzetségekből lezármazó családok a templomok java részének és a monostoroknak építetői.

Egy másik táblázat bemutatja, hogy miként sorakozott fel a 13. századra a templomokat építtető nagybirtokos arisztokrácia mellé a kis- és középnemesség is. Erre az időre ugyanis már megszilárdult a falurendszer, állandósultak a templomhelyek és időszzerűvé vált az első – feltételezetten fából készült – templomok kőépítménnyé átépítése. Az „ecclesia propria”, azaz a „saját egyház” fogalma mellett megjelent a „kegyúri templom” fogalma, amely a birtokhoz kapcsolódott és annak elajándékozása, elcserelése, eladása esetén átszármazott a joga az új tulajdonosra.

1200 körül még az udvari építéset gyakorolt hatást az országra, amely Franciaországból Dél-Németországon és Ausztrián keresztül jutott el Közép-Európa államaiba (Csehország, Magyarország). Magyarországon helyi tradíciók is segítették az alaprajz és homlokzat sajátos kialakítását. Terjesztői a királyi udvaron kívül a nemzeti monostorok voltak az ugyancsak francia eredetű ciszterciákon keresztül. A falusi templomokra ezek közül leginkább Ják hatott.

A falusi templomokat a szerző alaprajzuk, építőanyaguk és a szentély, valamint homlokzat felépítményének jellege szerint csoportosítva tárgyalja.

A 13. század közepén a nemzeti monostorok építésének ideje lejárván, e területen is megjelent a koldulórend. A szerző részletesen foglalkozik a templomok titulusaival. Az egyes védőszentek gyakoriságát tárgyalja és megállapítja, melyik században mely szentek kultusza a jellemző. Hasznos lexikális összeállítást közöl az érintett megyék püspökeiről.

Az összefoglaló-, alapismeret jellegű közlések ezt a művet fontos forrásmunkává teszik, amelynek terjesztése Magyarországon is kívánatos lenne.

Hollné, Gyürky Katalin

A. Habovštiak, Středověká dedina na Slovensku. SNM Fontes VII. Bratislava 1985. V. Obzor Bratislava. 386 lap, 147 kép.

„A középkori falu Szlovákiában” a szerző nagyszabású összefoglaló munkája. Elsősorban a már eddig végzett számos ásatás – mintegy 170 helyen – indokolta, hogy a szétszórtnak közölt adatanyag összevont kiértékelése a további kutatás rendelkezésére álljon. De ezen túlmenően a könyv nagyobb része a középkori falu kérdéskörének rendszerezett áttekintését adja: a falu fejlődése régészeti és történeti adatok alapján; az alapvető forrástípusok fajtái, kutatási módszerek; a megelőző korszak korai szláv települései; a falufejlődés a 10–16. sz. között; a természeti környezet felhasználása; a középkori falu alakja és nagysága; a falu belső összetevői (telek, házforma, kemence, gazdasági épület, verem, kút, műhely); a nemesi központ formái. A feldolgozott helyekből 78 esetében rendelkeztek templommal, így a falusi templomtípusok építészeti vizsgálata a könyv egyik jelentős fejezete. A továbbiakban a temetők, a faluhoz tartozó földek, utak jellemzői következnek. (Sajnáljuk, hogy a temetők leletanyagának, tárgytypusainak részletesebb értékelése elmaradt – valószínűleg szándékosan, hisz ugyanígy a falusi ház tárgyi anyaga sem szerepel. Foglalkozik viszont itt a Bjelo Brdo típusú temetők kérdésével, irodalmi értékelésével, megállapítva, hogy korábbi szláv és az új magyar köznép anyagi kultúrája keveredik ezekben.) Ezután a pusztasodás kérdéseit, arányait tárgyalja, megállapítva, hogy az irodalomban általánosan képviselt nézet ellenére, ez korábban a 10–12. században is jelentős mértékű volt.

Talán a fejezetek ilyen felsorolása is mutatja, hogy a monográfia a szlovákiai falu kérdésköréről sokoldalú képet ad. A régészeti adatok mellett más források rendszeres felhasználásával segített általánosabb érvényű képhez, valamint a környező országok kutatási eredményei; jelentős mértékű a magyar régészeti és történeti kutatás

felhasználása. (Az áttekintett irodalom mennyisége és széleskörűsége is bizonyítja a szerző ilyen igényét.)

A könyv második része adattár a régészeti kutatásról: a falvak betűrendes sora a legfontosabb adatok feltüntetésével és ami nagyon használhatóvá teszi: alaprajz vagy térképkivágat közlésével. A záró táblázat a települések fennállásának időtartamát ábrázolja.

Holl Imre

V. Nekuda, Mstěnice. Zaniklá středověká ves. I. Brno 1985. Muzejní a vlastivědná společnost. 268 l., 256 kép.

A morvaországi középkori falukutatásról már harmadik könyvében számol be a Szerző. Mstěnice elpusztult faluját 1960 óta tárják fel (a részeredményekről több cikk jelent már meg, köztük Vlastivědný Věstník Moravský 24, 1972, 12–47. oldalán az első 10 év rövid kiértékelése; a ČMM 58, 1973, 77–96, pedig a település korai rétegéről: a 11. sz.-i házakról különösen fontos összefoglalás).

A falu egymás mellett, szoros rendben sorakozó késő középkori házainak feltárása (eddig 8, többségében udvaros, kerített ház került elő) még folytatódik, így ezek feldolgozására még várni kell. Befejezett viszont a feudális központ és tartozékainak kutatása. Így most mint önálló egységet, a falu központját képező nemesi kis vár és a mellette álló, de nem védett gazdasági épületek részletes adatait kapjuk. – A bevezető fejezetek egy 12. sz. végi–13. sz. közepe között használt és a falutól különálló kis erősség („Hausberg”) leírását adják: két árok védte, szerző szerint kőből és fából épült torony volt. Létesítése, majd felváltása a másik váracskával a feudális hatalom lakóhelyváltását, a gazdasági szerkezet átalakulását mutatja.

A falubeli erősség 28×28 m-es négyzet alakú toronyvár: a vastag kerítőfalakon belül torony és egy további ház állt. Az egész 11 m széles árok védte. Kívül állt a nemesi udvarház – elkülönülve a falu házaitól, nagy négyszögletes udvarral, három oldalról beépítve. Építőanyaga főleg kő. Az egyik épület 5 helyiséges, ebből 3 lakófunkcióval, egy kemencével; a másik 4 helyiséges egy fészerral, a harmadik épület istálló. Teljesen különálló hosszú csűr és vele egybeépült terményaszaló egészítették ki. – A negyedik tárgyalta építkezés két „előretolt erődfűt”, az egyik ebből egy kis halomvár (Motte), 15. sz.-i leletanyaggal (!), a másik valamilyen megfigyelőhely. Ezeknek nagyon csekély, nehezen értelmezhető maradványai (árok, kőfal, fa- és paticsnyomok) kerültek elő. (Kár, hogy a faluhoz viszonyított helyzetüket térkép-vázlat nem mutatja.) Az itteni leletek között ritka darab egy díszített számszerj-nyílhegy és egy számszerj-felhúzó horog.

A kötet nagyobb részében a leletanyag részletes feldolgozását kapjuk, elsősorban a változatos és gazdagon díszített kerámiát. Sok a pecsétdíszes fazék és pohár, gyakori a műhelybélyeges dunavidéki kerámia morva változata (redukált égetésű fazekak, kanecskák stb., alsó-ausztriai műhelykapcsolatokkal véleményünk szerint). A lelőhely jellegének megfelelően jelentős és változatos a fémanyag: gazdasági szerszámok, zárszerkezetek, lőfeszerezés; nagyobb mennyiségű fegyverzet (nyílhegyek, sarkantyúk). A színesfém-leletek száma feltűnően csekély a lelőhely jellegéhez képest; csak két kis veret és rézüst töredék. (A 215. kép bronz „esészécskéje” szerintünk súlysorozat darabja.) – A leletek kiértékelése adja meg a kormeghatározást: a 13. sz. végétől a 15. sz. második feléig. Az éremanyag viszonylag kevés, a legkésőbbi 1460/68; ezért a falu és erősség pusztulását Mátyás király 1468. évi morva hadjáratával hozzák kapcsolatba. (Kár, hogy a történeti adatok rövid felsorolása a rezüméből kimaradt.)

Az állatesontok táblázatos kiértékelése, építészeti rekonstrukció, botanikai adatok és néhány vasszerszám és salak analízise zárja a szépen kiállított kötetet.

Holl Imre

<i>Szabó Miklós</i> : W. Martini, Das Gymnasium von Samos (Samos XVI)	297
<i>Sellye Ibolya</i> : M. E. Mariën, L'empreinte de Rome. Belgica Antiqua	297
<i>Kiss Attila</i> : A. Kaltöfen, Studien zur Chronologie der Völkerwanderungszeit in südöstlichen Mitteleuropa BAR Int. Ser. 191	299
<i>Kiss Gábor</i> : F. Daim—A. Lippert, Das awarische Gräberfeld von Sommerein am Leithagebirge	300
<i>Hollné, Gyürkő Katalin</i> : I. Valter, Romanische Sakralbauten Westpannoniens. „Burgenland Mosaik”	301
<i>Holl Imre</i> : A. Habovštiak, Středověká dedina na Slovensku. SNM Fontes VII	302
<i>Holl Imre</i> : V. Nekuda, Mstěnice. Zaniklá středověká ves. I.	302

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

<i>А. С. Каллаш</i> : Клад сосудов эпохи поздней бронзы в окрестности г. Баттона	159
<i>Л. Баркоци</i> : Стекланные сосуды с резным орнаментом III в. в Паннонии	166
<i>Я. Чех</i> : Данные к истории поселений окрестности д. Кендел в V—VI вв. (К истории изучения гепидских поселений)	190

СООБЩЕНИЯ

<i>Д. Гашипар</i> — <i>А. Шаламон</i> : Римские замки в собраниях венгерских музеев	207
<i>Л. Ковач</i> : Древневенгерский могильник XI в. в д. Тисалуц-Шаркадпуста. (комитат Боршод-Абауй-Земплен). (Предварительный отчет)	218
<i>К. Вайи</i> : Сельские постройки эпохи Арпадов на территории монастыря Сэр	224
<i>Ж. Миклош</i> : Остатки поселения XV в. в г. Вац, на ул. Сечени	237
<i>И. Вёрёш</i> : Osteологический материал из раскопок в г. Вац	255

ОБОЗРЕНИЕ

<i>З. Кадар</i> : Ференц Фюлеп (1919—1986)	257
<i>А. Ч. Шош</i> : Агнеш Шаламон (1923—1986)	262
<i>А. Киш</i> : Янош Дёзо Сабо (1929—1986)	263
Археологические раскопки в Венгрии в 1985-ом году. Под ред. <i>И. Цегледи</i>	264

РЕЦЕНЗИЯ И КРИТИКА

<i>Я. Макаш</i> : Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae XXXV	293
<i>Ф. Косеги</i> : Mozsolics, A., Bronzefunde aus Ungarn. Depotfundhorizonte von Aranyos, Kurd und Gyermely	295
<i>В. Т. Добоши</i> : B. Schmider, Les industries lithiques du paléolithique supérieur en Ile-de-France	296
<i>М. Сабо</i> : W. Martini, Das Gymnasium von Samos (Samos XVI)	297
<i>И. Шейе</i> : M. E. Mariën, L'empreinte de Rome. Belgica Antiqua	297
<i>А. Киш</i> : A. Kaltöfen, Studien zur Chronologie der Völkerwanderungszeit in südöstlichen Mitteleuropa. BAR Int. Ser. 191	299
<i>Г. Киш</i> : F. Daim—A. Lippert, Das awarische Gräberfeld von Sommerein am Leithagebirge	300
<i>К. Х. Дюрки</i> : I. Valter, Romanische Sakralbauten Westpannoniens. „Burgenland Mosaik”	301
<i>И. Холл</i> : A. Habovštiak, Středověká dedina na Slovensku. SNM Fontes VII	302
<i>И. Холл</i> : V. Nekuda, Mstěnice. Zaniklá středověká ves I.	302

TABLE OF CONTENTS

STUDIES

<i>A. Sz. Kállay</i> : Late Bronze Age vessel depot in the neighbourhood of Battonya	159
<i>L. Barkóczi</i> : Third century A.D. engraved glasses from Pannonia	166
<i>J. Cseh</i> : Data to the settlement conditions of the area of Kengyel in the 5th and 6th century A.D.	190

REPORTS

<i>D. Gáspár</i> — <i>Á. Salamon</i> : Roman locks in Hungarian Museums	207
<i>L. Kovács</i> : The Tiszaluc-Sarkadpuszta (Borsod-Abaúj-Zemplén County) Magyar cemetery from the 11th century A. D. (Preliminary report)	218
<i>K. Vályi</i> : Arpadian age village structures from the area of the Szer Monastery	224
<i>Zs. Miklós</i> : 15th century A.D. settlement traces at Vác in the Széchenyi Street	237
<i>I. Vörös</i> : 15th century A.D. house animal-bone find at Vác	255

REVIEWS

<i>Z. Kádár</i> : Ferenc Fülep (1919—1986)	257
<i>Á. Cs. Sós</i> : Ágnes Salamon (1923—1986)	232
<i>A. Kiss</i> : János Győző Szabó (1929—1986)	263
Archäologische Forschungen im Jahre 1985. <i>Ed.: Ilona Czeglédy</i>	265

BOOK REVIEWS

<i>J. Makkay</i> : Acta Academiae Scientiarum Hungaricae XXXV.	293
<i>F. Kőszegi</i> : A. Mozsolics, Bronzefunde aus Ungarn. Depotfundhorizonte von Aranyos, Kurd und Gyermely ...	295
<i>V. T. Dobosi</i> : B. Schmieder, Les industries lithiques du paléolithique supérieur en Ile-de-France	296
<i>M. Szabó</i> : W. Martini, Das Gymnasium von Samos (Samos XVI)	297
<i>I. Sellye</i> : M. E. Mariën, L'empreinte de Rome. Belgica Antiqua	297
<i>A. Kiss</i> : A. Kaltöfen, Studien zur Chronologie der Völkerwanderungszeit in südöstlichen Mittel-Europa. BAR. Int. Ser. 191	299
<i>G. Kiss</i> : F. Daim—A. Lippert, Das awarischen Gräberfeld von Sommerin am Leithagebirge	300
<i>K. Holl-Gyürky</i> : I. Valter, Romanische Sakralbauten Westpannoniens. „Burgenland Mosaik”	301
<i>I. Holl</i> : A. Habovštiak, Středověká dedina na Slovensku SNM Fontes VII	302
<i>I. Holl</i> : V. Nekuda, Msténice. Zanlíká středověká ves. I.	302

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézbesztő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest V., József nádor tér 1., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215-96 162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizethető és példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest V., Alkotmány utca 21. Tel.: 111-010), és az Akadémiai Kiadó Studium (1368 Budapest, Váci utca 22., tel.: 185-881) és Magiszter (1052 Budapest, Városház utca 1.: tel., 382-440) könyvesboltjaiban.

Előfizetési díj egy évre: 120,— Ft

1 szám ára: 60,— Ft

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat H-1389 Budapest, Pf. 49.